

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES NO 87

GENERAL EDITOR

H R RANGASWAMY IYENGAR, Esq., M.A.,
Curator in charge, Government Oriental Library, Mysore

श्रीरामान्निच्छृचिसहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषितम्

आपस्तम्बीयं श्रौतसूत्रम्

(तत्र १-५ प्रश्नाः)

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

WITH

THE BHĀSYA OF DHŪRTASWĀMI

AND

THE VRTTI OF RĀMĀGNICIT

(Prasnas. 1-5)

EDITED BY

VIDVAN S. NARASIMHACHAR,
Govt. Oriental Library, Mysore

mysore

PRINTED BY THE ASST. SUP'DT AT THE GOVT BRANCH PRESS
1944

॥ श्रीः ॥

आपस्तम्बकल्पसूत्रपरिचयः

पुमर्थान् स्वस्वार्हानिधिगमयितुं धर्मनियतान्
श्रुतिस्मृत्याचारैः समयनियतैः स्वप्रवित्तैः ।
मन्ति शक्त्युत्साहौ धृतिमविचलां च प्रदिशतु
प्रजानां राज्ञश्चानिशमणि स देवो हयमुखः ॥

नमो यज्ञाय परमात्मने ।

‘वेदाः नः परं धनम्’ इति आयोध्यकब्रह्मविदामुद्घोषः ।
अवर्जनीयमध्ययनं यथाशक्त्युपकारकं नासम्भावनीयं चेति धन-
व्यपदेशः । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय-
श्च’ इति श्रुतिः साङ्गं वेदाध्ययनमन्तरेण विग्रस्य स्वरूपलाभमेवा-
सम्भावनीयं अध्ययनेन आमुष्मिकं श्रेयस्सुसाधं च मन्यते ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।

इति वैदिककुलं शिक्षयन् श्रुतिमतं श्रेयः परमर्थिः पाणिनिरप्यनु-
वदति ।

वेदानां श्रेयस्साधनता कथन्तासम्बोधपरिकरभूतानि चाङ्गानि
शिक्षाव्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्यौतिषं कल्पश्चेति प्रथन्ते ।

तत्र ‘हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते’ इति परिग्रहपरिहाणमुख्य-
साधनरूपतां कल्पानामुपदिशति शौनकः पाणिनिश्च ।

कल्पसूत्रप्रवृत्तिः.

कल्पशब्दश्च प्रयोगपरः । प्रयोगश्च बहुश्चतप्रयोक्तृवहुले धर्मैकनिरतजनभूषिष्ठे कलिदोषलवचिदूरेऽवसरे साङ्गसरहस्यनानाशाखाध्येत् तु महर्षिषु नानाशाखास्थितत्तद्विशेषोपसंहारेणानुष्ठानप्रवाहं प्रचारयत्सु विनैवायासं समाकलनीय आसीत् । ततस्तोऽनुष्ठिषु श्रुतर्षिषु च प्रचरत्सु अनुष्ठानवैगुण्यादिदोषान् सम्भावयद्भिः महर्षिभिराधिकारिकैर्यथायथं सङ्केपविस्तरप्रक्रियया श्रद्धाल्वनुष्ठातुजनानुजिग्नक्षया नानाशाखास्थितत्तद्विशेषसङ्गहेण सुगमा इति² प्राणायिषत् सूत्रनिबन्धाः । ये किल प्रथन्ते, बोधायनाश्वलायनापस्तम्बहिरण्यकेशिखादिरुद्राहायणलाट्यायनशाङ्खायनमानवाराह कौशिकवैखानस भारद्वाजादि तत्त्वसुग्रहीतनामधेयभूषितैरेव सूत्रपदैः ।

¹ तेषां ज्ञहूत्वकल्पः (६३३ सू.) (१८-१-३ सू.) धूर्तस्वामि-कपर्दिस्वामिभ्या कल्पो विधि इति विवरणात् । रामामिचिता च ‘प्रयोगतया’ इति पूरणात् । अन्यत्रापि भाष्यकाराभ्यां कल्पशब्दस्य विधिशब्देन विवरणात्तथात्वमवसीयते ।

² कल्पसूत्रप्रवृत्तातुक्तमेव हेतु मन्यन्ते भाष्यकारादयः;—दर्शपूर्णमासौ व्याख्यात्याम इत्यत्र व्याख्याया आवश्यकत्वोपपादनाय ‘तत्र कश्चिद्गूयात् मन्त्रब्राह्मणव्याख्यातत्वादर्शपूर्णमासयोः । अनर्थकसूत्रकारयत् इति, तत्त्वं न; दुर्जन्विच्छाल्यर्थस्थायतनैः, अनेकविध्युपसंहारस्य च । अतो नानर्थक इति धूर्तस्वामी (१० पृ.) ।

एवं बोधायनकल्पव्याख्यारम्भे—

‘ब्राह्मणाना बहुत्वात् एकैकस्या शाखायां परिसमाप्त्वात् अर्थस्य च दुरवबोधत्वात् संहृत्य विवरणार्थं सुखं बुद्धा कर्माण्यनुष्ठाय फलं सर्वे प्राप्नुय-रिति कल्प आरब्ध आचार्येण’ इति भवस्वामी ।

एवं आश्रलायनश्रौतदेवन्नात्माभ्येऽपि—

तत्र पुरुषशक्तिपरिहारमुपलक्ष्य शौनकादिभिराचार्यैः कल्पा, प्रणीता, इति ॥

प्रायोऽनृष्यः कचिदेव च श्रुतर्षयश्च भाविन् इति भगवता
आपस्तम्बेन न्यवन्धि धर्मेषु , ‘नियमेषु तपशशब्दः, तदेतिक्रमे
विद्याकर्म निस्सवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् । कर्तपत्यमनायुष्यं च ।
तस्माद्वयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् । श्रुतर्षयश्च सम्भ-
वन्ति केचित् कर्मफलशेषेण पुनस्सम्भवे यथा श्रेतकेतुः’ इति
१-१-५, १-६ सूत्रै । कर्तपत्यं-नरकपातहेतुरिति तत्र हरदत्तः ।

कल्पानां पाणिनिपूर्वकालिकत्वम्

परमार्थिप्रणीतानि कल्पसूत्राणि ऋषिभिरेव प्रचारमासेदिवां-
सीति भगवतः पाणिनेवैचसा प्रतीमः । यतः ‘तेन प्रोक्तम्’ इति
प्रवचनार्थकपदेन प्रकस्य तित्तिरिग्रभृतीन् वेदप्रवक्तृनिव कल्प-
प्रवक्तृनपि ‘पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु’ इति स्मरति ।

यद्यपि ‘पुराणानि कल्पान्’ इत्यस्मायमान इव कल्पशब्दसूत्रे-
ऽपि प्रयोगदर्शकवेदभागपर इति तस्य च प्रवचनमप्यास्नाय इव
स्वारसिकमिति च वकुं शक्यते , तथाऽपि ‘पाराशर्यशिलालिभ्यां
भिक्षुनटसूत्रयोः’ इति सूत्रे¹ कल्पसूत्रनिबन्धानुवादिनो मीमांसा-
दर्शनप्रवर्तकस्य जैमिनेराचार्यं बादरायणं निर्दिशन् कल्पसूत्र-
प्रवचनपरम्परायाः स्वप्राचीनतां बाढमेवानुमन्यते पाणिनिः ।

‘काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थम्’ इति वदन् वार्ति-
ककारःकात्यायनश्च कण्ठत एवाह तत्प्राचीनताम् ।

कल्पसूत्रनिबन्धेषु च आपस्तम्बीयोऽप्यन्यतमः प्रथते । निब-
न्धोऽयं पाणिनेरतिप्राचीन इति निश्चिते भाष्यकृतसम्मर्ति दर्श-
यामः ;—‘तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्’ इति सूत्रे ‘सन्मात्रे च
ऋषिदर्शनात्’ इति वार्तिकम् । तत्र च भाष्यम् ;—सन्मात्रे च
ऋषिर्दर्शयति मतुपम् ‘यवमतीभिर्यूपं प्रोक्षतीति’ इति । इदं च
वाक्यम् आपस्तम्बकल्पे सप्तमप्रश्ने नवमखण्डे नवमसूत्रे ‘अग्रेणा-
घटं प्राञ्चं यूपं निधाय’ इत्यारभ्य ‘यूपं प्रक्षाल्याथैनं यवमतीभिः

¹ जैमिने कल्पनिबन्धानुवादिवा चाग्रे व्यक्ती भविष्यति ।

प्रोक्षति' इति वृश्यते । एनमित्यस्य विवरणतया यूपशब्दः प्रयु-
ज्यते पतञ्जलिना ॥

कोऽत्रापस्तम्बः कदाऽसौ ?

पतञ्जलिना कल्पसूत्रवाक्यानामृषिवाक्यत्वोक्तेः पाणिनिनायि
पुरातनप्रोक्ततया कल्पसूत्राणामनुवादात् ऋषिकुलस्य कल्यादि-
धृ५० वर्षान्ततायास्तिद्वात् ऋषिग्रणीतानां कल्पसूत्राणां कल्या-
दितः ध५० वर्षान्ता प्राचीनता वृद्धं निश्चीयत इति तु भगवद्वत्तः ।
याज्ञवल्क्यश्च—

यमापस्तम्बसंवर्तीः काल्यायन वृहस्पती ।

पराशारव्यासशङ्कलिखिता दक्षगौतमौ ॥

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशाखप्रयोजकाः ॥

इति स्वप्रवर्तनीये धर्मनिवन्धे प्राचीनधर्मनिवन्धप्रवर्तकान् स्मरन्
तेष्वन्यतमं कल्यत्यापस्तम्बम् ।

अत्राह बोधायनकल्पव्याख्याता यज्ञेश्वरः—

• मेधां बोधायनो वो विनरतु सहितप्यष्टिसाहस्रशिष्यैः

यस्यापस्तम्ब एकाधिकशतयज्ञुषां पारगो मुख्यशिष्यः ।

सूत्रं प्रायुङ्कं नैकक्रमचिद्धिनिपुणाध्वर्युनानाप्रयोग-

व्यक्तिज्ञानोपयुक्तस्फुटसृदुगहनप्रौढसन्दर्भर्गभेम् ॥

कल्पामृतं क्षितिसुरप्रकराय योऽदात्

वेदाम्बुराशिमधिमध्य निजप्रभावात् ।

बोधायनाय मुनिवन्दितपादपद्म-

द्वन्द्वाय कण्वतनयाय नमोऽस्तु तस्मै ॥

इति । प्रायश्चित्तविचिन्तननाम्नि निवन्धे च—

बोधायनं जैमिनिं च कौषीतक्याश्वलायनौ ।

वायूलकापस्तम्बादीन् नौमि शाखाप्रवर्तकान् ॥

इति शाखाप्रवर्तकेष्वापस्तम्बगणनां दर्शयति । वृष्णुवशाख्यायनि-
पैङ्गिष्ठन्दोगादि पद्मपुरस्कारेण ब्राह्मणानां प्रमाणतां प्रदर्शयन्
भैरवानापस्तम्बः शाखाविभाजकाङ्गवतो वेदव्यासादनन्तरका-
लिक इत्यप्यध्यवसातुमस्त्यवसरः ।

पराशारेण सह धर्मशास्त्रप्रवर्तकेषु परिगणनं व्यासपूर्वकालि-
कतामेव सुघटयति ।

तत्तत्पस्विजनसुकृताधीनपरमपुरुषानुग्रहनिवन्धनस्तत्त्वम्—
न्त्रप्रादुर्भवोऽपि ‘विश्वामित्रस्य सूक्तं भवत्येतेन वै, इत्यादिषु
‘ब्रह्म स्वयम्भवभ्यानर्थत् तद्विषयामृषित्वम्’ इत्यादिषु च श्रुतिभिरेवा-
वेद्यते । एष एव च न्यायो ब्राह्मणेऽवपि । तत्तदुपदेशपरम्परया च
प्रचारः । तदुदाहरणमपि तदनुरोध्येवेति नावश्यं शाखाविभागोत्त-
रभावितैवेति निश्चयसंभव ।

ननु तथाऽपि विस्तृतवेदराशिष्यसंगृहीतांशचतुर्संहिताकर-
णेन प्रत्येकं शिष्यप्रवर्तकाङ्गवतो व्यासादनन्तरं वैशम्पायनशिष्य
परम्पराप्रवचनविषयशाखाभेदेषु ; —

‘तत्र तैत्तिरीया नाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः खाण्डिकेयाश्चेति ।
तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्चभेदा भवन्ति कालेता हैरण्यकेशी भार-
द्वाजी आपस्तम्बी चेति’ इति चरणव्यूहे द्वितीयखण्डे आपस्तम्ब-
प्रवर्तितशाखायास्तत्रास्त्रा व्यवहारमूलप्रसिद्धिकीर्तनात् शाखा-
चार्यरूपं एव भगवानापस्तम्बः कल्पनिवन्धकृदपीत्यवगन्तुं
शक्यते । बादरायणशिष्यपरम्पराघटक एव भगवानापस्तम्बः कल्प-
सूत्रकृदपीत्यपि तदीयकल्पसूत्रेषु ‘इति वाजसनेयिनस्समामनन्ति,
एके, कङ्कति ब्राह्मणम्, काठकाः, कालबविब्राह्मणम्, कौषीतकिनः,
छन्दोगब्राह्मणम्, ताण्डकम्, ताण्डिनः बहुचब्राह्मणम् भालुविकम्
वाजसनेयकम्, शाठ्यायनकम्, शैलालिब्राह्मणम्, शाद्यायन-
ब्राह्मणम्’ इत्यादि शाखाविभागोत्तरभाविबहुचादितत्त्वव-
र्तितवेदभागानां प्रमाणतां प्रकटयता भगवतोऽपस्तम्बेनैवाविष्टतं
भवति इति चेन्न ; प्रमाणतया परिग्रहस्य तत्तदुष्टभागपरतया-
प्युपत्तेः वक्ष्यमाणोपजीवनक्रमेणप्राचीनतासिद्धेश्च ।

प्रवक्तृपरम्परा परिगणितश्च भगवानन्य एवापस्तम्ब इत्यव-
धेयम् ।

शुल्वप्रश्ने करविन्दाधिपेन—तक्षशास्त्रे गार्यांगस्त्यादिभिर-
कुलिसंख्ययोक्तं रथपरिमाणश्लोकमुदाहरति इति सूत्रावतारणदर्श-
नात् गार्यांगस्त्याद्युत्तरकालिकोऽयमापस्तम्ब इत्यप्यवगम्यते ।

कल्पभाष्यप्रवच्चिः.

सानुकम्पमेव प्रणीतान्यपि कल्पसूत्राणि कालवशात् दुरुहा-
र्थतां गतानि तैस्तैः चिरगृहीतगुरुविवस्या संप्राप्तसरहस्य-
वेदार्थैः निसंशयानुष्ठानानुष्ठापनप्रवीणैः परिचयम्लानिं संभवन्ती-
मालोच्य भाष्यादिप्रणयनेन समुज्जीव्यमानानि स्वार्थबोधनक्षमाणि
जाग्रति ॥

तत्रापस्तम्बकल्पसूत्रवृन्दस्य धृतस्वामिकपर्दिस्वमिनौ भाष्य-
कारौ रामाश्रितिं वृत्तिकारश्च परिरक्षकतायां संप्रतिपद्येते ॥

कल्पानां मीमांसादर्शनपूर्वकालत्वमूलत्वे ॥

कल्पसूत्राणि च जैमिनीयमीमांसादर्शनादपि पुरातनानीति
तन्मूलभूतानीति च निश्चयः । यतः,—‘नास्यैतां रात्रिं कुमाराश्च न
पयसो लभन्ते’ इति (१-४-२) आपस्तम्बीयं कल्पसूत्रम् ‘तथा पयः
प्रतिषेधश्च कुमाराणाम्’ इति (११-१-५१) सूत्रेणानुवदत्यर्थतः ।
एवम्,—

आपस्तम्बस्य	जैमिनि
नर्तुं सूक्ष्मेभनक्षत्रम् (इति (१-१-२१) सूत्रम्)	ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् (५-४-६) इति
मन्त्रान् जपत्यकरणानु- पतिष्ठते (४-१-३)	मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् इति. मन्त्राणांकरणार्थत्वात् इति. (३-८-१५) (१२-३-२५)
पितृयज्ञः स्वकालविधाना (परि २-३५) दनञ्जं स्यात्	” तर्यैवानुपूर्वा (४-४-१९)
तुल्यवच्च प्रसंख्यानात् (” २-१६) ” , प्रतिषिद्धे च दर्शनात् (” २-३७) ” , स्वामिनोऽग्नेरित्यादि (” ४-१) ” , न देवताश्चिशब्दक्रियम्	” (४-४-२०) ” (४-४-२१) इति (६-३-१८).

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बली- (परि ३-४६) , , तथैवानुपूर्व्या (६-३-३९)
यान्

द्रव्यसंस्कारविरोधे „ „ „ (६-३-३८)

अथ कर्माण्याचारा- (आप गृ सू) आचाराद्वृहमाणेषु (६-२-३०)
दित्यादि इति

नैयमिकं हेतदण्संस्तुतम् (वासिष्ठसू.) सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन
(६-२-३१)

इत्यादिरूपेणापस्तम्बकल्पं तस्यान्यस्य च गृह्णं चानुबद्धन्
ततोर्वाऽचीनोऽवगम्यते ।

एवम् :—

अधिकारिणं प्रथमेऽध्याये का.	१-२५	सू	जै	षष्ठेऽध्याये
यागहोममेदम्	२६-३०	”	”	२-२७-२८
नित्यान्यनुष्टुयानि	२७-४१	”	”	६-३-१-७
साङ्काम्यानुष्टानम्	४२	”	”	६-३-८-१०
प्रायश्चित्तसाफल्यम्	४३	”	”	६-३-७
मन्त्रशब्दार्थम्	४५	”	”	२-१-३२
यजुर्लक्षणम्	४६	”	”	२-१-३७
अध्याहारहेतुम्	४७	”	”	२-१-४८
मन्त्रेयत्तानिर्णयम्	४८	”	”	२-१-४७
मन्त्रकर्मसंबन्ध-	४९-५३	”	”	१२-३-२५
कालम्				
उपांशूशारणम्	५४-५५	”	”	२-१-४१
बहिश्शब्दशक्तिम्	५६	”	”	१-४-१०
प्रकृतिविकृत्यर्थता-	७३	”	”	६-८-९
हेतुम्			”	
प्रतिनिधिविचारम्	८६-१००	”	”	६-३-१३-४१
अर्थद्रव्यादिबला-	१०१-१०४	”	”	६-३-३९
बलम्				

अङ्गकर्मणां क्रमम्	”	१०५-११३	”	”	५-१-१४
क्रमनियामकबला-	”	११४-१२१	”	”	५-१-१-१
बलम्					
अवत्तनाशे कर्ता-	”	१२२-१२६	”	”	६-४-१-२
व्यम्					
सत्राधिकारनिर्ण-	”	१३४-१४८	”	”	१०-६-४५-५०
यम्					
तन्त्राविचारम्	”	१४७-१६५	”	”	११शेनाभ्यायेन
आवृत्तिहेतुम्	,	१७५	”	”	”
विकल्पसमुच्चय	”	१७६-१९०	”	”	१२
व्यवस्थाम्					
मन्त्रेषु स्वरव्यव-	”	१९१-१९४	”	”	१२-३-२०-२२
स्थाम्					
दानसंयोगि	”	१९५	”	”	१२-४-२
संख्याम्					
समुच्चयविकल्पौ	”	१९६-१९९	”	”	१२शेऽभ्याये

इति वेदार्थनिर्णयोपयोग्यर्थमीमांसनं कल्पसूत्रकृत्काल्यायनः पूर्वपूर्वकल्पनिबन्धं प्रवचनादिप्राप्तं दर्शयति; तदेव च विस्तरेण जैमिनिः ।

एवम्—

जैमिनिः विधिलक्षणम्	१-१-१	सत्याषाढः १ प्र	१ पटले
” ब्राह्मणलक्षणम्	२-१-३२	”	” ” ”
” मन्त्र ”	”	”	” ” ”
” मन्त्राणां यज्ञाङ्गताम्	१३-३-२५	”	” ” ”
” ” परिमाण	२-१-४६	”	” ” ”
निर्णयम्			

”	फलार्थपुनश्चवणे	२-१-३६	”	”	”	”
	कर्ममेदम्					
”	पदार्थानुसम-	५-२-१-१२	”	”	”	”
	यादि					
”	अधिकारि	६-१-२-१-१२	”	”	७	”
	नियमम्					
”	प्रतिनिधि	६-३-१३-४१	”	”	”	”
	विचारम्					
”	भोगाधाने ऋत्वा	५-४-५-९	”	२	१	”
	द्यनीक्षाम्					
”	पवमानहवि-	११-४-१२-१५	”	”	५	”
	विषयव्यवस्थाम्					
”	दर्विहोमपदा-	८-४-१-२८	”	”	८	”
	र्थम्					
”	अतिदेशविचा-	८ अध्यायेन	”	”	”	”
	रम					
”	ऊहविचारम्	९	”	”	”	”
”	पशोः आमिक्षा-	८-२-१०-१४	”	४	५	”
”		१९-२३				
	यात्रा प्रातदौहविकारताम्.					

इत्येवं स्वीये कल्पे वेदार्थनिर्णय परिकरं निरूपयति जैमिनिः तमेव च सत्याषाढः ।

एवमनादेः कालात्प्रवहन् अनुष्टानतत्प्रमाण तत्प्रचार प्रकाराणां विचारः नैस्तैः कल्पकारैः संक्षेपविस्तराभ्यां यथायथं निरूप्यते इति वहुषु कल्पनिबन्धेषु को वा यजकर्मापेक्षितो न्यायनिर्णयादिरनिरूपितोऽवशिष्यते इति महाप्राङ्मुनिजनपूर्वपूर्वक्षुण्णे-नैव पथा जैमिनिरप्याचार्यं संचरमाणं बहुसंग्राहिणं विपुलं दर्शनं प्रवर्तयामासेति विश्वसिमः । जैमिनिस्त्रेषु तत्त्वविनामग्रहणमप्येतदुपपादयति ।

एवं बादरायणोऽपि—‘पारिष्ठुवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्’ इति सूत्रे पारिष्ठुवशब्देन (२० प्र ६ खं ७ सूत्रे) आपस्तम्बेन यानि , ‘दक्षिणेनाहवनीयं होता हिरण्यकशिपाद्गुपविशति पारिष्ठुवं भौव-न्यवं चाचिर्ब्यासन्’ इत्येनानूदितानि , आश्वलायनेन च,—दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रा-मात्यपरिवृत्ताय राजे पारिष्ठुवमाचक्षीत्’ इत्यादिना नवाहस्रमाप-नीयानि यान्याख्यानशंसनानि विहितानि तान्येवानुवदत्तिति ततोऽ-र्वाचीनमेव बादरायणीयं दर्शनमपि । गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽपि ;—

नानासाधनकाः नानाशाखास्थाङ्ककाः मीमांसान्यायसहस्र-
निर्धार्यवचनव्यक्तिकाः मन्दबुद्धिभिरिदानीन्तनैर्दुर्ज्ञानाः , अज्ञाने
चानुष्टातुमशक्ताः कथं चन प्रत्यवेयुरिति कृपाविष्टचेतस्कर्तया
सूत्रकारेण ‘यज्ञं व्याख्यास्याम्’ इति परिभाषायामेकविंशतियज्ञान्
संक्षेपतो व्याख्याय तावन्मात्रेणानुपयोगात् ‘अथातो दर्शपूर्ण
मासौ’ इत्यारभ्य श्रौता हर्विर्यज्ञसंस्थाः क्षामवत्यादयो नैमि-
त्तिकाः प्रसङ्गात्काम्याश्च विशेषतो व्याख्याताः इत्याह सुदर्शना
चार्यः ।

अत्र च सर्वेविधमीमांसान्यायबृन्दमपि पूर्वपूर्वकल्पसूत्रप्रवर्तक-
मुनिपरम्परया संक्षेपविस्तराभ्यां प्रवर्त्यमानं प्रचरतीत्यभिप्रायः ।

सति चैव यज्ञशाखाव्याख्या तत्परिगृहीतवेदव्याख्या-
निबन्धा इव मीमांसादर्शनमपि यज्ञशाखाव्याख्यारूपमेवेति सिद्धं
भवति ।

इत्थं च यज्ञशाखाव्याख्याभिरखिलाभिरैककण्ठ्येनैव वेदार्थेति
कर्तव्यता पूरणीयेति सिद्धम् ।

यज्ञशाखाव्याख्या तत्परिगृहीतवेदव्याख्या तथा विधमीमां-
सादर्शनरहस्य वेदिन एव यज्ञशाखाभूतकल्पसूत्रविवरणे प्रभवन्ति ।

तथाभूता एव धूर्तस्वामि कपर्दिस्वामि रामाण्डारा आप-
स्तम्बीयकल्पसूत्रनिबन्धे भाष्यकारवृत्तिकाराः यज्ञानुष्टानमार्गं
संरक्षकविपुलनिबन्धप्रणेतारः प्रथन्तेतराम् ।

- “ सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमश्चिहोत्रं सूत्रकारणां
मतम् ; सायमादिकामो द्रव्यनियमश्च ।
मीमांसकानां तु कर्मनामैवाश्चिहोत्रमिति न
समुदायस्य , तेषां यस्मिन् कस्मिन् होमे
आरम्भः । (भा.)
- “ आग्रयणेन यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
सङ्कल्प आदौ मीमांसकमत्या ; यत्रानाम्नातः
कामः न तत्र कामयितव्यमित्युपदेशः । (भा.).
- “ आगन्तुकत्वादाग्रयणस्य अविरुद्धा अज्यान्यः
क्रियन्ते । मीमांसकानामाग्रयणस्य प्राधान्य-
मित्यनित्यस्य प्रयोग इति सगुणविगुण-
साध्या प्रकृतिरिति तत्र तस्य सर्वतन्त्रम् ।
(भा.).
- “ यद्यपि मीमांसकैः वैश्यदेव्यामिक्षासाहचर्यात्
दण्डन्यायेन वैश्वदेवशब्दस्य प्रवृत्तिमत्का ।
अत्र ब्राह्मणोक्तं निर्वचनमाश्रियतं । (भा.).
- “ षड्ग्रन्तिविजः पञ्चवन्धस्य कर्मकुर्वन्ति । यद्यपि
शामिता श्रपणं करोति , तथा न भवत्यृत्विक् ।
मीमांसकैरध्यर्थोरेव शामितृत्वे उक्तेऽपि
विश्वसृजामयने ‘शामितोऽग्रो विशांपतिः’
इति अध्यर्थोरन्यस्य शामितृत्वदर्शनात्
आन्यशशामिता , तस्य ऋन्विक्तुं नास्ति । (वृ.).
- “ तस्मादनागते मुख्यकाले तन्त्रमारब्धमिति
श्वानं निमित्तम् । तस्यावस्थाभेदो निरुपं
गृहीतमिति । मीमांसकानां तु निरुपादीना-
मप्यविवक्षा अकाले तन्त्रप्रवृत्तिमात्रं निमि-
त्तम् ; (वृ.).

- १३ „ अश्रीवरुणाभ्यां स्विष्ठकद्भथामनुबूहि ; अश्री
वरुणौ स्विष्ठकृतौ यजेतिमीमांसकाः (भा)
- १९ „ अश्रीदौपयजानगारं हरन्त्यादि पाशुकम् यद्य-
पीष्ठिविधिः ; प्रणीताविमोकमार्जनान्त--
वचनादेव मीमांसकाः (भा)
- ” नष्टा पुनरागता गृहान् सा च दक्षिणा सन्त्व-
वतामिति मीमांसकाः प्रधानदक्षिणान्त-
र्भावादिति । ततु नोपपद्यते तस्मादङ्गभूतैक
दक्षिणा (भा).

एवमादीनि बहून्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

स्पष्टमेव चाब्रीन्महादेवः—

याज्ञिकास्सूत्रकारणां मतं बुद्धा स्वर्यं तथा ।
न्यायैस्त्सूचितैरेव द्रढयन्त्यकुतोभयाः ॥
प्रसिद्धिमनुगृह्णन्तस्ते मान्याश्श्रौतकर्मणि ॥ इति ॥
तज्जैमिनिमतापेतमिति मे दूषणं न हि ॥ इति ॥

जैमिनीयैस्तु पशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं न्यायेन , ततु अस्पच्छा-
खोपदेशासूचितन्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्ये दर्शितम् । अतोऽस्म-
स्त्रैऽयमेव प्रकारो ज्ञेयः । इति ॥

न्यायोपदेशयोः केचित् विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति च । अतः मीमांसकोक्तेषु स्वस्वसंप्रदायाविरुद्धमेव ग्राह्यमिति
याज्ञिकपक्षः ।

देवताविग्रहादियज्ञशास्त्रव्याख्यातपरिग्राह्यमेव ॥

यश्च जैमिनीयव्याख्यातृणां पराक्रमः—

कथमपि न देवताया विग्रहादिखीकारः । शब्दमात्रं देवता ।
अर्थस्तु चेतनोऽचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते ; न तु विग्रहादिमान् ।
उपासनादौ परं व्यानमाहार्यं तस्य (भाष्टदी. ९-१-४) इति ।

देवताया विग्रहाद्यस्ति , न तु तस्याः फलप्रदत्वं विकल्पास-
हत्वात् (शास्त्रदी) इति च । सोऽयं वादशबरस्वामिनमारभ्य
मीमांसकैः जैमिन्यभिप्राय इति कृतसंकेतैः यथामतिबलं न्यायादि-
निरूपणैव्याविष्यमानः प्रचरति ।

तेषु च वादिषु मूर्धन्यः खण्डदेवः स्वयं समुचितसूत्रतात्पर्यं
परिच्छिन्नतनशक्तोऽपि शब्दादिपूर्वैपूर्वमीमांसकपरम्परावचस्समाश्वा-
सप्रचारमात्रधिया वादग्निममुपवर्ण्य ‘मम त्वेवं वदतो वाणी
दुष्टतीति हरिस्मरणमेव शरणम्’ इति मुक्तकण्ठमाजूघुपत् ।
तदेतच्छरणवरणं निखिलपूर्वमीमांसकवर्गग्रतिनिधिस्थानस्थितेन
तेन कृतम् ।

न खलु जैमिनेराशय इति वर्णनमात्रेण प्रत्यवायभिया शरणवरणं
वस्तुतो देवतातत्प्रसादादिनास्तिक्यहतमतेः प्रवृत्तिगोचरस्स्यात् ।

मीमांसासारसर्वस्ववेदि परमधार्मिकविद्वद्वृन्दपरिगृहीतकल्प-
सूत्रव्याख्यातवेदव्याख्यातसूक्तिसिद्धं भगवतो वेदपुरुषस्य निगृह-
माशयं स्वपूर्वपुरुषपरम्परोपदेशपरिप्राप्तं देवतातत्प्रसादादि तत्त्व-
कताविषयं जानात्येव खण्डदेवोऽपि ।

परिपाल्यमानप्रस्थानपरिचयप्राथमिकश्रद्धामूलकस्य साहजिक-
पाठवातिशयस्य सतो दुर्निरोधतया परं तथा वादोद्वोषः ।

न च जैमिनौ ब्रह्मवादिनामग्रेसरे कथिद्वोषमारोपयितुं स-
चेता उद्युड्काम् ।

नित्यनिषिद्धयोरिष्टानिष्टफलं नास्तीत्यादिनिष्ठभर्तुमित्रादि
निरसनेन भीमांसास्तिक्यसंपादनैदमर्पयम् ,

निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क वा लोकस्य वैश्यते ।

सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गविपि ग्रति ॥

इति अधिकारिभेदभिन्नस्वर्गमोक्षपुरुषार्थशास्त्रार्थनैर्भर्यप्रदर्श-
नेन तदनभ्युपगमनिन्द्यतां च प्रकटयन्तः , ‘यदा अध्येतारोऽ-
ध्यापयितारश्च पश्वस्था वा वेदवाक्यतदर्थरूपाण्यालोचयन्ति तदा
स्वसंवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवस्थ्यन्ति । तावता तु बाह्यतार्किकाणां
प्रतीति भावना नोत्पद्यत इति तत्त्वतिपादनक्षमवेदोत्थापित

न्यायोपनिवन्धनात् भीमांसकैः केवलं यशा एव पीतम्, इति च
वदन्तो (१-३-६) बार्तिककाराः संप्रतिपञ्चवेदार्थचित्संमतन्याय-
निवन्धनरूपा भीमांसेति, भीमांसकानां च बाह्यतार्किकतन्मार्ग-
प्रविष्टप्रतिबोधनाधिकारो महानेवारोपितशिशरसि, न तु परम-
बैदिकपरिगृहीतपथकदर्थन कर्तव्यतापि इति च मन्यन्ते ।

सनातनधर्मानुष्ठानमार्गनिष्ठाश्च अनुष्ठापकवचोद्भूत्सामरस्य
धीपरिभूषितहृदया, कल्पसूत्रव्याख्यातार एवमातिष्ठन्ते, तथाहि—

तुरीयप्रश्ने—पिष्टलेपफलीकरणहोमविषये—‘अस्य होमस्य
आदित्यो देवता हृदयान्तरपुरुषो वा इति वृत्तिकृत् रामाण्डारः ।

तुरीयप्रश्ने—वनस्पतीज्याभिराराधनं करिष्यामीति इति,
आहुतिभिराराधितत्वात् इति च भाष्यकृत् धूर्तस्वामी ।

तुरीयप्रश्ने—ज्योतिष्मतीष्ठया यस्याग्निहोत्रार्थमुद्भूतोऽग्निरहु-
तेऽग्निहोत्रेऽनुगच्छति तस्योत्पत्तिः (भा)

य पूर्वमनुगत आहवनीयोऽग्निः स एवायमग्नि योऽत्र
देवताभूतोऽग्निः । पूर्वमनुगतस्यावक्षाणस्थस्य ज्योतिष्मत्रं
विनष्टम् । तत्राहवनीयाश्चेः ज्योतिष्मतो विनष्टस्य देवतात्वेना-
न्वयात् । यदेवास्य ज्योतिः परा पतितं तदेवावरुण्ये’ इति
विनष्टस्य ज्योतीरूपस्याद्षात्मकस्य प्रतिसमाधानार्थेयमिष्टि, इति
तत्रवृत्तिः ।

तुरीये प्रश्ने—उपावरोहेति मन्त्रे उक्ते गार्हपत्यादिदेवताभूतोऽ-
ग्निलौकिकमुपसंक्रामति इति भाष्यम् ।

षष्ठे प्रश्ने—होमेनाराध्य आशीर्भिरुपस्थानेन याचते, देवता
कोपप्रसङ्गात् इति वृत्तिकृत् ।

षष्ठे प्रश्ने—नवानामग्रप्रापणं देवानाम्, तदाग्रयणकर्म इति
धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

सप्तमे प्रश्ने—बैश्वदेवशब्दनिर्वचने—अत्रेदं प्रयोजनम् आग्रे-
याद्यष्टकर्मसमुदायेन अश्वधाख्यः परमात्मा यष्टव्य इति ज्ञानम्
इति वृत्तिः ।

अष्टुमे प्रश्ने—प्रजापतिर्मनसान्धोच्छेत् इति होमेषु तत्तदव-
स्थापनसोमात्मना यज्ञदेवतात्वात् सोमस्य देवतारूपत्वम् ॥
इति वृत्तिः ।

द्वादशो प्रश्ने—इन्द्रं एव देवता परमात्मरूपः आत्मन इन्द्राय
इति श्रुते : इति वृत्तिः ।

इष्ठिहौत्रकथ्ये—‘स्वं महिमानमावह’ इति मन्त्रं प्रगृह्ण
स्वमते तु सर्वदेवताऽऽवाहनाङ्गत्वेन सर्वदेवतानां स्वकीय महिमान-
मावहेति वाक्यशेषः । ‘एव वै देवानां महिमा यो विष्णुः पर-
मेष्ठी’ इति सर्वदेवतान्तर्यामिणं विष्णुम् इति वृत्तिः ।

तुरीये प्रश्ने—असति कामे कामशब्दो लुप्यते । सत्यपि वा
वर्जनं श्रेयः । तद्वि परमं परदेवताप्रीणनम् परमनिभ्रेयसायेति
सर्वशास्त्राणां मर्यादा । यथोक्तं गीतासु—

कार्यमित्येव यत्कर्म-सात्त्विको मतः ॥ इति ।

सूत्रकारभ्याह—‘नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य दर्माश्चरेत्+अनूत्प
द्यन्ते इति । श्रुतिश्च अकामहतस्यानन्दानुपदिशति’ इति च वृत्ति
कुद्रुद्रदत्तः ।

एवं ‘परमात्मरूपिणोऽग्नये’ इति ; ‘एवं सर्वेषां नेयम्’ इति
देवतावाच्यग्रथादिशब्दानां परमात्मपर्यवसायिताम् ।

नाना पाठैव्रह्मकथा कर्तव्या ‘इदं वा अप्रे नैव किञ्चनासीत्
इत्याद्याः इति ब्रह्मविचारम् ।

‘महदेतत्प्रजापतेराराधनम् इति तदाराधनं च दर्शयति
कपर्दिस्वामी ।

कल्पान्तरकारा अपि कर्मसाद्युण्यावहां देवतास्तुर्ति निष्पञ्चन्ति;
यथा द्राघ्यायणः—‘ब्रह्मोद्यं वदन्ति, गायत्रीं त्रिर्द्वयगिति धान
अच्युः चतुर्होतारमभिग्रेत्यैतदिति गौतमः’ इत्यादि च । तद्वाच्य-
कृत् धन्वी तस्य तस्य परब्रह्मप्रतिपादकतामाह ।

एवमादिभाष्यवृत्तिपरिशीलने शब्दातिरिक्ता देवता तदारा-
धनं तत्त्वीतिकोपौ तस्य हविरूपभोगः फलप्रदत्वं च एतत्सर्वानुगुण-
विग्रहवस्त्वं च श्रुतितात्पर्यसिद्धमिति निर्विशयमेवाच्यगम्यते ।

न चैवं विधसत्कर्मकलापोपदेष्टुपरिगणितो जैमिनिसुनिर्निस्स्वरूपां देवतां वेदार्थं इत्युपदिशेत् !

आश्वलायनप्रयोगदीपिकाकृत् मञ्चनाचार्योऽपि द्वादशे प्रश्ने 'यद्यपि प्रकृतिभावनिर्णये देवतासामान्यं दुर्बलमिति स्थितम् , तथाऽपि औपमनिकदव्यसामान्यात् प्रत्यक्षं देवतासामान्यं बलवदेव इत्याह । त्रिकाण्डमण्डनव्याख्याकारोऽपि देवताविग्रहादिनिराकरणस्य नावमिकस्य उत्सूत्रां समर्थयते । (३१ पृ.)

सत्याषाढकल्पव्याख्याता महादेवोऽपि वैजयन्त्याम् --

इन्द्राद्यर्था न लौकिकाः येनेन्द्रादिपदात्मां लोकतश्शक्तिग्रहस्त्यात् । किंतु तेऽपि शास्त्रादेव इत्या । शास्त्रं च विग्रहवत् एव ब्रूते । तत्रैव शक्तिग्रहो न तु विग्रह विधुरे व्यवहारोऽस्ति । न च शब्द एव तावदेवतास्वरूपस् पदार्थत्वेन प्रमाणाभावात् तावराप्रतीतेश्च । तस्मात् यादशोऽर्थे शक्तिग्रहः तावरोव तत्तदेवताशब्देन वाच्यम् । तत्रैव देवतात्वेन विधि । वादरायणेनाप्यथमंशः प्रतिपादितः इत्याह ।

सायणाचार्या अपि वेदभाष्ये देवताविग्रहादि समर्थयन्ते ।

देवताविग्रहादि जैमिनिसंमतमेव

कथमिदं देवताविग्रहादिनिराकरणस्योत्सूत्रत्वादिकं महानिवन्धाक्षेपरूपं घटेत् ? कश्च तत्समर्थनप्रकारः ? इति चेत् ;

अत्रेदमवधीयताम् श्रीमन्निगमान्तगुरुणां जैमिनिहृदयावेदनेन निर्देवतवादि प्रतिवोधनम् (तत्त्वदीकायाम्) ,—

'अपि चैवं नवमाद्यपादे फलदेवतयोश्च । न चोदनातो हि साद्गुण्यमिति प्रसक्तयोः फलदेवतयोर्मध्ये देवताविषयाणि देवता वा प्रयोजयेत् इत्यादीनि सूत्राणि यानि तानि व्याकुर्म ।— देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवता न प्रयोजयेत् कुतः ? कृष्णादिवत्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वोपपत्तेः तत्राह—

सू. देवता वा प्रयोजयेत् अतिथिवद्वोजनस्य तदर्थत्वात् (९-१-६) वा शब्दशङ्कानिवर्तकः । हविरुद्देश्या देवता फलार्थिनं

स्वाराधने प्रयोजयेत् । कुतः भोजनस्य तदर्थेत्वात्- भोजनस्य हि विषस्तत्समर्पणस्य च तदर्थेत्वात्-तच्छेष्टत्वात् । संप्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थे द्रव्यतत्समर्पणे प्रयुक्ते—

क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्भूतापि हि देवता ।

तत्तन्मत्तादिसामर्थ्यदार्थप्राधान्यशालिनी ॥

न च वाच्यं विग्रहादिपञ्चकायोगान्न प्रयोक्त्री देवतेति, स्मृत्युपचारा-न्यार्थदर्शनैर्बाधितैस्तत्सद्देः । अतो यथा विग्रहादिमानतिथिराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरणं प्रयुक्ते तथा देवतापीति ।

‘अर्थवत्त्वाच्च’ (९-१-७) अर्थते प्राप्यत इत्यर्थो विभूतिः अर्थर्थत इति वा । अतः तदभावादनाराध्या अनीप्सितप्रदत्त्वा दप्रयोजिकेति न शङ्खयम् । परा खलु देवता सर्वस्येषु । तत्त्वियुक्ता चापरा यथाऽधिकारं तत्तद्विभूतीनाम् ।

तथाऽपि निरपेक्षा देवता न कुतश्चित्प्रीयेत न कश्चित्प्रीणाति ततः कथं प्रयोजिकेत्यत्राह—ततश्च तेन सम्बन्धः (९-१-८) ।

ततः—नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्यमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धं स्मृत्युपचारादिभिरेव सिद्धं इति पूर्वपक्षः ।

राज्ञान्तस्तु—

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यशकर्मप्रधानं स्यात् (९-१-९) अज अपि वेति सार्धाङ्गीकारं पक्षव्याचर्तनम् । यद्यपि देवताविग्रहादि पञ्चकं दुर्निषेधम् । द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम् । यजेश्च देवताराधनवाच्चितया यागस्य तादर्थं सिद्धपरवाक्येषु च परावरदेवतयोः स्वरूपमनन्यार्थमामनामः, तथाऽपि कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्मं फलसाधनतया चोदितत्वात् प्रधानं सत् साध्यतया दुद्धश्चारोहेण पुरुषं प्रवर्तयति । कृत्वा च देवतादिक्रियादोषभूतम् ॥

ननु फलप्रदाया देवताया आराध्यत्वेन प्राधान्यमनुशोश्यामहे? अत्राह ;—गुणत्वे देवता श्रुतिः (९-१-१०) ।

हविः प्रदानं प्रति गुणीभूतां हि देवतामनुशृणुमः । मन्त्रार्थ-वादोपस्थापितं देवता प्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य कर्मणः क्षणिकस्य

कालान्तरभाविफलद्वारतयोपादीयेत् । अतो वास्तवप्राधान्यशालि-
न्यपि देवता फलकामप्रवर्तक शाब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न
प्रधान्येन प्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हि कथं प्रयोजकत्वम् ? इत्थमि-
त्याह ,—अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् (९-१-११)
आतिथ्यं प्रत्यतिथे. प्रधानत्वं प्राप्तम् । अन्यथा हि तदर्थे कर्मणि
प्रयोजकाभावात्तदभावस्यात् । तत्सपर्याविधिरेव प्रयोजक इति
चेत् , तत्र प्रत्याह ;—तस्य प्रतिविधानत्वात् (९-१-१२) ।

अतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानायैव चोदना ।

क्रियाप्रवृत्तं पुरुषसमाहूता तु देवता ।

सन्निधन्ते तदिष्टार्थं न ततस्तत्प्रयुक्ता ।

अतिथिस्तु स्वयं प्राप्तः स्वाभीष्टं च प्रयोजयेत् ।

तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यर्थिचोदना ॥

अत. प्राप्तासामविवेकादितिथिप्राधान्योक्तिरिति । यथा चातिथोर्हि-
ग्रहादिमत्त्वे तदुपचरणानुष्टानस्य न कदाचित् क्षतिः प्रत्युत स्वरूप-
लाभ एव , एवं देवतायास्तद्वत्वेऽपि , न चात्र तत्प्रतिक्षेपसाफल्यं
पश्याम् । गुणीभावसाधनेऽपि किं फलमिति चेत् , अनिर्धारित-
वास्तवप्राधान्यानामपि कर्मश्रद्धा संमर्थनम् इति ।

भूत्रेषु तावदेतेषु पूर्वपञ्चिम पक्षयोः ।

देवताविग्रहादेनं प्रतिक्षेप्यत्वसूचनम् ॥ १ ॥

शावरे पूर्वपक्षोक्त देवता विग्रहादिषु ।

स्वतः प्रामाण्यवेदिभ्यस्वदते न निराकृतिः ॥ २ ॥

स्मृत्योपचारादन्यार्थदर्शनैश्च स्वभाषितम् ।

न वाङ्मात्रेण निहोतुं शक्यते नास्तिकेतरैः ॥ ३ ॥

अदर्शन कुतर्काभ्यां श्रुतार्थानामपहवे ।

वार्वाकादिमतापत्त्या सर्वोपमूव संभवः ॥ ४ ॥

श्रुतानां विग्रहादीनां कल्पयत्वोक्तिश्च मोहजा ।

श्रुतशक्त्याद्यभावस्य कल्पने गौरवं तु वः ॥ ५ ॥

क्षणिकस्य फलद्वारं किं भवेदिति चिन्तने ।
 द्वारकुसर्वरं तत्र कुपद्वारं परिग्रहः ॥ ६ ॥
 देवतानां क्रियार्थत्वं कर्मणां च तदर्थता ।
 मुख भेदेन सिद्धत्वात्र मिथो बाधमर्हतः ॥ ७ ॥
 आदित्यादिमतीरङ्गे स्थापयन् बादरायणः ।
 देवतानां प्रधानत्वमर्थसिद्धमसूत्रयत् ॥ ८ ॥
 नासिद्धदेवतारूपदृष्टिश्चान्यत्र युज्यते ।
 न च सर्वत्र निर्बाधे कल्प्यो दृष्टिविधिकम् ॥ ९ ॥
 देवतानां तपश्चर्याद्युक्तिश्च न विरुद्ध्यते ।
 स्वाधिकेश्वरतोषार्थं प्रवृत्तेऽरुपपत्तिः ॥ १० ॥
 प्रशासितुश्च गृणया धर्मसंस्थापनार्थिन् ।
 तत्त्वकर्मप्रवृत्तिस्यात्कर्मवश्यानुसारिण् ॥ ११ ॥
 तिर्थक्लस्थावर निर्जीवं तत्प्रतीकं गुणक्रियाः ।
 अभिमत्यनुबन्धेन देवतास्तदपि श्रुतम् ॥ १२ ॥
 हविभेदानुसारेण फलभेदप्रदायिता ।
 प्रतिषिद्धैः प्रकोपश्च राजादिन्यायतो भवेत् ॥ १३ ॥
 यदिश्रुत्यनुसारेण स्वभावो हविरादिषु ।
 तेनैव तत्तदाराध्य स्वभावस्वीक्रियोचिता ॥ १४ ॥
 मन्त्रार्थवादसिद्धेऽपि यत्र बाधा न दृश्यते ।
 तन्मूलास्मृतिरप्यत्र न बाधाहीं स्वमूलवत् ॥ १५ ॥
 पर्याये च विशिष्टे च देवताभेदकल्पनम् ।
 तत्तच्छब्दोपधानेन तदुद्देश्यत्वसिद्धये ॥ १६ ॥
 अविदित्वा स्वमन्दत्वं नास्ति कैरास्ति केष्विह ।
 यैरजलप्यत मन्दत्वं शोच्यास्ते घूर्खमदर्शिभि ॥ १७ ॥
 द्रव्यदैवतसामान्ये बलीयो द्रव्यमित्यपि ।
 प्रत्यक्षे च परोक्षे च प्रमाणं प्रस्थितेर्वशात् ॥ १८ ॥
 द्रव्यस्याध्यक्षसिद्धस्य हविष्ठु शाखगोचरः ।
 देवताया स्वरूपं च धर्मत्वं चेति भेदतः ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षाद्युपजीवित्वात् शास्त्रतो धीर्चिलमिता ।
 ततो हि परदौर्बल्यं श्रुतिलिङ्गादिकेष्वपि ॥ २० ॥
 द्रव्यदैवतवैषम्यं न सत्यासत्यभावत ।
 दैवतं यदि मिथ्या स्यात् कथं भेदादिधर्मभाक ॥ २१ ॥
 अथोऽपश्लिष्टशब्दात्मा शब्दमात्रात्मिकापि वा ।
 यथा श्रुतगृहीता वा सत्यैव स्वलु देवता ॥ २२ ॥
 मणिमन्त्रौषधादैश्च सिद्धिरूक्ताभ्युपेयते ।
 जन्मसिद्धाऽपि साधीता किञ्च देवेषु गृह्णते ॥ २३ ॥
 न वस्तु देशान्तरयोर्देवदृष्टिं विधानवत् ।
 इह कल्पयितुं शक्यं स्वरूपविधिसौरूप्यतः ॥ २४ ॥
 रात्रिसत्रादिनीत्या च विध्यपेक्षानुसारतः ।
 फलदाः फलभूतत्वादपि सिध्यन्ति देवताः ॥ २५ ॥
 इत्थं प्राचीनया नीत्या क्षिंसं निर्देवतं मतम् ।
 ओषं तदुपरीत्यादिसूत्रभाष्ये भविष्यति ॥ २६ ॥

द्रमिडभाष्यकारैरप्युक्तम् ;—‘अङ्गसैव विश्वसूजो रूपम्’
 इत्यारभ्य ‘नहसूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते ! यथाभूतवादि हि
 शास्त्रम् ! इति’ इति ।

धूर्तस्वामिपरिचयः

अपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्यकारो धूर्तस्वामी कदा कतमं भूमिभाग-
 मलंचकारेरेति विचारे भाष्यं वृत्तिर्वा नास्माकं साहाय्यकमाचरति ।

अथाऽपि श्रीभाष्यकारैः वेदार्थसंग्रहे ;—उपनिषदां स्वोप-
 पादितार्थं तात्पर्यं प्राचीनवेदव्याख्यानृसंमतौ दर्शनीयायाम् ;—‘तदे-
 तत् नानाविधश्रुतिनिकरशिष्टपरिगृहीततद्व्याख्यानपरिश्रमादवधारि-
 तम्’ इत्यत्र ; ‘बोधायनटङ्कद्रमिडगुहदेवकपर्दिभारुचिप्रभृत्यवि-
 गीतशिष्टपरिगृहीतपुरातनवेदवेदान्तव्याख्यानसुव्यक्तार्थश्रुतिनिकर-
 दर्शितोऽयं पन्थाः’ इत्यत्र च कपर्दिनः स्वप्राचीनसंप्रतिपन्नवेद-
 वेदान्तव्याख्यानृतया परिगणनमवलम्ब्य तद्व्याख्येयं पूर्वभाग-
 व्याख्यात्रा धूर्तस्वामिनाऽपि ततोऽनवर्चीनेन भवितयमिति निश्चि-
 नुगः ।

‘अक्षयं हवै+भवति’ इति स्वर्गफलानुवाद् इति व्याख्यातं
हविर्यजेषु’ इति वदन् कपर्दिस्वामी धूर्तस्वामिभाष्यं तज्जामनिर्देश
विनिर्मुक्तं निर्दिशतीति ततोऽपि तस्य तत्पूर्वकालिकता निश्ची-
यते ।

किञ्च;—(२-२-२८) उपभृति द्वौ गणौ प्रयाजानूयाजाथौं मीमांस-
कैरूपपादितौ’ इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

(४-१-७) अधिकरणे च शबरस्वामिना उपभृति चतुर्गृहीत-
द्वयात्मकत्वमुपपाद्यते ।

एवम्,—(४-११ खण्डे) ‘सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात् इति
मीमांसकमतात्’ इति भाष्यम् । ‘सुब्रह्मण्या तु’ इति (११-३-२२)
सूत्रे एवमेव दृश्यते शबरस्वामिनो वाक्यम् ।

एवमादिग्रन्थपर्यालोचनया शबरस्वामितोऽर्वाचीनो धूर्त-
स्वामीति व्यवसातुं शक्यते ।

शबरस्वामिनोऽपि भाष्यं भाष्यान्तरमूलकमिति स्वामिपदान्त-
नामधेयतातौल्यान्तं ततोऽर्वाचीनतेति तु न शङ्कयस् ; भवस्वामि
केशवस्वाम्यादिषु ततोऽर्वाचीनेष्वपि स्वामिपदान्तनामधेयतास-
मतेः ।

शबरस्वामी शालिवाहनशकारमभात्पूर्वतनो वत्सराणां शत-
द्वया इति विनायकरायः ।

धूर्तस्वामी बहुशखाभिश्च इति (१० प्रश्ने) ‘न त्वयं विधि-
स्यात् शूद्रमाणासु शाखास्वदर्शनात्’ इति तडाक्यादवगच्छामः ।

दत्तमे प्रश्ने,—‘नीविरसीति नीविमनुकल्पयते’ इति सूत्रम् ।
तत्र सोमस्य नीविरसीत्यन्तान् वेष्टयति’ इति धूर्तस्वामि-
भाष्यम् ।

अत्र च ‘यथोपरि न भवन्ति यथा वाससोऽन्ता न प्रकाशा
भवन्ति’ इति रामाण्डारः । अनेन च संदर्भेण गृहस्थस्य वा-
, सोधारणप्रकारशिशक्तिं भवति । स च वस्त्रधारणप्रकारः अध-
रीयविषयकस्तन् वैदिकैष्ठ्रीवैष्णवैरद्यापि परिपाल्यमानो जागर्ति ।

श्रौतसूत्रमितिव्यपदेशमूलम्

दर्शपूर्णमासादि प्रयोगनिरूपणपरस्य कल्पसूत्रभागस्य श्रौत-
सूत्रमित्यपि व्यवहारः प्रचराति । तमेव व्यवहारमवलम्ब्य वथमणि
श्रौतसूत्रमित्येव नाम निरादिशाम । अत्र च मूलं भाष्यकारवृत्तिकार-
व्यवहार एव , तथाहि,—

पञ्चमे प्रश्ने द्वितीयखण्डादौ नान्दीश्राद्धप्रकारमुच्चा ‘एष
सर्वत्र विधिः श्रौतसार्तानां चादौ । न नित्यम् , आपस्तम्बेनानि-
बन्धनात्’ इति धूर्तस्वामी ।

अत्र रामाण्डारः ;—‘अनिबन्धनात्-श्रौते स्मार्ते च’ इति । तथा
च कल्पव्यपदेशः गृह्यादिसाधारण इत्यपि स्वरसत एव सिध्यति ।

गृह्यधर्मपितृमेधघटितामेव कल्पसूत्रगणनां निबध्नन्ति व्याख्या-
तारो रत्नमालाकारादयः ।

कल्पसूत्रोपक्रम. कः ?

कल्पसूत्रं चापस्तम्बीयं किमुपक्रममिति विचारयामः—

तत्र तावत् ‘अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम’ इति
दर्शपूर्णमास प्रकरणे प्रथमं सूत्रम् । तच्च विवृण्वन् रुद्रदत्तः ‘अथ
शब्दोऽयं प्रकरणारम्भे प्रायः प्रयुज्यते वृद्धैः । कन्चिदानन्तर्येऽपि ,
यथा—इमे भृगवो व्याख्याताः अथाङ्गिरसाम्’ इत्यादौ । न
पुनरिहानन्तर्यार्थः वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्यानुपलम्भात् इत्याह ।

अनेन च ग्रन्थेन ‘अथातो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यारभ्य कल्प-
सूत्रं प्रवृत्तमित्यवगम्यते ।

आह च विशदमेव , ‘समाप्ताये दर्शपूर्णमासमन्त्राणामेव
प्राथम्यात् तावेवाग्रे व्याख्यास्यन्नधिकारं दर्शयति’ इति ।

सायणादवाचीनः चौण्डपाचार्योऽपि प्रयोगरत्नमालायाम्,—

विशत्प्रश्नात्मकं सूत्रमापस्तम्बमुनीरितम् ।

श्रौतगार्हसार्तकर्मबोधकं तत्र पञ्चमिः ॥

इत्युपकर्म्य—

त्रयोर्विंशो ततः प्रश्ने सत्रायनविधिकमः ।
 चतुर्विंशो ततः प्रश्ने न्यायप्रवरहौतृकम् ॥
 पञ्चविंशो च षष्ठिंशो गार्हीमन्त्राः प्रपञ्चिताः ।
 प्रश्नेऽथ सप्तविंशो स्यात् गार्हीतन्त्रविधिकमः ॥
 अष्टाविंशैकोनत्रिशपश्चयोः स्मार्तसत्क्रियाः ।
 सामान्यतो विशेषेण त्रिंशो शुल्वविनिर्णयः ॥
 एवं सामान्यतस्सर्वप्रश्नानामार्थनिर्णयः ।

इति आपस्तम्बीयकल्पनिखिपश्चार्थसंग्रहप्रसङ्गेन न्यायसंख्या परिभाषाभागस्य चतुर्विंशप्रश्नघटकतामुपचर्णयन् न परिभाषाप्राथम्य-पक्षं सूचयत्यपि ।

अस्या एव प्राच्यकोशशालायाः पुरा मुद्रितप्रकाशिते कपर्दि स्वामिनो हरदत्तस्य च व्याख्ये इति प्रथेते ।

तयोः कपर्दभाष्यनाम्नि ग्रन्थे ‘व्याख्यानं नाम’ इत्यारभ्य तदिदं व्याख्यानं सर्वकर्मशेषत्वादादौ प्राप्तं भन्ते कृतम् ; कर्थं चु नाम आधिकारनिरूपणादि यथासभवमाचारगृहाकर्मस्वपि प्राप्तं स्यादित्येवमर्थम् । इति परिभाषावतारणं इत्यते ।

अनेन च परिभाषाया आदौ करणं प्राप्तमपि तात्पर्यविशेषेणोपेक्षितं मुनिनेत्यवगम्यते ।

इष्टिहौत्रकल्पभाष्यविवरणारम्भे वृत्तिकागो रामाण्डारः ‘इष्टिहौत्रे कल्पकारेण परिभाषाप्रकरणे उक्तेऽपि दर्शपूर्णमासप्रयोगस्माकल्यार्थ इह भाष्यकारेणोच्युते’ इति भाष्यमवतारयति ।

अत्र च उक्तेऽपि इत्येतनं परिभाषापाठः पूर्वमेवेति म्फुटमुक्तं भवति ।

अथातो दर्शपूर्णमासौ इति सूत्रार्थवर्णनावमरे च धूर्तस्वामी ‘संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम् ; विस्तरेण दर्शपूर्णमासावनन्तर व्याख्यायेते । अतश्शब्दो हेत्वर्थः’ इत्याह ।

अत्र अनन्तरं इति अतश्शब्दो हेत्वर्थ इति च वदनो भाष्यकारस्य परिभाषाप्राथम्यमेवाभिमतम् ।

किञ्च दशमप्रश्ने १मस्त्रे वृत्तिकारो रामाण्डार आह—आदौ तावत् परिभाषायां एकविशतिर्यज्ञा व्याख्येयतया प्रतिज्ञाताः । तेषु पाकयज्ञास्सप्त गृहेषु व्याख्याता । शेषेषु हविर्यज्ञास्सप्तकर्मणि अथातो दर्शपूर्णमासौ इत्यारभ्य अथान्वारम्भणीया इत्यन्तेनोक्तानि । इति ‘परिभाषायां व्याख्यातत्वाच्च न व्याच्येषु । तस्येदं प्रयोजनम्—परिभाषाप्रभृति प्रायश्चित्तपर्यन्तं यदुक्तमत्रापेक्षितं तत्तत्र यथा व्याख्यातं तथेह प्रतिपत्तव्यम्’ इति च ।

अनेन च संदर्भेण विशदमेवावगम्यते प्राथम्यं परिभाषा-प्रश्नस्य । एनयोश्च पक्षयोः आद्य पक्षे परिभाषासूत्राणि चतुर्विंश-प्रश्नः, नतूपक्रमः । द्वितीये तूपक्रम एव ।

गृह्यतात्पर्यदर्शने च ‘सूत्रकारेण यज्ञं व्याख्यास्याम इति संक्षेपतश्च व्याख्याय तावन्मात्रेणानुपयोगात् अथातो दर्शपूर्णमासौ इत्यारभ्य+व्याख्याता इत्युक्तं सुदर्शनाचार्येण ।

शुल्वप्रश्नविवरणे च करविन्दाधिपेन—यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽप्स्तम्बेन व्याख्येयतया हविर्यज्ञास्सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च’ इति वदता परिभाषाप्राथम्य-पक्षः पर्यगृह्यत ।

एवं नृसिंहयज्ञवसूनुना अहोबलसूरिणा,—
आपस्तम्बं मुनिश्चेष्टुं भाष्यवृत्तिकृतावपि
प्रयोगवृत्तिकारादीन् नमस्कुर्वे सदा हृदि ।
आपस्तम्बीयसूत्रार्थं वृत्तिभाष्यानुसारिणी
क्रियते बालबोधाय . ॥

इति प्रतिज्ञाय ‘अथात’ इत्यादि सूत्रं परिगृह्य ‘अथ शब्द आनन्तर्यार्थः । यज्ञमात्रसामान्यव्याख्याने परिभाषानन्तर्यमुच्यते सामर्थ्यात् । परिभाषामन्तरा व्याख्यानरूपोत्तरशास्त्रस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इत्युक्ता—

ननु यज्ञं व्याख्यास्याम इति परिभाषाया उत्तरत्रेदानीमध्यनात् तदानन्तर्यं दर्शपूर्णमासव्याख्यानस्यासङ्गतम्? उच्यते—

व्याख्यान सौकर्याय भाष्यकारादिभिरत्रे व्याख्यानात् अन्तेऽध्येतुभि-
रधीयते । तत्प्रणयनं त्वादावेवेति मन्तव्यम्, सामर्थ्यरूपलिङ्गस्य
पाठबाधकत्वात् इत्युक्तम् ।

अनेन च विचारेण परिभाषोपक्रमः कल्पनिबन्ध इति स्पष्ट-
मुक्तं भवति ।

हिरण्यकेशिलाद्व्यायनद्राह्यायण शाङ्कायन कात्यायनाश्वलाय-
नादि कल्पेषु परिभाषोपक्रमत्वं इश्यते तत्तद्व्याख्यातृभिरपि स्पष्ट-
मुक्तं च ।

अत्रापि धर्तस्वामिना चतुर्दशे प्रश्ने छितीयपटले ‘विकृतौ
यथार्थमूह इति सिद्धे पुनर्विधानात् इति परिभाषोक्तं वदनाऽ-
प्युपदर्शितम् । न हि पुनर्विधानोक्तिः परिभाषायाः पूर्वप्रवृत्तिमन्त-
रा युज्यते ।

सूत्रकोशेषु यद्यपि चतुर्विशप्रश्नतयैव लेखो इश्यते सामान्य-
प्रश्नस्य न तु परिभाषापृथक्कारः, परिभाषाव्यवहारस्तु न्याय-
भागस्यैवेति इतो मुद्रितप्रचारिते परिभाषोपोद्घाते इश्यते । परि-
भाषामात्रे न्यायशब्दप्रयोगश्च प्रयोगरत्नमालाकृत्संमतोऽपि ;
तथाऽपि परिभाषाशब्देन सामान्यसूत्रभागस्यैव व्यवहार एत-
त्कल्पसूत्रव्याख्यातृसंमत इति वक्तव्यम्, रामाण्डारेण इष्टि-
हौत्रकल्पभाष्यस्यावतरणे ‘इष्टिहौत्रे कल्पकारेण परिभाषाया-
मुक्तेऽपि’ इति ; ‘ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेशः’ इति भाष्यविवरणे
‘ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोरिति वचनान्न दर्शपूर्णमासप्रकरणे
ब्रह्मत्वपटलास्त्रानं हौत्रप्रवरादिवत्’ इति च वदता हौत्रभाग-
स्यापि परिभाषाव्यपदेशस्य निस्संशयं प्रदर्शनात् ।

तदेवं परिभाषोपक्रमत्वं तदभावपक्षौ तत्तज्जिवन्धुसंमतौ यद्यपि
प्रचरतः; तथापि एकप्रबन्धतया प्रवृत्तयोर्भाष्ययोः प्रबन्धोपक्रमं
भिजाभिप्रायकत्वं कथं घटताम्? कपर्दिस्वामिनं हि ;---

स्वीये भाष्ये — तदुक्तम्—द्रव्यसंस्कारविरोधे इत्यादि	१५ पचे
” विकल्पो याज्यानु- ”	५२ ,
वाक्यासु	.
” ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः ”	५५ ”
” चिभिः कारणैः ”	६१, १५२, ”

इत्यादिरूपेण परिभाषासूत्राण्युपदशासु प्रदेशेष्वनुवदन्तम् ,

उल्लेखलमुसलप्रत्याग्नाय उक्तः ‘नखेषूल्लेखलधर्मन्’ इति दशमप्रश्नस्यं सूत्रम् , ‘रत्निनो व्याख्याताः’ इति पूर्वनिरूपितार्थं च भूतं निर्दिशन्तम् , ‘कौकिल्यां वक्ष्यति’ इति (१८ प्रश्ने) ‘रत्निनो वक्ष्यथाणाः’ इति (२० शे) ‘राजानो मङ्गलनामानः इति संज्ञां वक्ष्यति’ इति (तत्रैव) इत्येवमादिषु भाविनिरूपणगोचरार्थान् सूत्रपाठक्रमसिद्धान् निर्दिशन्तं च चतुर्विंशतिःप्रश्नस्सामान्यसूत्राणि इति परिगृह्णा परिभाषाया प्रथमं प्रणयनस्य न्यायप्राप्तस्याप्युपेक्षणेन अन्ते प्रणयन सहेतुकं मन्यमानस्य पक्षे कथं पातयामः ?

अत इह भाष्यकारावृभावेककण्डावेवेति परिभाषोपक्रमत्वं कल्पनिबन्धस्यापस्तम्बीयस्यापि तत्र च परिभाषाहौत्रप्रवरपटलाख्य इति च निर्विवादमित्यवधेयम् ।

अत्रेयं सूत्रपाठक्रमगमनिका

आदौ तावत् परिभाषायां एकविंशतिसंस्थाः यज्ञस्य व्याख्येयतया प्रतिज्ञाताः । तेषु पाकयज्ञास्सप्त गृहेषु व्याख्याताः । शेषेषु हविर्यज्ञास्सप्तकर्माणि अन्वारम्भणीया इत्यन्तेनोक्ता इति रामाण्डारोक्तद्यनुरोधात् परिभाषा प्रथमा । ततः दर्शपूर्णमास याज्मानाग्नयाधेयाग्निहोत्रपशुबन्धचातुर्मास्यप्रायश्चित्प्रश्नाना क्रमः ततस्सोमसंस्था तत उक्त्यादयोऽग्निप्रोमविकाराः तत् प्रवर्ग्यमिति च क्रमसिद्धः ।

‘उक्तानि श्रौतानि गृह्याणि च कर्माणि वक्ष्यमाणान् धर्मानपेक्षन्ते’ इति धर्मप्रश्नव्याख्यातृहरदत्तोक्तथा , ‘हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च व्याख्येयतया प्रतिज्ञाताः व्याख्याताश्च’ इति

करविन्दाधिपोक्तथा , ‘पूर्वोक्तानि कर्माणि जीवतां जातकर्मप्रभृ-
तीनि , अथेदानीं मृतस्य कर्मोच्यते’ इति कपर्दिस्वाम्युक्तथा ;
‘भगवता सूत्रकारेण व्याख्यातानि वैतानिकानि गृह्णाणि च कर्माणि
अथातः पंतृमेधिकम्’ इति गार्येगोपालयज्वोक्तथा , गृह्णप्रश्ने---
श्रुतिलक्षण हविर्यज्ञसोमसंस्थास्सविकृतयो व्याख्याताः । अथा-
नन्तरमधिक्रियन्ते कर्माणि गृह्णन्ते यान्युत्सन्नपाठब्राह्मणेभ्यस्तानि
व्याख्यास्यामः’ इति भाष्योक्तथा च सोमग्रन्थात्परभावित्वं गृह्ण-
प्रश्नस्य सिद्ध्यति ।

चयनप्रश्नभाष्ये ‘एकाश्राका व्याख्याता सूत्रकृता आपस्तम्बेन
यामाद्या’ इत्यादीत्युक्तिरप्येतदनुकूला ।

कपर्दिस्वामिगार्येगोपालयज्ववच्चोभ्यां गृह्णप्रश्नोत्तरभावित्वं
पितृमेधप्रश्नस्य ; हरदत्तवचसा चैतदुत्तरत्वं धर्मप्रश्नस्य
सिद्ध्यति ।

चयनप्रश्ने ‘शुल्बेषु व्याख्यातमेतद्वाह्णणम् चतुर्भागीयास्तुकमम्’
इति भाष्यदर्शनात् शुल्बप्रश्न प्रागेव चयनप्रश्नादित्यगम्यते ।

सौत्रामणी प्रश्ने ‘सर्वास्त्वत्यग्नौ व्याख्यातम्’ इति कपर्दि-
भाष्यदर्शनात् ततः प्राक्चयनप्रश्न इति सिद्धम् ।

ततश्च वाजपेयराजसूयसौत्रामणी काम्येषु द्वाश्वमेधादिप्रश्ना
इति ।

यद्यपि आदौ तावदित्युपकम्य ‘गृह्णप्रश्ने व्याख्यातः’ इत्यन्त-
रामाण्डारवृत्तिपर्यालोचनायां गृह्णप्रश्नोऽपि दर्शपूर्णमासप्रश्नतः
पूर्व इति शङ्का स्यात् ।

अथातो दर्शपूर्णमासावित्यत्र धूर्तस्वामिना यज्ञविभागे पाक-
यज्ञसंस्थानां प्रथमनिर्देशोऽपि सूत्रकारीयं प्रणयनक्रममेव तथा
विधं बोधयेदपि , तथाऽपि परिभाषाया दर्शपूर्णमासनिरूपणो-
पोद्घातत्वकीर्तनपरधूर्तस्वामिभाष्यमनुसृत्य परिभाषानन्तरं दर्शी-
पूर्णमासप्रश्न एव प्रणीतो मुनिना इति निश्चीयते । अयमत्र भाष्या-
शयः ;—यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रकम्य स त्रिभिर्वैदैर्विधीयते’ इति

श्रौतविधिग्राह्यज्ञापेष्ठितांशापरिभाषणात् श्रौतयज्ञा एव प्रथमं
व्याख्येयतया परिगृहीता मुनिनाऽपस्तम्बेन। गृह्णाणां तु कर्मणां
उत्सन्नपाठब्राह्मणमूलकतया श्रौतविधिग्राहेभ्य उत्तरभावित्वं
युक्तम्। विभागे गृह्यकर्मणां प्रथमनिर्देशस्तु प्रथमानुष्टेयता
प्रयुक्त इति।

उत्कचैतत् गृह्यतात्पर्यदर्शने सुदर्शनाचार्यैः—यत एव आचा-
रानुमेय वेदावगम्यानि कर्मणि अत एव तेभ्य प्रथममनुष्टेयेभ्योऽपि
पूर्वं श्रौतानां व्याख्यानं कृतम् इति।

प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथमभावित्वात् अनुमित-
वेदार्थजिज्ञासायाश्चरमभावित्वात् इति च।

‘प्रोक्षणीसंस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम्’ इति
गृह्यसूत्रमध्येनमर्थमभिप्रैति, न हि सूत्रकारो मुनिरनिरूपितपूर्वमर्थ-
मतिदेश्यं मन्यते।

सूत्रपाठसम्प्रदायः

आपस्तम्बकल्पसूत्रेषु संहितारूपेणैव पाठः खण्डकारूपा
एव त्ववान्तरविभागाः कतिपय खण्डकाभिश्च पटलाभिधाना
विभागाः पटलैश्च कतिपयैः प्रश्नाः इति स्थितिर्दृश्यते प्रायो लिखित
सूत्रकोशेषु।

वेदभाष्यकृतस्सायणाचार्या अपि तत्रतत्र अनुवाकारम्भादिषु
अत्र कल्प इत्युपक्रम्य वाक्यान्युदाहरन्ति, न च तानि खण्डात्म
कानि वा सूत्रात्मकानि वा दृश्यन्ते, किंतु तत्तदपेष्ठितवाक्यसमु-
दायात्मकान्येव।

रुद्रदत्तवृत्त्या सह क्यालैङ्गनाम्ना हृणेन मुद्रापिते
जर्मनभाषारूपेणानूदिते तु संपुटत्रयं विभक्तसूत्रकम चतुर्विंशति-
प्रश्नघटितमेव विलसति। वाजपेयादिभागे कपर्दिभाष्येऽपि प्राय-
स्सूत्रपरिग्रहेण विवरणं दृश्यते। अनेन च कल्पसूत्रेष्वेषु सूत्र-
विभागेन पाठोऽपि साम्प्रदायिक इत्यवगन्तु शक्यते।

इत्थं च संहितारूपेणैवाध्यापनेन प्रचार्यमाणं सूत्रबृन्दं सांग्र-
दायिकार्थानुसन्धानसरण्या कल्पविभागयैवानुपूर्वा भाष्यकार-
प्रभृतयोऽनुसमदधुः। स च पर्यपाल्यतैव यथायथं व्याख्यातृभिः
यथा सद्गदेतेन इति सिद्धम्।

अयं चांशः भाष्यबृत्तिकारवचोभिरप्यवगम्यते , तथाहि —

इति सूत्रच्छेदः ।

पादम् ॥ इत्यन्तमेकं सूत्रम् ।

उभयत्र सूत्रे मन्त्रयोर्विरोधपरिहारार्थं भाष्यम् ।

ब्रह्मप्रकरणोक्तस्य कालविधानमेतत्सूत्रम् ।

दीप्यमानं परापश्येत्तत आहृत्याश्चि कल्पयेदित्येकं सूत्रम् ।

नहीनमन्वाहरेयुरिति सूत्रमर्थसंगल्या उत्कृष्यव्याख्यायते ।

सूत्रक्रमेण मन्त्राणां सूत्रकारपाठस्य विवक्षितत्वात् ।

तथाश्चिराश्रेय इत्येकं सूत्रं न भवति ।

तौ न पशौ करोति इत्यनेन सूत्रेण अतिषेधः ।

न सोमे इति सूत्रान्तरेण ।

हृदयमभिधारयतीत्यन्तमेकं सूत्रम् ।

इति भाष्यकारवृत्तिकारवचनानि तत्र तत्र सूत्रभागनिर्णयिकतया
प्रवृत्तानि तत्र मनिभेदसंभवं तञ्चिरासं पाठसम्प्रदायस्य सूक्ष्मेक्षिका
आह्यतां तन्मूलभूतं तदास्त्रानसम्प्रदायभेदं च ग्राहयन्ति ।

सत्यपि सत्सम्प्रदायपरिपालनश्रद्धापौष्टकल्ये सूत्रकारभावपरि-
क्षानसंप्रदायपरिरक्षणं कवचित् केनापि कारणेन दौष्कर्यग्रस्तमपि
भवितुमर्हतीति कपर्दिस्वामिभाष्यादवगम्यते । यतो हि—‘भुवो-
कथ्येन रथन्तरसाम्ना भूतिकामो यजेत्’ इत्यस्मिन् (६२-६-२६)
सूत्रे ‘न विद्यते ताण्डिनामिति न शक्यते व्याख्यातुम्’ इति भाष्य
ग्रन्थो दद्यते ।

आपस्तम्बकल्पभाष्यभागव्यवस्था.

आपस्तम्बकल्पसूत्रं ध्र्तेखामि कपर्दिस्वामिभ्यां साम्प्रदायिक-
गृहभावाविष्करणपरभाष्यभागभ्यां भूषितं विराजत इत्यश्रूम ।

तत्र कति प्रश्ना धूर्तस्वामिना कति च कपर्दिस्वामिना व्याख्याता
इति विशयं पर्यहार्षीत् त्रैविद्यवृद्धः प्रयोगदीपिकाकृत् तालवृन्त-
निवासी। तेन हि,—

‘आपस्तम्बीयसूत्रस्य धूर्तस्वामिव्याख्यानुसारेण शास्त्रान्तर-
सिद्धानपेक्षितानुपसंहृत्य अशिच्यनपर्यन्तानां कर्मणां प्रयोगवृत्तिः
क्रियते’ इति स्वयन्थारम्भे;

कपर्द्यभिग्रायेण ‘वाजपेयादि विश्वसृजामयनपर्यन्तानां कर्मणां
प्रयोग उच्यते’ इति च स्वयन्थमध्ये वाजपेयारम्भे
प्रतिष्ठायते।

अनेन च आदितो धूर्तस्वामिना वाजपेयमारभ्य कपर्दिस्वामिना
च भाष्यं प्राणायीति सूचितं भवति।

उभाभ्यां पृथगेव भाष्यं^१ समग्रमेव रचितमित्यपि कुतो न
कल्प्यतामिति चोद्यं तु ग्रन्थोपलम्भमात्रनिरस्तमपि तटस्थप्राचीन-
प्रामाणिकनिबन्धुवचसंचादेन निरस्यामः। श्रीमद्विगमान्तदेशिङ-
विरचितायाः श्रीभाष्यसारसङ्ग्रहरूपाया अधिकरणसारावल्याः
११शङ्कोकविवरणे तत्त्वनयैः वरदनाथाचार्यैः कर्मकाण्डे जौमिनिः
देवताकाण्डे काशकृत्वः शारीरके बादरायण इति कर्तुमेदाच्छास्त्र-
मेदमाशङ्क्य ‘न ह्येकस्य कार्यस्य एक एव कर्तैति नियमोऽस्ति !
हृश्यते हि पूर्वोत्तरयोर्वृत्योः एकनिबन्धत्वमापस्तम्बीयसूत्र-
व्याख्यानयोर्धूर्तस्वामिकपर्दिस्वामिनिबन्धनयोरपि’ इत्युक्तम्॥

एवम् अष्टमप्रश्ने प्रथमपठलान्ते यो वै वसन्तोऽभूत् इत्यादि-
सूत्रे ‘पुनर्वसन्तादिनियमात्’ इत्यादिभाष्यमुपादाय वसन्त-
शब्दार्थविचारं प्रकस्य “अत्र कपर्दिस्वामिना ‘शिशिरे दीक्षन्ते
वसन्त उत्तिष्ठन्ते’ इति सूत्रे ‘द्वादशप्रथमरात्र्योर्यदा सूर्योदय-
स्तदा वसन्त इत्युक्त्वात्’” इति रामाणडारवृत्तेदर्दर्शनात् (२१-२-८)
सूत्रस्यं कपर्दिभाष्यं प्रमाणयता रामाणडारेण तत्र धूर्तस्वामिना
भाष्याप्रणयनं सूच्यते। न हि सदपि तत्र धूर्तस्वामिभाष्यं नालं
विवक्षितार्थसाधनायेति निषुणतरमवश्यापेक्षिताखिलगूढार्थनिरु-

पणपरस्य धूर्तस्वामिनो भाष्यकृतो न्यूनतां शङ्कितुर्महेति कश्चिन्निरु-
पकः ।

नापि भाष्यभागद्वयैककण्ठयं पृथक्समग्रभाष्याप्रणयनं च म-
न्वानः सुगृहीतसम्प्रदायस्तालवृन्तनिवासी अवहितपरिपालनीये
कर्मानुष्टानमार्गे सम्प्रतिपद्वे प्रमाणे ऐच्छिकौ परिग्रहपरित्यागौ
चिकीर्षेत् ।

सन्तमिममंशं वरदनाथाचार्यवचसा साध्वेव परिकल्यन्ति
विमर्शकाः ।

परिभाषा धूर्तस्वामिना न व्याख्याता.

धूर्तस्वामी परिभाषाप्रश्ने भाष्यकृत्वा वेति विचारयामः—दशम-
प्रश्नाद्यसूत्रभाष्यवृत्तौ ‘यत्वयं भाष्यकार’ इत्युपक्रम्य “परिभाषायां
व्याख्यातत्वाच्च न व्याच्येत्” तस्येदं प्रयोजनम्—परिभाषाप्रभृति
प्रायश्चित्तपर्यन्तं यदुक्तमत्रापेक्षितं तत्तत्र यथा व्याख्यातं तथेह
प्रतिपत्तव्यम्, यथा ‘दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति’ इत्यत्रा-
व्याख्यातस्तन्त्रशब्दः; तन्वमित्यज्ञसमुदाय इति दर्शपूर्णमासयो-
व्याख्यातत्वात्” इत्युक्तम् । अनेन च परिभाषाया धूर्तस्वामिना
व्याख्यातत्वं प्रतीयते ।

एवं तज्जनगरस्थप्राच्यकोशागारसूच्यां धूर्तस्वामिकृतं
सामान्यसूत्रभाष्यं निर्दिश्यते । बहुपु परिभाषाव्याख्यानकोशेषु
धूर्तस्वामिभाष्यमित्येव लेखोऽपि दृश्यते ।

तथा उषानाम्बृथां पञ्चिकायां आपस्तम्बपरिभाषासूत्रभाष्यं
धूर्तस्वामिप्रणीतं मुडाप्य प्रकाशितम्, तच्चाद्राक्षमिति परिभाषा-
सूत्रव्याख्याप्रकाशका भ. रा महादेवशास्त्रिणो व्यलिखन् ।

तज्जनगरप्राच्यकोशसूचीप्रकाशकश्च स्वनिर्दिष्टे सामान्य-
सूत्रभाष्यं महीशूरपुरप्राच्यकोशागारतः प्रकाशितम् । तत्र चात्रस्य-
कोशात्क्रियन्तश्चिदेव वर्णमात्रकृताः पाठभेदा दृश्यन्त इति इतः
प्रकाशितयोव्याख्ययोर्हर्दद्वन्नीयव्याख्यां निर्दिशति ।

हरदत्तकृतपरिभाषाव्याख्या च दर्शपूर्णमासव्याख्याप्रतिशा-
सूत्रस्थधूर्तस्वामिभाष्यसरूपभूयोभागोपक्रमा धूर्तस्वामीयत्वसम्भाव-
नामुपोद्वलयेदपि ।

तथाऽपि धूर्तस्वामी परिभाषाप्रश्ने भाष्यमकरोदिति चेदभ्यु-
पैमः ‘यज्ञं व्याख्यास्यामः’ इत्यत्रैव अवश्यापेक्षितस्य यज्ञविभागस्य
व्याख्याशब्दार्थविवरणस्य च कृतत्वात् पुनर्दर्शपूर्णमासव्याख्या-
प्रतिशासूत्रे तदपेक्षा स्यादित्याशङ्का तत्र यज्ञविभागादिप्रदर्शनपरस्य
धूर्तस्वामिनो दुस्समाधा समापतेदिति तेन तदव्याख्यानमेव प्रतीमः ।

अहोबलसूरिरपि परिभाषाप्रश्नस्य कल्पनिबन्धोपक्रमतां
समर्थयन्नपि,—

भाष्यकारादिभिरुग्रे व्याख्यातत्वं वदन् आदौ तस्याव्याख्यानं
स्पष्टमाह । हौत्रस्य इष्टप्रकरणान्ते चातुर्मास्यान्ते च धूर्तस्वामिना
व्याख्यानात् तत्र च रामाणडारेण वृत्ते । प्रणयनादग्रे व्याख्यानवचन-
मुपपन्नमपि । परिभाषाया एव भागविशेषे भाष्यकृदव्याख्याततां
सूचयत्यप्यादिशब्देन । एककर्तृकसमग्रभागव्याख्यायास्सप्रतिपन्ना-
यास्सन्त्वे हि तन्मूलकव्याख्याना तेन सहादिशब्देन निर्देशो नातीव
शोभेत ।

यथाऽवसरं च परिभाषणीयांशनां समुचितलक्ष्यनिर्देशासंभवाच्च
धूर्तस्वामी परिभाषाव्याख्यान उदास्तेत्यपि चिन्तयितुमुचितम् ।

न चेद्धूर्तस्वामी परिभाषणां भाष्यकृत् कस्तद्व्याख्याकृदिति
विचारणीयम्—

यद्यपीत एव मुद्राप्य प्रकाशिते व्याख्ये इति जानतो नास्ति
विचारावसर इति शङ्का स्यादपि ; तथाऽपीतः प्रकाशिते भाष्ये
कपर्दिकर्तृकत्वस्य चिचारासहतां पद्यतोऽस्ति विचारावकाशः ।
तथाहि—भापस्तम्बगृहे अष्टमे पटले तात्पर्यदर्शनकृत् सुदर्शना-
चार्यः “ब्राह्मणभोजनं होमः पिण्डदानं च त्रीण्यपि मासि श्राद्धे
प्रधानानि अग्न्याधेये भाष्यकारेण धूर्तस्वामिनोक्तत्वात् । ‘वैश्व-
देवे विश्वेदेवाः’ इत्यत्र कपर्दिस्वामिनोक्तत्वाच्च” इति वदन् गृह्य-
प्रश्नभाष्यकारः कपर्दिस्वामी इति स्पष्टमेवाह ।

स च कपर्दीं गृह्यप्रश्नम् , यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिश्नाय
“श्रुतिलक्षणहर्विर्यज्ञसंस्थास्सोमसंस्थास्सविकृतयो व्याख्याताः ।
अथ अनन्तरं अधिक्रियन्ते कर्मणि गृह्यन्ते यान्युत्सन्नपाठब्राह्म-
णेभ्यः तानि व्याख्यास्यामः ” इत्यवातारयत् ।

कपर्दिभाष्यमिति इतः प्रचारिते च ‘व्याख्यानं नाम’ इत्या-
रभ्य “तदिदं व्याख्यानं सर्वकर्मशेषत्वादादौ प्राप्तं सदन्ते कृतम् ”
इत्यादिना परिभाषाप्रश्नस्य कल्पनिवन्धानितमभागतां प्रकटयति ।

गृह्यभाष्ये तथाऽवतारयन् परिभाषाप्राथम्यसमर्थकः कपर्दि-
स्वामी परिभाषामन्यथावतारयितुं नाहेंदिति कपर्दिस्वामिनोऽन्य
एव तत्र व्याख्यातेति निश्चिनुमः ।

तत्र च रुद्रदत्तो हरदत्तश्च कल्पनिबन्धे व्याख्यातारौ प्रथेते ।
तयोश्च हरदत्तोऽपि धूर्तस्वामिवचश्छायानुसारी व्याख्यातेति रुद्र-
दत्त एव चतुर्विंशप्रश्नतया परिभाषाप्रश्नं मन्यत इति स एवं चं
व्याख्याकृत्स्यादिति संभावयितुं शक्यत इति ।

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तिपरिचयः,

धूर्तस्वामिभाष्यस्य दर्शपूर्णमासप्रभृतिसोमान्तभागे रामा-
ण्डारवृत्तिर्दृश्यते । सोमग्रन्थान्ते ‘इति रामाग्निचिद्रुत्तिस्समाप्ता’
इति लेखदर्शनाच्च तदन्तैव वृत्तिः प्रणीतेत्यपि निर्णेतव्यं
भवति ।

यद्यपि पुण्यपत्तनतः दर्शपूर्णमासप्रकाशनाच्चा प्रचरति किञ्च-
न पुस्तकम् ; यत्र च भाष्यवृत्तिः सूत्रदीपिका च प्रश्नचतुष्टयी-
भागस्य प्रकाशयेते । तथाऽपि तत्प्रकाशकस्य भाष्यग्रन्थवौर्लभ्यं
भाष्यवृत्तिरूपनिबन्धद्वयविवेचनदौष्कर्यं वा तथा प्रकाशने निवन्धन-
माकलयामः ।

यद्यपि भाष्यानुपूर्वीं समग्रामेवानूद्य वृत्तिनिष्ठलेखनं
कोशेषु दृश्यते ; ततश्च स्वपदविवरणरूपतयैक एवायं निवन्ध इति
शक्तिरुमस्त्यवसरः ।

तथापि (५ प्र ७ पटले) “ क्वचित् चतुर्होत्रर्थं प्रणीते त्यक्तेऽन्वाधानमिति पाठः इति ;

(६-१) क्वचिन्मन्त्रेण बोधनं नित्यवत्, इति पाठः इति ,

(७-२) ‘ विकारवद्धाम् ’ इति पाठः इति ,

(१०-१) पितामहसंततिका इति वा पाठः ” इति पाठभेदान् ;

(११ प्र.) ‘ सूत्राणां व्युत्क्रमेण व्याख्यानमनास्थया लेखकप्रमादाद्वा ’ इति भाष्यशैलीपरिचयं च प्रकाशयन् ,

‘ यत्त्वयं भाष्यकारः’ इत्यादिना भाष्यकारं पृथक्निर्दिशंश्च रामाणडारः स्वीयां वृत्तिं तद्विवरणीयं च भाष्यं विविक्तं मन्यत इत्यवधेयम् ।

वृत्तिकारपरिचयः

अथ वृत्तिकारं परिचिच्छामः । तत्र,—

अहोवलसूरेः सूत्रवृत्तौ तावत् अधिकारनिरूपणं प्रकम्य—
‘ अविदुषोऽपि साधोरधिकार इति प्रयोगवृत्तिकराः । आत्म-ज्ञानवतोऽधिकार इति भाष्यकारादयः । नादैतज्ञानवतोऽधिकार इत्यद्वैतवेदान्तिन् ’ इत्याह ।

अनेन च आत्मज्ञानं यज्ञाधिकारहेतुरिति भाष्यवृत्तिकारयो-राशय इति निवेदितं भवति । अयमर्थो भाष्यवृत्तिकारयोरभिमत इत्यहोवलसूरिपक्षं तत्तद्वाष्यवृत्तिग्रन्थभागप्रदर्शनेन च विशद-याम—

चतुर्थप्रश्ने चतुर्थखण्डारम्भे—‘ इदं शकेयं यदिदं करोमि आत्मा करोत्वात्मने ’ इत्यादिमन्त्रजपसूत्रकृता विहितः ।

तत्र धूर्तस्वामिभाष्ये,—‘ आत्मा करोत्वात्मने इति विज्ञानं मन्त्रलिङ्गेन ’ इति विवृतम् ।

तत्र वृत्तौ,—“ आत्मने ब्रह्मणे आत्मा करोत्विति विज्ञानमपि कर्तव्यम् ;—

यत्करोषि यदश्वासि यज्ञुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हर्विर्ब्रह्माशौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति स्मृतेश्च । ननु कथमात्मने ब्रह्मणे इत्युच्यते ? उच्यते ;—‘य अत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो+यमयति यस्यात्मा शरीरं स आत्मा इति जीवशरीरके अन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगात् । तस्य च परमात्म-त्वात् । परमात्मनो ब्रह्मत्वेन सर्वेशाखाप्रसिद्धत्वात् ।

नारायणः परं ब्रह्म आत्मा नारायणः परः ।

इति नारायणपरब्रह्मपरमात्मशब्दानां सामानाधिकरण्यात् । नारा-यणं महाज्ञेयम् इति सर्वदा ज्ञेयत्वात् ।

कथमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि क्रियमाणं कर्म ब्रह्मेति ध्यायेत् ?

यो देवानां नामधा एक एव’ ‘स ब्रह्मा स शिवः’ चतुर्हौं-तारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः’ ‘सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति’ इत्यादि-श्रुतौ सर्वदेवतानां नामधारकत्वेन सर्वदेवस्वरूपत्वेन सर्वयज्ञौ-रिज्यत्वेन सर्वविधिवाक्यैर्विधेयत्वेन चावगमात् ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकस् ।

इति स्मृतेश्च” इति धूर्तस्वाम्याशयो वर्णितः ।

एतत्सूत्रविवरणावसरे च अहोवलसूरिरपि अत्रत्यभाष्यवृत्ती शब्दतोऽर्थतश्चानुवदति ;—

“अस्मिन् मन्त्रे आत्मा करोत्वात्मने इति लिङ्गेन आत्मा ब्रह्मात्मने ब्रह्मणे करोत्विति ब्रह्मैव कर्ता भोक्तेत्यनुसंधानं कर्तव्यम् । यत्करोषि+धिना इति स्मृतेश्च । ननु कथमात्मपदस्य ब्रह्मपरत्वम् ? उच्यते ;—य आत्मनि तिष्ठन् + स आत्मेति जीवशरीरके अन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगात् । अन्तर्यामिणः परमात्मत्वात् + सिद्धत्वात् + रण्यात् । कथमन्याभ्यो + वगमात् । अहं हि + पूर्वकम्’ इति स्मृतेश्च” इति ।

एवं पञ्चमे प्रश्ने सप्तमे पटले ;—‘अशिहोत्रमारप्स्ये यावज्जीवं होप्यामि जीणों वा विरमणं करिष्ये इति सङ्कल्पः । सर्वेकामं

मीमांसकाः । अबन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः । यत्रापि बन्धः, अकामहतश्रुतस्य प्रतिषिद्ध्यते; व्यासमताच्च; इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः,—‘स्वर्गकामं मीमांसकाः,—अश्रुतफलत्वात् विश्वजित्यित्यज्ञादिविव स्वर्गफलता ।

अबन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः,—सूत्रकारेणाबन्धनात्कामस्य न फलकल्पना ।

यत्रापि बन्धः,—सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासादिषु ।

तत्राप्यकामहतश्रुतस्य मुमुक्षोः प्रतिषिद्ध्यते फलम्’ इति ।

अस्यार्थः;—ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षसिद्धेः कर्मसु फलेच्छा न कर्तव्या श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति । कामिनो मोक्षभावात् । स्वर्गादिश्रवणेऽपि मुमुक्षोस्तदिच्छयाऽनुष्ठानमयुक्तम् ।

अकामहतश्रुतस्य—अकामहत इति श्रुतस्येत्यर्थः ।

व्यासमताच्च,—‘कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता’ इति । भगवद्वीतीसु च,—‘सङ्गं त्यक्ता फलं च’ इति वहुशो दर्शनात् ।

ननु ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ ‘नास्त्यकृतः कृतेन’ इत्यादिभिश्च श्रुतिस्मृतिभिः कर्मणो मोक्षसाधनत्वं प्रतिषिद्ध्यते तथा ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति’ ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ ‘तमेवं विद्वान्मृत इह भवति’ इत्यादिभिः ज्ञानसाधनत्वावगमात् । ‘अविद्या मृत्युं तीत्वा विद्ययाऽमृतमश्रुते’ इत्यादिभिः कर्मणो विद्यायाश्च फलभेदोऽवगम्यते, अतो न समुच्चिते ज्ञानकर्मणी मोक्ष साधनमिति ।

नैतत्सारम्,—श्रुतिस्मृतिनियन्त्रणां महतीमसहमानानां स्वैराचारसमुत्सुकानां वैदिकग्रहभियाद्वेदवाक्यानि यथातथमुदाहरतां परलोकभयरहितानां मतसिद्भम्, तथाहि;—

यत्तावत् कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधकवाक्यानि, तानि केवलकर्मविषयाणि: विद्यासहितस्यैव वीर्यवन्तरत्वात् । ‘यदेव

विद्यया करोति—तदेव वीर्यवक्तरम् । इति श्रुतेः । ‘यज्ञेन—स्सचन्ते’
‘एष हेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उग्निनीपति’ इत्या-
दिभिश्च कर्मसाधनत्वावगतेः ।

‘हिरण्यशकुनिर्ब्रह्म नाम येन सूर्यस्तपति तेजसेऽदः पिता
पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं वृहन्तम् । सर्वानु-
भुमात्मानं संपराये’ इति ब्रह्म प्रशस्य ‘ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपर्यन्ति ओम्’ इति विश्वसृजामयनस्य ब्रह्मप्राप्तिसाध
नत्वदर्शनाद्य ।

‘तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन’
इति च ।

प्रत्युत विद्यया भगवतोक्ताविद्याकार्यत्वं गम्यते । अतः ;—
‘यथा वा एष रथोऽन्यतरेण चक्रेण न वर्तते यथा वा पश्चैषैकेन
पक्षी एवं विद्याकर्मणी पुरुषस्य’ इति ताण्डायानिश्चुत्या परस्पर-
व्याघातपरिहाराय समुच्चिते एव विद्याकर्मणी । स्मृतिरपि,—

इयाज सोऽपि सुवहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तरु मृत्युमविद्यया ॥

इति । तथा च भगवतोक्तं मतान्तराण्युपन्यस्य,—

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चिनं मतमुक्तमम् ।

इति अलं विस्तरेण ” इति ।

यतिधर्मसमुच्चये यादवप्रकाशैरप्यभिहितम्,—

‘कर्मयोगो नाम ज्ञानकर्मसमुच्चयः, ततो मोक्षः’ इति ।

एवम् (१-४-४) तस्य सर्वत्रावस्थानात् इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः ;—तस्य ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात्, इति ।

इप्रिहौत्रकल्पे,—‘एष वै देवानां महिमा यद्विष्णुः परमेष्ठी इति
सर्वदेवतान्तर्यामिणं विष्णुम्’ इति ।

(५ प्रश्ने) आधाने अश्वस्य कर्णे वाचनीयस्य मन्त्रस्य ‘वाजि-
ग्रहणात् कमण्डल्वादौ निवृत्तिः’ इत्युक्ता ‘अनिवृत्तिरूपदेशः’ इति
भाष्यम् ।

तत्र वृत्तिःः—‘आदित्यो वाजी’ इति निर्वचनमुदाहृत्य ‘तस्य च ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात् कमण्डल्वादावस्थनिवृत्तिः’ इति ।

९ म. प्रश्ने १ खं,—‘देवयानो हि पन्था दर्शपूर्णमासौ’ इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः,—‘एष वै देवयानः पन्था यदर्शपूर्णमासौ इति श्रवणात् ब्रह्मज्ञानिनो नित्यकर्मानुष्टानेन अर्चिरादिमार्गस्य ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतस्य प्राप्तेः ‘परमामेव काष्ठां गच्छति इति’ दर्शपूर्णमासयोरपवर्गर्थत्वात् अर्चिरादिमार्गेण चापवर्गप्राप्तेः, इति, कारणे कार्योपचारात् देवयानप्राप्त्युपायभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्देवयानत्वम्’ इति च ।

९ प्र. २ खं ‘स्वर्गपथग्रतिपत्त्यर्थः इति भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः,—‘अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति’ इति निर्देशात् स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वात्, मोक्षप्राप्तेश्च देवयानमार्गप्राप्तिद्वारकत्वात्’ इति ।

१२ श. प्रश्ने,—‘अपरिमितनिःश्रेयसवाचित्वात्स्वर्गशब्दस्य इति’ भाष्यम् ।

अत्र वृत्तिः,—‘संवत्सरस्स्वर्गो लोकः, इति कालात्मकपरब्रह्मस्वरूपानन्दपरत्वात् मोक्षार्थश्च सदा यत्तः कर्तव्य इति स्वर्गकामश्रवणेऽपि नित्यता’ इति ।

एवं च भाष्यकृत् धूर्तस्वामी वृत्तिकारो रामाण्डारश्च जीवपरमात्मनोः शरीरशरीरिभावं परमात्मनश्च विष्णोः सर्वचेतनाचेतनान्तर्यामित्वं अपरमितनिःश्रेयसस्य मोक्षात्मकस्य स्वर्गपदव्यपदेश्यस्य ब्रह्मज्ञानिनो ज्ञानसहकृतनित्यकर्मानुष्टानसाध्यदेवयानगतिसाध्यत्वं भगवतश्च सर्वकर्मसमाराध्यत्वं तस्यैव च सर्वकर्मकर्तृत्वफलभोकृत्वानुसंधानं इत्यादिवदन्तौ विशिष्टाद्वैतसंप्रदायस्थौ संभावयितुं शक्येते ।

‘ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षसिद्धेः’ इति वृत्तिकारवचोऽनुरोधे च विशिष्टाद्वैतसंप्रदायाप्रविष्टावित्यपि संभावयितुं शक्येते ।

यदि च 'कर्मपिक्षाभिसन्धि कचन विवृणुते तत्समुच्चित्य-
वादः' (तत्त्वमु जीवस ३३) इति तत्त्वमुक्ताकलापविवरणे ;—

'हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाक्षानिनां क्रिया ।

इत्यादिषु द्वयोस्समुच्चितवद्वादः-कर्मसापेक्षत्वाभिसन्धि व्यनक्ति 'इति सर्वार्थसिद्ध्यनुगृहीतरीत्या , 'विद्यासहितस्यैव वीर्यवत्तरत्वश्रुतेः' इति 'विद्याया अविद्याकार्यत्वं गमयते' इति च वदत् एव ज्ञानसमुच्चयवादस्य कर्मणो विद्याशेषत्वाभिसन्धिसन्मुक्तकत्वसंभव इति परित्तीलयामः तदा एतौ विशिष्टाद्वैतनिष्ठावेवेत्यवग्न्तुं पारयामः । युज्यते चैवमवगन्तुम् । यतः,—

त्रिकाण्डीमण्डने भास्करसोमयाजी .—

यद्वा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याशेषतयाऽथवा ॥ (१ का ३८)

इति प्राचीनकल्पसूत्रभाष्यतत्त्वाख्यातृपरम्पराप्राप्तं पक्षं अधिकार-
निरूपणेऽनुवदति ॥

सोऽयं पक्ष एतयोरपि भाष्यवृत्तिकृतोरिति निर्णेतुमप्यस्त्यव-
काशः ।

न च एवंविद्यं अन्तर्यामिब्रह्मणवाक्यतान्तर्यवर्णं श्री-
भाष्यकारोपक्षं ततः प्राचीनेषु ज्ञानकर्मसमुच्चयशब्देन मोक्षसाधन-
निर्देशकेषु कथङ्गार घटताम्? इति वाच्यम् , अस्याशक्ताया
मण्डनमित्रवाचस्पतिमित्राभ्यामेव परिहारत् । तथाहि--विधि-
विवेके (२४ पु) विधिपदार्थे प्रकान्ते - 'वेदात्मनोऽभिप्राय इत्यनि
स्थवीय' इत्युक्तम् ।

अत्र वाचस्पतिमित्राः—'येऽपि वेदान्तवादिनोऽपौरुषेय-
मङ्गीकृत्य वेदं वेदशरीरिणमन्तर्यामिणमास्थिष्ठत—'अथाधिदेवम्—
यस्सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तर्गेयं सर्वे वेदा न विदुर्यस्य
वेदाशशरीरं यस्सर्वान् वेदानन्तरे यमयति एष त आत्मा ऽन्तर्याम्य-
मृतः इति श्रुते.' इति व्याचख्युः ।

अनेन विवरणेन च निखिलचेतनाचेतनशरीरकत्वं भगवत् उप-
निषदभिप्रेतमिति मण्डनमित्रादपि पुरातना वेदव्याख्यातार आति-
ष्ठन्त इति सिद्धं भवति ।

रामाञ्जिचित्कालः

रामाञ्जिचित्त त्रिकाण्डमण्डनकारात् भास्करसोमयाजिनोऽपि
प्राचीनतर इति तदीयकण्ठोक्त्याष्यवगम्यते—स हि दौर्ब्रह्मण्ये
प्रमाणमुक्ता आह—

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

इति । अत्र ‘मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत्—रामाण्डारः’ इति तटीकाकार
आह । एव रामाण्डारवृत्तिवचांस्यपि तत्र तत्रोदाहरत्यपि ।

भास्करसोमयाजी च स्वस्य प्राचीनकल्पनिबन्धभाष्यतद्याख्या-
तृवेदव्याख्यातृसम्मतार्थप्रकाशकत्वं निगमने स्वयमेवाह—

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ।

देशकालवयोऽवस्थाशक्तिसेदाद्यवस्थिताः ॥

इति । एवं चाचार्यपदेन त्रिकाण्डमण्डनसंगृहीतो रामाण्डारोऽपि
प्रामाणिकप्राचीनवेदार्थव्याख्यातृगोष्टीगरिष्ठ एवेति निर्णयेनास्त्येव
विशयलेशावकाशः ।

रामाण्डारव्यपदेशमूलम्

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तिकृतो रामाण्डार इति व्यवहारः निबन्ध-
सम्मत एव प्रचरन्नपि किमूलकस्यादिति विचारयन्त उपपत्ति-
बलादेवं वयमध्यवस्थामः—आण्डार—एद हि द्राविडभाषायां
नाथपदपर्यायतया सम्प्रतिपन्नं प्रथते, प्रयोक्तृपरम्परया च रेफान्त-
निगमनालस्यादिना आण्डार इत्यकारान्ततयैव पर्यवसितप्रयोगं
च प्रचरति । राम इति च पितृसङ्केतिं नाम । रामाञ्जिचिदिति तु
अश्चित्यनानुष्टाननिबन्धनं प्रतिपटलान्तं चृत्तौ लिख्यमानं हृश्यते ।
आण्डारपदं तु विस्त्रभूतं नाम्ना सङ्कृतिव्यवहारमिति युज्यते भट्ट-
मित्रस्वाम्यादिपदवत् ।

आण्डार इति विस्त्रभाजनताऽप्यस्य तद्विस्त्रभूषितमहावंश-
सम्भूतिनिमित्ता समुचिता भवितुमर्हति । श्रीकृष्णदिव्यावतारबाल-
लीलादिवर्णनरूपजगत्पावनसाग्रगाथाचतुशशतीप्रणेतारो विष्णु-
चित्ताचार्यः पाण्डयदेशो कूडलनाञ्जि दक्षिणमधुरानगरे राज्ञो
वल्लभदेवस्य विष्णुत्सदसि जनकसदसीव याहवल्म्यः अतिगहन-

परमात्मतत्वसुनिरूपणपरिमुदितविद्वद्राजसाक्षिकं भट्टनाथविश्वद-
भूषिता महतीमर्हणामवामुवन्निति च तदितिहासप्रसिद्धं
जागर्ति ।

त इमे भट्टनाथाः पेरियाद्वार इति विशिष्टाद्वैतिगुरुपरम्परा-
परिपाल्यमानानुसन्धानसुगृहीतनामधेयाः प्रथन्ते ।

एतैरेव पुरुषधौरैर्यैः पुत्रीभावपरिगृहीता जनकेन यजनभूतला-
दुत्थिता जानकीव निरन्तरवटपत्रशायिसमाराधनकुसुमप्रसवघन्य-
पुष्पवाटीभूतलादुत्थिता श्रीदेव्यपरावतारभूता गोदादेव्यपराभि-
धाना देवी 'आषडाक्ष' इति तदीयेनैव नाथविश्वदेन भूषिता
श्रीकृष्णदिव्यकल्याणगुणानुसन्धानसमाधिनिष्ठापरिभूषितदिव्या -
शयालङ्कृतगाधाशतीप्रवर्तिका अखिल एव दक्षिणभारतभूतले
अखिलेष्वेव विष्णुदेवालयेषु श्रीदेवीनिर्विशेषं समाराध्यमाना
जगन्ति रक्षति ।

यांश्च भट्टनाथान् श्रीमन्निगमान्तगुरवः कल्पसूत्रव्याख्याततृत्वे-
न व्यपदिशन्ति स्वीये रहस्यत्रयसारनाम्नि मणिप्रवाल निबन्धे—

‘इपपाक्षवृक्ष लिपावृक्षवृम छ्रियमादेशलुमपात्रिण्यै ॥ उपास
वारात्रियाक्षक्ष एन्तमुमेमा व्यिरुक्कवृम लिपरुवाराक्षक्षै ॥ ए अं अ
कलपवृम्ति त छ्रिरवयाक्षयाक्षान्माद पञ्चाम्नीन लिपरीयाम्नीराग्रुम्नीक्ष
क्षेयक्षारा इति । भगवद्वासन्वस्य भागवतदाभ्यान्तस्य विक
यान्तपर्यवसानपरिपालनीयताम् ‘भगवन्नामसंकीर्तननिष्ठाभगव-
द्वासा अस्मान् विक्रेतुमपि कल्पन्ते’ इति कल्पसूत्रव्याख्यातारः
श्रीभट्टनाथाचार्याः अन्वगृह्णन्’ इति च तदर्थः ।

अत्र च — ‘अङ्गाङ्गिनोऽशेषदेविभावं स्वत्वत्यागात्मक-
यागान्तर्गतस्वत्वस्वरूपं सोमक्यणान्तर्गतक्रयविक्रयस्वरूपं विनि-
योगप्रकारादिकं च समीचीनन्यायैर्निर्णीय कल्पसूत्रं व्याख्यातवन्तो
भट्टनाथा इति यावत्’ इति तद्याख्याने सारास्वादिनीकारा
आहुः ।

त इमे भट्टनाथविश्वदभूषिता विष्णुचित्ताचार्याः कल्पादि

चत्वारिंशद्ब्देभ्य उक्तरं स्वावतारेण धरातलं पवित्रयामासुरिति
गुरुपरम्परया ॥ नुसन्धेयात्पद्यादवगम्यते ,—

तत्वाब्दापगमे कलौ युगपरे संवत्सरे क्रोधने
चण्डांशौ मिथुनं गतेऽहिन नवमे पक्षे बलशेऽपि च ।
स्वात्यां भास्करवासरे शुभतिथावेकादशीनामनि
श्रीमानाविरभूदचिन्त्यमहिमा श्रीविष्णुचिन्तोऽनघः ॥

(जयन्तीमाला)

इति । एवंविधबिरुद्भूषितमहाकुलजनिनिमित्ता विरुद्दसंपत्तिः धूर्त-
स्वामिभाष्यवृत्तिकृतो रामाद्यनिचितः कलपसूत्रव्याख्याप्रवीणबुधवेद्-
विद्वज्जनपरम्परापरिप्राप्ता संप्रतिपञ्चनिबन्धादता च जागर्तीति ।

रामाण्डारः कुमारिलादर्वाचीनः

वृत्तिकारोऽयं रामाण्डारः पशुबन्धप्रश्नारम्भे ,—
“तदेतत् अर्थवादाद्यिकरणे ‘पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान्
वाप्नोति’ इत्यत्र वार्तिककारेणोक्तम्,—
कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे ।

विभागः स्थानसामान्यादविशेषोऽपि चोदिते ॥ ”

इति कुमारिलवार्तिकमुदाहरन् ततोऽर्वाचीन इत्यवधारयामः ।

भद्रनाथवंश्यत्वाचास्य तत्कुलधनभूतं यज्ञशास्त्रप्रधर्तकत्वं
परम्पराप्राप्तं निश्चिनुमः ।

धूर्तस्वामी रामाण्डारश्च न समकालौ

यद्यपि ;—

आपस्तम्बं नमस्कृत्य धूर्तस्वामिप्रसादतः ।

तद्वाष्यवृत्तिः क्रियते यथाशक्ति निरूपिता ॥

इति स्वग्रन्थारम्भे वृत्तिकारो रामाण्डारो धूर्तस्वामिनः प्रसादं
स्वग्रन्थनिर्माणहेतुं कीर्तयन् तस्यैव गुरुभूतस्योपसदनवरिवस्या-
दिना तदनुग्रहलाभमिवाचक्षाणस्तत्समकालिकमात्मानं प्रकाशय-
तीव ग्रतीयते ।

तथापि,—(५५-८१) सूत्रे ‘अधिदेवनादिनिः सादहोमान्तं राजन्यस्यैव’ इति भाष्ये; ‘अस्यार्थो मृग्यः’ इति।

एवं १७७तमे सूत्रे; ‘अस्य भाष्यस्य शास्त्रान्तराविरोधेन विषयवर्णना कर्तव्या’ इति।

एवं दशमप्रश्ने,—‘पात्रसंशमनानन्तरं वक्तव्यमपि भाष्य-कारेणानास्थयेदमुक्तम्; लेखकप्रमादाद्वा’ इति. एवंविषय-भाष्यकृतपारोक्ष्यगमकैवचोभिः न भाष्यवृत्तिकारौ समकालाविति निर्णीयते।

एवं च;—

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलम् ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीढ़ी ।
नारायणेन गान्धेण नरसिंहस्य सूनुना ॥

इत्यत्रेव रामाण्डारवृत्तावपि भाष्यग्रन्थाध्ययनजनितधीष्ठैश्चाद्य-लाभमूलकृतज्ञानानिवेदनमात्रं तत्प्रसादत इत्युक्तिरित्यध्यवस्थामः ।

श्रौतसूत्रवृत्तिकुद्रदत्तपरिचयः

आपस्तम्बीयश्रौतसूत्राणां साक्षाद्वृत्तिकारः रुद्रदत्तोऽपि । रुद्रदत्तभाष्यमित्यपि तस्या वृत्तेव्यपदेशः त्रिकाण्डमण्डनटीकायां दृश्यते ।

यथा त्रिकाण्डमण्डने;—(१५५ व्या.) ‘बलवद्धिः परैर्निशुल-माणत्वं रुद्रदत्तमानत्वम्. तदेवारोधनम्’ इति रुद्रदत्तभाष्ये, इति ।

अयं च ग्रन्थः रुद्रदत्तवृत्तौ ५ प्रश्ने ८म पटले ३४ सूत्रे दृश्यते ।

अत्र च रामाण्डारवृत्तेरपि भाष्यमित्येव व्यपदेशो दृश्यते ।

अयं च रुद्रदत्तः धूर्तस्वामिनोऽवर्चीनः; तथाहि ग्रन्थारम्भे;—

अस्यापस्तम्बसूत्रस्य दुर्जनाशानसंशयान् ।

सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्यति ॥

इति प्रतिजानन् स्वप्राप्तनैतद्विवरणमूलकानर्थपरिजिहीर्षयेव स्वप्रवृत्तिमावेदयति । प्रयोऽयं वृत्तिकारः धूर्तस्वाम्युक्तिं मतान्तरतयोपन्यस्य खण्डयति । यथा ;—‘संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम्, विस्तरेण दर्शपूर्णमासावनन्तरं व्याख्यायेते’ इति धूर्तस्वामिभाष्यम् ।

‘न पुनरिहानन्तर्यार्थः’ वृत्तस्य कस्य चिदनुपलभ्मात् इति ।
एवं दर्शशब्दविवरणे,—

‘दृश्यते यस्मिन् क्षणे सूर्येण संगतश्चन्द्रमाः सिद्धैः स क्षणे दर्शः’ इति भाष्यम् ।

अत्र रुद्रदत्तः ;—

“न दृश्यते अस्मिनश्चन्द्रमा इति विपरीतलक्षणया दर्श इत्यमावास्योच्यते न त्वियमन्वर्थसंज्ञेति । चन्द्रदर्शनस्य सर्वतिथिसाधारण्यात् । न च सूर्येण सङ्गतो दृश्यते इति विशेषव्यः, सूर्यसङ्गतेरमावास्याशब्दप्रवृत्तिहेतोर्दर्शनात् ; अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ, इति वाच्यम्, अतितेजस्विसूर्यमण्डलान्तर्विलीनः क्षीणकलश्चन्द्रमाः सिद्धैरेव दृश्यते नास्मद्विधैः । तत्रापि सिद्धदर्शनस्याविशेषकत्वादस्मद्दर्शनपरिसङ्ग्यापर एव शब्दोऽभ्युपगमन्तव्य इति स एवार्थशङ्खानोक्तस्यात् । न चासौ प्राज्ञलः विवक्षिततिरोधनात् । सूत्रकृतैव विपरीतलक्षणया विवरणाच्च ‘यदहर्न दृश्यते तदहर्मावास्या’ इति । तस्माद्यथोक्त एव शब्दार्थशोभते” इति ।

एवमुत्तरत्रापि गतश्रीशब्दार्थादौ भाष्यकुटुक्किखण्डनपर एव रुद्रदत्त इति ।

एवं बहुत तदुक्तानेव पदार्थन् सूत्रार्थश्चानुवदन्नपि दृश्यत इति तत्त्वपरिचयावसेयं भवति ।

कल्पसूत्राणां परिभाषोपक्रमत्वानभ्युपगमपक्षोऽस्य पूर्वमुषपादितः ।

एवम् ;—‘ एते वा अध्वर्योर्गुहा य एवं वेद गृहवान् भवतीति विज्ञायते ’ इति (२२ शं) सूत्रम् ।

तत्र,—‘ यो यजमानो गृहान् वेद कर्मणि तस्यापि गृहा भवन्तीति फलसंस्तुतिः ’ इति भाष्यम् ।

अत्र रुद्रदत्तः,—वेदनस्य परार्थत्वात् फलवचनं प्ररोचनार्थम्, ततश्च यजमानस्यैवेदभेदविदुपः फलमिति न शङ्कनीयम् , इनि ।

अत्र च इति फलस्तुतिः इति फलसंस्तुतिः इति वा भाष्य-पाठेऽपि फलप्रशंसाप्रतिपत्त्या न भाष्यखण्डनाचकाशस्तावानस्ति ; तथाऽपि रामाण्डारवृत्तौ .—फलसंस्तुतिः—फलविधिः इति व्याख्यानात् यजमानगामिफलविधिपरत्वं भाष्यवृत्तिकारौ तस्याशश्रुतेर्मन्याते इत्याशयेन खण्डनप्रवृत्ती रुद्रदत्तस्य ।

अनया च वचोभङ्गधा भाष्यकाराद्वृत्तस्यामिन इव वृत्तिकाराद्वामाण्डारादपि रुद्रदत्तोऽवचीन इत्याशयते ।

किञ्च ,—१ प्र ६ष्टे सूत्रे,—‘ इति सङ्कल्पः ’ इनि भाष्यम् ।

अत्र रामाण्डारः,—यद्यपि ‘ मानसव्यापाररूपस्सङ्कल्पः : तथाऽपि तद्वाचकशब्दोच्चारणपर्यन्त एव । ‘ यो यक्ष्य इत्युक्ता न यजते त्रैधातवीयेन यजेत् ’ इति उच्चारणपर्यन्तनिदेशात् ’ इति ।

अत्र रुद्रदत्तः ; “सङ्कल्पश्च मनसोऽसाधारणव्यापारत्वान्मानसः। यथाऽहुस्सांख्याः ‘ मनसङ्कल्पं ’ इति । वाचिकोऽपीत्यपरं ‘ यो यक्ष्य इत्युक्ता न यजते इति लिङ्गात् ’ इति रामाण्डारग्रन्थमनुवदति ।

एवं,—(४-१६-८) ‘ प्रतिपुत्रमावर्तते ’ इति रामाण्डार ।

अत्र रुद्रदत्तः ;—‘ बहुपुत्रत्वे तु स्वस्थानवृद्ध्या नास्त्रां ग्रहणम् । न त्वभ्यासवृत्त्या ’ इति तदुक्तिं खण्डयति ।

पञ्चदशैव च प्रश्ना रुद्रदत्तेन व्याख्याताः । परिभापाऽपि तेन व्याख्यातेति संभावयितुमस्यवकाशः । केशवस्वामिमतानुयायी च रुद्रदत्त इति त्रिकाण्डमण्डने अधिकारिनिरूपणग्रन्थादवगम्यत इत्यलं प्रासङ्गिकेन ।

धूर्तस्वामिभाष्यवृत्त्योरुदाहृता निबन्धाः.

अनुपदकारः—११-१-२ सूत्रे भाष्यकृत् धूर्तस्वामी ‘अनुपदकारस्य
तूर्ध्वबाहुना’ इति तद्रूपमनुवदति ।
तत्र च रामाण्डारः—‘अनुपदकारः छन्दोभ्य-
षड्विशब्दाह्यणव्याख्याता’ इत्याह ।

छन्दोगसूत्रम्—यजुरन्तरयेऽन्वाहारं धानञ्जयः, उपेक्षणं शण्डल्यः,
इति छन्दोगसूत्रात् इति (६-७) भाष्यम् ।
द्राह्यायणश्रौतसूत्रस्यायं निर्देशः तत्र च २६२७
संख्याङ्कितमिदं सूत्रद्रव्यम् ।

“ यत्र दक्षिणो हस्तः तां दिशं गच्छति ब्रह्मा ” इति
(१४-३) भाष्यम् । अयमंशः द्राह्यायणश्रौते १४शे
पटले ११शे सूत्रे ‘उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग्वा
पदाभिहोमात् दक्षिणेन यत्र राजानं केष्यन्तस्सु-
स्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् । सा हि प्राची वर्त-
मानस्य ’ इत्यादिष्वृक्तस्यात् ।

छन्दोविचितिः—‘द्विपदास्ववसानं नेष्यते’ ‘समस्त एवोपचर-
णीयासु द्विपदात्वं नेष्यते’ इति छन्दोविचिति-
वचनात् इति (६-५) भाष्यम् ।

याष्टद् पिङ्गलनागाद्येऽछन्दोविचितयः कृताः ।
तासां पिङ्गलनागीया सर्वसाधारणी भवेत् ॥
सर्वानुक्रमणी काचित् छन्दोऽनुक्रमणी परा ।
शौनकीया तृतीयेमास्तिस्त्रं क्रमेदिनां मताः ॥
यजुर्वेदविदामन्या सर्वानुक्रमणी भवेत् ।
सामगानां निदानस्था पतञ्जलिकृता हि सा ॥

इत्युक्तरीत्या छन्दोविचितीनां बहुत्वं निश्चितम् । तत्र
मुद्रितायां निदानमूत्रान्तर्गतायां छन्दोविचितौ
द्वितीयपटले ‘अथावसानम्’ इत्यादिप्रकरणे
इयमानुपूर्वी न वृश्यते ।

इति निदानकारमतिः । इति भाष्यवचोऽनुरोधे निदाना-
 नन्तर्गतमेव छन्दोविचितिसूत्रं निर्दिशतीति
 क्षायते । पिङ्गलनागीया सर्वसाधारणी मता
 इत्येतदालोचने याजुष्यपि छन्दोविचितिसैवेति
 निश्चयस्यात् । यादवप्रकाशैश्च याजुषीत्येव छन्दो-
 विचितिः परिगृहीता व्याख्याता च । पिङ्गल-
 चछन्दोविचितौ च इदं वचनं न पश्यामः ।
 धूर्तस्वामी च याजुषीमेव छन्दोविचितिं निर्दिशा-
 तीत्यत्र च संशयः । ततश्च क स्यादिद वचनमिति
 परिचिन्तनीयम् ।

निदानकारः—‘ सर्वः पूर्वपक्षो दर्शस्य इति निदानकारमतिः । इति
 सर्वमहः प्रातराहुते इति निदानसूत्रं’ इति च
 भाष्यम् ।

निदानसूत्रं नाम पतञ्जलिप्रणीतिः छन्दोगाना परि-
 करभूतेषु द्विपञ्चाशत्सु ग्रन्थेषु —
 कल्पसूत्रं तथा शुद्रं लाक्ष्यायनकमेव च ।
 उपग्रन्थः पञ्चविधो निदानं ताण्ड्यलक्षणम् ॥
 अनपत्स्थानुस्तोत्रं कल्पानुपदमेव च ।
 एतदशाविधं सूत्रं सामग्रेषु च विश्रुतम् ॥
 इत्युक्तेषु सूत्रनिबन्धेष्वन्यतमम् ।
 लाक्ष्यायनमनुपदं निदानं कल्पमेव च ।
 उपग्रन्थाश्च शुद्राश्च तण्डालक्षणमेव च ॥
 सूत्रं पञ्चविधीयं च कल्पानुपदमेव च ।
 अनुस्तोत्रं च विशेयं दशसूत्रप्रकीर्तनम् ॥
 इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

भगवान् पतञ्जलिरेव निदानसूत्रकर्त्तेति तु—

निदाने भगवानाह बहुविज्ञ पतञ्जलिः
 इति षोडशी विचारे रुद्रस्कन्दोक्तथाऽपि निश्चीयते ।

भाष्यम् ;—अश्वप्रतिप्रहेष्टिविषये कपर्दिभाष्ये (७७ पत्रे),—

‘अत्र भाष्ये विप्रतिपत्तिः प्रतिग्रहीतुरिष्टः प्रतिग्राहयितु-
रिति’ इत्युक्तम् । किमीयमिदं भाष्यम् ? कल्पभाष्यम्
वेदभाष्यं वेति विचारणीयम् ।

श्रीभाष्यकारपरिगृहीतक्रमे गुहदेवकपर्दिस्वामिनोः
पूर्वापरभावेन निर्देशात् गुहदेवस्वामिन एव भाष्यं
निर्दिष्टं स्यादिति संभावयामः ।

वेदभाष्यम्,—‘वेदभाष्यानुसारेण यथाशक्ति प्रकल्पितम्’ ।

इति रामाण्डारवृत्तेरारम्भे वेदभाष्यनाम निर्दिष्यते ।
कस्येदं वेदभाष्यं इति विचारणीयम् । उत्तरत्र वृत्ति-
कारेण ‘गुहदेवस्वामिना ब्रह्मयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम्’
इत्युक्ते । इह तमेव गुहदेवस्वामिन भाष्यकार इति
निर्दिशतीति संभावयामः ।

२ कल्पोपाध्यायः,—‘न गर्भिणीं दीक्षयेत्’ इति गर्भवत्पश्वालभन-
निषेध इति कल्पोपाध्यायेन व्याख्यातस्तोमाधाने
इति रामाण्डारः (१० प्रश्ने) ।

१ कपर्दिस्वामी ,—‘द्वादशप्रथमराश्योः सूर्योदयकालो वसन्तः इति
कपर्दिस्वामी’ इति रामाण्डारः (१० प्रश्ने) ।

केशवस्वामी ,—‘निशायां द्वितीययामे इति केशवस्वामी’ इति ।
‘शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आहरतीति केशवस्वामी’
इति च रामाण्डारः ।

अयं च केशवस्वामी प्रयोगसारारब्धश्रौतनिबन्धकर्ता,--
श्रियः पर्ति नमस्कृत्य काण्वं च मुनिपुङ्कवम् ।

प्रयोगसारं वक्ष्यामि केशवोऽहं यथामति ॥

इति प्रयोगसारारम्भ उक्तेः ।

‘नारायणादिभिः प्रयोगकारः एकं पक्षमाश्रित्य दर्शपूर्ण-
मासादीनां प्रयोग उक्तः । भवस्वामिमतानुसारिणा
मया तु भवभाष्यमङ्गीकृत्य प्रयोगसारः कियते ।

इत्यपि तत्रैवाह । यद्यपि- भवस्वामी बोधायनं-
कल्पसूत्रभाष्यकृदिति निश्चीयते । काण्वं मुर्नि स्व-
ग्रन्थादौ नमस्यन् तच्छाखाश्रौतप्रयोगकार इत्यपि
निश्चेतुं शक्यते । तत्रामधेयस्तच्छाखाभाष्यकृदपर-
एव वा स्यात् इत्यपि ।

तथाऽपि बोधायनस्य कण्वतनयत्वप्रसिद्धया बोधा-
यनस्यैवायं काण्व इति निर्देश इति नानुपपत्ति ।

गुहदेवस्वामी ,—६ प्रश्ने ७ पटले ‘अरण्यावसाने ग्रामसीमान्तप्रभृति
छदिर्दर्शनम्’ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणे गुहदेवस्वामिना
अछदिर्दर्श इत्यस्य व्याख्यानावसरे उक्तत्वात्’ इति
रामाण्डारः ।

श्रीभाष्यकारैः वेदार्थसङ्ग्रहे प्राचीनवेदव्याख्यातृत्वेन
गुहदेवस्वामी परिगणितः । अस्य च वेदभाष्यं
श्रीभाष्यकारैः स्वसिद्धान्तानुकूलार्थपरमिति गृही-
तम् । तदभिप्रायेणैव श्रीमन्निगमान्तगुरुभिः यन्ति
राजसस्तौ ;—

निरातङ्काष्टङ्कद्मिडगुहदेव प्रभृतयः—

इति श्रीभाष्यकारपरिगृहीतसिद्धान्तप्रवर्तकेषु पूर्वपुरुषेषु गुहदेव-
स्वामी गृहीतः ।

पश्चिमतम्—

कपर्दिभाष्ये —१६, १८, पञ्चयोः ‘श्वो वा पश्चिमतात्’ इत्यु-
च्यते । कोऽयं पक्षी नाम कश्च तदीयनिबन्ध इति विचारणीयम् ।
पश्चिल इति च न्यायदर्शनभाष्यकृतो वात्सायनस्य नामनिबन्धृभि-
र्व्यवहियते वाचस्पतिमिश्रादिभिः । स एव तथाविधोऽन्यो वेति
न निश्चेतुं पारथ्यामः ।

बैजवापिः ,—‘तत्पुत्रशिष्यादयः प्रतिप्रस्थात्रादीन्यात्मिज्यानि कुर्व-
न्तीति बैजवापिः’ इति भाष्यम् ।

भवदासः ,—उपाकृतहोमै आज्यं प्रस्तुत्य ‘लौकिकाज्यादिति भव-
दासमतिः’ इति भाष्यम् ।

भवस्वामी :—(६-५) ‘पाश्वेनोपस्थानमिति भवस्वामी इति ; भव-
स्वामिमनिस्तु नक्षमुपतिष्ठते न प्रातरित्यत्र वाक्य-
मेदभयात् न प्रातरित्यनुवादः इति ’ च रामाण्डारः ।
साक्षात्परम्परया च यज्ञव्याख्यातारो भवदासभव-
स्वामिभवदेवभवनाथः श्रूयन्ते ।

१ तत्र भवदासः ,—‘वृत्त्यन्तरेषु केषांचित्’ (श्लोकवा ३३)
‘केषांचित्—भवदासादीना’ इति तत्र पार्थसारथि-
मिश्रटीका ।

‘भवदासेनापि कृतं जैमिनीये भाष्यम्’ इति प्रपञ्च-
हृदयकारः । एतदुत्तर द्वितीयं सङ्कर्षकाण्डं विहाय
शब्दरस्वामिना संक्षेपेण कृतम्’ इत्यत्रित्यवाक्यादपि
भवदासादवर्चीनशब्दरस्वामीत्यवगम्यते । .

२ भवस्वामी च बोधायनश्रौतसूत्रभाष्यकृदिति तद्रूपे
प्रकरणान्तेषु निर्देशादवगम्यते । आदौ च न कापि
कोडे तत्कृतिरिति निर्देश्यते ।

रामाण्डारे च पाश्वेनेत्यादिवाक्यस्य भवस्वामीयत्वमुच्यते ।
भवस्वामिभाष्ये तु सर्वाग्न्युपस्थानप्रकरणे ‘तस्मादीषत्तिर्थिङ्गन्वो-
पतिष्ठते’ इत्येव पङ्किर्वृद्ध्यते ।

यद्यपि १६२२ सङ्क्षयाङ्किते तालकोशे अग्निग्रन्थान्ते,—‘इति
भवस्वामिकृते बोधायनकल्पविवरणे’ इति लेखः ; ततः ‘पञ्चह-
सहस्रग्रन्थोपरि त्रिशतग्रन्थो भवनाथमिश्र’ इत्येतावति त्रुटिपत्र-
शेषो लेखश्च दृश्यते तेन च एतद्रूपसंख्याप्रदर्शन पूर्वकभवनाथ-
मिश्रनामग्रहणेन भवनाथस्यैतत्कर्तृत्वकीर्तनायैव लेखकप्रवृत्तिस्सं-
भावयितुं शक्यते । सति चैरं नाथस्वामिपदयोः पर्यायित्ववृद्ध्या
एकस्यैव भाष्यकृत उभयथा व्यपदेशः प्रवृत्त इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।

भवस्वामिवचनं रामाण्डारगृहीतं नात्र पश्याम इत्यन्य एवा-
स्तौ भवस्वामी वाच्य इत्यपि चिन्तयितुमस्त्यवकाशः ।

तथापि मद्रपुरस्थप्राच्यकोशागारस्थसविमर्शसूच्यां भव-
स्वामिभाष्योपसंहारादौ पञ्चसहस्रेत्यादि दर्शनवाक्यादर्शनात्
तथा लेखनं कस्यापि स्वमतिविजृम्भितमूलकं स्यादिति निश्चिनुमः ।

शबरस्वाम्यशिस्वामिभवस्वामिधृतस्वामिकपर्दिस्वामिनः निब-
न्धादौ मङ्गलवाक्यप्रयोगमुपेक्षितवन्त इत्येतदपि निबन्धनं
भवितुमर्हति नयविवेकादौ मङ्गलपद्यं घटयतो भवनाथस्य न तेषु
परिणामा युज्यते शालिकनाथादर्वाचीनस्येत्यत्र ।

न हेक एव निबन्धकृत् एकत्र स्वनिबन्धे मङ्गलपद्यं घटयन्
अन्यत्राघटयंश्च प्रणयेन्निबन्धमित्यभ्युपगन्तुं शक्यते । भट्टभास्कर-
मिश्रश्च स्वीये ज्ञानयज्ञास्ये वेदभाष्ये आदौ—

वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादि भाष्याण्यतो

भाष्यं सर्वपथीनमेतदधुना सर्वीयमारभ्यते ॥

इति स्वस्य अन्यप्रणायने वाक्यार्थधीवैशाद्यहेतुतया भव
स्वामिभाष्य कीर्तयनि । एवम्,—

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यन् वोधायनपुरस्सरान् ।

इति वोधायनमुनेरादौ प्रणातिं प्रतिपादयति ।

तत्र विविधेतिहासविवरणादिघटितकल्पसूत्रप्रबर्तकतया वद्दु-
तरवैशाद्यमूलं वोधायनमुनिरिति तन्नतिर्घटते ।

भवभाष्याध्ययनेन वेदभाष्यप्रणायनवचनं तु कल्पसूत्रभाष्य-
ग्रहणेन नोपपादनमर्हति । विनियुक्तमन्त्राणां तत्र तत्र वाक्यार्थवर्णन-
संग्रहसम्भवेऽपि ‘वाक्यार्थैकपराणीति’ विशोषणस्वारसिकसम-
न्वयस्य कल्पभाष्ये दुर्घटत्वात् वेदभाष्यमेव तत्र भाष्यपदेन निर्दिष्ट-
मित्यवश्यं वाच्यम् । छन्दोनिमक्तकल्पव्याकरणादिषोडशविधपरि-
करविशाटीकरणेन व्याचिकीर्णुर्हि भास्करमिश्रः वाक्यार्थैकपरत्वं
भवभाष्ये कीर्तयन् निखिलवाक्यविवरणरूपतां वद्भेव तस्यापुक्ल-
परिकरता मन्यते ! किमुत कतिपयमन्त्रवाक्यविवरणसङ्ग्रहपरे
कल्पभाष्ये ।

ततश्च वेदभाष्यस्थमेव रामाण्डारोदाहृतं भवस्वामिवचनं
स्थादित्यध्यवस्थामः । तदीयं वेदभाष्यं तु वयं नोपलभामहे ।

भवदेवस्तु तौतातितमर्तात्लकस्य कौमारिलग्रन्थगूढभावा-
विष्करणपरस्य रचयिता सोमनाथखण्डदेवादिभ्यः प्राचीनः पूर्व-
मीमांसकाग्रणीरित्यवगम्यते ।

सङ्कर्षः, — धूर्तस्वामी स्वभाष्ये इष्टिकल्पभाष्यान्ते ‘अन्यैव सा
यत्र तु ल्यः पदाभ्यास इति सङ्कर्षपक्षः’ इति,

१०मे प्रश्ने :— ‘दीक्षणीयाश्रेस्तु धारणं हिरण्यकेशि सङ्कर्षवचनात्’
इति,

११ “ ‘हिरण्यकेशिनस्सङ्कर्षकारस्य च प्राजहितम्’ इति,

“ “ सर्वस्य सङ्कर्षकारस्य’ इति,

१४ “ ‘मन्त्रेणाश्रिष्टं परिधीयत इति सङ्कर्षकारमतिः’ इति,
‘सङ्कर्षणकारमतिः परिव्ययणविधानेन’ इति,

१६ “ ‘सङ्कर्षणकारस्य तु पूर्वयोपधानं उत्तरयाऽभिमर्शनम्’
इत्येवं सङ्कर्ष-सङ्कर्षकार-सङ्कर्षणकारशब्दैः निबन्धं निर्दिशति ।

‘सङ्कर्षपक्षः’ ‘हिरण्यकेशिसङ्कर्षवचनात्’ इति वाक्ययोश्च
हिरण्यकेशिपदसमभिव्याहारपर्यालोचनया सङ्कर्षशब्दो निबन्धूपरो
ऽपि प्रयुक्त इत्यवगन्तुमस्त्यवकाशः ।

‘तदुक्तं साङ्कर्षणे’ इत्यारभ्य तद्वचनोदाजिहीर्षुभिश्च श्रीभाष्य-
कारैरपि सङ्कर्षणो निबन्धकारोऽभिप्रेत इत्यवगम्यते ।

‘सङ्कर्षः काशकृत्सप्रभवः’ इति तत्वरत्नाकरकारवचनाच्च
सङ्कर्ष इति निबन्धनिर्देशोपीत्यवगच्छामः ।

सङ्कर्षपदं सङ्कर्षणपदं वा निबन्धार व्यपदिशतु तशास्त्रा च
निबन्धस्यापि व्यपदेशः प्रचरतीति यथायथं व्यपदेशद्वयसुपपाद-
यतोऽपि कोऽसौ सङ्कर्षं सङ्कर्षणो वा इति विशय परं विनैव विचारं
नोपशास्येत् ।

अत्रेत्थ मीमांसेतिहासं कचिदाकलयामः,—षोडशाध्याय-
निबन्धं पूर्वमीमांसाशास्त्रं जैमिनिकृतम् । तदन्यदध्यायचतुष्कं व्यास-
कृतम् ।

विंशत्यध्यायनिबन्धस्य मीमांसाशास्त्रस्य कृतकोटिनामधेयं
भाष्यं बोधायनेन कृतम् ।

तत् ग्रन्थवाहुल्यभयादुपेक्ष्य किञ्चित्संक्षिप्तं उपवर्णेण कृतम् ।

तदपि मन्दमतीन् प्राति दुरुपपादं विस्तीर्णत्वादुपेक्ष्य षोडश-
लक्षणपूर्वमीमांसाशास्त्रस्य देवस्वामिनाऽतिसंक्षिप्तं कृतम् ।

भवदासेनापि कृतं जैमिनीये भाष्यम् । पुनर्द्विकाण्डे धर्म-
मीमांसाशास्त्रे सङ्कर्षकाण्डे द्वितीयमुपेक्ष्य पूर्वस्य तन्त्रकाण्डस्य
आचार्यशब्दरस्वामिनाऽतिसंक्षिप्तं कृतं भाष्यम् । तथा देवता-
काण्डस्य (संकर्णेण) संकर्षणेन इति । [प्रपञ्चहृदये उपाङ्गप्रकरणे लेखो
दृश्यते] अनेन च सङ्कर्षणो नाम देवताकाण्डभाष्यकार इति । तत्र
अ काण्डे शब्दरस्वामिना भाष्यस्याकरणेऽपि तत्पूर्वकालिकैः देव-
स्वामिभवदासोपर्वर्षबोधायनैर्भाष्याणि प्रणीतानीतिं चावगम्यते ॥

तत्र श्रीशङ्कराचार्यैः ‘तदुक्तं सङ्कर्षे’ इति ; श्रीरामानुजा-
चार्यैः ‘तदुक्तं साङ्कर्षणे’ इति, श्रीभाष्ये : सङ्कर्षे इति, वेदान्तदीपे
चानूद्यमानः ;

‘कर्मणां प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मर्थकामरूपपुरुषार्थसाधनता-
निश्चयः ‘प्रभुत्वादात्मिज्यम्’ इत्यन्तेन सूत्रकलापेन * सङ्कर्षणेन
कृतः’ इति सारग्रन्थे द्वादशाध्याश्चुत्तरतच्छेषभूतविचारपरमूत्र-
निबन्धतया गृहीतः ।

शङ्करभाष्यप्रकटार्थटीकाकारैः, ‘सङ्कर्षे-देवताकाण्डे’ इति
विविधमाणः, शङ्करभाष्यरत्नप्रभायां ‘सङ्कर्षे देवताकाण्डम्’
इति व्याख्यातः ;

रत्नप्रभाविवरणे आनन्दगिरिभिः ;— ‘संकृष्ट्यते कर्मकाण्डस्थ-
मेवावशिष्टं कर्म संक्षिप्योच्यते इति सङ्कर्षे देवताकाण्डम्’ इत्युप-
पाद्यमानः ,

धूर्तस्वामिनाऽपि ‘इति सङ्कर्षकारमतिः’ ‘सङ्कर्षणकारमतिः’
सङ्कर्षकारः ‘सङ्कर्षपक्षः’ ‘सङ्कर्षवचनात्’ इति विविधनिर्देशैः

* सकर्षणेतिसाहित्ये तृतीया ससकर्षणेति पाठस्तु छुगमार्थ ।

निबन्धनिबन्धूनिर्देशरूपैशब्दैर्गृह्यमाणश्च कोऽसौ अन्थः कश्च
तत्प्रतिपाद्य इति विशये ,—

भीमांसारूपः कथित्सूत्रनिबन्ध इति शङ्कराचार्यादिदर्शित-
निखिलप्रबन्धूसंमत्या निश्चिनुमः । तत्प्रतिपाद्ये विशयाच्च स्वरूपेऽपि
स भविष्यति । तथाहि ,—

धूर्तस्वामी तावत् दीक्षणीयाग्निधारणादियज्ञसंबन्धिकर्मविषय-
प्रमाणोदाहरणतया सङ्कर्षग्रन्थपरिग्राही ।

श्रीशङ्कराचार्य । श्रीभाष्यकाराश्च देवतापृथक्कुहेतुकप्रदान-
दृष्टान्तेन स्वाभिमतार्थसाधनाय तदुदाहरन्ति ; इत्थं च ब्रह्मसूत्र-
भाष्यकुनोः देवताभेदादिनिरूपणपरत्वाभिप्रायकस्तत्परिग्रह इति
सिद्धम् ।

‘सङ्कर्षकाण्डमुपेक्ष्य शबरस्वामिना भाष्यं कृतम्’ इत्येतदनन्त-
रम् तथा देवताकाण्डस्येत्यादिप्रपञ्चहृदयवाक्यस्य च सङ्कर्षव्यप-
देशमुल्लङ्घ्य देवताकाण्डं व्यपदिशतो सङ्कर्षादन्यदेव किमपि सूत्र-
बृन्दं चिवक्षितं स्यादिति प्रतीयते, तस्य च भाष्यकारस्सङ्करण
इति च ।

सङ्कर्षपदस्य देवताकाण्डपरता प्रकटार्थरत्नप्रभानन्दगिरि-
व्याख्याभ्योऽवगम्यते ।

इममेवार्थं श्रीमाङ्गमान्तगुरुर्वोऽपि शतदूषण्याम् (४ वारे) ,—
‘देवताकाण्डं च कर्मकाण्डशेषतया श्रीभाष्यकारैः परिगृहीतम् ।
तदुक्तं सङ्कर्षे इति हि तत्सूत्राण्युदाहरन्ति’ इति निर्देशान्ति । वेदान्त-
दीपे ‘तदुक्तं संकर्षे’ इति निर्देशात्संकर्षं इति देवताकाण्डे
व्यवहारोऽपि श्रीभाष्यकारसंमत इत्याशयः ।

कर्मदेवता ब्रह्मगोचरा
सा त्रिधोद्भौ सूत्रकारतः ।
जैमिनेर्मुनेः काशकृत्त्वतो
बादरायणादित्यतः क्रमात् ॥
(तत्वरत्नाकरे)

इति भद्रपराशारपादानां सूक्तिरिहानुसंहिता ।

एवं विधप्रमाणोपदेशादित् एव च आचार्यश्रीमेघनादारि-
सूरिमिरप्यनुगृहीतं नयप्रकाशिकायाम् । ‘द्वादशलक्षण्याः कर्म-
विषयत्वमुपाधिः । अनन्तरचतुर्लक्षण्या देवताविषयत्वं’ इति ।

तत्त्वटीकायाम्,—‘तर्किते कर्मणि संकर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या
तत्तदाराध्यदेवतैव स्वरूपभेदगुणप्रकर्णीन्द्रिष्ट्यते’ इति निगमान्त-
गुरुभिरपि । तत्र च प्रत्यध्यायं विषया अपि स्वरूपादयो निर्दिष्टा
अप्याचार्यैः ।

संकर्षपदस्य देवताकाण्डपरत्वे व्युत्पत्तिस्तु दर्शिता आनन्द-
गिरिभिः—‘संकृष्ट्यते कर्मकाण्डस्थमेवावशिष्टं कर्म संक्षिप्योच्यत
इति संकर्षो देवताकण्डम्’ इति । एतदनुसार्येव ब्रह्मविद्याभरण-
ग्रन्थः ।

एवं च संकर्षपदेन देवताकाण्डमिति प्रसिद्धमेव सूत्रबृन्दं
जिवृक्षितं भाष्यकाङ्क्षिरिति तद्वाख्यातैककण्ठ्यसिद्धं भवति ।

देवताकाण्डव्यपदेशप्रसिद्धस्य सूत्रनिबन्धस्य व्याख्याप्रसिद्धि-
मूलकप्रसिद्धथा तत्रामैव व्यवहारः प्रासिध्यदिति सङ्कर्षपदेन
देवताकाण्डव्यपदेष्टुभाष्यकृदाशयः प्रपञ्चदयाशयश्च पर्यवस्थति ।

भाष्यव्याख्यासु च देवताकाण्डसंकर्षयोरैक्यमेव स्पष्टमुप-
पाद्यते । कर्मदेवताब्रह्मगोचरेत्यादिभृपराशरसूक्तिः आचार्यमेघना-
दारिसूरिसूक्तिः श्रीमदागमान्तगुरुसूक्तिश्च मीमांसायाः काण्डव्य-
मेव प्रकाशयति । ‘त्रिधोद्भौ’ इति (तत्वर) ; ‘अनन्तरचतुर्लक्षण्या
देवताविषयत्वम्’ इति (नयप्रकाशिका) सङ्कर्षकाण्डे इत्यादि (तत्व-
टीका) मीमांसायां त्रिकाण्ड्यां (अधि-सा) इत्येव हि तेषां सूक्तिः ।

तत्राचार्यश्रीमेघनादारिसूरिश्रीनिगमान्तसूरिभ्यां तु तस्य
देवताकाण्डस्य स्वकालेऽप्रचार एवोक्तः ‘संकर्षकाण्डस्तु न मया
दृष्टचरः’ इति (नयप्रकाशिकायां २३८ पृ.)

‘मध्यः काण्डस्तु लुप्तस्थितिः इति (मीमांसापादुका ३६ श्लो.)
च । लघ्विषयक आनन्दगिरिटीकामूलकविमतिक्षोभादिसद्वाच-
आत्र व्यज्यते ।

किं च शतदूषण्यां संकर्षकाण्डं प्रक्रम्य; “तस्य च काण्ड-स्थोपसंहारे अन्ते हरौ तदर्शनात्” इति देवताकाष्ठां प्रदर्शय ‘स विष्णुराह हि’ इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्यासिं प्रतिपाद्य ‘तं ब्रह्मेत्याचक्षते’ इति तस्यैव वेदान्तवेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपेणोपसंहारः कृत इति तत्ववित्संप्रदायः” इत्यनुगृहीतम्।

तदानीं सूत्रपाठसंप्रदायस्य विच्छेदेऽपि उपदेशातस्मिन्दस्य स्वपूर्वव्याख्यातृभिरर्थतो निर्देशस्य पूर्वपूर्वोपदेशलब्धस्योपदेशाच्च ऐकशास्त्र्यापेक्षितपरिचिन्तनपरिकराविलोप उपपद्यत इत्याचार्याणामाशयः।

श्रीकण्ठभाष्यशिवार्कमणिदीपिकाकारा अप्यच्यदीक्षितास्तु परिमलग्रन्थे—

यद्यपि संकर्षकाण्डो न देवताविचारार्थं प्रवर्तितः । किं तु द्वादशलक्षण्यविचारितनानाविषयन्यायविचारात्मकस्तत्परि-शिष्टः तन्त्रप्रसङ्गवदुपदेशातिदेशसाधारण्येन प्रकीर्णकः प्रवर्तितः । न हि तत्र देवताविचारेणोपक्रम उपसंहरो वाऽस्ति , तत्र हि ‘अनु-यज्ञतीत्यनुवषट्कारश्चेद्यते’ इति-विचारोपक्रम.-‘विद्यते वाऽन्य-कालत्वात् यथाऽन्य (याज्या) संप्रैषो यथाऽन्य (याज्या) संप्रैषः’—इति विचारेण शास्त्रसमापनम् ।

देवताविधानरहितेषूपांशुग्राहादिषु देवताऽस्ति न वा ?—१.

प्रयाजादिषु देवतावाचिन्. समिद्वर्हिरादिशब्दा दर्शपूर्ण-मासाङ्गप्रसिद्धसमिद्वर्हिरादिपरास्तदन्यपरा वा ?—२.

अर्थं होत्रायावह स्वं महिमानमावह इत्यत्र होत्रशब्दोक्तहोम-द्रव्यार्थत्वेन श्रुतः स्वपृष्ठकृदग्निराहवनीयो वा गर्हपत्यो वा ?—३.

पशौ यष्टव्या वनस्पतिदेवता पश्वङ्गशूपरूपाऽन्या वा ?—४.

स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इत्यत्राज्यपाः सकलप्रयाजान्-याजदेवता उत्तमप्रयाजान्याजमात्रदेवता वा ?—५.

ग्रहाणां वैराजस्य स्तोत्रायेत्यादिचतुर्थीनिर्दिष्टानि स्तोत्राणि आश्रेयं गृह्णतीत्यादितद्वितनिर्दिष्टा अन्नधादयो वा ?—६.

यां देवतां वषट्करिष्यन् स्यात्तां मनसा ध्यायेत् इति
देवतावाच्चिशब्दध्यानविधिः देवतार्थध्यानविधिर्वर्तुः—७. यजेति
द्वयक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं इति विहितयोर्यजयेयजामहयोरभिं
विष्णुमित्यादिद्वितीयान्तदेवतानां निर्देशः कायोऽन वा?—८.
आवह देवान् यजमानायेति प्राकरणिकसकलदेवताविषयो वा
अग्निमग्न आवहेत्यादिनिर्देश्यमाणग्रथादिदेवतामात्रविषयो वा?—९.
देवान् यजेति प्रथमानूयाजोपक्रमप्रैषे देवानिति शब्दः
प्रथमानूयाजदेवताविषयः सर्वानूयाजदेवताविषयो वा?—१०.

इत्यादि देवताविचारभूयस्त्वात् भूम्ना संकर्षकाण्डस्यैव
देवताकाण्ड इत्यपि व्यवहारोऽस्तीति तस्य तेनोपादानम्^१ इति
रत्नप्रभाकारान्तैरद्वैतिभिर्निर्विशयाभ्युपगतं देवताकाण्डशब्दध्यान-
व्यपदेशं भूत्रकलापं श्रीभाष्यकारप्रशिष्यवचनसंप्रतिपत्तिसूल-
विशिष्टाद्वैतिसर्वनिबन्धूसंमतं स्वयमपलपन्त एवोपपादयन्ति।
संप्रदायविदस्तु—

धूर्तस्वामिना संकर्षस्थविचारोदाहरणात् शबरस्वामिनाऽपि
१०-४-३२ सूत्रे १२-२-११ ” सूत्रे च ‘इति संकर्षे वक्ष्यने’ इत्युक्तेश्च
कर्मविचारसंकर्षे वर्तत इत्यविवादमेव। संकर्षे देवताविचारसङ्गाव-
तदभावौ न धूर्तस्वामिवच्चसाऽवगमयेते। शंकराचार्यैऽश्रीभाष्यकारैश्च
तदुदाहरणं प्रपञ्चहृदये देवताकाण्डे संकर्षणेन भाष्यप्रणयनोक्तिश्च
देवताविचारपरत्वं संकर्षस्यास्तीत्यप्यवगमयति। द्विकाण्डे धर्म-
मीमांसाशास्त्रे संकर्षकाण्डं द्वितीयमुपेक्ष्य शबरस्वामिना भाष्य-
प्रणयनमुक्त्वा; तथा देवताकाण्डे इति देवताकाण्डपदेन कञ्चिद्भागं
प्रतिपादयतः प्रपञ्चहृदयकारस्य शबरोपेक्षित एव भागां विवक्षित
इति हि स्फुटमेवः तदतिरिक्तविवक्षायां विशत्यध्यायात्मक-
त्वोक्तुपरोधात्। इत्थं च संकर्षकाण्डं कर्मदेवताविचाररूपम्;
तत्र कर्मविचारो द्वादशाध्यायीविचारितोषभूत एव विवक्षाति-
शयमूलः, देवताविचारस्तु प्रधानः, तत्स्वरूपादेः पूर्वमनि-
रूपितत्वात्. अतः प्रधानदेवताविचारत्वमूलकं तस्य देवताकाण्डे

इत्यन्वर्थं नाम । तत्र संकर्षेणोपेण भाष्यप्रणयनतत्प्रसिद्धि-
निबन्धनसंकर्षकाण्डे इति व्यवहारः, एनमेव च व्यवहारं
व्याख्यातृनिबन्धनमाहत्य श्रीशंकराचार्य-श्रीरामानुजाचार्योर्वर्य-
वहारसंकर्ष इति सांकर्षण इति च । तत्र संकर्षपदस्य साक्षाद्ग्रन्थ-
प्रतिपाद्यविषयपुरस्कारेण निबन्धानवबोधकतया तत्प्रतिपाद्य-
विशदीकरणाय श्रीरामानन्दानां प्रकटार्थकाराणां च संकर्षो देवता-
काण्डम् । इति विवरणे प्रवृत्तिः ।

संकर्षेण देवताकाण्डे भाष्यकरणेऽपि शब्दरस्वाम्युपेक्षया
तदानीं प्रचारदैशिल्योपक्रमे भद्रगुर्बादिसुप्रसिद्धधीमत्परिग्रह-
वैकल्यादिभिसंकर्षकाण्डस्य परिग्रहप्रचारयोर्वैरत्यं क्रमेणान्व-
वर्तते । तत्रापि कर्मविचारभागस्य द्वादशाध्यायीसंबद्धतया किया-
निव प्रचारसंभवनास्त । देवताविचारभागे तु निरीश्वरवादस्त्रचि-
भिः स्वपरहस्तैर्विपरिलोपनं एव यत्तः कृतप्राय आसीत्, येन च श्री-
रामानन्दान्तं कथञ्चिदनुवर्तमाने दैवादन्तर्हिते च देवताविचारभागे
संकर्षपदप्रतिपाद्यतायां प्रवृत्तिनिमित्तवैकल्यमनुसंदधङ्गिरानन्द-
गिरिभिरेव संकृष्ट्यते कर्मवित्यादिना विग्रहं प्रदद्यर्यापि प्रसिद्धिपरि-
पालनाशयेन देवताकाण्डमित्येव विवृतमपि । अनेन च तदानीं
कर्मविचारभागमात्रमनुवर्तमानमासीत् देवताविचारभागस्तु लुप्त
एवासीदित्यवगम्यते । अत एव तदनन्तरभवैः कर्मविचारसर्वस्व-
वेदिभिः आचार्यश्रीमेघनादारिसूरिभिः श्रीनिगमान्तसूरिभिश्च
देवताविचारपरभागमात्राभिप्रायेण ‘संकर्षकाण्डस्तु मया न हृष्ट-
चर ।’ इति ‘मध्यः काण्डस्तु लुप्तस्थितिः’ इति च नयप्रकाशिकायां
मीमांसापादुकायां चानुगृहीतम् ।

अत्र च आचार्यमीमांसापादुकायां लुप्त इत्येव वक्तव्ये लुप्त-
स्थितित्वकथनं देवताविचारभागमात्रस्य विलोपमभिप्रेत्य; अत-
स्तदानीं कर्मविचारभागस्य सत्त्वमन्यभिप्रेतम् । एवं शतदूषण्यामपि
‘देवताकाण्डं च कर्मकाण्डशेषया भाष्यकारैः परिगृहीतम् । तदुक्तं
सङ्कर्षे इति हि तत्सूत्राण्युदाहरन्ति ‘इत्युक्त्वा’ तस्य च काण्डस्योप-

संहारे अन्ते हरौ तदर्शनात् । इत्यादिना तत्रत्यान्तिमसूत्रप्रदर्शनेन तत्ववित्संप्रदाय इत्यनेन च उपदेशप्राप्तमेतावदेव, प्रत्येकभाग-प्रतिपाद्यग्रहणं तु तत्सङ्घावसाध्यं न संभवतीदानीमित्याविष्फृतम् ।

तत्वटीकायाम् ‘तर्किते कर्मणि सङ्कर्षकाण्डे चतुर्लक्षण्या तत्त्वकर्माराध्यदेवतैव स्वरूपमेदगुणप्रकर्षेनिरकृप्यत । इति श्रीसूक्ति दर्शनात्, तत्तनयैर्वरदनाथाचार्यैः—

स्वरूपमादौ तद्देदस्तदुपासनपूर्वकम् ।

फल च देवताकाण्डे देवतानां निगद्यते ॥

इति संगृहीतम् । एवं परिचिन्तनीयायां च वस्तुस्थितौ आनन्द-गिरीणां सङ्कर्षपदविग्रहणं पर्यालोचयद्भिः देवताविचारभागमनुपलभमानैश्च स्थितगतिचिन्तनाय प्रयस्यद्भिः सङ्कर्षे कर्मविचारभाग एव कांश्वन विचारान् परिगृह्य तावन्मात्र एव देवताकाण्डत्वप्रसिद्धि मूलत्वोपपादनाय प्रवर्तते । न च तावता सांप्रदायिकस्य संप्रति-पन्नस्य च देवताकाण्डस्य देवताविचारेणोपसंहारपरस्यापलाप उचित इत्यनुसंदधते ।

तत्र धूर्तस्वाम्यनूटिताविषयेषु तु :—

१. तत्र ‘दीक्षणीयाग्रेस्तु धारणम्’ इत्यंशा. सङ्कर्षकाण्डे पञ्चदण्ड-ध्याये छित्तीये पादे ‘दीक्षिताग्रे’ इत्यनेन सूत्रेणोच्यते ।
२. सङ्कर्षकारस्य प्राजहितमित्युक्तांशश्च सङ्कर्षकाण्डे तत्रैव ‘सौबैव स्यात्’ इति सूत्रेणोच्यते ।
३. सर्वस्य सङ्कर्षकारस्य इत्युक्तांशस्तु सङ्कर्षकाण्डे न दद्यते ।
४. मन्त्रेणाग्निष्ठं परिधीयते इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे १३शोऽध्याये ४पादे विचार्यते इति व्याख्याऽवगम्यते ।
५. सङ्कर्षकारस्य तु पूर्वयोपधानमुक्तरयाऽभिर्मर्जनम्’ इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे १४शोऽध्याये १मे पादे ।
६. अन्यैव सा यत्र तुल्यः पदाभ्यासः इत्यंशस्तु सङ्कर्षकाण्डे सूत्रेषु नोपलभ्यते ।

अत्रेदं चिन्तयामः—सङ्कर्षकाण्डं नाम भास्करदीक्षितव्याख्या-
युतं मुद्रापितं प्रचरति । तत्र च सुबहून्येव किं बहुना सर्वाण्येव
सूत्राण्यपरिपूर्णानुपूर्वीणि दृश्यन्ते । योऽग्निम् १३-७ अभितः
१३-१० ऐन्द्रम् १३-२-५, उत्तरस्मिन् ११ तेषाम्, १३-४-१९ गणेषु
१४-१-१९, उदिते १५-१-४, यस्यै १६-४-६ इत्यादिरूप एव हि तत्र
सूत्रपरिग्रहो दृश्यते । तद्व्याख्यायां च विशदबहूर्थपुरस्कृतो वाक्या-
र्थः प्रदर्श्यते । तावन्तं चार्थं प्रतिसूत्रं विनाऽप्याक्षेपाध्याहारादिशेष-
पूरकपरिकरं सूत्रसूचितं न संभन्यते कोऽपि दार्शनिकः ।

न च लवशोऽप्यवलम्बनं विना स्वकपोलकल्पितैरूपपञ्चानेकार्थ-
घटितैर्वाक्यार्थैरयं सूत्रार्थं इत्यारोप्यमाणैः कथित्विवन्धा भवितु-
मर्हति । नवा तथाविधं निवन्धं प्रामाणिका बहुमन्वते ।

अतः सूत्रप्रतीकमात्रग्रहणेन व्याख्यानं वा, समग्रसूत्रलेखन-
पूर्वकव्याख्यालेखनश्रद्धावैकल्येन प्रतीकमात्रप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्या-
लेखनं वा, समग्रसूत्रपाठदौर्लभ्यदशाकृतं वा तथाविधैकदेशमात्रो-
पलम्बं सभावयामः ।

तदिदं शङ्करभाष्यटीकाव्याख्यायां अप्पदीक्षितीयपरिमलग्रन्थे
सङ्कर्षकाण्डीयकतिपयसमग्रसूत्रप्रदर्शनात् । श्रुतप्रकाशिकाया
व्याख्यायां भावप्रकाशिकायाम्,—

‘नाना वा देवतापृथक्कात्’ इति प्रतीकमुपादाय ‘तेषां पृथक्प्रदा-
नमवदानैक्यात्’ इति सूत्रेण अवदानवत्प्रदानमपि युगपदेव कार्य-
मिति पूर्वपक्षः, तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम् ‘नाना वा देवतापृथक्कात्’
इति सूत्रपरिग्रहेण रङ्गरामानुजसुनिभिः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्विवर-
णात्य निर्णीयते ।

अतो विरलप्रचारतया कैश्चिदनुपलब्ध एव काप्यसमग्रोप-
लब्धश्चासीत्सङ्कर्षकाण्ड इति समुचितैव संभावनेति ।

एतन्मुद्रणपरिकरभूताः कोशाः—

रामाण्डारवृत्तियुतधूर्तस्वामिभाष्यभूषितस्यापस्तम्बीयश्रौत—
सूत्रस्य १—५ प्रश्नान्तभागरूपप्रथमसंपुटस्य मुद्रणे परिशोधनाया-
वलमित्वा आदर्शाः;—

एतत्कोशागारे सङ्गृहीताः,—

- I सूत्रपाठे,—2299, 2682, 3758, 4451, नं तालपत्र कोशाः
A 129, C 1442, C 2059 „ कागदमयाः „
II भाष्ये,— B 11—12, C 1369, „ „ „ „
„ 2328, 2690, „ तालपत्रमयौ „
III भाष्यवृत्त्योः;—160, 1128, 2280,
1346.
„ A 361, A 549, C 1371, „ कागदमयाः „

मद्रपुरादानीतः कागदमयाः कोशाः ड—संक्षया परिगृहीतः
क्वचित्संवाचनायाद्विद्यत ।

क्वचिद्विषये अहोबलसूरिविरचिता श्रौतसूत्रवृत्तिरपि भाष्य-
वृत्त्यनुसारिणी समाद्विद्यत ।

एवमेतेषां सूत्रभाष्यवृत्तिकोशानामवलम्बनेन आदितः पञ्च-
प्रश्नीभागमुद्ग्राणं निरवाक्षम । अत्र च प्रेक्षावतां सौकर्याय प्रतिपृष्ठं
खण्डसूत्रयोस्सङ्घया अपि न्यवेऽग्रायाम । भाष्यवृत्त्योः प्रतिव्रिष्यं
शिरोलेखं च जिवृक्षितवाक्यार्थधारणसौकर्याय न्यवीचिशाम ।
आपस्तम्बीयश्रौतसूत्राणां रुद्रदत्तवृत्तेमुद्दिताया दुर्लभतया प्रति-
सूत्रं तत्रत्यविषयान् प्रायगृष्ट्येण प्रादर्शयाम ।

तत्र च सीसकाक्षरयोजकानां तच्छोधकस्य मम च मानुष-
दुर्वारेणानवधानेन संभावितान् दोषान् क्षाम्यन्तः दुर्लभतमपरमोप
कारिनिवन्धप्रचारकृतसंभोदा अनुगृह्णन्तु सन्तः ।

देवो वर्षतु संपदस्तु जगतु धर्मज्ञिरं
लोकास्सन्तु दृढं सधर्मनिरताः श्रीचामराजे रताः ।
आस्तिक्यं प्रथतां चिरं नृपमणेश्व्रीचामराजस्य ताः
हृद्यास्संप्रसरन्तु दिग्गजशिरोभूषायिताः कीर्तयः ॥

इत्यावेदयति,
सो. नरसिंहाचार्यः,
महिशरपुरीप्राच्यकोशागारपणिङ्गतः.

आपस्तम्बश्रौत धूर्तस्वामिभाष्य तद्वाचि विषयसूचनी.

प्रथमः प्रश्नः १—१४९

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) यज्ञभेदाः	2
(बृ) यागकालः	2
(भा) पशुहविभेदाः	3
(बृ) उपोद्धातनिर्वाहः	3
, दर्वाहोमताहेतुः	3
(बृ) अत्यग्निष्टोमपदार्थः	3
" तत्तद्विस्थानानि	3
(भा) औपधहविभेदाः	4
(भा) अन्यानि हृत्वाणि	4
" गौणं हविः	4
(बृ) उपचारहेतुः	4
(भा) नित्या यज्ञाः	5
" नित्यताहेतवः	5
(बृ) हेतुविवरणम्	5
(भा) दर्शपूर्णमासप्राथम्यम्	6
(बृ) मूलोक्हेतृपपाच्चिः	6
(भा) अधिकारावश्यकता	7
" अथशब्दार्थः	7
" व्याख्याऽऽवश्यकी	7
" दर्शशब्दार्थः	7
(बृ) दर्शशब्दस्य गौणताहेतुः	8
" न्यायपक्षाशयः	8
(भा) पूर्णमासपदार्थनिर्वाहः	8
(बृ) सर्वशब्दाभिप्रायः	9
" दर्शस्य पश्चात्प्रयोगे हेतुः	9

विषया-		पृष्ठसंख्या
(भा) व्याङ्गोर्भावः	.	9
” सारार्थः	.	10
” कल्पसूत्राणां ब्राह्मणैरगतार्थता	...	10
” प्रातःपदार्थः	...	10
” नामताहेतुः	.	11
” आहवनीयपदार्थः	11
(कृ) निर्वचननिर्वाहः	11
” याज्ञिकानां यागस्वरूपम्	...	11
” आहवनीयशब्दरूढता	..	11
(भा) क्षाशुतिफलम्	.	12
” अन्यप्रणयनहेतुः	.	12
(कृ) हुत्वेति क्षार्थं हेतुविवरणश्च	.	12
” अन्यप्रणयनहेतुनिर्वाहः	..	12
(भा) अग्न्यथन्तरसङ्ग्रहः	..	13
” अन्यग्रहणस्य (प्रातः पदसहितस्य) फलम्	..	13
” आहवनीयपदफलम्	..	13
(कृ) केचिद्रहणभावः	.	13
(भा) अन्वाधानं (सोमेष्टिषु) निवर्तते	..	14
” वाक्यार्थंभेदः अन्यशब्दस्वारस्यम् अन्वाधानपदार्थश्च	...	14
(कृ) उपदेशापदयजुःपदयोर्भावः	14
(भा) गतश्रीशब्दार्थः अन्यपदफलं च	..	15
” (देवागातुविद् इत्यादेः) जपे स्थानं स्वरश्च	15
(कृ) (माभूद्योपलक्षितस्य ग्रतिषेध इत्येतदभिपेत) ग्रतिषेध-	15	
व्यवस्था.		
(भा) (विहरणात्पूर्वं जप इति) पक्षान्तरदोषश्च	...	16
” अन्याहार्यादिपदनिर्वचनम्	16
(कृ) (योगार्थस्य सर्वसाधारण्यात्) गार्हपत्यपदरूढता	16
” (सभ्यावस्थयोस्सूत्रानुकयोरिह विवरण) निदानम्	16
(भा) जपे विहव्यस्य पवर्गः व्यवस्था च	...	17
” एकैकव्याहृति ग्रहे हेतुः	17

विषयः	पृष्ठसंख्या
(कृ) समित्सङ्गधा	17
” बहुवचनाविवक्षा	17
(भा) सङ्कल्पकालः तस्य सारस्वतहोमात्पूर्वत्वे हेतुः प्रयोगभेदेन तद्देवपक्षे तद्वयवस्था.	18
(कृ) बहुवचनभावः	18
” सङ्कल्पे वाचिक एव	18
” नित्ये कामनोपपत्तिः (तत्त्वतस्तदनावश्यकत्वं च)	18
” (आहारपृथक्कृपक्षेऽपि) पुरस्तात्सङ्कल्पे हेतुः	18
(भा) वपनकालः	19
” प्रथमद्वितीयादिप्रयोगभेदेन तद्विशेषः	19
(कृ) सङ्कल्पे वैलक्षण्यं प्रयोजनं च	19
” वपनस्य फलं सङ्कृत्वं च	19
” ववनादूर्ध्वं विद्युदसि (करणे मानम्)	19
(भा) सङ्कल्पप्राकृफलम् (उपदेशपक्षश्च)	20
” सान्नाय्यशब्दार्थः	20
(कृ) प्रयोगारम्भसङ्कल्प (इति प्रयोगारम्भात्पूर्वत्वं युक्तम्)	20
” सांनाय्य (पद) निर्वचनाकरः	20
(भा) संनयत इत्येतत्फलम् (अनुपवेषार्थत्वस्)	20
” सूत्रसंमत (अपशुस्यादितीत्यादि) श्रुतिभाव.	21
(कृ) उपवेषादानम् (शाखाभावेऽपि विवक्षितम्)	21
” (सूत्रकाराभिमता) वाक्यस्य प्रतिषेधपरता)	21
(भा) (अपशुत्वाद्युक्तेः) श्रुतिन्यायसाध्यो निर्वाहः	22
” ग्राह्याशाखा (तत्र पाणुदक्षावधिश्च)	22
(कृ) (तत्त्वपक्षवितक्षितहेतुनिर्देशरूपः) न्यायसमन्वयः	22
” ग्राह्याशाखाविशेषविवरणम्	22
” दिग्वाधिः (वृक्ष एवेत्येतदुपपत्तिः)	22
(भा) (अन्याच्छेद्यलैक्यरूपः) शाखाच्छेदक्रमः	23
(कृ) संक्षेपः क्वचिन्नादृतस्त्रैकृता (अतोऽनुवादोप्युपद्यते)	23
” यत्तत्पदकृत्यं (अन्याच्छेदरूपार्थसिद्धिः)	23
” यथत्यादिनियमफलं (एकयत्रकार्यत्वलाभद्वारा स्मृत्यनुग्रहः)	23

तिथ्या:		पृष्ठसंख्या
(बृ) छेदव्यातिक्रमे (आडर्थसामज्ज्ञस्यानानुगुण्यरूपः) विशेषः	23	.
(भा) (सन्नमनादि) कर्तव्यस्वरूपं अध्याहारनिषेधश्च	24	.
प्रथमा खण्डिका		
" प्रागुदीचीरूपदिग्ब्यवस्थाहेतुः	.	24
(बृ) दिङ्गनियामकविवरणम्	.	24
(भा) दिग्द्वयेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अनूहस्तद्वेतुश्च	..	25
(बृ) मन्त्रानिवृत्त्यनूहेतुविवरणम्	..	25
(भा) (प्रतिवत्सं) मन्त्रावृत्तिस्तद्वेतुश्च	25
(बृ) (जात्यैक्यसंस्तवहेतुत्वे) दृष्टान्ताभिप्रायः	..	25
" (एक्यत्वासाध्यत्वरूप) आवृत्तिहेतुविवरणम्	.	25
(भा) षड्वराध्यपदार्थः मतान्तरं च	..	26
" मन्त्रेयत्ता तदनावृत्तिहेतुश्च	.	26
(बृ) (अपेक्षितदोहानुगुणगोविवक्षार्थोक्त) मतान्तराशयः	26	
" अनुपदेशताहेतुः (ब्राह्मणावगतेन्द्रसम्बन्धः)	26	
" गोप्रस्थापन इवात्रापि व्यवस्थापनम्	26	
(भा) गोप्रस्थापनमन्त्रपाठपक्षौ	26
" महेन्द्रनिषेधस्तद्वेतुश्च	.	28
" अभिपर्यार्थः (आभिमुख्यरूपः)	..	28
" सूत्रव्याख्या (अस्फुटाभिप्रायत्वात्पदानाम्)	.	28
" महेन्द्रप्रतिषेधंहेतुविवरणम्	...	28
(बृ) मन्त्रनियमनं (लिङ्गतः उपगृहनस्य संस्कारता च)	.	28
(भा) अध्वर्युशब्दार्थः कर्माङ्गश्चानम्	..	29
" सूत्रानुक्ते व्यवस्था	..	30
" समीक्षणपदार्थः	..	30
" तत्र अध्वर्युकर्मगणनम्	..	30
(बृ) (भाष्योक्तस्य) अनैयत्यस्यविवरणम्	30
" (अभिसमीक्षणर्योमध्ये) अध्वर्युकर्मव्यवस्था	30
(भा) सूत्रशैलीविशेषपरिचयः	...	31
" सौत्रकर्मशब्दार्थाध्वर्युशब्दानुगुण्ये	31

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) सौत्रस्य कर्मपदार्थस्य निर्देशः	... 31
” प्रकृते अध्वर्युशब्दानुगुण्यनिर्वाहः	... 31
द्वितीया खण्डिका.	
(भा) विशिष्योक्तिफलं (अनहुत्पर्शोः) आदानक्रमश्च	32
” अन्यत्राप्यभिमन्त्रणं (अप्त्वा) विशेषशब्दफलादि च	.. 32
(बृ) यदीत्यादि (भाष्य) विविधितानिष्टम्	.. 32
” उपदेशपक्षाशयः	.. 32
(भा) प्रतिषेधप्रयोजनविशेषः (पर्शोस्तपने)	33
(बृ) निवृत्तिहेतुः (असिदाभिमन्त्रणस्य)	· 33
” विकल्पे व्यवस्थाहेतुः (भाष्योक्तप्रतितपनविषये)	.. 33
” भाष्योक्तख्यापनाविशदीकरणम्	.. 33
” (प्रेयमगादिति) मन्त्रस्य नियमानियमौ (पक्षभेदेन)	.. 34
” ” मन्त्रनिवर्तकं लिङ्गम्	34
” मन्त्रानिवृत्तिहेतूपपत्तिः	.. 34
” (स्वधाकृततिर्थी) लिङ्गानादरहेतुः	34
” उभयोः (प्रेयमगात्, उर्वन्तरिक्षम् इत्यनयोः गमनार्थत्वरूपे) तथात्वे हेतुः	34
(भा) दर्भेषु (यदेतदुक्ता यतः कुतश्चेत्युक्तेः) दिग्नियमः	35
(बृ) प्रकृते (उक्ता इति सौत्रपदस्यानुसन्धानशब्देन विवरण फलरूपः) अनुसन्धानपदार्थः	35
” दिग्नियमहेतुः (यतः कुतश्चिदाहतेऽपि मन्त्रबलात्प्राचीत्व- संपत्तेः)	35
(बृ) भारद्वाजसंमत (उर्वन्तरिक्षमितिमन्त्रगमनविनियोग) हेतुः	35
(भा) (दर्भलवनविषये) उत्सर्गाभिमर्त्तन व्यवस्था	36
(बृ) (लवनविषये दर्भस्य) अच्छिन्नस्योत्सर्गहेतुः (भाष्योक्तलिङ्ग- सिद्धः)	36
” (उत्सर्गादिव्यवस्थाघटक) उत्सर्गादिविरहे हेतुः (देव- तार्थत्वरूपः)	36
” (देवतार्थत्वसन्देहविरहे सत्युर्गादिविरहे) दृष्टान्तः (भूलोकः)	36

विषया:	पृष्ठसंख्या
(कृ) (उक्त) सन्देहतदभावहेतुः दृश्यान्तार्थश्च	36
” (देवतार्थत्वासन्देहेऽपि विधिवलाददृष्टार्थो निर्देश इति)	36
पक्षान्तरम्	
” (भाष्ये अतिसृष्ट इति सूत्रेऽपि एकस्तम्ब—नोत्सृज्यते इति)	37
पुनरुक्तिफलम्	
(भा) (तिर्यक्प्रमाणानि प्रस्तरविषये विकल्पितानि)	38
” (दर्भाणां) निधानादिविशेषः	38
(कृ) तिर्यक्प्रमाणे (अराक्षिशब्दरूपं) विशेषग्राहकं च	38
तृतीया खण्डिका	
(भा) (प्रस्तरदर्भमुष्टिसंख्यावैषम्यसाधकतारूपम्) प्रस्तरफलं	39
परमतेन	
” (तत्र तदैच्छिकत्वं) स्वमतं (सूत्रोक्तम्)	39
” (यथाकामी इत्यत्र) यथाकामशब्दार्थः कामभेदाश्च मति	39
भेदरूपाः	
” लवने नियमः	40
(कृ) (लवनविषये) मन्त्रनियमे भरद्वाजपक्षः	40
” (बाहिराहरणसहभूततदितरनिवृत्तिनिर्णयरूपा) निवृत्तिव्यवस्था	40
(भा) (शुल्वोपरि प्रस्तरनिधानावसररूपः) प्रस्तरनिधानक्रमः . . .	41
चतुर्थी खण्डिका	
(कृ) (दर्भभारस्य) शिरस्येव निधानमितिभाष्ये एवकारव्या-	42
वर्त्यम्.	
(भा) परिस्तरणादिनिधाना (च्छेदनसध्यहेतु) दौ यथालिङ्ग-	43
तोक्तिफलविचारः	
(कृ) (मञ्चान्तकर्मादिसञ्चिपातस्य परिभाषाग्रासस्य आध-	43
नेन लिङ्गानुरोध्यनुष्टानोपपादनाभिप्रायकत्वं कथन-	
रूपस्य) यथालिङ्गवचनस्यागतार्थत्वं (स्य भाष्याभि-	
मतस्य)फलम् (तलिङ्गाभिधानसमयेऽनुष्टानरूपम्).	
” तस्यैव (यथा लिङ्गवचनस्यानुवादरूपतया मञ्चसामर्थ्येन	43
विनियोगेन मन्त्रान्ते कर्मानुष्टानाङ्गीकाररूपम्)	
निर्वादान्तरम्.	

विषयः	पृष्ठसंख्या
(कृ) (लिङ्गमन्तरेणापि यथालिङ्गं विनियोगसम्भवस्य सामर्थ्यात्सिद्धेः यथालिङ्गवचनस्य) अनुवादत्वाद्युपपात्तिः	43
(भा) इधमदार्चादिव्यवस्था (खादिरत्वपालाशत्वादि निर्णय- समिदभावस्थलादि कथनरूपा).	44
(बृ) (खादिरपालाशंवति) पुनर्वृक्षविधानफलम् (इधमपरि- द्यैकरूपरूपम्)	44
„ (अवभृथे परिधेः) निवृत्तिहेतुः (इधमाभावरूपः) .	44
(भा) परिधिकल्पाः (पालाशखादिराद्यन्यतमपरिग्रहरूपाः) ...	45
„ परिधिस्वरूपम् (त्वक्साहित्य आद्रैशुक्कामिश्रितत्वरूपम्)	45
„ (परिधान) देशादिव्यवस्था (मध्यमदक्षिणोत्तरेषु स्थूलाणवणुतरत्वरूपा)	45
(बृ) (परिधिविषये) अनिधमवृक्षोपदेशोफलम् (पालाशादि- भिर्विकल्परूपम्)	45
„ (आद्रैशुक्कावा इति सूत्रोक) विकल्पव्यवस्था (भाष्योक्तमिश्रप्रतिषेधरूपा सम्भावितमिश्रणोपपादनं च).	45
„ (स्थौल्याणवणुतरत्वरूप) परिमाणव्यवस्था (तदैव्येभारद्वाज- पक्षस्वपक्षौ च).	45
(भा) (प्रथमेधमन्त्रामूह तदनिवृत्त्येकविंशतित्वाश्चिसङ्घात्यत्व आधारसमिदनाधारनिवृत्तिरूपा) इधमन्त्रादिव्यवस्था	46
(बृ) (इधमन्त्रस्य निवृत्तिं सम्भवहेतु) काष्ठविवृद्धेहेतुः .	"
„ (सम्भरामीति) काष्ठानभिधानतादेतुविवरणम्	46
„ (आधारानुयाजसमिधोः) निवृत्तिहेतुः (आधारसमिदनू- याजसामिदिति तद्वयपदेशः).	46
„ सूत्रे द्विशब्दस्वारस्यम् (आधारसमिधोद्विशब्दबला- ह्युगपत्सम्भरणलाभरूपम्).	47
(भा) (समूलानामितिसूत्रोक) समूलामूलनियमफलं (प्रकृते) शुल्वपदार्थश्च	48
(बृ) एकसरश्चुल्ब इत्युपदेशाविवरणम्	48
„ (भाष्योक्तः एकसरत्वे अनियमपक्षः (तदुपपादनं च)	48
„ अमन्त्रकं समन्त्रकं च शुल्वकरणं मतभेदेन ...	48
पक्षमी खण्डका.	

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) (शुल्वे इधमसम्भरणे यत्कृष्ण इति) एतन्मत्रोहन्त्यव-	49
स्थादि (प्रकृतावप्यूह इति न्यायपक्षः आपस्तम्बस्यानूह-	
पक्षः इति)	
(बृ) ऊहसत्वासत्त्वे तत्र न्यायश्च	19
” (भाष्योक्त) द्वष्टान्तसङ्गमनम्	49
” (अनूहो वा इत्यादिना भाष्योक्ता) नूहपक्षाशयः	50
” (अनूहो न च निवृत्तिरितिपूर्वोक्तस्य) पुनरुक्तिफलम्	50
(न्यायपक्षेऽप्यनूह इति सिद्धिरूपम्)	
” (त्रीन् परिधीन् इत्यादेः) ऊहस्थलम् (पितृयज्ञः)	50
” यत्कृष्णो रूपं इत्यादिमत्रे उपवेषमेक्षणाद्युपिपदानाम-	51
निधानान् निर्देश इति शङ्खावारणाय भाष्यदर्शिता	
उपवेषाद्यनिधता	
” (स्वष्टुकृदन्तहविर्दाहसम्पत्यर्थत्वरूपः) इधमस्यार्थ-	51
लक्षणताहेतुः	
(भा) (सूत्रे पुनः) इधमग्रहणफलम्	52
” (प्रकृताविव विकृतावपि समचक्ररणरूपः) वेदकरण-	52
नियमः (आकृतिपक्षानादरे)	
” वेदाकृतिविकल्पाः (वत्सजानुत्त्वादयः)	52
(बृ) विकृतावपि मत्त्वेण वेदकरणम् (आकृतिपक्षे तु जात्यै-	52
क्यान्तिर्वाहः.)	
” (सौत्र) मूलपदार्थः	52
” इधमाकारस्य काम्याकाम्यसाधारण्य वैलिकिपक्षीयप्रादेशत्व-	53
रूपौ इधमप्रमाणादौ मतभेदौ	
” वेदपरिवासनपदार्थः (वेदाग्ररूप मूलानांत्वनादरः)	53
” वेदकरणानन्तरं पर्णशातनव्यापारमात्रेण निष्पादनक्रम-	53
बोधनरूपः उपवेषकरणविधिः	
” परिवासनोपवेषकरणे (भाष्यदर्शिते) न क्रियाद्यम्	54
” (उपवेषोपादाने उपवेषोऽसीति) मत्त्विनियोगः	54
” (इन्द्राय हविरित्यादिमत्रानूह हेतुभूतार्थ्यानवादता निरु-	54
पणम्).	

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) पवित्रकरणमन्त्रः (सूत्रोक्तः) अवसज्जनव्यवस्था च(भाष्योक्ता)	55
(बृ) (प्रादेशमात्रमिति�ाष्योक्त) पवित्रप्रमाणमानम् (श्रौत- 55 लिङ्गरूपम्)	
” त्रिवृत्पदार्थविवरणान्तररूपं कल्पान्तरम् (सूत्राशय- 55 प्रदर्शनरूपम्)	
” (पवित्रावसज्जन) मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम् (न्यायतः 55	
” शमीशाखायामन्त्रानिवृत्तिपक्षः) (मन्त्रस्यपवित्रपरत्वान्त्र- 55-56 तत्र पलाशान्त्वविवक्षावद्यकीत्याशयेन)	
(भा) (त्रिवृद्भूषणलाशयुग्मरूपः यजमानकर्तृक) अनुमन्त्रणविषयः 56	
” (सूत्रोक्त) समूहनादिकर्तारः . 56	
(बृ) अनुमन्त्रणे विशेषः (पवित्राभिधानपक्षे त्रिवृन्मात्रानु- 56 मन्त्रणमिति)	
” (यजमानः पहीचेत्येतदनुरोधे न्यायये समूहन्तीति) 56-57 वद्वचनविषय प्रदर्शनादि.	
(भा) (नवत्वं कुम्भ्योः प्रथमप्रयोगे इत्येवमादिरूपा) नवत्वादि 57 व्यवस्था	
(बृ) (अलङ्कुर्वाते इति सूत्रोक्तम्) अलङ्कार्यम् (दम्पत्योराय- 57 तनस्य वेति कुर्वाते इत्यात्मनेपदस्वारस्यपर्यालोचन भेदभिन्नम्)	
(भा) (नवत्वे प्रथमप्रयोगविषयता प्रमाणरूपः) नवत्वे विशेषः 57	
(बृ) (गोमयालेपने भाष्योक्त) सार्वत्रिकताहेतुः (सूत्रसिद्धः) 57 षष्ठी खण्डिका	
(भा) पिण्डपितृयज्ञकालौ 58	
(बृ) (चतुर्दशीमिश्रणपुरस्ताच्चन्द्रदर्शन, पूर्वाङ्गपर्वसान्धि, निमित्तकानुष्ठानकालभेदरूपः) पिण्डपितृयज्ञकाले ”	
विशेषः	
” पिण्डपितृयज्ञस्य (स्वतन्त्रस्य) एतन्मध्ये कथनहेतुः ”	
(भा) पिण्डपितृयज्ञशब्दार्थः (सङ्कल्पादिरूपं) तत्क्रमादि च 59	
(बृ) (पिण्डपितृयज्ञशब्दस्य) निर्वचनभावः फले मतभेदश्च ” (स्वर्गार्थत्वं मीमांसकमतेन । सङ्कल्पानन्तरं विद्युद-	

विषयः

पृष्ठसंख्या,

(बृ) सिवादिभाष्यमतेन विशेषश्च इति	सूत्राभिप्रायोऽन्यः	मीमांसकपक्षे	
” (भाष्यदर्शित) प्राचीनावीतप्रवृत्तिचिह्नम् वचनरूपम्).		(उपवीता-	59
(भा) विद्युदस्यादिव्यवस्था (दर्विंहोमे विद्युदस्यभावः नाह-		व्यनीयप्रणयनमिति).	60
(बृ) (सकृदाच्छिन्नाहरणे सूत्रोके आच्छेदनांशे) मन्त्रनियमः (नाहरणे मन्त्रः)		”	
” विद्युदस्यभावे हेतुः		... ”	
” (प्रणयने) निषेधस्य (प्रतिपद्यपराङ्मे करणरूपा) कालि कता.		”	
” (बहुवचनं पत्रशा सहेतिभाष्ये सहाधिकारासिद्धं) सहत्वं पुनर्वचनफलम् (अनालभ्युकायामपरुध्यकरणा भावरूपम्)		”	
(भा) (पात्रासादन दर्भप्रासाङ्गिकी) उपचारेदिक् (अन्यज्ञ) 61 (सूत्रोक्तम्)			
” मन्त्रवज्रिरुपत्रीष्टवहननदिक् (दक्षिणाग्रागवास्थितिरूपा)		”	
(बृ) (दर्भदक्षिणा प्रागग्रत्वे) प्रमाणम् (पित्रयत्वम्) अपि- शब्दार्थश्च (ग्रसव्यत्वादि)		”	
” (भाष्यस्थ) चशब्दार्थः (कशिष्वादि) अन्यापेक्षा च		61	
” (पर्वी तत्कर्तृकावधातयोः) उभयोरपि दिष्टनियमः		61	
(भा) पिण्डपितृयज्ञाऽनाहिताग्नेरपि .. .		62	
(बृ) (अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञसङ्गावग्राहका) ध्वर्युग्रहण- भावोपपादनम्		62	
(भा) जीघतिपितृहीवरासादनार्थेवेदिसत्त्वम् पिण्डाभावान्न क- शिष्वादिरितिवेदिकशिष्वादिव्यवस्था		63	
(बृ) वेदिफलम्, व्यवस्थाहेतुः		63	

विषयाः		पृष्ठसङ्ख्या
(कृ) अध्वर्युग्रहणफलम्	(दर्शपूर्णमासार्थस्यैवाध्वर्योरत्रापि-	63
	ग्रहणरूपम्	
”	(जीवत्पितृकपिण्डपितृयज्ञे) वेदिफलम्	63
”	(जीवत्पितृकपिण्डपितयज्ञे कशिष्वाद्यनासाद्यमिति)	63
	व्यवस्थाहेतुः	
(भा) नमस्कारोपयोगः		64
”	उपस्तरणादौ विशेषः	.. 64
(कृ) नमःपदफलान्तरम्		64
”	यमायाप्युपस्तरणसत्त्वे हेतुः	64
”	उपस्तरणादि क्वचिन्नि	64
”	(कव्यवाहनस्य नतौ इति यत्स्वोक्तं) तस्य (उभयशेषात्क व्यवाहनस्येति) भाष्यसिद्धता	64
(भा) मेष्टणाधाने वाय्यमनरूपः) मेष्टणे विशेषः		65
”	पिण्डपितृयज्ञे जीवपितृककृत्यावधिः	65
(कृ) (भाष्योक्तवाय्यमनस्य लौकिकवाग्विषयकत्वरूप)		65
	विशेषोपपादनम्	
”	(एकवचनेन सिद्धौ) एकशब्दफलम् (अनन्यसंसृष्टलाभः ..	65
”	(पिण्डदानात्पूर्वं एकोल्मुकनाशे पुनराहरणप्राय- श्चित्तयोः) जीवपितृके निषेधः (पुनराहरणानपेक्षेति) पक्षान्तरं च (स्वपक्षे विशेषश्च)	66-67
	अष्टमी खण्डिका,	
(भा) अजीवपितृकस्य प्राचानावीतं तदवध्यादि च		.. 67
(कृ) (परिभाषासिद्धे) पुनः प्राचीनावीताविधिफलम् (यजु- र्भेषप्रायश्चित्तलाभः).		67
”	(जीवपितृकस्य पिण्डनिधानपरिहारेण) होमान्तत्वे	67
	हेतुः (अन्यतमजीवने पिण्डत्रयनिधानानुपपत्तिः).	
”	(पिण्डप्रदाने प्रपितामहादीन्वेति पक्षे भाष्योक्त) विशेष- विवरणम्	67-68
”	यदि द्विपेतेत्यादेः (उपयोगप्रदर्शनरूपा) सङ्क्षिप्तिः	.. 68
”	नामग्रहणनियमः (पिण्डदाने) 68

विषयः	पृष्ठसंख्या
(बृ) (पिता वृङ्कामिति पितामहादिविषये पृथक्) ऊहनिषेध-	68
तद्वेतु	
„ (उहनिषेधेऽपि पितामहादि बोधेऽपि पितृत्वेन सर्व-	69-70
बोधात्) पितेति एकवचनोपपत्तिः	
(भा) (स्थालीस्थशेषप्राशने योऽलमिति सूत्रोक्त) अलम्भाव	70
विवरणम्.	
(बृ) (सूत्रभाष्ययोः स्थालीस्थशेषस्य) प्राशननियमे तात्पर्यम्	70
(भा) (यदिवन्धु इतिसौत्र) वन्धुपदार्थः (पित्रादि नामरूपः) .	71
(बृ) वन्धुशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनबान्धवाचाच्यत्वं प्रदर्शनरूपा)	71
बन्धुपदार्थविवृतिः	
दशमी खण्डिका.	
(भा) (उदकं निनयतीत्यत्र उदकरूपं कुम्भस्थम्) निनयनकर्म ..	72
(व) (वः पितर इत्यूहैनैवोपदेशः इति भाष्यविवक्षित) निर्देशोपपत्तिः ऊहप्रकारः (उत्तर आयुषीत्यत्र विवक्षितः) तत्तत्कालश्च	72
„ (उक्तोदक) निनयनप्रकारः	72
(भा) (सूत्रोक्तस्य) उपवीतस्य व्यवस्था	73
(बृ) (यज्ञोपवीत्येवेति भाष्येऽवधारित) यज्ञोपवीतहेतुः .	73
„ उपदेशाशयः .	73
„ न्यायोपपत्तिः ..	73
„ (पत्रीप्राश्यमध्यमण्डस्य बहुपत्रीस्थलीयविभागं भाष्योक्तमन्त्रावृत्तौ) आवाच्यिकर्म	74
(अपणधर्माः इत्यत्र) बहुवचनस्वारस्यम् ...	75
„ अपणादेहलमुकातिरिक्तस्यातिप्रणीते निष्पृत्तिंहतुः	75
(भा) (सूत्रोक्त) गार्हपत्यपदलोपतद्वेतुविचारः ..	76
(बृ) गार्हपत्यपदलोपौचित्यविचारः ..	76
„ गार्हपत्यशब्दस्याधानसिद्धपरत्वसमर्थनम् .	76
दशमी खण्डिका.	

विषयः	पृष्ठसंख्या
(भा) (दर्शरात्रौ यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमरूपा) यजमानकार्यहोम-	77
व्यवस्था	
(बृ) (अनाहिताग्निपिण्डपितृयज्ञे वैधेऽनङ्गत्वात्) आधान-	77
प्राप्तिनियमोन सूत्राभिमतस्स्यात्	
" (स्वर्यंविधानादिति भाष्याभिमत) यजमानकर्तव्यग्रा-	78
गाहकं (प्रमाणान्तरं पर्वण्यपि तन्नियम इति) पर्व-	
नियमायोगश्च	
" (सञ्चयत एव यवागूहोम इति) यवागूहोमनियमोपपत्तिः	78
(भा) (पयः प्रतिषेधस्य) विनियोगान्तराभावपरता	69
" (सायंदोहपदेन दोहने) कालावधारणम्	69
" (सञ्चयावसञ्चयापरिस्तरणे पक्षभेद एकाद्यग्निपरिस्तरण-	69
पक्षे तत्तदग्निकथनरूपा) परिस्तरणादिव्यवस्था	
(बृ) (भाष्योक्तपयो) विनियोगान्तरव्यावृत्तिहेतुः	69
" विनियोगान्तरसंभवपक्षः	69
" (सायंकाल एव दोहोक्तया दोहोमातञ्चनेषु मध्ये) आत-	69
ञ्चनकालः	
" (उपदेशपक्षसम्मतः) होमान्वयाभावस्साभ्याद्यश्चपरि-	69
स्तरणहेतुः	
" न्यायपक्षे परिस्तरणपरिसंख्यादौर्लभ्यम्	80
" (वाशब्दवचनभेदाभ्याम्) पक्षभेदाभिप्रायं सूत्रम्	80
" (भाष्योक्तः) आहवनीयेऽधिश्वर्यणलाभः एकाग्निव्यव-	80
स्था च (उपपादयते).	
" (निदाने-नियोगौ इति भाष्योक्त) नियोगपदार्थः	81
" (साम्यं पूर्युत्वेन इति भाष्योक्त) साम्यनियामकम्	81
(भा) (प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रणं न प्रातर्दोहे इत्यादिरूपा) अभि-	83
मन्त्रणादिव्यवस्था	
(बृ) प्रातर्दोहे (अभिमन्त्रणस्य) वर्जने हेतुविवरणम् (तत्र	"
स्वपक्षविवरणं च).	
एकादशी खण्डिका	

विषया:	पृष्ठसंख्या
(भा) निरुहणनियमो मानं च	84
” (श्रुतं दधीत्यस्य प्रातदौहेऽभावः उसैक्येऽपि द्विवचनं नानोखा संभव इति) मन्त्रनियमादि	84
(बृ) (अङ्गारनिरुहणे बहिरायतनदेशवर्जनरूप) नियमहेतु- विवरणम्	84
” (द्विवचनान्तोखाशब्दप्रयोगाभ्युपगम बहुखासंभवोक्ति- रूप) द्विवचनादि निर्वाहोपपत्तिः	85
(भा) वत्सबन्धरज्ञभिमञ्चवत्सबन्धनमन्त्रयोः) जपव्यवस्था	85-86
” (वत्सोपसर्गकथन) संप्रैषकर्त्तादिव्यवस्था	.. 86
(बृ) (वत्सबन्धन) रज्ञमन्त्रे शिवत्वोक्तयाद्युपपत्तिः	86
” दोहपात्रव्यवस्था (अदारूपात्रे शूद्रो दोग्धीति)	87-88
” (उक्त) व्यवस्थोपपत्तिः	. 87
” शूद्राभ्यनुक्षानाशयः .	. 88
	द्वादशी खण्डका
(भा) पृच्छति प्रत्याहेत्यत्र विवक्षित प्रष्टदोग्धृमन्त्रविभागः	89
(बृ) (सूत्रदर्शितप्रतिवचनपूरणरूपः) प्राणिवचनपरिकारः	89
” (बहुदुग्धीति मन्त्रस्य गवान्तरदोहस्थलविषयतारूप) नियमनिर्वाहिः	90
” (याजिमेदभिन्नपदघटनरूपः गृष्णविषयतारूपश्च) सोमे- नेत्यादि मन्त्रनियमः.	90
	त्रयोदशी खण्डका
(भा) (अपिधानमन्त्रे अमृन्मयपदसार्वत्रिकत्वतद्भावरूपौ) अपिधानमन्त्रे पक्षभेदौ.	93
” शास्त्रापवित्र (प्रातदौहविषयतारूप) नियमः फलं च	... 92
(बृ) (अमृन्मयपदटितमन्त्र निवृत्तिपर) भाष्याशयः	92
” (शास्त्रापवित्रनियमहेतुविवरणरूपम्) नियमोपपादनम्	. 92
(भा) दोहादिकालकमपक्षौ 93
(बृ) भाष्यदर्शितपक्षद्योपपत्तिः 93
(भा) साक्षात्याशीषोभीय विकार (कर्माधिकार) व्यवस्था 94
(बृ) भाष्योक्तव्यवस्थोपपत्तिः 94

विषयाः		पृष्ठसंख्या.
(भा) इन्द्रमहेन्द्रयागयो (रघिकारिव्यवस्थारूपः) नियमः	.	95
(बृ) गतश्रधादिपदार्थाः भाष्योक्तव्यस्थोपपत्तिश्च		95
(भा) (परिस्तरणीतेत्यादि ऋक्) परिस्तरणी (इति) पक्षे		97
विशेषः		
(बृ) (परिस्तरण) संप्रैषोदेश्यादि	...	97
(भा) परिस्तरणे क्रमाविवक्षादि	.	98
” (सामान्यतः सूत्रोक्ते) उपचासे वर्ज्यम्	..	98
(बृ) (भाष्यदर्शित) क्रमाविवक्षाफलम्	.	98
” (भाष्ये) एतत्कृत्वेति पदस्य फलम्		98
” परिस्तरणोपवासकर्तैक्याविवक्षा	.	98
(भा) (सूत्रदर्शितेषु) वेद्यादिषु कालक्रमाविवक्षा	.	99
” (सूत्रोक्त) सद्यस्कालापदार्थः कृत्यव्यवस्था च		100
(बृ) श्वाभूते (इधमाबहुर्वेदिश्चेत्यादि भाष्यदर्शित) कृत्यक्रमः		100
” स्फुर्यवेदयोः पाठक्रम) बाधेहेतुः		100
” अपरेच्युर्वेति (102 पे.) भाष्यदर्शित विकल्पविषयः		100
” सद्यस्कालत्वे (प्रामादिकव्यतिक्रमसंभवे अन्वाधानादि)	100–101	
विषयव्यवस्था		
” उक्तार्थक्षेपः तत्परिहारः प्रतिपत्पर्वसन्धित्वेन ग्राह्यो		101
यागकालश्च		
” दर्शो (श्वो न द्रष्ट्वा इति) पक्षान्तरे विशेषः	..	101
” आपदि (यागकालानाग्मे विरम्य आपदि गतायां यथा		102
विध्यनुष्ठानरूपो) विशेषः		
” (सद्यस्कालायामपि) विकल्पनीयाः (सर्वत्रविकल्प		102
इति भाष्यदर्शिताः)		
” सद्यस्काला विशेष परिग्रहे निदानम् (पुनस्सद्यस्काला-		102
अग्रहणम्)		
” (सर्वे क्रियते इति) सर्वपदार्थसंकोचः (आरण्याशनाद्य-		102
संग्रहरूपः		

विषया-	पृष्ठसंख्या	
(भा) सौत्रतन्त्रपदर्थाः, सूत्रे चतुर्ग्रहणफलं च	103	
(बृ) यथा हविशेषभक्षणे इति भाष्योक्त) दृष्टान्तार्थः	103	
(भा) (यद्यपरिस्तीर्णा इति) यदि शब्दस्वारस्यम्	104	
(बृ) (उलपराजि) स्तरणाशाक्तिकल्प.	104	
” (उलपराजी स्तुणातीति) राजीशब्दस्वारस्यम्	104	
(भा) (पात्रप्रयोगे) द्वन्द्वत्वमतिभेदः प्राकरणिकसर्वे	105	
विषयत्वदशमात्रविषयत्वरूपः		
(बृ) (द्वन्द्वत्वे) प्रकरणधर्मता स्वरूपम्	105	
” दशानामेव द्वन्द्वतेति भाष्योक्तपक्षान्तराशयः	105	
(बृ) (कपालदशत्वसङ्क्षया) दृष्टान्तोपपात्तिः दृष्टान्तान्तरं च	105	
(भा) स्फुरादिस्वरूपादि	.. .	106
(बृ) (भाष्यदर्शित) श्रौतालङ्घनिर्वाहः स्वाशयश्च (सूत्राभि- मतत्वेन)	106	
” (अपराणि पूर्वाणीति सूत्रोक्त) पूर्वापरत्वव्यवस्था	107	
(भा) स्तुवाद्याकारादि प्रमाणानि मतान्तराणि च	... 108	
” पात्रशां (निष्टप्नविधानात् मून्मय ग्रहणरूपो) विशेषः	109	
(बृ) (एतावसदतामिति लिङ्गादितिभाष्योक्त) लिङ्गलभ्यार्थः	109	
पञ्चदशी खण्डिका		
” (परिभाषणादेव सिद्धं पुनर्विभवत इत्युक्तयापुनः पवित्रकरण- निवृत्तिरूप) नियमः तत्फलञ्च.	109	
(भा) ब्रह्मवर्चसादिगुणकामनायाः) आधिकारिभेदे विकृतात्म- प्रवृत्तिरूपो विशेषः	110	
(बृ) (भाष्यदर्शिता) प्रवृत्त्युपपात्तिः 110	
” (पृथिवी मनसा ध्ययानीति सूत्रोक्त) ध्यानस्यार्थसम्बन्धोप- पादनम्.	111	
” (प्रणीतानां) इङ्गनादि निषेधव्यवस्था 112	
(भा) (पात्राणां) अभिमर्शनानुकल्पः	... 113	
” (अशक्तौ) पाणिव्यवस्था	... 113	

विषया	पुष्टसंख्या
(बृ) निर्वापार्थग्रन्थामच्चण (उपांशुत्वोच्चैस्त्व) पक्षभेदः	. 113
” (पात्राभिमर्शने) पाणिव्यवस्था	.. 113
” (आमच्छणे) उपांशुत्वाहेतुः	113
(भा) (सूत्रोक्तधूरभिमर्शनं) धूर्द्वयविवक्षापक्षः	114
(बृ) (धूर्द्वयाभिमर्शनपक्षे धूरसीति) श्रौतैकत्वसंगमनम्	114
(भा) (आच्छादनकटं) अपच्छाद्य कर्तव्यं (पुनस्तच्छादनं) तत्र मानं च.	115
” (सूत्रे व्याख्यायेत्युक्तिस्थले) व्याख्यानपदार्थः	115
(बृ) (छादनकटस्य पुनःपातने तमसीव वेत्याद्युक्तस्य) पुनःपातन- लिङ्गत्वोपपत्तिः.	115
” (भाष्यदर्शित) व्याख्याशब्दार्थेनिर्वाहः	. 115
(भा) (व्रीहियवयोः) पुनर्वचनफलम्	. 116
” सप्तदशी खण्डिका	
” अश्रीषोमादिपदफलम् (सूत्रे) तत्कर्तव्यवस्था च	. 116
	-117
(बृ) (व्रीहिकाले यवा लभ्यन्त इति) उपदेशमताशयः, पक्षान्तरं च	116
” भाष्यदार्शेताश्रीषोमादिपदफलोपपादनम्	116
(भा) (सूत्रोक्त) अन्वावापावृत्तिः, मानं, पक्षान्तरं च	117
(बृ) (सूत्रे) चतुर्ग्रहणलब्धः क्रमः	117
” (निर्वाप एवान्वावाप इति) उपदेशमताशयः	117
(भा) (देवानामिति) बहुवचन (निरुपानेवेति) एवकारफलम्	118
” (यथा देवतोपसादेन) देवतायां मातिभेदः, निधाननियमश्च	119
(बृ) (स्वमतस्यात्र) भारद्वाजमततौल्ये हेतुः, बोधायनाशयः,	119
” केचिदिति पक्षे श्रुत्यर्थश्च	
(भा) (उक्त उपसादेन) पक्षान्तरम्, जपादि, विशेषश्च	120
(बृ) (भाष्यदर्शित) जपस्थानम्	120
” (सर्वशक्तमच्चजपरूपा) जप्यमन्त्रव्यवस्था सर्वत्वेन ग्राहाविशेष- षग्रदर्शनेन.	120
” (न परीणाहप्रच्छादनमिति) निषेधनिवन्धनम्	120
” अष्टादशी खण्डिका	

विषया:		पृष्ठसंख्या
(बृ) (सूत्रोक्तयोः) आभिमन्त्रणप्रोक्षणयोः (प्रयोग) विशेषः	121	पृष्ठसंख्या
(भा) (पूर्ववदिति भाष्यदर्शितः) पूर्वमन्त्रः	121	
(प्रोक्षणे) पृथक्त्वसहत्वहेतु	121	
(भा) (सूत्रोक्त) प्रोक्षणीशष्णनिधानफलम्	122	
(बृ) भाष्यदर्शितवहिरादिप्रोक्षणार्थत्वफलम्	122	
(भा) (भसदः) उपसमसनप्रकारः, हविष्कदादिमन्त्रप्रयोगव्यवस्था च	123	
(बृ) (भसदः) समसने विशेषः, तथा सूत्रार्थश्च	123	
" (हविष्कदादिमन्त्र) प्रयोगे स्वरसङ्घयोरुपपत्तिः	123	
(भा) (हविष्कदादावानं) अध्वर्युकर्तृकत्वं पक्षान्तरं च	124	
(बृ) पुनश्चावहननमन्त्र इत्युपदेशमताशय, हविष्कदादावाने अध्वर्यु- कर्तृकत्वे हेतुः	124	
" कात्यायनाशय (तदुक्तयुदाहरणेन) एकोनविशी खण्डका	124	
(भा) (उच्चस्समाहन्त वा इति) प्रैषफलम् ..	125	
(बृ) सौत्रशूद्रशब्दार्थसंकोचहेतुः ..	125	
" (उक्तप्रैषस्य दुष्टुपला) समाहननार्थत्वग्राहकम्	125	
(भा) (दष्टुपलासंचारण) प्रयोगसङ्घयानियमः ..	126	
(बृ) तत्रियमकालः ..	126	
" जेष्मान्तमन्त्रवदनहेतुविवरणम् ..	126	
" (अपामुपस्पर्शनहेतु) राक्षसत्वनिवन्धनम् तदुपकारकत्वम्	127	
(भा) (सूत्रोक्तस्य अपामुपस्पर्शनस्य भ्रेष औतप्रायश्चित्तरूपः) उपस्पर्शनभ्रेषपरिहारः.	128	
(बृ) भाष्योक्तप्रायश्चित्तलाभः, व्यवस्था च .. विशी खण्डका	128	
(भा) मन्त्रभेदे (अधि) कर्मैक्यहेतुः	129	
(बृ) एकर्कर्मतोपपत्तिः	129	
(भा) (सूत्रदर्शिता) धिवापं मन्त्रस्वरूपम्, आप्नानोपपत्तिश्च ..	130	
(बृ) अधिवापमन्त्रस्वरूपत्रहे (पाठस्य हेतुत्वे) उपपत्तिः ..	130	
(भा) (ग्राणाय त्वेति ग्रोहणसंस्कारं) मन्त्रसंस्कार्यनिर्देशः ..	131	

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) (अग्रेयऽग्नीषोमाभ्यामिति) यथादेवतं समसनहेतु:, (प्राणा- 131 यत्वेत्यादेः) एकसंस्कारताहेतुः.	पृष्ठसंख्या
” (पत्नीकनृके शेष) पेषणे विशेष. 131	
” (पेषणे नियुक्तायां गूदापदस्य) दाराभिन्नपरताहेतुः 132 एकविशी खण्डिका	
(भा) (पाणि) दहेति (सूत्रोक्त) निर्देशोपपत्तिः, अभिमन्त्रणीये 133 पक्षान्तरं तद्ब्रह्मणं च	
(बृ) भाष्यदर्शितापपत्त्युपपादनम्, पक्षान्तरस्याशयः, पक्षान्तर- 133 दोषोपपादनम्	
(भा) अङ्गारानिवर्तनादौ पक्षान्तरस्, अवस्थापने विशेषः 134	
(बृ) भाष्यदर्शितपक्षान्तरप्रवृत्तिहेतुः 134 द्वाविशी खण्डिका	
(भा) अङ्गाराध्यूहने भूगृणामित्यादिमन्त्रस्यावृत्तिहेतुः 136	
” मदन्त्यधिश्चयणाप्सु विशेषः, पक्षमेदद्वयः 136	
(बृ) (आग्रेयविकारेषु न चित्स्थेतीति) संकोचनिदानम्, उपदेश- 136 पक्षाभिप्रायः, तत्त्पत्तप्रवृत्तिनिदानं च	
” प्रणीतापक्षोक्तहेतुनिर्वाहः .. 137 त्रयोविशी खण्डिका	
(भा) संवापशब्दार्थः, संवापमन्त्रः, तत्र उपदेशपक्षश्च . 137	
(बृ) संवापस्याधिवापाद्वद्, पक्षयोः प्रत्येकमाशयश्च 137	
(भा) (प्रणीतानामलाभं अन्यासां) उत्पवनमात्रमिति पक्षः, पक्षा- 138 न्तरं च.	
(बृ) यजुषाभिमन्त्रणानङ्गीकारहेतु.. 138	
(भा) (सौत्र) यदिशब्दलभ्यार्थः, यजुरुत्पूतविधौ व्यवस्था, प्रणीता- 139 विषये मतमेदद्वय	
” (उत्पवनानन्तरमभिमन्त्रणमपीति) पक्षान्तराशयः, यजु- 139 रुत्पूतव्यवस्थोपपत्तिः, फलं च	
(बृ) (भाष्यदर्शितयोः) प्रत्येकं पक्षयोराशय. .. 139	
(भा) सूत्रदर्शिते (जनयत्यादि) मन्त्रे (ऐक्यमेदपक्षरूपः) उप- 141 लक्षणादिपक्षमेदादिः.	

विषया	पृष्ठसंख्या
(वृ) भाष्यदर्शीतोपलक्षणताशयः, संयवनाङ्गत्वपक्षाशयः, कर्म- भेदेन ऊहप्रभेदाः	141
” व्यावर्तेयामित्यस्य (विनियोग) व्यवस्था, तत्फलं च	141
” अङ्गारापोहनमन्वावृत्तितन्त्रपक्षौ	142
(भा) (सूत्रोक्ते) अतिदेशे कर्मक्रमादि. उपदेशपक्षे स्वसम्मतिः चतुर्विशी खण्डिका.	143
” समानकर्मसु क्रमव्यवस्था	143
” तन्त्रभूतकर्माणि, आवर्तनीयकर्माणि, प्रथनप्रकारः	144
(भा) पुरोडाशाङ्कातिपक्षभेदः, पर्यग्निकरणं पक्षभेद.	145
(वृ) विकल्पनीयौ पक्षौ (विविच्य)	145
(भा) पुरोडाशाभिज्ञलनमस्पर्शेन, (अपयतेति) बहुवचनप्रयोग- विषय..	146
(वृ) (पर्यग्निकरण) मीमांसकाशय, अस्पृशद्विरिति विशेषण- फलोक्ति, बहुवचनोपपत्तिः	146
(भा) सुशृतकरणं (अर्थकर्मतारूपो) विशेषः, अभिवासनस्वरू- पादि तस्याध्वर्यवत्वं च	147
(वृ) (भाष्यदर्शीता) र्थकर्मतोपपादनम्, (अभिवासने) आध्वर्य- वत्वोपपत्तिः	147
(भा) (सूत्रोक्त) रेखापवर्गमतिभेदः	148
(वृ) अङ्गुलिप्रक्षालनं नैमेत्तिकम्, उपात्तं निमित्तं चापलक्षणम्	148
” रेखापवर्गं परिभाषाविरोधादि, परिहारः, पक्षान्तराशयश्च	148
” भाष्यदर्शीताप्यशब्दविवरणप्रकृतोपयोगः	149
पश्चिमी खण्डिका.	

अथ द्वितीयः प्रश्नः 150-236

(भा) स्फ्यसंमार्गे (अतिदेशरूपः) वेदिकणे (च आहवनीय- सामीप्यरूपो) विशेषः	150
(वृ) उपदेशपक्षस्वपक्षयोराशयः	150
(भा) (सूत्रे) संभेदविद्वि पदविवक्षितार्थः, संमार्गकालमतिभेदः	151
(वृ) संमार्गकालावधारणकलम्, पक्षान्तराशयः	151

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) (संमार्गानन्तरं) उत्करे तृणप्रक्षेपमानोपपत्तिः, (स्तम्बयजु- रिति नामधेयत्वप्रयोजनम्.	152
(भा) (वेदाः) प्रत्यवेक्षणे (देशरूपो) विशेषः	153
(वृ) प्रत्यवेक्षणे व्यवस्था, (निवप्ने) उद्दिसुखत्वलाभः	153
(भा) अभिग्रहणस्वरूपम्	154
(वृ) अभिग्रहणे विशेषः	154
	प्रथमा खण्डिका.
(भा) रौद्रे अपामुपस्पर्शने मतिभेदः	155
(वृ) न्यायोपदेशपक्षयोः प्रत्येकमाशयः	155
(भा) इमां नरा इत्यादेरध्वर्युसंस्कारता	156
(वृ) अध्वर्युसंस्कारतानिर्वाहिः	156
(भा) (वेदि) खनने कर्तृव्यवस्था, खनने प्रमाणव्यवस्था	157
(वृ) नियमाभावपक्षोपपत्तिः	157
	द्वितीया खण्डिका.
(भा) छेदने नखप्रतिषेधस्य भावः	158
(वृ) आहार्यपुरीषाखननप्रकारः	158
” प्रोक्षण्यासादनादिपैषे संस्कार्यान्तरम्, (प्रैषस्थैकवचन- निर्वाहरूप) पैषवचनसंपत्तीयविशेषादि	161
(वृ) संस्कार्यान्तरमध्वर्युसित्यत्र हेतुः, पैषे एकवचननियमोपपत्तिः 161 प्रासङ्गिकांक्षः, संपत्तीये आवृत्तिविरहोपपादनम्	
” (पत्तीमिति जात्याभिधानम्) ऊहापत्तिपरिहारः (प्रकृति- 162 त्वात्) (संप्रैषे) अवयोः कर्तृत्वे हेतुः पक्षान्तरे फलं च.	
(भा) (ध्येय) द्वष्यनिर्णायकम्	163
(वृ) आश्रीघ्रस्य (उद्सनादि) कर्तृत्वे हेतुः	163
” द्वेष्य विशेषनिर्देशहेतुः, अभिचारार्थत्वाभावोपपत्तिः	163
(भा) (हस्तानवेजनेन पात्रपराहनन) निषेधस्य प्रकृतसंगतिः 164 कर्तव्यं च	
(वृ) भाष्यकाराशयः	164
” (पराहनननिषेधे कालः, (स्फ्यप्रक्षालनविधिपर्यवसानम्)	164
	तृतीया खण्डिका.

विषय	पृष्ठसंख्या
(वृ) (भाष्यदर्शित) संनहनप्राथम्यप्रयोजनम् , सुक्संमार्गे सुवसह- 165 भावनियमप्रमाणादि.	165
(भा) संमार्गदेशे प्रमाणम्	166
(वृ) परिभाषानुगुणं भाष्यतात्पर्यम्	166
(भा) (जुहूसंमार्गे) प्राची मध्यैरित्यस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहार	167
(वृ) प्राची मध्यैरित्यंशतात्पर्योपपादनम् , सुववत्त्वंमार्गातिदेश- 167 निदानम्	167
(भा) (संमृष्टा) संमृष्टासंस्पर्शने कालः	168
(वृ) असंमृष्टसंस्पर्शप्रायाश्चित्ते स्वपरपक्षौ चतुर्थी खण्डिका	168
(भा) (सुक्संमार्जन) प्रहरण (उत्कर) न्यासयोर्व्यवस्था, संनहने 169 सौत्रपक्षद्वयफलितार्थः	169
(वृ) व्यवस्थितविकल्पोपपादनम् , न्यासपक्षे विशेषश्च, सूत्रोक्ते 169 (योक्त्रे) विशेषानिर्देश..	169
„ (यथा न बभाति वासः) इति भाष्यस्य विकल्पे तात्पर्यम्	169
(भा) ग्रन्थिकरणादौ विशेषः ..	170
(वृ) पत्तथाः कर्तृत्वलाभप्रकारः, ग्रन्थिकरणादस्सशहनाङ्गत्वम् पत्तमी खण्डिका	170
(भा) निर्वापमन्त्रस्य मध्यादौ प्राप्तिसंशयनिरासतद्वंत्, (अवेक्षणे) 172 पत्नीवहुत्वे विशेषः.	172
(वृ) (मध्यादौ मन्त्रग्रामि) संशयकं परिहारोपपत्तिश्च, प्रतिपत्ति 172 अवेक्षणोपगमोपपादनम्	172
„ (पत्तधभावे) सूत्रोक्तस्य तेजाआदिलोपस्योपपत्तिः पत्ती खण्डिका	173
(भा) उपभृति वेदसाहित्यम्	174
(वृ) अशेषेणात्यस्य (भाष्यस्थस्य) आशयः, वेदसहभावे मानम् 174 „ सूत्रकारपक्षेणाकामस्य पञ्चगृहीतसभवः	175
(भा) (अष्टगृहीति) सूत्रोक्त (मन्त्र) लोपविषयव्यवस्था 176	176
„ आज्यविशेषनियमः, तदाज्यकृत्यम्, उपस्तरणे विशेषः ..	176
(वृ) तदाज्यगतो विशेषः, उपस्तरणे विशेषहेतुः ..	177

विषया-	पृष्ठसंख्या
(भा) (सहस्रुचेत्यत्र) अनिर्दिष्ट विशेष्यम्, प्रोक्षणनिनयनयो-	178
र्विशेषश्च	
(बृ) (सूत्रे) सहपदकृत्यम्, इतिशब्दभावः	178
“ (प्रत्यञ्चमुद्भूदं प्राञ्चम्) इति योजनाविशेषहेतुः	179
(भा) (प्रस्तरस्य) यजमानकर्तृकधारणे विशेषः	180
(बृ) उपदेशपक्षाशयः प्रधानसाफल्यं च	180
अष्टमी खण्डिका	
(बृ) (वेदिस्तरणे दर्भाणां) असंस्कारेणाद्यो निधानोपपत्तिः,	180
भाष्योक्तनियमनियमविशेषफलोपपत्ती	
“ छादने विशेषः (परिधीनां) संसर्गं विशेषः	181
(भा) अभिमन्त्रणस्य परिध्यङ्गनातद्वृत्	182
(बृ) परिध्यङ्गत्वे हेतुफलोपादानम्	182
(भा) परिधिस्पर्शं मतिभेदः, दिङ्गनियमावश्यकता	183
(बृ) परिधिस्पर्शसाधने मतिभेदः, उपदेशपक्षे हेतुश्च	183
“ समिहंशमेदपि दिङ्गनियमावश्यकत्वम्, उपदेशपक्षे हेतुः	183
“ (समौ कुरुने इत्यस्य) छिनतीर्ति विवरणोपपत्तिः, अभिहृत-	184
तरपदार्थविवरणम्	
नवमी खण्डिका	
(भा) (सूत्रानुकमपि) उन्नीतं साधनीयम्	185
(बृ) स्थालीसादेन मानम्	185
(भा) अभिमन्त्रणे विशेषः, अपोहनादिमन्त्रावृत्तिंद्वृत्, प्रकरण-	186
विरोधपरिहारः	
(बृ) अभिमन्त्रणीयाधिकरणानियमफलम्, आवृत्तिहेतुः, द्रव्य-	186
गतत्वस्वरूपं, फलं च, प्रकरणविरोधपरिहरोपपत्तिश्च	
दशमी खण्डिका.	
(भा) (कपालाज्ञन) मन्त्रावृत्तिपक्षभेदः	188
(बृ) आवृत्तिपक्षयोः पृथगुपपत्तिः	188
(भा) प्रियेणत्यस्योहानूहपक्षौ, दिङ्गनियमे विशेषः, मतिभेदादिश्च	189
(बृ) सर्वहविनिर्देशरूपत्वं प्रियेणत्यस्य, उपदेशपक्षे ऊहस्योप-	189
पत्तिः.	

विषया	पृष्ठसंख्या
(ब्रु) सूत्रोक्ते सादने हेतुः, दोहोत्तरत्वे मतिभेदहेतुः, हस्तद्वयस्य	189
कर्माङ्गत्वे मानम्.	
(भा) वेदनिधानफलम्, पञ्चम्यन्तार्थः, तत्रत्यविशेषश्च	190
(ब्रु) सूत्रे कुम्भीसंधानपदार्थः	190
“ उत्तरकर्मर्थमित्यस्याशयः, सूत्रारम्भप्रयोजनं, अध्याहारस्यो-	190
पपत्तिश्च	
(भा) पाञ्चादश्यपुनरुक्तिफलम्	191
(ब्रु) अत्र विवक्षितः स्वरः स्वरोक्तिभावश्च, भाष्यस्थपुनरुक्ति-	191
फलोववरणम्	
एकादशी स्खण्डका	
(भा) तृच्छिभाग.	192
(ब्रु) वीनित्यादिभाष्यविवरणम्	192
(भा) तृच्छिभागः पक्षभेदेन, उपदेशमतं च	193
(ब्रु) तृच्छिभागविवरणम्	193
(भा) (परीधानायीया. पुरस्तादिति) उपदेशमतोपपत्तिः	195
“ उपवाजनोक्तिस्वारस्यम्, संस्पर्शनेऽन्यपक्षः ध्यानाकारश्च	196
(ब्रु) प्रतिहसमानास्त्रिविति सूत्रार्थः, उपवाजनपदार्थः, ध्यानाकारे	196
प्रमाणम्	
(भा) व्यतिषङ्गपदार्थः, वीप्साधुवाग्रहणफलं आप्यायनं न चरौ	197
(ब्रु) (भाष्यगृहीत) व्याख्येयप्रदर्शनं, क्वचित्तद्विकल्पश्च, वीप्सा-	197
कारः, अन्यत्र पक्षान्तरम्	
“ आप्यायननिषेधस्थलविवरणम्	198
द्वादशी स्खण्डका	
(भा) स्फथमात्रेणापि संमार्गलाभः, संमार्गान्तरं च स्फ्ये	199
संमार्गार्थत्वाविरोधः	
“ अन्यथा अवभूथे तदभावः, अग्नेः पूर्वमिति पक्षेऽपि परिधि-	199
संमार्गः	
“ (भुवनमसीत्याद्युक्तस्य) अज्ञेलेनमस्कारार्थता, भुवनं यज्ञः, 200	
प्रथनं यष्टु, अवभूथेऽप्युहः, तत्रोपदेशपक्षश्च.	
(ब्रु) नमस्कारार्थत्वहेतुः, भुवनं नेहाश्चिरित्यत्र हेतुः, विप्रथनस्य 200	
यज्ञमानविषयत्वोपपत्तिः	

विषया	पृष्ठसंख्या
(ब्र.) अवभृथेऽज्जले ऊहस्य चोपपत्तिः, विनाप्यूहं प्रयागे इत्युप-	200
देशपक्षोपपत्तिः	
(भा) अत्याधानादेरमन्त्रकतोपपत्तिः	201
(ब्र.) अन्यात्याधानपद्योर्थः भाष्याशायश्च	201
“ (निषेध्य) शिञ्चनसंभवः (अशिञ्चन) सार्वत्रिकत्वलाभः णमु-	202
लन्ताशयः.	

त्रयोदशी खण्डका

(भा) जिह्वत्वोक्त्यर्थवादत्वम्	203
(ब्र.) सौत्रस्य प्राञ्चमुदञ्चमित्यस्यार्थः	203
“ आधार्यान्वारम्भण मानं च, कामनोक्तेः फलितार्थः, शब्द-	203
साधुत्वं च	
(भा) ऊर्ध्वमित्यादिसूत्रद्वयसंपिण्डतार्थः	204
(ब्र.) विकिरणविवरण भाष्यार्थः	204
(भा) अभिग्राणने कर्म समझने कर्म मानं च	205
(ब्र.) भाष्योक्तनियमफलम्	205
“ सुचोरसंस्पर्शनस्याधारार्थत्वे मानम्, समझनं भ्रौवाज्य-	205
स्यैव	
(भा) जुङ्लोपादानेऽमन्त्रता, उपदेशमतं च	206
(ब्र.) अस्योपादानस्यामन्त्रताहेतुः, उपदेशपक्षाशयः	206
चतुर्दशी खण्डका	
(भा) क इदमित्यादेर्विनियोगः, सूत्रार्थः, आदाने उपदेशपक्षः अव-	207
स्थानदेशः वरणे कचिद्विशेषश्च.	
(ब्र.) अवस्थानमन्त्रताहेतु उत्तरत्वावधिवैदिरित्यत्र हेतुः, वरुण-	207
प्रधासे विशेषे हेतुः	
(भा) आश्रावणादिप्रयोगप्रकारः, मानं च, प्रत्याश्रवणे स्थितिः	208
(ब्र.) प्लुते प्रमाणम्	208
“ प्रत्याश्रवणे दक्षिणामुखत्वोपपत्तिः	208
(भा) आश्रावणादेस्सर्वत्रैकरूपता	209
(ब्र.) आश्रावणाद्येकरूपताविवरणम्	209

पञ्चदशी खण्डका.

	पृष्ठसंख्या
(भा) अनपव्याहारविध्यर्थः तदधिकारिगणनाभेद प्रचरणस्वरूपेऽ-	210
न्यपक्षः तद्वृष्टयं च	
(बृ) अपव्याहारनिषेधस्य यजमानविषयत्वे हेतुः, चतुर्णामिति 210	
पक्षोपपात्तिः	
” इज्यान्तमात्रस्य प्रचरणपदार्थत्वे हेतुः, पक्षान्तरं, तत्र दोष-	210
विवरणं च	
(भा) आश्रावयिष्यन्नित्यादिसूत्रारम्भफलम् .	211
(बृ) सूत्रस्य नैमित्तिकविधानपरत्वम्	211
” पुनराश्रावणग्रहणफलम्, व्याहृतिजोप कर्ता	211
(भा) पुनर्लित्योक्तिफलम्	212
(बृ) तद्विवरणम्, द्विपितृकवरणे व्यवस्था, तद्विषयशुतिसूत्र-	212
विरोधशङ्कापरिहारौ	
” शुज्ञाद्युदाहरणाशयः	213
(भा) पुरोहितप्रवरस्य राजत्वं निबन्धनं न जातिः, होतुरेवेदानी-	214
मासनं सोमं विशेषश्च	
(बृ) पुनर्विधानादिति हेतुविवरणम्, पशौ होतैव सीदनीत्यत्र हेतुः 214	
षडशी खण्डका	
(भा) आधारसेभदपदार्थादि	215
” एमुलन्तद्विशुक्तिफलम्, प्रथमशब्दार्थश्च	216
(बृ) पुरोऽनुवाक्याप्रैषविरहोपपात्तिः	216
” प्रथमशब्दविवरणोपपात्तिः वचनेन नित्यकामनासिङ्गः ..	216
” पापीयपदविवरणे मानम्, तदर्थभेदस्य प्रकृतोपयोगः, प्रति-	217
क्रमणस्वरूपम्, न वसीयानित्यादेरर्थश्च	
(भा) समानयनफलं मानं च, आज्यस्थाल्यभिघारणनिषेधः मानं 218	
च, आज्यभागपदार्थः	
(बृ) वर्द्धस्वाहाकारार्थत्वहेतुविवरणस्, प्रयाजशेषणाज्यस्थाल्य-	218
नभिघारणे हेतुविवरणस्, उपदेशपक्षश्च	
सप्तदशी खण्डका	
(भा) पञ्चावत्ताविषयानियमः 219
(बृ) अन्यत्रापि पञ्चावत्तं सर्वशब्दार्थश्च	... 219

विषया.

पृष्ठसंख्या

(भा) पुरोऽनुवाकथासंप्रैषे सार्वत्रिकत्वलिङ्गम्, उपदेशपक्षः समझने 220 काल दर्वीहोमेषु पक्षभेदश्च	
(बृ) प्रधानेषु पूर्वोक्तस्य विकल्पः, उपदेशपक्षे हेतुः, समझने 220 व्यवस्था, दर्वीहोमे तदभावासिद्धिः	
(भा) कचित् सुगसंस्थापनम्, वषद्काराहुतिदेशे पक्षभेद 221	
(बृ) स्वकालोऽस्तीतीत्यस्यार्थः 221 ” विकल्पे हेतुः तस्य व्यवस्थितत्वं च, केचित्त्वित्युक्तपक्षाशायः 221	
(भा) अवदानमन्त्रे बहुवचनाभिप्रायः तत्प्रयोजनं च, तिरश्चीना- 221 नूचीनावदानक्रमः	
(बृ) जात्यभिधानत्वोपपत्तिः चतुरवत्तपक्षोपपत्तिश्च, तृतीयाव- 222 दानेऽपि प्रागग्राम्याम्	
(भा) असंभेदादिपदार्थः आनुजावरपदार्थः तस्यावदानविशेषे 223 संभवश्च.	
(बृ) असंभेदसंबन्धिनौ, आनुजावरपदविग्रहः . 223	
(भा) ज्येष्ठपदार्थे विशेषः, अवदानविशेष काम्यत्वम् 224	
(बृ) प्रकृते ज्येष्ठशब्दविवक्षितार्थः प्रयोजनं च 224	
(भा) (उक्तेऽर्थे) विकल्पे विशेषः 225	
” ब्रूह्यन्तपैषाशायफले, अपिदधदादिपदार्थः 226	
” उपांशुत्वव्यवस्था उपदेशपक्षश्च 228	
(बृ) कर्मसिद्धौ हेतुः, भाष्योक्तव्यवस्थाफलम्, उपदेशपक्षाशायः 228 ” नित्ये बुभूषणिति सनुपपत्तिः . 229	
अष्टादशी खण्डिका	
(भा) पार्वणहोमस्य विकृतिष्वननुष्टानहेतवः . 230	
(बृ) विकृतौ पार्वणहोमविरहोपपत्तिः 230	
” पार्वणत्ववचनस्य प्रकृतोपयोगः, नारिष्ठहोमे प्रत्येकं देवताः 230 एकोनविशी खण्डिका.	
(भा) संतेमनसेति मन्त्रे मतिभेदः . 232	
(बृ) कचिदिति मन्त्रे आदेशपदार्थः होमसंख्या च 232	
(भा) अवदानमन्त्रनिषेधः स्विष्ठकृद्धोमे .. 233	
(बृ) तत्र तद्विरहोपपत्तिः 233	
(भा) ग्रत्यभिधारणव्यवस्था तत्फलं च . 234	

विषया:	पृष्ठसंख्या
(वृ) ध्रुवावदित्यस्यार्थः प्रत्यभिघारणस्य केवलस्विष्टकृदर्थत्वोप- पत्तिः.	234
(वृ) पश्ववदानेषु त्रयज्ञे च प्रत्यभिघारणाभावोपपत्तिः विशी खण्डिका	234
अथ तृतीयः प्रश्नः 237-351	
(भा) इडाप्राथम्ये विशेषः	237
(वृ) इडाभिघारणप्राथम्योपपत्तिः.	237
(भा) प्राशित्रप्रमाणं मन्त्रावृत्तिश्च	238
(वृ) विरोजनचतुर्धारणयोर्व्यवस्थानदेत्	238
” लिङ्गविरोधस्य दृष्टान्तप्रदर्शनस्, यवमात्रोक्तितात्पर्यम्	238
(भा) प्राशित्रं सान्नाय्यं वर्ज्य, चाशब्दार्थः अवत्तयोरत्र सर्वसाधा- रणो विकल्पः	239
(वृ) भाष्यस्थापिशब्दार्थपूरणम्	239
(भा) समेदपवदानदिक्, तृतीयावदाने भागः इडाप्राशित्रपदार्थश्च,	240
संतर्पणे विशेष.	
(वृ) दिग्बिशेषपरिग्रहेतुः तृतीयावदानं दशनिष्कर्षः, सन्तर्पणे	240
विशेषेहतुः यजमानभागे तत्पृथक्कृहेतुश्च	
(भा) यजमानभागावदाने कालदेशौ मन्त्रावृत्तौ मतिभेदश्च	241
(वृ) अत्र सम्भेदपदार्थः	241
” मन्त्रानावृत्तिपक्षाशयः, तदावृत्तिपक्षाशयः परोक्तदृष्टान्ता- न्यथासिद्धिश्च.	241
प्रथमा खण्डिका.	
(भा) अर्थानुग्रुणा योजना, तदा होतकृत्यम्	242
(वृ) भाष्योक्तदुपपत्तिः	242
” होतकृत्यं प्रदक्षिणीकरणं, अपि वेति सौत्रपक्षे कर्तव्यक्रमः	242
(भा) प्रकृतपर्वपदार्थः, सूत्रं स्वयंशब्दस्वारस्यम् ..	243
(वृ) पर्वविशेषः, स्वयंशब्दस्वारस्योपपादनम् ..	243
(भा) अन्वारम्भे च द्वृरुणप्रधासे विशेषः सूत्रे परिहारदेशनिर्देश-	244
स्वारस्यग्राहिपक्षः	

विषया

पृष्ठसंख्या

(बृ) प्रतिप्रस्थातुरिह परिग्रहेतुः अन्यत्रान्तराग्नी नयनानुमति- 244
पक्षाशय.

द्वितीया खण्डिका

(भा) प्रकृतमार्जनपदार्थः समानकर्तृकत्वाविवक्षा फलं च 245

(बृ) सूत्रतो भाष्यार्थलाभः, मन्त्रावृत्तिहेतूपपत्तिः फलं च, मार्जने 245
मतिभेदश्च

(भा) आग्रेयविकारेषु अभिधारणादिधर्मे विशेषाः 246

(बृ) मुख्यधर्मत्वशङ्कावकाशः 246

“ अभिधारणस्य चतुर्धार्करणसाम्यहेतुः, पुरोडाशग्रहणसारस्य- 246
लभ्यार्थः

(भा) व्यादेशकालतत्प्रकारौ व्यादेशशब्दार्थश्च 247

(बृ) व्यूहनोत्तरकालताया व्यादेशे लाभः .. 247

“ चतुर्धार्करणस्यावश्यकतेव्यता 247

(भा) परिहरणे समुच्चयः, उपस्तरणादिसंख्यानियमलाभः 248

(बृ) परिहरणावसरः, भाष्योक्तहेतूपपादनम् .. 248
तृतीया खण्डिका

(भा) अन्वाहार्यदानार्थ मेलनीया, प्रतिग्रहे मन्त्रः हस्तानियमश्च 250

(बृ) अन्वाहार्यदाने दिग्बस्थितिनियमलाभः, प्रतिग्रहे नियमलाभः 250
व्यावृत्य प्रतिग्रहशब्दार्थः

(भा) प्रैषकर्तरि पक्षौ 251

(बृ) आध्वर्यवप्रैष विशेषहेतुः 251

“ प्रैषकर्तरि पक्षभेदोपपादनम्, सूत्रोक्तसंमार्गप्रैषसम्भवः 251

(भा) सूत्रे विवाक्षितार्थानुग्रुणयोजना 252

(बृ) भाष्यदर्शितयोजनापूरणं, तदावश्यकता च . 252

(भा) एतत्सूत्रोक्तदेवताविषये मतिभेदः 253

(बृ) अपासुपस्पर्शने हेतुसत्त्वपक्षस्वपक्षो
त्रितीया खण्डिका.

(भा) सूत्रोक्तप्रैषसंबन्धनिर्देशः अनूयाजसमिन्मानं च .. 254

(बृ) भाष्योक्तसर्वार्थत्वोपपत्तिः, अनूयाजसमिन्मानोपपत्तिः .. 254

“ भाष्ये विवाक्षितं परिश्ळानं पुनरुक्तिफलं च .. 255

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) अञ्जनव्यवस्था	256
(वृ) सूत्रोक्ताञ्जने व्यवस्थाहेतुनिर्वाहः	256
	सप्तमी खण्डका
(भा) तृणापादाने विशेषः, आश्रावणे व्यवस्था, प्रत्याश्रावणफलम्	258
(वृ) पक्कदेशापादानोपपत्तिः आश्रावणव्यवस्थासमर्थनम्, अन्यथा	258
	लोपापत्तिः
(भा) पवित्रस्यापि प्रहरः, शाखायां विशेषः, प्रस्तरस्याहुतित्वं च	259
(वृ) प्रस्तरप्रहरं पवित्रसाहित्यहेतुः	.. 259
” शाखाया अनाहुतित्वफलं, प्रस्तरशाखावैलक्षण्यसमर्थनम्,	259
	प्रहरणमन्त्रः
” स्वाहाकारनिषेधफलं पक्षान्तरं च, ज्ञापकत्वोपपत्ति. पक्षान्तरे	260
	आहुतित्वे साधकान्तरमपि
(भा) प्रहरणपदार्थः श्रुतिदर्शितात्यग्रपदार्थः	261
(वृ) सूत्रोक्तधारणऋमः	261
” कुट्टनस्य प्रहरणत्वोपपत्तिः, सूत्रदर्शितनिषेधाकारः, प्रहर-	261
	प्रकारविशेषविवरणम्.
” अवसर्जने कालः, असर्वतोग्रत्वसरूपम् 262
	षष्ठी खण्डका.
(भा) एतदेतदिति निर्देशभावः 263
(वृ) भाष्यदर्शितसंवादप्रदर्शनम् 263
(भा) सूत्रस्य प्रहरणकालमात्रपरत्वं फलं च	. 264
(वृ) परिधिप्रहरणानङ्गत्वतत्फलयोरुपपत्तिः	264
(भा) संस्कावहोमाङ्गित्वव्यवस्था, सौत्रावधारणफलं पक्षान्तरं च	265
(वृ) परिध्यङ्गत्वोपपत्तिः 265
” गार्हपन्येऽपि संस्कावहोमपक्षसमर्थनं, अवधारणतात्पर्य-	265
	विवरणम्
” (ऋत्यजां हविशेषभक्षणे भाष्योक्त) पक्षान्तराशयविवरणम्	266
	सप्तमी खण्डका.
(भा) (स्मुवाद्यानयनस्य) पात्रविमोक्तार्थत्वफलं, पलीपदग्राह्यर्थः ...	267

विषया	पृष्ठसंख्या।
(वृ) पात्रविमोक्तार्थत्वोपपादनं फलसम्भवश्च, भाष्योक्तपत्री-	267
पदार्थोपपत्तिः.	
“ सादितस्फयपुनर्ग्रहणकालः, चतुर्गृहीतसंपादनप्रकारः, पत्री-	268
संयाजेषु तत्सङ्घावः	
(भा) सूत्रे चकारार्थैः ध्वानोपांशुपदार्थौ	269
(वृ) सहायत्वाकारः स्थलान्तरे स्वरातिदेशः	. 269
(भा) चतुरवत्तनियमः, यागदेवतानिर्देशः पक्षान्तरम्	270
(वृ) नियमहेतुः, उक्तदेवताकात्वहेतुः, पक्षान्तराशयः	. 270
(भा) ग्रैषवचनफलं पत्रीसंजाजदेशश्च	271
(वृ) वाजिलिङ्गत्वभाष्योक्तप्रैषाकारयोरुपपत्तिः	. 271
“ पत्रीसंयाजदेशनियमहेतुः	271
अष्टमी खण्डिका	
(भा) सोमादियागदेशनियमः आश्रुतादिस्वरानियमः वहृच-	272
पक्षश्च	
(वृ) भाष्यदर्शितनियमविवरणम्, स्वरनियमे मानम्, वहृच 272	
पक्षसिद्धार्थः	
“ संपत्रीयहोमे विशेषः, असान्निहितपत्रहाः तदधिकारसत्ता, 274	
पक्षान्तरावतरणं पित्र्याया देवता च	
“ (पिष्टलेपफलीकरणहोमस्य) नामधेयानुरूपविषयता	275
नवमी खण्डिका	
(भा) प्रासनकर्मसंस्कार्यैः, मन्त्रावृत्तिः फल च	276
(वृ) भष्योक्तसंस्कारत्वोपपत्ति.	. 276
“ चरुणप्रधासे विशेषः पक्षान्तरं च, स्तरणे विशेषः आडर्थश्च	277
“ प्रासनं न वेदसंस्कारः, स्तरणभेदे नियामकं, आडेऽभिः 277	
विध्यथकत्वायोगः	
(भा) योक्त्रविमोचने समुच्चयविकल्पपक्षौ, नियनावृत्तिः ..	278
(वृ) भाष्यस्थचेत्पदस्वारस्यविवरणं फलं च, समुच्चयपक्षोप-	278
पादनं, आवृत्त्युपपत्तिः	
(भा) विमार्गसाधनविशेषः उत्थानमन्त्रश्च, सर्वप्रायश्चित्तहोम- 279	
निमित्तम्.	

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) पुष्टिमतीत्यांदर्मुखविमार्जनमन्त्रत्वभ्रमनिरासोपपत्तिः, सर्वे- 279 प्रायश्चित्तनिमित्तविवेचनम्.	
दशमी खण्डिका.	
(भा) प्रत्यवदानं पूरणं, तत्त्वास्ति काचित्, उपदेशपक्षः, सुवैक्यम् 280	
(बृ) प्रत्यवदानं घृतेन पूरणफलं, पूरणानपैक्षाविवरणं, उपदेशपक्षे 280 तत्रिषेधकालः समिष्ट्यजुहौमे सुवैक्यम् एकादशी खण्डिका.	
(भा) (पुनः कृष्णनित्यत्र) मन्त्रविशेषविविक्षा, इतिकरणफलम् 283	
(बृ) मन्त्रविशेषविवक्षोपपत्तिः, इतिकरणस्य गणनिर्देशत्वे फल- 283 स्योपपत्तिः	
(भा) आप्यायनं सप्रमाणं, मन्त्रभेदशङ्कापरिहारः .. 284	
(बृ) आप्यायनोपयोग., शङ्कासम्भवः परिहारोपपत्तिश्च .. 284	
(भा) मध्यमस्वाहाकारं विशेषः तत्फलं च 285	
(बृ) बहिरित्यादिसृतविधेयम् 285	
(भा) मन्त्रस्थपदार्थः मन्त्रविनियोगश्च .. 286	
(बृ) मन्त्रफलभूतविमोक्स्वरूपम् .. 286	
(भा) उपवेषस्वरूपम् 287	
द्वादशी खण्डिका	
” निगूहनस्यानुकल्पः, द्वेष्यनिर्देशो विशेषः, निरसनविनि- 288 योज्यमन्त्रः, पञ्चानां स्थाने (अवस्पष्ट इति वा).	
(बृ) द्वेष्यनामग्रहापेक्षिता विभक्तिः, भाष्ये पवकारार्थः 288	
(भा) (एताभिरिति) ऋतिवेन निर्देशहंतुः, पक्षान्तरं, विमोक्संख्याने 289 क्रमेण.	
(बृ) पक्षान्तराशायः, क्रमोपपत्तिः .. 289	
(भा) प्रकान्तोपसंहारः .. 290	
(बृ) प्रकान्तस्याद्यन्तनिर्देशा .. 290	
” शंखन्तपक्षे प्राशीत्रकालः .. 291	
” शंखन्तपदार्थे विशेषविवक्षमानम्, हविशेषभक्षणानिवृत्तिः 292 पक्षे विशेषः, अत्र पक्षे प्रायश्चित्तहोमे विशेषः	
” ग्रहणः प्राशनादिकालः, अन्यो वेत्यादि भाष्याशायः 293	

विषया	पृष्ठसंख्या
(ब्रु) पूर्णपात्रमित्यादिभाष्यार्थः, समग्रीयहोमविशेषः, द्वयन्ते हेतुः इति भाष्योक्तपक्षे हेतुः	293
(भा) अत्र पक्षान्तरं तत्त्विरासस्य, इडान्तपक्षाविशेषः.	294
(ब्रु) उकार्थसमर्थनम्.	294
“ पक्षान्तरं दोषश्च, चतुर्धाकरणादिनिषेधे व्यवस्था, अधि- कृतसूक्तवाकत्त्वोपपादिः	294
“ कामनाव्यवस्था, सङ्कल्पकालः, तत्त्वसङ्कल्पारम्भकालः, पक्षान्तरं च.	296
(भा) उपरमानुपरमव्यवस्था .	297
(ब्रु) दर्शपूर्णमासविरहेऽन्यविरहसम्बन्धवस्योपपादिः पक्षभेदेन आग्रयणानिवृत्तिनिदानादि.	297
(भा) (विरमणपक्षे) उपदेशपक्षः	298
(ब्रु) सोमविशेषानुवृत्युपपादिः	”
(भा) काम्यप्रयोगे काल. मान च, उपदेशपक्षः	299
(ब्रु) काम्यप्रयोगीयविशेषोपपादनम्, उपदेशपक्षीयविशेषोप- पादनम्	299
(भा) एककामस्याप्यृद्धिकामना, ..	300
(ब्रु) एककामस्याप्यृद्धिकामनोपपादिः चतुर्दशी स्तम्भिका ॥	”
(भा) वैमृधेष्टौ समानासमानतत्त्वाहृतवृत्तिविशेषः उपदेशमतं च 301 वैमृध आरम्भानित्यतापक्षः	
(ब्रु) वैमृधेष्टौ ऊहसदसङ्गावपक्षयोरुपपादिः, मायदर्शितपक्ष- 302 द्वयहेतु.	
(भा) तत्त्वप्रथमपरिग्रहानियमपक्षः, अत्र पक्षे दक्षिणाविषयमतिभेदः 302	
(ब्रु) नियमस्य विशेषविषयत्वलाभः, मतिभेदविवरणम्, शङ्खा- 302 परिहारः.	
(भा) विकृतिषु वैमृधं न	303
(ब्रु) विकृतिकर्मसु वैमृधाभावोपपादिः	”
(भा) अशीषोमीयाद्यनुष्टानकालः फलं याज्यानुवाक्याकालश्च	304
(ब्रु) अशीषोमीयादिकालफलनिर्देशोपपादिः	304

विषया	पृष्ठमात्रा
(भा) पौष्णादित्यचर्वीर्विशेषः, सर्वचरुसाधारणः पाकः ऐन्द्राग्र 305 विकारेषु अभिमर्शने पश्चौ	पृष्ठमात्रा
(बृ) पौष्णचरुपेषणनियमहेतुः आदित्यचरौ विशेषे हेतुः 305 " भाष्यमते वैकल्पिकत्वमिद्दि. पश्चान्तरं च, ऊहेनाभिमर्शनस्य 305 सार्वत्रिकत्वे हेतुः.	पृष्ठमात्रा
(भा) अत्र (इन्द्रायेत्यादेसूत्रोक्त) वैमृधपदार्थः, अवान्तरकर्मसु 306 विभक्तिनियमाः	पृष्ठमात्रा
(बृ) (अभिमर्शने) सहेतुक उपदेशपक्षाशायः, अत्र (वैमृधे) अनूह- 306 पक्षः सूत्रार्थश्च " चतुर्थीविषये विकल्पस्थलम्, सबुद्धिविषये पाक्षिकत्वम् . 306	पृष्ठमात्रा
(भा) पूर्ववद्विभक्तिनियमः, अयमप्यत्र पृथक्कल्पः 307	पृष्ठमात्रा
(बृ) द्वितीया सर्वैषिदेवतासु, कल्पोऽयं विकल्प्यते, विकल्पेऽपि 307 विशेषः.	पृष्ठमात्रा
(भा) पूर्वयोर्विशेष , काम्यकल्पान्तरं वैमृधश्चान्यः, तत्र याज्यानु- 308 वाक्याविशेषाः	पृष्ठमात्रा
(बृ) अकाम्यत्वोपपत्तिः द्वितीयत्वनिरूपणम् 308 प्रबद्धशी स्खण्डिका ॥	पृष्ठमात्रा
(भा) काम्ये कल्पान्तरं तत्र याज्यादिविशेषश्च 309	पृष्ठमात्रा
(बृ) अस्मिन्नापि कल्पे नित्यानन्तर्यनियमः, वैमृधप्रवृत्त्यपवृत्तिः 309 प्रयुक्तविशेषोपपत्तिः	पृष्ठमात्रा
(भा) याज्यानुवाक्यापरिग्रहेऽतिदेशः .. 310	पृष्ठमात्रा
(बृ) याज्यानुवाक्यापरिग्रहविशेषविवरणम् .. " 310	पृष्ठमात्रा
(भा) सङ्कामपदार्थः .. 311	पृष्ठमात्रा
(बृ) तद्विवरणम् .. " 311	पृष्ठमात्रा
(भा) कल्पविशेषेऽग्नीषोमीयप्राधान्यम् .. 312	पृष्ठमात्रा
(बृ) वैमृधस्याभावं हेतुः प्रदानपृथक्कूपपत्तिः .. " 312	पृष्ठमात्रा
(भा) आशीष्युपदेशपक्षः, अनुमन्त्रणव्यवस्थादि 313	पृष्ठमात्रा
(बृ) आशीष्यु समुच्चये मानम्, अनुमन्त्रणसाधमर्यहेतुविवरणम् 313	पृष्ठमात्रा
(भा) सूत्रोक्तविकारत्वहेतूक्ति 314	पृष्ठमात्रा
(बृ) साकंप्रस्थायीश्य विकारत्वसमर्थनम् " 314	पृष्ठमात्रा

- विषया शुद्धस्त्रया
- (भा) यागनामार्थः, यजतिघटितवाक्यार्थः, योगनामप्रवृत्ति- 315
निमित्तम्.
 - (बृ) अन्वर्धनामत्वानिर्वाहः, प्रयोगपदघटितविवरणाशयः, पुन- 315
रुक्तताशङ्कापरिहारः
 - (भा) अत्रामावास्याशब्दप्रयोगहेतुः, कर्माडिपि तत्त्वाम, अमा- 316
वास्याविकारत्वविवरणम्.
 - (बृ) साकंप्रस्थार्थीयकालेऽमावास्यात्वं श्रौतम्, तत्त्वामप्रवृत्ति- 316
हेतुः, सनयत एवैतत्कर्म
 - (भा) विकाररूपत्वफलम्, प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि 317
 - (बृ) नित्यापूर्वार्थप्रयोगान्तरं नेप्यते, अन्यत्रापि प्रधानसमुदायो 317
गुणविकारेष्वपि
 - (भा) पृथक्ग्रचारपक्षे कर्तव्यविशेषकालविचारः, एकीयपक्षः, 318
आश्रयस्य मुख्यत्वायोगः.
 - ” दोहमुख्यत्वसिद्धथा अपकर्त्त एव न्याय्यः 318
 - (चृ) विचारविषयकर्म, एकीयपक्षविवरणम् ”
 - ” मुख्यत्वनिवृत्तिहेतुः, दोहमुख्यत्वोपपत्तिः 318
 - (भा) सूयस्त्वमुख्यत्वबलाबलनिर्णयः, दोहयोः प्रासङ्गिकत्वशङ्का 319
 - ” क्रमिकानेकप्रधानरूपत्वान्न प्रासङ्गिकत्वम् 319
 - (बृ) भूयस्त्वदौर्बल्यमन्यत्र इष्टम्, शङ्काभिप्रायः, प्रासङ्गिकत्वा- 319
भावोपपत्तिः ”
 - (भा) पशुपुरोडाशस्यैनद्वैलक्ष्यण्यम् तत्त्वापकर्त्तश्च
 - ” प्रतिकर्षावचने परदिनानुष्ठिताङ्गानामसम्बन्धः, स्वपक्षे 320
फलितोऽनुष्ठानविशेष..
 - (बृ) पशुपुरोडांशं प्रासङ्गिकत्वं युक्तम्, शङ्कापरिहारे सति फलि- 320
तस्स्वपक्षः.
 - ” असम्बन्धोपपादनम्, भाष्योक्तप्रयोगे विशेषः 320
 - (भा) दोहहोमे विशेषः, शाखापवित्रात्याधानादिनयनान्तरमेक- 321
कुम्भाम्
 - (बृ) भाष्योक्ततत्त्वविषयः, अनूहस्थलम्, एककुम्भामेवेत्यस्यो- 321
पपत्तिः

विषयः	पृष्ठसंख्या
(बृ) आतञ्चनक्रियैका, द्रव्यमिधायेकवचनान्तमात्रप्रवृत्तिः, न	322
पक्षीमन्द्रावृत्ति	
„ आतञ्चनप्रकारे एक्योपपत्तिश्च. आवृत्तिहेतुपत्ति, अनावृत्यु- 322	
पत्तिः	
(भा) शाखापात्रिमन्त्रे तन्त्रम्, चत्सापाकरणादौ विशेषः, 323	
गोसंस्कारे तन्त्रम्	
(बृ) कृतचिह्नवत्सापाकरणम्, गोसंस्कारागसिद्धिः	323
(भा) दोहे विशेषः, आतञ्चनभेदः, संसादनीयपात्राणि, देशः, 324	
संसादनभेदश्च	
(बृ) दोहविशेषविवरणम्, प्रकृत आतञ्चनभेदः, आरण्याशानं 324	
पक्षान्तरम्, (सादने) वर्जनादौ हेतुः	
(भा) वाग्यम्, पक्षभेदश्च, कर्तव्यान्तर विशेषश्च, लिङ्गवचना- 325	
विवक्षा तद्वत्वः	
(बृ) औषधार्थत्वोपपादनम्, लिङ्गवचनाविवक्षाफलानि	325
(भा) सामान्याभिधानविवक्षाहेतुः, सङ्क्षिप्ताविशेषाविवक्षा	326
(बृ) भाष्योक्तविवक्षाहेतुविवरणम्	”
(भा) कचिदूहपक्षः, पवित्राविसर्गदोहासादने	327
(बृ) उद्दे न्यायः तत्स्थलम्, भाष्यदर्शीतवेदाग्रविभागे विशेषः.. 327	
दोहासादने विशेष.	
(भा) प्रैषदोमयोः कालः विशेषश्च, इतरनदहस्त्वन्यं विशेषः	328
„ श्वस्सादनप्रणयननिनयनप्रोक्षणप्रहरणान्तपवित्राविसर्गाभि - 328	
द्वारणाभिमर्शनेषु विशेषः.	
(बृ) अनावाहने हेतुः, अन्याविकारहेतु , वर्द्धिष्येव निनयने हेतुः, 328	
केचिदितिपक्षे हेतुः	
(भा) दोहदेवतावाहनादि, वरणादौ विशेषः	329
(बृ) अविकृतमित्यतः परं शोषपूरणम्, अभिधारणे मन्त्रः, देवता- 329	
नाम, शोषपदार्थः.	
(भा) प्रयोगऽस्मिन् वर्ज्यावर्ज्यविषये पक्षान्तरम् .. 330	
(बृ) वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयपत्तनपक्षीयन्यायः, अत्र तदुपयुक्तेन्तु- 330	
विवरणादि	

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) तत्र विशेषे उपदेशापक्षः ..	332
पोडशी खण्डिका ॥	
” स्विष्टकुद्धक्षे दोहे च विशेषः	334
” उपांशुयाजविरहस्तद्वेतुश्च, अन्नासोमयाजिनोऽग्नीषोमी-	335
योऽस्ति.	
” अन्नाग्नीषोमीये दधितद्धर्माः तत्र विशेषश्च	353
(बृ) दाक्षायण्यज्वेऽग्नीषोमीये मानम्, तत्र दधितद्धर्मप्राप्त्यादि-	335
विशेषोपपत्तिः	
(भा) अत्रैन्द्रयागे विशेषः ..	336
(बृ) प्राप्तिहेतुः, निवृत्युपपत्तिः ..	336
(बृ) अत्रैन्द्रयागे दधिधर्माणामुपयोगोपपत्तिः, द्वारं जातमिति	336
भाष्यभावः.	
(भा) सान्नाय्ययागेऽत्र नोपांशुयाजविकृतप्रयोगः	337
” अनृतनिषेधे विषयादिः	338
(भा) जायागव्याधार्थः	339
(बृ) विद्येस्तात्पर्यं, उक्ते जायापदार्थे मानोपपत्ती	339
(भा) उपक्रमविरमण्याविशेषः ..	340
(बृ) भाष्यस्थविशेषविवरणं एवंविधव्यवस्थास्थलं फलं च	340
मपदशी खण्डिका	
(भा) दाक्षायणशब्दार्थः ऐडादधादिशब्दार्थः निर्वचनफलं च	341
” ब्रह्मवरणे कर्ता तत्र कारणं च, ब्रह्मिष्टपदार्थः, जपे वृतकर्तृ-	342
कत्वोक्तिफलम्	
(बृ) उभयपदार्थः, ब्रह्मिष्टपदार्थविवरणम्	342
(भा) आसनं नियमः काल. पक्षान्तरं च. वाग्यमने विषयविशेषः	343
” अमन्त्रवन्स्त्रपि काचिद्वाग्यमनं, तृष्णीकानां मानसत्वं	343
तद्वेतुश्च	
(बृ) केचिदितिपक्षे उपपत्तिः, तृष्णीकानां प्राजापत्यत्वमानसत्व-	343
योऽपपत्तिः विशेषश्च	
” शानन्तुपपत्तिः, प्रणवाद्युष्मस्त्वकालः ..	344

विषया-	पृष्ठसंख्या
(बृ) वर्तमानसामिक्यार्थकत्वे फलम्	344
(भा) भाष्यदर्शिनकालग्रहणाच्चित्यं उच्चेस्त्वादिव्यवस्था च	344
अष्टादशी सण्डिका	
(बृ) प्रसवप्रतिवचनयोः प्रणवादित्वे मानम्	345
(भा) प्राशिवंप्रक्षणमन्त्रे तन्त्रता तद्वतुपक्षान्तरम्	346
(बृ) प्राशीशप्रेक्षणे मन्त्रसकृत्ये सहष्टान्तोपपत्तिः, मन्त्रावृत्ति-	346
पक्षाशयः	
एकोनविशी सण्डिका	
(भा) अभ्यवनयनमन्त्रोच्चारणव्यवस्थातद्वत्	.. 347
“ निनयने विशेष , अभ्यात्मनिनयनप्रकार , ब्रह्मभागभक्षण-	348
कालः प्रमाणं च	
(बृ) अभ्यात्मपदार्थः, भक्षणकाललाभः भाष्याभिमतार्थविशेषश्च	348
(भा) अभिमर्शनप्रैषयोः कर्ता, भिन्नाभिमन्त्रणे विशेषः	349
(बृ) भाष्योक्तमसुच्चयविवरणम्	.. 349
“ उपस्थानमन्त्रयोरपेक्षितरूपभेदः, कचित्तन्त्रं, विहिततोक्ति	350
भावः पक्षान्तरं च.	
(बृ) भाष्यदर्शिततन्त्रहेतुविवरणं, विहितत्वोक्तेः प्रयोजनविवर-	350
णम्	
“ पक्षान्तराशयः, उपदेशपक्षाशयः 351
विशी सण्डिका	
तुरीयः प्रश्नः— 352-435.	
(भा) द्वितीययजमानशब्दफलम्	.. 352
(बृ) अयजत इति भाष्यभावः	352
“ द्वितीयं प्रयोजनं, तृतीयं प्रयोजनम् .. .	353
“ तृतीयप्रयोजने औचित्यं शाखान्तरसमानन्यायता च ..	353
“ भाष्योक्तद्वितीयप्रयोजनोपपत्तिः, योजना, तृतीयप्रयोजने औचित्यं, समानन्यायोपपादनम्.	353
(भा) कचिद्वित्तिजोडपि नियमः, दक्षिणादानकामने यजमानधर्मः	351
कचिदन्यस्यापि.	

विषया	पृष्ठसंख्या
(ब्रृ) दक्षिणादानस्य यजमानधर्मत्वोपपत्तिः	... 355
(भा) प्रत्यगार्जीर्मन्त्राणां प्रमाणानपेक्षं याजमानत्वम्	355
” अकरणोदाहरणं, कचित्प्रत्यगार्शिषोऽप्याध्वर्यवा..	.. 355
(ब्रृ) प्रमाणानपेक्षत्वे हेतुः, अकरणमन्त्रः, प्रत्यगाशिष इत्यादि-	355
सूत्रार्थः	
” आध्वर्यवत्वे हेतुः, आध्वर्यवप्रत्यगार्जीर्मन्त्राः	356
(भा) जपोपस्थानानुमन्त्राणानां व्यवस्थापकं, वपनविधेनिर्णयाम- कता फलं शब्दार्थश्च	356
(ब्रृ) भाष्यदर्शितनियमोदाहरणं, कालमात्रनियमविधित्वं यदि- शब्दभावश्च	356
(भा) (पर्वणि चेति) चशब्दार्थविवरण यज्ञाङ्गत्वादिपक्षाः, सूत्रे च- खोपलक्षणं च.	357
(ब्रृ) मूत्रे लोमग्रहणस्योपलक्षणता सूत्रार्थश्च	. 357
(भा) वपनस्यैच्छकत्वं, वपनोत्तरं ज्ञानं, यक्ष्यमाणपदभावश्च	. 358
(ब्रृ) कामशब्दफलं, उपस्पर्शनकालप्रदर्शनाशयः, आवृत्तिहेतुः	358
(भा) एतदुपस्पर्शनवत्तथा संग्राहकमाणि उपदेशमतं मानं च	359
” अग्निहोत्रे नोपस्पर्शनं, यक्ष्यमाणत्वकृतोपस्पर्शनकालः	359
(ब्रृ) पश्चादिषुपस्पर्शनं कालः, वर्विहोमसाधारणयेनोपस्पर्शन— प्रापकम्	359
” अग्निहोत्रं तदभावोपपादनं पुरस्तात्प्रणयनादुपस्पर्शने हेतूप- पादनम्	360
(भा) सूत्रोक्तजपस्य कचिल्लोपं, अलोपपक्षे सम्भवी ऊहः	361
(ब्रृ) भाष्योक्तजपलोपनिदानं, ऊह दृष्टान्तः	. 361
(भा) विकृतिषु विवक्षितार्थोपलक्षणप्रकारः, कचिदुपलक्षकशब्द- विशेषाः	362
(ब्रृ) प्रसक्तविरोधपरिहारोपलक्षणतानिर्वाहः, उपलक्षकनिर्णय- लिङ्गम्.	362
(भा) अन्तराशब्दार्थसम्बन्धिनौ, अन्वाहितजपाङ्गि, इमामित्या- दिलोपः कचित्	363
, समुदायशब्दैरपि कचिदुपलक्षणं, उपदेशमतम्	... 363

विषया	पृष्ठसंख्या
(वृ) अग्निविशेषयोरघीर्घिस्वे मानं. अन्वाधानस्याङ्गित्वोपपत्तिः .	363
" इमामित्योदर्थिकृतौ लोपहेतुः, उपदेशपक्षाशयः ...	363
प्रथमा खण्डका	
(भा) दर्शादौ इमपत्योर्भोजनकालः नन्द पक्षभेदाभ्युपदेशः .	365
(वृ) इमपत्योर्भोजने पौर्णमास्यां विशेषः, अपिवेत्यादिभाष्यार्थ- प्ररूपम्	365
" दर्शपौर्णमास्योर्भोजनकालविशेषहेतूपपादनम् , उपदेशपक्षे हेतूपपादनम्.	365
(भा) मन्त्रोच्चारणकालः, प्रथमग्रासमन्त्रमात्रनिवृत्तिपक्षः	366
(वृ) मन्त्रस्य प्रथमग्रासाङ्गन्वे हेतुः, अवकलव्यस्त्वशङ्कानिरासः; प्रथममन्त्रनिवृत्तिपक्षोपपत्तिः	366
(भा) द्वितीयादेव प्राकृतमन्त्रपक्षः, प्राकृतसर्वमन्त्रबाधपक्षः; अशने व्यवस्था	367
" अशननियमो रागप्रासस्य, नावृत्तिरशनस्य	367
(वृ) द्वितीयादिषु प्राकृतमन्त्रपक्षाशयः, सर्वमन्त्रप्रस्तान्नायता- हेतुः.	367
" व्यवस्थाहेतुः, अशनस्य रागप्रासत्वम् .	367
(भा) आज्येनाशनविधिमात्रमांसनिषेधतात्पर्ये पक्षान्तरं च	368
(वृ) आवृत्तिनिषेधः, अशननिवृत्ततात्पर्योपपत्तिः	368
" व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषेधलाभः, स्वेतरस्त्रेहसामान्यनिवृत्तिलाभ- निर्वादः.	368
(भा) वर्द्धिषाशब्दार्थः, अशनादिपौर्वीपर्ये पक्षभेदसाधारणांशः	369
(वृ) लाक्षणिकात्सहार्थतत्त्वीयाचिवरणफलं, अशनादिपौर्वीपर्य- पक्षेषु व्यवस्थादि.	369
द्वितीया खण्डका	
(भा) (समुद्र) ध्यानाकारः	370
(वृ) सूत्रार्थः सूत्रं मनश्शब्दफलं च	370
(मा) सूत्रोक्तजपे विशेषः, सौत्राथशब्दफलम्	371

विषया	पृष्ठसंख्या
(कृ) व्याप्ति व्यवस्था फलतो जपव्यवस्था च, भाष्यविवरणं सूचार्थ- 371 विशेषश्च	पृष्ठसंख्या
(भा) आदिन्योपस्थानान्तर्कर्मणोऽङ्गत्वं क्वचित्तद्भावश्च, ब्रत- 372 स्वरूपम्.	372
(कृ) ब्रतोपायनाङ्गत्वोपपस्थादि, भाष्यपूरणं तदुपपत्तिः भष्यकार- 372 पद्धतश्च	372
(भा) ब्रतोपायनस्वरूपादि, परिस्तरणे पञ्चान्तरम् 373	373
(कृ) एवंविधाभिसन्धिजपसहकृतोपस्थाने मानं, जपस्थ सज्जि- 373 योगशिष्टता	373
(भा) परिस्तरणपञ्चेषु सर्वेषु याजमानमस्त्येव, इह माषमास- 374 निषेधविषयः	374
(कृ) याजमाननिवृत्तिहेतुविवरणं, विशेषविषयतानिदानम् 374	374
(भा) आङ्गर्थानुगोधेन ऐच्छिकविशेषलाभः . 375	375
(कृ) अभ्यनुशात्भक्षणविवरणम् 375	375
“ आमार्गादित्युक्तिहेतुः यथाकामभक्ष्यात्यन्ताभक्ष्यविशेषलाभः 375	375
(भा) क्वचिदद्विस्त्रिसहाशनविकल्पः, क्वचिदत्यन्तमेवानशनम् 376	376
(कृ) अत्यन्तानशननिषेधशुतिः अपामपि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्यत्वा- 376 दनशनम्.	376
(भा) विकृतेरपि द्रव्यहकालत्वमस्ति, प्रकृतब्रतशब्दार्थः 377	377
(कृ) भाष्याशयोपपत्तिः उपदेशपक्षश्च, ब्रह्मचर्यब्रतसिद्धस्य पुन- 377 र्वंचनतात्पर्यम्	377

तुलाया खण्डका

(भा) (देवा देवेभिति) अस्मिन्जपे पञ्चान्तरम् ... 378	378
(कृ) अन्ये चात्र शास्त्रिनः .. 378	378
(भा) सद्यस्कालायामलोपोऽस्या हेतुश्च, कर्मणि परमात्मप्रीत्यर्थ- 379 त्वानुसंधानम्	379
(कृ) सद्यस्कालायामलोपनिर्बाह्यः, परमात्मस्वप्रीत्यर्थस्वकर्तृत्व- 379 ध्यानपूर्वककरणे मानम्	379
(भा) अध्वर्युयजमानाभ्यां ब्रह्मवरणं उपवेशनक्रमश्च .. 381	381

विषया	पृष्ठसंख्या
(ब्र) ब्रह्मवरणस्योभयकर्तुकत्वं हेतुः, सूत्रे ब्रह्मयजमानोपवेशन-	381
विधिहेतुः	
(भा) हविरभिमन्त्रणे अवृत्त्यनावृत्तिपक्षौ, पात्राभिमर्शनाभिमन्त्रण-	382
पक्षौ	
(ब्र) हविरभिमन्त्रणानावृत्तिपक्षाशयः, आवृत्तिपक्षाशय . भाष्य-	382
स्थाङ्गेः प्रकृतो मन्त्रश्च	
(भा) वाग्यमने पक्षौ निर्देशोपपत्तिश्च, यज्ञयोगस्य सर्वप्रधानार्थत्व-	383
पक्षस्तद्देतुश्च	
(ब्र) वाग्यमने विशेषः चापक्षभाष्यऽर्थद्वयं च	383
” सर्वप्रधानार्थत्वपक्षाशयः	383
(भा) ओपदेशकपक्षः सर्वशब्दाशयश्च	384
(ब्र) न च पुनरिति भाष्यार्थे विवरणम्, उपदेशपक्षाशय-	384
विवरणम्	
चतुर्थी खण्डका	
(भा) समन्त्रकामन्त्रकहियमाणसाधारणमाभिमन्त्रणम्	385
(ब्र) दूष्णीहरणऽपि याजमानसत्त्वम्	385
(भा) उन्कराभिग्रहणे क्वचित्सकृत्वम्	386
(ब्र) वरुणप्रधासोन्कराभिग्रहणसकृत्वेहेतुः	386
(भा) अभिमन्त्रणपौर्वापर्यानुगुणं सूत्रविवरणम्	387
” वर्तमानसमीपभूतविवक्षाग्राह्याध्याहरण भाष्यावतरणम्	387
पश्चामी खण्डका	
(भा) उभौ जपत इत्यनशोर्थविवक्षयापर्यवसितार्थः ..	388
(ब्र) सूत्रारूढत्वे भाष्यार्थस्य	388
(भा) परिधीयमानानिन्युक्तिफलम्, प्रत्येकाभिमन्त्रणपक्षः	389
(ब्र) भाष्यस्थवहुवचनपदार्थ सर्वानुमन्त्रणतानिर्वाहश्च, आवृत्ति-	389
पक्षाशयः	
(भा) अग्नियोगस्सामान्यनोक्तो विशेषरूपो विवक्षितः	390
” प्रकरणान्नानेऽपि नाहवनीयार्थता व्याहृतीनाम ..	390
(ब्र) ब्राह्मणे पाठरूपयोगोक्त्या तदुभयविधित्वसभवः ..	390
” अग्निहोत्रादिषु विनियोगकण्ठोक्तिः भाष्यकृदभिमता ...	390
षष्ठी खण्डका	

विषया-	पृष्ठसंख्य
(भा) कचित् (अर्थ प्रस्तर) इत्येतन्मन्त्राभाव , मन्त्रप्रवृत्ति- 391 स्थलं च	391
(बृ) जुहुसादनाधिकरणम् , विवक्षितवहुवचनव्यक्तिः तत्फलं च 391	391
(भा) जुहुसादनपक्षेऽपि मन्त्रावृत्तिस्तद्वतुश्च 392	392
(बृ) कचिदूहः 392 “ श्रुतेः स्तुत्यनुवादत्वात् पुनरासादनशब्दाश्च मन्त्रानिवृत्ति- 392 रनूहश्च प्रायणीयादौ	392
सप्तमी खण्डिका	
(भा) जुहाद्यनुमन्त्रणोपस्थानयोर्विर्कल्पः 394	394
(बृ) तत्र सूक्तकारसमतिः उपस्थाने विशेषश्च 394	394
(भा) तृप्तिरसीत्यादैर्मन्त्रस्यानुवृत्तिस्तद्वतुश्च, आज्यामर्शन- 395 स्वरूपं च	395
(बृ) मन्त्रावृत्तिहेतुविवरणम् , मन्त्रावृत्तेरभिर्मर्शनस्थानीयत्वो- 395 पपत्तिः	395
(भा) मन्त्रस्य साधारण्यनिर्वाहः अमिर्शने विशेषश्च 396	396
(बृ) आज्याभिर्मर्शने पक्षभेदः तदेतुश्च, साधारण्यादिहेतुः अभि- 396 मन्त्रणं तन्त्रणापि कचित्	396
अष्टमी खण्डिका	
(भा) दशहोत्रादीनामङ्गिनीणीयकम् 397	397
(बृ) भाष्यदर्शितचोदनोदाहरणम् , समिध्यमानवस्या निवृत्तिः 397 पक्षान्तरं च	397
(भा) देवा इत्यादि मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती पक्षान्तरं च 398	398
(बृ) निवृत्तयनिवृत्तिहेतु 398	398
(भा) चतुर्होतुरङ्गिनिर्देशः, प्रयाजाद्यनुमन्त्रणे विशेषः . 399	399
(बृ) निवृत्तिपक्षाशायविवरणम् , अनुमन्त्रणावसरः ... 399	399
(भा) चतुर्होत्रा सह एको मर्मेत्यादव्यवस्थायां पक्षभेदः . 400	400
(बृ) भाष्यदर्शितमतिभेदविवरणम् , कचिद्विकल्पस्यैवेष्टताच 400 “ उपदेशमतं सर्वत्र समुच्चयोपपत्तिः .. 400	400
(भा) पञ्चहोतुस्तत्रताहेतुः, तत्र दृष्टान्तश्च, उपांशुयाजसामान्ये 401 दृष्टिमन्त्रः.	401

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) अङ्गनाफलम्, तत्रत्वनिर्वाहः, वृष्टान्ते सङ्गमनम्	401
” उपांशुयाज्ञसामान्यविषयत्वनिर्वाहः, मन्त्रान्तरकृत्यं च ..	101
नवमी खण्डका	
(भा) शास्त्रान्तरगीयपाठे देवनायां विशेष	402
(बृ) भाष्यदर्शिनयथालिङ्गत्वोपपादनम्	402
(भा) इन्द्रियावत आस्मानफलम् वैमृधस्य विकृतित्वं तत्फलं च	403
(बृ) आस्मानफलोपपत्तिः	403
(भा) इडाभिमन्त्रणदशा औताहरणरूपं पक्षान्तरं च वरुणप्रथा- सेष्वनूह इडामन्त्रस्य	404
(बृ) मन्त्रस्येडाविषयत्वंहतुः, उत्पत्तेराहरणरूपत्वोपपत्तिः, अनूहेतुविवरणम्	404
(भा) त्रायोर्मनसा ध्याने पक्षभेद	405
(बृ) ध्यानमन्त्रपक्षद्वयविवरणम्	405
(भा) पुनर्विहितमन्त्रविषये व्यवस्थापक्षभेदः, प्रवसनो न भक्षादि.	106
(बृ) पुनरनुक्रमणस्थलप्रदर्शनेन भाष्यार्थः, प्रवसनो भक्षाद्य- भावोपपत्तिः	406
दशमा खण्डका	
(भा) पुरोडाशस्य व्यूहनाभिर्मर्शनव्यादेशाः, अन्वाहार्यानुमन्त्रण- मन्त्रस्थभागपदार्थोपपत्तिः	408
(बृ) ब्राह्मणदर्शिताभिर्मर्शनसमकालता व्यादेशस्य	408
(भा) पयश्चान्दद्युटितानुमन्त्रणसाधारण्यम् अन्वाहार्यदानार्थप्रेषं पक्षभेदः	409
(बृ) उक्तानुमन्त्रणस्य साधारण्यनिर्वाहः, पक्षद्वयाशयः याज- मानत्वनिर्वाहश्च	409
(भा) एषा त इत्यस्यावृत्तिः क्वचित्	410
(बृ) भाष्यदर्शितव्यावृत्त्युपपत्तिः एकादशी खण्डका.	410
” सप्तहोत्जपावसरः, व्यूहनेऽनकृता तत्फलं च ..	411

विषयाः		पृष्ठसंख्या.
(बृ) व्यूहनस्य तदङ्गताप्रतिषेधहेतु , वाजवनीजपे चातुर्स्वर्यम्	411	
(भा) उज्जित्युपस्थानं मतिभेदः	412	
(बृ) उपांशुदेवताया उज्जित्युपस्थानसमर्थनम्	412	
(भा) प्रस्तरप्रहरणानुमन्त्रणावृत्तिः क्वचित् . अनुमन्त्रणास्याग्नि- संस्काररूपता तत्फल च	413	
(बृ) प्रस्तरप्रहरणकालभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिः, विमोक्ष्याग्निसंस्कार- रूपता	413	
(भा) व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणं सिध्यति	414	
(बृ) व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणसाधनम्	414	
		इदशी खण्डिका
(भा) काम्याकाम्यसाधारणानुमन्त्रणम्	415	
(बृ) भाष्यदर्शितसाधारण्यनिर्वाहः	415	
(भा) कचिदनूहेनोपहवो याजमानं च, अभिध्यानपक्षयो आभि- मर्शानं विशेषः क्वचित्	416	
(बृ) अनूहेनोपहवोपपत्तिः, अभिध्यानपक्षभद्रोपपत्तिः	416	
(भा) मुख्यावमार्गं पक्षभद्रेन प्रवृत्तिनिवृत्यादि	417	
(बृ) अभिमर्शानावृत्युपपत्तिः	417	
" फलीकरणाहोमाङ्गत्वेत्तुविवरणम् , सवनीयेष्वावृत्तिपक्षोप- पादनम्	447	
(भा) (इदंहविरिति) क्वचित्स्वाहाकारान्तं पक्षान्तरं च	418	
(बृ) यत्कामयते इति सूत्रभागाशयः उपदेशपक्षाभिमतो हेतुः	418	
		त्रयोदशी खण्डिका
(भा) (भूत्रस्थ) साश्राय्यपदग्राहार्थः	419	
(बृ) निषेधबीजं निषिद्धसाजात्यातिदेशः	419	
(भा) कपालाद्वासेनेऽधर्युसाहित्यम्, विष्णुक्रमे विशेषः, आहव- नीयातिक्रमनिषेधस्य निर्विशयो विषय .	420	
(बृ) साहित्योपपत्तिः जपं चातुर्स्वर्यं च, क्रमविशेषे मानम् , 420 विषयप्रदर्शनभाष्याशयः	420	
(भा) मन्त्रान्ते क्रमणादिप्रतिषेधः	421

विषया.	पृष्ठसंख्या
(बृ) भाष्येऽपक्षितपदपूरणम्	421
(भा) विष्णुकमादव्यतिपक्तव्यपक्षस्वरूपम्. वरुणप्रवासेषु विशेष..	422
(बृ) व्यतिषङ्गपक्षविवरणम्, विनिरूढपक्षविवरणम्, भाष्य- दर्शितविशेषविवरणम्	422
चतुर्दशी खण्डका	
(भा) उपस्थानपुत्रनामग्रहणादेरात्मस्स्कारत्वम्	423
“ अत्र नामग्रहणविशेषपविवरणम्, प्रवरेषु विशेष., आमुष्यायण- शब्दार्थं पक्षान्तरम्.	424
(बृ) तद्वितान्तप्रयोगस्थलम्	424
पददशी खाण्डका	
(भा) तद्वितान्तेऽपि क्वचिद्विशेषः, समिन्धनोपस्थानयां क्वचि- द्विशेषः	425
(बृ) उक्तविशेषे हेतुः	425
(भा) गार्हपत्योपस्थानं नामग्रहाशासनयोर्विशेष	426
(बृ) विशेषविवरणम्	426
(भा) ग्रियपुत्रसत्त्वे तद्भावे च विशेष., दक्षिणाश्रयुपस्थाने नाम- अहणे विशेष., उपविश्यजंपं विशेषः	427
(बृ) दक्षिणाश्रयुपस्थाने विशेषान्तरम्, उपविश्यजंपं प्रतिपुत्र- मावृत्तिः.	427
(भा) वेदाधानस्यावश्यानुष्टुयता, स्तरणप्राशनैककाल्यानुगुण्यम्	428
यज्ञविमोक्सवरूपे पक्षमेदः	428
(बृ) भाष्यदर्शितसंवन्धनिर्दर्शनैककाल्योपपात्तिः	428
(भा) व्रतविसर्गप्रकारः, मन्त्राविषये मनिभेदः, विसर्जनं क्वचिच्च, सतोऽपि प्रथमैवेति पक्षश्च.	429
(बृ) सर्वमन्त्रपक्षे विवाक्षितहेतुः, सोमे विशेषः, पक्षान्तराशयश्च,	”
पुनरगलम्भविरद्वस्थलम्.	429
(भा) क्वचित्पुनरालम्भविरहः, गोमतीजंपे विशेषः, पुनरुक्तिफलम्	430
(बृ) भाष्यदर्शितस्य (न विकृतिषु यज्ञशंचम इत्यंशस्य) विवरणम्	”

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) सोमे जपकालः पशौ पुनरुक्तिभावः, पक्षान्तरं, बोधायन- 431 पक्षश्च	
(बृ) पुनरुक्तिकलाविवरणम्, सर्वशब्दार्थः, निवर्तकत्वप्रकारादि, „ क्रमाश्रयः, प्राकृतयाजमानसिद्धिः..	
(भा) ब्रृष्टिकालः कवित्तद्विशेषश्च, ब्राह्मणभोजनफलं तत्प्रमाणं च 432	
(बृ) भाष्येणतच्छब्दार्थः, भाष्यदर्शितस्वारम्भनिर्वाहः, उपदेश- „ मताशयः त्रिसिंशब्दार्थः..	
(भा) प्रवसतः कर्मणि कालादिनियमाः, असभवतां जपः, संभव- 433 तामपि वाचनिकस्सः	
(बृ) दृष्टान्तोपपत्तिः „	
(भा) विष्णुक्रमसङ्घावः, मनिभेदः, वीप्सोपेशावीजम्, 434	
(बृ) संस्पर्शनकर्मपदार्थः „ „ „ जपस्य न नित्यकर्मताऽत्र, वीप्सानुक्तितात्पर्यविवरणम् „	
(भा) प्राकृतविधिभावः 435	

पौडशी खण्डिका

इष्टहौत्रकल्प	135-463
(बृ) प्रकरणान्तरस्थस्येष्टिकल्पस्येह विवरणहेतुः 435	
(भा) (मयि गृह्णामीत्यादि) उक्तजपयोरङ्गिनिर्देशः तत्फलं च, 436 सत्यमित्यादिजपावधिश्च	
(बृ) सामिधेन्यङ्गत्वे मानम्, वक्ष्यमाणव्याहृतिजपस्यान्यत्वम् „	
(भा) मञ्चान्तरं व्याहृत्यन्तत्वे विशेषः, व्याहृतिजपे मानम् अद्या- 437 हृतिजपपक्षश्च	
(बृ) व्याहृत्यन्तत्वे हेतुविवरणम्, भाष्येऽन्येषामित्यन्यपदार्थः „ विकल्पोपपत्तिश्च	
„ प्रथमाव्याहृतिजपे विशेषः, अव्याहृतिजपपक्षाशयः „	
(भा) ब्रह्मामन्त्रणं प्रैषपूर्वं हुंकारनिवृत्तिश्च हिंकारे स्वरश्च 438	
(बृ) भाष्यस्थोभयपदव्याख्याभेदः, प्रैषादिक्रमिकप्रयोगस्य सूत्र- „ सिद्धत्वम्	
(भा) दशहोत्रवचनप्रकारः, सामिधेनीविरामे विशेषाः 439	

विषया-	पृष्ठस्था
(बृ) हिंकारांशे उच्चैऽस्वं जपानुषङ्गेऽपि	" "
" दशहोत्रव्याख्यानप्रकारलाभः, भाष्यदर्शितविरामविशेष-	"
विवरणम्, उच्छ्वासतदभावव्यवस्था.	
(भा) काम्यप्रयोग विशेषः मतिभेदद्वा	440
(बृ) काम्यपक्षविवरणम्	" "
(भा) तृतीयायामुच्चि विशेषः	441
(बृ) नित्यपक्षेऽभिमतहेतुः पादे विरमणस्वरूपम्	"
(भा) संततानुवचने सर्वविषयता संततत्वरूप मानं च, अर्धच- संताननिषेधः	442
(बृ) भाष्यदर्शितत्रिविग्रहप्रकारविशदीकरणादि	442
(बृ) अनुच्छ्वासवादप्रकारव्यवस्था	442
(भा) पुन विवरणानीयापदफलं विशेषश्च, नराशंसंषु व्यूहातो व्यवस्था	443
" परिधानीयापदफलविवरणम्, नराशंनविषय पहुचादि- प्रयोगतो व्यवस्थादि.	443
एकादशी खण्डका	
" (प्रवरणिविदास्) प्रयाजादिषु क्वचिल्लोपः, ऊहश्च	444
" भाष्यदर्शितप्रवरणिविद्वापविवरणम्, अवाहयितृनिर्णयकं च	444
" अपां विषय निवित्सु ऊहापपादनम्	"
" निवित्समामिहेतुविवरणम्, स्वष्टकाद्विषय पक्षान्तराशयः, 445 गार्हपत्यावाहनप्रकारश्च.	
" अवाहनहब्यवहोभयकर्त्तव्यमाहवनीयस्येतिपक्षोपपादनम्	445
	446
" स खलिवत्यादिसूत्रांकानिषेधस्य न्यायसिद्धता, भाष्यदर्शित निषेधविषयविवरणम्	446
(भा) आवाहने विशेष. (एकदेवतादिविषये सकृत्वादिरूप.)	447
(बृ) पुनरावाहने लोकवृष्णान्तसंगमनम्	"
(भा) अभिधाने मतिभेदः फलं च	448
(बृ) फले पक्षभेदः तत्त्वेतुभ्य	... 448

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) षष्ठीत्यादेः (मन्त्रस्य जपे) फलम्, मर्यीत्यादेर्विनियोगः	449
(बृ) षष्ठीत्यादेः आत्मसंस्कारत्वोपपत्तिः	.. 449
(भा) (होतृषदनस्य) अभिमर्शनादौ व्यवस्था	.. 450

द्वादशी संणिद्धि

(भा) (अथ जपातिसीदित्यादौ) अथशब्दभाव	151
” सुगादापने मन्त्रः फलं उपपत्तिश्च	452
” (अनूयोजेषु येयजामहकरणपक्षे) द्याहृतिकालः पक्षान्तरं च	452
(बृ) सुगादापने प्रयाजाङ्गत्वलाभप्रकारः भाष्यस्थयदिशब्दाशयः	452
” उपदेशपक्षाशय.	452
(भा) अनवानादिपदार्थ विशेषश्च पुरोनुवाक्यालक्षणविवरणम्	453
(बृ) याज्यानुवाक्याविनियोजकम्	453
(भा) देवतोपलक्षणानिषेधः याज्यानुवाक्यानिर्णयश्च	454
(बृ) पुरस्ताल्लक्ष्मताद्युपपत्ति, प्रयाजे देवतानिर्देशव्यवस्थादि	”
” याज्यानुवाक्यानिर्णये विशेषः देवतोक्तिविशेषश्च	”
(भा) प्रणवानुषङ्गस्थलानि मानं च, तदा क्रमाक्षरविकारादि	455
(बृ) भाष्ये द्वितीयापदार्थः	... ”

त्रयोदशी संणिद्धि

” उत्तमाक्षरविकार क्रक्षणवयोरधिकत्वोपपादनम्	455
(भा) सूत्रे मन्ततपदसिद्धार्थः, वषट्कारस्योच्चैस्त्वम्	456
(बृ) तल्लाभप्रकार	... 456
(भा) वषट्कारोच्चारणमेदफलमेदादि	.. 457
(बृ) अधिकोच्चैस्त्वलाभः, प्रकृतन्यायः	457
(भा) देवताध्यानेमानम्, द्विषधातृपादानफल वषट्कारेष्ट्वत-	458
सिद्धयादि च.	458
(बृ) ष्ट्वततन्मात्रामानम्	. 458
(भा) हात्रायाजमानेषु असङ्घथायुकेषु समुच्चयः 459
” पदाभ्यासप्रतिषेध पदार्थः	459
(भा) सूत्रकारोकपदाभ्यासप्रतिषेधव्याख्याप्रकारमेदाः	461

विषया:	पृष्ठसंख्या
(बृ) तत्त्वाख्यानपक्षविवरणं च	461
(भा) हौत्रविषये आपस्तम्बीयैराश्वलायनीयपीरप्रहादिप्रकार-	462
तदुपपादने	
चतुर्दशी खण्डका	

पञ्चमः प्रश्नः 463—634

(भा) आधाने प्रवाङ्गम्, मङ्गल्पप्रकारश्च	463
(बृ) भाष्योक्तहोमादेश्योगमाने	463
(भा) अरणेराहरणम्, विचुद्भिसिविषये मतिभेद., अरण्याहरणकर्तुं-	464
दशकालादि	
(बृ), सृते अरण्याहरणमात्रोक्ते: भाष्ये पूरणंनोपलक्षणीयावधिः	465
” विचुद्भिसङ्घाधपक्षे उपपत्तिः, विचुद्भुष्यो. प्रवृत्तिभेदहेतुः	465
” पूर्वच्छिद्धग्रहणयुगलाहरणवृक्षव्यपदशाद्युपपत्तिः.	465
(भा) अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः, पार्थिवभूयम्त्वपक्षे सख्या-	466
भेद.	
” शमीगर्भपेद ग्राह्यां विग्रहः 466
(बृ) भाष्यदार्शितसंख्याभेदोपपत्तिः फलभेदश्च	.. 466
(भा) अन्मंभारपक्ष कृत्यविशेषः	... 467
(बृ) भाष्यस्थलिङ्गविरोधपदस्यार्थः 467
प्रथमा खण्डका	
(बृ) हिरण्यसंभारमनिमेदनिवन्धनम्, हिरण्यसंभारशकलरूप	468
इत्यत्रोपपत्तिः.	
(भा) लोद्धसंभरणे विशेषः.	469
(बृ) ताप्त्राणां तृष्णीसंभरणोपपत्तिः, पुष्करपर्णैक्योपपत्तिः	469
द्वितीया खण्डका.	
(भा) संभरणानन्तरकृत्यं अरण्योरसंभरणपक्षश्च, नान्दीश्वादप्रकार.	471
(बृ) (संभूत्य) निधाने अरण्योस्संभरणाद्यभावे च मानम्	471

विषया-	पृष्ठसंख्या
(बृ) प्रलेकनामनिदेशलभ्योऽशः; युग्मशब्दाविवक्षितार्थः भाष्या-	471
नुक्तांशश्च	
(भा) (नान्दीश्राद्धं स्वधाकारे) पक्षान्तरम्, उपदेशपक्षश्च	472
(भा) नान्दीश्राद्धस्य भर्वत्राद्यत्वमनित्यत्वं च	472
(बृ) पक्षान्तराशयः उपदेशपक्षाशयः	472
" नान्दीश्राद्धं मातृपूर्वत्ववचननयनं विशेषश्च	472
(भा) कृत्तिकाधानफलस्वरूपम् ..	473
(बृ) जायापत्योरत्र भोजनोपपत्तिः	473
कृत्तिकाधानफलस्य परिनिष्ठितं रूपम्	473
" भाष्यदर्शितसौत्ररोहपदविवरणपूरणम्	473
" पापीयःपदार्थे भानम्, असति कामे फलसिद्धयुपपत्तिः	474
(भा) चित्रायामाधाने विशेषः, नित्यवत्पदार्थः	475
(बृ) अकाम्यतादेतुः	475
" सौत्रसर्वशब्दार्थः, नित्यतौल्यं असत्यपिकामे फलप्राप्निरिति- 475	
पूर्वोक्ताविरोधः सूत्रार्थश्च	
" क्रताविति पदस्थाशयः कुर्वन्तीतिभाष्यपूरणम्	477
(भा) क्रतुनक्षत्राद्यनोपक्षणं क्रचित्	479
(बृ) तत्रमानम् ..	479
" आधानकालमात्र निषेधपरत्वायोगः सोमेन यक्ष्यमाण इत्य- 479	
स्याशयः	
" वसन्तस्य सोमाधानोभयार्थता भाष्यकृत्संभतिश्च	480
" उक्तायोगनिगमनं जैमिनिसंमतिः स्वामिप्रायश्च	480
(भा) शालीनयायावरपदार्थः, पक्षविशेषेणोद्धनकालः	481
(बृ) उद्वसानस्य नित्यत्वम्, यायावरस्याधानदेशः	481
दूतीया खण्डिका	
(भा) आधानदेशमानभेदानां सर्वसाधारण्यं क्रचिन्मतिभदश्च	482
(बृ) तस्याग्रेणेत्यादिभाष्यविवरणम्, सर्वार्थत्वमानम् ..	482
" चक्षुर्मितपारंग्रहे मानम्, सर्वादिशब्दार्थः, विहितात्परमान- 483	
लाभदेतुः	

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) दक्षिणाग्रथायतनम्	484
(बृ) वितृतीयदेशविवरणेन भाष्यस्यार्थः, अगारचतुष्टये मानम्	484
(भा) दम्पत्योराधानकाले वैषः .	485
(बृ) सभ्यावस्थ्यपदव्युत्पत्तिः क्षेत्रपरिमाणादिनिरूपणस्यलं च	485
“ अन्तरालविषयशुल्वविरोधादिपरिहारः भाष्याशयः वैखान-	485
संकराशयश्च	
“ सन्निधिमात्ररूपकर्तृतोपपत्ति. अध्वर्यवन्वारम्भस्य व्वचहित	486
कर्तृत्वरूपता	
(भा) औपासनांग्रः परिग्रहे कृत्स्नैकदेशपक्षगुणदोषौ उपदेशपक्षश्च	486
(बृ) औपासनहोमादि अनिवृत्तिप्रतिसंबन्धि	486
“ अग्निग्रतिनिधिनिषेधकं मानम्, दृष्टान्ते प्रकृतार्थसाजात्यम्,	487
आद्वहोमे नैवमनुपपत्तिः	
“ थाद्व भोजनपिण्डानश्चारपि प्राधान्य वैश्वदेवे विशेष. 487	
कषांचिह्नापश्च.	
“ उपदेशपक्षे स्थालीपाकानिवृत्तिः .	488
“ सर्वश औपासनाधाने औपासनाभावं च कर्तव्यम्	488
“ असर्वाधानेऽप्यौपासनादिनिवृत्तिरूपदेशपक्षे, सर्वाधानेऽपि-	488
कर्तव्यानां प्रमाणम्	
“ औपासनाभावं ब्राह्मौद्दिनिकाग्निसिद्धिः . . .	488
तुरीया खण्डका	
(भा) (ब्राह्मौद्दिनिकनिर्वापार्थे) चर्मणि विशेष. ब्रह्मौद्दनपदकर्म	490
नामतातदन्यत्वपक्षौ	
(बृ) चर्मणि विशेषग्राहकम्, ब्रह्मौद्दनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् कर्म- 490	
नामधेयताफलम्	
“ समिद्वर्जमित्यस्य भाव., अकर्मनामतापक्षः	491
(भा) ब्रह्मौद्दनाद्वास्यहोमे अभिमन्त्रणं च विशेषः	492
(बृ) होमेऽपरो विशेषः ..	492
“ अभिमन्त्रणपक्ष विशेषः	492
(भा) व्युद्धरणकर्ता, आर्षयपदार्थः	493

विषया	पृष्ठसंख्या
(वृ) याजमानत्वे हेतुः, आर्षयर्त्तिकपरिग्रहविधिः	493
(भा) ब्रह्मौदनसंप्रदानभूता ऋत्विजः, संकर्षणकालः कर्ता च	494
(वृ) कदाचिद्भौतुर्ण प्रदीयते, उद्भातुः प्राशनसङ्घावपक्षाशयः.	494
	पश्चामी खण्डिका
(भा) संकर्षणादिपदार्थः, समिधामाधाने कर्ता अथशब्दफलं च	495
(वृ) संकर्षणं समिदाधानं च न याजमानम्	. 495
	षष्ठी खण्डिका
(भा) वत्सतरीदानसंप्रदानम्	.. 496
(भा) समिधां नियमः, वरदाने मतिभेदः	497
(वृ) अध्यर्थोस्संप्रदानताहेतुः	497
“ भाष्यदर्शितनियग्रविवरणम्, सर्वत्र समानवरदानपक्षे युक्तिः “	
उपदेशपक्षाशयः.	
(भा) समिधामाधाने पूर्वाङ्गम्, एकीकरणादिवरदानान्तताहेतु. 498	
सूत्रफलं उपदेशपक्षश्च	
(वृ) वरदानान्तं कृत्वा समिध आदधातीति भाष्याशयः	”
(भा) सद्यस्कालाधानपरं सूत्रमिति पक्षः	499
(वृ) ब्रह्मौदनाङ्गत्वहेतूपपत्तिः	”
“ समिदाधानेनैवाधानसिद्धिः, उपदेशमेतेन सद्यस्कालार्थत्व-	”
वचनोपपत्तिः	
(भा) आध्यास्त्वेवेति सूत्रं आपदि प्रायश्चित्ताधानपरमिति पक्षो- 500	
पपत्तिः	
“ एकाहपदेन नक्षत्रस्यापि बोधनम्	”
“ कदाचिद्मावास्यायामप्याधानम्, व्रतस्य सर्वकल्पसाधा- 501	
रण्यम्	
(वृ) अमावास्याधाने विशेषाः, पौर्णमास्याधाने विशेषः .. . ”	
“ यदात्वित्यादिभाष्याक्षरार्थः व्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्यो-	”
पपत्तिः	
(भा) (अनुगतिनिषेधे) आश्रिविशेषविवक्षा	. 502
(वृ) अनुगतिनिषेधस्याशयः	. . . ”

विषया	पृष्ठसंख्या
(भा) सौम्यावृत्पदार्थः, उपनमो न न त्रिप्राद्यात्मकः संबत्सरा-	503
विवक्षा च	
(बृ) उत्पादनवैविध्यसंभवादि आवृतेतिमौत्रपदार्थः भाष्यस्य „	
पूरणेन विवरणम्.	
(भा) भरणकल्पव्रतानामैच्छिकत्वम्, व्रतचर्याप्रकारादि, द्वितीये 504	
ब्रह्मौदनोविशेषः मतिभेदश्च	
(बृ) भरणकल्पव्रतकालादिप्रदर्शनभाष्यविवरणम्, प्रथमप्रयो-	„
गेऽपि द्वितीयं ब्रह्मौदनम्	
“ पक्षान्तराशयः	”
(भा) ऋत्विजां व्रतम्, याजमानं व्रतं तत्रस्यविशेषश्च	505
सप्तमी खण्डका	
(बृ) अवचनसत्त्वेऽपि सर्वत्विग्नव्रतत्वसिद्धिः	„
“ प्रागपीत्यस्याशयः	„
“ अनृतानिवृत्तिः कर्माङ्गम् तदतिक्रमे प्रायमित्तं च, दैवीषामग्रह- 506	
गोक्किभावः	
“ वीणादिकरणत्वोपपत्तिः एकवचनोपपत्तिश्च	„
(भा) इन्धनावध्यादि, उपच्युषनिष्टप्तपदयोरर्थः	... 507
(बृ) निष्टप्ते विशिष्याग्निः	”
“ उद्घापनपदार्थः	.. 508
(भा) अन्नं प्रतिग्रहप्रकारः मानं च	.. 509
(बृ) भाष्यदर्शितलिङ्गोपपादनम्, स्वपोऽभिप्रायम्	... „
“ भाष्यदर्शितकाव्योक्त्वाणोपपत्तिः	”
अष्टमी खण्डका	
(भा) स्तिकतानिवप्ने पक्षान्तरम् 510
(बृ) अग्निश्चयपक्षे प्रायमिकाध्वैघीकरणमस्त्वेष....	”
नवमी खण्डका	
(बृ) (यां दिशम् इत्यादि) भाष्येऽपेक्षितपदपूरणम्	. 512
(भा) द्विरण्योपासनादौ क्रम. पक्षान्तरं च, भस्मापोहने पक्षान्तरे 513	
विशेषः	

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) अभिमन्त्रणान्तस्यैकैस्मिन् करणे मानम्, हिरण्ये चन्द्र-	”
मन्त्रविनियोगोपपत्तिः	
” उपदेशमते न रजतसंभरणदाने ताप्ते च विशेषः	.. ”
(भा) रश्म्युदयस्वरूपम् मानं च, उपस्थाने दिक् अरणिसमवधाने	514
देशाश्च	
(बृ) शमीगर्भादिति सूचे पाठस्य प्रयोजनं पक्षाभेदेन, भाष्योक्त-	”
प्रदेशे मानं उपस्थाने अश्वसंवन्धश्च	
(भा) अश्वविंशषणे मतिभेदः	515
(बृ) तन्मूलकसौत्रपक्षान्तरानुस्तितिशङ्कातत्परिहरौ	”
दशमी खण्डिका.	
” पुनर्जातग्रहणफलम्, शानजन्तस्य भूतकान्तेन विवरणोपपत्तिः	516
चतुर्हौर्दृपदे वचनभेदेन समाख्याभेदः	
(भा) वरातिवरत्वोपपत्तिः	517
(बृ) गोरेव वरायितव्यत्वे हेतुः, अश्वादर्दाने मानम्	”
(भा) पुनर्यजमानग्रहणफलम् पक्षान्तरं च	.. 518
(बृ) पुनर्जातग्रहणफलम्	.. ”
” भाष्यस्थनयनपदार्थः, पक्षान्तराशयः, जातग्रहणलभ्यार्थः	”
(भा) अभिग्रहणे कर्ता तद्विशेषश्च	.. 519
(बृ) अभिग्रहणस्याध्वर्यवत्वे हेतूपपत्तिः	.. ”
” उत्तरशब्दार्थः, व्याहृतिद्वयग्रहणस्य प्रथमद्वितीयविषयत्वे	”
नियामकम्	
एकादशी खण्डिका.	
(भा) शमनहोमकालः, शातार्थवाचनम्	522
(बृ) शमनहोमे वचनानन्तर्यसाधनम्, अश्वातुरनधिकारः	... ”
” हिरण्यकेशिग्रहणफलम्	... ”
द्वादशी खण्डिका.	
(भा) उद्दितपदार्थः पक्षान्तरं च	... 523
(बृ) स्थापनपूर्वाङ्गकालः	... ”
(बृ) वाजसनेयिमते हेतुः, इधमसंख्यापरिग्रहे हेतुः	... ”

विषया.	पृष्ठसंख्या
(भा) उद्यमनेविशेष वाजिग्रहणफलं पक्षान्तरं च	524
(बृ) उपर्युद्यमने मानस्, उपदेशपक्षाशयः	"
(भा) शमने कर्ता तत्कर्तृत्वे हेतुश्च	525
(बृ) शमनहोमे आशीध्रकर्तृकत्वापपत्तिः	525
त्रयोदशी खण्डिका	
(भा) दक्षिणाग्नहरणापादानम्	526
(बृ) अस्वरीषस्यापि योनित्वोपपत्तिः .	526
(भा) प्रवृजनमन्त्रपटितृबहुवचनोपपत्ती पक्षान्तरं च, रथचक्र- प्रवर्तनदेशः	527
(बृ) अभिप्रवजन्तीति बहुवचनोपपत्तिविवरणम्, आहवनीया- अग्रहणहेतुः	527
(भा) आस्यपदार्थः, उद्ग्रहणपरिमाणोऽङ्गेन प्रायाश्चित्तं मतान्तरं च	528
(बृ) आस्यपदस्यार्थविशेषपरताहेतुः, भाष्यदर्शितप्रायाश्चित्त- पक्षयोर्विवरणम्	528
“ हिरण्यनिधाता संमायाधाननित्यत्वे सूत्राशयः ..	529
“ नाग्निमादित्यं चेति सूत्राभिप्रायः, निधातुगिरोषग्राहक- मानम् ..	529
(भा) पूर्ववादपदार्थः ..	530
(बृ) द्वितीयाक्रमणमन्त्रस्यानिवृत्तिपश्च हेतुः ..	530
(बृ) तावगश्वपरिग्रहप्रकरणम् ..	530
(भा) अश्वानुकलपः, पदशब्दगौणता विधानद्वयफलं च ..	531
(बृ) प्रतिनिधिसंभवः ..	531
चतुर्दशी खण्डिका	
(भा) विधो विषयव्यवस्था मतिभेदश्च ..	532
(बृ) प्रस्थापनमन्त्राः ..	532
(भा) पतन्मन्त्रसाध्यं कर्म पराभवस्वरूपं च, तस्य पारक्षुदत्त्वं नेति ..	533
(बृ) अरण्यऽनुवाक्यशब्दबोधितो भागः तद्विनियोगश्च, अपारक्षु- दत्त्वोपपत्तिः ..	533

विषया	पृष्ठसंख्या
(वृ) केचिदितिपक्षे भाष्यदर्शितमन्वपरावध्युपपत्तिः	534
(भा) यदिदमित्याभिमन्वणानन्तरास्थितिदिग्बाधिः	”
” व्याहृत्यादिग्नर्मशिरोन्तजपावसरः	535
पञ्चदशी खण्डिका	
” शमने प्रकारभेदाः पक्षान्तरं च	536
(बृ) आहुतित्रयस्य सर्वसाधारण्यनिर्वाहः पक्षान्तरं च	536
” आहवनीयमात्रविषयत्वशङ्कापरिहारौ, पक्षान्तरयोराशयः,	536
पूर्वमभिमर्शनवैफल्योपपत्तिः	
(भा) व्याहृत्युद्दीथे गाता	537
(वृ) अध्वर्योर्गातृत्वसिद्धिः	537
(भा) सामविधिनिषेधव्याहृतिपक्षाख्य इति तत्रापि व्याहृते- रुचारणं ब्रह्मकर्तृकम्	538
(वृ) सामविधिनिषेधव्याहृत्युद्दीथादिपक्षाणामुपपत्ति.	538
षोडशी खण्डिका	
(भा) त्रयाणामवाशीनामाधानमित्यत्र मानम्	539
(बृ) यत्त्रेधाश्चिरित्यादेरश्चित्परत्वोपपत्तिः .	539
(भा) पञ्चानामाधानमित्यत्र प्रमाणं, तत्फलं, विकल्प., राजन्यस्यै- व जनसभासम्भवः	540
(वृ) तस्मादेतावन्त इत्यादेस्तत्पञ्चत्वपरत्वोपपत्तिः, अतो विकल्प इति भाष्यपूरणम्	540
” पञ्चिर्वा+ब्राह्मणे इत्युदाहरणमात्रं, प्रकारान्तरेणाब्राह्मणयोः	540
पञ्चाश्चिद्युपपत्तिः	
(भा) सभ्यावसर्थोत्पत्तिस्थानादि, प्रायाश्चित्तविषये उपदेशमतं स्वमते विशेषाश्च	541
(वृ) उपदेशपक्षाशयः, अनाश्राते विशेष.	. 541
(भा) समित्रेयाधानेऽनुसमये मतिभेदः 542
(वृ) क्रियमेदावश्यम्भावहेतवः, सूत्रोक्ते भरद्वाजसंमतिः, काण्डानुसमयोपपत्तिः	542
(भा) तिसृग्रहणफलम् 543

विषया.	पृष्ठसंख्या
(बृ) पदार्थानुसमयपक्षे हेतुः ..	543
शामीमयीच्चेव समित्सु वृत्तान्वज्जनं, ऋकपरिज्ञानपदविवक्षिः-	543
तार्थः	
(भा) एवंशब्दपुनस्समिच्छब्दयोराशयः ..	544
(बृ) समित्पदस्य यौगिकार्थग्रहणे न्यायः	514
(भा) अस्मिन् कर्मणि अमच्चकांश न्यायः ..	545
वेक्षनौ चोदितधर्मस्य प्रधानार्थत्वे दृष्टान्तः अस्मिन्प्रकृतिः, 545 तत्र विशेषश्च	
(बृ) प्रधानविषय तूष्णीत्वे हेतुः, तूष्णीमश्चिह्नोत्रस्य प्रातर्दोम- 515 विकृतित्वोपपत्तिः	
(भा) होमे देवता, हविर्देवतामातिभेदश्च, तूष्णीकार्याशाः समति. 546 होमेद्रव्यं च	
(बृ) होमे आंश्रयत्वोपपत्तिः, तूष्णीमित्युपदेशमतौ प्रमाणम् 546	
(भा) अश्चिह्नोत्रस्थानेऽनुकल्पः, अस्याः पूर्णाहुते. स्थाने प्रजापति- 547 ध्यानाकारश्च.	
(बृ) पयोहोमत्वे प्रमाणं साङ्गस्थानिकत्वे हेतुः, चतुर्थ्यन्तनिर्देशं 547 हेतुः.	
सप्तदशी खण्डिका	
(भा) अग्न्याधेयावधिनिर्देशः .. .	548
(बृ) पूर्णाहुतिशिवाजपान्तमितिभाष्याशयः, अनुपपत्तिपरिहारश्च 548 ” कदाचिर्विषयो नित्या अपि .. .	548
” कच्चिसदनित्यता तद्दतुश्च प्रायश्चित्साधानसंस्कार्यं, कश्चि- 549 द्वोमोऽश्रिंसस्कारः	
(भा) विराट्कमानन्तरोद्धननादि निषसादहोमान्तस्याधिकारि- 550 नियमादि	
अष्टादशी खण्डिका,	
” लघुनिर्देशोपेक्षाफलं उपसादनान्तस्य कालश्च	551
(बृ) लघुनिर्देशप्रकारः भाष्यदर्शितफले प्रमाणोपपत्तिः	551
(भा) उपसादनान्तकरणे पक्षान्तरं, हिरण्यहोमो न सर्वस्य	552

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) पक्षान्तराशयः, हिरण्यहोमानुष्टाने मानं, राजन्यस्वैवेत्यत्र हेतु	552
(भा) मन्त्रवस्त्येतिपदफलम्	— 553
(बृ) ज्ञानार्थमित्यत्र स्थलान्तरसाधारणविषयका	553
	एकोनविंशी खण्डका
(भा) यजमानस्य जयलाभप्रकारः	554
(बृ) ब्रीहिभ्य इति विभक्तयर्थः, हिंसारूप च, पणनेन ब्रीहिसंपत्ति प्रकारविवरणम्.	554
(भा) उद्घननादिशेषि तत्रमानं च, सम्यावध्याङ्गताफल मन्त्र- निर्देशवैचित्रयहेतु.	555
“ श्वेषराद्यन्तरूपं, आहवनीयस्याश्वपदिकत्वे (सस्कारविशेष- रूपः) हेतुः	556
“ अग्नथाधेयदक्षिणाकाल. अन्वाहार्यधर्मविग्रहश्च	556
“ पूर्वं विद्युदस्यकरणेऽयं पक्षः, संस्कारसमाप्त्यवसरः, अग्नथा- धेयस्यत्येतल्लाभः	556
“ अङ्गदक्षिणा क्वचित्पृथंगव, तत्र मानम्	557
(बृ) आग्नेयस्य पृथग्दक्षिणावश्यकत्वम्, अङ्गविशेषेषु पृथग्दक्षिणा श्रुतिसिद्धा.	557
(भा) धनुदानादौ विशेषः, सोमक्रयणश्रुतावेतदर्थसिद्धिः	558
(बृ) धनोर्दाने आलम्भे च विशेषहेतुपपत्तिः, सोमक्रयणश्रुतावेत- दर्थसिद्धिविवरणम्	558
(भा) द्वादशी दक्षिणाव्यक्तिः. उपर्यपि दित्सायां व्यवस्था च	559
“ गोद्वादशत्वे मानं, एच्छिर्कं दानं श्रौतमपि	559
“ काममूर्ध्वमित्यनियमपरिहारेण दानकल्पाः, उक्तदेयेषु व्य- वस्था	560
(बृ) काममूर्ध्वमित्यत्रव्यवस्थाविवरणम् ; व्यवहितसूत्रविवरणप्र- वृत्तिहेतुः	560
(भा) पशुबृद्धिविशेषमिच्छतो दानकल्पः विकल्पे पक्षान्तरं च ..	561
(बृ) न बृद्धा दीयते इत्यंशसूत्रारूढः ..	561

विषया-		पृष्ठसंख्या
(भा) बहुगोदानाशक्तस्य प्रत्याज्ञायः गोव्यतिरिक्तं न निवर्तते	562	
“ सिद्धमिष्टिरिति निर्देशस्थले श्लेष्यांश्.	..	562
(बृ) काममेवत्येतदाशय.	,	562
“ गोः दक्षिणान्तरानिवर्तकत्वहेतुविवरणं, भाष्यदर्शितंश्लेष्यांशे हेतुः	562	
	विजी खण्डका	
(भा) पवमानहविषां कालान्तरं तत्र च पक्षान्तरं, कवचद्वत्सरान्ते पवमानहवीषि	563	
“ सोमदेवताभ्य आहुतिद्रव्यं विशेषाश्च	564	
(बृ) तिसृभ्य एवत्यत्र हेतु	564	
(भा) भिन्नाभिन्नतन्त्रत्वे दक्षिणाविवेक., नानातन्त्रमानं. पवमान- दक्षिणाव्यवस्था	565	
(बृ) भिन्नतन्त्रत्वाश्रयः, भाष्योक्तप्रतिषेधोपपत्तिः	565	
(भा) नानातन्त्रे शतमानदक्षिणाविवेकः	566	
(बृ) पक्षयोः स्वरूपे, कामनाश्रवणेऽप्यकाम्यता, शतमानदक्षिणा- विवेकविवरणम्.	567	
(भा) ऐन्द्राग्निर्वापकाल.	567
(बृ) सूत्रे आद्यमानस्वरूपानुपदेशोपपत्ति.	567	
“ सद्यस्कालत्वे हेतुः	567
	एकविशां खण्डका	
(भा) उत्कर्षपक्षे व्यवस्था तत्र हेतुश्च, इदानीमाग्रयण उपदेशपत्तः पक्षान्तरं च.	568	
(बृ) उत्कर्षणीयानां रूपं, अग्न्याधेयसमाप्तिविवरणं, मतभदः 568 विशेषश्च		
“ वोधायनानुसारिण उपदेशस्यापपत्तिः ..	568	
“ विनैव चतुर्धाकरणं प्रधानम्, पावमानोत्कर्षेऽपि सद्य ऐन्द्राग्नि 569 इति पक्षोपपत्ति.		
“ चतुर्धाकरणपरिहारप्रकारद्वयम्	569	
(भा) आर्षेयपदप्रयोजनं, वरोऽयं दक्षिणात्मक इष्टः.	570

विषया:	पृष्ठनंबरा
” अत्र आमावास्यपौर्णमासतन्त्रव्यवस्था	570
(वृ) आर्षेयपदप्रयोजननिर्वाहद्वैविध्यम्	.. 570
” प्रयोगाङ्गत्वमिष्टिदक्षिणाकालिकत्वं च, ब्रह्मौदनवरवैलक्षण्य-	570
मस्य वरस्य	
(वृ) अन्यत्र पौर्णमासतन्त्रतोपपत्तिः	571
(भा) आग्नावैष्णवादेदक्षिणा, अनुनिर्वाप्यसर्वप्रत्यास्त्रायस्य का- लादिः	571
(वृ) भाष्ये दक्षिणप्रदर्शनहेतुः, पूर्वोक्तादित्यचरुर्धर्मकत्वाभावः	571
(भा) अग्निहोत्रसंकल्प कामनापक्षभेदादि	572
(वृ) अग्निहोत्रसंकल्पप्रकारभेदमानं, स्वर्गकामनाकार्यत्वे हेतु.	572
(वृ) कामनायां उपदेशपक्षाशयविवरणम्, फलश्रुतिसञ्चेऽन्यधि- कारिभेदेन तदविवक्षाऽपि	573
” कर्मणां मोक्षविरोधित्ववादनिरासः	573
(भा) विद्युदसिनिषेधतद्वेत्	574-5
” आधानकल्पभेदेन दशहोतृहोमादावश्चिः उपदेशपक्षश्च	575
(वृ) नक्षत्राधाने दशहोतृहोमे विशेषतद्वेत्	575
” सोमाधानंऽन्याश्वपदिकएव दशहोत्रश्चिहोत्रहोमोपपत्तिः, उपदेशपक्षाशयः.	575
(भा) दशहोतृग्रहहोमयोः पक्षान्तरम्	576
” अग्निहोत्रे हविरिसादनमन्त्रेण नित्येन विप्रतिषेधपरिहारः	575
” संवत्सरान्ते अप्येवम्, अत्रोपदेशपक्षः	576
(वृ) अन्यतुपक्षस्याशयः.	”
” अथसायामित्यादिसूत्रभागाशयः, समावेशोपपादकन्यायः, उपदेशपक्षे हेतुः	566
(भा) अजस्रेषु धारणादिविशेषाः, स्वयंशब्दविवक्षितार्थः, अहत- वासोभरणावसरः	577
(वृ) स्वयंशब्दतस्तदर्थलाभप्रकारः	. 577
	द्वाविंशी खण्डिका
(भा) सूत्रे अग्निहोत्रपदार्थः गोदानसम्प्रदानं च, हस्ताचनेजने समचक्रामन्त्रकपक्षौ	578

विषया.	पृष्ठसंख्या
(बृ) हस्तावनेजने भाष्यदर्शितपक्षद्वयोपपादि:	578
(भा) आधानसंवत्सरेऽकार्यं कार्यं च कर्म	. 579
(बृ) " अग्निहोत्रान्यकतिपयाभ्युक्तुङ्गांहतवः	579
(भा) ब्रयोदग्नरात्रादुत्तरं कर्म तत्वाग्निः अग्न्यत्सर्गं मतिभेदश्च	580
(बृ) दर्शपूर्णमासवत्सरेऽप्यग्निहोत्रमस्त्येव	580
" आधानात्परं शास्त्रायनिपक्षं नित्यस्यैवेत्यवधारणहेतुः, फल-	580
वतां प्रवृत्तिपदार्थश्च.	
" अत्र सोमपशु शाश्वयनिपक्षे, उत्सर्गार्थत्वफलम्	580
(बृ) सूर्यवसानित्यादिहृष्टान्तस्य प्रकृतोपयोगः .	581
" नित्याधिकाराग्निहोत्रनिवृत्तिहेतुः रक्षार्थस्यानिवृत्तिः	581
" उपदेशपक्षे हृष्टान्तानुगुण्यम् .	581
" अजस्रोत्सर्गस्वरूप अजस्रविधिलाभप्रकारश्च	581
" सारस्वतहोमादेः पौर्णमासीकर्तव्यतासमर्थनम्	582
" दीक्षादर्पि पुरुषसंस्कारस्य सकृदेव सोमादौ कर्तव्यतापादि- परिहारौ	582
" सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्यामेवेत्युपदेशमताशयः .	583
" सारस्वतहोमेन दर्शपूर्णमासकालवाधशङ्कापरिहारौ	583
(भा) सारस्वतहोममन्त्रान्तरे	585
(बृ) पाठकमवर्तमाननिर्देशादिफलाविवरणम् .	585
भ्रयोविशी स्पष्टिका .	
" हुत्येतिक्तार्थस्वारस्यविवरणस्, सारस्वतहोममन्त्रान्तस्योप- पात्ति..	585
(भा) दर्शपूर्णमाससङ्कल्पप्रकारः, सारस्वतादिहोमेष्वाग्निविशेषः .	586
" पक्षद्वयसाधारणाऽर्थं विभक्तयश्च	586
(बृ) अधिकारिविशेषे सङ्कल्पवैलक्षण्यम् .	586
सारस्वतादेसङ्कल्पपूर्वकालत्वपक्षोऽपि भाष्यदर्शितक्षिणाः, 586 जयाश्च प्रतिप्रयोगम्	
(भा) जयषु विभक्तिविकल्पः, कवच्छ्रूतैव विभक्तिः, कामनाविशेषे 587 चतुर्दशी	

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) अविकृतपरिग्रहे हेतुविवरणम्	587
(भा) व्याहृतिभिरासादनमुभयोरपि	589
“ अजस्माधारणग्रवासादिनियमस्य आधानाविशेषविषयत्वम्	”
(बृ) एकमन्त्रकासादनहेतुः एतद्वृतपदेन ग्राह्यविशेषनिर्णयोप-	”
पत्तिः	
(भा) मतान्तरे तिथ्याधानयोः प्रत्येकधर्म उभयधर्मश्च	590
“ आधानाविशेषेषु तदभावः, सोमाधानेऽपि न	590
(बृ) सेष्टथपवर्गस्य मानसिद्धता	590
“ उभयत्रन्यस्यान्यपक्षता	590
“ अजस्माश्चिह्नोत्रानियमादेरनुष्टानव्यावृत्तिहेतुः अननुष्टानस्थलानि	590
“ अश्चिह्नोत्राङ्गत्वहेतुः, सोमाधाने तदभावहेतुश्च	590
(भा) नक्षत्राधानेऽपि पूर्ववत् पौर्णमास्याधानविशेषधर्मा	591
(बृ) आधानाङ्गत्वे इति भाष्यभावः तदनौचित्यं च, अमावास्या-	591
धाने प्रथम एव ते इत्यत्रोपपत्तिः	
“ पौर्णमासीनक्षत्राधानयोर्विशेषोपपत्तिः	591
(भा) सर्वाधानसाधारणार्थं कल्पकारमातिभेदश्च, आधानेषूपक्रम-	592
भेदाः मनान्तरम् उपदेशमतं च	
(बृ) मध्येऽश्चिह्नोत्रहोमे इत्यस्य विवरणं द्वेधा	592
“ क्रत्वादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः	593
“ केचिदित्याद्युक्तमतस्याशयः, पर्वशब्दस्य चतुर्दशीपरत्वोप-	593
पत्तिः	

चतुर्विंशी खण्डिका

(भा) पौर्णमासारम्भपूर्वकत्वयक्रमादि उपदेशपक्षश्च	594
(बृ) अश्चित्यागपदार्थः	594
(भा) (पौर्णमासी पूर्वं पवेति) पक्षान्तरं यागकालः	596
“ आधानमाश्रनिमित्तकत्वं ब्रतानाम् 596
(बृ) भाष्यस्योपदेशपक्षादरपरता च	. 596
(बृ) ब्रतस्य तथात्वं श्रुतिकण्ठोक्तिसिद्धम्	... 596
(भा) अन्तर्नाव्यपां प्राशनं द्वेधा	... 597

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) नकं दानसङ्कल्पाकारः	598
(भा) इह परं सङ्कल्पोक्तेराशयद्वयम्	598
पञ्चविंशी खण्डिका.	
(भा) अन्नदाने विशेषः, आधानसंवत्सरे मांसभक्षणनिषेधः, 599	
आदिष्टभ्यनुक्ता च तस्य	
" अग्रथाधानपुनराधानपदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रथमविकृतित्वं च 601	
द्वितीयं	
" अङ्गेन विधुरतापदार्थः मतभेदश्च	601
(बृ) पत्नीरूपाङ्गचैधुर्युं पुनराधानविधेराशयः मतान्तरं च	601
(भा) अङ्गविधुराधाने पक्षान्तरं तत्पक्षेऽनुद्धिपदार्थश्च	602
" उक्तपक्षान्तराशयः	602
" पुनराधानसङ्कल्पकालादि	603
(बृ) पुनराधाने सङ्कल्पकालोपपत्तिः	603
(भा) अग्निमुद्रासविष्यत इष्टिषु देवतानिर्णयः, असम्भारपक्षेणानुष्टुप्तातुर्विशेषः	603
" अग्नयुत्सर्गे मतद्वयम्	604
(बृ) वाक्यशेषो लिङ्गं च, उपदेशपक्षाशय	604
" असम्भारपक्षे क्रास्त्रिविशेषलोपहेतुः, पौर्णमासेष्टुप्तुत्सर्गेष्टश्च 604	
त्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः	
(भा) उत्सर्गे प्रकारान्तरं, उत्सर्गेष्ट्रिविधान्तरमपि	605
(व) उत्सर्गेष्ट्रिपौर्णमासेष्टुप्तुत्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः, उत्सर्गे 605	
प्रकारान्तरपक्षाशयः	
" विधान्तरे मानं, अस्यैव शास्त्रान्तरं विशेषः	605
(भा) निनिमित्तत्यागपक्षानभ्युपगमः, हिरण्यकेशिपक्षः .. 606	
(घु) निनिमित्तत्यागपक्षे दोषः	606
षड्ब्रुशी खण्डिका.	
(भा) उत्सर्गपरावधिः तदतिक्रमे च कार्यम्, कर्मविशेषेषु 608	
प्रायश्चित्तविशेषाः.	
(बृ) अनुक्तप्रायश्चित्तोष्टु विषयविशेषव्यवस्था	608

विषयाः	पृष्ठसंख्या
(बृ) प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यशङ्कापरिहारौ पक्षान्तरं च	608
(भा) अन्यत्र (अविधानेनत्यकरि) अतिदेशः, सवत्सरानत्यये न	609
प्रायश्चित्तम्	
(भा) प्रथमाधानवैलक्षण्यं, उपदेशपक्षः	. 609
(बृ) अविधानेन त्यागभेदप्रायश्चित्तेषु विशेषः	... 609
” प्रायश्चित्ताप्रवृत्तिहेतुः, आधानप्राप्तं वैलक्षण्यम्	609
” उपदेशपक्षे पुनराधानेऽतिदेशासङ्कोचे हेतुः	. 609
(भा) सारस्वतहोमाद्यपि क्वचिन्न, पुनराधेये हिरण्यकेशिमतम्	610
(बृ) प्रायश्चित्ताधाने विशेषोपपत्तिः	610
(भा) पुनराधाने कालः, सम्भारपक्षे यजुषोऽपि प्रयोगनियमः ..	611
(बृ) सूत्रानुकूलणपरिग्रहोपपत्तिः, यदीनि नित्यानीति च पद- स्वारस्यम्	611
(भा) पुनः पञ्चविधानं नियमार्थ, तदन्यार्थत्वपक्षः, नियम- स्सभारेषु	612
(बृ) आयजुःपक्षेऽपि पञ्चपरिग्रहोपपत्तिः, संभारेषु नियमो- पपत्तिः	612
(भा) संभारतदभावपक्षयोः कर्मक्रमादिः .	. 613
(बृ) ” भाष्योक्तापेक्षितांशाः	. 613
(भा) अग्नयुद्धरणसाधनविशेषः	614
” उपस्थाने मतभेदः, मन्त्रविनियोगः प्रकृतिश्च	.. 615
(बृ) अस्मिन्नुपस्थाने कर्ता ”	”
” उपदेशपक्षे हेतुः 615
सप्तविंशी खण्डका	
” मन्त्रविशिष्टहोमविध्याशयः प्रातहर्त्मविकारत्वोपपत्तिश्च	615
(भा) उच्चस्त्वे स्थलाविशेषव्यवस्था	. 616
(बृ) उपांशुत्वाहेऽप्युच्चस्त्वे हेतुः ”	”
(भा) विभक्तिप्रयोगस्थानम् ..	617
(बृ) इह प्रयाजपदार्थः मन्त्रक्रमश्च ”	”
(भा) उपरिषादेयजामहात्पुरा वषट्काराच्च विभक्तिघटितमन्त्र- प्रयोगक्रमः.	618

विषया	पृष्ठसंख्या
(बृ) तत्र प्रथमे इत्यादिभाष्यस्य विभाक्तिप्रकारदर्शकत्वम्	618
” काम्यविभक्तिप्रयोगपक्षः, स्वपरशाखीयत्वविभागः	618
(भा) श्रुत्युक्तसौम्यत्वोपपत्तिः, याज्या अनुमन्त्रणं च	619
(बृ) देवतोपलक्षणव्याहृत्युभयग्रहणफलम्	619
” मुतमानम्, सौम्यस्य पवमानपुरोऽनुवाक्यात्वोपपादनम् ..	619
(भा) सौम्यस्याश्रयत्वप्रकारान्तरम् , अत्र याज्यापुरोऽनुवाक्या	620
दि पक्षान्तरं च	
(भा) विकारत्वे हेतुः	620
(बृ) उपदेशपक्षः ”
(भा) पत्नीसंयाजेषु विशेषः	621
(बृ) सर्वाग्नियत्वे हेतुः, नाध्वयोर्विकारा इत्यत्र हेतुः	.. ”
(भा) पत्नीसंयाजेषु पक्षान्तरम्, याज्यानुवाक्याविशेषव्यवस्था	622
(भा) पञ्ज्ञच्छन्दसः परिग्रहमानम्, तत्र विशेषश्च	622
(बृ) पुरोडाशविषये अनियमहेतुः	”
(भा) पुनरुर्जेत्यादिद्वयोर्द्वयादिव्यवस्थादि	... 623
अष्टाविंशी खण्डका.	
” दक्षिणापदार्थविवरणादि	.. 624
(बृ) रजते हिरण्यशब्दप्रयोगाद्वाजतनिषेधानुपपत्तिशङ्कापरिद्वारा	624
(भा) निषेधप्रवृत्तिहेतुः	625
(बृ) केचिन्नुपक्षे उपपत्तिः, नोत्तमे इति हेतुविवरणम्	... 625
(भा) आग्निवारुणानुनिर्वापस्य स्थानापत्ति , द्विदेवत्यस्थानापत्तौ	626
क्रमविशेषः	
(बृ) भाष्यस्थ सकलपदार्थः, क्रमव्यत्यासे हेतुपपत्त्यादि 626
(भा) प्रथमाधाने अजस्तदशहोत्रादिर्वा, पुनराधेयानन्तरप्रयोग-	627
पौर्वार्पणमतिमेदः-	
(बृ) अजस्तादिप्रातिषेधहेतुपपत्तिः, दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्यग्रास-	627
स्यानुष्ठानपक्षः.	
” दर्शस्यैव प्रथमप्रयोगपक्षः 627
(भा) तृतीयाधानपदार्थः लेकादिद्वयोर्मकालादिश्च	... 628
(क) दर्विद्वयोर्मान्ते कर्तव्यतान्यायः, तृतीयाधानोपपादनम्	... 628

विषया

पृष्ठसंख्या

- (वृ) आग्राधेयिकदर्विहोमप्रत्याग्रायत्वोपपत्तिः, अन्वाहार्यदक्षि- 629
णात्वे हेतुः.
- (भा) अरणिनाशपदविवाक्षितार्थः, पुनर्मन्थेदितिवचनभावः 630
- (वृ) यदरण्योरिति सूत्रस्य श्रौतानुवादिता, पुनश्चब्दग्रहण 630
भावान्तरपक्षः
- „ प्राग्द्वितीयकालाशाश्वे कर्तव्यम् 631
- (भा) कचिदनुगमनस्वरूपम्, सूत्राशयान्तरम्, अन्यसूत्राशयः 632
पक्षान्तरं च
- (वृ) प्रणीताग्निनाशस्वरूपम्, अविशेषनिर्दिष्टेषु विशेषपरिग्रह- 632
योगाशङ्कानिरासः
- „ भाष्यस्थाशयमेदविवरणम् 632
- (भा) क्रषिद्वयाभिप्रायः, पुनराधेय उपदेशपक्षस्थो विशेषः 633
क्रषिद्वयाभिप्रायविवरणम्।

एकोनत्रिशी खण्डिका,

नानाशाखास्थकल्पावगतविधिभिदायोगितत्तद्विशेषैः
आपस्तम्बीयकल्पोऽभिमतपथयथायोगहृदव्यवस्थः ।
तत्रास्मिन् भाष्यवृत्ती सुविवरणपरे तत्तदुक्तेषु सम्यक्
मीमांसासक्तबुद्धेः सुखमवधृतये कल्पतां संग्रहोऽयम् ॥
तदिह मम संजिधृक्षोः
परिचयदोषं हावश्यसंभविनम् ।
क्षाम्यन्तो यदि वा स्यात्
गुणग्रहो याक्षिका मयि दयन्ताम् ॥

इत्यभ्यर्थयते,
सो. नरसिंहाचार्यः,
महीशूरपुर प्राच्यकोशागारपण्डितः.

आपस्तम्बीयकल्पसूत्रधूतेस्वामिभाष्यतद्वृत्योः कपार्दिभाष्ये
चोदाहृतानि प्रमाणवचनानि

पृ

- १०८ (भा) अक्षमात्रं सुव (स्य द्वारम्) स्योदरं सुगञ्जल्याकारा ।
आयामः पञ्चभागस्स्यात् द्विभागः पात्रमुच्यते ।
त्रिभागे दण्ड इत्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥
विस्ताराद्विगुणं पात्रं श्रीवा विस्तारमर्धतः ।
श्रीवार्थं तु विलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् ॥
विलस्योच्छ्रायो विश्वात्यंशः ॥
इति स्त्रां शाखान्तरम् ॥ इति ॥
- “ अग्निदेवत्या इति तु स्थितिः ; भक्तिमात्रमितरत् ।
(निरुक्तम् अध्या ८ खं. २२ महाराष्ट्रपाठे)
- ५७३ (बृ) अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्वते ॥ (ई. उ ११)
- १ ९५ (सू.) *अष्टाशीतिशतमीषा तिर्यगक्षश्चतुश्चातम् ।
षडशीतिशुगं चास्य रथश्चारण उच्यते ॥
- ९२ “ रथाक्षमात्री पञ्चास्तिर्यगीषया प्राची । विपथयुगेन
पुरस्तात् ।
- ३८० (बृ) अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
(भ. गी. ९-२४)
- “ आतमितोः प्राणमायच्छेत् नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ।
(आप धर्म. २-१२-१८)
- ५७४ इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥
(वि. पु. ६ ६-१२)

*इति इयं कारिका ; ‘एवं चोदाहरन्ति रथशास्त्रविदो
रथकाराः । इति भाष्यकृताऽवतार्यते ॥
तक्षशास्त्रे गान्धर्वागस्त्यादिभिरकुलिसङ्ग्रहयोक्तं रथ-
परिमाणश्लोकमुदाहरति’ इति करविन्दाद्विषेना-
वतार्यते ॥

- (बृ) उपोद्धातः पदच्छेदः पदार्थः पदविग्रहः ।
आक्षेपश्च समाधिश्च व्याख्या षोढा प्रकीर्तिंता ॥
- ५७४ एष हेव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीषति (कौषी. ३-९)
- ” कण्वं तु बधिरं विद्यात् सुरापं कश्यपं विदुः ।
(उपदेशनिगमः ?)
- ५७५ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतसुच्चमम्
(भगवद्गीता १८, ५)
- ” कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे ।
विभागः स्थानसामान्यात् अविशेषेऽपि चोदिते ॥
(तन्त्रवार्तिकम् १-२-१७)
- ५७६ कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता (महाभा)
” गुणलोपेऽपि मुख्यस्य । (जै. सू १०-२-६३)
- ” गृहमेधिनोर्बतं कालयोर्भाँजनम् । (आप ध २-१-२)
- (भा) चतुरश्रो ब्रह्मचमसो होतुस्तु परिमण्डलः
पृथुस्तु यजमानस्य त्रयश्चिरद्वातुरुच्यते ॥
प्रशास्तुरवतष्टस्यात् उत्तष्ठो ब्रह्मशंसिनः ।
होतुरथं विशाखी स्यात् नेष्टुर्दक्षिणवक्रकः ॥
आच्छावाकस्य राज्ञावान् आश्रीधस्य मयूखकः ।
एते दण्डविकाराश्च चमसानां प्रकीर्तिः ।
- ३८० (बृ) चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः ।
(तै आर ३-११-२)
- ५७८ ” सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति (तै, आर ३-११-१)
” तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति+केन
(बृ उ ६-४)
- ” तमेवं विद्वानमृत इह भवति (तै आर ३-१२-१७)
- ” तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति(श्वे उ ३-८)
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण द्वियं वृत्तवर्तीं पतिः ।
(याज्ञ-स्मृ १-८९)
- ” दुर्भिक्षे राष्ट्रसंबाधे देहनित्यात्य (यादिषु) येषु च ।
(आपद्वक्षणम्)

- ५७३ (बृ) न कर्मणा न प्रजया-शुः (तै आर ६-१०-२१)
 द्वितीयां वै तु यो भार्या दहेद्वैतानिकाश्चिभिः ।
 जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं भवेत् ॥
 नित्यनैमित्तिकं काम्यं प्रकान्तं कार्यमेव तत् ।
- ३८० " नारायणः पर ब्रह्म आत्मा नारायणः परः ।
 नारायणं महाश्वेतम्—(नारायणोप) (तै आर ६-२५)
 " पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते ।
 " प्रकान्तमग्निहोत्रादि यर्त्कं च श्रुतिबोधितम् ॥
 " आर्तवाभिष्ठुतां नारीं विहाय कुरुते द्विजः ॥
 " प्रतिसंबत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।
 कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥
 (याज्ञ. स्मृ १-१२५)
- ३८० " ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माशौ ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥
 (भ गी. ४-२४)
- ६०२ " ब्राह्मणः काममशीयात् श्राद्धे व्रतमपीडयन् ।
 भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाशीन् (मनु ५-१६८)
 " मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तर्मर्थमाह ।
 स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशशुस्स्वरतोऽपराधात् ॥
- (पाणिनि शिक्षा ५२)
- " *मातृणां तु भवेत्पूर्वे पितृणां तदनन्तरम् ।
 ततो मातामहानां तु ॥ (प्रचेतस्समृतिः)
 .. *मृगभवनादि राशिद्वयदिनकरमोगस्थिति समानाः ।
 शिशिरवसन्तश्रीष्मा वर्षाश्शरदो? हिमागमाःक्रमशः॥

¹ *‘मातृश्राद्धं तु पूर्व स्यत्’ इति प्रथमपादे पाठः निबन्धेषु दृश्यते.
 त्यमार्या कतिपयपदव्यत्यासेन ब्रह्मगुरुसीये सिद्धान्ते पञ्चते.

पृ.

- ३८० (वृ) य आत्मनि तिष्ठान्नात्मनोऽन्तरो+स आत्मा
 (बृहदा-माध्यन्दिनपाठे ३-७-२२)
- ” यजुरन्तरये ऽन्वाहारं धानञ्जयः उपेक्षणं शाण्डल्यः
 (द्राहायणशौतम्)
- ५७४ यज्ञेन यज्ञमयजन्त+देवाः (तै आ ३)
- ३८० ” यत्करोषि यदश्वासि यज्ञुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
 (भ गी ९-२७)
- ५७४ यथा वा रथोऽन्यतरेण चक्रेण न वर्तते यथा ह वा
 पक्षेणैकेन पक्षी (ताण्डायनिश्चु).
- ५७४ यदेव विद्यया करोति ॥ (छां १ १-१०)
- ” यस्य वेदिश्च वेदी च चिच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
 स वै दुर्बाह्यणो नाम न सोमं पातुमर्हति ॥
- ” ” यश्च पौर्णम्बवो भवेत् (इति चतुर्थपादेपाठां)
 ” यश्च वै वृषलीपतिः ”
 (कपर्दिभास्ये ७३ मे पञ्चे)
- ३८० ” ये ऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
 ते ऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥
 (भ गी ९-२३)
- ३८० ” यो देवानां नामधा एक एव
 (तै. सं ४ का ६-२-२)
- ” रजस्वला चेच्छौताश्मिमशानात् स्पृशते यदि ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या शुचये ऽग्नये ॥
- ” वसायुक्लमसृज्ञांसं मूत्रविद्कर्णविण्णखाः ।
 श्लेष्माश्रुपूर्णिका स्वेदा द्वादशैते नृणां मालाः ॥
 (मनु ५-१३५ किंचिद्यत्यासंनपञ्चते)
- विहितं यद्कामानां कामात् तद्विगुणं भवेत्
 (सिताक्षरायां वचनमिदं दृश्यते ३-२२६)
- ” शुचिना कर्तव्यम्

पृ

(वृ) श्यामलाम्ला च निष्पत्रा क्षीरिणी त्वचि मांसला ।
श्लेष्मला वमनी वह्नी सोमाख्या छागभोजनम् ॥
(आयुर्वेद)

३८० „ स एतांश्चतुहौर्वृनात्मस्परणानपश्यत् ।
(तै ब्रा ३-७-१)

स ब्रह्मा स शिवः (तै आ ८)

१० (भा) सङ्क्षवान्तः प्रातः (आश्वलायनसू.)

(वृ) सावित्री मात्रसारोऽपि नासौ दुर्ब्रीक्षणो भवेत् ॥

१० (भा) सोमान्तानि तु नित्यानि (वासिष्ठगृ.)

(वृ) स्पृष्टा तु वैदिकाञ्चि या प्रमादाद्वा रजस्वला ।
नष्टं तमाहुर्विद्वांसो ह्यग्रथाधेयं भवेत्युनः ॥

(कौण्डन्यस्मृ.)

(भा) सोमो न विक्रेतव्यः ॥

५७४ हिरण्मयशशकुनिर्ब्रह्मनाम + संपराये (काठ)

श्रीमते हयग्रीवाय नमः

श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसाहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषितम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

श्रीकौशिकरामाग्निचिद्विरचिता वृत्तिः

नमस्त्वैलोक्यनिर्माणसहृतित्राणकर्मणे ।
चित्सदानन्दरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥ १ ॥

[अन्थावतारः]

आपस्तम्ब नमस्कृत्य धूर्तस्वामिप्रसादत ।
 तद्वाप्यवृत्ति क्रियते यथाशक्ति निरूपिता ॥ २ ॥
 न व्यवस्थाप्यते वस्तु स्वबुद्धिस्तु नियम्यते ।
 को वा समर्थो वेदार्थनिर्णयेऽत्यन्तगद्वरे ॥ ३ ॥
 कौशिकेन तु रामेण श्रद्धामात्रविजृम्भित ।
 वेदार्थनिर्णये यतः क्रियते शक्तिर्थुना ॥ ४ ॥
 यथाभाष्य यथाप्रज्ञ कृता ^१वृत्तिमां मया ।
 विद्वांसस्त्वनुगृह्णन्तु प्रसन्ना वीतमत्सराः ॥ ५ ॥
^२वेदभाष्यानुसारेण यथाशक्ति प्रकल्पितम् ।
 अल्पार्थमपि मद्वाक्य श्रद्धानस्य शोभते ॥ ६ ॥

^१ व्याख्यामि-घ.

^२ वेदमागानु-क

२ श्रीरामाभिच्छ्रुत्तिसहित धूर्तस्वामिभाष्यभूषितं आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् [ख. १, सू. १.]

हरि ओम्

(सू.) अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

(भा) ^१अथेत्युपोद्घात —‘यज्ञ व्याख्यास्यामः’ इति परिभाषाय
^२यज्ञजातिशब्देन एकविंशतिसंस्थस्य यज्ञस्य व्याख्या प्रतिज्ञाता ।

[यज्ञभेदाः]

^३सप्त पाकयज्ञस्थाः,—औपा^४सनहोमो वैश्वदेव^५ पार्वणमष्टका मासि-
आद्वं सर्पबलिरीशानबलिरिति ॥

[यागकालः]

(वृ) अत्र दर्शपूर्णमासादीना काला उच्यन्ते—यदहश्वन्द्रमाः पूर्ण
उत्सर्पेत् इत्याद्यौपवस्थ्यकालानुसारेण द्वितीयेऽहनि यागः । श्वः पूरि-
तेति पूर्वाङ्गेऽल्पपञ्चदशीपक्षे । खर्विकां तृतीयामुपवसेदित्यं पक्षः प्रति
पदि पूर्वाङ्गे संधिपक्षे उत्तरेऽहनि सङ्क्लान्त प्रतिपत्सभवपक्षे । सध-
^६स्म्कालता तु पूर्वाङ्गेऽल्पपञ्चदशीसक्रिपाते केवलप्रतिपत्पथमांशसभव एव ।
विकृतीना तु रात्रावपराङ्गे वा संधिपक्षे तास्मिन्नहन्यनुष्ठानम् ; सधः
पूर्वेद्युरारभ्य वा । पूर्वाङ्गे संधिपक्षे प्रकृतिं कृत्वा पञ्चात्सधस्कालैव विकृतिः ।
तत्र न खर्विकोपवास । यदहर्न^७ दृश्यते तदहरमावास्यायामिति
मध्यन्दिनात्परतस्संधिपक्षे । श्वो न द्रष्टार इत्युत्तरेद्यु । पूर्वाङ्गे संधिपक्षे ।
विकृतिकालः पूर्ववत् । यिष्ठपितृयज्ञस्तु संधिमदहोरात्रापैराहादौ ॥

अथातो—स्यामः । अत्र भाष्यम् ; अथेत्युपोद्घात इति ;—

^१अथेपोद्घातः—स्ख. ग. ^२यज्ञ जाति वचन शब्देन—स्ख. ग. जातिशब्देन—जा.

^३कथमेकविंशतिसंस्थो यज्ञ इति चेत् सप्त—क्ष. ग. ^४सनामि—जा. ^५पार्वणा—गा.

^६स्काला—घ. ^७दृश्येतेति मध्यन्दिना—क्ष. घ. दृश्येति मध्यन्दिना—स्ख. ^८राह
एव—घ.

(भा) सप्त हविर्यजस्थाः ;—अभिहोत्र दर्शपूर्णमासौ आग्रयण चातुर्मास्यानि निरुद्धपशुबन्धः सौत्रामाणि^१ पिण्डपितृयज्ञादयो दर्वीहोमा इति ॥

सप्त सोमस्थाः ; — अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोम उक्त्यज्ञोऽडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्याम इति ॥

[पशुहविर्येदाः]

तत्र यज्ञसाधनानि हर्वीषि ; —^२पशुप्रभव दशविष पयो दध्याज्यमामिक्षा वाजिन वपा त्वं^३ज्ञास लोहित पशुरस इति ॥

[उपोद्धातनिर्वाहः]

(वृ) अथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वात् पूर्ववृत्तापेक्षाया ‘यज्ञ व्याख्यास्याम’ इति पारिभाषा पूर्ववृत्तोपोद्धातरूपोच्यते । ^४तदानन्तर्यमथ^५शब्दस्यार्थः ॥

[दर्वीहोमताहेतुः]

दर्वीहोमा इति—यज्ञशब्दवाच्यत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य वषट्कारप्रदानत्वाभावादर्वीहोमता । आदिशब्देन ^६चतुर्हेतुहोमादिग्रहणम् ॥

[अत्यशिष्टोमपदार्थः]

^७सप्तसोम—र्याम इति—अभिष्टोमे यस्मिन् राजन्यस्य ओडशी गृद्धते सोऽत्यभिष्टोम । ब्राह्मणस्याप्यत्यभिष्टोमो लभ्यते चत्वारिंशतस्कारनियमात् ॥

[तत्तद्विस्थानानि]

तत्र --- वर्षीषि —^८ सप्तसाधनकयज्ञव्याख्याप्रतिज्ञानाद्यज्ञसाधन-हर्वीष्युच्यन्ते । पशुप्र—^९ पशुरस इति—अश्वमेषे त्वच उत्कृत्य वपाना-

१ पिण्ड पितृ यज्ञ इति—ख. ज. २ पशुप्रभवानि दशविधानि—ग.

३ त्वचोमास—घ ४ वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्यानुपलम्भात् नेहानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति रुद्रदत्त ५ शब्दर्थ—क. ६ चातुर्हेतु—क. ७ वृत्तिरियं प्रायोव्याख्येया-

व्याख्येयानिखिलानुपूर्व्यज्ञवादपरा । तत्रानुपयोगिता निखिलानुवादस्यालोच्य आद्यन्त-भागमात्र संगृह्य प्रतीकतया प्रदर्शयाम ८ तत्साधनक—क. (मु. रि) ९ मुक्तिते

तु वसा इति पशुरसस्थाने पाठ

[औषधहविभेदा]

(भा) औषध द्वादशविध ;—ओषधयस्तणुला पिष्टानि^१ फलीकरणाः पुरोडाश ओदनो^२ यवाग्. पृथुका लाजा धानास्सक्तवस्तुरेति ॥

[अन्यानि हर्वीषि]

^३ आकाशो वायुरापो मधु सोम^४ कृष्णलानि किंशुकानि समिध शक्लानि वर्हिं करीराणि खर्जूराणीति स्वाहाकारवषट्कारप्रदानानि^५ ॥

[गौणं हविः]

अभिशशरीर^६ वायुशशरीरी तुषा इत्येतान्यपि यज्ञसाधनानि हर्वीषि देवतार्थत्वात् ॥

(बृ) मिति^७ वचनात् । अश्वम्य लोहित^८ स्विष्टकृदर्थमिति च । पशुरसोवसा । ^९वचनादन्यानि हर्वीषि—आकाशो—खर्जूराणीति—आकाशो मनो(ग्रहे)होमे । वायुर्वातनामहोमे । आपस्ससृष्ट (हविषि) होमे । मधु मधुना जुहोतीति । कृष्णलानि प्राजापत्यायाम् । किंशुकानि सर्पबल्याम् । शक्लान्याधाने । करीराणि खर्जूराणि च कारीर्याम् । ^{१०} स्वाहाकारवषट्कारप्रदानान्येतानि हर्वीषि ॥

अग्निः शरी—र्थत्वात् इति—एतेषामपि यज्ञसाधनत्वम् । तुषग्रहणेन ^{११}शक्लोहितादीनामनुनिष्पत्नानामहोमसाधनाना ग्रहणम् ।

[उपचार हतु.]

हर्वी—र्थत्वात् ;—हविशशब्दो देवतायै त्यज्येषु वर्तते पयःप्रभृतिषु खर्जूरान्तेषु ॥

^१ णानि—क्ष. जा. ^२ यवाग् पृथुकलाजा—ग ^३ अन्यान्यपि हर्वीषि—स्त्रा

^४ कृष्णला—ग ^५ नीति—जा. ^६ प्राणश्य—जा ^७ विधानात् ^८ स्विष्टकृदर्थ निदधातीति च—घ. ^९ अन्यानि वह—घ. ^{१०} एतानि हर्वीषो—नानि—श. ^{११} शक्लेमादी—घ.

[नित्या यज्ञाः]

- * (भा) सोमान्तानि तु नित्यानि^१ ‘नैयमिक द्येतद्वणसस्तुतम्’ इति वसिष्ठवचनात् ॥

[नित्यताहेतवः.]

सोमावरार्ध्यानि यानि श्रूयन्ते तानि कर्तव्यान्यवश्यमिति । अतोऽफलार्थिनापि कर्तव्यानि क्रुणश्रुते । अभ्यासविधानात् अक्रियायां च

[हेतुविवरणम्]

- (बृ) सोमान्तानि तु वचनात् इति—‘त्रिभिरक्रुणवा जायद्वे ब्रह्मचर्येणर्धिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पशुभ्य.’ इति । यज्ञशङ्क्वस्य व्द सामान्यवचनतया एकविंशतिसस्थयज्ञपरत्वाभिप्राय ॥

सोमावरा—वश्यमिति—आपस्तम्बेन वानप्रस्थधर्मे ‘त्रिद्वयी समाप्य दार कृत्वा’ इत्यादिना^३ नित्यकर्तव्यकर्मकाण्डे ‘सोमावरार्ध्यानि यानि श्रूयन्ते’ इति निर्देशाच्च ।

अतोऽफला—श्रुतेः—अत अफलार्थिनाऽपि कर्तव्यत्वान्नित्यता । निमित्तानपेक्षत्वाच्च क्रुणसस्तुते । सर्वेषा नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—अभ्यासविधानात्—‘घर्मो वा एषोऽशान्त । अहरहौ प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रम्’ इति, ‘तस्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । त कालेकाले आगते यजते । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते’ इति, ‘ताभ्यां यावज्जीव यजेत’ इति च । ‘यो वै सोम भक्षयित्वा’ इत्यारभ्य ‘पुनर्मक्षोऽस्य सोमपीथो भवति’ इति सोमस्य ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्ठोमेन यजेत’^४ इत्यादिना चाभ्यासविधानात् । काम्यत्वे कामनाया सत्यामेव प्रयोगादभ्यासविधानमनर्थकम् । तथा निमित्ते सत्येव नैमित्तिकमिति ॥

अक्रियायां—धानात्—अक्रियाया केषाच्चिदैन्द्रामपञ्चवैश्वान-

¹ न्तानि च—ख घ. न्तानिनेत्यानि—ग ² न्तानिकर्मणि—ज.

³ दिनाकर्तव्य—घ. ⁴ इत्यादिनाभ्यास—क.

(भा) ऐन्द्रागपशुविधानात् सोमस्यात्मस्परणार्थत्वाच्च ‘स एतांश्चतुहोत्तृनात्मस्परणानपश्यत्’ इति । अतो व्याख्यातव्यानि ॥

[दर्शपूर्णमासप्राथस्यम्]

शाखादौ दर्शपूर्णमासमन्नाणा^१ मेव पूर्वमाज्ञानात् आधाने-
ष्टीनामपि दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् आधानादपि पूर्वं दर्शपूर्णमासव्याख्या
क्रियते ॥

(बृ) रेष्यादिप्रायश्चित्तविधानाच्च । काम्यस्याकरणे प्रायश्चित्ताभावाच्च ।
तथा दर्शपूर्णमासयोः ‘परमामेव काष्ठा गच्छति’ इति अपवर्गार्थत्वात् ।
‘स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इत्यादिषु च स्वर्गशब्दस्य अपरि
मितनिश्रेयसरूपमोक्षपरत्वेनापि सभवात् । ‘पञ्चहोतार चामीष्टे
पशुकामस्य’ इत्यत्र भाष्यकारेण स्वर्गशब्दस्य तथा व्याख्यानात्
अत्रापि मोक्षपरत्वम् । अतः स्वर्गफलत्वश्रवणेऽपि नित्यत्वमुपपद्यते ।
‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन’ इति^२ उक्थ्यादिस्थानामपि ज्योति-
ष्टोमत्वाच्चित्यत्वम् । पाक्षिकस्त्वभ्यासः ‘अपुनर्भक्षोऽस्य सोमपीथो
भवति’ इति लिङ्गादिति वक्ष्यते । अभ्यासपक्षे तु पशुकामादिगुण-
फलार्थिनापि कर्तव्यानि ॥

सोमस्या—इति—आत्मनिष्क्रयणार्थत्वादवश्यंभाविता । अभि-
होत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमान्ताना निर्देशात् ।

[मूलोक्त्वैतूपपत्तिः]

अतो—व्यानि—सर्वाधिकारिणां नित्यकर्तव्यत्वात् । अव्या-
ख्याने च स्वरूपज्ञानाच्चित्यवदनुष्ठानानुपपत्तेः ।

शाखादौ- क्रियते—ननु च अन्वाधानादेव वक्तव्यम्; किमर्थं

^१ णा पूर्वं. ^२ उक्थ्यादीनामपि—का.

[अधिकारावश्यकता]

(भा) ^१ यदि न क्रियेताधिकारं यान्यज्ञान्युत्तरत्र वक्ष्यन्ते तानि
कस्येति न ज्ञायेन् । ^२ ततो दर्शपूर्णमासाधिकारं क्रियते । इदानीं
पदादि ^३—अथ अत दर्शपूर्णमासौ वि आव्यास्याम् ॥

[अथ शब्दार्थं]

अथशब्दो मङ्गलार्थः ; ‘मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते !
अध्येतारं श्रोतारश्चायुष्मन्तो भवन्ति’ इति श्रुतेः । आनन्तर्याश्चे
वा लोकवेदवत् , ॥

[व्याख्याऽवश्यकी]

संक्षेपतो यज्ञो व्याख्यातः परिभाषायाम् ; विस्तरेण दर्शपूर्णमासा-

(वृ) अथातो दर्शपूर्णमासा ^४वित्यादि सूत्रम् ^५ उच्यते—यदि न—क्रियते ।

उपोद्घातः पदच्छेदः पदार्थं पदविग्रहः ।

आक्षेपश्च समाधिश्च व्याख्या षोडा प्रकीर्तिंता ॥

इति व्याख्यानप्रकारा । अत्र उपोद्घातरूप यज्ञ व्याख्यास्याम् इत्याद्युक्तम् ।

इदानीं पदादि—पदच्छेदा ^५ द्युच्यते । उपरितनसूत्राणामपि
पदच्छेदादिरूप व्याख्यानं कर्तव्यमित्येतत्पर्दर्शनार्थं प्रथमसूत्रं ^६ एव
व्याख्यानं क्रियते ॥

अथ—स्यामः—इति पदच्छेदः । अथ पदार्थां उच्यन्ते—
अथ शब्दो—श्रुतेः—आदौ मङ्गलं कार्यम् ; अथ श्रुतिर्हि मङ्गलम् ।
तस्य कोऽर्थं इत्यत्राह—आनन्त—वत्—लोके स्नातःअथेदानीं
भुक्त इति ; वेदे ‘हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इति ।
संक्षेपतो—व्याख्यायेते—इति आनन्तर्यं प्रकटितम् ॥

^१ यदि न क्रियते—क. यदि चनादित क्रियता—ख. ध ^२ अतो—ज.

^३ पदानि इति पा ^४ वित्यधिकार—घ. ^५ व्याप्युच्यते—घ. ^६ एवं—घ. ^७ यप्रक-
टनम्—घ.

(भा) वनन्तर^१ व्याख्यायेते । अतशब्दो^२हेत्वर्थ । यस्माद्दर्शपूर्णमासावव्याख्याता^३वशक्यौ प्रयोक्तुम् , अक्रियाया च दोष , अत उच्यते ॥
[दर्शशब्दार्थः]

दृश्यते यस्मिन् क्षणे सर्येण सज्जतश्चन्द्रमा सिद्धै स क्षणो^४दर्श । तद्योगादहोरात्रम् । तत्कालवर्तित्वात्प्रधानसमुदाय । कानि पुनस्तानि^५ प्रधानानि^६ आग्रेयैन्द्राग्रयोराग्रेयसान्नाय्ययोर्वा होम इत्युपदेशः । होमसाध्यो धर्म फलकरणमिति न्याय ॥

(बृ) अतशब्दो—^७उच्यते—इति अतशब्दार्थ ॥
दृश्यते—होरात्रम्—अम्यार्थ—प्रातरन्वादधाति^८ श्वो
[दर्शशब्दस्य गोणताहेतुः]

भूते यजेत् इत्यादिना अहोरात्रद्वयवर्तित्वावगमात् । अमावास्यायाम-मावास्यया यजेत् इति मुख्यपर्वसन्धिक्षणेऽनुष्ठानाशक्ते तद्युक्त-तिथिद्वययुक्ताहोरात्रद्वय लक्षणयावगम्यते । तत प्रतिपदोऽप्यमावास्य-त्वात् । तत्काल—दायः—इति^९ कर्मणि लक्षणोपपत्ति ॥

कानिपुनः—पदेशः—इति होमक्रियामात्र प्रधानमित्युपदे-शपक्ष । उपदेश इति सर्वत्र सूत्रब्राह्मणे उच्यते ‘यथोपदेश प्रधाना न्यायपक्षाशयः’

हुतीः’ ‘तस्य ज्ञानमुपदेश’ इति दर्शनात् । होमा—न्यायः—इति ‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिति’ करणविभक्तिनिर्देशस्य फलसाधक(न)-त्वनिबन्धनत्वाद्वोमसाध्यापूर्वाधीनफलसिद्धिनिबन्धन यागकणत्वमिति नामघेयोपपत्ति । न केवलक्रियामात्रकरणत्वमित्रायेणेति न्यायपक्ष ॥

^१ न्तरसुच्येते—ख. ^२हेत्वपदेशार्थ—ख ग ^३ तौ नशक्या—ज
^४ चन्द्रदर्शनस्य सर्वदर्शसाधारण्यात् नायमन्वर्थसज्जाशब्द इति रुददत्त ^५ स्तानि आग्रेय—ख. ग ^६ होमाराध्यो धर्म—ज राध्या फल—क राध्यधर्मा फल-क. ख. उच्यते—क. ^७ कर्मलक्षणो-क.

(भा) ^१ मास इति चन्द्रमस आख्या, ^२ मासाना मानात् । ^३ स पूर्यते यस्मिन् क्षणे स क्षणं पूर्णमास । तद्योगादहोरात्रः^४ । तत्काल-वर्तित्वात्प्रधानसमुदाय । ^५ कानि पुनस्तनि प्रधानानि^६ आश्रयोपांशुयाजाभीषोमीयाणा^७ होम इति । सर्वहोमेषु^८ फलकल्पसिरिति न्यायः^९ ।

[पूर्णमासपदार्थनिर्वाह]

दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ इति पदविग्रह । अल्पाच्तर पूर्वं निपततीनि वचनात् पश्चात्प्रयोगिणोऽपि दर्शस्य^{१०} पूर्वपातस्समासे ।

(वृ) पूर्णमासशब्दं व्याचष्टे—मास इति—होमः इति । पूर्व-वद्याख्या । सर्वहो—न्यायः—फल कल्प्यते—साध्यतेऽनेनेत्यपूर्व-

[सर्वशब्दाभिप्रायः]

फलकसि । तदधीनकरणभूतयागनामधेयं पूर्णमासशब्द । अथवा सोम-यागादूर्ध्वमधीषोमीयसपत्ते^{११} करणभूताभीषोमीयकरणत्रयसाध्यापूर्वस्य च^{१२} उत्तरकालत्वात् पश्चात्करणत्वाभिप्रायेण पूर्वमपि प्राधान्यनिर्देश इति सर्वशब्दाभिप्राय ॥

[दर्शस्य पश्चात्प्रयोगे हेतुः]

दर्शश्च—समासे—कथं दर्शस्य पश्चात्प्रयोगः? ^{१३} उच्यते— सारस्वतहोमब्राह्मणे ‘यत्पौर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेवावालभेत्’ इति पौर्णमास्या प्रथमप्रयोग सिद्धवदनूद्य प्रातिलोम्यमाशङ्क्य सार-स्वतहोमाभ्यां प्रातिलोम्यपरिहारात् पूर्णमासस्य प्रथमप्रयोग । तथा ‘त्वष्टा हतपुत्र’ इत्यनुवाके पूर्वमधीषोमीयोत्पत्तेः हुतानुमत्रणे चैन्द्राभ-सान्नाय्ययो पश्चात्पाठात् । सूत्रकारेण चामावास्याधाने दर्शारम्भमनुकूल

^१ मा इति—ग. ^२ मासार्धमासाना—क. घ ख ग. ज ^३ स च पू. ^४ च्रम्—ख ^५ कानि पुनस्तानि—क स ख ^६ णासर्वहो—क. ^७ वर्मकल्पसि—ज्ञ. ^८ न्यायात्—ख. ^९ पूर्व निपात—क ख ^{१०} ते करणत्रय—घ. ^{११} भावि-कत्वात्—घ. ^{१२} इति चूत समरक्षत्वं ग

[व्याङ्गोर्भावः]

(भा) विशब्दो^१ विस्तारार्थ ; ये त्वधिकविधय शाखान्तरस्थाः तानपि वक्ष्याम इति । आङ् बलवदर्थे^२ ; श्रुत्यर्थसशय^३कारणैबलवाङ्मि^४ रुपपाद्य^५ विर्धि^६ वक्ष्याम इति ।^७ व्याख्याम इति चक्षिजो व्यक्तवागभिधायिन. व्याजादेशोऽयम् ॥

[सारार्थः]

तत्र पिण्डितार्थ—परिभाषानन्तर^८ दर्शपूर्णमासौ^९ वक्ष्याम. ; यस्मादेतावन्तरेण सकल श्रौत^{१०} न प्राप्यत इति ॥

[अगतार्थता]

तत्र कश्चिद्दूयात् मन्त्रब्राह्मण^{११}व्याख्यातत्वादर्शपूर्णमासयोरनर्थक-स्सूत्रकारयत् इति ,^{१२} तच्च न ,^{१३} दुर्जनित्वाच्छ्रुत्यर्थस्याद्यतनै अधिक-^{१४} विध्युपसंहारस्य^{१५} च । अतो नानर्थक^{१६} इति ॥

(सू.) प्रातरग्रिहोत्रं हुत्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीयायी-
नन्वादधाति ॥ २ ॥

(भा) प्रातरिति कालवाच्यव्ययम् । ‘सज्जवान्त प्रात’ इति आश-

(बृ) अन्यत्र पूर्णमास्याधाने पौर्णमास्यारम्भस्योक्तत्वाच्च । तथा च भगवता भारद्वाजेन ‘पौर्णमासीं पूर्वाम्’ हस्युक्तत्वाच्च । यस्मादे—प्राप्यत इति—इष्टिपशूनां सोमाङ्गानां च बहूनां तद्विकारत्वात्सकलशब्दः ॥ १ ॥

^१ विस्तरा-ज्ञ ^२ दर्थ-घ ^३ संशयेसति अर्थकारणैबलवाङ्मिविस्तरेणव-ज. ^४ द्विरुपपाद्य विस्तरेण-ख. ^५ विस्तरेण वक्ष्याम-क. ^६ वक्ष्याम इति व्याख्यास्यामो वक्ष्याम इत्यर्थं चक्षिलो-क. ^७ व्याख्यास्याम इति वक्ष्याम इत्यर्थं । चक्षि-ज. ^८ न्तर विस्तरेणदर्श-क. ज. ^९ क्ष्याम इति-क. ¹⁰ श्रौतं श्रेयो न. ¹¹ णयोव्या-क. ¹² तन्न-ग. ¹³ दुर्विज्ञेय-ज. ¹⁴ विध्युपसंहाराच्च-क. ¹⁵ चाशक्यतात्-ख. ¹⁶ र्थस्त्रकारयत् हति-ख, ख.

[प्रातः पदार्थः]

(भा) ^१ लायनेनोक्तम् । ^२ स उषस आरभ्य ॥

[नामताहेतुः]

अभिहोत्रमिति कर्मनाम, अग्रेर्ये^३ तस्सायमहुतिरिति । स एतद्वागधेयमभ्यजायत यदभिहोत्रम्, तस्मादभिहोत्रमुच्यते' इति निर्वचनात् । तदभिहोत्र हुत्वा—होमेनाराध्य^४ ॥

[आहवनीयपदार्थः]

आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतये^५ इत्याहवनीय । इतरेभ्यो भूयस्य इति तत्रैवाहवनीयशब्द । नार्थान्तरवचनता सज्जाशब्दानाम् । प्रणयन—

[निर्वचननिर्वाहः]

(बृ) अभिहो—निर्वचनात् इति—‘प्रजापतिरभिमसुजत’ इत्यनुवाके, प्रजापति प्रविष्टेऽभौ जायस्वेत्युक्ते तेनाभिना ‘किं भागधेयमभिजनिष्य’ इति पृष्ठे ‘तुभ्यमवेदऽह्यातै’ इत्युक्तत्वात् । अग्रेरेव होमे प्राप्ते तद्वृश्मानमादित्योऽब्रवीत् इत्यादिना ‘सूर्याय प्रातः’ इत्यन्तेन प्रातहोमै सूर्यो देवताऽवगम्यते । तस्मादभ्येत्साय होमात् अभिहोत्रमिति निर्वचनोपत्तेरुभयकालवर्तिहोमस्य नामधेयम् ॥

[याक्षिकानां यागस्वरूपम्]

तदभिः—राध्य—यद्यपि मीमासकमत्या न देवतायाः प्राधान्यम्, तथाऽपि देवताराधनरूपयागस्यैव प्राधान्यात् होमेनाराध्यत्युच्यते । आराधन देवतायाः कर्मणि इति स्वाभिप्रायः ॥

आहूयन्तेऽस्मिन्निति आहवनीयः;—ताः क्षिप्यन्त इत्याहवनीयशब्दरूढता]

हवनीयः । नन्वग्रन्थतरेऽप्याहुतयो विद्यन्ते' अत आह—इतरेभ्य इति । नार्थान्तर—ब्दानामिति—अस्यार्थः—

^१ लायन आह-ज ^२ उषस-ज. ^३ यत्र-क. ख. ग घ च ज.

^४ राध्यामिम्-ग. क. ^५ हुतय इतरेभ्यो भूयस्य इत्याहवनीय नार्थान्तरानुगमनम्-क. ज. ^६ कर्मणि-क. ख ग

(भा) पुरम्तान्वयनम् , तदस्याहवनीयम्य कृत्वा अग्नयोऽग्ने^१ यज्ञेषु
नीयन्ते इति । अन्वाधान—आनुपूर्वेण बलवदिन्धनमर्थ^२
[क्तुश्रुतिफलम्]
सम(र्थानाम्) र्थम् । प्रातशशब्दोऽन्वाधानेन सबध्यते । ^३ प्रातर-
न्वाधान क्रियते । अभिहोत्र हुत्वत्यानन्तर्यार्थम् , माभूदहुते प्रवृत्तिरिति ॥
[अन्यप्रणयनंहनु]

इतरथा तस्मिन्वच वृह्येत । यथा ^४सायहोम । अर्थान्यत्वा-
त्सिद्धे प्रणयने ^५पुनर्वचन चतुर्होत्रर्थ प्रणीते माभूत्पौर्णमास । कथमन्य-
एव प्रणीयेत ^६ चतुर्होत्रम्सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वात् । ^७ एकफलार्थत्वाद्वर्श-
(वृ) आहवनीयशब्दम्य योगिकत्वेऽपि पङ्कजादिशब्दवत् नियतवृत्ति-
त्वान्वयन्तरव वनता । अन्वाधा—समर्थमिति—आडो बल-
वदर्थत्वादभिधारणसमर्थ बलवदिन्धनम् । एव पदाथा उक्ता ।
प्रात—ध्यते—तस्य कालपेक्षत्वात्तेन सबध्ये सत्यनन्तरवृत्ततयाऽ-

[क्तुर्थं हेतुविवरणंच]
र्थात्प्रातर्हेमावगते । प्रात—रिति—क्त्वाप्रत्ययम्य पूर्ववृत्तानन्त-
र्यार्थत्वात् । इत—येत—इष्टर्थ एव हृयेत । अर्था—यने इति—
अर्थायार्थायाभि प्रणयतीति सिद्धे प्रणयने । पुनर्वृ—मास इति—
अन्यमाहवनीय प्रणीयति पुनर्वचनम् ॥

अन्यप्रणयनंहनुनिर्वाह.

कथमन्य एव प्रणीये ^८तेति—चतुर्होतु दर्शपूर्णमासार्थत्वात्
एककाल ^९त्वाद्वर्शपूर्णमासयो साधारणाभिप्रणयनशङ्कानिवृत्यर्थ अन्य-
माहवनीय प्रणीयेत्युच्यते । चतुर्होत्र्थत्वात् प्रथमपौर्णमास्या न सहप्र-
योग उपपद्यते । ^{१०}अत पृथक्प्रणयनोपदेश । अथवा ; एकफला—द्वर्श

^१ ग्र-ख ^२ प्रणीयन्ते-को जे ^३ यर्मात-ख. ^४ कव प्रानरन्वाधान कियेतेति-ज. ^५ व हृयते-वा व मयेह-क ज ^६ सायमभिहोत्रम्-क. ज.

^७ रुद्रत्तेष्टज्ञेच्छाति किन्तु माडभिहोत्रायोऽभिरन्वाधायीति इति । ^८ एकफलत्वा-ज

^९ यत इति-ख ग घ ^{१०} त्वाच्चतयोथरुहातृदर्श-क ख ग ^{११} नेद प्रयो-
जनमिति रुद्रदत्त

(भा) पूर्णमासयो वैर्णमस्यर्थं प्रणीते मागृह^१श्च इति , कालभेदात् ॥

[अन्यग्रहन्तरसप्रहः]

^२ आहवनीयग्रहण प्रदर्शनार्थम् , दक्षिणामेऽपि नयन यथा स्थात् ,
^३ यदेकयोनिर्दक्षिणामि । आहार्यस्य च^४ पुनराहरण^५ यथा सभ्यावसथयोः ॥
उद्धृत आहवनीये अस्थापिते दक्षिणामेऽर्निधान आधाने तथा

[अन्यग्रहणफलम्]

दृष्टस्वात्^६ ^७ सर्वत्रेति केचित् । अन्यग्रहण प्रातरमिहोत्र हुत्वाऽ-
न्यस्य प्रणयन न सायाममिहोत्र^८ हुत्वा इष्टौ । नक्तमाहवनी^९ यधारणे

[अहवनीयपदफलम्]

नान्य प्रणीयते । आहवनीयग्रहणेऽक्रियामाणे^{१०} गतश्रियो धार्या अपि^{११}
देशान्तर प्रणीयेरन् । अत क्रियते । अभीनन्वादधातीत्यधिकारात् ॥

(बृ) इति—फलैक्यात्प्रधानानाम् । अङ्गितन्त्रताशङ्कायां परिहार उच्यते,—
कालभेदात् — साङ्गप्रधानप्रयोगस्य प्रतिकालमनुष्टेयत्वादमिभेद
आहवनीयग्र—दक्षिणामिः । तदा , आहार्य—योः । उद्धृतआ—
दृष्टस्वात् — क्रमापेक्षत्वात्पूर्तित्वाभावेऽपि वैदिकत्वसामान्यात् ।

[केचिद्ग्रहणभावः]

सर्वत्रे (अत्रापी)ति केचित्—^{१२} केचिद्ग्रहणात् आहवनीय प्रतिष्ठाप्य
वा दक्षिणामे प्रणयनम् । उद्धरणादिस्थापनान्तस्यैकपदार्थत्वात् ।
वचनाद्वते तन्मध्येऽन्यस्यासभवात् । अन्यग्रहणं—हुत्वाइष्टौ—निशी-
ष्ट्यादौ । नक्तमा—यते—अन्यग्रहणमपि न्यायप्राप्तप्रदर्शनार्थमिति ।
आहवनीय—क्रियते—^{१३} तद्ग्रहणम् ॥

^१ श्च कालमे-ज्ञ ^२ अयं ग्रन्थ ग पुस्तके न दृश्यते ^३ यस्यैक-ज्ञ.

^४ पुन धुनरा-ज्ञ ^५ तथा स-ज्ञ ^६ त्वात् , अन्यग्र-ग ^७ अत्रापि केचित्-
क. घ ^८ होत्रहोम-ख ^९ धारणपक्षे-घ ^{१०} गतश्रधादेधर्यमाणे-ग घ
माणेधार्या-ज्ञ. ^{११} अप्यशश्यो-क ग घ. ^{१२} धारणाग्रहणा-क ^{१३} पुरुषग्रहण-

[अन्वाधानं निवर्तते]

(भा) 'देवगातुविद' इति^१ जपोऽप्यज्ञमन्वाधानस्य। अतोऽस्य सोमेष्टिषु निवृत्तिः। तत्र सक्षेपतोऽर्थ—अभिहोत्र हुत्वा^२ प्रणीयान्यमाहवनीय प्रातर्मन्वाधान कर्तव्यमिति ॥

[वाक्यार्थभेदः अन्यशब्दस्वारस्य अन्वाधानपदार्थश्च]

त्री^३णि चैतानि सूत्राणि हुत्वा प्रणीय अन्वाधातीत्येवमन्तानि। 'अर्थान्तरवाचकत्वात्'^४ उपदेश परिहार। अन्यशब्देन अभिहोत्रविहरणविधिस्तूष्णीको भवति। अन्या वा 'यजुषोत्पूय' इति वचनात्। बलवत्करणमन्वाधानम् ॥

(स्त्र.) न गतश्रियोऽन्यमग्नि प्रणयति ॥ ३ ॥

(भा) गता^५प्राप्ता श्रीर्यस्य स गतश्री। स उत्तरत्रैव्यास्त्यास्यते। न तस्यान्य

(वृ) सोमेष्टिषु—प्रायणीयादिषु। त्रीणि—न्तानि;—क्लृप्नानमप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिपरतया निरपेक्षत्वाद्विचार्यमिति। अर्थान्तरवाचकत्वात्—प्रत्येक भिन्नार्थवाचकत्वात्। अन्यश—वचनादिति—
[उपदेशपदयजुपदयाः भावः]

उपदेशमतेन अन्यशब्दस्य न्यायमिद्धानुवादत्वेन आनर्थक्यशङ्का परिहरति। यजुर्ग्रहणेन मन्त्रनिवृत्तावप्यप्सु तूष्णीं प्रणीताधर्माणा प्राप्तिरस्तीत्यभिप्राय ॥

स—स्यते—त्रयो वै^{१०} गतश्रिय^{११} इत्यत्र ॥

^१ जपोऽप्यन्वाधानाङ्गम—क ज जपोऽप्यन्वाधानस्य ग. गातुविदजपोऽप्यज्ञमन्वा—ख. ^२ त्वाऽन्यमाहवनीयं प्रणीय—ख. प्रणीयाहवनी—ज. ^३ रमीनामन्वा ^४ त्रीणिवैतानि—ख. "अन्यार्थ—क" ^५ त्वातुपदेश—ज. त्वादुपदेशपरिहार—क अत्र कोशे 'सूत्रत्वाग' इति उपदेशपरिहारपदसूचनेन लिखित दृश्यते। ^७ गताश्रीर्यस्य—क. गता यस्य श्री—ज. ^८ रत्रोच्यते—क. ^९ स्यान्यमग्नि—ग्र. ज. ^{१०} स्वयं सूत्रकृदत्तु संध्यास्यतीत्यतो रुददत्त एतज्ञेच्छति ^{११} इत्युक्तमित्यन्त—घ.

(भा) प्रणयति । ‘नित्यो गतश्रियो विषयत’ इति वचनात् नारब्धव्य इह
[गतश्रीशब्दार्थः अन्यपदफलं च]

गतश्रिय प्रतिषेधः^२ ^१वरुणप्रधासेषु प्रतिप्रस्थातुः प्रणयन मा भूत् आह-
वनीयस्य विभागो यथा स्यादिति । अन्यग्रहणमतिप्रणीते माभूदन्योप-
लक्षितस्य प्रतिषेधः^२ इति । ^२अग्निग्रहणं^३ अन्योपलक्षणेऽप्यपां प्रणी-
तादीना प्रणयनप्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(सू.) ‘देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत ।

मनसस्पतिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम्’ ॥
इति जपित्वा ‘ममाग्ने वर्चो^४ विहवेषु,’ इत्याहवनी-
यमुपस^५मिन्द्ये; उत्तरया गार्हपत्यमुत्तरयाऽन्वाहार्य-
पचनम् ॥ ४ ॥

[जपेस्थानंस्वरश्च]

(भा) जपत्युत्तरतो विहारस्य । चातुर्स्वर्येण सर्वे जपाः । अन्ये मन्त्रा

(वृ) नित्यो—प्रतिषेधः—इति चेदुच्यते.—वरुण—स्यादिति;—
गतश्रिय. प्रतिषेध क्रियते । आहवनीयद्वयाभावा^६देतस्यैव विहार-
[प्रतिषेधव्यवस्था]

द्वये विभज्य निधानम् । अन्यग्र-षेध इति—अन्यं प्रणीयेति निर्दिष्ट-
स्यैव प्रतिषेधः; न पिण्डपितृयज्ञे नाहितामेर्गतश्रियोऽति^७ प्रणीतप्रति-
षेध । इह पूर्वोक्तप्रणयनविषयत्वात्प्रतिषेधस्य । अग्निग्र-माभूदिति—
अन्यशब्दोपलक्षणेऽपि प्रणीतादीनामपां प्रणयनप्रतिषेधो माभूत् ॥ ३ ॥

जपत्यु—रस्य—‘उत्तरत उपचारो विहार’ इति वचनात् ॥

चातु—शुत्या—‘यज्ञकर्मण्यजपन्यूह्नसामसु’ इति स्मृतेः ॥

^१स्पष्टार्थमिति तु रुद्रदत्त ^२अग्निग्रहणमपा प्रणीतादीना—ख. ग. ^३ण
प्रणीतादीना—ज. ^४ध्वस्त्वत्या—क ^५काष्ठैर्दीपयति (रु) ^६देकस्यैव—क घ.
^७प्रणयन—क घ.

(भा) एकश्रुत्या । केचित् यज्ञयोगार्थत्वाद्विहरणात्पूर्वं जप कुर्वन्ति , तद-
पक्षान्तरदोपश्च

नुपपन्नम् , विहरण^१मुक्त्वा परिपाठात् । तैश्च ममिष्टयजु सर्वान्ते प्रयोक्त-
व्यम्^२ । धारणाय समर्थमिन्धनमुपसमिन्धनम् महत्काष्ठाधानम् । तदाहव-
नीयस्य कृत्वा पूर्वम् , गृहपानिना मयुक्तोऽग्निर्गाहपत्यं तस्यानन्तरमुप-
समिन्धनम् । क्रूर —^३ बीजवधादिसयुक्तम् । विलिष्ट — यदयथाकृत
अन्वाहार्यादिपदनिर्वचनम् ॥

तदन्वाहरति —प्रणाशयतीत्यन्वाहार्य । स यम्मिन् पच्यते सोऽन्वा-
हार्यपचन । सभाया भव मभ्य । आवसथे भव आवसथ्य ।
^४ तयोस्तूष्णीमिन्धनम् । यजमानोपस्थानदर्शनात् ॥

(बृ) केचिच्चु — कुर्वन्ति — 'वाताद्यज्ञं प्रयुज्यताम्' इति लिङ्गात् ।
यज्ञयोगार्थत्वाद्विहरणस्य च यज्ञाद्यपदार्थत्वत् ॥

तदनुपपन्नम् — व्यम् — 'गातु यज्ञाय विच्चाव' इति
यज्ञसमाप्तिलिङ्गात् । ^५ अनो यथापाठ प्रयोग । धारण — धानम् —
गार्हपत्यपदरूढता ।

सर्वेषा गृहपतिसयोगेऽपि पङ्कजादिवदेकत्र वर्तते ॥

इदानीमन्वाहर्यपचनशब्दनिर्वचनम् . — क्रूरं — पचनः— 'यद्वै
यज्ञस्य क्रूर यद्विलिष्ट' इत्यादिब्राह्मणस्य व्याख्यानम् । सभाया —
अविक्षिप्तहणनिदानम् ॥

ध्यः—सभ्यावसथ्ययोरिह सूत्रकारानुपादानेऽपि यजमानोपस्थानदर्श-
नात्योस्तूष्णीमुपसमिन्धन कर्तव्यम् , तदर्थं तच्छब्दयोरप्यत्र निर्व-
चनम् । तयोस्तूष्णी—दर्शनात् —^६ व्याहृत्यन्तेषु तयोस्तूष्णीमुपस-
मिन्धनम् । दक्षिणांग्रस्त्वर्धम् ॥ ४ ॥

^१ मुक्त्वोपरि—क ॥ ^२ व्य स्यान्—क. ॥ हिंसास—जा. ॥ ^४ सर्वविकल्पे पु
तयो—ख ग घ ॥ ^५ सर्वविकल्पे उत्तिस्यात्र पाठ—क ॥ ^६ यतो—क तयोरपि
तूष्णीमुपस ॥ ^७ सर्वविकल्पे षु व्याह—क. घ

(स्) तिसृभिस्तिसृभि॑र्वोचमां तु जपेत् आहवनीये
वाऽदध्यात् ॥ ५ ॥

[जपे विहृव्यस्यापवर्गं इवस्थाच]

(भा) ^२ सर्वविकल्पेषु तिसृभिस्तिसृभिर्विहृव्यम्यापवर्गं । अवधारणा-
दस्मिन्नेव पक्षे उचमाया जप ॥

(स्) व्याहृतिभिरन्वाधानमेके समामनन्ति ॥ ६ ॥

(भा) एकैकया ^३व्याहृत्याऽन्वाधानम् । स्वयमातृणोपधाने समस्तोप
[एकैकृ-व्याहृतिभ्रह्मेतुः]

दिष्टाना विभागकरणात् । ^५अत्र तु गार्हपत्यादि । वाजसनेयिना प्राक्स-

(बृ) तिसृभिस्ति र्गः -मभाग्ने वर्च इत्यनुवाकसमासिस्तिसृभिरिति
पक्षे । अवधार—जपः—^६अत्र तृत्तमा जपेदित्यर्थ ^७ । नैकैकपक्षे ।
[सम्भव व्यव्या]

आहवनीये वा सर्वास्मामिध आदध्यात् पञ्चापि । सर्वसमिधामुपलक्षणार्था
सख्या नेतरेषु ॥ ५ ॥

एकैकया नम्—यद्यपि व्याहृतिभिरित्युपादेयगतत्वन बहुत्व-
[वहुत्वनाविवक्षा]

विवक्षा प्राप्ता , तथाऽपि भिन्नार्थत्वात् । स्वयमा करणात् - भूर्भुव-
स्सुवर्तिस्वयमातृणा उपदधातीति समस्तोपदिष्टाना सूत्रकारेण भूरिति-
चैतया व्याहृत्येति विभागोपदेशात् । अत्रतु—वचनात्—व्याहृतिपक्षे

^१ तिसृभिस्तिसृभिवा इत्यन्त पृथक्सूत्र रुददत्तस्य । विहृव्यानुवाकस्य दश
चस्य तिसृभिस्तिसृभिपन्थमिन्द्र इत तन्मते त्यऽन्वय ^२ सर्वक्लपेषु—जा खीनमीन्
कृत्सकृदु ^३ताभि—ख ^४व्याहृतीत्यन्वा—^५ज ^६तत्र तु—ज ^७ तु शब्दात् ।
अ ।—क. ख ग घ -तुशब्दप्रयोगात्—घ ^८ नचैकस्मिन् पक्षे—घ यनैकैक
स्मिन् मु पु)

(भा) स्थावचनात् । तिसृभिस्तिसृभिरेकैकस्योपदेशः^१ । अथ २कर्मानु-
[सकल्पा.]

पूर्वम्—सारस्वतहोमयोः पुरस्तात् दर्गपूर्णमासावारप्म्यं ताभ्या यावज्जीव-
यक्ष्ये म्वर्गं लोकमवाप्नवानि इति सकल्प । सर्वकामाना^३ वा कामनम् ।
सारस्वतान्वारम्भणीयाचतुर्हेतुणा सर्वदर्गपूर्णमासार्थत्वात् । ^४यदा
त्वाहारपृथक्त्वे काम तदापि सारस्वतहोमयो (योश्चिन्ता)पूरस्तात् दर्श-

[वहुवचनभावः]

(बृ) वाजमनेयिना समस्तोपदिष्टाना विभागकरणात्प्राक्सम्भावचनात् ।
तिसृभिस्तिसृभि-देशः—व्याहनिपक्षेऽपि पूर्वोक्तबहुत्वविवक्षान्यायेना-
हवनीयाद्येव^५ । अथकर्मानुपूर्वम् संकल्पः—यदापि मानसव्यापार-
[सकल्पावाचिक एव]

रूपस्सकल्प , तथाऽपि तद्वाचकशब्दोच्चारणपर्यन्त एव । यो यक्ष्य
इत्युक्ता न यजते' इत्युच्चारणपर्यन्तनिर्देशात् ॥

[नित्यकामनोपपात्ति]

नित्याधिकारेऽपि फलनिर्देशो मोक्षार्थत्वात् । तस्मिन्नपि म्वर्गनिर्देशम्याविरोध । अपगिमितनिश्चयसरूपमोक्षवाचित्वं म्वर्गशब्दस्येत्युक्तं
पूर्वम् । निश्रेयसार्थिना तदपि नाभिसधातव्यमित्यमी पक्षा । मर्वका
मनम्—युगपत्कामनापक्षे ॥

ननु किमिति सारस्वतहोमयो पूर्व सकल्प ६ यावता पौर्णमा-
स्यारम्भकाले युक्त ७ उच्यते—मारस्व—र्थत्वात् । सकलप्रयोगसाधा-

[पुरस्तात्संकल्पेऽनु]

रणसकल्प कृत्वैव तानि कर्तव्यानि । यदात्वा—रप्स्ये—इति सकल्प ।

^१ मन्यावस्यावायत्र तूष्णामुभिन्ननायाँ (रु) ^२ कर्मानुपृथ्यम—ज.
अ अ ^३ नामामनम—ज ^४ कथा तथा (र्डात मुद्रितेति पाठ) ^५ त्वामाग पृ-
ज्ञ ^६ मयोश्चिन्ता । दर्श—ज्ञ ^७ भक्तालेन—क भ क्षात्र ज्ञ ^८ न तदाम—क

(भा) पूर्णमासावारप्स्ये ताभ्या यावज्जीव यक्ष्ये त्रिंशत वा वर्षणि
^१ जीर्णो वा विरमण करिष्ये इत्येतावदुक्त्वा हुते चतुर्होतरि^२ परित्यक्ते
 चामौ दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये स्वर्ग लोकमवाप्वा^३नीत्येवमादय कामा ॥

[वपनकाल.]

पौर्णमास्यादौ वपनम् ॥

[प्रथमद्वितीयादि प्रयोगभेदेन तद्विशेषः]
 ततो विद्युदसत्य^४त्राम्नानात् ॥

(बृ) ^५नात्र काम. फलनिर्देश । ताभ्यां-करिष्ये -- ^६एतावदुभयत्र
 साधारणम् ॥

इत्येताव-कामाः—पौर्णमासीप्रयोगादौ सारम्बतहोमयोः पुर-
 [संकल्प वैलक्षण्यं प्रयोजनं च]

स्तान्त्रित्याधिकार सकलप्य प्रयोगादौ कामसकल्पः । तदा^७कामा^८धि-
 कार^९प्रसङ्गेन नित्याधिकारस्यापि सिद्धि ॥

[वपनस्य फल सकृत्वं च]

पौर्ण — नम् — ^{१०} वपनस्यापूर्वाश्रयपुरुषयोग्यता ^{११} पादनेन
 पुरुष^{१२}सस्कारत्वादर्शपूर्णमासाभ्यामेकापूर्वसिद्धेः तद्योग्यता पौर्णमास्यादौ
^{१३} सकृत्कृतेनैव सिद्धेति नोभयत्र वपनम् । अत एव ‘अप्यव्यल्पशो लोमानि
 वापयते’ इति प्रतिपर्व वपन वाजसनेयिमतेन विकल्पेनोपदिष्टम् ॥

[वपनादूध्वं विद्युदसि]

ततो विद्यु-म्नानात्—पर्वणि च केशश्मश्रु वापयत इत्युक्ता
 उपस्पर्शनाम्नानात् वपनादूध्वं विद्युदसीत्युपस्पर्शनम् ॥

^१ जीर्णोविर-ख ^२ तारयक्ते-ञ ^३ नीत्यादय-झ ञ ^४ त्राम्ना-
 म्नानात्-क त्याम्नानात् ख ^५ नात्र फलान-झ ^६ इतिसाधारणम्-घ.
^७ काम्याधिकार-क ^८ धिकार प्रयोगप्र-घ ^९ प्रसङ्गे-क ^{१०} पौर्णमास्या-
 पूर्वाश्रय-क ^{११} पा-नद्वारेण पुरुष-घ ^{१२} सस्कारत्वा क ^{१३} सस्कृत
 नैव-ख. ग घ

(भा) ततो^१ विहरण जप समिन्धनमिति^२ क्रम प्रथमे । ' अन्येषु हुत्वाऽभिहोत्र अमुना यक्ष्ये इत्युक्त्वा कामा वपनम् । ^३ विद्युदसि ततो विहरणादि ॥

[सङ्कल्पप्राक्तफलम् ।

^५ यदि त्वमकल्पिते क्रतौ ^६ विद्युदसिकामो वा ^७ क्रियेत न ज्ञायेत कम्य क्रतोरारम्भ इति । उपर्देशो वपन विद्युदसि क्रतुसङ्कल्पः कामो^८ विहरणमिति ॥

(सू.) ^९ संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाऽहरति वद्युपर्णा वद्युशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम् ॥ ७ ॥

[साक्षात्यशब्दार्थः ।]

(भा) यमात्पशुभिरोषधीभ्य इन्द्रस्येद्रित्र सनीतमात्मनि तम्भा^{१०} दधि च पयश्च मात्रायस् । ' यत्समनयन् तत्साक्षात्यस्य साक्षात्यत्वम् ' इति । तेन यो यजते स सत्त्वयन्तित्युच्यते । तम्भ सत्त्वयतः । पलाशम्य

[प्रयोगारम्भसङ्कल्पः ।

(वृ.) ततो णम्—यक्ष्यमाण इति प्रयोगारम्भात्पूर्वत्वमवगम्यते । अतः सकल्पात्प्राप्नोव युक्तम्, सकल्पम्य प्रयोगरम्भरूपत्वादिति ॥ ६ ॥

[साक्षात्यनिर्वचनाकरः ।

यस्मात्पशुभिरो—दयत्वम्—इन्द्रस्य वृत्र जघ्रुप इत्यादि

१ विहरण जप—क ख गार्हपत्यात् र्गभग्गाग्निसुदूर नम्भा ॥ २ हत्रनीयं पणाय दर्शणोग्रस्तदायतने नधाने विहरणम् । (श्रा. प. १) ३ क्रम अन्येषु तु—ग अ. क्रम प्रथमोऽन्येषु—ख ४ अन्येषु तु हु—श ५ भना विद्युरसि—ख ग घ ६ यदिद्वयकनिपते ख ग अ. ७ विद्युर्दार्ढ—ख. ग. ८ विद्युर्दार्ढ—ख. ग. ९ माजाग्ने न मदार्ढिके दधिपयसी । ताम्या प्रथमसुकल्पात्क्रिया—अ. १० विहरणम् अ. ११ माजाग्ने न मदार्ढिके दधिपयसी ।

(भा) शाखा-पलाशशाखा । शम्याशशाखा- शमीशाखा^१ तामाहरैति । पर्णानि—पत्राणि ॥

[सनयन इत्येतत्कलम्]

सनयत इति वचनात् सान्नाय्यार्था शाखा नोपवेषार्था ।

लोकप्राप्तिद्वाना द्रव्याणां^२ मुपादानमिहानुपदेशात् । बहूनि पर्णानि बहूयश्च शाखा^३ यम्याशशाखाया । अग्र प्रत्यशुष्का^५ अप्रति-शुष्काग्रा । असुषिरा-- यस्या नान्तश्छिद्रम् ॥

(सू.) ^६ यं कामयेतापशुस्स्यादित्यपर्णा तस्मै शुष्का-
ग्रामाहरेदपशुरेव भवति ॥ ८ ॥

यं कामयेत पशुमान् स्यादिति बहुपर्णा तस्मै
बहुशाखामाहरेत पशुमन्तमेवैनं करोतीति विज्ञायते ॥

[सूत्रसमतः श्रुतिभावः]

(भा) अपशुत्वादयः प्रतिषेधा अनिष्टस्वात । न हशुभमृत्विक् चिन्त-
येत् ! सूत्रकारमतिश्च पदाभ्यासप्रतिषेध^७ इति ॥

(बृ) ब्राह्मणे सान्नाय्यशब्दस्य निर्वचनमुक्तमित्यर्थ । पर्णानि—पत्राणि
इति बहुपर्णामिति पर्णशब्दस्यार्थ ॥

[उपवेषादानम्]

लोक प्राप्ति—पदेशात्—इह विशेषानुपदेशात् पौर्णमास्या-
मुपवेषकाष्ठाद्युपादान शाखाभावेऽपि ॥

अपशुत्वा—चिन्तयेत्—यजमानस्य ॥

[वाक्यस्य प्रतिषेधपरता]

सूत्रकारमति—षेधः;—‘य कामयेतापशुस्स्यादिति परर्चीं

^१ तामानयति—क ^२ तामाहरति सनयत -ग ^३ द्रव्याणा कार्या-
र्थानाम्—च ^४ अस्याशशा—क ग ^५ ज्वा असु—ज्व. ^६ य कामयेतापशुस्स्या-
दित्यशुष्कायावजनार्थं न तु अव्युक्तामवशात्तस्या एव ग्रहणम् । यजमानपरिकीतस्य-
र्त्वं ज तदर्हते प्रवर्तनायोगादितं तु रुद्रदत्त , ^७ प्रतिषेवस्त्वति,

[श्रुतिन्यायसाध्योनिर्वाहः]

(भा) उपदेशोऽध्वर्युकाम इति । वहुपर्णप्रशमार्थमिति न्यायः ।

(स्म) सा या प्राच्युदीची प्रागुदीची वा भवति इषे
त्वोर्जे त्वेति^१ तामान्छिनत्ति ॥ १० ॥

[ग्राहाशाखा]

(भा) उत्तरा सैव केवला यस्या नान्यदुत्थितम् । वृक्षस्य ^२प्राची
उदीची वा ब्राह्मणऽधिकृतत्वादिति ॥

(बृ) तस्येडामुपहृयेत^३ इत्यस्य प्रतिषेषपरत्वेन ^४पदाभ्यासप्रतिषेध इति
सूत्रकारेणोक्तत्वात्^५ ॥

[न्यायसमन्वयः.]

उपदे—कामः;—सूत्रकारेण कामोपदेशात् ॥

बहु—न्यायः—उत्तरविधिप्रशसार्था पूर्वस्य निन्देति । तस्मा-
द्वहुपर्णाप्यापदि ग्राहा ॥

[ग्राहाशाखाविशेषविवरणम्]

उत्तरासै—त्थितम्—सा या प्राच्युदीचीति सेत्युपादानं
यस्या^६ नान्यदुत्थित सैव केवला ग्रहीतव्येत्येवमर्थम् । इत्तरेति
बहुपर्णामित्युक्त्वा पूर्वनिषिद्धपेक्षयोत्तरा ॥

[दिग्बाधिः]

वृक्षस्य—धिकृतत्वात्—त्रिष्ठै पर्ण इति प्रकृत्य गत्याची-
माहरेदिति वृक्षापेक्षया प्राच्याद्यवगतेः ॥

^१ एव शुणा आहायो शास्त्रा यस्य वृक्षस्य प्रागाद्यु दिशु प्रवृत्ताभवति
तामान्छिनत्ति । भवत्यन्तेन वाक्य भृत्यम् (६) ^२ प्राचीबोदीची—अ.
३ पदाभ्यासप्रातेषेध इति वाक्यस्थार्थे हाश्वर्होत्रकल्पे भाष्यशृज्ज्ञाविशदीभविष्यति.

^४ एतत्सूत्रतुल्यश्रुतिस्थले निषेध एव सूत्रकारेणोक्त इत्यधिकम् (मु.रा) ^५ न्यदुपस्थित
शुष्टिरत्वादि—मु पु. पा.

(भा) लोके यदनर्थक तत्पुनरुक्त तद्रुच्च सूत्रकारव्यवहार । अतोऽन्वादेशेषूपसर्ग^१बहुत्वे च न दोष । उपदेश^२ मतादुच्यते पारहार ।

[शाखाच्छेदक्रम.]

या त्वविरुद्धा^३तामेवाच्छिनन्ति यथाऽन्या न छिद्यते । पर्णमपि आच्छिनत्येकयलेनाविश्रान्त ॥

(सू.) अपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्यूर्जे त्वेति^४ सञ्चमय-
त्यनुमार्षि वा ॥ ११ ॥

इति प्रथमाखण्डिका ॥

[संक्षेप. क्वचिन्नादतस्सूत्रकृता]

(वृ.) लोकेयदन—न दोषः—अस्यार्थः—या प्राची तामाच्छिन-
त्याद्यनुबन्धानां प्राप्तार्थानुवादित्वेऽपि न दोष । उपसर्गशब्दोऽ-
नुबन्धपरः ॥

[यत्तत्पदकृत्वम्]

उपदेशमता—नाछिद्यते—या तामितिपदयोः प्रयोजन यस्यां
शाखाया छिद्यमानाया शाखान्तर न छिद्यते ॥

[यथेत्यादिनियमफलम्]

पर्णमपीति-- तथाचामावास्याया छेदननिषेधस्मृतिरप्यनुग्रही-
ष्यते ॥

[छेदव्यतिक्रमेविशेषः]

आच्छिनत्ये—न्तः—अविरुद्धशाखाच्छेदनां^५भावे एकयलेनैक-
पर्णमात्र^६स्याच्छेदनामित्युपदेशपक्षः ॥

^१ उपसर्गबहुत्वेऽपि—झ बहुत्वेऽपि—क बहुत्वेषु च—ख ^२ मता
तूच्यते—ग ^३ तामाच्छिन्त्य—ज ^४ सञ्चमयति—क्लृकरोतिवक्तवे । इतरया
अनुलोममनुमार्षि (रु) ^५ दने—घ. ^६ स्यापच्छेद—झ

[कर्तव्यस्वरूपं अध्याहारनिषेधश्च।]

(भा) सन्नमनमृजूकरणम् । मूलादारभ्याऽग्रात् स्पर्शनमनुमार्जनम् ।
छिनमीति सन्नमयामीति केचिदध्याहार कुर्वन्त्यपूर्णीर्थेषु , न तु तत् ,
^१सूत्रकारानुपदेशात् ॥

—नि प्रथमाखाण्डका ॥ (स ११)

(सू.) ^२इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृताम् । बहु-
पर्णमशुष्काग्रां हरामि पशुपामहसित्याहरति॥१॥१२

[प्रागुदीचीरूपदिग्द्यवस्थाहेतुः।]

(भा) आहरणमत्र ^३ प्रागुदीच्या^४मेर्वेति केचित् लिङ्गात् । ^५अनिवृ-
त्तिर्वा^६ कथम्^७ उच्यते. -- भाविप्राक्तुमुदक्तुमत्याधान इति । अनूहश्च

(वृ.) सन्नमनमृ-नम्—छेदनभेदनेत्यादिविधानात् ।
छिनमी-र्थेषु—इषे त्वा छिनमी ऊर्जे त्वा सन्नमयामीति ॥
न तु—शात्—यथा महन्द्र महन्द्रयाजिन इत्युपदेश्यते ॥

इति प्रथमा खण्ड ॥

| दिङ्गनियामकविवरणम् ।

आहरणम—लिङ्गात्;—इमा प्राचीमुदीचीमित्युभयनिर्देशात्
केवलप्राच्यामुदीच्या वा नोपपद्यत इति ॥

| अनिवृत्त्यनुहेतुविवरणम्।

अनिवृत्तिर्वा—त्याधाने; तस्यां प्रागभृशाखापवित्रमत्या-
दघात्युदक्षप्रातरित्याधाने यद्धावि प्राक्तुमुदक्तु तदनेनोच्यत इति सर्वे-
पक्षेषु मत्र इति । अनूहश्च—संस्तवनात्;—केवले प्रातर्देहात्मके
वायव्य पयो भवतीत्यादौ प्रकृतिम्थम्य सस्तवात् ॥

^१ सूत्रकारेणानु-अ २ प्रागुदीचीलिङ्गवेदाप भन्त्रस्य प्राच्युदीच्यार
निवृत्ति शाखाजात्याभप्रायात् (रु) ^३नन्दा-ख ४ भवशाखार्या-घ.
^५लिङ्गालेचित्-क. ^६अनुश्चित्तिर्वा ख ७ वा उन्यते-क अ.

[दिग्द्वयेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अनहस्तद्वेतुश्च]

(भा) केवलेऽपि प्रातर्देहे^१ प्रकृतिस्थस्य^२ सस्तवनात् । जात्यैक्याच्च सम्तवः, यथा नवेषु लाङ्गलेषु एभिर्वय जीवाम इति^३ । ‘त्वया होता सतनोत्पर्वमासान्’ इत्यर्वमाससतान प्रकृतिस्थ उच्यते । विकृतावपि^४ तदेव । कालान्तरे वर्तमाना स्तुतिरिति ॥

(सू.) वायवः स्थोपायवः स्थेति^५ ६ षडवराध्यान् वत्सानपाकरोति ॥ २ ॥ १३ ॥ दर्भेदर्भं^७ पुञ्जीलैर्वा ॥ ३ ॥ १४ ॥

[मन्त्रावृत्तिस्तद्वेतुश्च]

(भा) पृथक्करण मातृभ्योऽप्यकरणम् । तत्र मन्त्रावृत्ति प्रतिवत्सम् । एकयज्ञेनाशक्यत्वात् ; यद्यपि बहुवचनम् ॥

(वृ.) कथं वैकृतशाखाया तत्सम्भोपपत्ति^८—जात्यैक्याच्च संस्तवः;—शाखाजात्यक्त्वात् ॥

[द्वष्टान्तार्थ.]

लोके, यथा—जीवाम इति; अप्रवृत्तेष्वपि कर्षणे पूर्व-लाङ्गलसजातीयत्वा^९ तस्तवः ॥

तथा,—त्वयाहोता—स्तुतिः;—तथा च,—इष्पूर्जम-मिसऽस्कृतामिति भूतनिर्देश उपपद्यते ॥

[आवृत्तिदेतुविवरणम्]

तत्र—क्यत्वात्;—यद्यपि बहुवचनात् सख्यायुक्तत्वम्, तथापि सकृदनुष्ठाना^{१०} शक्ते असभवता मन्त्रावृत्तिरिति भवत्यावृत्ति ।

^१ हे साथ दोहेय-क २ स्थस्य प्रागुदक्त्वस्य स-अ. रास्तवनादिनि-ख.

^३ इति । यथा वा वेदे, त्वय-ख इति । यथा वा त्वया-अ ४ वपि वेदाङ्गते कालान्तरे वर्तमानाया स्तुतिरिति-ख. अ (विकृतावपि वेदस्यकालान्तरे वर्तमानस्य स्तुति -मु-पु-पा) ५ स्थेति तया-क ६ अत्रार्धशब्द स्थानवाची बहुवचन तूपरमन्त्रवत् सर्वपेक्षम् । (रु) ७ पुञ्जीलं स्तम्ब (रु)-अ ८ तस्तव । वेद-ग ९ शक्ते बहुवचनस्याविवक्षा अस-क

[षडवराध्येपदार्थं मतान्तरं च]

(भा) अवरो भागष्टकुत्व । कुम्भी पराध्येति सूत्रान्तरे । पुञ्जील^१-स्तम्ब.^२ ॥

(सू.) देवो वस्सविता प्राप्यत्विति शाखया गोचराय
गाः प्रस्थापयति ॥ ४ ॥ १५ ॥

(भा) गावो यत्र चरन्ति स गोचर । तदर्थं प्रस्थापयति ।

[मन्त्रेयत्तातदनावृत्तिहेतुश्च]

अघशग् सान्तेन^३ मन्त्रेण देवभागमित्यपि लभ्यते न तूपदेश^४ ।

(वृ) बहुवचनस्याविवक्षा । अवरोभागष्टदकुत्वः;—षडवराध्यानित्यर्थ-
शब्दो भागवचनः । अवरार्थसंबन्धिनो वत्सानवराध्यानिति ॥

[मतान्तराशयः]

कुम्भी पराध्येति सूत्रान्तरे;—अवरभागे निर्दिष्टे परभागा-
पेक्षायां^५ यावत्कुम्भीपूरणदोहनसमर्थगवा वत्सानपाकुर्यादिति सूत्रान्तर-
वचनम् ॥

[अनुपदेशताहेतुः]

अघशं लभ्यते;—आर्षपाठस्य^६ ह(स्प)ष्टार्थत्वात् । न तूपदेश
इति; ब्राक्षणे देवेभ्य एवैना इन्द्रायाप्याययतीतीन्द्रसंबन्धावगमात् ॥

[गोप्रस्थापन इवात्रापि व्यवस्थापनम्]

^७ अत्र इन्द्रग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेषा महेन्द्रो देवतेति
महेन्द्रस्यापि स्वशास्त्रोक्तत्वात् मन्त्रपाठे देवताविशेषानिर्देशाच्च यथाधिकारं
व्यवस्थया देवतोपलक्षणम् । बहु दुर्घीतिवाग्विसर्गविधिविशेषे यथा-
देवतमेव प्रसौतीति^८ दर्शनाच्च ॥

^१ पुञ्जील-स्तम्ब (मु-पु-पा). ^२ स्तम्ब-क. ख. ^३ मन्त्रे देव-अ.

^४ दशा इति-ख अ. ^५ यावत्कुम्भीपूरणसमर्थदोहन गवां-क. ^६ हष्टार्थत्वात्-
य. घ. ^७ तत्र-घ. ^८ प्रदर्शनाच्च-क.

- (भा) नावर्तते प्रतिगु ; ^१ यद्येकयलेन प्रतिष्ठन्ते गाव ॥
- (सू.) प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्पृशति दर्भैः दर्भ-
पुञ्जीलैर्वा ॥ ५ ॥ १६ ॥
- शाखयोपस्पर्शन तूष्णीम् ॥
- [गोप्रस्थापनमन्त्रपाठपक्षौ]
- (सू.) ^२ आप्यायध्वम ^३ ऋग्या इन्द्राय देवभाग ^४ मेके
समामनन्ति । महेन्द्रायेत्येके ॥ ६ ॥ १७ ॥
- समामनन्ति—परिपठन्त्यन्ये शाखिन ॥
- (सू.) इन्द्रं ^५ निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं
महेन्द्रयाजिनः ॥ ७ ॥ १८ ॥
- निगमा—मन्त्रा । उपलक्षणं क्षेपं ॥
- (सू.) शुद्धा अपस्सुप्रपाणे पिवन्तीः शतमिन्द्राय
शरदो दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्षिति
प्रस्थिता ^६ अनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ १९ ॥

(वृ.) नावर्तते—गावः ;—यत्तान्तरेण प्रस्थापने मन्त्रावृत्तिः ॥
इन्द्रायदेवभा—त्येके,—इति शाखान्तरोपदेश । तस्मिन्नपि
पक्षे व्यवस्थयोपलक्षणम् ॥

^१ वत्सविनाकृताना युगपत् शक्यनिष्कासनत्वाच्चमन्त्रावृत्ति (रु) ^२ प्रस्था-
पनमन्त्रस्य शाखान्तरीयौ पाठविकारौ दर्शयति । (रु). ^३ ऋया-क.
^४ मिल्येके—क ^५ निगम्यन्ते येषु हविष प्रतियोगित्वेन रूपेण देवतास्ति मन्त्रा
निगमा (रु). ^६ अनुपूर्वोऽभिपूर्वश्च मन्त्रयति तदभिसधाय मन्त्रोच्चारणे प्रथुज्यते
अभिपूर्वस्तु तस्मिन्नेवाभिसुख्याधिक (रु)

[महेन्द्रनिषेधम्भद्गेतुश्च]

(भा) इन्द्राय शरद इति,—नात्रमहेन्द्र^१ ॥
अवर्तमानप्रयोगो यमादु^२च्यते । अनुमत्रणम् । तमनुमधाय
वचन तन्मुखेनैव ॥

(सू.) ध्रुवा आस्मिन् गोपतौ स्थात बह्वीरिति यज-
मानस्य गृहानभिपर्यावर्तते^३ ॥ ९ ॥ २० ॥

| अभिपर्यथं ।

^५ गृहानभिमुखः पर्यावर्तने ॥

(सू.) यजमानस्य पशून् पाहीत्यपिष्ठेऽनस्यशथगारे
वा पुरस्तात्प्रतीचीः शाखामुपगृहति 'पश्चात्प्राचीं
वा ॥ १० ॥ २१ ॥

| भत्रव्याख्या ।

(भा) अभ्यगारे यत्तिष्ठति निवपणार्थमन तदभिष्ठम् । अभीना-
मगार अभ्यगारम् । पुरस्तात्-अनसोऽभ्यगारस्य वा पुरस्तात् ।

(बृ.) ^७ नात्रमहेन्द्रः ;—उपलक्षणीय ॥

[महेन्द्रप्रतिषेधद्गेतुविभरणम्]

अवर्तमानप्र-दुच्यते;—शतमिन्द्राय शरदो दुहाना इति
शतसवत्सरसंबन्धिदोहनाभिधानेना^४ वर्तमानप्रयोगनिर्देशात् असमवेता-
भिधायित्वात् ॥

^१ महेन्द्र । वर्तमान-ग आवर्तमान-क. नद वर्तमान-गा ^२ यस्मा
उच्यते-क. ग. ^३ तदभि-क तमभि ग तदनु-ज्ञ ^४ अभिमुख प्रतिनिष्ठते (ह).

^५ गृहायाभिमुख-क. गृहाभिमुख-ज्ञ ^६ पश्चाद्वा-क. ^७ हदं भाष्य तद्विस च
भारद्वाजमतेन महेन्द्रोपलश्चणभिन्दन् । रस्यति रुद्रदन् । शतमिन्द्रोपेत्यस्य दोषदेवता
संबन्धबोधकतया निगमत्वमपीच्छति । भाष्यवृत्तिकारौ तु आशाभनीय भाष्यनेक-
दोहर्वान्देशेन प्रयोगासमवत्बोधकत्वं मन्वाते^८ ^९ अवर्तमान-क. ग. घ.

(भा) प्रतीची—^१ प्रत्यगग्राम् , अपरतो वा प्रागग्रामुपगूहति—अपकाश करोति ॥

[मन्त्रनियमनम्]

मूलतो निधान सस्कारो गो^२ कालने^३ कृतार्थायाशशाखायाः^४
अत पश्चै निवृत्ति ॥

(सू.) यो वा अध्वर्योर्गृहान्वेद^५ गृहवान् भवति ।
आचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करि-
ष्यामीत्येते वा अध्वर्योर्गृहा य एवं वेद गृहवान्
भवतीति विज्ञायते ॥ ११ ॥ २२ ॥

इति द्वितीया खण्डिका ॥

प्रथम पटल ॥

[अध्वर्युशब्दार्थः कर्माङ्ग ज्ञानम्]

(भा) अध्वर्युरध्वरस्य नेता । तस्य यो यजमानो गृहान् वेद कर्माणि ,
तस्याऽपि गृहा भवन्तीति^६ फलस्तुति ॥

(वृ.) गोका-निवृत्तिः ;—पशूना गोपीथायेति लिङ्गात् । उपगृहन
सस्कारो गोप्रस्थापनार्थशाखाया ॥

यो वा अध्वर्योर्गृहान् वेदेत्यस्यार्थमाह ,—तस्ययो-कर्माणि ;—
गृहशब्द कर्मणि वर्तते । अध्वर्यो कर्मणा यजमानेन वेदन कर्माङ्गम् ॥
तस्यापि-निति ;—कर्माणि भवन्तीति ॥

फलसंस्तुतिः—फलविधि ॥

१ प्रत्यग्गता प्रागगताभिति तु सददन २ पालने-ख ३ कृतार्थाया
अत -अ. ४ शाखानिवान भाव्युपयोगार्थम् , न वत्सापाकरणशेष । अत पाशावपि
भवत्येवेति सददत्त ५ तस्मात्-क ६ गृहवानव ७ वदनस्य परार्थ-
त्वात्फलवचन प्ररोचनार्थं ततश्च यजमानस्येवैदमेव विदुष फलभिति न शङ्कितव्य-
मिति (रु)

(भा) कर्माङ्गत्वात् ज्ञानस्य, न हुभय कुर्यात् क्रतूपकारं फल चान्तरेण वचनम् ॥

[सूत्रानुकूल व्यवस्था]

यानि त्वनिबद्धानि सूत्रकरेण यो वै सप्तदशमित्येवमादीनि तान्यपि याजमानानि^१ अनियतानि फलसम्मुते । कर्माङ्गत्वेनाविधानात् ॥

[अवधानम्]

समीक्षण— अध्वर्यों स्वकर्मणां ध्यानम् ॥

[अध्वर्युकर्मगणनम्]

प्रणयन कृत्वा अभीनन्वाधास्ये ततश्शाखाऽहरणम् ततो वत्सापाकरण^२ करिष्ये इत्येव^३ चतुर्णा चतुर्णामिष्टि^४ पशुबन्धेषु । एवमेते कर्मपदार्था अध्वर्योर्गृहा इति ॥

(बृ) कर्माङ्गत्वा-वचनम् ;—अतो नित्यवद्यजमानेन कर्मवेदनं कर्तव्यम् फलेच्छया विनापि ॥

[अनैयत्याविवरणम्]

यानित्वानि-नाविधानात् ;—य एव वेद प्रतियज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाङ्गशत इति सप्तदशत्वेदनस्य फलसबन्धावगमाद्याजमानत्व सूत्रकरेणानिबन्धनादनित्यत्वम् । यो वा अध्वर्योरिति तु सूत्रकरेण बन्धनेऽपि कर्मणामङ्गत्याप्नित्यत्वात्कलाभाव ॥

[अध्वर्युकर्मव्यवस्था]

एवमेते—गृहा ;—अभिसमीक्षणमाध्वर्यवम् । वेदन याजमानम् । तत्र वेदने चतुस्सस्यानियमो नाम्ति ॥

^१ फलस्तुतेरनियतानि । समीक्षण—ख ग. अ. ^२ करिष्यामीष्ये—श. अ
^३ चतुर्णामिष्टि—ख श ^४ पशुबन्धेषु ध्यानम् -क स्त्र ग. घ. (ऐति-पु)

[सूचशैलीविशेषपरिचयः]

(भा) यत्राविकृत ब्राह्मणमुच्चारयति तत्र विज्ञायत इत्याह ॥

[सौचऋग्मशब्दार्थाध्यर्युशब्दानुगुण्ये]

उक्तं चेति पदार्थप्रमाण कर्म । उचितपदमध्वरवाचीति ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्ये प्रथम पटल ॥

(स्त्र.) उत्तरेण गाहृपत्यं असिदोऽश्वपर्शुरनङ्गत्पर्शुर्वा
निहिता ॥ १ ॥ २३ ॥

(वृ) यत्रावि—यति ;—प्रत्यक्ष पठ्यमानम् । इत्याह ;—सूत्रकार ॥
उक्तं च—त्रयो वै गतश्रिय इत्यादिष्टूक्तमिति निर्देशेऽपि प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणपाठोपन्यास । उक्तं चेति—^१ उक्तमित्यत्रापि चेत्यर्थ ॥

[सौचस्य कर्मपदार्थस्य निर्देशः]

पदार्थप्र—कर्म ;—आचतुर्थात्कर्मण इति कर्मशब्द । पदार्थ
पर । अत शाखाहरणपदार्थ छेदनाद्याहरणान्त । एवमन्येऽपि
पदार्थ । साङ्गप्रधाना एकैक कर्म ॥

[प्रकृते अध्वर्युशब्दानुगुण्यनिर्वाचः]

उचितप—चि ;—अध्वरशब्दस्य सोमयागवाचित्वात् अध्व-
र्युरध्वरस्य नेतेति दर्शपूर्णमासादिकर्नरि गौणतया औचित्येन वर्तत इति ॥

इति द्वितीया खण्डका

इति कौशिकेन रामेणामिच्छिता विरचिताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तो प्रथम पटल

^१ उक्तं चेत्यत्रापि चे—घ अत्रापि चेत्यर्थ (मु रा)

(भा) उत्तरेण गार्हपत्यमित्येनवदूरवाची । अदूरेणोत्तरतो गार्हपत्यस्य
असिदो—दात्रक । ^१ पर्शु -- पार्श्ववङ्कि । अनो वहतीत्यनड्डान् ॥

(सू.) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपर्शु
वाऽऽदत्ते । तूष्णीमनडुत्पर्शुम् ॥ २ ॥ २४ ॥

विशिष्योक्तिफलम् आदानक्रमश्च,
यदि ^२नोच्येत् तूष्णीमनडुत्पर्शुमिति ^३ अर्था ^४बीयेतान्येनापि ।
^५ अतोऽध्वर्युरादद्यात् तूष्णीमितिविधि । वाग्यत आदत्त इत्युपदेशः ॥

(सू.) यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्रच प्रत्युषं
रक्षः प्रत्युषा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये
वाऽसिदं प्रतितपति ॥ ३ ॥ २५ ॥

^१ अन्यत्रायभिमन्त्रण, विशेषशब्दफलादि च ।

(भा) अभिमन्त्रण प्रतितपनार्थम् । तस्मादाहवनीयस्यापि, यदि तस्मि-

यदित्यादिनिवक्षितान्तिष्ठुम् ।

(वृ.) यदिनोच्येत्-बीयेतान्येनापि ;— अन्येनापि लवनार्थम् ।
नाध्वर्युरादद्यादादानकाले ॥

विशेषतस्थानाभः ।

अतोऽध्वर्युपदेशः ;— तूष्णी ग्रहण वाग्यमनार्थम् । अर्थ-
प्रासमादानमनूद्य असिदं मन्त्रनियमात् । एष हि चेष्टानां कर्ता
भवतीति वचनादन्तेरणापि तूष्णीग्रहणमध्वर्यैवानडुत्पर्शुरादीयते मन्त्रात्मा
निवर्तन्त इति ॥

^१ पर्शु ^२पार्श्वस्थि (रु) वङ्कीरश्वस्य—का, ^३ नोच्यते—अ, ^४ भिति
तदर्थात्मी—स्त्र. मिति अवादानाभततद्वर्यु—अ, ^५ बीयेत नार्थयु—क, ^६ नद
ध्वर्युरादद्यादितिविधि । वाग्यत आदद्यादि—स्त्र । ^१ तदध्वर्युराददातीति विधि ।
वाग्यत आददाती—वा ॥.

(भा) स्तपनं क्रियते तस्यैव चोत्तरतो निधानम् । गार्हपत्यग्रहण त्वासि-
दाभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । ^१ प्रतितपन एव वा विकल्प । निधानमुत्तरतो
गार्हपत्यस्यैवाभिमन्त्रण च ^२ ॥

(सू) न पर्शुम् ॥ ४ ॥ २६ ॥

[प्रतिवेषधप्रयोजनविशेषः]

(भा) ^३ पर्शोस्तपनप्रतिवेषात् ^४ वैकल्पिकेऽवेकस्मिन्नपि विधिरूपदिष्ट
सर्वार्थो भवतीति ^५ ख्याप्यते ॥

(सू) प्रेयमगादित्युक्ता उर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राची-
मुदीर्चीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्भूमयं
बर्हिराहरति ॥ ५ ॥ २७ ॥

[निवृत्तिहेतुः]

(वृ) गार्ह—निवृत्त्यर्थम्;—प्रकृतत्वात्तदभिमन्त्रण^६प्राप्ते, उपवेषमादाय
रक्षसे पाणिं दहाहिरसि बुझ्न्य इतिवत् ॥

[विकल्पव्यवस्थाहेतुः]

प्रतित—व्यपः;—यत आहवनीये हविशश्रपणपक्षे शूर्पाभि-
होत्रहवण्यो ^७ स्तत्रैव प्रतितपनेऽपि परत एव प्रयोगदर्शनम् । आहवनीय-
होमपक्षे ^८ च होमाङ्गानामपि शुन्धनपरिस्तरणादीनामितरयो दर्शनात्
हिरण्यकेशिमताच्च ॥

[ख्याप्ना नोपक्ष्यते]

पर्शोस्तपनप्रति—ख्याप्यते;—उपदेश ^{१०} एव साधारण,
यथा त्रीहिघर्मोपदेशो यवेषु ॥

^१ प्रतिताप एव वा—ज्ञ ^२ च हर्णपक्षेशमतात्—ज्ञ ^३ पर्शोस्त—ज्ञ.

^४ अनेकसाधनविकल्पेषु मुख्ये कृतो विधि सर्वार्थो भवतीति (स) ^५ ज्ञाप्यते—ग

^६ प्राप्ति—ज्ञ ^७ स्तत्रैव तथा प्रयोग—क (मु-रा) तत्रैव तप्यपरत एव ^८—ज्ञ.

क्षे होमा—क (मु-रा) ^९ दर्शनम्—ज्ञ. दर्शनत्वात् ज्ञ ^{१०} उपादान एव—ज्ञ

[मन्त्रस्य नियमःनियमैः]

(भा) ^१ स्त्रीलिङ्गनिर्देशा(त्वा)त् प्रेयमगादि^२त्यसिदे मन्त्रनिवृत्ति मानवी हि पर्शु. स्वधाकृतेति लिङ्गात् । केचिदनिवृत्तिर्वा । असिदाकृतेरपि मनुना कृतत्वादन्नमयत्वाच्च । द्रव्यगुणो हि लिङ्गम्^३ अतो न लिङ्गादर । उभौ गमनार्थै मन्त्रौ ^४उभौ गमनाविति वचनात् ॥

[मन्त्रलिपत्वकलिङ्गम्]

(वृ) स्त्रीलिङ्गनिर्दे—लिङ्गात् ;—पर्शुलिङ्गात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च असिदे मन्त्रनिवृत्ति ॥

केचिदनिवृत्तिर्वा—८सिदे ;—^४असिदेमन्त्रस्य इत्याहुः ॥

[मन्त्रनिवृत्तिहनृपर्वत्ति]

असिदाकृते च ;—मनुना कृतेति मनुष्यकृतत्वात् अन्नमयत्वाच्च अन्नसाधनत्वात् । स्वधाकृतेति—स्वधामन्त्र लवनादिना करोतीति ^५कर्तृनिष्ठा । मनुना कृतेत्यसिद्ध एव मुख्यत्वादिति पर्शौ मनुजातेति “योगेन प्रजापतौ वर्तत इति ॥

[लिङ्गानादरहेतु]

^७द्रव्यगु—दरः;—^८अदितिः पाशानितिवत् प्रकृत्यर्थान्वयोपपत्ते ॥

प्रेयमगादित्युक्ता उर्वन्तरिक्षमन्विर्हाति प्राचीमुदीची वा दिशमभिप्रैवजतीत्युर्वन्तरिक्षमन्त्रस्थैव प्रवजनार्थत्वमित्याह,—उभौ ;—वचनात्—
[उभयोस्तथात्यन्वेहेतु ।

प्रतिगमने यौ गमनाविति ^{१०} प्रकृतद्वित्वनिर्देशात् ॥

^१ स्त्रीलिङ्गत्वात्—ज ^२ तृणामभुत्पर्शु न पर्शुमत्याभेदत्विवेषवचनात्
अवचनाच्चात्र विशेषस्य खालिङ्गविरोधादेरभावात् विशेषणा विशेषाच्च मन्त्रानिवृत्तिं
वदन माध्य कीचित्यादनाक्तं पद्धमव सर्वथात रुददत्त ^३ प्रजना—ज
^४ अन्विधिरुपदृष्टस्मर्वा असिदे ^५ इ ^६ कर्तरी—इ ^७ योगेन वर्तत इति—क घ
^८ द्रव्यगुणो—क. ^९ अदिति. पाशान प्रमुमोक्तु ^{१०} इति मन्त्रे एकस्मिन् पशुपाशमाचेन
बहुवचनमनाहत तद्रुत इत्यधिक दृश्यत (मुरा) ^{११} प्रजेत्यु—घ ^{१०} प्रकृतत्वनि—इ

[दर्भेषु दिग्नियमः]

(भा) उक्तेति मन्त्रयो^१रनुसधानार्थम् । अस्माकं तु अथो यदेतदुक्तेति गम्यते उर्वन्तरिक्षमन्विहीति^२ प्रत्यायनं गत्या इत्येवं भारद्वाजमति^३ ^४इति यत कुतश्चेति दिङ्गनियमो नास्ति ॥ ५ ॥

(स्म.) देवानां परिषूतमसीति दर्भान् परिषौति^५ ॥ ६ ॥ २८ ॥

(भा) परिषवण—लवनाय परिग्रहं चिह्नै ॥ ६ ॥

(स्म.) विष्णोः स्तूपोऽसीत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बं^६मुत्सृजाति ॥ ७ ॥ २९ ॥

[प्रकृतेऽनुसन्धानपदार्थः]

(वृ) उक्तेति—र्धम् ;—पाठतो मन्त्रविच्छेदेऽपि^७ एककार्यत्वादुभयो-स्सञ्जिष्टप्रयोगशङ्काया विच्छिद्य प्रयोगार्थं उक्तेति निर्देश । अतोऽन्यत्रै-ककार्याणां मन्त्राणां नानादेशाधीतानामपि प्राञ्जिष्ट^८पाठोऽवगम्यते ॥

[दिग्नियमहेतुः.]

अस्माकं तु—गम्यते ;—वाक्यशेषेण । पुरस्ताद्वेष्यो जुष्ट-मिति मन्त्रे पुरस्तादितिवचनात् दिग्न्तरे बहिराहरणे मन्त्रस्याप्राप्ति-शङ्काया मन्त्रप्रयोगेणैव प्राचीत्वसपादनम् ॥

[भारद्वाजसंमतहेतुः]

उर्वन्तरिक्ष-नास्ति ;—लवनोत्तरकालप्रतिनिर्वर्तने विनिःयोगा-दिति ॥

^१ रसधा—झ

^२ प्रत्यायानाङ्गत्वात् इत्येव- झ

^३ गतिश्चयत=झ च

^४ यत कु-ञ्ज झ

^५ यावतापर्याप्त तावत्परिगृह्णाति(रु)

^६ यथानल्यते तथा

बहिष्करोति (रु)

^७ एकवाक्यत्वा—झ

^८ पाठो गम्यते—झ

झ

^९ योगात्—

(भा) अभिपेता. परिगृहीता । अच्छिन्नम्योत्सर्ग ।^१ पशुनामितिलिङ्गात् ।

(सू.) एकं वा स्तम्बं ^२परिषूय तं सर्व दाति॥८॥३०॥

[उत्सर्गाभिमर्शनव्यवस्था ।

(भा) एकस्तम्बपरिष्वणे नात्सर्गं नाभिमर्शनमिद् दवानामिति असदे-हात् । यथा इदमग्रेरित्याग्नेये केवलं ^३केचित्कुर्वन्ति । हविषोर्युगपदव ^४च्छेदात्सदेह इह ^५त्वसदिग्धेन क्रियत इति ॥ ८ ॥

[अच्छिन्नस्योत्सर्गहेतु ।

(वृ.) अच्छिन्नस्यो—लिङ्गादिति—पशुना भक्षणार्थत्वादच्छिन्नम्यैव मनसोत्सर्ग इद पशुनामिति ॥

[उत्सर्गाभिविर्गंहेतु ।

एकस्तम्बपरि—असंदेहात्—^६कृत्स्य देवतार्थत्वात् ॥
[द्वष्टान्तः ।

यथा इदमग्रे—केवले इति—यथा अमावास्याया सनयत् इदमग्रेरित्यभिमर्शननिवृत्ति ॥

[सदेहतद्भावंहेतु. द्वष्टान्तार्थश्च]

केचित्कुर्वन्ति—इहभिमर्शनम् ॥

हविषोर्युगप—त्संदेह इति—हविर्द्रियस्य युगपाद्विभाग-त्सदेहो भवति । अतस्तत्पारिहाराय पृथग्देवतानिर्देशविधानात् असदेहा-र्थस्य इदमग्रेरित्यस्यैकपुरोडाशं निवृत्ति असदेहात् ॥

[पक्षान्तरम् ।

इह त्वसं—क्रियत इति—बर्हिषि तूत्सृष्टादन्यस्य लवनार्थस्य देवतार्थत्वेऽसदिग्धेऽपि इद देवानामिति निर्देशविधानात् अदृष्टार्थत्वादेक-स्तम्बपरिष्वणेऽपि इद देवानामिति निर्देश. कर्तव्य इति केचित् ॥

^१ गोबुद्धा इह पशुना—ख ग ^२ अन्यत्वपर्यप्रता एव लृयन्ते इलर्थ (रु).

^३ पारपृत मर्व—क ग. ज ^४ केचित्तु—अ युगपदप—अ ^५ त्वसदिग्धें क

^६ इद—घ पुस्तके न वश्यने ख ग अ अ

- (सू.) अतिसृष्टो गवां भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा
नाडीरुत्सृजति* । इदं देवानामिति परिषूतानभि-
मृशति इदं पश्चनामित्यतिसृष्टान् ॥ ९ ॥ ३१ ॥
- (भा) ^१ नाडी— मुष्टि शलाका वा । एकस्तम्बपरिषवणे^२ नोत्सृज्यते
- (सू.) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां वर्हिर्देवसदनमारभे इति ^३विशा-
खेषु दर्भा ^४नारभते ॥ १० ॥ ३२ ॥
- (सू.) देववर्हिर्मा त्वाऽन्वज्ञातिर्यगिति ^५संयच्छति ॥
- (भा) सयच्छति—गृह्णाति ^६सव्येन हस्तेन ॥
- (सू.) पर्व ते राध्यासामित्यासिद्धमभिनिदधाति ॥ ११ ॥
- (भा) यत्परुषि दिनमिति लिङ्गात् पर्वण्यपि^७निदधाति ॥ ११ ॥
- (सू.) आच्छेत्ता ते मारिषमित्याच्छिनाति * । ^९सं
नखं मुष्टिं लुनोति^{१०} स प्रस्तरः ॥ १२ ॥ ३४ ॥

[पुनरुक्तिफलम्]

- (बृ.) नाडीमुष्टिःश—त्सृज्यते— पुनरुपन्यास किमर्थ? उच्यते ;—
तःसर्व दातीत्युक्त्वा अतिसृष्टो गवा भाग ^{११} इति वैकामिति विकल्पे-
नोत्सर्जनविधानादेकस्तम्बेऽपि पाक्षिकोत्सर्गशङ्काया पुनरुपन्यासः ।
अतिसृष्टो गवा भाग इत्यादेरनेकस्तम्बेष्वन्यतमोत्सर्गे मन्त्रविकल्पार्थत्वा-
न्नैकस्तम्बपरिषवणे प्राप्ति ॥

^१ नाडि—ख ग ^२वण विकल्पेनो—क ^३विशाखा—प्रकाण्डादूर्ध्व-
भागा यत शालाका पृथगभवन्ति (रु) ^४ स्पृशति (रु) ^५ लवनानुग्रुण सव्यमुष्टिना
गृह्णाति (रु) ^६ सव्यहस्तेन—मु पु पा लिखत—ग पुस्तके इद सूत्रेण सक-
लित दृश्यते ^७ भविनि—क ^८ पर्वण्यपिनि—ग ^९ सनख—क. सगताङ्गुल्याङ्गुष्ठ-
नखम् तावत्प्रमाणमित्यर्थ । (रु)- ^{१०} प्रथमल्लनेमुष्टे (रु), ^{११}इति विकल्पेनो—घ,

(सू) कुलिममात्रोऽरातिः^१ प्रादेशः ऊर्वस्थि जान्वस्थि
सुगदण्ड इति वा^२ तिर्यकप्रमाणानि ॥ १३ ॥ ३५ ॥
इति नृतीया खण्डिका ॥

[तिर्यकप्रमाणानि]

(भा) कुलिमगोपुच्छो गोग्रासो वा । अरातिः^३ रन्तरस्थौल्यम् । द्वादशा-
कुलिविस्तार प्रादेश सामर्थ्यात् । ऊरोरास्थि—ऊर्वस्थि । जानोरास्थि
जान्वस्थि । सुवो दण्डः सुगदण्ड इति तिर्यकप्रमाणानि—^४स्थौल्यम्य
न^५दीर्घत्वम्य ॥ १२ ॥

(सू) पृथिव्यास्संपृचः पार्हीत्यनधो निदधाति ॥ १ ॥
॥ १४ ॥

[निधनादिविशेष]

(भा) अध.—^७भुवि । नाधोऽनध—उपरिष्टात् निदधाति न तु भूमौ ॥

(सू) अयुजो मुष्टीन् लुनोति^८ । तथा^९ निध-
नानि ॥ २ ॥ १५ ॥ ३७ ॥

(भा) न युज—अयुज विषमाणि निधनानि—चूडा. लुनोति
लुनाति ॥ २ ॥

[तिर्यकप्रमाण चिशपग्राहकच]

(वृ) कुलिमर्गो—रस्थौल्यम्—प्रस्तरम्य मध्यमस्थौल्यमरातिस्थौल्य-
प्रमाणम् ॥

द्वादशाकु—सामर्थ्यात्—तदर्थं प्रादेश इति निर्देशसामर्थ्यात् ॥
लुनोति;—लुनातीतिवक्तव्ये ओकारश्छान्दस ॥

^१ अराति—हस्तस्य पूर्वभाग (रु) ^२ प्रादेश—प्रदोशन्यगुष्ठयोरायाम.

सच्चात्रसामर्थ्यान्मण्डलीकृतस्सनिश (रु) ^३ ताति च सञ्जखप्रमाणेन विकल्पन्ते

(रु) ^४ रन्तरस्थौल्यम्—क ग. ^५ प्रस्तरस्थौल्यस्य (क. ख ग घ वृ).

^६ न तुर्दी—ज ^७ भुवि—अनध.—भ ^८ निधनानि—मुष्टीना राशम्. (रु)

(सू.) तेषां प्रस्तरोऽयुगर्थं इत्येके^१ ॥ ३ ॥ १६ ॥ ३८ ॥

[प्रस्तरफलम् परमतेन]

(भा) ^२अयुजो वा ^३प्रस्तरेणैके ममा मुष्टयो निधनानि च प्रम्त-
^४रेण विषमत्वम् ॥ ३ ॥

[स्वमतम्]

(सू.) ^५प्रस्तरे^६ याथाकामी ॥ ४ ॥ १७ ॥ ३९ ॥

[यथाकामशब्दार्थः कामभेदाश्च]

(भा) यथाऽम्य काम इच्छा तथा प्रयुक्त इति कर्तुर्यथा^७ कामित्वम् ।
इह वा प्रस्तर प्रथम मुष्टि करोति । विष्णोस्तूपोऽसीति वा पूर्वस्मा^८
द्वागात् प्रस्तर गृह्णातीति । अन्ये त्वाहु ,—प्राकृतेभ्योऽपि परिमाणे-
भ्योऽन्यत्परिमाण लभ्यते इति सर्वम्य कृत्वा परिषवणम् ॥ १४ ॥

(वृ.) अयुजोवा—विषमत्वम्—इति ‘तेषा प्रस्तरोऽयुगर्थं इत्येके’
इत्यस्यार्थः ॥

प्रस्तरे याथाकामी इत्यस्यार्थं उच्यते , - -

यथास्यकाम—मित्वम्—अध्वर्यो ॥

इहवा—करोति—इह वा—लवनकाले ॥

विष्णो—गात् -- परि^९गृहीतबीर्हिषं पूर्वभागे प्रस्तरलवन विष्णो-
स्तूपोऽसीति स्तरणकाले वा ॥

पुरस्तात्—ज्ञाति—वेदे पूर्वम्या दिशि पुरस्तात् प्रस्तर
गृह्णाति । इयन्त गृह्णातीति श्रुते ॥

^१ अयुगमावार्य । न तु प्रस्तररहितानामयुक्तव्यमित्यके मन्यन्ते न तथावय-

मित्यर्थ (सु) ^२अयुज प्रस्तरण-के (क ख ग घ वृ), ^३ज प्रस्तरेण
एकेन-ग अन प्रस्तरेणैके-ज ^४णास्य यथा न विषयत्वम्-ग ^५कथ यूय

मन्यन्वे अत आह । (रु) ^६यथाकामी-क सहवाप्रस्तरेणायुक्तव्यमस्तुनव-

नत्वेकतरनिर्णये प्रभवाम (रु) ^७कामित्वमध्यो-(क ख, ग, घ वृ)

^८द्वागात्पुरस्तात्-ज ^९परिषूतबीर्हिषं-घ

(स्म.) यदन्यत्परिषिवणादुत्सर्जनाच्च^१ तत्सर्वत्रावर्तते*।

प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति^२ तृष्णीमितरदिति वाज-
सनेयकम् ॥ ५ ॥ १८ ॥ ४० ॥

(स्म.) सर्वं लृत्वा देव बहिर्शशतवलशं विरोहेत्यालैवा-
नभिमृशति ॥ ६ ॥ १९ ॥ ४१ ॥

[लवने नियमः]

(भा) प्रस्तर एव^३ लूयते । एकस्तम्बपरिषिवणेऽपि अ (णेत्व) परिगृहीता
अपि मन्त्रेण लूयन्ते । आलवा —स(ट)च्छेदा ॥ ६ ॥

(स्म.) सहस्रवलशा विवय॑ रुहेत्यात्मानम्^४*। अदि-
त्यै रास्त्रासीति त्रिधातु पञ्चधातु वा^५ शुल्ब
करोति ॥ ७ ॥ २० ॥ ४२ ॥

[मन्त्रनियमे भरद्वाजपथः]

(वृ) एकस्तम्ब—लूयन्ते—मगवता भरद्वाजैवमुक्तम्,—‘छिन्ने
छेदनमन्त्रा. लूने लवनमन्त्रा. दुर्घे दोहनमन्त्रा पिष्टे पंषणमन्त्रा प्रयो-
क्तव्या इति ।

[निवृत्तिव्यधस्था]

अत्रा(तत्रा)र्थलुप्ता. पदार्था निवर्तन्ते । अताऽत्रैव बहिराहरणे
^६ असिदादीनि निवर्तन्ते , छिन्ने छेदनाभावात् । दृष्टार्थत्वाच्छेदनस्य ।
^७ तन्निवृत्तेस्तत्स्काराश्च निवर्तन्ते । एवं सर्वत्र ॥

आलवा:—सच्छेदाः—छिन्नानि मूलानि ॥

^१ सर्वेषु मुष्टिपुद्भालम्भनाद्यावर्तते (रु) ^२ इतरत्मुष्टिजातम् (रु) ^३ येषु
काण्डेष्वालनादभास्त आलवा (रु) ^४ एव मन्त्रेण लूयते—क ख ग घ. वृ)
^५ अभिमृशतीति शेष इति आत्मशब्दार्थान्वयिपूरण दृश्यते (मु रा.) ^६धातु—सधि
(रु) ^७ शुल्ब—एकसरा रजु (रु) ^८ अभिदादानादीनि—ख गा. ^९ तन्निवृ-
त्तौ—क. घ. तत्स्काराश्च निवर्तते—क वृ

- (भा) अदित्यै रास्नासीति रज्जुवयवाभिधानात् मन्त्रावृत्ति ॥ ७६ ॥
- (सू.) अयुपिता योनिरिति^१ प्रतिदधाति ॥ ८॥ २१॥४३ ॥
- अदित्यै रास्नासीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा
संभरामीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य अलुभिता
योनिरित्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधाय इन्द्राण्यै
संनहनमिति संनद्यति ॥ ९ ॥ २२ ॥ ४३ ॥
- [प्रस्तरनिधानक्रम.]
- (भा) सुसभृतेति च अलुभितेयन्त्यस्य^२ निधनम्योपरिष्टात्प्रस्तर निद-
धाति ॥ ९ ॥
- (सू.) पूषा ते ग्रन्थं ग्रथनात्विति ग्रन्थं करोति ॥ २१
स ते मा ख्यादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्च^३ ग्रन्थमुप-
गृहति^४ पश्चात्प्राञ्चं वा ॥ १० ॥ २३ ॥ ४५ ॥
- (भा) प्रत्यञ्च—प्रत्यक् कियापरिसमाप्ति ॥ १० ॥
- (सू.) आपस्त्वामाश्विनौ त्वामृषयस्सप्त मामृजुः ।
बर्हिंस्सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभे इति
बर्हिरारभते इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे इति
बर्हिंरुद्यच्छते । बृहस्पतेमूर्धा हरामीति शीर्षनाधि
निधत्ते ॥ ११ ॥ २४ ॥ ४६ ॥
- इति चतुर्थी खण्डका ॥
-

(वृ) आदित्यैरा—वृत्तिः—प्रतिनिधानव्यवायाच्च ॥
सुसंभृतेतिच—आवृत्तिः प्रतिनिधानम् ॥
प्रत्यञ्च—ग्रन्थम् ॥

^१ निदधाति—क प्रतिदधाति—सन्दधाति (रु) ^२ यन्तस्य—(मु रा)

^३ प्रत्यञ्चमुपगृहति—ग ^४ शुल्बादघ पुरस्ताङ्गागेन प्रत्यगगमयति ग्रन्थम् प्राग्वा
पश्चाङ्गागेन (रु).

- (भा) आरभते—आलभते । ^१ शिरस्येव निधानम् ॥ २२ ॥
- (सू.) प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्वहीति यौ गमनौ तौ
^२ प्रत्यायनौ ॥ १ ॥ २५ ॥ ४७ ॥
- (सू.) अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यन्तर्वेदि ^३ परि-
धिदेशेऽनधस्सादयति ॥ २ ॥ २६ ॥ ४८ ॥
- (भा) अन्तर्वेदि—वेदि^४ ममीपे, यं परिधिदेशे^५ । मध्यस्य पश्चिमे
प्रदेशे निदधाति ॥ २ ॥
- (सू.) बहिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते ।
- (सू.) देवंगममसीत्यनधो निदधाति ^६ यथा प्रागुप-
सादयेत् ॥ ३ ॥ २७ ॥ ४९ ॥
- (भा) यथोपसादने क्रियमाणे उत्तर बहिर्प्राग्भवति ॥ ३ ॥
- (सू.) या जाता ओषधयां देवेभ्यस्त्रियुर्गं पुरा । तासां
पर्वं राध्यासं परिस्तरमाहरन् । अपां मेध्यं यज्ञियं
सदेवं शिवमस्तु मे । आच्छेच्चा वो मारिषं जीवानि
शरदशशतम् । अपरिमितानां परिमिताः सनह्ये

| एवकारव्यावर्त्यम् ।

- (वृ.) शिरस्येवनिधानम्—^७ न दर्भेण्वादिव्यवधानेन ॥
यथा प्रागुपसादयेदित्यस्यार्थः,—
यथोपसा—भवति—^८ अनघो—^९ निधानदेशात् ॥

^१ शरस्येव-जा ^२ प्रलयगमे ऽपिदावर्धिता भवत न तु कमानुमाराह्नु-
ताय एव (रु) ^३ मध्यमपरिधिस्थानमर्मापे (रु) ^४ नर्मापेऽव-का. ^५ देश
^६ यथा प्रागुप-का. ग ग — उपगादनकालं प्राचीनमुपसादयितु योगप्र यथाभ
वर्तत । आहृत वा यजषाकरोत्तानि वोधायन । खातलूनाच्छावहर्तापश्चदुर्वदध्यपु
यजुष्क्यासभवादिति कात्यायन (रु) ^७ नदर्माई. (मु-रा) ^८ अप्रयत्नेनानघो-
क (सु-रा). ^९ निधान

(सू.) सुकृतायकम् । एनो मानिगां कतमच नाहं
पुनरुत्थाय बहुला भवन्त्वति परिस्तरणानाम-
धिनिधान्याच्छेदनी संनहनीति ^१यथालिङ्गम्॥४॥
२८॥५०॥

[परिस्तरणाधिनिधानेयथालिङ्गत्वोक्तिफलविचार.]

(भा) परिस्तरणानाम^२धिनिधा^३नाच्छेदनसनह^४नानि ^५यथा लिङ्गेषु
क्रियन्ते न मन्त्रान्त इत्युपदेश । अथवा यथालिङ्गवचनमनुवादमात्रम् ।
मन्त्रान्त एव कियानुष्ठानम् । अन्तरेणापि लिङ्गवचन यथालिङ्ग विनियोगो
भवति । यथा अग्रये त्वाभीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै इत्यमिमर्शने
वैकल्पिक भवति ॥ ४ ॥

[यथालिङ्गवचनस्यागतार्थत्वफलम्]

(बृ.) परिस्तरणाना—उपदेशः इति—अधिनिधान्याच्छेदनीति
निधान^६क्रमादेव मन्त्रव्यवस्थासिद्धौ परिभाषासिद्धमन्त्रान्तकर्मादिसञ्चि-
पातस्यापवादत्वेन यथालिङ्गवचनम् । अतस्तलिङ्गाभिधानसमये कियानु-
ष्ठानमिति ॥

[तस्यैव निर्वाहान्तरम्]

अथवा यथा—भवति—सूत्रकारेणानुकेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन
विनियोगो भवति ॥

[अनुवादत्वाद्युपपत्तिः]

यथा अग्रये—वैकल्पिकं भवतीति - इदमभेरित्यामेयमित्या-
द्यमिमर्शनमन्त्रेण विकल्पते । अग्रये त्वाभीषोमाभ्यामितिमन्त्रस्य करण-
त्वात् । अभीषोमाभ्यामित्यत्रापि त्वेत्यनुष्ठेणार्थावगम । तद्वदत्राऽपि

^१ यथालिङ्गवचन लिङ्गविनियोग दर्शयितुम् विस्पष्टार्थं वा (रु) ^२ मासि
दादविनिधानाच्छेदनसनहनानीति-क ^३ धानच्छेद(रापा) ^४ नानिलिङ्गेषु-ज

^५ यथालिङ्गमलिङ्गेषु-पा अथवा अन्तरेणापि लिङ्गवचन विनियोगो भवति-ज,

^६ क्रमादेव-क,

(सू) खादिर पालाशं^१ वा एकविंशतिदारुमिधमं^२
करोति ॥ ५ ॥ २९ ॥ ५१ ॥

[ज्ञानदार्ढाद्वयवस्था]

(भा) अभिन्न दारुशकल दारुणि^३ वाहरान्तिव्यपदेशात् एकविंशति
दारुरिधमं खादिर पालाशो वा^४ । अतः पुनर्वचनात् वैभीतक
'इधे परिघयोऽपि वैभीतिका एव । अवभृथे च निवृत्तिः ।
सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

(बृ) सामर्थ्यतो विनियोगसिद्धे यथालिङ्गवचनमनुवाद । अतो मन्त्रान्तेन
क्रियादिसन्तिपात । लिङ्गविनियोगेऽपि कृत्स्नमन्त्रम्य करणत्वात् ॥

अभिन्नदारु - व्यपदेशादिति - दारुशकलयो पृथग्व्यप-
देशात् ॥

[पुनर्वृक्षविधानफलम् ।]

अतः पुन—तका एवेति—परिधीना पालाशकापर्यं खादिरति
वृक्षनियमे सत्यपि पालाश खादिर वा एकविंशतिदारुमिधम-
मिति परिधिसहितम्येधम्य पुनर्वृक्षविधानादिधमवृक्षः परिधीनामपि
भवति । अतो वैभीतिक इधे ब्राक्षणम्पत्य तूपरमित्यादिषु परिघयोऽपि
वैभीतिका ॥

[निवृत्तिहंतुः ।]

अवभृथेच निवृत्तिः— इधमेन सहैकविंशतिसख्यानिर्देशात्
अवभृथे परिधिसभवेऽपि इधमाभावान्तिवृत्तिः ॥

सर्वत्रैवम्—इधमाभावे गृहमेघीयादिष्वपि ॥

^१ चैक-क. ^२ दार्ढमिश्र काटम् मण्डलान दारुणवेति दर्शनात् (८)

^३ दारुणवेति-क. ^४ वा पुनर्वचनात्-क. वात पुन-अ. ^५ इधम-प-अ.

(सू.) त्रयः^१ परिधयः * पालाशकार्ष्मर्य खदिरोदुम्ब-
राविल्वरो हीतकविकङ्गतानां ये वा यज्ञिया वृक्षाः ॥
[परिधिकल्पा]

कार्ष्मर्य — श्रीपर्णी । रोहीतको — वटाकृतिर्हस्त्वपर्ण । विक-
ङ्गत — गो^३कर्ण । उक्तानामभावे यज्ञिया ॥ ६ ॥

(सू.) आर्द्राः शुष्का वा^४ सत्वकाः ॥७॥ ३१॥५३॥
[परिधिस्त्वरूपम्]

आर्द्राश्शुष्का वेति मिश्रप्रतिषेध^१ । सह त्वग्भि. सत्वकाः ॥ ७ ॥

(सू.) ^५स्थविष्टो मध्यमोऽणीयान् द्राघीयान् दक्षिणा-
ध्योऽणिष्टो हसिष्टो उत्तराध्यः ॥८॥ ३२॥५४॥
[देशादिव्यवस्था]

स्थविष्ट — स्थूलतम^७ मध्यम परिघि । मध्यमादक्षिणस्तनु^८ ।
अणीयान् द्राघीयान् दीर्घतम मध्यमादेव । दक्षिणार्द्धे भव दक्षि-
णाध्यः । अणिष्ट^९—पूर्वाभ्या तनुः । हसिष्टो—हस्ततम^{१०} । उत्तरार्द्धे
भव — उत्तराध्यः ॥ ८ ॥

[अनिधमवृक्षोपदेशफलम्]

कार्ष्मर्यः श्री—कर्णः—अनिधमवृक्षस्यापि कार्ष्मर्यादे परि-
धिषुपदेशात् पालाशादिभिर्विकल्प ॥

[विकल्पव्यवस्था]

आर्द्राश्शुष्का वेति मिश्रप्रतिषेधः—त्रयोऽप्यार्द्राश्शुष्का वा ।
नैकशुष्टक इतरावाद्रौ इतर अर्दोऽन्यौ शुष्कौ वा ॥

[परिधिप्रमाणव्यवस्था]

स्थविष्टः—स्थूल—भवः उत्तराध्यः—बाहुमात्राः परिधय-

¹ परिवानायो । तत्र पालाशखादिरयो पुनरुपादान तौपरिध्यर्थेऽपि यथास्याता
नेतरैर्बन्धेयातामिति (रु) ² रोहीत—क ³ घण्ट—ख गोघण्ट—क ⁴ नचेद्रलि-
तत्वच । अयवा अनिन्द्यनार्थत्वात्पारिधीनामाद्राजुज्ञानार्थमुभयवचनम्—रु ⁵ वेधार्थ—
ज ⁶ प्रदेशमात्राणीभ्याष्टाणि बाहुमात्रा परिवयङ्गति तत्त्वान्तरकारा—रु ⁷ तम
मन्यमाद—ज ⁸ स्त्वणु—क ⁹ णष्टसर्वेभ्यस्तनु—ज ¹⁰ तमसर्वेभ्य—ज

(स्त.) द्वे आघारसमिधावनूयाजसमिदे^१ कवि५^२
शीति ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ५५ ॥

। इधममच्चादिद्वयवस्था ।

(भा) पथमस्येधममत्रस्यानूहः । न च निवृत्ति काष्ठविवृद्धौ । आरुयान वादादेकविऽशतिधाऽवस्थितत्वादभेस्सभरामीति न^३ काष्ठाभिधानम् आघारसमित् आघारार्थत्वात् तदभावे^४ निवर्तते । तथाऽनूयाजसमित् ।

(बृ) इशम्या च भरद्वाजमतात् । तत्पक्षे सर्वे समायामा । अस्माकं उत्तर-परिधिराहवनयियायतनायाम^५ । इतरौ तस्मादेकाङ्गुलेन चतुरङ्गुलेनायतौ ॥

। काष्ठविवृद्धिहेतुः ।

न च नि — विवृद्धौ — स सदशानुब्रूद्धैश्यम्येत्यादिसामिधेनी-
विवृद्धौ ॥

। काष्ठानाभिधानताङ्गेनुविवरणम् ।

काष्ठविवृद्धिपक्षेऽपि ,—

आरुयानवादा—भिधानम्—अभिर्देवभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा इति दर्शनात् । यत्कृष्णो रूप कृत्वा प्राविशस्त्व वन-स्पतीन् इति कथानुवादादेकविंशतिधाऽवस्थिम्यामेरभिधानात् काष्ठ-सङ्घचानिर्देश । अतो न विकारो न च निवृत्ति ॥

। निवृत्तिहेतुः ।

आघारसमित्—निवर्तते—आघारार्थत्वादाघारसमिद्यपदेश ।
तदभावे—आघाराभावे निवृत्तिभ्यसमिधः ॥

तथानूयाजसमिति—अनूयाजाभावे निवर्तते ॥

१ तस्या परिशेष्यान्मर्वान्तोविनियोगाञ्चकविशत्ववाद (६). २ विंशतिरिति—क ३ काष्ठानामभिधा—ज्ञ ४ निवृत्ति—क ५ नायामसमिति—घ

(भा) गणनाया द्वे युगपत् क्षिप्येते । एकविंशी चानूयाजस-
मित् ॥ ९ ॥

(स्म.) ^१समूलानामृतेऽमूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्बं
कृत्वोदग्रं वितत्य ॥ १० ॥ ३४ ॥ ५६ ॥

॥ इति पञ्चमी खण्डिका ॥

[सूत्रे द्विशब्दस्वारस्यम्]

(वृ) गणनायां—क्षिप्येते — द्वे आघारसमिधाविति द्विशब्द
आघारसमित्सम्भरणे युगपत्सम्भरणार्थ । ^२ अत उपसत्स्वपि आघार-
समिधावुपादातव्ये । तथा च तत्राघारसमिधमाधाये^३त्येतावता सिद्धे
एकसमिदाधान ^४ एकामिति वचन द्वयो सभृतत्वादेकामनूयाज समिध-
मवग्निप्येति वचनवटिति । अन्यथा आघारसमिधमिति वचनस्या-
विवक्षितत्वात् द्विवचनस्याविवक्षितत्वात् द्वयोरप्यविरुद्धमाधान भवतीति
तन्निवृत्यर्थ भवति । तस्याम्समृताया आहवनीये दारुमयाणीति स्वकाले
प्रक्षेप । इतरथेभयत्रापि सङ्घयाग्रहणमनर्थकं न्यात् । उपदेश
एकामनूयाजसमिधमव^५शिप्येति^६वत् ॥

एकविंशी चानूयाजसमित्—क्षिप्यते ॥

^१ समूलामूलवचन समूलप्राप्तर्थम् । अन्यथा समूलस्य वैतृकत्वादमूला एव-
गृह्येत् । अत्र दारुपरिर्धिसमित्सख्यावाचिना शब्दाना वकृतिषु यथायथमह । का-
म्यनैमिर्तिकानामित्यादि केचित्, तत्र, तूष्णि मृत्यु कसमिति न्यायप्रदर्शनात्

(रु) ^२ अत युगपदिमसाम-मु रा ^३त्येतावत्व-मु. रा ^४एका समिव
भिति वचन -घ एकामाघारसमिधमाधायेत्येका-मु रा. समिधमिर्तिवत्समिध

मिति वचनस्यावि समिवभितिवत्समिधामेति-मु रा ^५शिष्येति-ख ग

^६ वटिति-क

[नियमफलं शुल्वपदार्थश्च]

(भा) समूलामूलनियमो मिश्रप्रतिषेधार्थः । एकसरशुल्व इत्युपदेश । अनियमो^२ वा एकसराभिरिति काचिद्विधानात् । पूर्ववत् उदगग्र वितत्य मन्त्रेण करणमुदगग्रस्येति^४ ॥ १० ॥

(सू.) यत्कृष्णो रूपं कृत्वा ग्राविशस्त्वं वनस्पतीन् ।
ततस्त्वामेकविश्विधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन्
परिधीश्विधास्त्वस्त्वमिधः^५ यज्ञायुरनुसंचरान् । उप-
वेषं मेक्षणं धृष्टिश्विधा सुसंभृतेति शुल्व इधम्
संभरति ॥ ११ ॥ ३५ ॥ ५७ ॥

[नियमफलाविवरणम् ।

(बृ.) समूलामूल—त्युपदेशः—कविदर्शनात् । यानि शुल्वानि न सुमस्यन्ते इत्यसमस्ते शुल्वशब्ददर्शनात् ॥

[अनियमपक्षः ।

अनियमोवैक—द्विधानादिति—सम्राढासन्द्या^६ एकसरा भिरिति नियमादन्यत्रानियम ॥

अमन्त्रक समन्त्रक च शुल्वकरण मतभेदन ।

पूर्ववत् उद—ग्रस्येति—मन्त्रेणादग्रनिधान^७ करणम् ।
पूर्ववदुदगग्रं वितत्येति सूत्रान्वय । अतस्त्वृष्णी शुल्वकरणम् ।
केचिच्छुल्वकरणमपि मन्त्रेणेत्याहु । शुल्वकरणात्प्रांगव पूर्ववदिति
प्रयोगात् । इतरथा शुल्व कृत्वा पूर्ववद्वितत्येति भविष्य
तीति ॥

^१ बैध—अ. ^२ वाक्तान्याद्विधानात् एकसराभ—अ ^३ वितत्येति मन्त्रेण—
अ ^४ ग्रस्य—अ. ^५ परिधिसमिधामभिधायकोऽय शब्द—रु ^६ डामन्द्यामेक—
ग ध ^७ निधान न करणम्—ध.

[एतन्मन्त्रोद्देशवस्थादि]

(भा) काम्यनैमित्तिकानां नित्यविकारत्वात् यत्कृष्णो रूपमित्यस्य प्रकृतावप्यूह^१ इति न्याय । ^२ अनूह आपस्तम्बस्य । बहुयाज्या^३ दीनामप्य प्रधान^४ विकारत्वात् । निवृत्तिस्तु प्रथमस्येधममन्त्रस्य^५; ब्रीहिमन्त्रस्य यवेष्विव । तूष्णी कस मृन्मय चेति दर्शनात् काम्येष्वपि ॥

[अहसत्त्वासत्त्वे तत्र न्यायश्च]

(बृ) काम्यनैमि—न्यायः—एकविश्वातिमनुब्रूयात्पतिष्ठाकामस्य यो बहुयाज्यपरिमितमनुब्रूयादित्यादिगुणकाम्यनैमित्तिकाना नैमित्तिक-तुल्यत्वादसमानविधान स्यादिति न्यायेन नित्यविकारत्वाद्यत्कृष्णो रूप्यमित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्यूह^६ एकविश्वातिधेत्यस्येति न्याय-समवेताभिधानार्थः । सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यादौ गुणकाम्यनैमित्तिक-रूपत्वाभावात्प्रकृतावूहनिषेधान्विवृत्तिरेव ॥

अनूह आपस्तम्बस्य—प्रकृतौ ॥

बहुयाज्यादीनामपि—काम्याना च ॥

अप्रधानविकारत्वादिति — गुणमात्रविकारत्वात् प्रधान-विकारादनूह । ^७ प्रधानविकारादिति केचित्पठन्ति । अस्थार्थ—प्रधान-विकारादूहो भवति न गुणमात्रविकारादिति ॥

निवृत्तिस्तु—यवेष्विव—काष्ठविवृद्धौ । काम्येष्वपि सम-वेताभिधानात् । ब्रीहिमन्त्रस्य—तस्मिन् सीदेत्यस्य । यवेष्विव—गुणविधौ दृष्टान्त ॥

[दृष्टान्तसगमनम्]

तूष्णी—दर्शनात् काम्येष्वपि—काम्यविधौ दृष्टान्त । इडा-न्तपक्षे द्वयोर्मन्त्रयोर्निवृत्ति अनूयाजसमिधोऽभावात् ॥

^१ न प्रकृ-मु रा ^२ अनूह उपदेश आप—ग ^३ दीना कामाना च
प्र—क ख. ग घ ^४ विकारत्—क ^५ अमन्त्रस्य । तूष्णी कस—ज

^६ रप्यनूह—मु रा ^७ प्रधानविकारत्वादिति—मु रा

(भा) अनूहो वा प्रथमायाम्सर्वत्रास्यानाभिधानात् अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा स वनस्पतीन् प्राविशदिति^१ । त्रीन् परिधीन् इति^२ द्वितीया क्रक् यथार्थमूळते विकृतौ ॥

‘अनूहपक्षाग्रयः ।

(बृ) अनूहोवा प्रथमायाः—भिधानादिति—विकृतिष्पविपि काष्ठहासविवृद्धावनूह । तथाहि—अग्निर्देवेभ्यो—प्राविशदिति—इतिहासरूपकथाप्राप्तस्य यत्कृष्णो रूपमित्यस्यानुवादात् । ततस्त्वांकविश्शतिधासंभरामि सुसभृता इत्यग्नेरेव प्रकृतिस्थैकविश्शतिकाष्ठावस्थितस्यानुवादाच सङ्ख्याविशिष्टकाष्ठाभिधानपरत्वामित्यनूहः ॥

। पुनर्गांकनात्पर्यम् ।

ननु पूर्वमेवायमर्थं उक्तः प्रथमस्येधमग्रस्यानहो न च निवृत्तिकाष्ठविवृद्धावास्यानवादात्^३ इति^४ । सत्यमुक्तम् । अयमर्थो भाष्यकारस्याभिप्रेतः;—काम्यनैमित्तिकाना नित्य^५ विकारत्वात्प्रकृतावूह^६ इति । न्यायपक्षेऽपि प्रकृतौ समवेताभिधायित्वाभावात्प्रथमग्रस्यानूह इति । तस्मात्प्रकृतौ समवेताभिधायिनामेव विकृतावूहो नासमवेताभिधायेनाम् । विकृतावूहपक्षस्तु समवेतसङ्ख्याविशिष्टकाष्ठद्वारेण^७ । एवमेवाग्नेरेकविश्शतिधासभरणोपपात्ति^८ नामः स्वरूपेणैकविश्शतिधात्वामिति दृष्टार्थसभवे नाहष्टार्थता न्याय्येति ॥

ऊहस्थलम् ।

त्रीन् परिधी—विकृतौ—पितृयज्ञादौ ॥

^१ तस्याभिधानात्—क. ग. ^२ द्वितीयो यथार्थमूल्यते—क. ग. ^३ स्योपादाना—क स्यानुपादाना—मु. ग. ^४ विकारत्वात्प्रकृतावूह—मु. रा. ^५ तूष्णीमृन्मयं कंस च इति न्यायप्रदर्शनादिम पक्षमयुक्त मन्यत—क. ख. ^६ गेवाग्नेः—क. ख ग पुस्तकयास्तु लेखकोभ—घ पुस्तकतु.— द्वारेण एवांगीरति दृश्यते उत्तरत्र नामैरित्यादि च लिखतम् अत ‘एवमेव’ इत्यवयाठस्यादित्यृहते ^७ पते:

(भा) उपवेषादीनीधमाभिधानानि गौणानि प्रकृतार्थाभिधानात् । अर्थ-लक्षण इधमो वर्षीयानर्थादितिलिङ्गात् । ^१ त मणीयित्वा युगपत्सभरति सर्वम् ॥ १ ॥

(सू.) कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देवपुरश्चर सध्यासं त्वेति संनिश्चति । पुरस्तात्प्रत्यञ्चं प्रान्थिमुपगूहति पश्चा-त्प्राञ्चं वा । अनधो निदधाति । इधमप्रवश्ननानि निदधाति ॥ २ ॥ ३६ ॥ ५८ ॥

[उपवेषस्यानिधमता]

(३६) उपवेषादीनि—र्थाभिधानादिति—इधमसभरणमन्ने उपवेष मेक्षण धृष्टिम् इत्युपवेषस्याभिधानत्रयनिर्देशादुपवेषादीनीति पदभेदा-भिप्रायेण बहुवचनम् । ते शब्दा. गौण्या वृत्त्या इधमेव प्रतिपादयन्ति काष्ठसामान्येन । न तूपवेषस्ये ^३धमान्तर्भाव । प्रकृतार्थाभिधानादिति गौण-त्वे हेतु , मन्त्रस्य प्रकृतेधमाभिधानपरत्वात् अनुष्ठेयार्थप्रकाशका हि मन्त्रा ॥

[इधमस्यार्थलक्षणताहेतु.]

अर्थलक्षणइधम—लिङ्गादिति—पितृयज्ञे हविर्बहुत्वे वर्षीयस्त्व-दर्शनात् सर्वत्रार्थलक्षण इधम । आघारप्रभृतिप्रज्वलित इधमस्तत्कर्मणि स्त्विष्टकृदन्त हविर्यावता स्थौल्येन युक्तशक्तोति दग्धुम् तावता स्थौल्येन युक्तो ग्रहीतव्य ^४ । स चं प्रादेशायाम । अनूयाजसमिध आघारसभेदात्मागाहवनीयदेशपरिमितत्वावगते ॥

तंगणयित्वा—सर्वम्—त—इधमम् । सभरतीति ॥

^१ गणायित्वा—ज ^२ यित्वा शुल्वम् (मु रा) ^३ धमन्तर्भाव—क

^४ ग्रहातव्यो भारद्वाजमतात् । द्विप्रादेश इधमो बैलीकेरती बैलीकिमतेन दीर्घत्व लक्षणम् । पूर्वमर्थलक्षण इति स्थूलत्वे । अन्यस्य तु अर्थलक्षण इति । दीर्घत्वमप्यर्थलक्षणमन्येषा मतेन । इत्यधिकम् । (मु रा) इद तु उत्तरत्र वत्सञ्जुसूत्र भाष्यवृत्तिग्रन्थरूप इत्यते इह त्वस्थानमुद्दित स्यात्

[इधमग्रहणफलम्]

(भा) ^१ पुनरिधमग्रहणात् ^२ इधमब्रश्चनानि -- छेदनानि । तेषा निधान पदार्थगणनायामन्तर्भवतीति ^३ ॥ २ ॥

(सू) त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि गिद्धान् त्वया होता संतनोत्वर्धमासानिति दर्भाणां वेदं करोति ॥३॥

[वेदकरणनियमः]

(भा) यज्ञसतानस्यार्थवादत्वात् विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् । जात्येकत्वाहर्शपूर्णमासम्थो वाऽर्धमाससतान उच्यते ॥ २ ॥

(सू) वत्सञ्जुं पशुकामस्य ^४ मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य ^५ ॥ ४ ॥ ३८॥६० ॥

[वेदाकृतिविकल्पा]

(भा) वत्सञ्जु —वत्सजानुत्तुल्य । मूतकार्यः—मूतवत्क्रियते ^६ ।
[विकृतावपि मन्त्रण वेदकरणम्]

(वृ) यज्ञसं—वेदकरम्—वेदकरणमन्त्रे त्वया होता सतनोत्वर्धमासानिति निर्देशस्य विकृतिपूर्वमाभसतानाभावेऽपि यज्ञमेव तत्सतनोत्योत्तरस्मादर्थमासादिति होतु सततम्तरणार्थवादशास्याप्रकृतिस्थस्यानुवादात् विकृतावपि मन्त्रेण वेदकरणम् ।

जात्येकत्वा—उच्यते—जात्येकत्वात्प्रकृतिविकृत्यो ^७ वैकजातित्वा^८ त्यकृतिस्थानुवादोपपात्तिविकृतावपि ॥

[मूतपदार्थः]

मूतवत्क्रियते—यत्र धान्य निधीयते ।

^१ इद नदृयते—अ पु ^२ इधमन्तेऽनप्रभवादशक्त्या (रु). ^३ तीति—यज्ञधान्यनीयते ?—ग. ^४ मूत—धान्यावपनार्थ तृणपुञ्चसंनिवेशविभेषण. (रु). ^५ निल्यास्वेवाकृतिष्वमीकामा आकृत्यन्तरानुपर्दशात् (रु) ^६ त्विक्रियते यत्र धान्य निधीयते—क ग अ ^७ वेदक—क वेदजात्येकत्वा—ख. ग ^८ प्रकृतितस्था—क.

(भा) त्रिवृदेकशिरा त्रिवृच्छिरा । त्रीणि शिरांसीति केचित् । कामाभा-
वेऽप्येता ^१ एवाकृतयः । ^२ अकाम्यस्यान्यस्याऽविधानात् भारद्वाज-
मताच्च । द्विप्रादेशो बैलिकेरिधम् ^४ इति । अन्यस्य त्वर्थ-
लक्षणः ॥ ४ ॥

(सू) शल्वात्प्रादेशे ^५ रिवास्य वेदपरिवासनानि
निदधाति ॥ ५ ॥ ३९ ॥ ६१ ॥

(भा) वेदपरिवासनानि—^६ सर्वाण्येव वेदाग्राणीति ॥ ५ ॥

(सू) अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्र-
शाल्य मूलतश्शाखां परिवास्योऽपवेषं करोत्युप-
वेषोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कृष्णन्तः शिवशशग्मो भवासि नः ॥ ६ ॥

[इधमग्रमाणादौ मतभेदौ]

(वृ) द्विप्रादेशो बैलिकेरिधम् इति—बैलिकेर्मतेन दीर्घत्वलक्षणं
पूर्वमर्थलक्षण इति स्थूलत्वे ॥

अन्यस्य त्वर्थलक्षण इति—दीर्घत्वमप्यर्थलक्षमन्येषां मतेन ।

[वेदपरिवासन पदार्थः]

वदपरि-ग्राणीति—मूलानां कार्यान्तराभावादनादरः ।

^१ आकृतय -क । ^२ आकामस्यान्यस्या-ग । ^३ स्याभिधानात्-अ

^४ रिधम् अन्यस्त्वार्थ-अ । ^५ परिवास्य—छित्वा (रु) । ^६ सर्वाणि वेदाग्राणि-अ

^७ उपवेष —अङ्गारप्रेषणार्थं काष्ठमुपवेष इति समाख्यात्वते स । च साक्षात्यार्थमुत्पन्नं
प्रसुत्वात्पुरोडाशस्याप्युपकरोति यस्तु न सनयति तस्यान्यत उत्पाद्य । चोदमाने
कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा पौर्णमास्यामुपवेष इति भरद्वाज । मन्त्रे हु इन्द्राय हवि
कृष्णन्त इति परद्वितिवादेनोपवेष स्तूयते । तस्मादविकार (रु).

उपवेषकरणविधिः।

(भा) वेदिं^१ कृत्वा प्रशातनममावास्याया पलाशानामल्पान्यवशेषयति परिवासनं कुर्वन् पर्णवल्क^२ पातयति । इन्द्राय हवि. कृष्णवन्त इत्यनूहुः आख्यानवादात् ॥ ६ ॥

(सू) ^३तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आभृतः सोमपीथाय संनयितुं वकलमन्तरमाददे इति परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति ॥ ७ ॥

(स्म) त्रिवृहर्भमयं पवित्रं कृत्वा वस्त्रां पवित्र-

[परिवासनोपवेषकरणे न क्रियाद्वयम्]

(बृ) वेदिंकृत्वा—पातयति—परिवास्योपवेष करोतीति न क्रियाद्वय वौर्वपर्येण । एकेन परिवासनयलेनोपवेषेण सहैव पर्णवल्कपातनम् । ^४शाखाया उपवेषातपृथक्करण^५ परिवासनम् । न शकलार्थम् । अतः प्रमादादिना शकलानुत्पादे न^६ पुनः परिवासनम् अनुनिष्पादितत्वात् ।

[मन्त्राचिनियोगः.]

उपवेषार्थो मन्त्रः उपवेषोऽसीति लिङ्गात् । अतः पौर्णमास्यामपि मन्त्रेण तदुपादानम् ॥

[आख्यानवादतार्तनरूपणम्]

इन्द्राय—वादात्—उपवेषाभिधानपरत्वाद्वतासवन्धहविःकरणभिधानपरत्वाभावादास्व्यानवादः । अतो महेन्द्रयाजिनोऽपि न महेन्द्रायेति ।

^१वेदकृत्वा—अ । ^२शातयति—अ । ^३लिङ्गादादाने मन्त्रं तूर्णी निधानम् । तेन शभीशकले निर्वर्तते (रु) । ^४शाखायामुप—स्म । ^५करणार्थं परि—अ । ^६त्वादनेन—स्म

(सू) मसीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूला-
न्यग्रेग्राणि न ग्रन्थि करोति ॥ ८ ॥ ४२ ॥ ६४ ॥
[पवित्रकरणमन्त्रव्यवस्था]

(भा) पवित्र-प्रादेशमात्रम् मन्त्रलिङ्गात् । अवसजति ^१ लिङ्गयति ।
त्रिवृत्पलाशे दर्भ ^२ इति लिङ्गात् शमीशाखायाः ^३ लोप । अनिवृत्तिर्वा
पवित्राभिधानात् ॥ ८ ॥

[पवित्रप्रमाणमानम्]

(वृ) पवित्रं-लिङ्गात्—त्रिवृत्पवित्र प्रादेशमात्रम् । त्रिवृत्पलाशे दर्भः
इयान् प्रादेशसमितः इति मन्त्रलिङ्गात् । नवगुणित त्रिवृत्स्तोत्रं इति ^४
निदर्शनात् । दर्भश्चैकं मन्त्रलिङ्गदेव । मूले मूलानीति—मूलोपलक्षि-
[कल्पान्तरम्]

ताभ्यस्तदर्भभागः ^५ । तथा—अग्रेग्राणीति—अथवा त्रिगुणमेव त्रिवृत्
^६ त्रिगुणायां पशुरशनाया त्रिवृता यूप परिवीर्येति त्रिवृच्छब्दप्रयोगात् ।
दर्भ इत्येकवचन ^७ सजात्यभिप्रायम् ।

[मन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम्]

त्रिवृत्पलाशे—लोपः—^८ मन्त्रस्य । ^९ पवित्रपलाशयोरभिधानपक्षे
शमीशाखायां निवृत्तिः । कथ ^{१०} पवित्रे विशेषणभूताप्रधानपलाशाभि-
धानानभिधानाभ्या प्रवृत्तिनिवृत्ती मन्त्रस्य ^२ उच्यते; पयसि चरु
दधने चरु इतिवदुभयप्राधान्यात् । तथा च दृश्यते,—इमौ पर्णं च
दर्भं च देवाना हव्यशोधनौ इति ॥

[शमीशाखायां मन्त्रानिवृत्तिपक्षः]

अनिवृत्तिर्वा पवित्राभिधानादिति—पलाशे दर्भ इति पला-

^१ लिङ्गयति । (रामा-पा) लिङ्गयतीति—क ^२ इति वैलिङ्गात्—ग इ ? ^३ या
वा लोप—ग लोपश्च—क ^४ इति लिङ्गाद्दर्शनात्—इ. ^५ भागात्—इ ^६ त्रि-
गुणाया पशुरशनाया त्रिवृता—क ^७ स्वजात्य—इ ^८ ऋच—ख ग अ ^९ इति
पवित्र—इ ^{१०} पवित्रविशेषणी—इ

(सू.) त्रिवृत्पलाशे ^१दर्भः इयान् ग्रादेशसंमितः ।

यज्ञे पवित्रं पोतुतमम् पयो हव्यं करोतु मे ।
इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याय-
यन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने । इति क्रिय-
माणे यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥ ४३ ॥ ६५ ॥

[अनुमन्त्रणविषय ।

(भा) क्रियमाणे—शाखायामवसज्यमानं त्रिवृत्पलाश इति त्रिवृत
इमौ प्राणापानाविति सशाखस्यानुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥

(सू.) ^२समूहन्त्यग्रथगारं उपलिम्पन्त्यायतनानि ।
अलङ्कुर्वते ^३ यजमानः पत्नी च ॥ १० ॥ ४४ ॥ ६६ ॥
[समूहनादिकर्ता ।

(भा) समूहन्तीति ^४बहुवचने चोदिते यजमान पत्नी च प्रवृत्ते ^५
कर्मादौ । ^६बहव ऋत्विज कुर्वन्ति ^७अलङ्करणमायतनाना यजमान
पत्नीच ॥ १० ॥

(बृ) शम्याधिकरणत्वेन निर्देशात् पवित्रपरत्वान्मन्त्रम्यानिवृत्ति । अमी
शाखायामध्युभयोरूपयोगतुल्यत्वेषि अत्र पवित्रम्यैव सम्कार इत्यर्थ ॥
[अनुमन्त्रण विशाप ।

क्रियमाणे—ज्यमाने—^८त्रिवृत्पलाश इति ^९त्रिवृतमनुमन्त्रयते ।
पवित्राभिधानपक्षे—इमौप्रा—स्यानुमन्त्रणम्—सर्वदा ।

[बहुवचनविषयप्रदर्शनादि]

समूहन्तीति—मर्दौ—अध्वर्योम्सहायभूतौ । ऋत्विजामभावात् ।

^१ यज्ञ—क ^२ समूहन्ति समूजन्ति (रु) ^३ बहुवचनमन्त्रमन्त्रवादीना-
मन्यतमप्राप्तर्थम् (रु) ^४ कर्त्रभिप्रायार्थादात्मनेष । त् न कर्त्रन्त्रमन्त्रकार इत्याह
परम्परया कर्त्रभिप्रायता निरस्यन्ति च (रु) ^५ बहुवचनचो—अ ॥ ^६ प्रवृत्तौ—ग
प्रवृत्तौकमात्—इ ॥ ^७ ऋत्विजोवावहव—अ ॥ ^८ विहितविवानायोगादमयत्वात् रपरत्व-
मयुक्तमिति (रु) ^९ पलाशालिङ्गत्वान्मन्त्रशशम्याया निवर्तते (रु) ^{१०} शाखा
पवित्रंचातु मन्त्रयेत (रु) त्रिवृत इति पाठे अनुमन्त्रणमित्यनुषज्यते. त्रिवृतम-
ध्यनुमन्त्र—इ.

(सू) नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ ^१ यावच्छर्करगोमयेना-
नुलिसे भवतः ॥ ११ ॥ ४५ ॥ ६७ ॥

इति षष्ठी खण्डिका ॥ द्वितीय पटल ॥

[नवत्वादिव्यवस्था]

(भा) नवत्व कुम्भ्यो ^२ प्रथमप्रयोगे । गोमयालेपन तु सर्वत्र ।
^३ यावच्छर्कर — यावच्छर्करया बुद्धमालिस कुलालेन ॥ ११ ॥
इति धूर्तस्वामिभाष्ये प्रथमप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

(बृ) चत्वार ऋत्विज इति परेद्युविधानात् । अमावास्यायां च आमीघ्र
^४ एव तु पक्षे ^५ पूर्वं सभवति । ऋत्विजो वा बहव कुर्वन्तीति । यद्यपि
श्वोविधानवरणमविशेषण ^६ ^७ अवृता । कर्म कुर्वन्तीति दर्शनात् । अस्मिन्
पक्षे ब्रह्मा आमीघ्रश्च । ऋडेवेदेन होता करोतीति नियमादितरयोरनियमाच्च ॥

[अलङ्कार्यम्]

अलङ्करणमायतनानाम् । यजमान । पत्नी च कुरुत नात्मनोः ,
कुर्वते इत्यात्मनेपददर्शनात् । केचिहम्पत्येरवात्मनोरलङ्करणमिच्छन्ति ,
तत्र , आदधीयातामिति दर्शनात् , अग्निसमवेतत्वेऽप्याधानस्य ॥

[नवत्वादौ विशेषः]

नवत्वं कुम्भ्योः प्रथमप्रयोगे इति—आधानप्रभृति पात्राणां
प्रथमप्रयोगदर्शनार्थत्वात् । तथाचाग्निहोत्रस्थाल्यःदीनामग्निहोत्रारम्भप्र-
युक्ताना भेदनादौ प्रायश्चित्तदर्शनात् ^८ ॥

[सार्वत्रिकताहेतुः]

गोमया—र्वत्र—तेषा प्रतितत्र सस्कार इति ।

इति श्रीकौशिकरामामिच्छिकृताया धूर्तस्वामिभाष्यद्वृत्तौ प्रथमप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

^१ यावच्छर्कर यावानेश उपरिषदात् शर्कराभिरञ्जित कुलालेन (रु) ^२ रुद-
दत्तस्त्विदमनूद्य विरराम ^३ यावच्छक्य यावत्कुम्भ्याबुद्धमा-ज ^४ एवेति तु-
मु. रा. ^५ पूर्वं पक्षे—गा पूर्वे पक्षे मुरा पूर्णेवं पक्षे—क ^६ मपि विशेषण—ज्ञा-
^७ अवृता कर्म—ज्ञा. ^८ दर्शनम्—ज्ञा.

(सु) अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति त-
दहः पिण्डपितृयज्ञं कुर्वते^१ ऽप्य^२ राहे ॥ १ ॥ १ ॥ ६८ ॥

[पिण्डपितृयज्ञकालौ]

(भा) यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्तीति वचनात्^३ हृष्टचन्द्राया प्रतिपद्यप-
राहे । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

[पिण्डपितृयज्ञकाले विशेष.]

(बृ) यदहश्चन्द्र— घपराहे इति— चतुर्दशीमिश्रणेन पूर्वेद्यु ।
पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने सति उत्तरेद्युः पूर्वाहे पर्वसन्धौ तदपराह एव प्रयोग ।
यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्तीतिवचनात् पर्वसन्धावव^४ अत्यन्तचन्द्रादश”—
नात् । तद्युक्ताहोरात्रापराह एव ॥

तस्मान्मासि—लिङ्गादिति— “तलिङ्गानुरोधेन सूत्र वर्णनीय-
मित्यर्थ । मासे पूर्णे पितृभ्य^५ क्रियते इति ब्राक्षणस्यार्थ । परिपूर्णो
मासोऽमावास्यान्तिमक्षणे । तस्माच्चद्योगिनोऽहोरात्रस्यापराह एव पिण्ड-
पितृयज्ञः । अतश्चतुर्दशीमिश्रणेऽपि क्षये तदहोरात्रे पर्वसन्धौ तस्याप-
राह क्रियते पिण्डपितृयज्ञः । चतुर्दश्यभावेऽपि वृद्धौ श्वसन्धौ तस्याप-
राह एव ॥

[पिण्डपितृयज्ञस्य एतन्मध्ये कथनेहेतुः]

स्वतन्त्रस्यापि पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगमध्ये कथन-
मौपवस्थ्येऽहनि सन्धौ बद्धक्रमेषु दर्शपूर्णमासपदार्थेषु स्थाननियमा-
र्थम् । अतः प्रमादादिना कुम्भ्यालेपनान्ते^६ कर्मण्यकृते अन्तरित-
प्रायश्चित्त भवति ॥

^१ अपराहे हृतेतदुत्तरसूत्रादिः रुद्रदस्तमते ^२ अपराहः— नवधा कृतस्याह
सप्तमो भाग. (र). वचनाहृष्ट-मु रा ^३ वेवायन्तचन्द्रदर्शनायुक्ता—ज्ञ
^५ चन्द्रदर्शना—मु रा. ^६ एतक्लिङ्गः. ^७ पितृभ्यः पूर्वेद्यु—मु रा. ^८ न्ते कर्म-
प्यकृतेपरस्मिन्द्वयं कर्मणिकृतेऽन्तरित ^२—ज्ञ.

(सू.) अधिवृक्षसूर्ये वा पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति* ॥२॥

[पिण्डपितृयज्ञशब्दार्थः क्रमादिच्]

(भा) अधिवृक्षसूर्ये^१ इति वृक्षाणामुपर्येवोष्मा^२ न पृथिव्याम् ।

पिण्डैस्साध्य पितृयज्ञ । पिण्डपितृयज्ञेन यक्षे
इत्युक्त्वा विद्युदसि^३ । ^४आरम्भात्प्रभृति प्राचीनावीती अन्यत्र वचनात् ॥

(सू.) अपां मेध्यं यज्ञियमिति समूलं सकृदाच्छिन्नं
बर्हिराहरति* सकृदाच्छिन्नानि^५ तृणान्युपमूल-
दिनानि ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७० ॥

[निर्वचनभाव. फले मतभेदश्च]

(वृ.) अधिवृक्षसू—पितृयज्ञ इति—तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिर्निर्दधाति षट्थ सपद्यन्ते इति पिण्डप्रदानस्यापि होमतुल्यत्वनिर्देशेन तस्यापि प्रधानत्वात् पिण्डैस्साध्य इति निर्वचनम् । स्वर्गार्थं पिण्ड-पितृयज्ञ इति^६ मीमांसका ॥

सूत्रकारमतिस्तु,—पितृभ्य एव तद्यज्ञ निष्क्रीय यजमानं प्रतनुते इत्यमावास्यानिष्क्रयणार्थत्वान्वित्य इति । अत एव पिण्डपितृयज्ञेन यक्षे इत्युक्त्वा विद्युदसीति भाष्यकोरेणोक्तम् । न फलनिर्देशकृत् । ^७मीमांसकपक्षे तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भे न दोष । आरब्धस्य विच्छिद एव प्रायश्चित्तम् ॥

[प्राचीनावीतप्रवृत्तिचिह्नम्]

आरम्भात्प्र—वचनात् इति—^८ अध्वर्युरुपवीती इति वचनाभावे प्राचीनावीती ॥

^१ सूर्येयत्र वृ—अ । ^२ येवैष—अ. ^३ न च विद्युदसीत्यपामुपस्पर्शन दर्शि-होमत्वात् । (सू.) ^४ आरम्भप्रभृति—क । ^५ दर्भादन्यान्यपि याज्ञियानि तृणानि इत्येके इति रुद्रदत्त । ^६ ‘फलवच्चेद क्रल्प्येत स्वर्गेण’ (शाब-भा.) (जै सू. ४-४-१९) ^७(६-२-१३-१५ जै सू.) ^८ उपवीतवचनादन्यत्र—घ

[विद्युदस्यादिव्यवस्था]

(भा) अपा मेध्य यज्ञियमित्याच्छेदनलिङ्गात् । न विद्युदसि दर्विः
१ होमेऽप्तिव्युपदेश । नाहवनीयप्रणयनमर्थीभावात् । चरन्तीति बहुवचन
पत्त्वा सह ॥ ३ ॥

(सू) दक्षिणाप्राग्गैर्दर्भं^२क्षिणाग्नि परिस्तीर्य दक्षि-
णतः पश्चाद्वा दर्भान् सस्तीर्य^३ दक्षिणा^४प्राञ्चये-
कैकशः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यं
मेक्षणं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं शूर्पमाज्यस्थालीं
चरुस्थाली येन चान्येनार्थी भवति ॥४॥४॥७१॥

[मन्त्रान्वयमः]

(वृ) अपां मेघं—लिङ्गादिति—^५सकृदाच्छिन्नं वर्हिराहरतीत्यु-
क्तेऽपि आच्छेत्ता वो मारिषमिति लिङ्गादाच्छेदने मत्रः नाह-
रणे ॥

[विद्युदस्यभावहेतुः]

न विद्यु—देशः—यक्ष्यमाणो वेद्वा वेति वचनात् ।

[निषेधस्य कालिकता]

नाहवनीयग्र—भावात्—^६यदि प्रतिपथपराह्वे क्रियते ।

[सहत्यपुनर्वचनफलम्]

चरन्तीति—सह—^७सहाधिकारार्थम् । सामान्यतस्सहाधि-
कोर सिद्धे पुनर्वचनमनालभुकायामपरुद्य करण न भवतीति ॥

^१ होम इत्युच्च. ^२ दक्षिणमस्मि—क. ^३ दक्षिणाप्राञ्चीति कोणदिग्पवाद

(रु) ^४ प्राञ्चयैकक—क. ^५ आहरतिनान्वयेऽप्तिव्युपदेश—द्वा ^६ यदाप्रति—इति
^७ सहेतिसामान्यत—ख. ग घ.

[उपचारेदिक् अन्यच्च]

(भा) दक्षिणाप्रागग्रा —कोणाग्रा । उपचारोऽपि दक्षिणापवर्ग^१ । अर्थो भवति —उपस्तरणाभिघारणार्था^२ दर्वी मृन्मय च निर्व-
पणार्थम्^३ ॥ ४ ॥

(सू) दक्षिणतः प्रागीषं त्रीहिमच्छकटमवास्थितं
भवति * अध्वर्युरुपवीती स्थालीमेकपवित्रेणान्त-
र्धाय तया दक्षिणतशकटादधिनिर्वपत्युच्चरतो
वा । ^४ तां पूरयित्वा निमाईं * मृन्मये निर्वपति
पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति तूष्णीं वा * अप-
रेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुदग्रीवे कृष्णाजिने उलू-
खले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्ति
परापावमविवेकम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७२ ॥

[मञ्चवन्निरुपवीह्यवहननदिक्]

(भा) दक्षिणाप्राचीति ^७कोणदेशवाद पत्न्याश्व ।

[प्रमाणं अपिशब्दार्थश्च]

(वृ) दक्षिणाप्रा—र्गः इति—दक्षिणापवर्गाणि पित्र्याणीति वच-
नात् । ^८अपिशब्दात्प्रसव्य च परिस्तरणादि ॥

[चशब्दार्थः अन्यापेक्षाच]

अर्थोभवती—र्वपणार्थम्—चकारान्मेक्षण ^९स्थितण्डुलनिधाना-
^{१०}र्थम् । कशिप्व^{११}ज्ञनाभ्यज्ञनादिपात्राण्यप्यासाद्यन्ते ॥

[दिङ्गनियम उभयोरपि]

दक्षिणाप्रा—वादः पत्न्याश्वेति—दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती

^१ ग इति—ग ^२ यो दर्वी—ज ^३ निर्वपार्थम्—ज ^४ प्राचीनावीतीताता-

क ^५ परावपनम्—शूर्पेणतुप्रोप्रोहणम् (रु) ^६ विवेक —सतुष्ववितुष्णाणा पृथ-

करणम् (रु) ^७ दिक्कोणदे—ज ^८ अपसव्यात्प्रसव्य च—ज्ञ ^९ न्मेक्षणतण्डुल-

क ^{१०} र्थपात्रशिष्वा—(मुरा) र्थकशिवा—क ^{११} +यज्ञनपा—ज्ञ

[पिण्डपितृयज्ञोऽनाहितान्नेरपि]

(भा) अनाहितामेरप्यधर्यु^१ग्रहणात् । परापाव—परापूय परापूय ।
अविवेक—अविविच्याविविच्य ॥ ५ ॥

(स्म.) “सकृतफलीकरोति दक्षिणाग्नौ ^३जीवतण्डुलः
श्रपयति । अपहता असुरा रक्षासि पिशाचा
वेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनौ दक्षिण-
पूर्वेण वाऽन्वाहार्यपचनं दक्षिणाप्राची^१मेकस्फयां
पराचीं वेदि^०मुद्दत्य शुन्धन्तां पितर इत्यद्विर-
“वोक्ष्य आयन्तु पितरो मनोजवसः इत्यभिमन्त्य
सकृदाच्छिन्नं वर्द्धिरुण्णमृदु स्योनं पित्रभ्यस्त्वा
भराम्यहम् । अस्मिन् मीदन्तु मे पितरस्सोम्याः
पितामहाः प्रापितामहाश्चानुगैस्मह इति सकृदा-
च्छिन्नेन वर्द्धिषा वेदि^१ स्तुणाति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७३॥

इति सप्तमा खण्ड रु ॥

(बृ) पत्न्यवहन्तीति कोणदेशमुखता पत्न्या अपि न क्रियामात्रस्य ॥

[अध्यर्युग्रहणभावोपपादनम्]

अनाहितामे—दिति—यजमानोऽत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र निय-
मात् पूर्वत्राध्यर्युकर्तृत्वस्य प्राप्त्वादनाहितामयर्थमध्यर्युग्रहणम् । यज-
मानशब्दस्याहिताग्नौ प्रसिद्धत्वादनाहितामे पिण्डपितृयज्ञे स्वयं कर्तृत्व-
प्राप्तावध्यर्युविधिः ॥

^१ ग्रुधर्यु—ग्र ^२ फलीकरणम्—कणापाकरणार्थस्तण्डुलावघात.. (रु)

^३ तण्डुलमिव—क जवितण्डुलम्—यवा तण्डुला ईषजीवान्ति (रु) ^४ एकस्फया—
एकस्फयकृतालेखा (रु) “मुद्दत्य—क “अवाचीनेनकरेणोक्षणमवोक्षणम् (रु).

[वेदिकशिष्वादिव्यवस्था]

(भा) ^१ जीवत्पितुरपि वेदिरपिण्डार्थत्वात् । न ^२ कशिष्वादीनामा-
सादनम् पिण्डार्थत्वाविहितात् ^३ ॥ ६ ॥

(सू.) उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थाली-
पाकमभिधार्य एकस्फयायां मेक्षणमासाद्य स्थाली-
पाकमासादयति * दक्षिणतः ^४ कशिष्पू ^५ पर्वहण-
माङ्गनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसादय-
ति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७४ ॥

(भा) उदकार्थं कुम्भ —उदकुम्भ^६ ॥ ७ ॥

(सू.) अध्वर्युरुपवीती दक्षिण जान्वाच्य^७ मेक्षण^८
उपस्तीर्य तेनावदायाभिधार्य सोमाय पितृपीताय
स्वधा नम इति दक्षिणायौ जुहोति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७५ ॥

[अध्वर्यु ग्रहणफलम्]

(भा) अध्वर्युरध्वरस्य नेता कथ स्यादिति पुनरध्वर्युग्रहणम् ।

[वेदिफलम्]

(वृ.) जीवत्पितु—पिण्डार्थत्वात्—हविरासादनार्थत्वात् ।

[व्यवस्थाहेतुः]

न कशिष्वादीनामासादनम्—तेषां स्वातन्त्र्येण पदार्थतया
न विधानम् । पिण्डभोक्तृपित्रीर्थत्वात् । यथाभागेमैनान् प्रीणातीति
निर्देशात् । ^९ जीवत्पितुस्तु पिण्डाभावात्कशिष्वादीनि न भवन्ति ॥

अध्वर्युर—ग्रहणमिति—अध्वर्युरुपवीती दक्षिण जान्वाच्येति

^१ जीवपितुर—ज्ञ ^२ न कशिष्वादीनि विहितानि—ना ^३ कशिष्पु—
शयनम् (रु) ^४ उपर्वहण—उपधानम् (रु) ^५ न तु प्रणीतावत्-क ख ग घ
० आच्य सङ्क्षेप्य—रु ^७ णमुप—क ^८ जीवपितुस्तु—द्वा

[नमस्कारोपयोग.]

(भा) नमस्कार १ प्रदानार्थं नमस्कारो हि पितृणामिति लिङ्गात् ॥ ८ ॥

(सु) यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति
द्वितीयाम् । अग्ने कव्यवाहनाय स्वधा नम इति
तृतीयाम् । ये मेश्णे तण्डुलास्तान् हुत्वा
तूष्णीं मेश्णमादधाति ॥ ९ ॥ ९ ॥ ७६ ॥

[उपस्तरणादौ विशेषः]

(भा) यमायाऽप्युपस्तरणाभिघारणे । २ उभयशेषात् कव्यवाहनस्य ।

(बृ) अध्वर्युग्रहण दशार्थार्थ्युरेवात्रापि यथा स्यादिति । ३ देवभूतर्त्विकप-
क्षेऽपि दर्शाद्वाहि प्रयोगऽपि ॥

[नम-पदकरान्तरण]

नमस्कारः र्थं इति—अतः स्वाहाकारो ४ निर्वर्तने नमस्कारो
हि पितृणामिति लिङ्गात् ॥

[यमायापस्तरण इत्युः]

यमायाप्यु—रण—द्वितीयामिति निर्देशात् । यथा गोद्विं-
तीयेनार्थं इत्युक्ते नाजो वध्यते गोरेव वध्यते तथाऽत्रापि ॥

उपस्तरणादि कन्तिष्ठ
कव्यवाहनस्य न ते भवनः शेषप्रतिपत्तित्वात् ॥

[तस्य भाष्यमित्तदा]

उभयशेषात्कव्यवाहनस्येति—ये मेश्णे तण्डुला इत्युभय-
शेष मेश्णे निधाय कव्यवाहनहोमः । उपस्तरणाभिघारणवर्जम् । शेष-
प्रतिपत्तित्वाच्छेषाभावे निवृत्तिरपि ॥

१ प्रदर्शनार्थ-क अ, २ उभयविशेषात्-ग ३ देवहृत-क ४ जुहोति
चादनत्वात्, लिङ्गात् वोधायनमताच स्वाहान्तर्मन्त्रैर्हीमा। इति स्त्रदत्त

[मेक्षणे विशेषः]

(भा) मेक्षणाधान वाग्यतेन^१ ।

(सू.) न यमाय जुहोतीत्येके ॥ १० ॥ १० ॥ ७७ ॥

(सू.) अपयन्त्वसुराः पितृरूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्याचरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाल्लोकात्प्रणुदात्वस्मात् । ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भे ममुरुत ये परास्ताः । य उद्रता उत ये निखातास्ते सम्यञ्च इह मादयन्ताम् । ये रूपाणि प्रतिमुच्यमाना असुरास्सन्तः स्वधयाचरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठाल्लोकात्प्रणुदात्वस्मात् । ये ज्ञातीनां प्रतिरूपाः पितृन् याययाऽसुराः प्रविष्टाः परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्ने तानस्मात्प्रणुदस्व लोकादिति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं^२ धूपायद्वरति ॥ ११ ॥ ११ ॥ ७८ ॥

[पिण्डपितृयज्ञविपितृकृत्याचधिः]

(भा) ^०एकोलमुक—अससृष्टमन्यै । एतदन्त जीवपितु ॥ ११ ॥

[विशेषोपपादनम्]

(बृ) मेक्षणाधानं वाग्यतेनैवेति — मत्रानुपदेशादेव मन्त्रनिवृत्तौ तूष्णीं ग्रहण लौकिकवाङ्निवृत्यर्थम् ॥

[एकशब्दफलम्]

एकोलमुकं असंसृष्टमन्यैः—एकवचनादेकत्वसिद्धावेकशब्दग्रहणात् । यावत्कर्मसमाप्ति धारणम् ‘अवाङ्ददव्यानि सुरभीणि कृत्वा’ इति लिङ्गात् । पिण्डदानात्पूर्वं नाशे मन्त्रेण पुनर्हरण सर्वप्रायश्चित्त^४ चाहव-

^१ वाग्यतेनैव—ग ज ^२ वूपायत्—धूमागमानम्—रु ^३ इद—ग पुस्तके न दृश्यते ^४ श्चित्तत्वम्—झा.

(सू.) दक्षिणपूर्व^१ मवान्तरदेशं सकृत् स्फयेनोळ्ळिख्य
उदीरतामवर इत्यद्विरचोक्ष्य उळ्ळिखितान्ते निद-
धाति ॥ १२ ॥ १२ ॥ ७९ ॥

(सू.) यजमानोऽत ऊर्ध्वं 'प्राचीनावीती कर्माणि
करोति * । मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां
मम पितामहा मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येक-
स्फ्यायां त्रीनुदकाञ्जली^३ निवपति । ग्रसव्यं
वा त्रिः 'परिपिञ्चति " त्रीनुद 'प्रात्रान् वाजम-
नेयिनस्समामनन्ति^४ ॥ १३ ॥ १३ ॥ ८० ॥
उपश्चर्मायपिण्डक ॥

(सू.) सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिल्लब्धे
बर्हिपि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतत्ते त-
"ताऽसौ ये च त्वामनित्येतः प्रतिमन्त्रम् ।
*तूष्णिंचतुर्थम् । 'स कृताकृतः । 'प्रपिताम-
हप्रभृतीन्वा ॥ १ ॥ १४ ॥ ८१ ॥

जीवपितृकेनिषेधः पक्षान्तरं च

(वृ.) नीये । एतक्ष जीवपितु । अयवोल्मुकधारणान्त एव होम । अस्मिन्
पक्षे अवाङ्गदव्यानीति होमसमवेनाभिधानम् । "अत्र न पुनर्हरणम् ।
अस्माकं तु 'ये ज्ञातीना+लोकात्' इति मन्त्रलिङ्गात् ज्ञानिभ्यः पिण्डान्

^१ अवान्तरदेश कोगादस-सु २ अ १ एव परनान्त एव उपवीर्येव
भवति(रु). ३ चित्तयति-क्ष ग निनयान वशामागवति (१) ४ परित
सिद्धेयेकस्फ्याम् (रु) ५ अङ्गलिस्याने पात्रमेव भवन्, (रु) ६ मञ्चपु अदमा
स्थाने नित्रादिनामानि संदुद्धया गृह्णनि (रु) ७ वर्कर्त्तव्य (रु) ८ तात्पिण्ड-
लक्षण । ते च मञ्चक्रमप्रानिलोम्यन दक्षिणापवर्गा एव । पिण्डशपत्वादञ्जलयोडापि
तत्प्रभृतयः (रु) ९ अतो न पुन-आ

[अजीवपितृकस्यप्राचीनावीतं तद्वध्यादिच्]

(भा) अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीति यजमानः । प्राचीनावीत^१ वचन श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् । जीवन्त पितर इति विग्रहात् जीवपितामहो जीवपितामहोऽपि^२ होमान्तम् । ^३प्रपितामहप्रभृतीनपि दक्षिणापवर्गान् । अञ्जलयोऽपि प्रपितामहप्रभृति दक्षिणापवर्गा ।

(बृ) दास्यन् ज्ञातिरूपेण^४ पिण्डेष्वसुरप्रणोदनमर्थयते । ^५अग्निमित्यमेः पिण्डदानार्थत्वमेव ॥

[पुन. प्राचीनावीतविधिफलम्]

अत ऊर्ध्वम्—श्रित्तार्थम् इति—प्राचीनावीतिना प्रसव्य-मिति परिभाषासिद्धेऽपि प्राचीनावीते पुनर्वचन तद्ग्रेषे यजुर्मेष्वप्रायश्चित्तार्थम् । सा हि परिभाषा श्रौतस्मार्तसाधारणी तद्ग्रेषे सर्वप्रायश्चित्तमेव स्यादिति^६ पुनरुपदेश ॥

आहोमाल्कृत्वा विरमेदित्येतद्वोमाङ्गभूतमेक्षणाधानान्त कर्तव्य नास्मात्प्रागित्येतदर्शयितु जीवपितेसाद्याकृप्य व्याचष्टे ,—

[होमान्तत्वेहेतु.]

जीवन्तपित—होमान्तम् इति—मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिष्ठे । त्रिनिंदधातीति यजमानपितृपितामहप्रपितामहाना पिण्डनिधा^७नात्यिण्ड-त्रयनिधानात्मकस्यैकशास्त्रार्थत्वात्रयागामन्यनमे जीवति पिण्डत्रयनिधा-नानुपपत्तेहोमान्तमेव ॥

[विशेषविवरणम्]

प्रपितामहप्रपवर्गाः—^८ अत्र पितामहादूर्ध्वं त्रयाणा पिण्ड-

^१ ग्रहणं—ग ^२ पिहोमान्तमेव—क ^३ प्रपितामहाद्यपि ^४ पिण्डादि-त्वसुरपृ—श्च ^५ अग्निरित्य—श्च ^६ स्यादितिइत्येतदन्तमेव दृश्यते—श्च ^७ नात्म-कस्यैव—घ ^८ तत्र—मु. रा

(भा) एतद्वां ततौ देवदत्तयज्ञदत्तौ ये च युवामनु । एव पितामह-
प्रपितामहावपि ॥ १ ॥

(सू.) नानामगृहीतं गच्छति । यदि^१ बन्धु न वि-
द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिविपद्धत्य इति प्रथमं पिण्डं
दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्धत्य इति द्विती-
यम् । स्वधापितृभ्यो दिविपद्धत्य इति तृतीयम् ।
यदि^२ द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौद्वावुप-
लक्षयेत् ॥ २ ॥ १५ ॥ ८२ ॥

(सू.) यदि^३ जीवपिता दद्यादाहोमात्कुत्वा विर-
मेत् ॥ ३ ॥ १६ ॥ ८३ ॥

(बृ.) दानम् । प्रभृतीनिति द्वितीया तत्सबन्धिपिण्डदानाभिप्रायण ।
अथवा त्रिषु पिण्डेषु प्रपितामहप्रभृती^४नन्वाचष्ट इति ॥

यदिद्विपितन्त्यादस्मगतिः

एतद्वां-महावपीति- पिण्डदानमन्त्रप्रभृतेनापकृप्य “द्विपितुरुप-
लक्षणप्रकार उपद्रिश्यते ॥

। नामग्रहणनियमः ।

नानामगृहीतं गच्छतीति—पित्रादिनामग्रहणरहितपिण्ड“दाने
तत्पिण्डदानं पितृन् प्राप्नोतीति ॥

^१ बन्धु न विद्यात्-क. ग. मु बन्धुनामशब्दे पर्याया-अथवा बन्धु
नामतो न जानीया विद्यर्थ-क. ^२ पितृशब्देऽनात्र पितामहादीनामपि ग्रहणम् ।

तेषामन्यतमो यस्थ द्वौ यस्य क्षेत्रजादेऽस द्वावपत्ता व्राप्याववनात् न राख्यनाम्याच ।

(रु) ^३ पितास्याच्च-क. ^४ नन्वा आचष्ट-घ. ^५ द्विपत्रुप-घ. ^६ दाने
कृतेतत्पि-घ. कृतेतदा-घ.

(सू.) ^१यन्मे माता प्रमाद यच्चाराननुव्रतम् । तन्मे
रेतः पिता वृक्षामाभुरन्योपपद्यताम् । पितृभ्य-
स्स्वधा विभ्यस्स्वधा नमः । पितामहेभ्यस्स्वधा
विभ्यस्स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यस्स्वधा विभ्य-
स्स्वधा नमः इत्युपस्थायात्र पितरो यथाभागं
मन्दध्वामित्युक्त्वा पराङ्मार्वत्ते ॥ ४॥१७॥८४॥

[ऊहनिषेधतद्वेत्]

(भा) पिता वृक्षामिति^२ अनूह सर्वपितृणामभिधानात् ॥ ४ ॥

(सू.) ओष्मणो ^३व्यावृत उपास्ते * ॥

अमामदन्त पितरस्सोम्या इति व्यावृत ऊष्म-
ण्यभिपर्यावर्ततेऽव्यावृते वा ॥ ५ ॥ १८ ॥८५॥

(भा) गतार्थ ॥ ५ ॥

(सू.) यस्स्थाल्यां शेषस्तमवजिग्रहति । ये समानाः
समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकस्स्वधा
नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । वीरं धत्त पितर

[पितेति एकवचनोपपात्ति]

(वृ.) ^६पिता वृक्षा-माभिधानादिति-पितृभ्यस्स्वधा विभ्य इति बहु-

^१ प्रयमस्योपस्यानमच्छ्रस्यावृत्तिरूहश्च । पितामहप्रितामहयोर्मासिश्वाद्वे तथा
दर्शनात् लिङ्गविरोधाच्च । न च पितृशब्देन त्रयाणामभिधानान्नाह इति वाच्यम् ,
एकवचनात् मातृशब्दसमभिव्याहाराच्च । तमादूह पितुरेवोपस्थान प्रथमेन (रु)

^२ भित्यत्रोह ^३-ग ^४व्यावृत-व्यावृति-साच्च उद्रच्छत ऊष्मण न तु

आन्तरस्यापि (रु) ^५ अवपावृतेवा इत्येतत्र वश्यते-क

रन्यतोऽवगम । पराङ्मुखत्वादात्मन (रु) ^६ अत्र-मु रा पुस्तके यदि

विरमेदित्यन्तस्य , सूत्रस्य ‘प्रसङ्गत्यूर्व व्याख्यातम्’ इति वृत्तिरूप्यते । नान्यत्रकापि
पुस्तके.

(सू) इति* ।¹¹ आमयाविना ग्राश्योऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो
योऽलमन्नाद्याय सन्नाद्यचार्चेन वा² प्राश्यात् ॥ ६ ॥

| अलम्भाद्यनिचरणम् ।

(भा) योऽलमन्नाद्यायेति नैमित्तिकम् ।³ यस्य नाम्ति⁴ भोजनशक्तिः ।
सत्य⁵ व्वे भोजनकामो वा ॥ ६ ॥

(सू) पूर्ववदेकस्फयायां त्रीनुदकाञ्जलीनुपनिनीय
अञ्जनाभ्यञ्जनं वामश्च त्रिरनु⁶पिण्डं ददाति* ।
¹ आइक्ष्व ततामावइक्ष्व पितामहामावइक्ष्व
प्रपितामहासावित्याञ्जनम् ।⁷ एवमभ्यञ्जनमभ्य-
डक्षवेति मन्त्रं मनसति ॥ ७ ॥

(भा) स्पष्टार्थ ॥ ७ ॥ २० ॥ ८७ ॥

(सू) ⁸यदि ⁹बन्धु न विद्यादाञ्जतां मम पितर
आञ्जतां मम पितामहा आञ्जता मम प्रपितामहा

(बृ) वचनात्सर्वपितृणामुपस्थानपरत्वान्मन्त्रम्य सर्वपितृणा पिता वृक्का-
मित्यभिघानम् । जात्यभिप्रा¹⁰येण चकवचनम् ॥

| प्राशननियमे नाम्पर्यम् ।

योऽलमन्ना-कामो वा इति—यदि भोक्तु न शक्तुयात् ।
¹¹ नैमित्तिकत्वाद्¹²वश्य¹³शेष प्राश्यम् । द्वितीयालोपश्छान्दस ॥

¹ आमयाविनानुय नमानन प्राश्योनावप्रय (स) ² प्राश्य क ऊदत्ती-
यपाठ स्वयमेव ³ यस्य नाहिनमिति न य वरे ⁴ भोजनशक्तिः यक्षोभोजन-
त्वमेव ²-द्वा, ⁵ मत्यञ्ज भाजन-क, ⁶ पिण्डे¹⁴पिण्डात्रिर्विद्यातीत्यर्थ । अन्यथा
त्रिग्रहणवैयर्याति (स) ⁷ गङ्गा नग्ननमन्त्र । पिण्डेषु त्रिपितृस्त्वश्च पूर्ववत् (स).
⁸ यदि नामानि (स) ⁹ बन्धुन-क, ¹⁰ येणकव-घ, ¹¹ ११ नैमित्ति-प्राश्यात्-
मु. रा. ¹² वश्यमशेष-द्वा, ¹³ शेष प्राश्य-क, दवश्यमशेष प्राश्य-द्वा.

(सू) इत्याङ्गनम् । एवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्रः
संनमति ॥ ८ ॥ २२ ॥ ८८ ॥

[बन्धुपदार्थः]

(भा) बन्धु न विद्यादिति नामानि ^१बान्धवानाम् ॥ ८ ॥
इति नवमीखण्डका ॥

(सू) ^२एतानि वः पितरो वासांस्यतो नोऽन्यत्पितरो
मा योषेति वाससो दशां छित्वा निदधात्यूर्णा ^३-
स्तुका वा पूर्वे वयसि ^४उत्तर आयुषि स्वं
लोम ॥ १ ॥ २३ ॥ ८९ ॥

(भा) एतानि व पितर ^५इति ^६सर्वत्र उहेनैवोपदेश ॥ १ ॥

[बन्धुपदार्थविवृतिः]

(वृ) बन्धु-न्धवानाम्—न ^७विद्यादिति शेष । बन्धन बन्धु-
^८नाम्ना हि पितर पिण्डै सबध्यन्ते । नानामगृहीत गच्छतीति दर्श-
नात् । पित्रादीनां नामैव बन्धुशब्देनोच्यत इत्यर्थ । नात्र बन्धुशब्दो
बान्धववाची विलिङ्गत्वात् ॥

एतानिवः—र्वत्रेति—बहुवचनान्तस्यैव पाठात् प्रतिपिण्ड वासो-
निधानस्य कर्तव्यत्वात् अनूह । ऊहे आर्षपाठस्य क्वचिदप्यनुपयोगात् ॥

१ यथा । २ अनुद्दोमन्त्र (र). २ अनुद्दोमन्त्र पितर इति सर्वत्र
पित्रभिवानात् । आवर्त्यस्त्वर्भुत्वात्कर्मण । बोधायनस्तूहमाह (र),
३ ऊर्णस्तुक—अ, लोम्ना कलप (र) ४ उत्तरमायु—पश्चाशतऊर्च (र)—
उत्तरमायु—षट्षष्ठेश्वर्षेमोऽष्ट+योमामे+यश्चलर्घ (बो) ५ इति सन इति—ग,
६ सर्वत्रैवो—क ऊहेनोदश—झ ऊह उपदेश—अ ७ विद्यादिति—झ,
८ नामतापितर ?—झ

[विषयव्यवस्था]

(सू.) वीतोष्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायति
नमस्कारान् १जपति १। १गृहान्नः पितरो दत्त
सदो व पितरो २देष्मेति पितृनुपतिष्ठते ॥२॥
२४ ॥९०॥

(भा) स्पष्टम् ॥२॥

(सू.) ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्फुतम् ।
स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् इत्युदकं निनयति ॥३॥

[निनयनकर्म

(भा) उदकुम्भम्थम्य निनयनम् ॥३॥

(सू.) मनोऽन्वाहुवामह इति मनस्वतीभिस्पतिष्ठते १
उत्तिष्ठत पितरः ग्रेत शूरा यमस्य पन्थामनु-
वेता १ पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं

निर्देशापपञ्चरूपकार. तत्त्वकालश्च

(बृ.) उहैनैवोपदेश इति—समुदायाभिप्रायोऽय पाठ इति सर्वत्र पिता
वृक्षां पितृभ्यम्स्वधा विभ्यम्स्वधा इत्यत्रापि बहुवचनं चोपपद्यते ।
पितर पितामहा इनि लिङ्गात् । तमादार्षपाठोपयोग । पिता वृक्षां
पितामहो वृक्षां पितृभ्यम्स्वधा पितामहेभ्यम्स्वधा प्रपि नमहेभ्यम्स्वधा
पितरो वासांसि पितामहा वासासीति । उत्तरमायु पञ्चाशत उर्ध्वमिति
५वक्ष्यति ॥

|निनयनप्रकारः|

उदकुम्भ—यनम् - जलस्य । ऊर्जं वहन्तीरिति प्रसव्यम् ॥

^१नमस्कुर्वन जपति (६) ^२दत्तसदोव पितरो—क ^३निनयत्येक-
स्म्यायाम् (६). ^४मनुरो पुराणम—ग ^५वक्ष्यते—घ,

(सू) ग्रणो ब्रूताङ्गागधां देवतासु इति पितृनुत्थापयति ॥ ४ ॥ २५ ॥ ९२ ॥

(सू) परेत पितरस्सोम्या इति ^२ प्रवाहण्या पितृन् प्रवाहयति ॥ ५ ॥ २६ ॥ ९३ ॥

(सू) प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्यदेशं ^३ गच्छति * । यदन्तरिक्षमिति पङ्क्षया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ६ ॥ २७ ॥ ९४ ॥

[उपवीतव्यवस्था]

(भा) गार्हपत्य ^४ प्रभृत्यु ^५ त्तर कर्म यज्ञोपवीत्येव ^६ । नेत्युपदेश उपस्थानान्तमिति न्याय ॥ ६ ॥

[यज्ञोपवीतहतुः]

(वृ) गार्हपत्य—त्येवेति—यजमानोऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीत्यस्य बाधकतया यज्ञोपवीतस्य प्रस्तुतत्वादत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीत्येव ॥

[उपदेशाशयः]

नेत्युपदेशः—अत ऊर्ध्वमिति विहित ^८ न्यायाऽसमाप्ते ^९ प्राप्तत्वाद्यावद्वचन बाधो युक्त इति । अथवा प्राचीनावीतिना प्रसव्यमिति साङ्गे पितृये प्राप्तस्यात ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति श्रौतप्रायश्चित्तार्थं तस्यैवानुवादात् अत ऊर्ध्वं यत्र परिभाषया प्राचीनावीत ^{१०} तत्र प्राचीनावीत ^{११} त्येवेति । अत परिभाषया ^{१२} एव बाधादूर्ध्वमिति न विवक्ष्यते ॥

[न्यायोपपत्तिः]

उपस्थानान्तमिति न्यायः इति—उपस्थानार्थत्वाद्गार्हपत्य देश ^{१३} प्रति गमनस्य उपस्थानान्त यज्ञोपवीत्येव ॥

¹ तादा^{१०} यैनमन्त्रोच्चारणमेवोत्थापनम्—(रु) ² प्रवाह्यन्ते प्रस्थाप्यन्तेऽन्या पितर इति प्रवाहणी (रु) ³ उभयमेतद्वार्हपत्योपस्थानार्थं यज्ञोपवीत गमन च (रु) ⁴ गार्हपत्यदेशप्रक क ⁵ त्युनर यज्ञो—ज्ञ ⁶ पवीती—क ⁷ त्येवेत्युपदेश—ज्ञ ⁸ स्याप्राप्ति—क ज्ञ. ⁹ प्राप्तपूर्वत्वाद्या—क ¹⁰ तत्व—क. ¹¹ वीतेति—क ¹² षायाबा—क ¹³ देशे गमनस्य—घ.

- (सू.) अपां त्वौपधीना॒रम् प्राशयामि भूतकृतं गर्भं
धत्स्वेति ॑ मध्यमं पिण्डं पत्नैँ प्रयच्छति ॑ ।
आधत्त पितरे गर्भं कुमारं पुष्करसजम् ॒ यथेह
पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति पुमाऽम्॒ ह
॑ जानुका भवतीति विज्ञायते ॥७॥
- (भा) पत्नीबहुत्वे ॑ पिण्डविभागो मन्त्रावृत्तिश्च ॥७॥
- (सू.) ये सजातास्ममनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषाऽश्रीमयि कल्पतां अस्मिन् लोके शत्॒
[ममाः ॥८॥]
- (सू.) इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्नाति न वा ॑ ।
स्थाल्यां पिण्डान् ॑ समवधाय ये॒ ममाना इति
सकृदान्तित्र्यमयौ प्रहरति । अभूत्रो दृतो
हविषो जातवेदा अवाइहव्यानि सुरभीणि कृत्वा
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अथन् प्रजानश्चेष्ट
पुनरप्येहि देवान् इत्येकोन्मुकं ॑ प्रत्य॑ पिसृज्य प्रोक्ष्य
पात्राणि दुन्द्रम्॒ भयु॑ "दाहरति ॥९॥३०॥९७॥
- (सू.) संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः ॥१०॥३१॥९८॥
- (भा) गतार्थ । भनिष्ठते -समाप्यते ॥९॥

आवृत्तिकर्म]

- (वृ.) पत्नीबहुत्वे—वृत्तिश्च—प्रदानमन्त्रम्य प्राशनमन्त्रम्य च ॥

१ द्वितीयपिण्डाद्यात्रमध्यमोर्डाभ्रत न तृतीय चनुयस्मार्णन्त्यत्वात् (रु)
२ यथायमरपा असर्वित का ३ जानुका—नननशीला—(रु). ४ पिण्डे वि-जा.
५ समवधाय—सहक्षात्वा (रु) ६ ये भमाना डान नृ०८ वांह प्रहरति न वांरि
धत्सेति यजुषापि । तस्या एवादिप्रदशात् (रु) ७ प्रत्यापिसृज्य—पुन. क्षिण्वा
(रु). ८ पुन क्षिण्वा (रु). ९ अन्युदाहरति—उपादत्ते—(रु) १० उपादत्ते (रु)

(सू.) अपः पिण्डा^१ नभ्यवहरेद्वाक्षणं वा प्राश-
येत् ॥ ११ ॥ ३२ ॥ ९९ ॥

(सू.) सोऽयमेवं विहित^२ एवानाहितायेः ॥
औपासने^३ श्रपणधर्मा होमश्च^४ अतिप्रणीते वा
जुहुयात्^५ यस्मिन् जुहुयात्तमुपतिष्ठेत् ॥ १२ ॥
॥ ३३ ॥ १०० ॥

[वहुवचनस्वारस्यम्]

(भा) श्रपणधर्मा इति बहुवचननिर्देशादतिप्रणीते होममात्रमेव । उभ-
योरपि परिस्तरणम् ॥ १२ ॥

(सू.) ^५तत्र "गार्हपत्यशब्दो लुप्यते संस्कारप्रति-
षेधात् ॥ १३ ॥ ३४ ॥ १०१ ॥

इति दशमी खण्डका ॥ तृतीय पठल ॥

[श्रपणादूलमुकानिरिक्तस्यानिप्रणीते निवृत्तिहेतु]

(वृ) श्रपणधर्मा—मेवेति—श्रपण धर्मश्चेति श्रपणधर्मा । न
षष्ठीसमास । जुहुयादित्येतावन्मात्रोपदेशादितरेषामौपासन एव प्राप्ति ।
उल्मु^७काहरण त्वतिप्रणीतादपि लभ्यते । 'अभूत्रो दूतो हविषो
जातवेदा' इति लिङ्गात् ॥

उभयोरपि परिस्तरणम् इति—परिस्तरणस्य सर्वकार्यार्थत्वात् ॥

१ अ+यवहरेत्—क्षिपेत् (रु) २ अ-यूनाधिक पिण्डपितृयज्ञोऽनाहितामेवपि
भवतीत्यर्थ (रु) ३ दादाणाभिस्यानीये औपासने श्रपणहोमौ भवन (रु) ४ अति-
प्रणीते औपासन एव श्रपणित्वा तताऽमिन्द्रियाद्वाक्षणं वा जुहुयात् ।
आश्वलायनेनाप्युक्तम् (रु) ५ अत्र-कं ६ अत्र अनाहितामि मसिश्राद्व पिण्ड-
पितृयज्ञं च करेत् । अहिताभेस्तु मनुवचनद्वयाद्वक्तव्य । एक ब्राह्मणभोजनरूपश्राद्धपर
अपरं होमपिण्डप्रतिपेवपरमित्यविरोध इति केचित् । नेगमोक्त चैतत् (रु)
७ कहरणम्-घ

‘गार्हपत्यशब्दलोपतद्विचारः।

(भा) गार्हपत्यशब्दस्य लोप । सम्कारणामाधानिकानामभावात् । तस्मिन्नमौ सम्कारनिमित्तत्वाच्च गार्हपत्यशब्दस्य । कथं पुनर्स्तेषामभाव ?

गार्हपत्यशब्दलोपाच्चित्यनिचार ।

(बृ) गार्हपत्यश—मभावादिति—सोऽयमेव विहित एवानाहि-
तामेरिति आधानमस्काररहितस्य विधानात् यदन्तरिक्षमित्युपस्थानमन्ने
गार्हपत्यशब्दस्य लोप । न च तूष्णी कस्म मृन्मय चेनिवत् कृत्मनस्य
मन्त्रस्य लोप । तत्र मुम्ब्यस्य वानस्पत्यशब्दस्य कममृन्मययो¹ निवृत्ते ।
मुख्यनिवृत्तरितेषा पदानामपि निवृत्तिर्युक्ता । अत्र तूपस्थानमन्ने
अग्निर्मा तस्मादिति विशेष्यमृताग्निप्रकाशनपरत्वान्मन्त्रस्य विशेषणवाची
अप्रधानो गार्हपत्यशब्दोऽसम्भवचिन्निवृत्ते । ²प्रधानानुरोधेन प्रवर्ते³ त इति
विशेष । अग्नि गृह्णामीति तु भन्ते शशशब्दप्राधान्यात्तस्य भन्तस्य
सद्यस्कालाया लोप । ताश्चोभूतं यजत इति श्वो⁴ रमणप्रार्थनार्थत्वात्
एवमन्यत्रापि मन्त्रपदलोप⁵ ऊहनीय । सम्कारप्रतिष्ठधादिति हेतुव्यप-
देशात् ॥

गार्हपत्यशब्दस्याभ्यानभिङ्गपरन्वस्मर्थनम् ।

तस्मिन्न—शब्दस्येति—प्रवृत्तिरिति शेष । न केवल गृहपति-
योगमात्रात् । अथवा “गृहशब्द श्रौतकर्मण्येव ⁶ रुठ . ⁷ सगृह
प्रयाम्यन्” ⁸ यो वा अध्वर्योगृहान् वेद ⁹ इत्यादिदर्शनात् । तस्य पनि-
गृहपति तद्योगाद्गार्हपत्य इत्यभिप्राय ॥

कथं पुनर्स्तेषामभाव ? इति—अस्यार्थं - सम्काराभावो हि

¹ योरप्रोक्ते¹ घ रवृत्ते-क झ. ² प्राधान्यानुरोधेन प्रवर्तत शेष—झ.
³ प्रवर्ततेशेष—घ ⁴ वरण—घ ⁵ लोपभाग उह-घ ⁶ गृहपत-शब्दः—क.
⁷ सर्वठ—ख.

(भा) ^१ अप्यनाहिताभिना कार्या इति । ते हि प्रतिषिध्यन्ते । यदि क्रियेर-
नाहिताभिरेव स्यात् । अतस्सकारप्रतिषेधाद्वार्हपत्यशब्दस्य^२ लोप ॥ १२ ॥
॥ इति धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीय पटल ॥

[यजमानकार्यहोमव्यवस्था]

(सू.) अमावास्यायाऽ^३ रात्रयाऽ स्वर्यं यजमानो
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोत्यग्निहोत्रोच्छेषणमातश्चनार्थं
निदधाति ॥ १ ॥ १ ॥ १०२ ॥

(बृ) गर्हपत्यशब्दनिवृत्तौ हेतु । औपासनेऽपि सस्कारा विद्यन्त एव । कथं
पुनराधानसस्काराणामभावो हेतुरुक्तं^४ इति ॥

अप्यना—षिध्यन्ते—सोऽयमेव विहित एवानाहिताभिरेति
प्रकृत्य सस्कारप्रतिषेधादिति निर्देशात् आधानसस्कारप्रतिषेधानुवाद
इत्यर्थं ॥

[आधानप्रामिनियमो न सूत्राभिमतस्यात्]

ननु एव विहित एवेति वचनादाधानपिण्डपितृयज्ञयोरज्ञाङ्गि-
भावाभावेऽपि साधिकारश्रौतविधिप्रयुक्तत्वादाधानस्यात्रैवकार^५निबन्धना-
दन्यून प्रयोक्तव्यत्वावगतेश्चाधानसस्कारां प्रामुखु , अतः संस्कार-
प्रतिषेधोऽन्योऽन्वेष्टव्य इत्यत आह—

यदि क्रियेरन्—लोप इति ॥

इति कौशिकेन रामामिनिता कृताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ
तृतीय पटल ॥

^१ अनाहिताभिना (इति रामाण्डारपाठ) ^२ स्याऽप्रयोग इति घ
३ अमावास्याशब्देन कर्मेच्यते । तस्या च सायमग्निहोत्रस्त्र नियमविशेषो विधीयते ।

यवागूस्साज्ञाय्यप्रयुक्ता । न चेयमुच्छेषणप्रतिपाति तदभावे प्रतिनिध्युपदेशात् (रु).

^४ निबन्धनेनान्यूनम्—क घ.

(भा) स्वय विधानादेधोद^१कादीनामाहरण^२ यजमान एव करोति । पर्वणि वेति सिद्धत्वाद्यजमानम्य^३ अपर्वण्यपि सान्नाय्यविकारे स्वय होम् । यथा राजसूये ऐन्द्रे दधनि । यवागृहोमो दधिप्रयुक्त । अतो^४ न भवत्यसनयत ॥ १ ॥

(सू.) नास्यैताऽ रात्रि कुमाराश्वन^५ पयसो लभन्ते ॥ २ ॥ २ ॥ १०३ ॥

यजमानकर्तव्यताग्राहकं पर्वनियमायोगश्च ।

(बृ) स्वयंविधाना-न्द्रे दधनीति अस्यार्थ - अहरहर्यजमानस्वय-मग्निहोत्र जुहुयात्पर्वणि^६ वेति यजमाननियमे मिद्दे पुनरिह स्वयग्रहणादेधोदकादीन्यपि यजमान एवाहरति । ननु पर्वण्यनेत्यत्रापि स्वयशब्दोऽनुवर्तते ! न , ब्रह्मचर्यादिपक्षेऽप्यनुवृत्तिप्रभज्ञात । तत्राप्यनुवृत्तौ स्वय यजमान इधमानाहरतीत्यस्यानर्थक्य भवति । यजमानग्रहणादपर्वण्यपि सान्नाय्यविकारे कर्मणि क्रियमाणे राजसूये ऐन्द्रे दधनि दर्थं चापर्वणि पथिकृन्मुखं मध्ये सायमग्निहोत्र^७ यजमान एव करोति ॥

यवागृहोमनियमोपपत्ति

यवागृहोमो — त्यमन्नयतः- अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति नित्याग्नि^८होत्राङ्गतया पक्षसिद्धाया अपि यवाग्वा पुनर्विधानात् तया होमो दधि प्रयुक्त न कालप्रयुक्त , दधिप्रयुक्तयज्माननियमसमभिव्याहारात् सनिपत्योपकारित्वाच्च अनस्सान्नाय्याकरणे यवागृहोमो न भवति । असन्नयतः पथिकृन्मुखं यजमानम्यानियम^९ । अनन्यतम्तत्र यवाग्वा नियम । अमावास्याया वैधोदकादीना स्वयमाहरणनियम ॥

^१ दक्षानामा-ज्ञ ^२ याजमाना शन्मूर्यकुर्यान्यन्यजमान-क ^३ स्वपर्व-
ण्यपि-ज्ञ ^४ भवतिसनयत-ख ^५ नेनति निपत्तोऽथर्वे (रु) ^६ चेति-क्-
होत्रे-घ ^७ होत्रतया-क्त ^८ गृनियमो-क्त ^९ स्यानियम । अमावा-घ

[विनियोगान्तराभावपरता]

(भा) कुमारा अपि न लभन्ते । ^१ सर्वं दुद्वते यथा समवति कुम्भी ॥ २ ॥

(सू.) हुते सायमग्निहोत्रे सायन्दोहं दोहयति ॥ ३ ॥

[कालावधारणम्]

(भा) ^२साय दोह इति वचनादोहश्च सायकाल एव ॥ ३ ॥

(सू.) अग्नीन् परिस्तीर्याःग्निमग्नी वा^३ ॥ ४ ॥

[परिस्तरणादिव्यवस्था]

(भा) परिस्तरण न सभ्यावस्थयोरकिञ्चित्करत्वादित्युपदेश ^५ ।

(वृ.) कुमारा—कुम्भीति—षडवराध्यानिति न्यूनसख्यानिषेधात्
[विनियोगान्तरव्याख्यात्सिद्धेतु]

उत्तरावधेयावित्सभवार्थत्वात्कुमारा पयो न लभन्ते ^७ । यावद्वत्स दोहन-

[विनियोगान्तरसभवपक्ष]

विधानात् । सूत्रान्तरे कुम्भीपराध्यविधानात्कुम्भीपरिमितपय पर्याप्ता घेनव उत्तरावधिरिति । अस्मिन् पक्षे अधिक पय ^८कुमारणा लभ्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे कुम्भ्यन्तरे सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा हविश्शेषभक्षण काले ऋत्विज एव प्राश्नीयु ॥

[आतञ्चनकाल]

सायंदोह—काल एवेति—निशाया ^९सायहोम कुर्वतः पुरस्तादोह उद्वासनान्त । पश्चादातञ्चनम् ॥

[होमान्वयाभावस्सभ्याद्यग्नयपरिस्तरणहेतु.]

परिस्तर—त्युपदेश इति—अग्नीनिति वहुवचन त्रिष्वेव

^१ सर्वं दुहन्ते ^२—क ख ग घ ^३ सायदोहयति वच—ज ^४ अग्नि—
गार्हपत्य तस्यैव रूपमंयोगात् । अग्नीगार्हपत्याहवनीयो प्राधान्यात् (रु) ^५ अग्नीन्

इत्यादि प्रयुनक्तलिङ्गन्तमेक मूत्र-रु ^६ उपदेश कर्त्य—ख ^७ त्संभवात्—घ

^७ नलभन्ते सूत्रान्तरे—ख ग घ ^८ कुमारा न लभन्ते—क कुमारणा न लभ्यते

(मु—रा) ^९ साम्रं साय—घ

(भा) अग्नीनित्यविशेषवचनात् कार्याभावेऽपि^१ सम्कृतानामेवाग्न्यन्तरसाहैचर्यादिकादशिन्यासुपृशयवादिनि न्याय^२ । अग्निं यमित्रभौ श्रपयति । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ । अधिश्रथणमाहवनीयेऽपि लभ्यते बहुवचन निर्देशात् ॥ ४ ॥

(बृ) पर्यवस्थ्यति कपिञ्जलानिनिवत् । कार्याभावान्नोत्कर्षं तयोर्होमादिकार्याभावात् । सम्कृतप्य कार्यान्तरोपयोगाभावाच मम्कारः । अनयोरन्वाधान^३ तु तूष्णीं क्रियते । ^४ याजमानदर्शनादित्युक्तम् ॥

^३ न्यायपञ्च परिस्तरणपरिमल्यादैर्लभ्यम् ।

अग्नीनित्यविशेषव—न्यायः इति—मग्नेसम्बद्धोर्वा प्राधान्यकार्य वा^५ भवति । तदतिक्रम्याविशेषेणो^६ पादीयमानशब्दास्त्रियु न पर्यवस्थ्यति । कार्यान्वयश्च त्रिषु^७ नैकान्तः । दडान्तपक्षेऽन्वाहार्यपचनस्याप्यभावात् । ^८ धार्याणा च सम्कारास्मभवन्ति धारणमेवोपयोग इति प्रणीता^९ वचानौषधे ॥

पश्चभवाभिप्राय मूलम्

अग्निं—यस्मिन्ब्रह्मौ श्रपयतीति—अभिमितिपक्षे इत्यर्थ ॥

अग्नी—गार्हपत्याहवनीयौ—अग्नी इति पक्षे इत्यर्थ ॥

^५ आह गन्तियेत्यश्चयणलाभः पक्षाभ्युदपापस्था च,

अधिश्रथण—निर्देशादिति—दर्शपूर्णमामयोर्नित्यवत् बहुपुरोद्धाशभावेऽप्याहवनीये गार्हपत्ये वा हवी^{१०} पि श्रपयतीति बहुवचननिर्देश-

^१ सम्कृतान्यप्रय-ज्ञ २ चर्यमेकाद-ज्ञ ३ मुख्यायाग्व-ज्ञ सुर्गायव-ज्ञ. यस्मिन श्रप-ज्ञ ४ अग्नीनित्यारन्यन्याय इत्यन्ते ग्रन्थं कु पुस्तकेनदृश्यते ५ यस्मिन श्रप-ज्ञ. ६ येऽन्येत ह तपातिव ज्ञ ७ न तः ॥ क ग्व ८ यजमान-ज्ञ-ज्ञ. ९ वा सम-ज्ञ १० मार्गान्वशषेण वृथभागशशब्द-ज्ञ ११ णोपादान-शब्द-क णोपदधान-ज्ञ १२ नैकान्तन-मुरा १३ यान्याना १४ सस्कारश्च सभवात्-ज्ञ. १५ यचानौ-ज्ञ.

(सू) सान्नाद्यपात्राणि प्रक्षाल्य उत्तरेण गार्हपत्यं
दर्भान् ^१ सङ्स्तीर्य इन्द्रं न्यश्चि पात्राणि प्रयु-
नक्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १०६ ॥

(भा) स्पष्टार्थ ॥ ५ ॥

(सू) कुम्भी^२ शाखापवित्र^३मभिधानी ^३निदाने
दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वाऽपिधानार्थ-
मग्निहोत्रहवणीपूषपवेषं च ॥ ६ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

(भा) अभिधानी ^४—रज्जुवत्सबन्धनार्था । निदाने नियोगौ ॥ ६ ॥

(सू) समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रे पवित्रे
कुरुते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०८ ॥

(भा) समौ—^५पृथुत्वेन ॥ ७ ॥

(वृ) शात्, ^६ तथा यदेनयोश्शृतकृत्याथान्यत्रावभूथमवैतीति सिद्धवदनु-
वादाच्चाहवनीयेऽपि सायंदोहाविश्रयणम् । तदाऽभिमिति^७पक्षे तस्यैव
परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

[नियोगपदार्थः]

अभिधानी—नियोगौ—बन्धनसाधनभूते ^८ ॥ ५ ॥

[साम्यनियामकम्]

समौ—पृथुत्वेनेति—^९ पवित्रयोर्दीर्घत्वस्य प्रादेशमात्रसमत्वादाया-
मतस्समत्वसिद्धे. पृथुत्वन समत्वम् ॥ ७ ॥

^१ परिस्तरण प्रकारश्चोपरिष्ठाऽद्वक्ष्यते—(क) ^२ अभिधानी वत्सबन्धिनी-
रज्जु—रु ^३ निदाने गोपादसम्बन्धनयो रज्जू—रु ^४ अभिधानी वत्स—ग ^५ पृथ-
क्त्वेन—ज्ञ ^६ तदा—हा ^७ पक्षस्येव २—झ ^८ भूतो—ग ^९ उभयोर्दीर्घत्वस्य—
प्रादेशमात्रसमत्वा—घ

(सू.) पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुवाँ मनसा पुना तु इति
तुणं काष्ठं वाऽन्तधार्य छिनति ^{१*} न नखेन।
* विष्णोमेनसा पूतेस्थ इत्यद्विरनु^२मृज्य पवित्रा-
न्तहितायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां
पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरूपुनाति देवोवस्सवितोत्पुना-
त्विति प्रथमम् अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् वसो-
स्सर्वस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् ॥८॥८॥१०९॥

(भा) गतार्थः ॥८॥

(सू.) आपो देवीरगे पुव इत्यभिमन्त्योत्तानानि
पात्राणि पर्यावर्त्य शुन्धच्चं दैव्याय कर्मण इति
त्रिः प्रोक्ष्य प्रज्ञाते पवित्रे निदधाति । आपो देवी-
शुद्धास्थ इमा पत्राणि शुन्धत उपातक्याय देवानां
पर्ण^३वल्कमुत शुन्धत देवेन सवित्रोत्पूता वसो-
स्सर्वस्य रश्मिभिः गां दोहपवित्रे रज्जुम् सर्वा
पात्राणि शुन्धत इति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्य
एता आचरन्ति मधुमहुहानाः प्रजावतीर्यशसो
विश्वरूपाः बहीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व हन्द्रो
रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते यज-
मानः ॥९॥९॥११०॥

॥ इत्येकादशी खण्डका ॥

^१ दर्भयोदात्रस्य च मध्ये कृत्वातेनसहछिनति । उत्पवनेत्वाहाश्वलायन
नानन्तर्योग्यहीत्वा त्रिपकानश्चिकाभ्यामुत्तानाभ्यामिति—(इ) ^२ छिनत्विष्णो—क.
^३ क्षनुमार्जनं पवि । क्रियाह्नम्—(इ). ^४ अस्मालिङ्गात् परिवासनशकलस्यापि प्रोक्षण
मिष्यते । प्रातदेहेऽभिमञ्चणनिश्चिरत एव लिङ्गात् । तथा शमीशकले मञ्चनिश्चिति.
पूर्ववत् (इ).

[अनुमन्त्रणादिव्यवस्था]

(भा) ^१पर्णवलक्ष्यापि प्रयोगः पर्णवलक्ष्यमुत् शुन्धतेति लिङ्गात् । प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रण न प्रातदेहे उपातङ्गाय देवानामिति^२ लिङ्गात् । प्रातदेहे आतञ्चनाभावात् । आयतीः आभ्रिसमपिम् । अतः^३ प्रातदेहे^४ इपि । न तूपदेश । गो^५ प्रस्थापनादि^६ शाखास्थापनान्तं न प्रातदेहे वत्सापाकरणस्य पुनर्विधानात् ॥ ९ ॥

(सू) निष्टप्तः रक्षो निष्टप्तोऽधशः इति गार्हपत्ये सान्नायथपात्राणि प्रतितप्य धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छे-

[प्रातदेहेवर्जनहेतुविवरणम्]

(द्व) आयतीरभि—न तूपदेश इति—प्रस्थापिताना गोचराद्यजमानस्य^६ गृहमागच्छन्तीनामनुमन्त्रणम् । अतो न प्रातरिति । प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रय एता आच^७रन्तीत्यादिना प्रतीक्षणस्य समानकर्तृकत्वावगमात् । प्रोक्ष्यमाणाभिमन्त्रण च यांजमानत । प्रोक्षणाभिमन्त्रणाभावे प्रतीक्षणस्यापि निवृत्ति ॥

स्वपक्षे च—

गोप्रस्थानादि—दोह इति—पक्षद्वयेऽपि^८ नित्यधर्मोपदेश-प्रसङ्गेनत्रैषा निवर्तनमुक्तम् । वत्सापा—धानादिति—प्रात. कालापाकृतानां सायदोहे ससर्जनात् । प्रातदेहार्थमर्थप्राप्तमपि वत्सापाकरण पुनर्विधीयते । अत इतरेषा^९ निवृत्ति ।^{१०} उपगृहनस्यापि तदङ्गत्वान्निवृत्तिः ॥ ९ ॥

^१ लिङ्गादिव्यन्त-ज कोशे नहस्यते ^२ मितिमन्त्रलिङ्गात्-ज ^३ । प्रातदेहेहनतू—ज ^४ गोप्रस्था-घ ज ^५ शाखा प्रस्थापनान्त-ग ज ^६ गृहग-झ ^७ रन्तीतिप्रती-घ. ^८ न पत्यघ ^९ झ ^{१०} निवृत्तिरिति-घ निवृत्ति प्रातदेहात्राक् गवा भक्षणार्थं प्रस्थापनाभावात्तन्निवृत्ति निवृत्तिरिति-क ख ग ^{१०} इदं वाक्यं-घ. झ योर्न दृश्यते

(सू.) त्युपेषमादाय निरुद्धं जन्यं भयं निरुदास्तेना
अभीत्वरीरिति गार्हपत्यादुदीचोऽज्ञाराश्चिरुद्धा^१
मातरिश्वनो धर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्र-
यति ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥

[निरुद्धणनियमोमानं च]

(भा) अज्ञारनिरुद्धण^२ न बहिरायतनात् ^३ गार्हपत्येऽधिश्रयतीति वच-
नात् ॥ १ ॥

(सू.) अप्रस्त्रसाय यज्ञस्योर्वे^४ उपदधाम्यहम् ।
पशुभिस्सशीतं विभृतमिन्द्राय शृतं दधीति
च^५ ॥ २ ॥ ११ ॥ ११२ ॥

मन्त्रनियमादि ।

(भा) महेन्द्राय शृतं दधीति^६ । नाय प्रातर्देहे दधित्वाभावात् ।

[नियमंहनुविवरणम् ।

(बृ.) अज्ञारनिरु—वचनादिति—बहिरायतनाश्चिरुद्धं गार्हपत्यत्वं
न विष्यत इति । अश्चिरुंत्रे व्यन्तान् गार्हपत्येन कृत्वेति^७ विशेष-
दर्शनाच्च ॥ १ ॥

महेन्द्राय शृतं दधीति—महेन्द्रयाजिनः ॥

नायं प्रातर्देहे—भावात्—अप्रस्त्रसायेति^८ मत्रो न^९ प्रात-
भवति ॥

^१ अन्तरायतनसेव निरुद्धणम् वाचिष्यन्तकरणात् (८). ^२ निरुद्धणम्—अ.

^३ गार्हपत्ये—श्रपयन्तीति—अ. गार्हपत्ये श्रपयतीति (रामा) ^४ प्रातर्देहकृम्यभेक्षसुखे

इति द्विवचनम् । तेन केवले पर्यसि दधनि च यथायथमूः (८). ^५ दधीति वा—

क. ग. ^६ श्रीतिमहेन्द्रयाजिन अ ^७ शेषद—क ^८ येत्यसंगन्त्रो—अ.

दुमे—अ. ग. ^९ भवति—अ.

(भा) एकस्यामप्युखायां द्विवचनम् । सर्वासां दोहनियमा^१दुखे ^२अपि लभ्येते ॥ २ ॥

(सू.) भृगूणाभङ्गिरसां तपसा तपस्वेति प्रदक्षिण-
मङ्गारैः पार्यूह्य वस्त्रनां पवित्रमसीति तस्यां प्रागग्रं
शाखापवित्रमत्यादधाति* *उदक प्रातः कुम्भी-
मन्वारभ्य ^३वाचं यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते^४ ॥
॥ ३ ॥ १२ ॥ ११३ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ३ ॥

(सू.) अदित्यै रासनासीत्यभिधानीमादत्ते^{५*} ॥

त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहागहि
शिवेय रज्जुराभिधान्यन्नियामुपसेवताभित्यादीय-
मानमनुमन्त्रयते यजमानः* *.पूषासीति वत्स-
मभिंदधाति ॥ ४ ॥ १३ ॥ ११४ ॥

[द्विवचनादिनिर्वाहोपपत्ति.]

(बृ.) एकस्यामप्युखायां द्विवचनमिति—एकस्मिन् काले कुम्भी-
द्वयप्रयोगाभावादुखे उपदधामीति द्विवचनमविवक्षितम् । नम. स्वरुभ्य
इतिवत् व्यत्ययो वा ॥

सर्वासां दोहनियमादुखे अपि लभ्येते इति—यजमानस्य
बहुगुत्वाद्यदा सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वेति नियमादेककुम्भयधिक
पयस्तदाऽय मन्त्रो व्यवतिष्ठत इत्यर्थ ॥ २ ॥

^१ दुभे—ख ग ^२ इत्यपि लभ्येत (रामा) ^३ मन्त्रादन्यस्याव्याहरणम्
वायमन (रु) ^४ कुम्भन्वारम्भेणेद विकल्प्यते (रु) ^५ इय दोहचेष्टा गोकर्तृका
सामर्थ्यात् (रु) ^६ अभिदधाति—ब्राति (रु) ^७ द्वयाभा—घ झ

[जपव्यवस्था]

(भा) अभिधान्यादानादि दोग्धुः । वत्सबन्धनमभिधान्या । लिङ्गस्य
चाविवक्षा ॥ ४ ॥

(सू.) उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रेष्यति^{१*} * उपसृ-
जामीत्यामन्त्रयते अयक्षमा वः प्रजया म॒सु-
जामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीरिति वत्स-
मुपसृजति^{२*} * गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा-
संचारिष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥ १४ ॥ ११५ ॥

[संप्रशक्त्वादिव्यवस्था]

(भा) 'उपसृष्टामिति सप्रैषोऽर्धयोः । उपसृजामीति दोग्धुः । वत्सोप-
'सगोऽर्धर्चेन । द्वितीयेन निदानेन गोः पादे वत्सबन्धनम् ।

[रञ्जुमन्त्रव्यवस्थांठतुः ।

(बृ) अभिधान्यादा—विवक्षा—^३अस्यार्थः—वत्सबन्धनमन्त्रे शिवे-
य रञ्जुरभिधानीतिलिङ्गात् । सा च मूक्षमा मृदुः इलक्षणा शिवेति
लिङ्गात् । त्रयज्ञिशोसीति पुलिङ्गस्यविवक्षा । ^४वत्साभिधान्यभिधाना-
वत्समभिदधाति^५ दोग्धा बधाति ॥ ४ ॥

उपसृष्टा-र्धर्चेन—उत्तरार्थे उपवस्त्वदेयमि^६ त्युपसदनलिङ्गात्
र्धर्चेचपाठाच्च । अन्यथा आदिं वा कृत्स्वं वा गृहीयात् ॥

द्वितीयेनानि—बन्धनम्—उपसृष्टो वत्सः स्तनप्रदेशादपनार्थी^७
गोः पादे बध्यते । प्रथमेन गोः पादौ “बधाति । अभिधान्या तु

^१ उपसृष्टा—उपगतवत्सा मे प्रकृहीति दोग्धारं संप्रेष्यत्यर्थयुः (रु).

^२ उपसृष्टवत्सबन्धन यदा प्राप्युद्घात्सो गां तदा ग चापलृष्टामस्यर्थेर्युर्यजमानायाच्छेऽ
इति पाठः—अ ^३गोऽर्धक्षमाव इ—अ ^४अस्यार्थः इत्यंशः—घ. श. कोशायोन-
दस्यते । ^५अभिधान्या औभि—घ. अभिधाभिधानात्—श. ^६धाति बधाति—घ.
श. ^७त्युपादान ^८ श. ^९ दपकृष्य—घ. ^{१०} दपनीय बध्यते.

(भा) ^१ यदा ^२ प्राप्नुयात्तदा गां चोपसृष्टामित्यध्वर्यु^३र्यजमानायाचष्टे ॥ ५

(सू.) यद्युपसृ^४ष्टां व्यवेयात्साक्षाय्यं ^५माविलोपीति
ब्रूयात् ॥ ६ ॥ १५ ॥ ११६ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ६ ॥

(सू.) उपसीदामीत्यामन्त्रयते ^६ अयक्षमा वः प्रजया
संसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ऊर्जा
पयः पिन्वमाना वृतं च जीवो जीवन्तीरुपवस्स-
देयमिति दोग्धोपसीदति* न ^७शुद्रो दुद्यादुद्याद्वा*
* दारुपात्रे दोग्धि ॥ ७ ॥ १६ ॥ ११७ ॥

[दोहपात्रव्यवस्था]

(भा) ^८ उपसीदामीति ^९ दोग्धा । दारु पात्रे दोग्धि

(बृ) प्रथममपाकृतप्रदेशे वत्सबन्धनम् ॥

यदा प्राप्नु—चष्टे—मा सचारिष्टेयेकवचनात् (अभिधान्या तु)
यजमानस्य कर्मसबन्धितया सनिहितत्वात् ^{१०} दोग्धुश्च दोहनदेशेऽव-
स्थितत्वात् ॥ ५ ॥

उपसीदामीति—दोग्धा—अध्वर्युमामन्त्रयते ॥

[व्यवस्थोपपत्तिः]

दारुपात्रे दोग्धि—काममेव दारुपात्रेणेति प्रतिप्रसवात् ।

¹ यदा प्रुलता तदा—क ग ² प्राप्नुयादत्सोमातरं तदा गा—घ I
प्राप्नुयादत्सो गा तदा गा—झ. II ³ यजमानो वाचष्टे—गा. ⁴ सृष्टी—क
⁵ यदि कश्चिरन्तरागच्छेत् तत्र प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजुर्जपेत् (रु) ⁶ दोहयाजमानार्थं
यजमानमामत्रयते तत उपसीदति (रु) ⁷ ब्राह्मणे तस्य निषेधादनुज्ञानाचेति ।
शूद्रस्यापि दोग्धुर्मत्ताभवन्तीति वचनात् (रु) ⁸ उपविशामीति—ग ⁹ दोग्धा-
दारुमात्रे—गा. ¹⁰ दोग्धुश्चेत्यादिक—घ पु. न दृश्यते

(भा) अदारुपात्रे दोधि शूद्र ॥ ७ ॥

(स) उपसृष्टां दुश्यमानां धाराघोषं^१ च यजमानोऽनु-
मन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजाया संसृजामित्युप-
सृष्टाम् । द्यौश्वेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहातां धाता
सोमेन सह वांतन वायुः यजमानाय द्रविणं दधा-
त्विति दुश्यमानाम् ॥ ८ ॥ १७ ॥ ११८ ॥

अन द्वादशाकण्डक ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ ८ ॥

(स) उत्स दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिदां देवीं
मधुमती^२ सुवर्विदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वत् सु-
नृतावत्तद्यजमानममृतत्वं दधात्विति धाराघो-
षम् ॥ १ ॥ १८ ॥ ११९ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ १ ॥

(स) दुरध्वा हरनि^३ । * तं पृच्छति कामधुक्ष
प्रणो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियमिति^४ । * अमूमिति
निर्दिशति यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हित-
मिति प्रत्याह ॥ २ ॥ १९ ॥ १२० ॥

(स) अदारुपात्रेणशूद्रः—^५अग्निहोत्रं व न दुष्यादिति अग्निहोत्र एव
शूद्रनिषेधात् । ^६अत्र शूद्रस्याभ्यनुज्ञानाच्छूद्र एव न दुष्यादिति प्रति-
षेधः प्रकृतदारु^६ पात्रनिषेधपरः ॥ ७ ॥

^१ चानुमन्त्रयते—क. ^२ हरत्याक्षर्यवेदोऽधा—(क). ^३अग्निहोत्र एव शूद्र
निषेधादत्रशूद्रस्याभ्यनुज्ञाना—इ. ^४ अन्यत्राभ्यनु—इ. ^५ पात्रपरः—क इ. ग.

[प्रष्टुदेवधूमन्त्रविभाग]

(भा) ^१ महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् । ^२ अमूमिति दोग्धु ॥ २ ॥

(सू.) सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयते^३ ॥ ३ ॥

(भा) सा विश्वायुरित्यध्वर्यो ॥ ३ ॥

(सू.) देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शत-
धारेण सुपुवेति कुम्भ्यां तिरःपवित्रमासिञ्चिति^४
हुतस्तोको * । * हुतो इप्स इति विप्रषोऽनुमन्त्र-
यत इति * । * द्वितीयां तृतीयां च दोहयति *^५ ।
* सा विश्वव्यचा इति द्वितीयामनुमन्त्रयते सा
विश्वकर्मेति तृतीयाम् ॥ ४ ॥ २१ ॥ १२२ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

(सू.) तिसो दोहयित्वा बहु दुर्घन्द्राय देवेभ्यो
हव्यमाप्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुन-
र्दोहाय कल्पतामिति त्रिवर्चं विसृज्या^६ न्वारभ्य^७
तूष्णीमुच्चरा दोहयित्वा ॥ ५ ॥ २२ ॥ १२३ ॥

(वृ.) महेन्द्राय—मिति—महेन्द्रयाजिन ॥

[प्रतिवचनपरिष्कारः]

अमूमिति दोग्धुः—अमू यस्यां देवानामिति प्रश्निष्ठपाठाद-
मूमिति द्वितीयान्त नाम निर्दिश्य गङ्गामिति प्रतिवचन पयो हित-
मित्यन्त दोग्धुः ॥

साविश्वायुरित्यध्वर्योः—गोरनुमन्त्रणम् ॥ ३ ॥

^१ इन्द्राय महेन्द्राय हविरिति-क्ष महेन्द्रायहविरिति-घ ^२ अमू यस्या-
मिति-क्ष ^३ निर्दिष्टागामध्वर्यु-(रु) ^४ पय आदायानयत्यव्युर्यु-(रु) ^५ रञ्जा-
दानस्य सर्वार्थत्वात् वत्सामिधान्यद्यावर्ततो(रु) ^६ बहुदुर्घीति सप्रेष त्रिस्तक्त्वा तत
पर वाङ्मन्त्रयमात्रिवर्तत इत्यर्थ (रु) ^७ इनन्वारभ्य-क्ष ^८ कुम्भमिति शेष (रु).

(भा) ^१बहुदुग्धि महेन्द्रायेति ^२योक्ष्यमा(णो)ण गवार्थम् । अतो न गृष्ट्याम् ^३ महेन्द्रायदधीति^४ ॥ ५ ॥

(सू) दोहनेऽप आनीय संपृच्य ध्वमृतावरीरिति कु-
म्भ्याऽ संक्षालनमानीयाविष्यन्दयन्^५ सुश्रृतं
करोति * ^६ हृह गाहृह गोपति मा वो यज्ञ-
पतीरिषिदिति ^७वर्त्म कुर्वन् प्रागुद्वासयत्युदग्वा^८
^९ एकस्या द्वयोस्तिसूणां वैकाहे द्वयहे त्यहे वा
पुरस्तादुपवसथादातश्चनार्थं दोहयित्वा^{१०} संततमभि
दुहन्त्योपवसथात्^{११} * तेन "शीतबुधमातनक्ति" ॥ ६ ॥

(भा) स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

(सू) सोमेन त्वाऽऽतनच्चमिन्द्राय दधीति दम्भा^{१०}
॥ ७ ॥ २४ ॥ १२५॥

(भा) ^{११} महेन्द्राय दधि ॥ ७ ॥

[नियमनिर्वाहः]

(वृ) बहुदुग्धि—गवार्थमिति—तिसो दोहयित्वा बहुदुग्धीति पुन
दोहनविधानाद्वयमाप्यायता पुनरिति हविर्वृद्धर्थत्वाच्च ॥

अतो न गृष्टामिति—नक्षत्रेष्ट्यां वायवे निष्ट्यायै गृष्ट्यै
दुग्धमित्यत्र ^{१२} गवान्तर ^{१३} दोहाभावाद्वहुदुग्धीत्यस्य निवृत्तिः ॥ ५ ॥
[सोमंनत्याश्चिमच्छानियमः]

महेन्द्रायदधीति—महेन्द्रायाजिनः । ^{१४} अयमपि न गृष्ट्या

^१ बहुदुग्धीति—घ. ^२ योक्ष्यमा(णो)—स्त्रा ग. ^३ गृष्ट्यां भवतीति—क.
^४ इन्द्रायदधीति—घ. ^५ यत् सुश्रृतं—क. ^६ वर्त्म कुर्वन्—कर्षन् (र). ^७ संतत-
सार्यं प्रातरविच्छेदः (र) ^८ अभिदोह—उपारिदोह प्रथमं महत्यां कुम्भ्यां दोह-
यित्वा तस्यामेव कालेकाले दुहन्त्यति यावत् (र) ^९ शीतं अजुलां बुध—कुम्भीपृष्ठं
यस्य तत् (र) ^{१०} अऽतनक्ति—क. ^{११} 'महेन्द्राय' इत्येतावन्मात्रम्—अ.
^{१२} गवान्तरे—घ. ^{१३} दोहना—घ. ^{१४} एतदपि—घ.

(सू.) यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंत-
नोमीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधाय अयं पयस्सोमं
कृत्वा स्वां योनिमपि गच्छतु । पर्णवल्कः पवित्रं
सौम्यस्सोमाद्वि निर्मित^१ इति परिवासनशकल-
मन्ववधाति ॥ ८ ॥ २५ ॥ १२६ ॥

(भा) स्पष्टार्थ ॥ ८ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥

(सू.) ओषधयः^२ पूर्तीकाः^३ क्लास्तण्डुलाः^४ पर्ण-
वल्का इत्यातञ्चनविकल्पाः ॥ १ ॥ २६ ॥ १२७ ॥

(भा) स्पष्टार्थ ॥ १ ॥

(सू.) ^५ उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्चथात्तण्डुलाभाव
ओषधीभिः ॥ २ ॥ २७ ॥ १२८ ॥

(सू.) आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जागृथ एव-
मस्मिन् यज्ञे यजमानाय जागृतेत्यस्पात्रे दारुपात्रे
वाऽप्य आनीय अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि
दधाम्यहम् । आद्विररिक्तेन पात्रेण याः पूताः

(बृ) आतञ्चनाभावात् ॥ ७ ॥

ओषध्या—विकल्पन्ते—यत्पूर्तीकैरस्त्युपकम्य यद्भास्तनक्ति
सेन्द्रत्वायेत्युपात्तानां समानार्थत्वाद्भास्तनक्तीति पुनर्विधानात्तस्य
मुख्यत्वम् । इतरेऽनुकल्पा ॥ २ ॥

^१ द्वितीयमञ्चस्य पलाशालिङ्गत्वात् शम्यानिवृत्ति पूर्ववत् (रु) ^२ पूर्तीकाः
—लता विशेषा (रु) इद भाष्यं—ख ग, कोशयेरेव दृश्यते ^३ क्ला—बदरीफलानि
(रु) ^४ पर्णवल्का.—पलाशशक्लानि (रु) ^५ असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागमयित-
व्यम् । न च लोप कर्मण । अपि तु तण्डुलैरातञ्चथात् । तदभावे त्रीह्यादिभिर-
त्यर्थं । एतेन सैमिक पयस्यादावपि द्वितीयातञ्चन व्याख्यातम् (रु)

(सू.) परिशेरते हति तेनापिदधाति । अमृन्मयं देवपात्रं
यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरः पवित्रमातिनीता
आपो धारय मातिगुरिति यजमानो जपति । यदि
मृन्मयेनापिदध्याचृणं काष्ठं ^१वाऽपिधानेऽनु-
प्राविघ्येत् ^२ ॥ ३ ॥ २८ ॥ १२९ ॥

| अपिधानपक्षभेदौ |

(भा) अमृन्मयमिति न मृन्मये । मृन्मयेऽपीत्युपदेशः ॥ ३ ॥

(सू.) विष्णो हृव्यं रक्षस्वेत्यनधो निदधाति ॥ ४ ॥

(सू.) इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हृव्यशोधनौ
प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हृव्यः हि रक्षसीति
प्रक्षातं शास्वापवित्रं निदधाति ॥ ५ ॥

| मन्त्रनियमः फलंच |

(भा) शास्वापवित्रनिधान प्रातदोहार्थम्^३ । ^४अतो न केवलदध्नि । पय-

| भाष्याशायः |

(सू.) अमृन्मयमिति न मृन्मये । मृन्मयेऽपीत्युपदेशः—अनु-
प्रविद्वृणकाष्ठाभिप्रायेण । आपो धारयेत्यपां धारणप्रकाशनात् । अमृ-
न्मयमिति च पात्रोपलक्षणार्थत्वादपां धारणे तत्सहायमात्रं मृन्मय करो-
तीति ॥ ३ ॥

[नियमापपादनम्]

शास्वाप-दोहार्थ—प्रातर्वेषायेति लिङ्गात् ॥

^१न्तर्धाय-क. ^२नेन-क. ^३क्षिपेत् । तत्रामृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्ग-
विशेषाक्षिप्तते (स). ^४इदं तु ‘तत्रोपयोगात् प्रातर्वेषायेति लिङ्गात् । तेन तद्वि-
कारे पशुपत्यस्यादौ सवस्कलेऽपि भवत्येव, इति पूरितं रुददेशेन, ^५महेन्द्राय दधीति
न केवले-या.

(भा) सि तु केवलेऽपि भवति। पर्णवल्कमुतेत्यत्र पर्णवल्कः पवित्रः इमौ पर्णमिति च शमीशाखाया निर्वर्तते । पवित्राभिधाना^१दनिवृत्तिरित्युपदेश ॥ ५ ॥

(स्म.) तथैव^२ शाखया दर्भैर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति ॥ ६ ॥ ३१ ॥ १३२ ॥

(भा) स्पष्टम् ॥ १०२ ॥

(स्म.) उपधाय कपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयति । आतश्चनापिधाने निधान च निर्वर्तते ॥ ७ ॥

[दोहकालपञ्चौ]

(भा) उपधाय कपालानि प्रात^३ दोहं^४ कृत्वा ऽङ्गाराध्यूहनमित्युपदेश^५ अकृत्वाध्यूहनमितिन्याय ॥ ७ ॥

(वृ.) पर्णव-त्तिः—पर्णवल्कमुते^६ त्यत्र ग्रहणान्मन्त्रैकदेशलोप । इतरयो^७ कात्स्न्येन निवृत्तिः । पर्णवल्कशब्दयोगात् । अतश्शमीशाखाया पर्णवल्कनिवृत्तिरेव ॥

पवित्राभिधानादनिवृत्तिरित्युपदेश इति—पवित्रपर्णयोरुभयो प्राधान्यात्पवित्राभिधानमाश्रित्यानिवृत्तिरिति ॥ ५ ॥

[पक्षद्वयोपपत्तिः]

उपधायकपा—त्युपदेशः—^८ उपधाय दोह इत्यानन्तर्यविधानात् ॥ ६ ॥

कृत्याध्यूहनमिति न्याय इति—कपालसस्कारतया तदङ्ग-

^१ दनिवृत्तिरुपदेश—ग ^२ तथैवेति शाखान्तरस्य निरास पवित्रस्येचत्येके । गवा प्रस्थापनादित्वर्थलोपाभिवृत्त रात्रावसचारात् (स) ^३ दोहेऽकृत्वाऽङ्गाराध्य ^४ ध्यूहनमित्युपदेश ^५ अकृत्वेपदेश—ग ^६ त्यस्य (मु रा) ^७ इतरयो ‘अथ पर्णस्सोम’ ‘इमौ पर्णमिति’ ‘आपो देवी’ रिति मन्त्रे कात्स्न्येन (मुरा) ^८ उपधाय दोहदोषह^१ इ-ध.

(स्त्र.) नासोमयाजी संनयेत् संनयेद्वा ॥ ८ ॥

[साक्षात्याग्निं मीयविकारव्यवस्था]

(भा) असन्नयतस्त्रान्नाय्यविकारा अपि न भवन्ति । अग्निषोमयिविकाराश्वासोमयाजिनः । वचनात् भवन्ति यथा पशुचातुर्मास्त्रानीति क्रमात् ॥

(बृ) त्वादध्यूहनान्त उपधानसमाप्तिरिति ॥ ७ ॥

[भाष्योक्तव्यवस्थोपपत्तिः]

असन्नयतः—याजिनः इति—अस्यार्थः—साक्षात्याग्निषोमयिविकारा कर्व्यं सोमात् प्रकृतिवदिति न्यायात् । सोमयाज्येव सन्नयेदामेयो वै देवतया ब्राह्मणस्स सोमेनेष्टाग्निषोमयो भवतीति च सोमयागोत्तरकालस्य साक्षात्याग्निषोमीयाङ्गत्वात्^१ तद्विकाराणा चाऽधिकारस्तत्कालसपादनसमर्थस्यैवेति । विकृतिष्वपि तत्काल^२ प्राप्तस्तत्संपादनसमर्थस्यैवेति । असोमयाजिन इति वक्तव्ये असन्नयत साक्षात्यविकारा इति वचनसोमयाजिनोऽपि सन्नयनविधानात् ॥

वचनात् भ—क्रमात्—अस्यार्थः—असोमयाजिनोऽपि भवन्ति वचनाद्विकृतयः; यथा^३ अयणपशुनातुर्मास्यान्याधानोत्तरकालक्रमेणोपदेशाङ्गवन्ति । नैष क्रमोऽनुष्ठाने प्रमाणम् आधानात्प्रागेव दर्शपूर्णमासोपदेशादिति न वक्तव्यम्; दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपमात्रं प्रागुक्तम्; ^४ अनुष्ठान तु दर्शपूर्णमासावारप्त्यमान इत्यत्रोपदिक्षयते । तथा चाश्वलायनः ‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्त्वैरथ सोमेन’

^१ स्वानि च-क. स्त्र. ^२ रित्युपदेश—ग ^३ तद्विकाराणा च नाधिकारस्तत्कालप्राप्तिस्तत्कालसं (मु रा) ^४ धिकारस्य तत्कालप्राप्तिस्तत्कालसंपादनसमर्थस्यैवधिकार इति-क. ^५ लप्तामेस-क. ^६ स्येवाधिकार इति-क. ^७ अनुष्ठानक्रमस्तु—घ.

[इन्द्रमहेन्द्रयोगयोर्नियमः]

(सू) ^१ नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत् त्रयो वै गतश्रिय
इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ ३४ ॥ १३५ ॥

(भा) शुश्रुवान्-^२त्रिवेदः। ऋचस्सामानि यज्ञूऽषि साहि श्रीरिति , श्रुतवा-

(वृ) इति । सोमयाजिनो ^३मृतभार्यस्य पुनर्दारश्वरणोत्तरमभीषमीयसान्ना-
ये भवत एव न ^४पत्यधिकारान्विवर्तते । ^५ स्त्रीणां पतिप्रयुक्ताधिकारोप-
जीवनात् । तथा च क्षत्रियाया अश्रीषोमीयेऽधिकारदर्शनम् , अप्रधान
त्वाच्च । यदा वाऽङ्गेन विधुरतां नीयादिति यजमानस्याङ्गं पत्तीति
दर्शनात् । तथा त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमान स्वयमभिहोत्रं जुहुयात् ।
अप्रवसन्नत्रैव सुमेन ^६पशुना वेष्टेति पशु ॥

[गतश्रथादि पदार्थां भाष्योक्तव्यवस्थोपपत्तिश्च]

त्रयो वै गतश्रिय इत्यस्य व्याख्या—

शुश्रुवान्—श्रीरिति—गता प्राप्ता श्रीर्यस्य स गतश्रीरिति
निर्वचनाच्च । श्रीशब्देन वेदत्रयामि^७धानाच्च ॥

श्रुतवांश्च—‘शुश्रुवासो वै कवयं’ ‘^८कवि कान्तदर्शी’
इति वचनात् । ^९य एव त्रिवेद स एव शुश्रुवान् गतश्रीर्मवति ।
श्रुतत्रयर्थं इत्यर्थं ॥

^१ अथ सान्नाय्यदेवताव्यवस्था ब्राह्मणोक्ता दर्शयतीत्यवतारयाते रुद्रदत्त ।
सा हि श्रीरित्यत्र ऋगादिसमुच्चयग्राहकतामानभावात् गोहिरप्यादैककृतधनित्वपर-
लोकोक्तिनिदर्शनेन च अत्रत्यभाष्यकृदभिप्रेतमर्थमविस्तृब्धवर्णं चाह स एव ^२इद
रुद्रदत्तो नेच्छति किं हे एकवेदविदमपि गतीश्रय मन्यते त्रिवेदी (रामा) त्रिवेदो ब्रा-
ह्मण—क ^३न पुनर्दार-घ इ ^४न पत्यधिकारामिर्वर्तते २—इ ^५स्त्रीणा तु-
ङ्ग ^६पुशुनावेति—घ ^७वानाच्च । श्रुतवांश्च , शुश्रुवा—घ . ^८कविर्वेदप्रान्त-क.
^९य एव (मु रा)

(भा) श्च। ग्रामणीर्भवत्तरो वैश्यानाम् ।^१ राजन्य—अभिषिक्तस्य क्षत्रि-यस्य पुत्रः । यो वै स्वा देवतामित्यत्र गतश्रियो वाद । ब्रातपतीं कृत्वा इन्द्रयाजिन इन्द्रो महेन्द्रो वा । इतरस्य महेन्द्र एव ॥ १०५ ॥

(सू) ^२ और्वों गौतमो भारद्वाजस्तेऽनन्तरं सोमे-ज्याया महेन्द्रं यजेरन् ॥ १० ॥ ३५ ॥ १३६ ॥
^३ और्वादयोऽकृतसोमा इन्द्रयाजिन एव ॥ १० ॥

(बृ) ग्रामणीर्भवत्तरो वैश्यानामिति- श्रीशब्दस्य लोके धनसमृद्धौ वृत्तेः तद्वानपि गतश्री ॥

राजन्योऽभिषिक्तस्य पुत्रः—तस्यापि धनयोगादृतश्रीत्वम् ॥
 यो वै स्वां-वादः—सवत्सरमिन्द्रमिति नियम विविशेषत्वात् ॥
 ब्रातपतीं-महेन्द्रोवा--इज्येते इति शेषः । ततोऽधिकाम यजेतेस्यस्या श्रुतेर्थः ;—संवत्सरमिन्द्रयाजनो ब्रातपत्युत्तरकालं^४ इन्द्र महेन्द्र वा । तयोरनियमः ।

इतरस्य महेन्द्र एव—गतश्रिय । तेषा महेन्द्रो देवतेति नियमात् ॥ ९ ॥

और्वादयो-याजिन एव—गतश्रियः ।^५ एषामग^६ तश्रीणामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव ॥ १० ॥

^१ अभिषेकधान राजन्य I क. माभिपेकस्यक्ष त्रियस्य पुत्र II स.
 आभिषिक्तस्य पुत्र—वा, ^२ अथ गतश्रियामपि मध्ये केषां चिद्धाखान्तरोक्तं विशेषमहेत्यवतारभूतं स्त्रदत्तं ^३ स्त्रदत्तस्तु इदमेवाभ्याद् ‘मचाय कल्पः पूर्वोक्तेन वा विकल्पते शाखान्तरत्वात् । व्यवस्थितोऽयं विकल्प और्वादीनाभित्यन्ते’ इत्याह, ^४ इन्द्रमहेन्द्रयोरनियम—क. स. ग. घ. इ. ^५ श्रियोऽपि—क. स. ग. घ. इ. ^६ अगतश्रीणामेषाभपि—(मु. रा.) ^७ तश्रीयोऽपि—इ.

(सू.) ^१यो वा ^२कश्चित्^३ ॥ ११ ॥ ३६ ॥ १३७ ॥

(सू.) ^४ततः संप्रेष्यति परिस्तृणीति परिधित्तार्थिं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुवा अमृतामुभिन् लोके इति ॥ १२ ॥ ३७ ॥ १३८ ॥

(सू.) ^५परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति ॥ १३ ॥

[परिस्तरणी पक्षे विशेषः]

(भा) प्रत्यामि मन्त्रावृत्तिर्यदि परिस्तरणी ॥ १३ ॥

(सू.) ^६उदग्रैः प्राग्रैश्च दैर्घ्यीन् परिस्तृणाति* ^७

* उदग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च ॥ १४ ॥

(बृ) योवाकश्चित्—इत्यस्य द्विषा योजना,—और्वादिव्यतिरिक्तानामगतश्रीणामपि सोमादूर्ध्वं महेन्द्र एव । अथवा और्वादीनामेव गतश्रीरगतश्रीर्वा सोमादूर्ध्वं महेन्द्रं यजेतेति ॥

[संग्रैषोहेऽस्यादि]

संप्रेष्यतीति वचनादाग्नीशं प्रति संप्रेष्यति । संप्रैषस्तु परार्थ एव ॥ १२ ॥

१ अथेम विधिं सर्वेषा गतश्रियामगतश्रिया च विकल्पयतीत्यवतारयामास रुददत्त २ कश्चित्तु-क ३ अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गोयजेतेति विपारिणामश्च (रु).

४ अच्योर्यन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवत् आत्मन एव सस्कारार्थस्सत्रैष । तेनाच्युर्युरेव परिस्तृणाति । सत्रैषमत्रस्त्रैरेकशुत्या सङ्कृद्वति ।

(रु) ५ अस्मिन्स्तु कल्पे मऋ करणत्वादुपाशुच्चातुस्वर्णेण प्रस्तामि भवति (रु).

६ तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भा ते उदग्रा भवन्ति । तत्र दक्षिण पक्षे उपारिष्ठात् भवत्यधस्तादुत्तर इति भरद्वाज (रु) ७ आधानक्रमेण परिस्तृणमेष्टिष्ठर्वाण्ड्वयोरेव तु परिस्तरणमुक्त ब्राह्मणे (रु)

[परिस्तरणे क्रमाविवक्षादि]

(भा) ^१न क्रमार्थः । पश्चा ^२त्पुरस्तादपि परिस्तरणम् । तदा चाहवनी-
^३यादि परिस्तीर्य. पूर्वश्चाभिरपरश्चेति ॥ १४ ॥

(सू) ४ एतत्कृत्वोपवसति ॥ १५ ॥ ४० ॥ १४१ ॥

[उपवासेवर्ज्यम्]

भा एतत्कृत्वाऽऽग्राम्येभ्य उपवसति ^५आरण्याशन करोति ॥ १५ ॥

[क्रमाविवक्षाफलम्]

(४) न क्रमार्थः—पश्चात्पुरस्ताचेति वादो न क्रमपर । अत । परिस्तरणसमाप्तिः प्राग्वोदगवा । उदगग्रनियमार्थः । अत्रोदगग्रनियमादन्यत्र प्राग्ब्रैद्भैराग्मि परिस्तृणातीत्यर्थात्सिध्यति । द्वयोरपि परिस्तरणपक्षे—

तदाहवनीयादि परिस्तीर्यः—पूर्वश्चापरश्चेति क्रमनिर्देशात् ॥

[पतत्कृत्वेति पदस्य फलम्]

एतत्कृत्वा^६ आग्राम्येभ्य उपवसति। उपदेशादेव क्रमे सिद्धे
एतत्कृत्वेति पुनरुपादानं अन्यत्र यजमानस्य रात्र्युपवासनिषेधार्थम् ।

[परिस्तः णोपवासूकञ्चियाविवक्षा]

यदनाश्वानुपवसेत्पितृदेवत्यस्यादिति दर्शनात्र समानकर्तृतापरिस्तरणोप-
वासयोः । साय परिस्तीर्थमाणेषु जपतीति कार्यान्तरविधानात् ॥

न क्रमार्थ—ख. अ २ न क्रमार्थ पश्चात्पुरस्तादिति द्वयोरपि—ख अ
 ३ नीयादि—क ग. ४ यदेतदभ्यन्वाधानानादपरिस्तरणान्त कर्मोक्त एतावति कृते
 यजमान उपवसति । वायवा एतत्परिस्तरण कृत्वेत्यर्थ । श्वेतांगार्थोऽभिसमीपे
 ५ नियमनिविशष्टोवास उपवास । नियमाश्व वक्ष्यन्ते (रु) ६ आरण्यान्वाक्षाति—ग
 ६ लाप्राम्येभ्य ?—घ

(सू.) ^१ अग्रयन्वाधानं ^२ वत्सापाकरणमि^३ धमाबहिर्वेदो
वेदिः ^४ । प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा श्वोभूते आप्य-
लेपं निनीयोत्तरं ^५ परि^६ गृह्णीयात्परिस्तरणं च
पूर्वेद्युरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरि-
स्तरणोपवासाः ^७ १६ ॥ ४१ ॥ १४२ ॥

[वेद्यादिषु कालक्रमव्यवस्था]

(भा) वेदि. परिस्तरण च पूर्वस्मिन्नहनि अमावास्यायाम् । वेदि-
सस्कारांश्च प्रागुत्तरात्परिग्राहात् ^८ आप्यलेप निनीयोत्तरपरिग्रहणम् ^९ ।

(बृ) वेदिः परिस्तरणं च पूर्वेद्युरमावास्यायामिति—वेदिः परि-
स्तरणं च पूर्वेद्युरिति सूत्रान्वय । वेदिसंस्कारश्च प्रागुत्तरात्परि-
ग्राहात् कृत्वेति—वेदो वेदिरित्युक्तस्य वेदिकरणस्यावधिनिर्देशः ॥
आप्यलेपं—ग्रहणमिति—न्यायप्राप्तानुवाद ॥

^१ एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्त तत्रैवेदानीं शाखान्तरीय विधिं दर्श-
यतीत्यवतारयति (सु) ^२ वत्सापाकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वोक्तदोहतन्त्रलक्षणा, ^३ वहिं-
प्राथम्येऽपीधमशब्दस्पाजायदन्तत्वात्पूर्वनिपात । ^४ वेदानन्तरं वेदिकर्म तच्चोत्तरप-
रिग्राहात्कृत्वा विरम्य शेषं श्वोभूते आप्यलेपनियननन्तरं कुर्यात् । तत उत्तर-
काले परिस्तरणं चेते । पौर्णमास्या त्वन्वाधानादित्रयमेव पूर्वेद्यु । सर्वमन्यदिधमाबहिं-
राद्युत्तरेद्यु (सु) ^५ परिग्राहं परिगृ-क ^६ प्राहॄं परि-ज. ^७ अत्र ‘एतौ कल्पौ
किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायेते ? विषयव्यवस्थयेमावेव निलौ भवितुं युक्तौ विक-
ल्पलिङ्गाभावात्’ इति आशङ्क्षण्य ‘पूर्वत्र वेदेनुकृत्वात् पुरा वहिष्य आहतोरिति लिङ्ग-
विरोधात् भन्त्रब्राह्मणयो अनन्तरमान्नातकमाया वेदेमावास्याया प्रतिकर्षविरोधात्
अविदेषश्वेतयोरिधमाबहिष्ठो पौर्णमास्यां उत्तरेद्युरुक्तर्षविरोधाच्च कल्पान्तरकुम्भ-
नियमविकल्पाभ्या चतुर्णामपि कल्पानामुपन्यासाच्च यथोक्तव्याख्या साधीयसी ’
इत्याह ऋद्वत्त ^८ ग्रहात् कृत्वा आप्य-ग ^९ प्राह -स्त्र. घ. परिग्रहादि.-ग.

(भा) अन्वाधानादि पूर्वेद्युद्धोभूते इधमावर्हिवेदिश्च । उपदेशश्च^१ पूर्वेद्यु-
रिधमा वर्हिः करोतीत्यविशेषवचनात् पुरा वार्हिष आहतोरिति लिङ्गाच्च
एतान्यपि लभ्यन्ते पूर्वेद्यु । पूर्वेद्युवेदिकरणपक्षे न सादनप्रोक्षणे ;
स्फ्यवेदयोः पाठक्रमबाधात् ॥ १६ ॥

(स्म.) सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते^२ ॥ १४३ ॥
॥ इति चतुर्दशी खण्डिका ॥ चतुर्थ पटल ॥

[सद्यस्कालपदार्थः कृत्यव्यवस्था च]

(भा) ^३ सद्यस्काला—अपर्यावर्ते आदिस्ये यस्यां पर्वकाल. सद्य —

[श्वोभूतेकृत्यक्रमः]

(वृ.) अन्वाधानादीनि—वेदिश्च—श्वोभूते पाणिप्रक्षालनात्पूर्व इधमा
वर्हिवेदान् कृत्वा पाणिप्रक्षालनादि आप्यलेप निनीय वेदिकरणम् ॥

[बाधहेतुः]

उपदेशस्तु—क्रमबाधादिति-पात्रासादनप्रोक्षणयोरुत्तरेद्यु पाठात् ॥

सद्यस्काला—अपर्या—वेद्युवर्वा इति — अम्बन्वाधानादीनि

[विकल्पविषयः]

क्रियन्ते इति शेष. । अतोऽन्वाधानादेव कालविकल्प. नेज्याया ॥

[सद्यस्कालत्वे विषयव्यवस्था]

पमादादौपवसर्थेऽतिक्रान्ते प्रधानभूतयागकालानतिपत्तौ तस्मि-
क्षेवान्वाधानादीनि क्रियन्त एवाविरोधात् । अमावास्यायां तु दध्यनिवृत्ते:

¹ शस्तु—क ² आनन्तर्यादत्र पौर्णमास्याभिस्येव सबध्यते एकवचनात्
भस्त्राजादिभिर्वर्यक्तमुक्तेश्च । सद्यस्कालानुवादेन शाखान्तरीयसद्यस्कालविधिस्मूचित ।
संश्यः समानेऽहनि प्रधानस्य काले यजनीयेऽहनि सर्वमग्रथन्वाधानादिक्रियते न
किञ्चिदपि पूर्वेद्यु (रु) ³ केचित्पु पूर्वाङ्के पूर्यमाणवन्द्रा प्रतिपद सद्यस्कालेत्याचक्षते
तत्र मूर्यं प्रमाणम् (रु)

(भा) समानेऽहनि यस्यां पौर्णमासी प्रतिपञ्च तस्यां ^१ सद्बो वैतानि

(बृ) प्रधानविरोधादापद्यपि न सद्यस्कालत्वम् । दुर्घे दोहनमग्ना इति भरद्वाजमतात् । लौकिक ^२ एव वा दधनि मन्त्रप्रयोगोपपत्तरेमावास्याऽपि सद्यस्कालाऽपि लभ्यते ॥

[उक्तार्थाक्षेपः]

ननु सन्धिमभितो यजेतेति श्रुते कर्ममध्ये यथापर्वसन्धिस्तथा कर्तव्यम् । अपि च पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्येति प्रतिपत्पर्वसन्धौ यागविधानेनानुष्ठानासभवाद्वि तत्सबन्धिकालान्तरे यागसंभव इति ? सत्यम् ;

[उक्तवचनतात्पर्यम्]

एतानि वचनानि सधिलक्षितपूर्वापरतिथिपराणि । इष्टिपश्चादीनाममावास्यादि सत्यपि श्व. पूरितादिपक्षे श्व. प्रकृतिमिष्ठा आरम्भमध्ये सन्ध्यभावे अनुष्ठानविरोधात् ॥

[न तेषां सन्धिमदहोरात्रत्वम्]

तथा आवर्तनात्परतः पर्वसधौ पशुनेष्टा प्रकृत्यारम्भे मध्ये सन्ध्यभावेऽपि प्रकृत्यनुष्ठानदर्शनाच्च न सन्धिमदहोरात्रपराणि । औपवसध्ये पर्वसंधौ श्वो यागे सध्यभावेऽपि पौर्णमास्या पौर्णमास्येत्यसंगतेः ॥

[यागकालनिष्कर्षः]

अतो मध्याह्नादर्वागेव पर्वसन्धौ पञ्चदश्या यागानुज्ञानात् मध्याह्नात्परतः कलामात्रे सन्धिपक्षे चोत्तरेद्युर्यागविधानाच्च पर्वणश्चतुर्थे भागः प्रतिपद आद्याख्य. पादाश्च यागकाल ॥

[दर्शे पक्षान्तरे विशेषः]

अमावास्याया श्वो न द्रष्टार इत्यस्मिन् पक्षे अतिक्रान्त औपवसध्येऽपि श्वसन्धिसद्वावान्मुख्यकालानुवृत्तिरेव ॥

¹ क्रियन्ते—क्त

² एव दधनि—श्व. श.

(भा) क्रियेन् अग्रघन्वाधानादीनि पूर्वेद्युर्वा । सर्वं च क्रियते । ^१शश्वन्ता
^२दयः स्पष्टसंस्था ^३ उपदेशस्त्वयो वेति ^४ सर्वत्र विकल्प सद्यस्काला
विकृतिः । तस्यां च सर्वं क्रियते कपालविमोचनान्तम् ॥ १७ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तुरीय पटल ॥

[आपदि विशेषः]

(बृ) अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायाच्छोत्तरेद्युः राजभयदेश-
विष्णुवदेहविनाशादिसभावनायां पञ्चदश्यां चतुर्थशादिकालालाभे पूर्वेद्यु-
रपि यागः । अथ आपदि प्रकान्तेऽपि यागकालानागमे विरम्य आपदि
गतायां यथाविधानमनुष्ठानम् ॥

[विकल्पपनीया.]

सर्वं च क्रियते—सर्वत्र विकल्प इति—सद्यस्कालायामपि
स्पष्टसंस्थाः सर्वा विकल्पन्ते ।

[विशेषपरिग्रहनिदानम्]

सद्यस्काला विकृतिरिति—तस्यां सर्वं क्रियत इति वक्तव्ये
सद्यस्कालायामिति पुनरुपादानात् यदीष्टया यदि पशुना इति पाक्षिक-
सद्यस्काला विकृतयो न गृद्धन्त इत्यर्थः ।

[सर्वपदार्थसङ्कोच.]

तस्यां च सर्व—चनान्तम्—अशनमुभावमी अरण्याशन-
मित्यादि निवर्तते ॥

इति. श्री. कौशिकेन रामेणाभिचिता विरचितायां धूर्तस्वामि-
भाष्यवृत्तौ तुरीय. पटल

^१ न शश्वन्ता.—क. ख. ३ ^२ श्वन्तादीनि—क. तेन लभ्यन्ते शश्व-
क. नलभ्यन्ते—ज. झ. अ. ^३ सस्थान्तराणि—क. ^४ सर्वस्या—क.

(मृ.) उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं^१ प्रक्रमयति
प्रागुदयादमावास्यायाः ॥ १ ॥ १ ॥ १४४ ॥

[तन्त्रपदार्थः]

(भा) तत्रमित्य^२ ज्ञाना समुदाय । तत्प्रक्रमयति आरभते ॥
॥ १ ॥

(मृ.) ^३चत्वार ऋत्विजः ॥ २ ॥ २ ॥ १४५ ॥

[चतुर्ग्रहणफलम्]

(भा) कर्तृसंख्याग्रहणाङ्गहुवचनचोदितानां चतुर्णामृत्विजां बहुत्वम् ।
यथा हविशेषभक्षणे ॥ २ ॥

तन्त्रमित्यज्ञानां—आरभते—^५ कर्तुम् ।

कर्तृसंख्या—बहुत्वम्—नान्यबहुत्वमिति । चत्वार ऋत्विज
इति संख्याग्रहणान्नान्य आगमयितव्यो यजमानः पक्षी वा । न च
त्रिभिरेव समाप्ते प्रथमं वा नियम्येत इति न्यायात् ॥

[दृष्टान्तार्थः]

यथा—क्षणे—ऋत्विजो हविशेषान् भक्षयन्तीत्यादौ ऋत्विजो
भवन्तीत्येतावतैव अर्थप्राप्ता ऋत्विजो वियन्त एव । ब्रह्मणोऽप्यत्रैव
तूष्णीं वरण मानुषस्य । उत्तरत्र तु दैवस्य । भूपते इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गात् होतृवत्^६ ॥

^१ प्रक्रमयति यजमानोऽच्चर्युणा स्वार्थिकोवाणिच् । ‘गत्यार्थश्चेति’ चुरादौ,
पाठात् । तत्रोदितहोतुरपि प्रागुदयात्प्रक्रमोऽमावास्याया । होष्यते तु तन्त्रमध्येऽपि
स्वकालेऽमिहोत्रम् । एवमन्यत्र विप्रकान्त इति लिङ्गात् (रु) ^२ ल्यङ्गसमुक्त-
^३ यजमानेन परस्परेण चासमासार्थ वचनम् ब्राह्मणानुकरणार्थ वा (रु) ^४ चोदि-
ताषु ख ग । ^५(मु. रा न दृश्यते) ^६‘अत्रैव होतृवरण आमीध्वरणं च ।
अमावास्यायास्तन्त्रे तु आमीध्वरणं वेदकरणानन्तरम्’ इत्यधिकं दृश्यते मु. रा ।

(ष्ट.) पूर्ववदग्नीन् परिस्तृणाति^१ यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति ॥ ३ ॥ ३ ॥ १४६ ॥

[यदि शब्दस्वारस्यम्]

(भा) यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीति सद्यस्कालायाम् । असद्यस्कालायामपि प्रमादे प्रायश्चित्त न भवतीत्युपदेशः ॥ ३ ॥

(ष्ट.) कर्मणे वां देवेभ्यश्चकेयमिति हस्ताववनिज्य यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संतता-^२ मुलपराजी^३ स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां च ॥ ४ ॥ ४ ॥ १४७ ॥

[स्तृणाशक्तिकल्पः]

(भा) कर्मणे वामिति लिङ्गात् अशक्तौ हस्तद्वयेन कर्म । उल्पाः उशीरतृणानि^४ लूनतृणानि वा । तेषां स्तरण संततम् ॥ ४ ॥

(ष्ट.) दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरासने प्रकल्प-

(३) ‘यद्यपरिस्ती—त्युपदेशः—इति परिहार । सद्यस्कालायामिति विशेषानुवादात् सद्यस्कालायां हस्तावनेजनात्प्रागेव परिस्तरणप्राप्तेः परिस्तरणस्य विधानानर्थक्यशङ्कायाम्^५ ॥

कर्मणेवां—कर्म—कर्तव्यम् ॥

[राजशब्दस्वारस्यम्]

उल्पाः—संततम्—यथा राजित्रय व्यक्त भवतीत्येवाशिथितम् राजिशब्दात् ॥

^१ यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति इत्येनेन परिस्तरणस्य कालविकल्पस्तुच्यते । अर्थान्तरस्यानिरूपणात् भरद्वाजादिभिरत्रैव परिस्तरणवचनात् (ह). ^२ उल्प—शुक्ल वर्हिस्तृणम् उशीरतृणमित्यन्ये (ह). ^३ उल्कतृणनिवा—क विशेषनुपादानात्—अ. ^५ शङ्काया—घ. तत्परिहारभूतमिद सूत्रम् । (मु. रा पा).

(सू.) यति पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यज्ञमानस्य ॥ १४८ ॥

(भा) गतार्थः ॥ ५ ॥

(सू.) उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान् सप्तस्तीर्य
द्वन्द्वं न्यश्चि पात्राणि ^१प्रयुनक्ति दशापराणि दश
पूर्वाणि ॥ ६ ॥ ६ ॥ १४९ ॥

[द्वन्द्वत्वमतिभेदः]

(भा) द्वन्द्वं प्रकरणधर्मः । केचित् द्वन्द्वं दशसंख्याया^२ एवेच्छान्ति
संख्याया अर्थवत्त्वाय । एककार्याणा बहूनामप्येकत्वम् । यथा कपालाना
दशत्वसंख्या ॥ ६ ॥

[प्रकरणधर्मतास्वरूपम्]

(वृ.) द्वन्द्वं प्रकरणधर्म इति—सर्वपात्राणामत्र साधमानानां अन्वा-
हार्यस्थास्यादीनामपि द्वन्द्वत्वम् ॥

[भाष्योक्तपक्षान्तराशयः]

केचित् द्वन्द्वत्वं दशसंख्यायामेवेच्छान्ति । संख्याया अर्थ-
वत्त्वाय—दशापराणि दश पूर्वाणीति दशभ्योऽधिकानामपि साधमान-
त्वात् सङ्ख्यानियमोऽनर्थकस्यात् । अतो दशानामेव द्वन्द्वनियमार्थं
सङ्ख्योपादानमिति ॥

एककार्याणां बहूनामप्येकत्वम्—^३द्वन्द्वनिधाने ॥

[द्वान्तोपपत्तिः द्वान्तान्तरं च]

यथा कपालानां दशत्वसङ्ख्या — स्फ्येन सह कृत्वेति
यथा कपालाना स्फ्येन सह द्वन्द्वकरणे कपालानामेकत्वं कृत्वा
दशसङ्ख्यानिर्देशः । दोहसस्कारार्थत्वात्प्रातर्दोहपात्राणा उपवेषेण सह
प्रयोगः । शम्ययाऽऽहननपक्षेऽहमनो निवृत्तिः । पात्रप्रयोगात्प्राक्प्रणी-

^१ प्रक्षाल्यैव प्रयुनक्तीति कल्पान्तराणि (रु) ^२ रुख्यायमेवे—ग. ^३ त्वम्,
आद्वन्द्वनिधानात्—क.ख. व्यमापाद्वन्द्वनिधान—ह.

(स्त्र.) ^१स्फयश्च कपालानि चेति यथासमाञ्चातमपराणि
प्रयुज्य सुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्य-
स्थार्लीं प्राशित्रहरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयन-
मिति पूर्वाणि ॥ ७ ॥ ७ ॥ १५० ॥

[स्फ्यादिस्वरूपादि]

(भा) स्फ्योऽस्याकृताः । ^२भिन्नस्य कपालानि । अभिन्नस्यापि रैहिण-
कपालवदेके । शूर्पमैषीकम् ; वर्षवृद्धा इषीका इति लिङ्गात् । वैणव

(बृ) तानयनपक्षेऽन्वाहार्यस्थाल्या सहेडापात्रप्रयोग ॥
स्फ्योऽस्याकृतिरिति—असेरिवाकृति. स्फ्यस्य ॥
भिन्नस्य—घटादे ; कपालानि—लौकिकार्थपरिग्रहणात् ।
आभिन्नान्यपि—वदेके—एतस्या एव मृदो रैहिणकपाले
करोतीति दर्शनात् मृदा कपालानि कर्तव्यानीत्येके ॥

[श्रौतलिङ्गनिर्वाहः स्वाशयश्च]

शूर्पमैषीकम्—वर्षवृद्धा इषीका इति लिङ्गादिति—वर्ष-
वृद्धमसीति शूर्पे^३ पोहने विनियोगात् वर्षवृद्धा इषीका इति वाक्यशेषा-
दैषकि शूर्पम् । चातुर्मास्ये त्वैषीकशूर्प इति दर्शनात् अन्यत्र लोकसिद्ध-
मिति सूत्रकारमतिः ॥

^१ एवमत्र संख्येयोपदेशादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे दशत्वसर्व्याचचन विकृतिष्वन-
योदेशकयोर्मध्ये पात्रविवृद्धै^१ सत्या तैस्सहापि दशत्वसपत्तिरेव यथास्याक्षाधिकास-
ख्येति । तत्र च लिङ्ग कपालभूयस्त्वेऽपि ‘एतानि वै दशयज्ञायुधानि’ इति दश-
त्वचनम् । तेनाप्रयणादावुलूखलादीना नानात्वेऽपि कपालबत्समानकार्याणां अनेके-
षामप्यैककल्पकरेण द्वन्द्वप्रयोग । एवं पूर्वदशोकेऽपि पश्चादिषु द्वितीया जुहू द्वितीया-
मुपमृतमित्यादौ जडादीना द्रष्टव्यम् (ह). ^२भिन्नस्य घटादे अभिन्नान्यपि—ग
ख ग घ ^३पौपहनने (मु. रा)

- (भा) नलमयं वेति भारद्राज.^१ । शम्या युगाभ्रे^२ या क्षिप्यते ।
^३ दृष्टपट्टिका ^४ शक्षिणका । उपला—पोतिका । अपराणि पूर्वाणीति
दिङ्गनियम्. परस्परं प्रति ॥ ७ ॥
- (सू.) तान्युत्तरेणावशिष्टानि^{५*} *अन्वाहार्यस्थालीम-
इमानम्बुपवेषं^६ प्रातदोहपात्राणीति^७ ॥ १५१ ॥
- (भा) स्पष्टम् ॥ ८ ॥
- (सू.) * प्रणीताप्रणयनं पात्रसःसादनात्पूर्वमेके समा-
मनन्ति ॥ ९ ॥ ९ ॥ १५२ ॥
- (सू.) खादिरः सुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्युपभृत्
वैकङ्गती धुवा । * ^{८*} एतेषां वा वृक्षाणामेकस्य
सुचः कारयेत् । * * बाहुमात्र्योऽरतिमात्र्यो वाऽ-

(बृ) शम्या—याक्षिप्यते — अनद्वृद्धीवासु । शक्षणी —^९ कर-
णिका ॥

[पूर्वापरत्वव्यवस्था]

अपराणिपू — प्रति — पूर्वाण्यपेक्ष्य परत्व अपराण्यपेक्ष्य
पूर्वत्वम् । दशत्वसङ्क्षयानिर्देशान्वावशिष्टानपेक्ष्यापरत्वम्^{१०} । नानाबीजे
शूर्पेल्ललदिभेदप्यर्थेकत्वेन द्वन्द्वतामिहोत्रहवण्या ॥

¹ भरद्राजमति—क २ युगे—ग. ३ दृष्टपट्टक—ग I दृष्ट स्पष्टा (रामा)
II ४ शक्षणी—क ५ द्वन्द्वन्याश्विप्रयुनक्तीत्यन्वय । ६ उपवेषमसञ्चयत सञ्च-
यत प्रातदोहपात्राणीत्येव सिद्धत्वात् । ७ इति शब्द प्रकारवचन एवं प्रका-
राणि वेदयोक्त्र वेदाप्रादीनि. ८ एतेषा वृ—क सर्वेषामलामेतेषामन्यतेमनापि
सर्वास्तुच कारयेत् । सुग्रहणेन सुवोडापि गृह्यते सुचसंमाष्ठिसुवमेघ इति लिङ्गात्
एतावसदतामिति लिङ्गाच्च (सु) ९ यरणिकाङ्क्षिति—क. (सु रा) ,¹⁰ परत्वं पूर्वत्वं
(सु. रा)

(सू.) ^१ ग्राग्रास्त्वक्तो विला हंसमुख्यः * ^{२*} स्फयश्श-
म्याप्राशित्रहरणमिति खादिराणि ॥ १५३ ॥

[सुवाद्याकारादि प्रमाणानि मतान्तराणि च]

(भा) अक्षमात्रं ^३ सुव[स्यद्वारम्]स्योदरम् । सुगङ्गल्याकारा ।
आयामं पञ्चभागस्त्यात् द्विभागं पात्रमुच्यते ।
पात्र—विलम् ।

^५ त्रिभा[गो]ग दण्ड[इत्या]मित्याहुरेतदायामलक्षणम् ।

विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवाविस्तारमर्थतः ।

आयामात्पञ्चमो भागो विलविस्तारः । ^६ विस्तारार्धं ग्रीवादशमो
भागः ।

^७ ग्रीवार्धं तु विलं कुर्यादेतत्पात्रस्य लक्षणम् ^८ ।

विलस्योच्छ्रायो विंशत्यशः ^९ इति सुचां शास्त्रान्तरम् ^{१०} ।
प्राशित्रहरणं गोकर्णाकृति चमसाकृति वा ^{११} विखनसो मतात् । स्फय
शम्या च बाहुमात्राविति भरद्वाज । त्रिंशदकुला शम्येति बोधायन ।

(वृ) अक्षमा—द्वारम्—अ(क्षं)क्षः—पर्व । अङ्गुष्ठपर्वमात्रं सुवस्य
विलम् । प्रणयनं चेत्पूर्वं पात्रसादनात् तत्र प्रयोगक्रमः ॥

^१ अग्रभागेऽग्रं सुखं यासाता वायसपुच्छाहसमुखप्रसेचना इति भरद्वाज ।
तथा अङ्गुष्ठपर्वमात्रविलस्तुवो भवत्पर्वप्रादेशमात्रविला सुच इति च (ह) ^२ स्फयोऽ-
स्याकृति आदर्शाकृति प्राशित्रहरणं चमसाकृति वेति काल्यायन । शम्याकृतिस्समा-
ख्यया व्याख्याता । बाहुमात्रा परिवयश्शम्याचेति भरद्वाज अङ्गुष्ठयिकोर
चत्वारोष्टकाशम्येति काल्यायन (रु) ^३ सुवस्य धारा सुवस्पाकार—ख ग.
सुवस्याधार—घ ^४ ल्याकृति.—क. ख ग घ ^५ त्रिभगि दण्ड. ^६ विस्तारार्धं
ग्रीवामुखादधोभाग—घ ^७ विस्तारार्धं (सु रा). ^८ लक्षणम् । इति सुचा—क
^९ त्यश इति यावत् (सु रा) ^{१०} शास्त्रान्तरं मयमतम् शास्त्रात्वायामात् ^२—क
ख ग घ. न्तरादायामादिलक्षणम्—घ. शास्त्रान्तरार्थम् (सु रा) ^{११} विद्वज्ञ-
सम्मतात् (सु रा) विद्यमानसमनात् ^२—क.

(भा) षट्ट्रिंशदकुलेत्यन्ये । प्रणयनं चेत्पूर्वं पात्रसङ्सादनात् ब्रह्म-
यजमानयोरासने कृत्वा ब्रह्मवरणं प्रणयनं ततो दर्मास्तरणादि उत्तरेण
गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान् सस्तीर्थेत्यादि प्रयोग । एकस्य सुच.
सहस्रुवेण एतावसदतामिति लिङ्गात् ॥ १० ॥

(सू.) वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति ॥ ११ ॥ ११ ॥ १५४ ॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥

[पाञ्चां विशेषः]

(भा) वरणेन कृतानि । मृन्मयपात्री निष्ठपनविधानात् ॥ ११ ॥

(सू.) अत्र पूर्ववत्पवित्रे करोति यदि न ^१ सन्धयति*

* सन्धयतस्तु ते विभवतः^२ ॥ १॥१२॥१५५ ॥

[लिङ्गलभ्यार्थः]

(वृ) एकस्य सुचः—लिङ्गात् इति—अस्यार्थ ,—एता अस-
दन्त्रिति सुचोऽभिमन्त्रयेति सुचामभिमन्त्रणे विनियुक्तस्य मन्त्रस्य सुवेऽपि
प्राप्तिमन्त्रीकृत्य सूत्रकारणेहोपदेशात् । ब्राह्मणे सुचस्समार्थे इति
विधाय क्रमविधानपरे सुवमग्रे इति विधानाचैकस्य सुच . कारये-
दित्यत्रापि सुकशब्देन सुवस्यापि ग्रहणम् ॥

[नियमस्तत्फलं च]

सू.;—संनयतस्तु ते विभवतः—कार्यान्तरेऽपि समर्थे । यानि
विभवन्ति सकृत्तानीत्येव सिद्धे सनयतस्ते विभवत इति पुनर्वचन साय-
दोहे प्रयुक्ताना सान्नाय्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुन विभवत इति पुनर्वचन साय-
दोहे प्रयुक्ताना सान्नाय्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुन विभवत इति पुनर्वचन साय-
दोहे प्रयुक्ताना सान्नाय्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुन विभवत इति पुनर्वचन साय-
दोहे प्रयुक्ताना सान्नाय्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुन विभवत इति पुनर्वचन साय-
दोहे प्रयुक्ताना सान्नाय्यपात्राणां विभुत्वेऽपि पुन विभवत इति पुनर्वचन साय-

^१ पात्रप्रयोगान्ते (रु)

^२ सनयतस्तु ये सायदोहार्थे ते एवाद्यापि कर्मणे

प्रभवत (रु)

(स्म.) वानस्पत्योऽसि देवेभ्यश्चुन्धस्वेति प्रणीता-
प्रणयनम् । चमसमाद्भिः^१ परिक्षालयति तूष्णीं कंसं
मृन्मयं च । कंसेन प्रणयेद्वावर्चसकामस्य मृन्म-
येन प्रतिष्ठाकामस्य गोदोहनेन पशुकामस्य । अप-
रेण गार्हपत्यं पवित्रान्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्
को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि
पोषाय व इत्यप आनयति ॥ २ ॥ १३ ॥ १५६ ॥

[अधिकारिभेदे विशेषपक्षः]

(भा) गुणकामानामप्रवृत्तिर्विकृतौ । न तूपदेशः ॥ २ ॥

(स्म.) अपो गृह्णन् ग्रहीष्यंश्च पृथिवीं^२ मनसा ध्यायति ॥
३ ॥ १४ ॥ १५७ ॥

(बृ) नामन्यतरापाये अन्यस्यापि निवृत्ति सूचिता । यथाऽन्वास्मभणी-
याविकृतौ न स्यादित्यत्र सारस्वतचतुर्होतृणामपि निवृत्ति ॥
तूष्णीं कसं मृन्मयमिति तु प्रकृतावृहाभावात् ।

[अप्रवृत्त्युपपत्त्यादि]

गुणकामानामप्रवृत्तिर्विकृतौ इति—गुणकामानां विकृति-
ज्ञाश्रयसद्वावनिबन्धनाक्षेपत् प्राप्तिरपि नास्ति । गोदोहनादीना-
माश्रयाभावात् । परमार्थतस्तु दर्शपूर्णमासावेवाश्रय इति मीमांसकोक्ते^३ ।
तथाहि—गोदोहनादिसाध्यप्रणयनादिद्वारेणाभेयादिप्रधानसहितस्यैव गोदो-
हनादेः पश्चपूर्वसाधनत्वात् विकृतिज्ञाभेयाद्यभावेन तत्सवन्धिरूप
प्रणयनाद्याश्रयाभावात् । न तूपदेश इति । द्रव्यस्यापि प्रणयनादिक्रिया-
मात्रानुरक्तापूर्वविषयत्वेन विधानोपपत्तेः । गोदोहनादीनामपि क्रतूप-

^१ प्रक्षालयति—क्र ^२ मनसेति वचनाभावाचाकीर्तयनि । ध्यानं चात्रपृथि-
व्यापोग्रहीष्यामीति विशिष्टपकारं केविदिच्छन्ति न तदाद्वयम्, यत्र हि विशिष्टध्या-
नमाचार्योमन्यते तत्र स्वय विशेष दर्शयति ‘यददश्वन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्तु’
इति मनसा ध्यायेत् इत्यादि । अत केवलध्यानविधिषु न कश्चिद्विशेष (५)
^३ (जै. स ३-६-१०)

(भा) अनयाऽपि पृथिव्यां ग्रहीष्यामि गृह्णामि प्रणयामि इति ध्यानमर्थसम्बन्धेन । अनयैवैनाः प्रणयतीति लिङ्गात् ॥ ३ ॥

(सू.) ^२ उपबिलं चमसं पूरयित्वा प्रोक्षणीवदुत्पूयाभिमन्त्र्य ब्रह्मचरपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति * * सर्वत्र ^३ प्रसव उक्ते करोति ॥ ४ ॥ १५ ॥ १५८ ॥

(सू.) प्रणीयमानासु वाचं यच्छतो यजमानश्चाध्वर्युश्चाहविष्कृतः ॥ ५ ॥ १६ ॥ १५९ ॥

(वृ.) कारित्वादाक्षेपतो विकृतौ प्राप्तिरिति । गोदोहनं प्रणयनार्थं लौकिकं प्रयुज्यते खलेवालीवत् । मृन्मयकांस्येतु तदर्थं सपाद्ये ॥

[ध्यानस्यार्थसंबन्धोपपादनम्]

अनयाऽपः—संबन्धेनेति — ^४ ग्रहणप्रणयनादिक्रिया अर्थः । पृथिव्या ध्यान करणत्वेन । ^५ पृथिव्या ध्याने ^६ क्रियमाणे क्रियासाधन-त्वानुगुणेन तृतीयान्तेन ध्यानम्^७ ॥

अनयैवैनाः प्रणयतीति लिङ्गादिति—अनयेति तृतीयानिर्देशात् अपो गृहन् ग्रहीष्यन्निति पृथिवीध्यानस्य ग्रहणसंबन्धित्वेऽपि अनयैवैना प्रणयतीति श्रुत्या प्रणयनसंबन्धावगते साङ्गप्रणयनार्थत्वं ^८श्रुत्या व्यवसीयत इति सूत्रकाराभिप्राय । अतो ग्रहणे प्रणयने च ध्यानम् ॥

उपबिलं चमसं पूरयित्वेति—किंचिन्नद्यूनं पूरणम् ॥

सर्वत्र प्रसव उक्ते करोतीति—न प्रैषानन्तरम् । ^९ प्रैषानन्तरवाग्विसर्गः ॥

² विस्तम्-क ॥ उपबिल-आविलसमीपात्-रु ³ प्रसव-अनुज्ञा-रु

⁴ प्रणयनादि-क ॥ ⁵ 'पृथिव्या इत्यादि ध्यानम्' इत्यन्त क पु न दृश्यते ।

⁶ क्रियमाणेन (मु रा) ⁷ ध्यानं करणत्वेन (मु रा) ⁸ श्रुत्याश्यनुमयित इति क.

⁹ इद क पु न दृश्यते ।

- (सू.) को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः
प्रणयानि यज्ञः सः सादयन्तु नः इदं मदन्तीर्घृत-
पृष्ठा उदाकुः सहस्रोषं यजमाने न्यश्चतीरिति
^१ समं प्राणैर्धारयमाणः स्फेयनो^२ पसंगृह्णाविषिञ्चन्
हरति ॥ ६ ॥ १७ ॥ १६० ॥
- (सू.) पृथिवीं च मनसा ध्यायति ॥ १६१ ॥
- (सू.) को वो युनक्ति स वो युनक्तित्युत्तरेणाहव-
नीयमसग्ग् सपृष्ठा^३ दर्भेषु सादयति ॥ १६२ ॥
- (सू.) नेङ्ग्यन्ति नेलयन्त्यासग्ग् स्थातोर्दर्भैरभिच्छाद्य
॥ ९ ॥ २० ॥ १६३ ॥
- (भा) इङ्गन—कम्पनम् । ईलन—क्षेपणम् ॥ ९ ॥
- (सू.) संविशन्तां दैवीर्विशः पात्राणि देवयज्याया इति
सपवित्रेण पाणिना पात्राणि^४ संमृश्य ॥ १६४ ॥

[इङ्गनादिनिषेधव्यवस्था]

- (बृ.) इङ्गनं—क्षेपणं—आसस्थानात् । इडान्तादिखण्डसस्थाया अतः
परं कम्पनादौ न दोष ॥

^१ समं प्राणै—नासिकया सम (रु) ^२ उपसंगृह्ण—स्फेयन च समुपसंलेघ्य
(रु) ^३ द्रव्यान्तरेण (रु) ^४ ता आप पिष्टसयवनार्था । तत्र तासा विनियोगात् दृष्टार्था-
भविष्यन्ति न त्वदृष्टार्था अदृष्टकल्पनानवकाशात् पशुपसदादिषु संयवनाभावेन द्वारा-
दर्शनात् । यथा तत्र तत्राह ‘पवित्रे कुत्वा यजमान वाच यच्छेति सप्रेष्यति
वायत पात्राणि समृशतीति च । इष्टिविधेतुपशौ संयवनाभावेऽपि वचनादित्य-
विरोध । तत्रापि पशुपुरोडाशार्थाभविष्यन्ति । तस्मात् पुरोडाशतत्राएवप्रणीता
नान्यत्रेति सिद्ध भवति । अन्यत्तुमत ब्राह्मणे तासा रक्षशान्त्यादिद्वरा यज्ञरक्षार्थत्वेन
स्तवनात् पाकयज्ञेष्वपि तद्विधानात् अदृष्टार्था एव सत्य प्रभुत्वात् सयवनाभावेऽपि
स्मर्यन्ते । तस्मादनिवृत्तिस्सर्वत्रेति । तदुक्त भरद्वाजेन ‘सर्वसस्थासु वा प्रणीता’
इति (रु)

[अभिमर्शनानुकल्पः]

(भा) ^१ असभवत्यभिमर्शने पात्राणां मन्त्रावृत्तिः ॥ १६४ ॥
इति षोडशी खण्डिका ॥

(सू) वानस्पत्यासि दक्षाय त्वेत्यग्निहोत्रहवणीमा-
दत्ते वेषाय त्वेति शूर्पम् * * प्रत्युषं रक्षः प्रत्युषा
अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्थ यज-
मान हविर्निर्वप्स्यामीत्यामन्त्रयते ॥ १६५ ॥

(सू) ^२प्रवसत्यग्ने हविर्निर्वप्स्यामीति ॥ २ ॥ २२ ॥
॥ १६६ ॥

[आमच्छणे पक्षभेदः]

(भा) अमे^३ हविर्निर्वप्स्यामीत्युपाशु । तद्विकारत्वादुच्चैरित्यु(रूप)देशः
॥ १६६ ॥

(सू) उर्वन्तरिक्षमान्विहीति ^५ शकटायाभिप्रवजति
॥ ३ ॥ २३ ॥ १६७ ॥

(सू) अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा^६ नद्युगं
शकटमवस्थितं भवति त्रीहिमद्यवमद्वा ॥ १६८ ॥

[पाणिव्यवस्था]

(इ) असंभव-वृत्तिः सपवित्रेण पाणिनेति दक्षिणेन हस्तेन ।
'दक्षिण प्रतीयादनादेशे' इति वचनात् ॥

[उपांशुताहेतुः]

अग्ने हविर्निर्वप्स्यामीति—परपुरुषसबोघनाभावाद्याजुर्वेदिको-
पाशुत्वप्राप्ते ॥

तद्विकारत्वादुच्चैरित्युपदेशः—तत्स्थानापन्नत्वाच्छ्रद्धमप्राप्ते ॥

^१ असभव इत्यभिमर्शने (सु. ४) ^२ प्रवसति यजमाने अमिमामच्छयते (रु)

^३ यजमान इति शेष (रु) ^४ हविर्निर्वप्स्यामीति—क शकट प्रति (रु)

^५ मक्तानद्युक्तमभिनद्युगमेवावतिष्ठते (रु)

(सू.) धूरसीति दक्षिणां युग^१धुरमभिमृशत्युत्तरां वा
॥ ५ ॥ २५ ॥ १६९ ॥

[धूर्द्वयविवक्षापक्षः]

(भा) केचिद्गुरोरभिर्मर्शनं कुर्वन्ति । अत्र दर्शपूर्णमासवद्गुरावभिमृश्येति^२ दर्शनात् ॥ १६९ ॥

(सू.) त्वं देवानामसि सखितममित्युत्तरांमीषामालभ्य जपति ॥ ६ ॥ २६ ॥ १७० ॥

(सू.) विष्णुस्त्वाक्रग्गेस्तेति सब्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधायाह्वतमसि हविर्धानमित्यारोहति ॥ ७ ॥ २७ ॥ १७१ ॥

(सू.) उरुवातायेति^४ परीणाहमप^५च्छाद्य मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे इति पुरोडाशीयान्^० प्रेक्षते ॥ ८ ॥ २८ ॥ १७२ ॥

[श्रौतैकत्वसंगमनम्]

(वृ.) केचिद्गुरो—दर्शनादिति — दर्शपूर्णमासयोर्धूर्द्वयसबन्ध्यभिर्मर्शने सति राजप्रवहणे तद्वदिति निर्देश उपपद्यत इति । अस्मिन् पक्षे धूरसीति दक्षिणामुत्तरां वेति मन्त्रस्यान्यतरसबन्धनियमार्थम् । स्वप्रते तु अन्यतरसबन्धिनोऽभिर्मर्शस्य विकल्पविधानमिति ॥

^१ धूरिति युगच्छिद्वयोरन्तरालमाख्यायते तेदेभवतो युगस्य । तयोरन्यतरामभिमृशति नोभयम् । यस्त्वत्र कैश्चित् गुरावभिमृश्येति लिङ्गविरोधश्चोदित स तु तत्र मत्रामात्रातिदेशार्थतया तत्रैव परिहरिष्यते (रु) ^२लिङ्गात्-क ३ ईषे—युगशकटयोस्संबद्धे दारणी (रु) ^४परितो नीडे नद्द कट—परीणाह (रु) ^५उद्धार्य-अ. अपच्छाद्य—आपोद्धृत्य (रु). ^६तदर्थीत्रीहियवा (रु)

[अपच्छाद्यकर्तव्यं मानं च]

(भा) प(रि)रीणाह कट । अपच्छाद्य—उत्पाद्य पुन पातयति । तम-
सीव वा एषोऽन्तश्शरतीति लिङ्गात् ॥ १७२ ॥

(सू) निरस्तः रक्षो निरस्तोऽधशः स इति यदन्य-
त्पुरोडाशीयेभ्यस्तन्निरस्योर्जायवः पयो मयि
धेहीत्यभिमन्त्र्य दशहोतारं ^१व्याख्याय शूर्णे पवित्रे
निधाय तस्मिन् अग्निहोत्रहवण्या हवीः॒षि नि-^२
र्वपति तया वा पवित्रवत्या ॥ ९ ॥ २९ ॥ १७३ ॥

[व्याख्यानपदार्थः]

(भा) नाना आख्यान व्याख्यान । वाक्ये वाक्ये छित्वा^३ ॥ १७३ ॥

[पुनःपातनलिङ्गत्वोपपत्तिः]

(बृ) परीणाहः कटः—तीतिलिङ्गादिति—परीणाहप्रच्छादने कृते
पुनः पातने लिङ्गमिदम् । अन्तश्शरति य. परीणहीति परीणाहप्रच्छादने
तदन्तर्वर्तिनां तमसि वर्तमानत्वेनानुवादोपपत्ते । उद्घाटने कृते पुनः
पाठनेऽन्तर्वर्तिनामेव निर्वापार्थम् ॥

अभिमन्त्रयेत्यन्तं गतार्थकम् ॥

[व्याख्याशब्दार्थनिर्वाहः]

नाना आख्यानं—छित्वा—दशहोतार व्याचष्टे । यत्र
वाक्यशोऽधीतेषु व्याख्येयेति निर्देशस्तत्रैवम् । यथा चतुर्होतृन्
व्याख्यायेति । यत्र वाक्यशोऽधीतेषु सूत्रकारस्य संततपाठः तत्रान^४-
वानप्रयोग । अन्येष्वनियम । यत्रानवानप्रयोगस्तत्रार्धर्वेऽवसाय ॥

^१ व्याख्यानमिहजपोऽभिग्रेत यत्रजपायाजमाना इति लिङ्गात् । ^२ देव
तार्थत्वेन पृथक्करण निर्वाप । तया वा पवित्रवत्येति पवित्रनिधानविकल्प (र)
^३ छित्वा छित्वा व, ^४ वान (मु रा)

(सू.) व्रीहीन्यवान्वा^१ ॥ १० ॥ ३० ॥ १७४ ॥

[पुनर्वचनफलम्]

(भा) व्रीहीन्यवान्वोति पुनर्वचनात्^२ व्रीहिकाले^३ यवा लभ्यन्ते इत्युपदेशः ॥ १७४ ॥

(सू.) यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टि गृहीत्वा सुचि मुष्टिमोष्य देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टं निर्वपामीति त्रियजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ११ ॥ ३१ ॥ १७५ ॥

इति सप्तदशी खण्डका ॥

(सू.) एवमुच्चरं^४ यथादेवतमग्निषोमाभ्यामिति पौर्णमास्याम् । इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ १७६ ॥

[अग्निषोमादिगदफलं कर्तुव्यवस्था च]

(भा) यथादेवतमिति सिद्धेऽग्निषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिति नियमम्^५
[उपेदशमताशयः पक्षान्तरं च]

(बृ) व्रीहिकाले—दित्युपदेशः—व्रीहिभिरिष्टा व्रीहिभेरव यजेतेत्यस्मिन् काले वर्तमानविकृतीनां स्वपक्षोऽप्ययमेव । केचिन्न लभ्यत इति पठन्ति ॥

[फलोपपादनम्]

यथा देवतमिति—भवति—अग्निषोमीय एकादशकपाल पूर्वस्यां पौर्णमास्यामिति ॥

^१ यथापि व्रीहिमयवमद्वेति शकटविशेषणात् व्रीहियवयो हविष्टु सूचितम्, तथाऽपि स्फुटतायपुनरुपन्यास (रु) ^२ विकृतौ व्री-ज ज ^३ लेऽपि ज

^४ पूर्वेणसहनिर्वाप उत्तरत्रविभागवचनात् । सनयदसोमयाजिनोरैन्द्राग्निषोमयो-निवृत्त ; यथादेवतमिति वचनात् । यथादेवतमित्यनैवसिद्धे पुनरग्निषो-

माभ्यामिति वचन कमप्राप्तमच्चविनियोगार्थम् । इन्द्राग्निभ्यामिति तु शाखान्तर-मत्रप्रदशनार्थम् । अथवा व्याकरणार्थम् । तत्रासोमयाजिनस्साजाश्चाग्निषोमीय-

विकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवदिति । पशुस्तुवचनाऽद्विष्यति (रु) ^५ नियम -क ज

^६ अयं ग्रन्थ क घ पुस्तकयो न दृश्यते

द्वाक्षायणयज्ञे प्रयोजनम् । अग्निषोमीयोऽसोमयाजिनोऽपि भवति ।
ऐन्द्राग्रश्च ^१ संनयतः ॥ १७६ ॥

(सू) * ^२ चतुरो मुष्टीनिरुप्य ^३ निरुपेष्वन्वोप्य ॥
२ ॥ ३३ ॥ १७७ ॥

[अन्वावापावृत्तिः मानं पक्षान्तरं च]

(भा) ^४ निरुपेष्वन्वोप्येत्यावृत्तिः प्रतिदेवतम् पुनश्चतुर इति वचनात् ।
^५ उपदेशकमात् सर्वान्ते सकृचतुर्ग्रहणा ^६ चतुर्मुष्टिनिर्वाप पूर्वान्वावाप
इत्युपदेशः ॥ १७७ ॥

(बृ) ऐन्द्राग्रश्च संनयतस्सर्वत्रेति—वर्णाविशेषण ॥

[चतुर्ग्रहणलब्धःक्रमः]

निरुपेष्व—इति वचनात्—त्रियजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति
सिद्धे पुनश्चतुरो मुष्टीनिरुप्येति चतुर्मुष्टिनिर्वापानन्तरमन्वावपनं कृत्वा
पश्चाद्विरन्तरनि^७र्वापार्थमिति ॥

[उपदेशमताशायः]

उपदेशकमात्स—त्युपदेशः—सर्वनिर्वापान्त उपदेशात्सर्वान्ते
सकृदन्वावापः । चतुरो निरुप्येति चतुर्निर्वाप पूर्वान्वावापो यथा
स्थादिति । तस्मादातिथ्यायामन्वावापो न विद्यते ॥

^१ ग्रश्च सनयतस्सर्वत्र—ग्रोपि स—ज्ञ ^२ पुनश्चतुर्ग्रहणात् प्रतिदेवत-
मन्वावाप ^३ निरुपेष्वसहेत्यर्थ । अपराव्याख्या,—चतुरोमुष्टीनिरुप्यान्वाप्ये-
वमुत्तरान्विष्वपतीति कल्पान्तरकारैरुक्तम् तञ्चिरासायेऽन्यते, चतुरोमुष्टीनिरुप्य तत-
स्सर्वेष्वपि हविष्णु निरुपेष्वन्योप्य तत इद देवानामित्यभिमृशतीति । यत्र
चतुर्मुष्टिनिर्वापस्तत्रैवान्वावापोनान्यत्र तस्मादातिथ्याया नान्वावाप इत्येतदर्थं
निरुप्येत्यन्तम् । सवनीयहविष्वेतदेवानुवदिष्यति (रु) ^४ सर्वत्र निरुप-ज्ञ-
५ अर्थं ग्रन्थं क ज पुस्तके न दृश्यते. ^६ ग्रहण च—ज्ञ. ^७ निर्वाप इति (सु रा).

(सू.) इदं देवानामिति निरुपानभिमृशति । इदमुन-
स्सहेत्यवशिष्टान्^{*} । * स्फात्यै त्वा नारात्या
इति ^१ निरुपानेवाभिमन्त्रयेदमहं निर्वरुणस्य
पाशादित्युप^२ निष्क्रम्य स्वराभिव्यरुणमिति प्राञ्छ-
प्रेक्षते^३ ॥ ३ ॥ ३४ ॥ १७८ ॥

[बहुवचनैवकारफलम्]

(भा) इदं देवानामिति जात्यभिधानम्^४ प्रकरणोपरोधो मा भूदिति ।
तस्मादाभ्येये केवलेऽप्यनिवृत्तिः । ^५ स्त्रीदेवताया^६ च विकारः । निरुपा-
नेवेत्यवधारणात्तानेव केवलानभिमन्त्रयते^७ यथावशिष्ट न पङ्गति ।
नानावीजेषु तन्त्रेण ॥ १७८ ॥

(सू.) सुवरभिविख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् । स्वाहा द्यावा-
पृथिवीभ्यामिति स्कन्दानभिमन्त्रय दृहन्तां दुर्या-
द्यावापृथिव्योरिति प्रत्यवरोह्योर्वन्तरिक्षमन्वीति
हरति ॥ ४ ॥ ३५ ॥ १७९ ॥

(बृ) इदं देवानामिति जात्यभिधानमिति—देवताजात्यास्त्याया
बहुवचनं मन्त्रस्य ॥

प्रकरणोप—विकारः—विकृतौ ॥

निरुपानेवे—तन्त्रेण—सर्वनिर्वापान्ते । निरुपावशिष्टाभिमर्श-
नयोस्तु नानावीजेष्वावृत्तिरसभवे ॥ १४९ ॥

¹ निरुपानेव नावशिष्टात् (रु)

² उपनिष्क्रम्य—किंचिच्चालित्वा (रु)

³ निरुपानेवावशिष्टान् इत्याधिक दृष्टते—क । ⁴ प्रकरणोपरोधे (रामा) । ⁵ स्त्रीदेव-
त्याया-ग । ⁶ चाविका-आ, ⁷ यथाशिष्ट-ग, यथशिष्टाश-आ,

(सू.) अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यपरेण गाह-
पत्यं यथा^१ ^२दैवतमुपसादयति ॥५॥३६॥१८०॥

[देवतायां मतिभेदः निधाननियमश्च]

(भा) अग्ने हव्यं रक्षस्वामीषोमौ हव्यं रक्षेथामिति भारद्वाजपाठात् । न गाहपत्याभिधानम् । निरुप्तैऽदेवतानामेव । यथा भारद्वाजस्य तथा-स्माकम् । ^४ अग्नि. केवलो बोधायनस्येति^५ । केचिदग्ने हव्यं ^६रक्षस्वामी-षोमाभ्यमिति कुर्वन्ति^७ । अपरेण गाहपत्यं निधानं यदि तत्र श्रपणम् ॥ १८० ॥

(बृ.) अग्ने हव्यं—रक्षेथामिति—नायमूहः ॥

भारद्वाज—धानम्—अभिशब्देन ॥

[भारद्वाजमतौल्यहेतुः]

निरुप्तदे—स्माकम्—समानब्राह्मणानुसन्धानात् । यथादेवत-
मिति वचनादविरोधाच्च ॥

[बोधायनाशायः]

अग्निः केवलो बोधायनस्येति—गाहपत्य आहवनीयो वा
निर्दिश्यते । यस्य समीपे उपसादन स निरुप्तदेवता । विष्णो हव्यं
रक्षस्वेतिवत् ॥

[केचिदित्युक्तपक्षेश्चुत्यर्थः]

केचिदग्ने—कुर्वन्ति—अग्ने हव्यमित्यभिशब्दः^८ समीपाभि-

^१ यथादेवतमिति वचनात् उत्तरत्रापि देवतानुक्रमणीया । तत्र तु
मत्त्वास्थमाल्यात्मयोग्यान्वयत्वाद्विपरिणितमन्वीयते, यथा अग्ने हव्यं रक्षस्वामीषोमौ
रक्षेथामिति । वेमृधे समानतच्चे योग्यान्वयमपि तत् व्यवायानानुषज्यत इति
न्यायेनालब्धान्वयमिति रक्षस्वेति पुन ग्रयोग (ह) ^२ दैवत—क^३ ^४ देवताया
एव—ग देवताया एवाभिधानम्—ज्ञ ^५ तथाभिरेव केवलो ^६ यनस्य—ज्ञ
^६ रक्षस्वामयेऽभिषोमा—ज्ञ ^७ न्ति तच—क^८ शब्दसमीपा (मु रा).

(सू.) ^१ आहवनीयं वा यद्याहवनीये श्रपयति ॥१८१॥

(सू.) ^२ यदि पात्र्या निर्वपेदक्षिणतः स्फ्यमुपधाय
तस्याऽसर्वाञ्छकटमन्त्रान् जपेत् ॥ १८२ ॥
इत्यष्टादशी खण्ड इति

[पक्षान्तरं जपादि विशेषश्च]

(भा) यद्याहवनीये श्रपयति आहवनीयस्य पात्रीमालभ्य शकटमन्त्रा
जप्यन्ते । निरसनाभिमन्त्रणे क्रियेते^४ । न परिणाहप्रच्छादनम् ॥ १८२ ॥
॥ इति आपस्तम्बश्रौतधूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चम पटल ॥

(वृ) पर. । निरुपदेवतानिर्देशोऽपि चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन कर्तव्य इति तत्त-
देवतायै निरुप हव्यं रक्षस्वेत्यमर्थस्सपत्रो भवति ॥ १५१ ॥

[जपस्थानम्]

यद्याहव—नीयस्य—पश्चात् ॥

[जप्यमन्त्रेयत्ता]

तस्या सर्वान् शकटमन्त्रानित्यस्यार्थ ;—

निर—क्रियेते—समन्त्रकम् ॥

[निषेधनिबन्धनम्]

न परिणाहप्रच्छादनम्—परिणाहाभावात् । ^५ अशकटमन्त्र-
त्वाच ॥

इति श्रीरामामिचिता कृतागा धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ पञ्चम पटल ॥

^१ अहवनीयमपरेणोपमादयतात्यन्वय (रु) ^२ यदि पात्रशा इति विकल्पवि-
धिरनुवादसरूपः । पात्रशा पुरोडाशीयानोप्य ताशकटस्थानमन्वारभ्यमन्त्रान्

जपेत् । न कस्यचिदर्थलोपालोप (रु) ^३ जपेत्—ज्ञ ^४ क्रियेते समन्त्रकम्—ग

^५ शकटमन्त्रत्वाभावात् परिणाहाभावाच ऊरुवातयेति मन्त्रलोपः (मु रा)

(सू) सदू^१ कायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय पूर्व-
वदुत्पूर्यामिमन्य ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामिति ब्रह्माणमा-
मन्य देवस्य त्वेत्यनुद्दत्य अग्रेये वो जुष्टं
प्रोक्षामीति यथादेवतं हविद्विःप्रोक्षन्नाग्निमभिप्रो-
क्षेत् ॥ १ ॥ १ ॥ १८३ ॥

[अभिमन्त्रणग्रोक्षणयार्थिशेषाः]

(भा) शूक—चूलकम् । अभिमन्त्रण पूर्ववत् । अग्रेये वो जुष्टं
प्रोक्षाम्यमीषोमाभ्या वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रयोग । एकस्थाननिरुप-
त्वात्^२ उत्तरत्र विभागाच्च । येषां तु तानि सहावज्ञन्ति तानि सहवीषीति
श्रुतिः । तेषा पृथक्पृथक् प्रोक्षणम् । केचिदेकस्थानेऽपि कुर्वन्ति पृथ-
कप्रोक्षणम्, तदयुक्तम्, सावित्रप्रोक्षणे तन्त्रेण मैत्रावरुणीयके
पाठत् ॥ १८३ ॥

[पूर्वमन्त्रः]

(बृ) आभिमन्त्रणं पूर्ववत्;—आपो देवीरिति ।

[पृथक्कृसहत्वहेतु]

अग्रेयेवो—पृथक्ग्रोक्षणम्—अवघातादिसाहित्यवचनात्
प्रागवघातात्पृथगेव ।

^१ शूका—धान्यपुच्छानि सकृन्मन्त्रं प्रोक्षणे संख्यायुक्तेति न्यायात् । त्रिर्धुजुषेत्य
वचनाच्च । स च सावित्रादिरमीषोमान्यामित्यन्तं पौर्णमासे । दद्दें तु देवतावशाद्वि-
कर्तव्य । यवादेवतमिति वचनात् । केचित्तु वो जुष्टं प्रोक्षामीत्यस्य त्रिपदस्य
प्रतिदेवतमनुषङ्गमिच्छन्ति, तदयुक्तम्, सावित्रप्रसवादिविद्विष्टैकप्रोक्षणाभिघायिनो
यथोक्तस्यैकमन्त्रस्य सकृत्यठितैरेवतैर्योग्यान्वयौनिराकाङ्क्षत्वात् । साकाङ्क्षत्वादि
लक्षणत्वाच्चानुषङ्गस्य मन्त्रभेदाभ्युपगमे सावित्रस्याप्यनुषङ्गप्रसङ्ग । किंच अभविष्यदप्य-
नुषङ्गो मन्त्रभेदश्च यदि निर्वापवत् प्रोक्षणमपि पृथगेव हविषामेष्यति, न चैवमिष्यते
संसृष्टत्वात् । तेषा एकस्थत्वाच्च । वक्ष्यति च ‘यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते’
इति । तस्माद्यथोक्तमेव युक्त मञ्चरूपम् । पठन्ति च कल्पान्तरकारा अपि (रु)

^२ उत्तरत्रचविभागात्—क ख ग अ.

(सू) यं द्विष्णात्^१ मधिप्रोक्षेत्^२ ॥ २ ॥ २ ॥ १८४ ॥

(सू) उत्तानानि पा॒त्राणि पर्याकृत्य शुन्धव्यं दैव्याय कर्मण इति त्रिः प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधाय देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति कृष्णा-जिनमादायावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करे त्रिरवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् ॥ १८५ ॥

[प्रोक्षणीशेषनिधानफलम्]

(भा) प्रोक्षणीशेषनिधान इधमाबृहिंवेदप्रोक्षणा^४र्थम् ॥ १८५ ॥

(सू) अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गार्हपत्यंमुत्करदेशे वा प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ^५पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति ॥ ४ ॥ ४ ॥ १८६ ॥

[एतत्फलम्]

(सू) प्रोक्षणी — णार्थम् — अतोऽवभूते बहिराद्यभावे निवृत्तिः ॥

^१ तस्याभि-क ^२ अभिप्रोक्षणे यज्ञादात प्रायश्चित्त च वक्ष्यति । अत न अभितव्यमितिभाव (र) ^३ शुन्धव्यमिति पात्राभिधानाद्विकृतौ यथार्थमूहः । अपामभिधानादनहूँ इति केचित्, तदयुक्तम्, कर्मणशुतत्वादिति शोधकद्व्याभिथायिन्. सकर्मकस्यशुन्धतेस्सर्वत्रश्रवणात् । प्राय परस्मैपददर्शनाच्च । तथाशोध्यद्व्याभिधायिन शुन्धतिपदस्याकर्मकस्य विपर्ययाच्च ‘अस्मान्मातरश्शुन्धन्वन्तु’ इत्यादि ‘शुन्धता लोक’ इत्यादि । तस्माद्यार्थमूह । समानदेशाना च सङ्कलनन्तरं पूर्ववत् । प्रोक्षणीशेषनिधानमिधमाबृहिंवेदप्रोक्षणार्थम् । अतोऽवभूतेऽस्य बहिराद्यभावे निवृत्तिः । बहिष्ठाद्विशसनमिति । यथावधूयमानस्य बहिर्विशसनभागो भवत्यन्तलोमभागस्तात्प्रतीचीं गमयित्वानन्तरप्रदेशेन सह द्विगुणिता करोतीर्थ्य । पुरस्तादिति सिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणेन (र)

[उपसमसनप्रकारः]

(भा) भसत्—कटिप्रदेशः । उपसमस्यति—द्विगुणीकरोति । पुरस्ताच्च यथा भवति न सर्वा^१ गूह्यते ॥ १८६ ॥

(सू.) अनुत्सृजन् कृष्णाजिनमधिष्वणमसीति तस्मि-
बुलूखमधि^२वर्तयति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १८७ ॥

(भा) अधिवर्तयति—उपरिवर्तयति ॥ १८७ ॥

(सू.) ^३अनुत्सृजबुलूखलमयेस्तनूरसीति तस्मिन् हवि-
रावपति त्रियेजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८८ ॥
आदिरसि वानस्पत्य इति मुसलमादाय हवि-
ष्कृदेहीति त्रिरवहन्ति अनवमन् वा ^४हविष्कृतं
हृयति ॥ ७ ॥ ७ १८९ ॥

[हविष्कृदादिमत्त्राप्रयोगव्यवस्था]

(भा) हविष्कृदवहननमन्त्र उपांशु प्रयोगः । न च द्वितीयोऽवहनन-

[समसनेविशेषः तथासूत्रार्थश्च]

(वृ.) पुरस्ताच्च—गूह्यते—कृष्णाजिनस्य पुरस्तात् द्विगुणीकृता यथा
दृश्यते न तेन प्रच्छन्ना भसन्मध्ये समस्यते ॥ १५८ ॥

[प्रयोगेस्वररसंख्ययोरूपपत्तिः]

हविष्कृ—प्रयोगः इति—हविष्कृदेहीत्ययमवहननार्थो मन्त्रः
अवधातमन्त्रत्वे पैषस्त्रपत्वाभात् याजुर्वेदिकोपाशुत्वम्, सकृत्ययोगः । न

^१ गूह्यते—क ख ग घ ^२ अधिवर्तयति—प्रातिष्ठापयति (रु). वामे-
नानुत्सर्ग सामर्थ्यात् (रु) ^३ चातुर्स्त्रयेणोपाम्शुसकृच मन्त्र करणत्वे । विपर्य-
यस्त्वाद्वाननार्थत्वे । आहानं चात्र देवतारूपस्य हविष्कृतो वेदितव्यम् । य एव
देवाना हविष्कृत । तान् हृयतीति श्रुते । मानुषस्यैवावहन्तुर्वक्ष्यमाणस्याद्वानं
सनिधे । तथाच बोधायन—हविष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवति । अथा-
प्युदाहरन्ति हविसंस्करिण मेव तदहेति (रु).

मन्त्रः ^१ उच्चै प्रयोग पुनश्चावहननमन्त्र इत्युपदेशं । हविष्कृददृष्टा-
देवता । पत्न्यन्यो वा । प्राकृत पैषेषु लोकवत् ॥ १८९ ॥

(सू.) हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति
राजन्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदा-
धावेति शूद्रस्य ॥ ८ ॥ ८ ॥ १९० ॥

[अध्वर्युकर्तृकत्व पक्षान्तरं च]

(भा) अध्वर्युर्वा, येषु कर्मसु कर्तृनाम नास्तीत्युपदेश । आत्मसंस्कारे

(बृ) च द्वितीयोऽवहननमन्त्र । अवरक्षोदिवस्सपत्नमित्य न प्रयोक्तव्य
उभयोः करणमन्त्रत्वेन विकल्पितत्वात् ॥

[उपदेशमताशयः]

उच्चैः प्र-इत्युपदेशाइति—हविष्कृदेहीत्यस्यावहननमन्त्रैत्वेऽपि
य एव देवानाऽहविष्कृतः तानह्यतीति देवहविष्कृदाहानरूपत्वादुच्चै-
रिति । पुनश्चावहननमन्त्रः ^२ क्रियाभ्यासापेक्षया मन्त्रसमुच्चयोपपत्ते ॥

हविष्कृददृष्टादेवता—आहानपेक्ष । पत्न्यादिर्वा । अदृष्टा
देवता आहातव्या । हविष्कृदेहीत्यादयोऽपि पैषा ॥

[अध्वर्युकर्तृकत्वेहेतु]

अध्वर्युवा—त्युपदेशाइति—अभीदभीन् विहरेतिवत् कर्तृनाम-
निर्देशरहितेष्वध्वर्युः कर्ता समास्यानप्राप्ते ^३ ॥

आत्मसंस्का—कात्यायनमितिरिति,—विलिङ्गेऽपि—युष्म-

[कात्यायनाशयः]

दर्थाभवेऽपि । ^४ अध्वर्युर्वा पैषार्थान् करोत्यविरोधादिति ^५ स्वयमात्मान-
मनुजानीयादिति लिङ्गाच्च ।

^१ उच्चेश-क ^२ मन्त्रत्वे य एव-क (मु रा) ^३ प्राप्त (मु रा)

^४ स्वयमध्वर्युर्वा (मुरा) I स्वयमाध्वर्यवान् पैषादीन-क II. ^५ दिति
कात्यायन-क (मुरा).

विलिङ्गेऽपि^१ स्वयं वाऽविरोधादिति^२ कात्यायनं । शूद्रस्य—निषादस्थ-
पते ॥ १९० ॥

(सू.) ^३ग्रथमं वा सर्वेषाम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ १९१ ॥
 अवरक्षो दिवस्सपलं वध्यासमित्यवहन्ति^४ ॥
 १० ॥ १० ॥ १९२ ॥

इचकोनविशेखिण्डिका

(सू.) उच्चैस्समाहन्तवा इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ ११ ॥
 १९३ ॥

[प्रैषफलम्]

(भा) उच्चैस्समाहन्तवा इति^५ दृष्टुपलासमाहननार्थोऽग्नीत्यैषः ॥ १९३

(सू.) ^६कटरुरसि मधुजिह्वा इत्याग्नीश्रोऽश्मानमादा-
येषमावदोर्जमावदेति^७ दृष्टुपले समाहन्ति ॥ १९४ ॥

(भा) इषमावदेति^८ मत्रो यर्मिश्च परिसमाप्ति^९ तस्मिश्च पुन-
रारम्भः ॥ १९४ ॥

[शूद्रशब्दासंकोचहेतुः]

(वृ.) शूद्रस्य निषादस्थपते:—केवलशूद्रस्यानधिकारात् ।
ग्रथमं वा सर्वेषाम्—वचनादेकमिति ॥

[समाहननार्थत्वग्राहकम्]

उच्चैस्समा—ग्रीत्यैषः—आग्नीश्रोश्मानमिति वचनात् ॥

^१ विलिङ्गेऽपि । शूद्रस्य—ग ^२ कात्यायनमिति—क ^३ यजुरिति शेष (र).

^४ पूर्वं त्रिवहतमनवहत वा हविर्यावद्वैतुष्यमध्ययुर्वहन्ति (र) ^५ दृष्टिदिल्यादेव घ
पुस्तके भाष्ये दृश्यते ^६ कुदुर्स—क. ^७ दृष्टचोपलाच दृष्टुपल तस्मिन् समाहन्ति
(र) ^८ देतित्रिर्मन्त्रो—क ख. ग घ ^९ तत्र पुनरा

(सू.) द्विष्टदि सकुपलायां त्रिसंचारयन् ^१नव-
कृत्वसंपादयति ॥ ३ ॥ १३ ॥ १९५ ॥

[प्रयोगसंहृथानियमः]

(भा) सञ्चारयन् मन्त्र ^२ क्रिया च प्रतिद्रव्य वा द्रव्यान्तरे ^३ क्रिया-
तदा चतुः । तदा जेष्मान्तो मन्त्र । वदन—यज्ञायुधानामुद्वदता-
मुपाशृण्वन् इति ॥

[प्रयोगसंहृथा नियमकालः]

संचारयन्—न्याय्यमिति तदाचतुः- तदा चतुर्मन्त्रस्य
प्रयोग । प्रथमोचारणेन द्विदि द्विः प्रयोग । द्वितीयोचारणेन उपलायां
द्विः । तृतीयोचारणेन द्विदि द्विः । चतुर्थेनोपलाया सकृत् ॥

जेष्मान्तो मन्त्रः—इषमावदेत्यादि ^४ ।

[जेष्मान्तमन्तवदनहेतुविवरणम्]

(बृ) वदनं—पाशृण्वन्निति—^५ अस्यार्थ—मनोश्रद्धादेवस्य यज-
मानस्यासुरम्भी वाक् यज्ञायुधेषु प्रविष्टासीत् इति भसुरम्भा वाचो यज्ञा-
युधेषु प्रविष्टत्वात् समाहनने द्विदुपलास्ययज्ञायुधवदनश्रवणेन असुरव-
च्छातृव्याणां ^६ पराभवने सति वय सघात जेष्मेति यजमानस्य सगणस्य
जयश्रवणात् । यद्यपि ^७ द्विद्वदतेत्यादि ब्राह्मण जेष्मेत्याह प्रातृव्याभिभूत्यै
इति । जेष्मान्तो मन्त्रः ॥

१ सकुपलेन मन्त्रेण द्विष्टदिसकुपलाया च मन्त्रारणमेकस्तचारणपर्याय ।
तस्यैव द्विरात्रृत्यानवकृत्वस्तमाहनन सपादयति । यत्र तु पर्यायसमाप्तिस्त्रोपक्रम ।
पर्यायान्तरस्येत्येके । समाहननचैतत् द्विदुपलसंस्कारार्थत्वाच्चर्वादितच्चे निवर्तते ।
भरद्वाजोक्तेरिति (रु) ^२ क्रिया चेत्यर्थ—क ३ क्रियान्तरं नियतमिति—अ.
सावित्र—देवस्यत्येत्यादि । स यत्रादानार्थ तदा आदद इति मन्त्रान्त । आदद
ऋतस्यत्वा आददे ग्रावासीत्यादि लिङ्गात् (रु) ^४ ल्यादे—क ५ यत्रोपकार-
स्तद्वाक्षस नानुपकारे इत्यपि प्रतीकमत्रैवव्याख्येयतया गृह्णते—क ६ परा-
भवने वय—ख ग ^७ सावित्र—देवस्यत्वेति मन्त्र—तया शम्यया इति—क ख.
ग घ पुस्तकेषु दृश्यते ऽधिकम्

- (भा) यत्रोपकारस्तदाक्षस नानुपकारे^१ ॥ १९५ ॥
- (सू.) सावित्रेण वा शम्यामादाय तया समाहन्ति ॥ ४ ॥ १४ ॥ १९६ ॥
- (सू.) वर्षवृद्धमसीति ^२ पुरस्ताच्छूर्पमुपो^३ हत्युत्तरतो वा ॥ ५ ॥ १५ ॥ १९७ ॥
- (सू.) वर्षवृद्धाः स्थेत्यभिमन्त्य प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्स्वित्युद्घपति^४ ॥ ६ ॥ १६ ॥ १९८ ॥
- (सू.) परापूतर् रक्षः परापूता अरातय इत्युत्करे परापुनाति ॥ ७ ॥ १७ ॥ १९९ ॥
- (सू.) प्रविद्धर् रक्षः पराभ्याता अभित्रा इति तुषान् प्रस्कन्दतोऽनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ १८ ॥ २०० ॥
- (सू.) मध्यमे ^५ पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽसीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तरदेशम्^६ ॥ ९ ॥ १९ ॥ २०१ ॥
- (सू.) ^७ हस्तेनोपवपतीति बहृचब्राह्मणम् ॥ २०२ ॥

[रक्षसत्वनिबन्धनम्]

(त्रृ.) ^८ यत्रोप—पकारे इति—अस्यार्थः—परापूतर् रक्ष प्रविद्धं रक्ष इति रक्षसामुपधातार्थत्वात् न रक्षसामुपकारकत्वनिमित्तमपामुपस्पर्शन भवति ॥

^१ नानुवर्तते—ज्ञ ^२ उल्खवलस्य (रु) ^३ उपयन्त्तिं (रु). ^४ पुरोडाशीयान् (रु) ^५ प्रथमोपघेयस्यापि कपालयोगे मध्यमभावित्वादस्य मध्यमत्ववाद । पुरोडाशकपाल इति वचनात् पुरोडाशार्थं प्रयुक्तेनैव कपालेनोपवपति हस्तकपालयोर्विकल्पं पुरोडाशात्क्रोषु । चर्वादित्तेष्व तु हस्ते व्यवतिष्ठते कपालाभावात् (रु). ^६ कोणदेश प्रति (रु) ^७ इदं क पुस्तके न दृश्यते ^८ पुरोडाशमध्ये हस्तकपालयोर्विकल्पः । इत्याधिक ह (मुरा).

(द्व.) आद्भिः कपाल^१ सःस्पर्श्य प्रज्ञातं निधायाप
उपस्पृश्य वायुर्वो विविनक्ति विविच्य देवो
वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्र्यां
तण्डुलान् प्रस्कन्दयित्वा अदब्धेन वश्वधुषाऽव-
पश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय चक्षुषो
गोपीथायाशिषमाशास इत्यवेक्ष्य^२ त्रिष्फलीकर्तवा
इति संप्रेष्यति ॥ ११ ॥ २०३ ॥

[उपस्पर्शनभ्रेषपरिहारः]

(भा) अपामुपस्पर्शन^३विधानात्तम्य ए (तञ्जे)षे^४ यजुर्भ्रेषविहित प्रायश्चित्त
भवति । विविनक्ति—सर्वानिवहत्य परापूय सर्वेषा प्रस्कन्दन
शूर्पात् ॥ २०३ ॥

[भाष्योक्तप्रायश्चित्तलाभः व्यवस्थाच]

(द्व.) अपामुप—तं भवति—रक्षसा भागोऽसीति तु^५ रक्षसामुप-
कारकत्वाद्वाराक्षसेत्युपस्पर्शने प्राप्ते अप उपस्पृश्येति पुनर्वचनात् श्रौत-
प्रायश्चित्त भवति । पारिभाषिक^६स्याकरणे न यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तम् ।
तस्य श्रौतस्मार्तसाधारण्यात् सामान्यविहित सर्वप्रायश्चित्तमेव । प्रक-
रणविहिता^७करणे द्वन्तरितादि^८प्रायश्चित्त भवति ।

^१ तुषोपवपनस्य रक्षसत्वदेवसिद्धेऽपमुपस्पर्शनवचन क्रमार्थम् । तथा यदेव
रक्षसामुपकारकं तदेव रक्षस न तु रक्षसबन्धमात्रादिति ज्ञापनार्थं च । अत
परापवनादौ न भवति । ^२ फलीकरण त्रि कर्नव्यमित्यर्थ (स) ^३ नाभावात्-क
^४ यजुर्वेद (रामा) ^५ तु शब्द ग पुस्तके एव दृश्यत ^६स्याकरणे तस्या इति.
ग व्यतिरिक्तसर्वकोशेषु पाठ ^७हे यदक इत्यादि भवति (मु. रा.) पाठ
^८ द्वन्तरित्यादि^१ भवति क घ, अय पाठ (मु. रा.) कुण्डलित

(सू.) या यजमानस्य पत्नी साऽभिदुत्यावहन्ति ॥

(सू.) यो वा कथिद॑विद्यमानायाम् ॥ २०४ ॥

इति विंशी खण्डका

(सू.) देवेभ्यशशुन्धध्वं देवेभ्यशशुन्धध्वं देवेभ्य-
शशुभध्वमिति सुफलीकृतान् करोति तूष्णीं वा ॥
॥ १ ॥ २२ ॥ २०५ ॥

[मच्चभेदेकमैक्यहेतुः]

(भा.) त्रीन् मन्त्रानुकूला फलीकरण^२ वचनादेकं कर्म ॥ २०५ ॥

[एककर्मतोपपत्तिः]

(बृ.) त्रीन् मन्त्रानु — चनादेकमिति — त्रिरभ्यस्तफलीकरणकर्म-
त्वात् वचनादेक कर्म बहुमन्त्रमिति ।

¹ अविद्यमानाया—अनालम्भुकत्वादिनानिमित्तेन असाधाहिताया अभवेच तस्या इत्यौऽविद्येषात्, वक्ष्यति च पञ्चभावे तेज आदि छप्यते इति । ननु ‘पञ्चीवदस्याभिहोत्र भवति । युक्ता मे यज्ञमन्वासाता’ इत्यादिना कर्मण पञ्चीवद्वचनात् तदभावे कमैव न संवर्तेत् ? भैवम्,—कर्म न संवर्तेतानङ्गत्वे, अङ्गत्वे तु सबृत्त स्थात्, कुत् ? अस्याभिहोत्र मे यज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्वाऽनाच न पञ्चया । तथा ब्रीहियवपश्चाज्यपय कपाल-पङ्गसैबृहानीति तस्या प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहाराच । तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाविकुर्वन्ति न पवाम् । तस्मादपलीकोऽप्यभिमाहरोदिति बहृच्चाह्णणम् । पञ्चभावेऽप्यभिहोत्र वदद्धे कलगान्तरकारैरुद्धारित चैतत् भरद्वाजजैभिन्याश्वलायनै । तथा आचारोऽप्यत्र दृष्ट शिष्ठतमाना पूर्वेषा कण्विभण्डकभीष्मादीनाम् भगवतश्च दाशरथे । किञ्च सहाधिकारेऽपि पञ्चया यजमानसाम्य नास्त्वेव । यथोक्त मीमांसकै (६-१-२४),—‘यावदुक्तमाशीर्वद्वर्चयमतुत्यत्वात्’ इति । तस्मात्सिद्धमभवेऽपि पञ्चया न कर्मणो निवृत्तिरिति (रु) ² एव वचनादेकमिति—अ, कर्मेति पदं व्याख्यायुक्तेषु मूलपाठेषु न क्रापि

(सू.) प्रक्षाल्य तण्डुलां^३ हिष्फलीक्रियमाणानां यो
न्यज्ञोऽवशिष्यते रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहता-
दित इत्युत्करे त्रिनिनयति^१ ॥ २ ॥ २३ ॥ २०६ ॥

(सू.) अत्र कृष्णाजिन॑स्यादानादि प्रागधिवर्तनात्कृ-
त्वा दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन उदीचीन-
कुम्बा॒ शम्यां निधाय धिषणासि पर्वत्येति
शम्यायां दृष्टदमत्याधाय धिषणासि पार्वतेयीति
दृष्टद्युपलामत्यादधाति ॥ ३ ॥ २४ ॥ २०७ ॥

(भा.)^३ कुम्ब—तुण्डं स्थूल यत्र ॥ २०७ ॥

(सू.)^४ पूर्ववदनुत्सर्गः ॥ ४ ॥ २५ ॥ २०८ ॥

(सू.)^५ अंशवःस्थ मधुमन्त इति तण्डुलानभिमन्त्रय
देवस्य त्वेत्यनुद्दुत्याग्रये जुष्टमधिवपामीति यथा-
देवतं दृष्टदि तण्डुलानधिवपति त्रियजुषा तूष्णी
चतुर्थम् ॥ ५ ॥ २६ ॥ २०९ ॥

[अधिवापमन्त्रस्वरूपम् आस्नानोपपत्तिश्च]

(भा) अग्रये जुष्टमधिवपाम्यमीषोमाभ्यां जुष्टमधिवपामीत्यधिवपेत्
तथा पाठात् ॥

[अधिवापमन्त्ररूपग्रहोपपत्तिः]

(वृ.) अग्रये जुष्ट—तथापाठात्—असमासेन एकां देवतां निर्दिश्य
जुष्टशब्दस्य पाठात् सूत्रकारेण ।

^१ फलीकरणोदकनिनयनमपि तुषोपवपनवद्वाक्षसम्, रक्षसा भागधेयमिति
मन्त्रालिङ्गात् । तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षासि निरभजन् इति बहृचश्रुतेश्च ।
तस्माज्जिनीयोदकमुपस्थृशति (रु). ^२ नादानादि-क. ^३ शम्याया. स्थविष्ठोऽन्त
कुम्बम् (रु). ^४ उल्लेखलादिवदुत्तरोत्तरस्य निहतस्य शम्यादेस्सव्येनानुत्सर्ग (रु).

^५ अधिवपनमन्त्र ग्रोक्षणमच्छ्रेण व्याख्यात । तथादा—अग्रये जुष्टमधिवपाम्यमीषो-
माभ्यामिन्द्राय वैमधाय धान्यमसि धिनुहि देवानित्यादि । तण्डुलास्तु यावन्तस्सङ्कृत्
पञ्चेश्चाकन्ते तीव्रतोऽधिवपति (रु).

(भा) समासेनोपदेशोऽभयेऽभीषोमाभ्यामिति ॥ २१० ॥

(सू.) प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनष्टि ॥ ६ ॥ २७ ॥ २१० ॥

[मन्त्रसंस्कार्यनिर्देशः]

(भा) एकस्य पेषणस्य सस्कार शेष पत्ती पिनष्टि । प्रोहति—प्रापयति । सततमविराम पिनष्टि ॥ २१० ॥

(सू.) दीर्घामनुप्रासितिमायुषेधामिति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह देवो वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णत्विति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वा अद्व्येन वशक्षुषाऽवेक्षे इत्यवेक्ष्या^१ संवपन्ती पित्त्वाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति ॥ ७ ॥ २८ ॥ २११ ॥

(भा) सर्वेषु पिष्टेषु प्रापयति । प्राचीमसंवपन्ती—न सर्वान् सह क्षिपन्ती पित्त्वाणूनि कुरुतादिति ॥ २११ ॥

[यथादेवतं समसनहेतुः]

(बृ.) समासेनोप—भ्यामिति—मन्त्रसमाप्तये केवलमधिवपामीत्येतावन्मात्रनिर्देशात् यथादेवत समस्याधिवाप इति ॥

[एकसंस्कारताहेतुः]

एकस्थ—संस्कार इति—असवपन्ती पित्त्वेति सहवपननिषेधात् । भागशः पेषणात् पेषणावृत्तौ प्रथमपेषणस्यानुप्रोहणान्तस्य समन्त्रक प्रयोग ।

[पेषणे विशेषः]

शेषं पत्ती पिनष्टि—तृष्णीम् ।

अन्ततः—सर्वेषु प्रथमोसेषु पिष्टेषु प्रापयति प्राचीम् ।

^१ असवपन्ती—हषदि तण्डुलानसगतानावपन्ती । पिष्ट-पिण्डितानि पिष्टानि चाणूनि कुर्वित्यवशिष्टतण्डुलार्थं पत्तया दास्या वा सज्जैष (रु)

(सू.) ^१दासी पिनष्टि पल्ली^२ वा ॥८॥ २९॥ २१२॥

(सू.) अपि वा पत्नयवहन्ति शूद्रा पिनष्टि^३ ॥९॥
३०॥ २१३॥

(भा) शूद्रा—अदारा ॥ २१३ ॥

इत्येकविंशी खण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बशौतसूत्रधूर्तस्वाभिभाष्ये षष्ठं पटल ॥

(सू.) ^४आहवनीये गाहपत्ये वा हर्वीषि श्रपयति
॥१॥ १॥ २१४॥

(सू.) ^५धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमादाय रक्षसः
पाणि दहाहिरसि बुध्निय इत्यभिमन्त्र्यापाग्रेऽग्नि-

(बृ) असवपन्ती—न सर्वान् सह क्षिपन्ती पिंखाणनि कुरुतादिति
पत्नयादेः प्रैषान्न सहाविवाप ॥

[दारभिन्नपरतादेतुः]

शूद्रा अदारा—दासी पिनष्टि पल्ली वेति विधानात् न क्रम-
विवाहप्राप्ता शूद्रा ॥

इति श्री कौशिकेन रामाभिचिता कृताया धूर्तस्वाभिभाष्यवृत्तौ षष्ठं पटल ॥

¹पल्ला पिनष्टि दासी वा—क ²ते अपि कृष्णाजिन एव पिंष्टि (रु)

³पूर्वं पत्रया फलीकरणावघातमुक्त्वा तत् पेषणेऽपि दास्या सह विकल्प उक्त ।
अनेनैव पुन षेषणे दास्या नियमो वर्ण्यते । पत्रयवधातमेवकरोति, न पेषणम्,
तत्तु शूद्रा दास्येव करोति (रु) ⁴अधिकारादौषधहविविषयोऽयमभिविकल्प
हर्वीषिति बहुवचनमैन्द्रापनापेक्षया सांनाययोस्तूपदेशातिदेशाभ्या गाहपत्य एव
व्यवतिष्ठते श्रणम् । (रु) ⁵अभिमन्त्रणस्याभिलङ्घत्वेऽपि कर्मतया प्रकृत उपवेष
एव अभिमन्त्रणेनान्वयमर्हति, कर्मान्तरानुपादानात् । नच लिङ्गविरोध, तस्यैव-
मिप्रेरकस्य अभिवदुपचारात् तथाचैतं मन्त्र उपवेषादान एव सत्याषाढो विक-
ल्पितवान् ।

मामादं जहीति गार्हपत्यात्प्रत्यञ्चावङ्गारौ ^१निर्वर्त्य
निष्क्रव्याद॒ सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवा-
न्तरदेशं निरस्याऽऽदेवयजं वहेति ^२दक्षिण-
मवस्थाप्य ध्रुवमसीति तस्मिन् ^३ मध्यमपुरोडाश-
कपालगुपदधाति ॥ २ ॥ २ ॥ २१५ ॥

[दहेति निर्देशोपपत्तिः]

(भा) रक्षसः पाणिमित्युपवेषाभिमन्त्रणम् ; तस्याभिसंपर्कदौष्ण्यमिति ;

[अभिमन्त्रणीये पक्षान्तरम्]

केचिद्गार्हपत्यस्य ; अहिर्बुद्धिय इति लिङ्गात् ;

[तत्पक्षदूषणम्]

तदनुपपत्तम् यदाऽऽहवनीये पाकः । अन्यतरमेकतरम् । उप-
वेषादान तन्त्रेण ॥

[दहेत्यस्योपपत्युपपादनम्]

(बृ) रक्षसःपाणि—दौष्ण्यमिति ,—तस्याङ्गारनिर्वर्तनेनाभिसंपर्का-
दौष्ण्यमिति दहेति निर्देशोपपत्तेः ।

[पक्षान्तरस्याशयः]

केचिद्गा—लिङ्गादिति ;—अहिर्बुद्धिय इति प्राजहितमित्यत्र
अहिरसीति गार्हपत्यसबोधनात् अमे गृहपते अहे बुद्धियेत्यग्न्याधानमन्त्रे
निर्देशाच अहिर्बुद्धियशब्दवाच्यगार्हपत्याभिमन्त्रणम् ।

[पक्षान्तरदोषोपपादनम्]

तदनुपपत्तम् ; यदाऽऽहवनीये पाकः ;—तदा गार्हपत्य-
भिमन्त्रणस्यानुपकारकत्वादभिमन्त्रणलोपप्रसङ्गान्तित्यवदुपदेशवैयर्थ्यात् ।

^१ निर्वर्त्यनिष्कृत्य (ह)

^२ निरस्तादन्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य—क

^३ मध्यमं—क

[अङ्गारनिर्वर्तनादौ पक्षान्तरम्.]

अङ्गारनिर्वर्तनादीनि प्रतिकपालयोगम् । तदर्थत्वात् । केचिदग्नि-
सस्कार इति सकृत्कुर्वन्ति ॥

[अवस्थापने विशेष.]

अवस्थापन च पुनःपुनर्दक्षिणतोऽवस्थापन निर्वर्तनदेशान्मध्यम
यथा भवति तथा कार्यम् ॥ २१५ ॥

(सू.) निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽ-
ङ्गारमत्याधाय धर्त्रमसीति ^१ पूर्व द्वितीयं संस्पृष्टं
धरुणमसीति ^२ पूर्व तृतीयं चिदसि विश्वासु दिक्षु
सीदेति मध्यमाहक्षिणं परिचिदसि विश्वासु दिक्षु-
सीदेति मध्यमादुच्चरम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ २१६ ॥

(भा) ^३ अत्याधानमुपरस्थापनम् ।

(सू.) यथायोगमिति^४ राणि ॥ ४ ॥ ४ ॥ २१७ ॥

इति द्वाविंशी खण्डका ॥

(बृ) प्रतिकपा—लयोगम् ;— प्रतिकपालगणम् ।

तदर्थत्वात् ;—निर्वर्तनस्य ।

[पक्षान्तरप्रवृत्तिहेतु.]

केचिदग्नि-र्वन्ति ;—तमपहत्य मेधेऽग्नौ कपालमिति लिङ्गात् ।

अवस्थापनं च यस्यकस्यचिदङ्गारस्य पुनः पुनः-- द्वितीयादि-
कपालयोगे , दक्षिणतोऽवस्थापनम्—कार्यम् ;— तस्य परितः कपा-
लान्तरोपघानम् ।

^१ पूर्ववद्वितीय—क ^२ पूर्ववत्तृतीय—क ^३ इत धरम् ^४ उपदधातीत्यध्या-
हार ' इति पूना मुद्रितकोशे ददयते ^५ अत प्रराणि यथा योगमुपदधाति यथा
पुरोडाशप्रतिष्ठापनयोगयोगस्संपद्यते तथेत्यर्थ (सु)

(सू.) ^१ मरुतां शर्धोऽसीति षष्ठ्य, धर्मासीति सप्तमम्,
चितः स्थेत्यष्टमम्^२ ॥ १ ॥ ५ ॥ २१८ ॥

(सू.) ^३ एवमुत्तरं ^४ कपालयोगमुपदधाति ॥ २१९ ॥

(सू.) अपि वा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाणेरकुल्या
अभिनिधाय निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय
इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय धर्त्रमसीति तस्मा-
दपरं धरुणमसीति तस्मात्पूर्वं यथायोगमित-
राणि ॥ ३ ॥ ७ ॥ २२० ॥

अभिनिधानमभिपीडनम् ॥ २२० ॥

(सू.) ^५ तस्यतस्याकुल्याऽभिनिधानमङ्गाराधिवर्तनं च
वाजसनेयिनस्समामनन्ति ॥ ४ ॥ ८ ॥ २२१ ॥

(सू.) ^६ चितस्थोर्ध्वचित इत्युर्ध्वमष्टाभ्य उपदधाति
तूष्णीं वा ॥ ५ ॥ ९ ॥ २२२ ॥

(बृ) अभिनिधानमभिपीडनम्;—अकुल्या ॥

^१ इद क पुस्तके न दृश्यते ^२ न्युञ्जानि सर्वाण्युपधेयानि । उत्तानेषु
कपालेष्वधिश्रयतोति क्वचिद्व्यक्तश्चनात् (रु) ^३ एवं अङ्गारनिर्वर्तनादिना विधिनो-
पदधाति । तन्त्रमुपवेषादान विभुत्वात् (रु) ^४ कालयोग ^२ क ^५ प्रति । पाल-
मित्यर्थ (रु) अत्र सूत्रे पुण्यपत्तनमुद्दिते ‘अपांगेऽभिमामादं जहीत्यादि चित
स्थेत्यन्तं प्रतिपुरोडाशामावृत्ति । उपवेषादानं च प्रतिपालयोगमित्युपदेश पक्ष
प्रतिप्रधानगुणावृत्तेन्याश्यत्वात्’ इति ग्रन्थ दृश्यते । इह संगृहीतेषु न क्वापि ।
^६ उत्तरकपालेयागविषयोऽय विधि, प्रथमेऽसभवात् तेनाभ्यविकारेषु न भवति ।
तत्र तु कपालाधिक्य समश प्रविभज्येति न्यायेन अष्टानामेव मन्त्राणा प्रतीविभागः
(रु).

[उपाधानमन्त्रसङ्कोचः पक्षान्तरं च]

(भा) आग्रेयविकारेषु न चितस्थेति आग्रेयानङ्गत्वात् । प्रयोग आग्रेयविकारेष्वप्त्युपदेश । उपवेषादान च प्रतिकपालयोगम् ॥२२२॥

(सू.) भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन

^१ कपालेष्वङ्गारानध्यूहा मदन्तीरधिश्रयति ॥२२३॥

इते त्रयोविशी खण्डका ॥ सप्तम. पटल ॥

[मन्त्रस्यावृत्तिहेतुश्च]

(भा) भृगूणामिति प्रतिकपालम्, यदि न सभवति ।

[मदन्त्यधिश्रयणाप्सुविशेषः पक्षभेदश्च]

मदन्त्यधिश्रयण लौकिकीभिराङ्गि । तसा आपो मदन्त्य इत्याचक्षते इति वैलिकि ॥

[सङ्कोचनिदानम्]

(वृ.) आग्रेयविका—नङ्गत्वात् ;—^२ अविकारेणार्थवान् साधारणोपदेश इति प्रयोगः ।

[उपदेशपक्षाभिप्रायः]

आग्रेयविकारेष्वप्त्युपदेश इति ;—साधारणोपदिष्टमन्त्राणां सर्वकरणार्थत्वसभवे तदनुग्रहस्य युक्तत्वात् । आग्रेयविकारवैश्वानरादिषु निवेशे सति विकृतिप्राप्ताग्रेयोपकारजनकतया प्रकृतौ साधारणोपदेशस्यार्थवत्त्वमिति ।

भृगूणामिति—भवति—तन्त्रेण ।

मदन्त्यधि—ङ्गिः—न प्रणीताभ्यः ।

[तत्त्वपक्षप्रवृत्तिनिदानम्]

तसा—चक्षते इति वैलिकिः—वैलिकिराचार्यो मन्यते । अभीन् मदन्त्याप इत्यत्र वक्ष्यते । मदन्तीरधिश्रयतीति भाविव्यवस्थाभिप्रायेण ।

¹ अङ्गाराघ्यूहनस्य प्रतिकपालयोगमावृत्ति । आपस्तसामदन्त्य इत्याख्या अन्ते । तासामर्थेऽप प्रणीताभ्योऽधिश्रयति प्रणीताभिस्सौतीति वचनादासामपि सयवनार्थत्वाच । लौकिकीभ्य इत्यन्ये । अत्र गोप्रतीक्षणादिविधिना प्राप्तंदौह देहाह्यति । व्याख्यातोऽस्यश्रपणाभिः, (रु). ^२ विकारेणार्थवान् साधारणप्रयोगोपदेश इति ।

(भा) केचित् प्रणीत्याभ्य इति । अनुपरिश्लावनस्यापि हविर्मिश्रीकरणार्थत्वात् ॥ २२३ ॥

इति आपस्तम्बश्रातसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये सप्तम पटल ॥

(सू.) ^१ प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टप्तोपवातायां पवित्रवत्यां पिष्टानि सं^२वपति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तृष्णीं चतुर्थम् ॥ १ ॥ १ ॥ २२४ ॥

[संवापशब्दार्थः]

(भा) उपवाता शुष्का निष्टप्यमाना । सवपति सह क्षिपति सर्वाणि ।
[संवापमन्त्रः तत्र उपदेशपक्षश्च]

अग्रये जुष्ट संवपाम्यभीषोमाभ्यां जुष्ट संवपामीति ॥

[प्रणीतापक्षोक्तहेतुनिर्वाहः]

(वृ.) केचित्प्रणीताभ्य इति—प्रणीताभिस्सयौतीति दर्शनादिति ।
अनुपरि—र्थत्वात्—प्रणीताभिस्सयौतीत्युभयत्रापि मिश्रीकरणे प्रणीतानिवेशो युक्त इति प्रणीताभ्यो मदन्तीरिति ॥

इति श्री कांशिकरामामित्रिच्छृत्यिताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तो सप्तम पटल ॥

[संवापस्यधिवापाङ्गेदः]

संवपति—सर्वाणि—पिष्टानि । नाधिवापवदेकदेशक्षेपः ।

[पक्षयोः प्रत्येकमाशयः.]

अग्रये जुष्टं संवपाम्य—जुष्टमिति—देवस्य त्वेत्यनुद्दुत्याग्रये जुष्टः संवपामीत्येकस्य पाठात्, अधिवापवत् ।

^१ शुद्धायामपि तदानीं प्रक्षालिताया निष्टप्नेन शुष्कायां पात्र्या कृष्णाजिनात् पिष्टानि संवपति । वाषस्तु व्याख्यातं (रु) ^२ वपति देवस्य त्वेत्यनुद्दुत्याग्रये जुष्ट संवपामीति क

अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामित्युपदेशः ॥ २२४ ॥

(सू.) संवपन्वाचं यच्छति ताम् ^१भिवासयन् विसृ-
जते ॥ २ ॥ २ ॥ २२५ ॥

(सू.) प्रोक्षणीवत्पिष्ठान्युत्पूय प्रणीताभिस्सं^२यौति
॥ ३ ॥ ३ ॥ २२६ ॥

(सू.) ^३अन्या वा यजुषोत्पूय यदि प्रणीता नाधि-
गच्छेत् ॥ ४ ॥ ४ ॥ २२७ ॥

[उत्पवनयजुस्संकोचः पक्षान्तरं च]

(भा) अन्या वा यजुषोत्पूयेत्युत्पवनमात्रं ? नाभिमन्त्रणम् ।

(वृ) अग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामित्युपदेशः—संवपामि समापो अद्वि-
रमतेत्येतावन्मात्रपाठात् ॥

[यजुषोऽभिमन्त्रणानङ्गताहेतुः]

अन्या वा यजुषोत्पूयेति—उत्पवनमात्र नाभिमन्त्रणम् ।
पूर्ववदुत्पूयाभिमन्त्रेत्यत्र अभिमन्त्रणानुपदेशात् ।

¹ वक्ष्यति पुरोडाशो भस्माध्युहतीति , तदभिवासनमित्युच्यते । भस्मनाभि-
वासयतीति ब्राह्मणानुकारात् (रु) ^२ मिश्रयति (रु) ^३ यानि प्रणीतारहिततत्त्वाणि-
प्रसङ्गीनि प्रणीतायेक्षणि कर्माणि , यथा सोमविधे पशौ पुशु पुरोडाश । सौभिकेषु
पशुषु सवनीयादेविकादेवसुवा हर्वीषीत्यादि , तद्विषयोऽयं विधि । किमर्थं तर्हि वा
शब्द ^४ प्रणीताभिर्विकल्पार्थः , तदर्थमपि प्रणीताभिर्वा संयैत्यन्याभिर्वेत्यर्थ ।
सत्याषाढस्त्वाह—यदि प्रणीता नाधिगच्छेदित्यापदथो वाद इति । नात्रापायाभि-
मन्त्रणम् , उत्पूयाभिमन्त्रेत्यन्यत्रविशेषवचनात् । चरुषु श्रपणार्थान्यथाज्यदधिपयासि
यथार्थमुहनेत्पूय सपवित्राया स्थात्यामानीय तेषूत्पूताश्रव्यानावपति पवित्रवत्याज्ये
कणानवपतीति लिङ्गात् । तत्र पयोघृतादे चरुश्रपणार्थस्य उहेनेत्यवनमभिमन्त्रण
चाह सत्याषाढ । यथा देवस्त्वा सवितोऽपुनात्वित्युत्पवनं सनमति पयो देवाग्रेष्वग्रेष्वग्र
इत्यभिमन्त्रणमिति श्वते नेदायसि वा आज्यमानयति इति बोधायन (रु)

केचिदभिमन्त्रणमपि तत्कार्यापत्तेः ।

[यदि शब्दलभ्यार्थः]

^१ प्रणीता नाधिगच्छेदिति—यदि न प्रणयेदित्यर्थः । अतो विकल्पः ।

[यजुरुत्पूतविधौ व्यवस्था]

च^२रुषवाज्यलिङ्गात् पवित्रवत्याज्ये कर्णानाव^३ पन्तीति । पशु-
पुरोडाशे चाय विधिः ।

[प्रणीताविधये मतभेदः]

प्रणीता निय^४ता प्रकृताविति हिरण्यकेशिम(तात्)मतिः । वृतवतीं प्रणीता आनयन्तीति केचित् ॥ २२९ ॥

[पक्षान्तराशयः]

(बृ) केचिदभि—र्यापत्तेः—प्रणीताकार्यापत्तेः । प्रणयनात्माचीन-
धर्मलाभात् ।

यदि—गच्छेत्—विकल्पः—प्रकृतावपि यजुरुत्पूतानां विकल्पः ।

[यजुरुत्पूतव्यवस्थोपपत्तिः फलंच]

चरुषु वाऽऽन्यलिङ्गात्—नावपतीति—प्रकृतौ प्रणयनस्य नित्यवदुपदेशात् शास्त्रान्तरीयस्य यजुरुत्पूतस्य विकृताबुत्कर्षे प्राप्ते चरुष्वेव नियमः पवित्रवत्याज्य इत्युत्पूतमात्रावस्थानुवादस्य चरै दर्शनात् । यजुरुत्पूतस्य चरावेव निवेशः । प्रकृतौ विकल्पपरिहारार्थं च ।

पशु पुरोडाशे चायं विधिः ;—यजुरुत्पूतविधिः सोमविधे ।

[प्रत्येकं पक्षयोराशयः]

प्रणीता—मतिः ;—पश्वो जगतीरिति लिङ्गात् ।

वृतवतीः—तिकेचित् ;—अस्यार्थः ;—स खेरवतीर्जगतीभि—रिति संयवनमन्त्रव्याख्यानावसरे आपो वै रेवती । पश्वो जगती । ओष-

¹ यदि प्रणीता—क् । ख ² चरुषु वास्य ³ वपतीति ⁴ नियता इति—ख ।

(सू.) सुवेण^१ प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य
 समापो अङ्गिरग्मतेति पिष्टेष्वानीया^२ङ्गिः परि-
 प्रजाता इति तत्त्वाभिरनु^३ परिप्लाव्य जनयत्यै
 त्वा संयौमीति 'संयुत्य मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं
 कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभज्य समौ
 पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमभिमृशतीदमाश्रेयमिद-
 मग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ २३० ॥

(बृ) धयो मधुमतीः इत्युक्तत्वात्, तानेवास्मा एकघा सऽसृज्य मधुमतीः
 करोतीति पशोऽस्ससर्गभावात् पशुसबन्धिना केनचित्सर्गः प्रतीयते ।
 तत्र च एतद्वै दैव्यं मधु बनस्पते मधुना दैव्येन इति च मधुशब्दस्य
 घृतवचनत्वदर्शनात् मधुमतः करोतीति दर्शनाच्च घृतवती प्रणीता
 आनयन्तीति केचित् ॥

^१ प्रणीताभ्योऽप आदाय-क. ^२ याद्वय-क. ^३ परितस्सक्त्वा (रु)

^४ संयुत्य पिष्टान्यपञ्च भेलयित्वा । तत्र तु संयवनमञ्चोऽग्नीषोमाभ्यामि-
 त्यन्तं, उत्तरस्यादिनेतिन्यायात् । स च देवतादेभेदे प्रोक्षणादिमञ्चवयथा-
 देवत विकर्तव्य, अन्यथा लिङ्गविरोधात् । न चार्थवादत्वम्, समवेताभिधायि-
 त्वात् । अग्ने त्वाग्नीषोमाभ्यामित्याह व्याकृत्या इति क्षुतेश्च । न च यथादेवतमित्य-
 वचनादविकार इति वाच्यम्, प्रोक्षणादिमञ्चस्वरूपतया ततुल्यन्यायतया च तैरेव-
 व्याख्यातविकारत्वाद्युक्तवचनाच्च बोधायनेन, —'यथाऽग्ने त्वाग्नीषोमाभ्यामसुष्ठै
 इति यथादेवतम्' इति । अन्ये तु जनयत्यै त्वा संयौमीत्यन्तं संयवनमञ्चभिष्ठा
 शेषं विभक्ताभर्मर्शने सौत्रेण मञ्चेण सह विकल्पयन्ति । नाय सूत्रकृतोऽ-
 भिप्राय, अपृथिविनियोगात् । कथ चायमाचार्य कास्तन्येनैतं मञ्चसमा-
 श्राय विनियुजानो मञ्चमेक अंशितवानिति सभावयाम । तस्मात् सूक्ष्मैकमञ्चयेण-
 विकर्तव्यमिति । तद्य प्रयोगात्मा जनयत्यै त्वा संयौम्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय
 वैमृधायेत्यादि । मखस्य शिरोऽसीति सर्वमेक पिण्डं कृत्वा ततो विभज्य द्वौ समौ कृत्वा
 तयोरामेयमितरं चाभिमर्शने नियच्छति । वैमृधसमानतञ्चत्वेतु पुरोडाशगणे यथा-
 भागमित्यदिन्ययेन विभज्योत्तमयोरेव देवतोपदेशन करोति नामेयस्य । तथा न
 केवलामेयाभिमर्शनं विभागाभावात् (रु),

[सूत्रदार्शितमचेषु उपलक्षणादिपक्षभेदादिः]

(भा) जनयत्यै त्वा सयौभीत्येतावान् मन्त्र. सयवने उपलक्षणार्थ-उत्तरोऽभिमर्शने विकल्प । अभी^१ षोमाभ्यामित्येवमन्त. सयवनार्थ एवेत्युपदेश । यथादेवत^२ चोहः । व्या^३ वर्तेथामिति हविरभिधान न पिण्डाभिधानम् । अतश्चरुपुरोडाशगणे ऊहः ॥ २३० ॥

[उपलक्षणतात्त्वाशयः]

(बृ) जनयत्यै त्वा—विकल्पः;—तथाहि—अभीषोमाभ्या-मित्याह व्यावृत्त्यै इति ब्राह्मणे पृथक्कृतयोर्हविषोरभिमर्शने देवतोप-लक्षणार्थत्वम् तत्राभीषोमाभ्यामित्यत्र त्वाशब्दानुषङ्गः । अत इदमभे^४ रित्यादेविकल्पः । व्यावृत्त्या इति ब्राह्मणं वाक्यस्यायमभिप्राय ।—भिन्नदेवतासंबन्धितयाऽभिमर्शनेन शास्त्रीयपृथक्करण भवति न दृष्टरूप-विभागमात्रेणेति । अतो न यथाभागं व्यावर्तेथामित्यनेन विकल्प ॥

[संयवनाङ्गत्वपक्षाशयः]

अग्निषोमा-त्युपदेशः—तस्यापि सयवने अन्वयसभवात् । अन्यत्र च सूत्रकारेणाविनियोगात् । उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानमिति न्यायात् ॥

[कर्मभेदेन ऊहप्रभेदाः]

यथादेवतं चोक्षते;—केवलाभ्ये त्वभ्ये त्वेत्येतदन्तः । असनयत ऐन्द्राभे सति इन्द्राभिभ्यामित्यन्त । ऊहशब्दश्च यथादेवत-मुपलक्षणपरः । इन्द्रशब्दवन्महेन्द्रशब्दस्य^५ देवतानिर्देशस्य अन्वयि-देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥

[व्यावर्तेथामित्यस्य व्यवस्थातत्फलं च]

व्यावर्तेथामिति—ऊहः इति—नाय मन्त्र. संसृष्टिपिण्डपृथ-

^१ अभी जनयत्यै त्वा सयौभीत्येता + षोमाभ्यामित्येवमन्त —स्त्र ^२ चोक्षते—क स्त्र ग. घ ^३ व्यावर्तेथामभीषोमाभ्यामित्येवमन्त संयवहन्निरभि धानम् ^४—क ^४ रित्यादिविकल्प—ट रित्यादिभिर्विकल्पस्याभिमर्शने पा ^५ वाक्यज्ञेषस्या—क ^६ देवताशब्दस्य—ट

(सू.) ^१ इदमहःसेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहाभीति
वेदेन कपालेभ्योऽज्ञारानपोद्य घर्मोऽसि विश्वायुरि-
त्याग्रेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति ॥ ६ ॥
६ ॥ २३१ ॥

[अज्ञारापोहनमच्चावृत्तितन्त्रपक्षौ]

(भा) कपालादज्ञारापोहनमन्न. प्रतिकपालयोगम् । यदि न सभवति ,
सकृदुपदेशः, अत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र वचनात् ।

(सू.) ^२ एवमुत्तरमुत्तरेषु ॥ ७ ॥ ७ ॥ २३२ ॥

(सू.) ^३ एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते
॥ ८ ॥ ८ ॥ २३३ ॥

चतुर्वेशी खण्डिका ॥

(बृ) करणार्थ. , किं तु ससृष्टहविर्विभागार्थ , अत अधिवपनात्माक् चरु-
पुरोडाशीयगणसंसर्गे अनेन विभाग. । ऊहश्च हविर्वहुत्वे ॥

अत ऊर्ध्वमित्युत्तरत्र वचनादिति—अधिश्रयणोत्तरकालमेव-
मनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वमिति वचनादज्ञारापोहन तत्रेण यावत्सभ-
वम् ॥

^१ अपोहने कपालेभ्य इत्यविशेषवचनादधिश्रयणोऽष्टासु कपालोचिति विशेष-
वचनात् उत्तरस्मादपि कपालयोगादज्ञारानपोद्य ततोऽधिश्रयणमाग्रेयस्य । तथा
दक्षिणस्मादपोद्योत्तरस्मादपोहतीत्येव सत्याशाढ । तत्र प्रतिकपालयोग मच्चाभ्यासो
देशभेदादसम्भवात् । (रु) ^२ अधिश्रयतीत्यन्वय । उत्तरत्वमुत्पत्यपेक्षया हवि-
षाम् । एवमिति मच्चाप्रतिदेश । (रु) ^३ अधिश्रयणादूर्ध्वं ये सस्कारा प्रथनादय
तेऽप्येषु पुरोडाशेषु एवम् अधिश्रयणोक्तेन उत्पत्तिक्रमेणैव कर्तव्या । एविति बहु-
वचनमैनद्वाप्रपेक्षया । समानश्चाय न्यायसर्वहविषाम् , विशेषहेत्वभावात् । तेन
हविर्गणेषु चरुदोहादिव्योत्तिक्रमेणैव हविषु संस्कारा भवन्ति । अत ऊर्ध्व-
मिति च अत पूर्वमविभक्तत्वादविषामानुपूर्व्यासंभवादुक्तम् । न तु तत्र न्यायत्वात् ।
अतो विकृतिषु सति सम्भवे पूर्वत्राप्ययेव न्यायो द्रष्टव्य । यथा नानाबीजादेषु
निरुपाभिमर्शनादनिम् (रु).

[अतिदेशकर्मक्रमः]

एवमनुपूर्वाणीत्याभेयस्य कृत्वा उचरस्य सस्कार. प्रथनादिः ।
एवेत्यवधारणादेकदेवत्येष्वपि यथा^१ प्रथमः कृतस्तथोचरस्सकार । पूरु
पुरोडाशेषु अन्येन हविषाऽव्यवेतेषु । व्यवाये तु वायव्यस्य पयस.
कृत्वाऽभिघारणोद्वासने^२ तत एककपालस्य सौर्यस्य ; अत ऊर्ध्वमिति
वचनात् ॥

[उपदेशापक्षे स्वसंमतिः]

पूर्वं तु प्रोक्षणादयस्संस्कारास्तत्रेण^३ भवन्ति ॥ २३३ ॥

(सू) ^४ समानजातीयेन कर्मणैकैकमपवर्जयति ॥ २३४ ॥

[समानकर्मसु ऋमव्यकस्था]

(भा) समानजातीयैनैकप्रकारेण कर्मणैकस्य परिसमाप्ति ।^५ नान्यस्य
(स्याकु) तु कृत्वा प्रथनमन्यः प्रथयते ॥ २३४ ॥

(बृ) एवमनुपू—ऽव्यवेतेषु—यथा अश्वप्रतिग्रहेष्टव्यादिषु ।

व्यवाये तु^६—शुनासीरीयादौ^७ शुनासीरीयस्योद्वासन कृत्वा ॥

समानजातीये—परिसमाप्तिः—प्रथयते—^८ अन्यस्येति केषु-
चित्कपालेषु प्रथने कृते हविरन्तरस्य प्रथनम् । एव(बृ) पूर्वेष्वपि कपालो-

^१ संस्कार कृत—ट. ^२ तत्र—ख ^३ सम्भवन्ति—(मु रा) ^४ अत्वें
मुत्पत्तिक्रमेण हविष्णु संस्कारणा प्रवृत्ति । त एव सस्कारः किं काष्ठानुसमय-
न्यायेन एकैकत्र काण्डश कार्या^२ उत पदार्थानुसमयन्यायेन एकैकस्सकार सर्वेषु
परिनिष्ठापनीय^१ इत्येष्वाक्याभिमत न्याय दर्शयति,—समान+र्जयति,—
एकविधिचोदित एको व्यापार (समानजातीय) कर्म । तस्य वहुषु क्रियमाणस्य
व्यक्तिनानात्वात् समानजातीयत्वाभिमान । तेन एकैक हविरनुसमेत्यापवर्जयति—
निवृत्तार्थं करोति , न तु भिजाती यैनेकैकमित्यर्थ । तथाथा प्रथमस्य कृत्वा
प्रथन द्वितीयस्य करोति । तथैव श्लक्षणीकरणादीनि । एवं च पदार्थानुसमय एव
सर्वत्राभिमत इत्युर्कं भवति , आह च सत्याषाढ । मीमांसकाश्वाहु ‘ संयुक्ते तु
प्रक्रमात् दन्त स्यात् इतरस्य तदर्थत्वात् ’ (५-२-६) इति (रु) ^५ नान्यस्य
कृत्वा प्रधानमन्य—ख ग नार्थस्य कृत्वा—ट. ^६ साभिघारणदि—ट ^७ व्यवा-
येषु—ट ^८ शुनासीरीयादौ—ट. अर्थस्य—ट

(सू.) यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते ॥२३५॥

[तन्त्रभूतानिकर्माणि]

(भा) ^१ विभवन्तीति बहुवचनात् पूर्वाण्यपि सकृत्तिरुसाभिमत्रणादीनि पर्यग्निकरणान्तानि च नानाबजिष्वपि ॥

[आवर्तनीयकर्माणि]

अविभवता चावृत्तिः निरुसाभिमर्शनादीनाम् ॥ २३५ ॥

(सू.) उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताभिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वाणि कपालान्याभिप्रथयति ॥ २३६ ॥

[प्रथनप्रकारः]

(भा) यथा सर्वाणि कपालानि ^३ प्राप्नोति पुरोडाशस्तथा प्रथयति ॥ २३६ ॥

(सू.) ^४ अतुङ्ग ^० मनपूपाकृतिं ^६ कूर्मस्येव प्रतिकृति-मश्वशफमात्रं करोति ॥ ४ ॥ ७ ॥ २३७ ॥

(भा) तुङ्ग. उच्च ॥ २३७ ॥

(सू.) ^७ यावन्तं वा मन्यते ॥ ५ ॥ ८ ॥ २३८ ॥

पधानादिष्वैकैकस्य गणस्योपधाने ^८ समासेऽन्यस्यारम्भ. , कर्मणेति प्रकृत त्वात् ॥

विभवन्तीति—ष्वपि—वरुणप्रधा सादिषु । अपि वा पौष्ण इति पक्षे हविरन्तरव्यवायेऽपि विभवता सकृत्प्रयोग ^९ ॥

^१ प्रभवान्ति—क ‘यदि विभवतीति वक्तव्ये यानि विभवन्तीति’ इति पाठ द्वयते पुण्यपत्तनमुद्दिते यानि कर्माणि सकृकृतान्येव सर्वेषामुपकाराय प्रभवन्ति तानि सकृदेव क्रियन्ते नत्वैकैकस्य , यथा पर्यग्निकरणादीनि । बहुवचनात् प्रोक्षणादीनि च सर्वाणि ॥ (ह) ^२ यथा सर्वाणि कपालान्याभितिष्ठति पुरोडाशस्तथा प्रथयतीत्यर्थ (ह) ^३ प्राप्नोतीति तथा—ग ^४ अतुङ्ग.—अनुच्छपृष्ठ , न चापूपवद-तिनीच (ह) ^५ मनयूपा ^२—क ^६ तेऽपश्यन् पुरोडाश कूर्म भूत सर्पन्तम् इति कूर्मकृतिसस्तवादिव्यर्थ (ह) ^७ यावन्तमिज्याया शेषकार्याणा च पर्याप्त मन्यते तावन्ताभिति शकप्रमाणविकल्प (ह) ^८ परिसमासे—ट ^९ योग इति—ट

(सू) तं न ^१सत्रा^२पृथुकरोतीत्येके ॥ ६ ॥ ९ ॥
॥ २३९ ॥

[पुरोडाशाङ्कतिपक्षभेद.]

(भा) सत्रापृथुरतिपृथुरित्यर्थः । कूर्मप्रतिकृत्या विकल्प ॥ २३९ ॥

(सू) त्वचं गृहीष्वेत्यद्विः शुक्षणी करोत्यनतिक्षारयन् ॥ ७ ॥ १० ॥ २४० ॥

(भा) ^३अनतिक्षारयन्—यथा न पतत्युदकम् ॥ २४० ॥

(सू) अन्तरित^४ रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवी॒षि त्रिः ^५पर्यग्नि कृत्वा देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्युल्मुकैः ^५परितपति ॥ २४१ ॥

[पर्यग्निकरणे पक्षभेद.]

(भा) सर्वेषां हविषां त्रिः पर्यग्निकरणं दोहयोरपि । ब्राह्मणे पुरोडाश-

[विकल्पनीयौपक्षौ]

(बृ) सत्रापृथुः—विकल्पः—यावन्त वा मन्यत इत्यस्मिन् पक्षे कूर्मकृतेस्सभवादश्वशफमात्रेण विकल्प्यते । अकूर्मप्रतिकृत्येति केचित्पठन्ति, तस्यार्थश्चिन्त्य ।

अक्षारयन्—त्युदकम्—कपालेषु ॥ २४० ॥

सर्वेषां—योरपि—सायदोहमप्यानीय भरद्वाजमतात् ।

ब्राह्मणे—मतात्—यत्पुरोडाशस्स ईश्वरो यजमानमित्यादिषु

^१ अत्यर्थं पृथु न कुर्यात् । अल्प तु पार्थव समतमित्येके मन्यन्ते इत्यर्थं (रु) ^२ पृथुम्—क । ^३ अनतिक्षारयन्—यथा पुरोडाशमतीत्य नाम क्षरन्ति तथा (रु) ^४ परित उल्मुकनयन—पर्यग्निकरणम् । तद्वैहयोरपि करोति सर्वाणीति वचनात् । तथा च भरद्वाज—पर्यग्निकरणकाले दध्युपदधातीति । तत्र यदाप्याहवनीये हविश्वरपण भवति तदाऽपि प्रातदौहस्य गाहैष्वयस्थित्वात् तेनाभ्यन् पर्यग्निकरण सामर्थ्यात् । ^५ प्रति—क । परितपति—परितस्तपति पुरोडाशम् (रु).

(भा) ग्रहण प्रदर्शन^१मापस्तम्बस्य मतात् । * मीमांसकाना^२ द्विबहूनां

^३ पुरोडाशानाम् । परितपन—समन्ततस्तपनम् ॥ २४१ ॥

(सू.) अग्निस्ते तनुवं मातिधागिति दर्भैरभिज्वल-
यति^५ ज्वालैर्वा ॥ ९ ॥ १२ ॥ २४२ ॥

[अभिज्वलनमस्पर्शे]

(भा) अस्पृशद्विरभिज्वलयति उपरि ज्वलयति ॥ २४२ ॥

(सू.) ^६अविदहन्तश्चपयतेति वाचं विसृजते ॥ १० ॥
॥ १३ ॥ २४३ ॥

[बहुवचनप्रयोगविषय]

(भा) अविदहन्त इत्याग्निं बहुवचनम् ॥

(वृ.) पुरोडाशग्रहण प्रदर्शनार्थम् । अतस्सर्वेषां पर्यग्निकरणम् ॥

[मीमांसकाशयः]

मीमांसकानां—शानाम्—एकवचनमात्रा^७विवक्षाया द्विबहूनां
पुरोडाशानां पर्यग्निकरणम् । प्रकृत्यर्थाविवक्षाकारणाभावात् । अतो
न दोहयोः ॥ २४१ ॥

[अस्पृशाद्विः इति विशेषण फलोक्ति]

अस्पृशद्विज्वलयति—अग्निस्ते तनुवं मातिधागित्याहान-
तिदाहाय इति श्रुते ॥ २४२ ॥

[बहुवचनोपपत्तिः]

अविदहन्त इत्याग्निं बहुवचनम्—पूजार्थम् । पूजितो-

^१ मापस्तम्बस्य मीमांसकाना—क * (३ १-१५ शाबरभा) ^२ बहूना—ग

^३ पुरोडाशानामे व—क ^४ अस्पृशद्विभिज्वलयति दर्भै उपरि ज्वलयति (रु).

^५ ज्वालै—ज्वलद्विस्तृणादिभि (रु) ^६ तामभिवासयन् विसृजत इति प्रशुक्तस्य
वाग्विसर्जनस्यायं काल प्रदर्शयते । तामभिवासयन् इति लक्षणार्थे । भस्मनाभि-
वासनपूर्वकालस्य लक्षणेत्युक्त भवति । सप्रैषोऽयमाग्निं प्रत्यविक्षितबहुवचन-
स्तस्यैवोत्तरत्र श्रपणविधानात् (रु) ^७ क्षायाम्—क

(सू.) आग्नीधो हवी॒षि सुश्रृतानि करोति
॥ ११ ॥ १४ ॥ २४४ ॥

[सुश्रृतकरणे विशेषः]

(भा) स चार्थकर्म करोति ॥

(सू.) संब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं
भस्मा^१ध्यूहति ॥ १२ ॥ १५ ॥ २४५ ॥

[अभिवासनस्वरूपादि तस्याध्वर्यवत्वं च]

(भा) अभिवासन—भस्माध्यूहनमुपरि पाकार्थम् । तमध्वर्युः, ताम-
भिवासयन्निति लिङ्गात् ॥ २४५ ॥

(सू.) ^२अत्र वा वाच विसृजेत् ॥ १३ ॥ १६ ॥ २४६ ॥

(वृ.) शामीग्रस्तथा श्रपयति यथा न क्षामस्याद्यात्ययो वा ॥ २१३ ॥

[अर्थकर्मतोपादनम्]

स चार्थकर्म करोति—तुष्णीं सम्यक् श्रपणं करोति ।
हवी॒षिति बहुवचनादन्यत्रापि हविश्श्रपणे यदर्थकृत्यं तदामीध्र एव
करोति यन्मन्त्रेण तदेवाध्वर्यु ॥ २४४ ॥

[आध्वर्यवत्वोपषत्तिः]

तमध्वर्युः—लिङ्गात् इति—संवपन् वाच यच्छतीत्यध्वर्योर्वाग्य-
तत्वात् तामभिवासयन् विसृजत इति तस्यैवाभिवासनं कुर्वतो विसर्ज-
नोपदेशादाध्वर्यवमभिवासन नामीग्रकर्म अभिज्वलनदर्भमस्मनामेवाभि-
वासनम् ॥ २४५ ॥

¹ अध्यूहति अध्वर्यु—अभिवासयतीत्यर्थ (रु). ² इदं सूत्र क—पुस्तके
न दृश्यते I अस्मिस्तु कल्ये तामभिवासयन्निति सञ्चाभिवासनोत्तरकालो लक्षितो
भवति । तेन अविदहन्तश्श्रपयतेति सप्रैषोऽप्यत्रोऽक्षयते II (रु)

(स्तु) अङ्गुलिप्रक्षालनं^१ पात्रीनिर्णेजनं उल्मुके-
नाभितप्य स्फेनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखाति
^२ प्राचीरुदीचीर्वा ॥ १४ ॥ १७ ॥ २४७ ॥

[रेखापर्वगमनिभेदः]

(भा) प्रथन शुक्षणीकरण च कृत्वाऽङ्गुलिप्रक्षालन यथा न लेपससर्ग । अभिवासयन् वर्तमानेऽभिवासने समाप्ते वा प्राचीरुदीचीरिति लेखापरि-
समाप्ते प्राच्यामुदीचिता वा दिशि प्रागपर्वगा एव तु लेखा । केचिच्चिन्ननयनार्थत्वात्प्रत्यगपर्वगा इति ॥ २४७ ॥

[अङ्गुलिक्षालननौमित्तिकं उपात्तचनिमित्तमुपलक्षणम्]

(वृ) प्रथन—संसर्ग इति—एकस्य प्रथने कृते पुनरङ्गुलिप्रक्षाल-
नम् । तथा शुक्षणीकरणे च कृते हविरन्तरलेपससर्गर्थम् । लेपससर्गे
हविस्ससर्गनिमित्तं नैमित्तिकं भवति । एवमुद्रासनावदानेष्वपि अङ्गुलि-
प्रक्षालनोदकं पात्रीनिर्णेजनेन ससृज्य उल्मुकेनाभितापं कार्यं
अभिवासयन् विसृजत इति वचनात् वर्तमानेऽभिवासने वाग्विसर्गः
समाप्ते वा । अध्यूहनोचरकालम् । अत्र वा वाच विसृजेदिति वचनात् ।
अविदहन्तश्श्रपयतेति मन्त्रोच्चारणेन वा वाग्विसर्गः ॥

दिशीति—एकैकलेखाग्रसमाप्ति ।

[लेखापर्वगेष्ठिभाषाविरोधाब्दिः परिहार पक्षान्तराशयश्च]

प्रागपर्वगा एव तु लेखाः इति—तिसृणामन्त्यलेखा प्राच्या-
मेव भवति । यद्यपि परिभाषाया उदगपर्वगत्वमुक्तम् ; तदत्र नोपपद्यते ।
केचित् निनयनाङ्गत्वात् निनयने प्रत्यगपर्वगनियमात् प्रत्यगप-
र्वगा इति वदन्ति ॥ २४७ ॥

^१ अङ्गुलय प्रक्षाल्यन्ते येन । येन च पात्री निर्णिज्यते तदुभयमपि
सहगृहीत जलम् उल्मुकेनोपरि गृहीतेन तापयति । ब्राह्मणेऽप्युक्तम् ^२ प्रागायता
तथोदीची । ताश्चोभय्योऽपि पञ्चमायामारभ्य पूर्वान्ता लेखा लेखितव्या (स).

(सू) तास्वसऽस्यन्दयंक्षिर्निं^१नयति प्रत्यगपवर्गमेक-
ताय स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥१८॥२४८॥

(भा) असस्यन्दयन् यथा न निर्गच्छत्युदक लेखाभ्यः । एकतप्रभृ-
तयोऽद्भ्यो जाता इत्याप्या । ^२तेभ्योऽपनीयोत्तरपरिग्रह ॥ २४८ ॥

(सू) ^३निनीय वाऽभितपेदभितपेत् ॥ २४९ ॥

इति पञ्चविंशी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये अष्टम पटल ॥

इति प्रथम प्रश्न ॥

(भा) ^४अथातोदर्शपूर्णमासौ, इमा, उत्तरेण, पृथिव्याः, प्रेय, यत्कृष्णो
रूप, अमावास्याया, उत्पूतेन, सब्य, एतानिव, अमावास्यायां, निष्टस,
उत्स, ओषधयः, उदित आदित्ये, अत्र पूर्ववत्, वानस्पत्याऽसि,
चतुरोमुष्टीन्, सशूकाया, उच्चै, देवेभ्यै, आहवनीये, एव, प्रक्षालि-
तायां, समानजातीयेन, पञ्चवि ८शति ॥

अथात, उत्तरेण, अमावास्याया यदह, अमावास्यायां रज्या,
उदित आदित्ये, सशूकाया, आहवनीये, प्रक्षालितायामष्टौ ॥

[आप्यशब्दविवरणफलम्]

(वृ) असऽस्यन्दयन्—योत्तरपरिग्रहः—आप्यलेप निनीयोत्तर परि-
ग्राह परिगृह्णीयादिति अस्याऽप्यशब्दस्य व्याख्यानार्थम् अद्भ्यो जाता

^१ तासु बोहरस्यन्दयन् एकैकेन मञ्चेण एकैकत्र सकृत्सकृचिनयति । न तु एकैकत्र निनयनावृति त्रिलिंगवचनात् (रु) ^२तेभ्यो निनीयोत्तरपरिग्राह (रामा) ^३रेखासूदकं निनीय तत्र वा पृथगुल्मुकेनाभितपेत् । द्विषक्ति प्रश्न-
समामिसूचिका—रु ^४पूर्वत्रैवार्थतोव्याख्यात मित्याशयो भाष्यकारस्य । अस्मात्
खण्डिकासंग्रहवाक्यात् प्रश्नेऽस्मिन् १८, २३ खण्डे द्विनीयसूत्रोपक्रमावित्यवगम्यते ।
खण्डिकासंग्रह अन्ततो वैपरीत्येन कोशेऽन्यस्मिन् दर्शित । अस्मिन् क्रमे १८,
२३ खण्डयोरूपक्रमोऽस्मन्मुद्दितकम् एव दृश्यते.

अथ द्वितीयः प्रश्नः.

(सू.) देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय
इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्र्य हरस्ते मा
प्रतिगामिति दर्भेण संमृज्य^१ ^२ अपरेणाहवनीयं
यजमानमात्री^३मपरिमितां वा प्राचीं वेदिं करोति
॥१॥२५०॥

[संमार्गे वेद्यां च विशेष.]

(भा) सुववत् स्फ्यसमार्ग इत्युपदेशः । ^४ आहवनीयसमीपे वेदिः ।

(वृ) इति । यदद्वयोऽजागन्त तदाप्यानामाप्यत्वमिति निर्वचनादेकतादय
आप्या ॥ २४९ ॥

इति श्री कौशिकेनरामामिचिता कृताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्ते
प्रथमेप्रश्नेऽष्टम पटल ॥

॥ समाप्तक्षेपश्च ॥

[उपदेशपक्षस्वपक्षयोराशयः]

सुववत् स्फ्यसंमार्ग इत्युपदेशः—पात्रसमार्गरूपत्वात् ध्रुवा^१
प्राशित्रयोरिव मुरुयभूतसुवर्धमक्त्वमित्यभिप्राय । स्वमते तु ध्रुवाप्राशि-
त्रयोः सुग्भिस्समानविधानात् स्फ्यस्य सुवर्धमक्त्वविधानाभावादनियम ॥

आहवनीयसमीपे—दन्तरम्—अन्तराल गार्हपत्याहवनीययो-
चतुर्विंशत्यादि^५पक्षे ॥

^१ इदं पद कपुस्तके न दृश्यते ^२ गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमहत्वेऽपि आहव-
नीयानन्तर्यै वेदर्दशेयज्ञपरेणाहवनीयमिति(ह) ^३ अपरिमितशब्द सर्वत्रोक्तात्माणा-
दधिकविषय इति न्यायविद । अपरिमित प्रमाणाद्युय इति काल्यायन । अपरिमित
शब्दे संख्याया ऊर्ध्वमिति भरद्वाज (ह). ^४ संभवेत्—संगृहीयात् (ह). ^५ पक्षेऽपि-क-

(भा) यत्रापि महदन्तरं प्राक्षुन यजमानमात्री ॥ २५० ॥

(सू) यथा सन्नानि हवीःषि ^१संभवेदेवं ^२तिरश्चीम् ॥ २ ॥ २५१ ॥

[संभवेदिति पदविवक्षितार्थः]

(भा) यथा सन्नानि हवीःषि सभवन्ति तथाऽस्याविस्तीर्णता ॥ २ ॥

(सू) वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पग्रथे पृथिवीं पार्थिवानि गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात् ^३स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिसंसार्षुपरिष्ठाद्वा ॥ ३ ॥ २५२ ॥

[संमार्गकालमतिभेदः]

(भा) “समार्गं कृत्वोपरिष्ठात्त्वनिप्रत्यवेक्षणात्माक् ।” केचित् खनि प्रत्यवेक्षणं कृत्वा ॥

(वृ) ^४प्राक्षुन—प्रागायता । यजमानमात्री ॥ २५० ॥

[संमार्गकालावधारणफलम्]

संमार्ग—त्प्राक्—उपरिष्ठाद्वेत्यस्य व्याख्या ;—स्फ्यसंमार्गं कृत्वा स्तम्बयजुषं उपरिष्ठाद्वेदिसमार्गः । खनिप्रत्यवेक्षणात्माक् । स्तम्बयजुरङ्गं वेदिसमार्गं पुरस्तादुपरिष्ठादिति निर्देशात् पुरस्तात्सामिधेनीनामितिवत् । उपसत्सु त्वशक्यत्वान्निवर्तते । संसर्गः स्तीर्णपक्षे ॥

[पक्षान्तराशयः]

^५केचित् खनिप्रत्यवेक्षणं कृत्वा इति—प्रत्यवेक्षणस्यापि स्तम्बयजुरङ्गत्वाभिप्रायेण ॥

^१तिरश्ची—तिर्यग्विस्तीर्णम् (र) ^२विस्तीर्णा स्यात् (क) ^३स्तम्बयजुरिति अनन्तरस्य कर्मणो नाम तस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा संमार्षि (र) ^४प्राक्षु इति ग—पुस्तके मूलप्रतीकग्रहणेन । तस्य भाष्याऽठत्वसूचनात् प्रागायतेत्यश्य विवृत्तरूपता सच्यते ग—पुस्तकानुरोधेन । अन्येषु त्रिषु कोशेषु प्राक्षुन इति पद न दश्यते.

(भा) येन तुणेन स्फ्यसमार्गस्तदुत्करे प्रक्षेपत्यन्यचैव विघम्, यद्वै यज्ञियस्य कर्मण इति लिङ्गात् ॥ २५२ ॥

(स्म.) ^१पूर्वार्धाद्वेदेवितृतीयदेशात् स्तम्ब॑यजुर्हरति
॥ ४ ॥ २५३ ॥

(भा) पूर्वमर्धं पूर्वार्धम् । पूर्वार्धाद्वेदेः ईषद्विगततृतीयदेशो^३ वितृतीयदेशः तस्मात् । स्तम्बयजुरिति तृणस्य छिचस्य पांसूना च नामधेयम् ॥ २५३ ॥

(स्म.) पृथिव्यै वर्मासीति तत्रोदगग्रं प्रागग्रं वा दर्भं निधाय पृथिवि देवयजनीति तस्मिन् स्फ्येन प्रहृत्य अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणान् पांसूनपादाय व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा ॥ ५ ॥ २५४ ॥

उत्करेतृणपक्षेप्रमानोपपत्तिः ।]

(बृ) येन तुणेन लिङ्गादिति—यज्ञसबन्विद्रव्यस्य कृतप्रयोजनस्य सामान्येनोत्करे प्रक्षेपस्त्रप्रतिपत्तेः सिद्धवदनुवादात् ॥ २५३ ॥

ईष—देशः;—स्तम्बयजुस्तत्रापि । ईषद्विगततृतीयदेशो वितृतीयदेशः । तस्मात् देशात् ।

[नामधेयत्वप्रयोजनम्]

स्तम्बयजु-नामधेयम्—तस्मादुपसत्स्वपि स्तम्बयजुशशब्दो
स्त्र्यः ॥ २५३ ॥

^१ वेदे पूर्वार्धात् । तत्रापि विगतवेदितृतीयदेशात् । पूर्व वेदितृतीय हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्य शूर्वार्धादिति यावत् (रु) ^२ स्तम्बयजुरिति सतृणाः पासवोऽभिधीयन्ते तयोगात्कर्म च क्वचित् (रु). ^३ देशोऽपि-ग

[प्रत्यवेक्षणे विशेषः]

(भा) प्रत्यवेक्षणं तस्मिन्नेव देशे ॥ २५४ ॥

(सू) ^१बधानं देव सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीय-
देशे उदगिद्विपदे अपरिमिते वा वेदेनिवपति ॥ ६ ॥
॥ २५५ ॥

(भा) बधानं देव सवितरित्युत्तरतो निवपति । कस्योत्तरतः ? यः
पुरस्ताद्वितृतीयदेशो वेदेस्तस्मीप उत्तरतः । समीपसप्तमीयम् । उत्त-
रतो वितृतीयदेशस्य समीपे । कियत्यध्वनि निवपति ? द्विपदे अपरि-
मिते वा । उदगिति कर्तुर्सुखवाद । पुनर्वचनादुद्भुखो निवपति
॥ २५५ ॥

(सू) स ^२उत्करः ॥ ७ ॥ २५६ ॥

(भा) त न्युपसुत्करम् ॥

(सू) अरहस्ते दिवं मास्कानिति ^३न्युपमाग्रीघोऽज्ञ-
लिनाभि^४गृष्णाति ॥ ८ ॥ २५७ ॥

[प्रत्यवेक्षणेव्यवस्था]

(वृ) प्रत्यवेक्षणं तस्मिन्नेवदेशे — वेदे : । उपसत्यु स्तीर्णपक्षे यज-
मानमेव प्रत्यवेक्षते ॥ ५ ॥ २५४ ॥

[उद्भुखत्वलाभः]

‘ पुनर्व-भुखो निवपति—उत्तरत इति सिद्धे उदगिति पुनर्व-
चनादुद्भुखो निवपतीत्यर्थ ॥ २५५ ॥

¹ एतदुक्त भवति—पूर्वं वेदितृतीय हित्वा अनन्तरदेशादुदगिद्विपदे ततोऽधिके वा
देशोऽतीते निवपतीति । वक्ष्यति च महावेद्या चात्वालात् द्वादशसु प्रकमेषु प्रत्यगुत्तर
स्तावस्येवाच्चन्युदग्यथा चात्वाल इति (रु) ²यत्र न्युप स्तम्बयज्ञ स देश उत्कर
इत्यर्थ (रु) ³याजमाने तृत्करमभिगृह्यमाणमिति तात्स्थ्याभिप्राय वेदितव्यम्
(रु) ⁴ उत्करे न्युपं स्तम्बयज्ञलिना गृह्णातीत्यर्थ. (रु).

[अभिग्रहणस्वरूपम्]

- (भा) अभिग्रहणम्- उपर्युक्तलिनाऽचाल्यमानस्य ग्रहणम् ।
 (सू.) ^१ एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति ॥९॥
 || २५८ ||
 (सू.) तूष्णीं चतुर्थं रुहन् सर्वं दर्भशेषं हरति ॥
 || १० || २५९ ||
 इति प्रथमाखण्डिका ॥
-

- (सू.) अपारुरुम देवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये ;
^२ ग्रहरणोऽरुद्धां मापसदिति तृतीये । अपहतोऽरुः
 पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयेऽपादानोऽपहतोऽ-
 रुः पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीये ॥१॥
 || ११ || २६० ||
 (सू.) अवबाढः रक्ष इति द्वितीये निवपन् ^३ आग्नी-
 ध्रोऽभिगृह्णात्यवबाढोऽधशः स इति ^४ तृतीयेऽव-
 बाढा यातुधाना इति चतुर्थे ॥२॥ १२॥ २६१॥
 (सू.) द्रप्सस्ते द्यां मास्कानिति ^५ खनिं प्रत्य-
 वेक्ष्य स्फ्येन वेदिं ^६ परिगृह्णाति वसवस्त्वा
-

[अभिग्रहणेविशेषः]

- (वृ.) अरुस्ते इत्येकवचनात् सतृणपांसुयुक्तस्य देशस्याभिग्रहणम् ;
 उत्करमभिगृह्णमाणमिति दर्शनाद्याजमाने । अभिग्रहणम् ;—दिवः
 पर्यबाधन्तेति दर्शनात् ॥ २५७ ॥
-

^१ एव त्रयो हरणपर्याया भवन्ति (रु). ^२ प्रहियते येन मन्त्रं प्रहरण
 तथाऽपादान (रु) ^३ अभिग्रहणमन्यामोहार्थम् (रु) ^४ यत पासव उपासा
 स प्रदेश खनि (रु) ^५ परिगृह्णाति-परित स्वीकारचिह्नं रेखादि करोति (रु),

(सू.) परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो ^१रुद्रा
इति पश्चादादित्या इत्युत्तरतः ॥ १३ ॥ २६२ ॥

[रौद्रेऽपामुपस्पर्शनेमतिभेदः]

(भा) एकस्मिन्नेव ^२रुद्रेऽपामुपस्पर्शनमिति न्यायः । बहुरुद्रेऽपी-
त्युपदेशः ॥

(सू.) अपारुहम् देवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो
जहीति स्फथेनोत्तमां त्वचमुद्घन्ति ॥ २६३ ॥

(सू.) ^४समुद्घतस्याग्नीध्र उत्करे त्रिनिवपति ॥ १५ ॥
॥ २६४ ॥

(सू.) इमां नराः कृणुत वेदिमेतं देवेभ्यो जुषामादित्या
उपस्थे । इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पोषा
यजमानं विश्वनित्वति ^५संप्रेष्यति ॥ ६ ॥ १६ ॥
॥ २६५ ॥

[न्यायोपदेशपक्षयोः प्रत्येकमाशयः]

(वृ.) एकस्मिन्नेव रुद्रे अपामुपस्पर्शनमिति न्यायः इति—
रौद्राक्षसेत्यत्र मीमांसकमत्या आग्नेयमितिवदेकदेवतासबन्धित्वावगमात्
रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्त्वति बहुरुद्रसम्बन्धे नापामुपस्पर्शनमिति ॥

बहुरुद्रेऽपीत्युपदेशः इति—मारुतवैश्वदेववत् बहुरुद्रसम्ब-
न्धस्याप्युपपत्तेः । ननु एकस्य बहूना वा सबन्धिनियमेन वक्तुमर्हति
रौद्रशब्दो नानियमेन वैषम्यात् ^२ सत्यम्, एकेन रौद्रशब्देन एक

^१ रुद्रास्त्वेत्यत्रनापामुपस्पर्शनम्, रुद्रानुपकारात् रुद्रगणत्वाच्च । तद्द्वि-
कूरैकरुद्रार्थकर्मविषयमिति ब्राह्मणप्रसिद्ध (रु) ^२ रौद्रे-ग ^३ उत्तमा त्वचं—
वेदिभूमेश्वरारितर्णीं मृदम् (रु) ^४ समुद्घतम् (रु) ^५ संप्रेष्यतीति परिस्तरणसंप्रेषे-
णम्यास्त्वात् तम् । अथवा परिकर्मणश्च वेदिं कुर्वन्ति, सौमिकेऽस्मिन् संप्रेषे तथा
दर्शनात् (रु).

[इमां नरा इत्यादेरध्वर्युसंस्कारता]

(भा) स्वयमात्मानमनुजानीयादिति^१ लिङ्गात् । स्वय वा आत्मसस्कारो विलिङ्गेऽपि ॥ २६६ ॥

(स्म.) देवस्य सवितुस्सवे इति खनति ब्रह्मुलां
त्रयज्ञुलां चतुरज्ञुलां^२ यावत्पाण्याः^३ शुक्लं तावतीं
^४ पृथमात्रां रथवर्त्ममात्रां^५ सीतामात्रां प्रादेश-
मात्रां वा^६ पुरीषवतीम् ॥ ७ ॥ १७ ॥ २६६ ॥

(बृ) एव सबन्धोऽभिधातव्य अत्र तु नैक रौद्रमुपादीयते ; सर्वाणि
रौद्राण्युपादीयन्ते । ^७ तत्पतीत्यर्थं शब्दप्रयोगे असमानार्थानामपि
सरूपाणामेकशेष इति बहवो रौद्रशब्दाः । अथवा निमित्तगतसरूप्याया
अविवक्षा हवि क्षायतीतिवत् ॥ ^८२६३ ॥

[अध्वर्युसंस्कारतनिर्वाहः]

स्वयमात्मानम^९नुजानीयादिति लिङ्गात् । स्वयं वा—
प्राप्तकाले लोडभिप्रयेण प्रैषार्थत्वाभावात् । अथवा—आत्म-
संस्कारो विलिङ्गेऽपि—प्रैषार्थेऽपि प्रैषलिङ्गाविवक्षया अध्वर्युसस्कारो
मन्त्रोच्चारणेनेति ॥ २६५ ॥

^१ सूत्रकारलि—क २ लावा—क ३ पार्णि—पादस्य पश्चिमभाग तस्य
यावान् शुक्रो भागस्तत्त्वत्वनति (रु) ^४ पृथमात्र—त्रयोदशाङ्गुलमिति बोधायन (रु)
^५ फालकृष्णा रेखा सीता (रु) ^६ पुरीष—जलार्द्धा मृत् (कपर्दिस्वामी) । पासु (रु).
^७ तत् प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगे—घ ^८ २३७त्मे सूत्रे (मु रा) अध्वर्युणा वेदेषु-
रितना भूमित्वचमुद्धताभाग्नीध उत्करे निवपति । इत्यधिक दृश्यते लिखितपुस्तकेषु
तज्जोपलभ्यते , ^९ नुजानीयादिति सूत्रकारलिङ्गात्—क.

[खनितव्यवस्था]

(भा) खननमाग्नीधकर्म । पृथो हस्ततलम् । ^१ सीता ^२ कर्ष ॥२६६॥

[खनेप्रमाणव्यवस्था]

(सू.) नैता मात्रा ^३ अतिखनति ॥ १८ ॥ २६७ ॥

(भा) अतिखननप्रतिषेधाद्यत्र द्वयज्ञुलादयो^४ नुपूर्यन्ते ^५ तत्रादोष इति केचित् । अतीत्यैतानि न खनति , अर्वागन्यदपि प्रमाण लभ्यत इत्यपरे ।

(सू.) दक्षिणतो ^६ वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्ष-
वणां वा ॥ ९ ॥ १९ ॥ ॥ २६८ ॥

इति द्वितीयाखण्डिका

(भा) दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषेणोच्छ्रुताम् ।

(सू.) ^७ प्राञ्छौ वेद्यंसा^८ बुद्धयति प्रतीची श्रोणी पुरस्ता^९ दंहीयसीं पश्चात्प्रथीयसीं मध्ये ^{१०} संनत-
तरा भवति ॥ १ ॥ २० ॥ २६९ ॥

(बृ.) खननमाग्नीधकर्म— इमा नरा इति सप्रैषार्थे परकर्तृत्वाव-
गते: एकस्मिन्नप्याग्नीधे बहुवचन तु पूर्ववत् ॥ २६६ ॥

[नियमाभावपक्षोपपात्तिः]

व्यज्ञुलादिविधानादेव नियमे सिद्धे—

अतीत्यैतानि न खनतीति—इत्यपरे—प्रादेशमात्रादधिकं न

^१ सीता च—ग ^२ कार्षी—क आकर्ष—ख ग ^४ उक्तासु मात्रासु
या या मात्रा अङ्गीकृता तान्तामतीत्य न खनति न्यूनत्वे तु नाताव दोष
इति भाव (रु) ^५ न पूर्यन्ते—क ^६ तत्र दोष—ग ^८ पुरीषभूम्ना यथ
दक्षिणत उच्चाता तद्वासाच्च प्रक्षेपणास्यात् तथाकरोतीचर्थ । तथाच श्रुति,—
यथा वै दक्षिण पाणिरेव देवयजनमिति (रु) प्रप्राञ्छौ—क । ^९ प्राञ्छाबुद्धयति
अभित आहवनीयमुञ्जयात—उदूहति । श्रोणी च प्रतीच्यावभित्तोगार्हपत्यम् (रु)
^{१०} अंहीयसी—तनीयसी (रु) ^{१०} सञ्जमन शुल्बे व्याख्यास्यते (रु).

(भा) अहीयसी—तन्वी ॥ २६९ ॥

(सू) यन्मूलमातिशेते स्फ्येन तच्छिनति न नखेन
२ ॥ २१ ॥ २७० ॥

[नखप्रतिषेधस्यभावः]

नखप्रतिषेधाद्वास्यादिसहकारि स्फ्यस्य स्यात् ॥ २७० ॥

(सू) यत्पुरीषमतिशेते उत्करे तच्चिवपति ॥ ३ ॥
॥ २२ ॥ २७१ ॥

(सू) ^१आहार्यपुरीषां पशुकामस्य कुर्यात् ॥४॥२३॥
॥ २७२ ॥

(भा) यस्या भूमेराहरति तां खनति मद्रेण ॥ २७३ ॥

(वृ) खनतीति द्युक्तुलादिपरिमाणनियमो नास्तीति केचित् ॥ २६७ ॥
नखप्रतिषेधा—स्यादिति—स्फ्येन तच्छिनतीति विषाना-
दन्यस्याप्राप्तावपि नखप्रतिषेधाद्वास्यादेरपि सहकारित्वेन प्राप्ति. ^२तत्र
तत्र नखप्रतिषेधात् अन्यत्र विधृत्यादौ नखप्राप्ति ॥ २७१ ॥
यत्पुरीषमतिशेते—पुरीषबाहुल्ये एकदेशस्योत्करे निवपनम्
॥ २७२ ॥

[नखप्रतिषेधस्वारस्यम्]

आहार्यपुरीषां—अन्यत पुरीषमाहृत्य यस्या वेदेः करणं सा
आहार्यपुरीषा ॥

यस्या—मन्त्रेण—स्फ्यादानादि इमां नराः कृणुतेत्यन्तं वेदि-
देशे कृत्वा पुरीषाहरणस्य स्थाने देवस्य ^३सवितुरिति खनति । ततः
पुरीषमाहृत्य वेद्यां च द्युक्तुलादिपरिमाणं न्युप्य दक्षिणतो वर्षीयसीं
प्राकप्रवणा मित्येव करोति ॥ २७३ ॥

^१ आहार्य पुरीष देशान्तरादस्या सा तथोक्ता (२) ^२अत्र नख.—ष.
तत्र नख—क. ^३ सवितुरपरिति—क २

(सू) यत्प्राक्खननात्तकृत्वा^१ यदाहरेत्^२ नमन्त्रेण
खनेत्^३ ॥ ५ ॥ २४ ॥ २७४ ॥

(सू) ब्रह्मज्ञुत्तरं परिग्राहं परिगृहीत्यामीति ब्रह्माणमा-
मन्त्रय स्फयेन वेदिं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणत-
ऋतसदनमसीति पश्चाद्वतश्रीरसीत्युत्तरतः ॥ २५ ॥
॥ २७५ ॥

(सू) ^४विपरीतौ ^५परिग्राहावित्येके समामन्ति ॥
॥ ७ ॥ २६ ॥ २७६ ॥

(भा) यत्राविहृतेऽग्नौ वेदि. तत्र विपरीतौ परिग्राहौ^६ , तेऽग्निना
प्राञ्छोऽजयन्ति^७ लिङ्गात् ।

(सू) धा आसि स्वधा असीति^८ प्रतीचीं वेदिं स्फयेन
^९योगुप्यते ॥ ८ ॥ २७ ॥ २७७ ॥

(वृ) यत्राविहृतेऽग्नौ-परिग्राहौ इति—मन्त्रविपर्यास ।

तेऽग्निना प्राञ्छोऽजयन्ति लिङ्गादिति—तेऽग्निना प्राञ्छोऽ-
जयन् वसुभिर्दक्षिणा इत्यादि^{१०} यस्यैव विदुषो वेदिं परिगृह्णातीत्यन्तेन
वस्वादिदेवतासम्बन्धिपरिग्रहस्य अभिसाहचर्यात् । अग्न्यभावे ऋतम-
सीत्यादिपरिग्रह पश्चादौ ॥ २७६ ॥

^१ कृत्वा^{११}ह-क ^२त मन्त्रेण-क ^३प्राक्खननात यदाहरेत्पुरीष तत्
खननमन्त्रेण खनेत् । तदा तु द्रयज्ञुलादिनियमो वद्या पुरीषे भवति (रु) ^४विपरीतत्वं
मन्त्रब्यत्यासात् (रु) ^५परिग्रहावेके-ख ^६रुद्रदत्तस्य चैतदनुवादे ‘अन्यन्त्र
नियम’ इत्यधिक तत्तु क्वापि कोशो न इश्यते? ^७एतद्वद्य रुद्रदत्त खण्डयति,
‘प्रकृतौ तुल्यार्थयोर्धर्मयो प्रकृतिवद्विकृतावपि तुल्यवत्प्रासेरनिवारणात अर्थवादोद्व
प्राग्भागपरिप्रहार्थाया प्राग्भिना परिग्रहस्तुतेरुभावापि परिग्राहौ प्रत्यविशेषात् ।
विशेषे चोत्तरपरिग्राहेप्राग्भागपरिग्रहप्रसङ्गाच तस्मातुल्यवद्विकल्पस्सर्वत्र’ इति ।
^८ प्रतीचीं-प्रत्यगपवर्गम् (रु) ^९योगुप्यते—निनोचतममर्किरणार्थं घट्यति ^{१०} इत्यादि ,

- (भा) प्रतीचीं—प्रत्यगपवर्गम् योगुप्यते^१ घट्यति ॥ २७७ ॥
- (सू.) उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते ॥ ९ ॥ २८ ॥ २७८ ॥
- (भा) अनुवीक्षते—पुरम्तादारभ्य पश्चात्समाप्यते ॥ २७८ ॥
- (सू.) ^२ पश्चार्थे वेदेर्वितृतीयदेशे स्फर्यं तिर्यश्चं स्तब्ध्वा संप्रेष्यति ग्रोक्षणीरासादयेभ्माबर्हिरुपसादय सुवं च सुवश्च सं मृद्गिः पलीः सञ्चायेनोदेहीति ॥ २७९ ॥
- (भा) एकवचनेन द्विभार्यबहुभार्ययोरपि । पलीः सनहेति आग्नीध्रसस्कारः ।
-
- (वृ) प्रतीचीं—घट्यति—घट्टन प्रत्यगपवर्गम् ॥ २७७ ॥
अनुवीक्षते—समाप्यते—घट्टनवत् ॥ २७८ ॥
एकवचनेन—सनहेति— अनेकपलीकप्रयोगस्यापि प्रकृतित्वादूहासभवात् । न चैकपलीक एव मन्त्रव्यवस्था ! यथा अग्निं गृह्णामीत्यस्यस्कालायाम् । प्रैषकाले पलीनामपि सञ्चिहितत्वात् असमवेतत्वेन पलीसस्कारत्वाभावात् । न च पाशमन्त्रवत् प्रकृत्यर्थ ॥
आग्नीध्रसंस्कारत्वात्—प्रैषस्य ॥ २७९ ॥
-

^१ घट्यति—क ^२ पश्चार्थे वेदेरित्यादि पूर्वार्थद्वेदेरित्यादिना व्याख्यात । पाश्चात्य वेदितृतीय हित्वा मध्यमस्य वेदितृतीयस्यापरार्थे इत्युक्त भवति । परार्थत्वात्संप्रैषस्य आग्नीध्र एतानि कर्मणि कुर्यात् । आर्वयुरेव वा करोति । संप्रेषे परानुपादानात् । आग्नीध्रोऽस्मानम् ‘आग्नीध्रो हृषीषीत्यादिवच्च विशेषावचनात् । स्वयमात्मानमनुजानन्यादिति न्यायेन आत्मन्यापि सप्रैषोपपत्तेश्च । न चैव संप्रैषानर्थक्यम्, कर्तुंसंस्क रार्थत्वात् । ‘इत्याहानुपूर्वतायै’ इति श्रुतेश्च । उर्कं च कात्यायनभारद्वाजाभ्यामपि । पलीद्वित्ववहुत्योरपि पली सञ्चहेत्यविकार प्रकृतावृहप्रातषेधत् । न च सप्रैषस्य निवृत्तिः पलीप्रतिपदिकर्थसमवाये तद्वृणसंख्याविरोधमात्रेण मन्त्रबाधस्यायुक्तत्वत् । जातिसख्याविवक्षयाऽपि कथं चिदेकवचनोपपत्तेश्च एव च प्रकृतिसिद्धस्मैवस्य विकृतावप्यनूह (रु)

[संस्कार्यान्तर प्रैषवचन संपत्तीयविशेषादिः]

(भा) आत्मसंस्कारो वा न पत्तीसंस्कारः । ^१वर्तमानोप्यमुष्या अर्थे प्रयुक्त ^२इत्यग्रहणात् जात्यभिधानम् । क्रमेण सञ्चहनम् । युक्ताम इत्यावृत्तिः । ^३सपत्नीये तु होमाङ्गत्वात् माभूदावृत्तिः गुणवेन प्रधा-

[संस्कार्यान्तरमध्वर्युरित्यत्रहेतु]

(बृ) आत्मसंस्कारो वा—अध्वर्यो — स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवत्^४ । अत एवानेकपत्तीकप्रयोगेष्यन्यतरसंस्कारार्थतया एकवचनान्तस्य प्रयोगः । ^५न च पत्ती संस्कारः ॥

[प्रैषे एकवचननियमोपपत्तिः.]

वर्तमानोप्य—भिधानम्—एकवचनान्ततया वर्तमानस्याप्य-मुष्या^६ अर्थे प्रयुक्त इति विशेषाग्रहणम् । तस्मात् पत्तीजात्यनुवादादेकवचनान्त एव ^७सर्वथा प्रैष ॥

क्रमेण संनहनम्—अनेकपत्तीके ।

[प्रासङ्गिकोक्तिः]

युक्ताम इत्यावृत्तिः—साच्चिहितपत्तीसंस्कारत्वात् । पत्तीमञ्चनिरूपणप्रसङ्गादन्यदप्युच्यते,— देवपत्त्वयुपस्थानस्य चेन्द्राणीवेत्यस्य चावृत्तिः ॥

[संपत्तीये आवृत्तिविरहोपपादनम्]

संपत्तीये तु—नैवम् । होमाङ्गत्वान्माभूदावृत्तिः—रन्याद्यत्वादिति—यद्यपि सपत्ती पत्येति मन्त्रे पत्त्वा फलाशंसन विक्षितम्, तथाऽपि सपत्तीय जुहोतीत्येकस्य होमस्य अदृष्टार्थत्वेनोपदेशात् तत्साधनत्वान्मन्त्रस्य अनेकपत्तीकेऽपि नावृत्तिः । सर्वपत्ती-

^१ वर्तमानस्याप्यवर्तमानस्यापि—ट (रु) ^२ इत्यर्थग्रहणात्—क ख.

^३ सपत्तीयतु ^४—ट ^४ अपत्तीसंस्कार अत एव—क ^५ नपत्तीसंस्कार—घ ट

^६ मुष्मा—ख अमुष्या ^७ प्रयुक्त—ट. ^७ सर्वदा—घ सर्वत्र ‘—क

नावृत्तेरन्याय्यत्वात् । जात्याभिधान ऊहस्य चाभावो माभूदार्ढबाधं प्रकृताविति ॥ २७९ ॥

(मू.) अपि वा न संप्रैष^१ ब्रूयात् ॥ ११ ॥ ३० ॥
॥ २८० ॥

(भा) असप्रैषपक्षेऽध्वर्युरेव करोति ॥ २८० ॥

(मू.) प्रोक्षणीरभिपूर्योदश्चं^२ स्फयमपोद्य दक्षिणेन स्फयम^३ संसृष्टा उपनीय स्फयस्य वर्तमन् सादयत्यृतसधस्थेति^४ द्वेष्यं मनसा ध्यायन् ॥ ३१ ॥ २८१ ॥
[अभिपूरणलादनोक्तिफलम् उदसनादिकर्ता च]

(भा) अभिपूरणसादने इधमादिप्रोक्षणार्थे^५ । तस्मान्नावभृथे अवेदि-

(वृ) फलाशासनार्थत्वेऽपि^६ मन्त्रस्य तद्वशेन प्रधानमूतहोमावृत्तेरन्यायत्वात् । तत् , —

[ऊहापत्तिपरिहार]

ऊहस्य चाभावः—प्रकृताविति—ऊहस्य चाभाव प्रकृतित्वात् ॥ २७९ ॥

[अध्वर्योः कर्तृत्वे हेतुः.]

असंप्रैष—करोति—परप्रैषाभावात् ।

[पक्षान्तरे फलम्]

अभिपूरण—न्नावभृते अवेदिपक्षे—वेदिपक्षे तु बहिंत्रीहिप्रोक्षणार्थे कर्तव्ये ।

^१ तदा तु परानधिकारादाध्वर्यवाण्येव कर्माणि—(ह) पोहति । स्फयस्य वर्त्मज्ञिति वचनात्

^२ स्फयमुदश्चं कर्षण-पाप्मापि शत्रु हिसकत्वात् पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यं हन्तीति लिङ्गाच्च । मनसा ध्यायज्ञिति द्याख्यात प्राक्—(ह) ^३ सृष्टवा—ख

^४ यजमानशत्रुम् ।

^५ गुणवशेन—ट

पक्षे । ^१ तन्मध्यपतितान्युदसनादीन्याशीघ्रस्तदङ्गत्वात् । यजमानद्वेष्यस्य
ध्यानम् । नचाभि^२ चारार्थम् ॥ २८१ ॥

(सू.) शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुर-
स्तात्प्रत्यञ्चमुत्करे स्फ्य^३मुदस्यति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् ॥ १३ ॥ ३२ ॥ २८२ ॥

[द्वेष्यनिर्णायिकम्]

(भा) पुरस्तादुत्करम्य प्रत्यञ्च प्रत्यग्नमुदस्यति—परित्यजति ।
सर्वत्र तु पाप्मा द्वेष्य । ^४ व्यावृत्ते पाप्मना आतृव्येण
गच्छतीति लिङ्गात् ।

[आशीघ्रस्य कर्तृत्वे हेतु.]

(बृ) तन्मध्य—शीघ्रस्तदङ्गत्वात् — प्रेषितकर्मगणमध्यपतितान्युद-
मनसमार्गप्रहरणादीनि प्रेषितकर्मज्ञभूतान्याशीघ्र एव करोति ।

[द्वेष्येविशेषनिर्देशं हेतुः]

यजमानद्वेष्यस्य ध्यानम्—ऋतसधस्थेत्याधर्वयवेऽपि कर्मणि
स्फ्यमुदस्यनित्यारभ्य शुचैवैनर्मर्पयतीति फलशामनात् । सर्वफलानां
यजमानार्थत्वात् ॥

[अभिचारार्थत्वाभावांपाच्चिः]

न चाभिचारार्थम्—उदसनस्य नित्यत्वात् नाभिचारकामना ।
नित्ये फलसिद्धे द्वेष्यस्य ध्यानमङ्गम् ॥ २८१ ॥

सर्वत्र—लिङ्गादिति — ^५पाप्मना आतृव्येणोति समानाधि-
करणस्य नित्यसिद्धम्यापि पाप्मनो द्वेष्यत्वात् । मन्त्रम्य च
नित्यप्रयोगार्थम् ॥

^१ तन्मध्यपतितान्याशीघ्र—घ. तन्मध्यपतितो ^२ दनान्याशीघ्र—ग तन्मध्य-
पतितान्युदसनादीन्याशीघ्र—क ^३ पूरणार्थ—ग ^४ प्रत्यग्नमुदस्यति (रु)

^५ व्यावृत्तमेव—ख ^६ पाप्मनेत्यादि—प्रयोगार्थमित्यन्त घ—उस्तके न हस्यते

- (भा) तस्य ध्यानमित्युपदेश ॥ २८२ ॥
- (सू.) ^१ नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि पराहन्ति ॥ ३३ ॥
- (सू.) हस्ताववनिज्य स्फर्यं प्रक्षालयत्यग्रमप्रतिमृशन् ॥ १५ ॥ ३४ ॥ २८४ ॥
- (सू.) उत्तरेणाहवनीयं ग्रागग्रमिधसावर्हिरूपमादयति
दक्षिणमिधममुत्तरं वर्हिः ॥ १६ ॥ ३५ ॥ २८५ ॥

इति तृतीयाखाण्डिका

[निषेधस्य प्रकृतसगतिः कर्तव्यं च]

- (भा) अभिमर्शन—^२ पराहनन तत्पात्राणां अन्येषा न ^३ करोति
प्रक्षाल्य तु पाणि^४ स्फयप्रक्षालनस्य विधि ॥ २८५ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रे धूर्तस्वामिभाष्यसहिते द्वितीये प्रश्ने प्रथम पटल ॥

[भाष्यकाराशायः]

- (वृ) तस्य ध्यानमित्युपदेश इति—स एवध्येय इत्युपदेश ।
स्वमते तु शुचैवनमर्पयतीति लिङ्गात् द्वेष्यस्य ^५ आत्रव्यस्यापि ध्यानमिति
तत्पक्षे ॥ २८२ ॥

[अन्यशब्दार्थ]

- अभिमर्शनं—अन्येषां न करोति—स्फयस्योपसादने कृते
पाणिप्रक्षालनात्पूर्वं पात्राणामभिमर्शन न कुर्यात् ॥

[विधिपर्यवसानम्]

- प्रक्षाल्य तु—विधिरिति—अग्रमप्रतिमृशन्निति विधि ॥ २८५ ॥
इति श्रीकौशिकरामानन्दिचिद्रूतिसहिताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीये प्रथम पटल
-

^१ स्फयप्रक्षालनमपि अवनिंक्षहस्तेनैवेऽन्त्रासदेहार्थं पुनर्हस्तावनेजनवचनम् (रु)

² पराघात —क्. ^३ षाकरोति —खं ^४ पाणी —ग ^५ मनुष्यस्यापि—क घ

(सू) ^१पत्नीसंनहनमेके पूर्वं समामनन्ति सुकसं-
मार्जनमेके ॥ १ ॥ ३६ ॥ २८६ ॥

(भा) कृत्वा सन्नहन सुकसमार्गेऽग्रप्रहरणान्तः तत् पद्या गाह्य-
पत्योपस्थानादि ॥ २८६ ॥

(सू) वृत्तचीरेताग्निर्वो हयति देवयजयाया इति सुच
आदाय प्रत्युष्टग्रं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
गाह्यपत्ये वा प्रतितप्यानिशितास्तथ सप्तक्षयणी-
रित्याभिमन्त्रय वेदाग्राणि प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य
वा तैः संभार्ष्टि प्राचीरुदीचीर्वेत्ताना धारयमाणः ॥
॥ २ ॥ ३७ ॥ २८७ ॥

(भा) सह ^२सुवेण प्राशित्रहरणेन च ^३सुचां सर्वसंस्कार ।

[संनहनप्राथम्यप्रयोजनम्]

(बृ) कृत्वा सन्नहनं—प्र^४स्थानादीति—सनहनमात्र^५ प्रति-
कृष्टते पत्नीभनहनमेके पूर्वमिति । अत. प्रायणीयादिष्वप्युपस्थानादि
क्रियते सनहनाङ्गत्वात् ।

सुकसंमार्गेसुवसहभावनियमप्रमाणादि]

सह सुवेण—संस्कारः—सुचसमार्ष्टि सुव्रमग्रे इति क्रमविधा-
नात् । सुच आदायेत्यादिषु सुकशब्द उपलक्षणार्थः । एतावसदता-
मिति लिङ्गाच्च । सुवतुल्यतया समार्गेपदेशात् प्राशित्रहरणस्यापि सर्व-
संस्काराः । यत्र तु प्राशित्रहरणस्यैव समार्गः । तत्र वृत्तचीरित्यस्य
निवृत्तिः वृत्ताक्तत्वाभावात् ।

१ यदा पत्नीसन्नहन पूर्वं तदा सप्रैषनिवृत्ति क्रमविरोधात्, इत्याहानुपूर्वतायै
इति लिङ्गविरोधात् तूष्णी यवमयमिति लिङ्गाच्च (रु) २ सुवप्राशित्रहरणयोरपि
सहस्रुग्मिरादानं प्रतितप्न च तयोरपि समार्गवचनात् । प्राचीरुदीचीर्वेत्यग्रविकल्प
उपभूतोऽन्यासाम् तस्या उपभूत उदीचीमिति नियमात् (रु) ३ सुचासंस्कार .-ग
४ स्थानादीति ?-ग ५ मात्रप्रतिकर्ष.-ख, ग, घ.

(मा) प्राचीरुदीचीरित्यग्र^१नियम ॥ २८७ ॥

(सू) ^२ उपभृतमेवोदीचीमित्येके ॥ ३ ॥ २८८ ॥

(सू) गोष्ठ मा निर्मृक्षामिति सुव^३मग्नेर^४न्तरतोऽभ्याकारं^५ सर्वतोबिलमभिसमाहारम् । ^६मूलैर्दण्डम् ॥ ४ ॥ ३९ ॥ २८९ ॥

[समार्गविशेषे प्रमाणम्]

(भा) अभ्याकार—पुन पुनस्समार्द्धे सर्वत—सर्वासु दिक्षु बिलमभिसमाहारम्—विलापवर्ग समृशति दण्डमुपरिष्टात् प्रागपवर्गमधस्तात् प्रत्यगपवर्गम् तस्मादरत्नाविति लिङ्गात् ॥ २८९ ॥

(सू) वाचं प्राणमिति जुहूमग्नेरन्तरतोऽभ्याकारं
^६प्राचीं मध्यैर्बाह्यतः प्रतीचीं सर्वतोबिलमभिसमाहारं मूलैर्दण्डम् ॥ ५ ॥ ४० ॥ २९० ॥

(वृ) प्राचीरुदीचीरित्यग्रनियमः— सुचाम् ॥ २८७ ॥

[परिभाषानुग्रुणं भाष्यतात्पर्यम् ।

अभ्याकारं—लिङ्गादिति—दण्डसमार्गे भाष्ये पाठकमोऽनादरणीय । प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेति परिभाषासिद्धे । अरतिलोमतुल्यतया अधरतात्पतीचीमित्यादिनियमपरत्वाद्वाष्यस्य । अतोऽधस्तात्समार्ग ॥ २७९ ॥

^१ नियम सुचाम्—घ ^२ उपभृतमेवोदीचीं प्राचीरन्या इत्यके व्यवस्थामाह

(रु) ^३ अग्ने—वेदाग्ने (रु) ^४ अन्तरत—बिलोदरम् (रु) ^५ अभ्याकार—
उन पुन (रु) ^६ सर्वेभ्य पाश्वेभ्यो बिलप्रति समाहृत्य समाहृत्य (रु) ^७ वेदाग्र-
मूले दण्डमुपरिष्टात् प्राचीनमधस्तात् प्रतीचीन च समार्द्धे तस्मादरत्नौ + धस्तात् हीत
लिङ्गात् (रु) ^८ वेदाग्रमध्यै बिलादारभ्यात् प्रागपवर्गमुपरिभाग संमुज्य तावन्त
बाह्यभाग प्रत्यगपवर्ग संमार्द्धे पूर्ववत् मूलैर्दण्डम् (रु) ^९ नापरननीश्य २—ट
१० धस्तात्पूर्व—ट.

[प्राची मध्यैरित्यस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहारः]

- (भा) प्राक्त्वोदक्त्वस्य सिद्धत्वात्प्राची मध्यैरिति क्रियापर्वगवाद् ॥
 (सू.) चक्षुश्श्रोत्रमित्युपभृतमुदीचीमैरन्तरतोऽभ्या-
 कारं प्रतीचीं मध्यैर्बाह्यतः ^१प्राचीं मूलैर्दण्डम्
 ॥ ६ ॥ ४१ ॥ २९१ ॥
- (भा) तथोपभृतमुदीचीम् ॥ २९१ ॥
- (सू.) प्रजां योनिमिति यथासुवमेवं धुवाम् ॥ १० ॥
 ॥ ७ ॥ ४२ ॥ २९२ ॥
- (सू.) रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्न-
 साह॒ ^२संमाजर्मीति प्राशित्रहरणं तूष्णीं वा
 ॥ ८ ॥ ४३ ॥ २९३ ॥
- (भा) सुववदुपदेशः प्राशित्रहरणस्य ॥ २९३ ॥

[प्राची मध्यैरित्यंशतात्पर्योपपादनम्]

- (वृ) प्राक्तोदक्तस्यसिद्धत्वा—वादः—प्राचीरुदीचीरिति प्राक्तो-
 दक्तस्य सिद्धत्वात् प्राचीं मध्यैरिति क्रियापर्वगवाद् । उदग्रासु
 पूर्वपार्श्वे समाप्ति प्रागग्रास्वग्रे समाप्ति । बाह्यतः प्रतीचीं मध्यैरेव
 पात्रस्याधोभागे ॥ २९० ॥

तथोपभृतमुदीचीम् —^३ इत्यपि क्रियापर्वगवाद् । पार्श्वे
 प्रतीचीं मध्यै ॥ २९१ ॥

[सुववत्संमार्गातिदेशनिदानम्]

सुववदुपदेशः प्राशित्रहरणस्य—तस्य सुख्यत्वात्द्वर्मक-
 त्वम् ॥ २९३ ॥

^१ बिलस्य सब्य पार्श्वमुपरिभागे पत्त्वक् अधोभागे प्राक्समार्षि (रु)
^२ अनियमोऽस्य समार्गप्रकारे । यथा सुवमनुवर्तयन्ति (रु) ^३ उदीचीमुदगग्राम् ।
 उदक्त्वनियमार्थं वचनम् । प्रतीचीं मध्यैर्बाह्यतः' प्राची बिलस्य सब्य पार्श्वमुपरिभागे
 प्राक् समार्षि । (मु रा पा)

(मू) न संमृष्टान्यसंमृष्टैस्सु^१स्पर्शयति ॥ ९ ॥
॥ ४४ ॥ २९४ ॥

[असंमृष्टासंस्पर्शने कालः]

- (भा) न समृष्टान्यसमृष्टैस्सर्वकालम् ॥ २९४ ॥
- (सू) अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति पुनः
प्रतितप्य ग्राक्ष्याग्रेणोत्करं दर्भेषु सादयति ^२जघ-
नेन वा ॥ १० ॥ ४५ ॥ २९५ ॥
- (सू) सुक्संमार्जनान्यद्विः सु^३स्पर्श्य ॥ २९६ ॥

चतुर्थाखण्डका ॥

(सू) दिवशिशल्पमवतं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम्
तेन वयः सहस्रबलेन सपतं नाशयामसि स्वाहे-
त्यग्नौ^३ प्रहरति यस्मिन् प्रतितपत्युत्करे वा
न्यस्यति ॥ १ ॥ ४७ ॥ २९७ ॥

[असंमृष्टस्पर्शप्रायश्चित्ते स्वपरपक्षौ]

न संमृष्टान्यसंमृष्टैस्सर्वकालम्—आप्रयोगसमाप्ते । संमृष्टस्या-
समृष्टपात्रस्पर्शने पुनर्निष्टप्य समृज्यात्स्वेन मंत्रेण इति भरद्वाजः ।
पुनस्समागमे येनकेनाचिद्वर्भेण । अस्माकं तु सर्वप्रायश्चित्तं सूत्र-
कारेणा^४बन्धनात् ।

१ यदि स्पर्शयेत् पुनरेव निष्टप्य समृजेदिति भरद्वाज (सु) २ उत्करजघनेन-
अपरेणत्यर्थ (सु) ३ यस्येतान्यन्यत्राम्रदधति इत्यन्यनिन्दा आभिस्तुत्यर्थेति
भाव. (सु) ४ णानुकृत्वात्-घ णानिबन्धनात्-क.

[प्रहरणन्यासयोर्यवस्था]

(भा) अग्रावेव प्रहरेदिति प्रकृतौ^१ नित्यम् ॥ २९७ ॥

(सू.) आशासाना सौमनसभित्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्व-
ब्रुमासीनां^२ पत्री॒ संनद्यति तिष्ठन्तीं वा ॥ ४७ ॥
वाचयतीत्यके ॥ ३ ॥ ४९ ॥ २९९ ॥

मौञ्जेन दाम्राऽन्यतरतः पाशेन^३ योक्रेण वाऽ-
भ्यन्तरं^४ वाससः ॥ ४ ॥ ५० ॥ ३०० ॥

(भा) ^५ अभ्यन्तरं पिहितवाससः ॥ ३०० ॥

(सू.) ^६ न वाससोऽभिसंनद्यति । अभिसंनद्यतीत्यके
॥ ५ ॥ ५१ ॥ ३०१ ॥

[सौत्रपक्षद्वयफलितार्थ.]

(भा) यथा न बधाति वासः ॥ ३०१ ॥

[व्यवस्थितविकल्पोपपादन न्यासपक्षे विशेषश्च]

(दृ.) अग्रावेव—नित्यम्—प्रहरणमेव । विकृतौ अग्रौ प्रहरणमुत्करे
त्यागो वा । त्यागे न स्वाहाकार^७ ॥ २९७ ॥

[सूत्रोके विशेषनिर्देशः]

योक्रेण इति—बलीवर्दनियोजनार्थेन शम्याया प्रतिमुक्तेन ।
अभ्यन्तरं पिहितवाससः— न वहि ॥ ३०० ॥

[भाष्यस्य विकल्पं तात्पर्यम्]

यथा न बधाति वासः —^८ विकल्पविधानर्थोऽनुवाद ।

^१ नित्यमग्रौ प्रहरणम्—घ. नित्य प्रवहरणम्—ग ^२ ना योक्रेण सनद्यति—
क ^३ योक्रम्—अनोवाहवन्वनीरजु (रु) ^४ वस्त्राव्यवहिते शरीरे (रु) ^५ अभ्य-
न्तरमबहिर्वासस—ग अभ्यन्तर वासस—ट ^६ वासो—क नवासोभिसंनद्यती-
त्यस्यपूर्वेण सिद्धस्याभिसंनद्यतीत्यनेन विकल्पार्थोऽनुवाद (रु) ^७ ‘यस्मिन्नामौ
प्रतितपति तस्मिन्नेव प्रहरति । इत्यधिकं दश्यते (मु रा) ^८ न वासोऽभिसंनद्यतीति
विकल्प—क. (मु रा)

(सू.) उत्तरेण नाभिं^१ निष्टकर्यं ग्रन्थं कृत्वा प्रदक्षिणं
पर्युद्धं दक्षिणेन नाभिमवस्था^२प्य^३ उपोत्थायाग्ने
गृहपत उपमा हृयस्वेति गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

[ग्रन्थिकरणादौ कर्तृनिर्देशः]

(भा) उत्तरेण^४ नाभिमित्यादि पत्राद्य । प्रदक्षिण सर्वत प्रापयति ।

(सू.) देवानां पत्रीरूपमाहृयध्वं पत्रिपत्रयेष ते लोको
नमस्ते अस्तु मा मा हि^५सीरिति^६देवपत्रीरूप-
तिष्ठते ॥ ७ ॥ ५३ ॥ ३०३ ॥

(भा) अपरेण गार्हपत्य देवपत्रयः ॥ ३०३ ॥

(सू.)^७ तस्मादेशादपक्रम्य सुप्रजसस्त्वा वयमिति
दक्षिणत उदीच्युपाविशति ॥ ८ ॥ ५४ ॥ ३०४ ॥

[पत्न्या. कर्तृत्वलाभप्रकार.]

(बृ) उत्तरेणना-पत्राद्यः—पत्री सनद्वाति सनहनस्याग्नीशकर्मत्वात्
उत्तरेणनाभिमित्यादे उपस्थानेन समानकर्तृकत्वाच्च पत्रीकर्तृकत्वम् ।

[ग्रन्थिकरणादे. सन्नहनाङ्गत्वम्]

ग्रन्थिकरणादीना तु सनहनाङ्गत्वम् । भिन्नकर्तृकत्वेऽपि ‘ग्रन्थि
ग्रन्थाति । आशिष एवास्या परिगृह्णाति’ इत्यादिवाक्यशेषात् सनहन-
मन्त्रप्राप्ताशीस्सरक्षणार्थत्वात् । भाष्यकारेण च ‘पत्रीसनहनमेके पूर्वम्’
इत्यस्मिन् पक्षे कृत्वा सनहन सुक्समार्गोऽप्रप्रहरणान्त तत पत्राद्य
गार्हपत्योपस्थानादेरुक्तत्वाच्च ॥ ३०२ ॥

^१ निष्टकर्य—शिखाकृतिग्रन्थिं (रु) ^२ दक्षिणेन नाभिं नयति । प्रदक्षिण
नीत्वाऽवस्थापयति न तु प्रसव्यम् (रु) ^३ उपोत्थानासमानकर्तृकत्वात् पत्रीकर्मा-
ण्यतानि । अध्वर्युस्तु योक्तान्तेपाश ग्रतिमुच्य चरति । ^४ नाभिमित्येवमादि-क
मितिपत्न्या—ग घ ^५ अपरेण गार्हपत्य देवपत्रीना लोकस्तत्रता उपतिष्ठते (रु)
^६ देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते इति ब्राह्मणव्याचिख्यासयोक्तं तस्मादेशादपक्रम्येति
(रु) ^७ दक्षिणत कस्य? तस्यैव देशस्य, ततोऽन्यस्यानुपादानात् । उक्तं च
हिरण्यकेशिनाऽपि (रु).

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।
अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति
जपति ॥ ९ ॥ ५५ ॥ ३०५ ॥

युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रे-
ष्यति^१ ॥ १० ॥ ५६ ॥ ३०६ ॥

(भा) युक्ता इत्यन्वासनार्थ । अत परास्वपि दक्षिणीयायाः क्रियते ।

(स्म.) बह्वाज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति
विज्ञायते ॥ ११ ॥ ५७ ॥ ३०७ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

(स्म.) पूषा ते बिलं विष्यत्विति^२ सर्पिधीनस्य बिल-
मपावर्त्य दक्षिणाग्रावाज्यं^३ विलाप्यादितिरस्य-
च्छिद्रपत्रेत्याज्यस्थालीमादाय महीनां पयोऽस्यो-
षधीना^४ रसस्तस्य तेऽश्रीयमाणस्य निर्वपामि
देवयज्याया इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्य-
स्थाल्यामाज्यं निरुप्येदं विष्णुर्विचक्रम इति

(बृ) तस्मादेशादित्यादि — तस्मादक्षिणतः पलयन्वासनस्थानम्,
'देशादक्षिणत उदीच्यन्वान्ते' इति विधानात् । यत्पलयन्वासीतेति
सिद्धवदनूद्य देवानां पलिया समद दधीतेति निर्देशात् देवपलीना तत्
स्थानम् । अतो देवपलीनामुपस्थान तत्रैव स्थित्वा गार्हपत्योपस्थान च ।
अतो दर्शपूर्णमासयोरन्वावासस्थान दक्षिणतस्तद्विकाराणा च ॥ ३०४ ॥

^१ सञ्चहनादि सप्रेषान्तो विधि पलीसस्कारत्वात् प्रतिपत्न्यार्थते (रु).

^२ सर्पिधीयते यस्मिन् भाष्टे तत् सर्पिधीनम् । (रु)

^३ बहुभिरत्रकल्प-
कारैर्गंव्यस्यालभे अजामहिष्योराज्य तदभावे तैल च प्रतिनिधेयमित्युक्तम्,

यथा तदभावे आज्य माहिषं वा तदभावे तैलमित्यादि । तत्र प्रतिनिधित्वात्
तैलस्याऽपि आज्यवत् धर्मा इष्टव्या । उक्तं चैतदाश्वलायनेन (रु).

दक्षिणाग्नावधिश्रित्येषे त्वेति दक्षिणार्थे गार्हपत्य-
स्याधिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य¹ पलचा
उपहरति ॥ १ ॥ ५८ ॥ ३०८ ॥

[मन्त्रवाहुल्यजसंशयनिरासतञ्चेत्]

(भा) आज्यस्यैव सकलो निर्वापमन्त्र न मधूदकयो , आज्य निरु-
प्येति वचनात् ॥ ३०८ ॥

[पत्तीबहुत्वे विशेषः]

(सू.) तत्सा² निमील्य वीक्ष्यानुच्छवसन्त्यवेक्षते
महीनां पयोऽसीति ॥ २ ॥ ५९ ॥ ३०९ ॥

(भा) ³ प्रतिपलयवेक्षण तत्स्कारत्वात् आज्यस्कारो वा ; पुरो-
डाशीयावेक्षणवत् । निमीलनावेक्षणे पूर्वं कृत्वा पश्चादाज्यमसीत्यनु-
छवसता मन्त्रान्तेनावेक्षणम् ॥ ३०९ ॥

[संशायकं परिहारोपपत्तिश्च]

(वृ) आज्यस्यैव—वचनात्—दधिमधुधृतमापो धाना इत्यत्र यद्यप्या-
ज्यविकारत्व मधूदकयो तथाऽपि न तर्योर्मन्त्र. , दक्षिणाग्नावाज्य
विलाप्येति प्रकृतेऽप्याज्य निरुप्येति पुनर्वचनात् ॥ ३०८ ॥

[प्रतिपादि अवेक्षणोपगमोपपादनम्]

प्रातिपत्न्य—रत्वात्—अवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रलिङ्गात्⁴ ।
प्रलयवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै इति वाक्यशेषाच्चावेक्षण पत्तीस्कारः
आज्यस्कारश्च । अत. प्रतिपलयवेक्षणम् । अतो व्यापत्तौ पुनराज्य-
निर्वापेनावेक्षणम् ॥

आज्य—वेक्षणवत्—⁵अस्मिन् पक्षे नावृत्तिमन्त्रस्य , सपत्नीयवत् ।
निमीलनावे—वेक्षणम्;—पुनःपलयवेक्षणेऽपि तुल्यम्॥ ३०९॥

¹ पलयज्ञलौ—ख ² निमील्यतूर्णीं वीक्ष्य पश्चान्मञ्चेणावेक्षते । पलय-
नेकत्वेचावृत्ति बोधायनेनोक्ता (रु) ³ अत. प्रति-क. ⁴ तत्स्थानापञ्चत्वात्
इत्याधिक (सु. रा). ⁵ तस्मिन्-क.

(सू.) तेजोऽसीत्युच्चरार्थे गार्हपत्यस्याधिश्रयति ॥३॥
॥६०॥ ३१०॥

(सू.) पत्रभावे ^१ तेज आदि लुप्यते गार्हपत्येऽधि-
श्रयणम् ॥४॥ ६१॥ ३११॥

(सू.) तेजसे त्वेत्यपादाय तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति
हरति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधि-
श्रित्य अग्नेऽर्जिद्वासीति स्फयस्य वर्त्मन् ^२ सादयति ॥
॥५॥ ६२॥ ३१२॥

(सू.) आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्च निमील्य
वीक्ष्यानुच्छवसन्तावाज्यमवेक्षते ॥६॥ ३१३॥

(सू.) अथैनदुदग्नाभ्यां पवित्राभ्यां ^३ पुनराहार-
मुत्पुनाति ॥७॥ ६४॥ ३१४॥

षष्ठी खण्डका ॥

(सू.) शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं
तेजोऽसीति तृतीयम् ॥१॥ ६५॥ ३१५॥

[सूत्रोक्तस्यतजआदिलोपस्योपपत्ति]

(वृ.) पत्रभावे तेज आदि लुप्यते इति ;—अस्याभिप्राय ,—
अमेध्य वा एतत्करोति यत्पत्रभवेक्षते गार्हपत्येऽधिश्रयति मेध्यत्वाय
इति निर्देशात् । आज्यस्य पत्रभवेक्षणनिमित्तदोषशमनार्थं गार्हपत्येऽधि-
श्रयणविधानात् । रजस्वलाद्यवस्थासु पत्रभावे तेजोऽसीत्याधिश्रयण
तेजसे त्वा इत्यपादानं च लुप्यते गार्हपत्येऽधिश्रयणमपादानान्तम्
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्यादि कर्तव्यमेव ॥३११॥

^१ तेज इति मन्त्र आदयस्याधिश्रयणस्य तत्तेज आदि । तत् गार्ह-
पत्येऽधिश्रयणम् पत्रभावे लुप्यते तदीक्षणाभावात् । ब्राह्मणे चोक्तम् । अधिश्रय-
णानन्तरं तु भवत्येव । पत्रभावनिमित्तं तु प्रगोत्र व्याख्यातम् । तत्र पत्नी
मन्त्राणा प्रतिषेधमाह बोधायन । (रु) ^२ सादयित्वा—क ख ^३ पुनराहार-
अविच्छेदैन पुनराहृत्याहृत्य (रु)

(सू.) पूर्ववदाज्यलिपाभ्यां प्रोक्षणीरूप्यानिष्का-
सिना^१ स्तुवेण वेद^२सुपभृतं कृत्वान्तर्वेद्याज्यानि
गृह्णति ॥ २ ॥ ६६ ॥ ३१६ ॥

(भा) अनिष्कासिना—अशेषेण ॥ ३१६ ॥

(सू.) सम^३ बिलं धारयमाणो^४ जुह्वां^५ मध्यदेश
उपभृति भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् ॥ ३ ॥
॥ ६७ ॥ ३१७ ॥

[उपभृतिवेदसाहित्यम्]

(भा) भूमौ प्रतिष्ठिताया सवेदायाम् ॥ ३१७ ॥

(सू.) चतुर्जुह्वां अष्टावृपभृति चतुर्ध्रुवायाम् ॥ ४ ॥
॥ ६८ ॥ ३१८ ॥

(सू.) पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं ध्रुवायां^६ यथा
प्रकृतीतरयोः ॥ ५ ॥ ६९ ॥ ३१९ ॥

[अशेषेणत्यस्थाशयः]

(वृ.) आनिष्कासिना—अशेषेण ;—शेषरहितेन पूर्वम्योतरोत्तरग्रहण
न पुराणलेपनिषेध । तस्य समृष्टत्वात् ॥ ३१६ ॥

[वेदसहभावे मानम्]

^७ भूमौ—यामिति ; — वेदसुपभृत कृत्वेति सर्वेष्वविशेषेण
चोदितत्वात् ॥ ३१७ ॥

^१ निष्कास—शेष वारुण्यै निष्कासेनेति दर्शनात् । स्तुवोद्धृत निशेष
गृह्णतीत्यर्थ (रु) ^२ वेदनोपयम्य सुचम् (रु) ^३ जुह्वा बिलमाज्यस्थालया बिलेन
समम् (रु) ^४ भूयो जुह्वाम्-क ^५ तस्या एव मध्यदेश उपभृतो बिलं
धारयमाण उपभृति गृह्णतीत्यर्थ । ध्रुवाया तु सहवदेन प्रतिष्ठिताया गृह्णति (रु)
^६ इतरयो यथाप्रकृति—चतुरष्टकृत्वश्चेत्यर्थ । वाशब्द पूर्वविधिविरूप्यार्थ
पक्षव्यावृत्यर्थो वा (रु) ^७ आज्यस्थालया बिलेन सम जुह्वा बिलम् । तस्या
मध्यदेश उपभृद्विलम् इत्यधिकं ‘भूमौ’ इत्यत पूर्वानुषक्त दृश्यते । (मु रा)

- (भा) पशु^१कामस्य वा अकामस्य वा ॥ ३१९ ॥
- (सू) दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीतमितरयोरित्येके ॥ ७० ॥ ६ ॥ ३२० ॥
- (सू) भूयो जुद्धामल्पीय उपभृति भूयिष्ठं धुवायाम् ॥ ७ ॥ ७१ ॥ ३२१ ॥
- (सू) शुक्रं त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः ^३पञ्चानां त्वा वातानामिति च द्वाभ्यां जुद्धां चतुः पञ्च-कृत्वो वा प्रतिमन्त्रं पञ्चानां त्वां दिशां पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां पञ्चानां त्वा सलिलानां धत्रीय गृद्धामि पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धत्रीय गृद्धामि धामासि प्रिय देवानामनाधृष्टं देवयजन देववीतये त्वा गृद्धामीति चरोस्त्वा पञ्चबिलस्येति च पञ्चभिरुपभृत्यष्टकृत्वो दशकृत्वो वा प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥ ७२ ॥ ३२२ ॥

[सूत्रकारपक्षेणाकामस्यपञ्चगृहीतसंभव.]

- (वृ) पशुकामस्याकामस्य वा इति;—अस्यार्थ ,—पशुकामस्य पञ्चगृहीतमित्येतावता काम्यपक्षे सिद्धे विकल्पनिर्देशात् कामनारहित-स्यापि पञ्चगृहीत लभ्यते । चतुरवत्तिनोऽपि यथाप्रकृतीतरयोरिति अस्याभिप्राय ।

पञ्चगृहीतमितरयोरित्यादि;—पञ्चावत्तिनां वक्ष्यमाणत्वात् तदत्रापि प्रसज्यत इति शङ्का मा भूदिति ॥ ३२० ॥

^१ नाय कल्प काम्येन पूर्वेण कल्पेन विकल्पते किंतु पूर्वतरेण निल्पेन (रु)

² गृहीतमुभयोरित्येके इति रुददत्तपाठ ^३ उपभृति प्रयाजानूयाजाथौ द्वाविमौ पञ्चमन्त्रकौ गणौ । तद्यातकश्च पञ्चमन्त्रान्त इति करण । तत्र यदाऽष्टगृहीत तदा गणान्त्ययो पञ्चमदशाभयोर्लोप । तथा प्रायणीयोदग्ननीययो प्रयाजानूयाजाना अन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोप (रु)

[सूत्रोक्तलोपविषयद्वयवस्थादि]

(भा) उपभूति द्वौ^१ गणौ । अष्टगृहीते गणान्तयोर्लोपः—प्रतिगणमन्त्य-
मन्त्रयोर्लोपः । प्रयाजार्थे जुहां नाघारार्थम् । यज्जुहा गृह्णाति प्रया-
जेभ्यस्तदिति,^२ अतोऽप्रयाजे आघारस्य लोपः, उभयार्थत्वादौपभूतस्य ।
अनूयाजाभावेऽन्त्यगणस्य लोपः । यत्र चतुर्गृहीतमनूयाजश्च तत्र^३ प्रथ-
माद्वाणाद्वौ मन्त्रौ द्वितीयाद्वौ^४ मन्त्रौ ॥ ३२२ ॥

(सू) शेषेण ध्रुवायां^५ पञ्चकृत्वो वा^६ प्रतिमन्त्रम्
॥ ९ ॥ ७२ ॥ २२३ ॥

(सू) नोत्करे आज्यानि सादयति ॥ १० ॥ ७४ ॥
॥ ३२४ ॥

(बृ) उपभूति द्वौ—पयादितम्—लोपः;—चतुरवत्तिनाम् । प्रति-
गणमन्त्यमन्त्रयोर्लोपः ।

प्रयाजार्थ-भ्यस्तदिति;—प्रयाजप्रयुक्त द्रव्यमाघारस्यापि,—
प्रयाजप्रयुक्तेनाज्येन आघारस्य क्रियमाणत्वात् ।

अतोऽप्रयाजे—लोपः;—प्रयाजाभावे पूर्वगणस्य ।

यत्र चतुर्गृ—द्वौ मन्त्रौ—एक^७ प्रयाज एकोऽनूयाज^९
चतु पञ्चकृत्वो वा ग्रहण प्रयुक्ते अदर्विहोमत्वात् चतुर्गृहीत वषट्कार-
श्रादर्विहोमानामिति वचनात्, ग्रहणस्य द्रव्यसस्कारत्वात् । तस्मादेकस्य
प्रयाजस्यानूयाजस्य वा द्रव्ये स्कन्ने उपदस्ते वा^८ तत्तद्वाणेन यथाऽ-
विकारं ग्रहणम् । तुष्णीं वा द्रव्यमुत्पाद्य यागः, यावदन्ते वा व्याप-
द्येतेति दर्शनात् ॥ ३२२ ॥

^१ I प्रयाजानूयाजार्थामिति मीमांसकैरूपपादितम् — ख ग घ

(5-3-1) ॥ गणौ प्रयाजानूयाजार्थौ—क ^२ अतस्तदभावे—क

^३ गणयोद्दीद्वावादित—क ^४ उत्तमाद्वौमन्त्रौ ^५ रुददत्तपाठे इद पद न दृश्यते

^६ चतु—क ^७ याजगण ^८ याजगण—क ^९ तद्वाणेन—क घ. (सु रा)

(सू.) ^१नन्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति^२
॥ ११ ॥ ७५ ॥ ३२५ ॥

[आज्यविशेषनियमः तदाज्यकृत्यं, नेदमुपस्तरणविशेष]

(भा) अन्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनहरण^३प्रतिषेधात् । ध्रुवात् आहव-
नीये होम एव ।

आज्यस्थाल्या अपराम्बोरिडोपस्तरणा(नि)दि च ॥
सप्तमीखण्डका ॥

इति द्वितीये प्रश्ने द्वितीय पटल ॥

[तदाज्यगतोविशेषः]

(वृ.) अन्तर्वेदिगृहीतस्य—होम एव इति—अस्यार्थः—सर्वस्मै
वा एतद्यज्ञाय क्रियते यद्गुवायामाज्यम् इति ध्रौवस्य सर्व-
यज्ञार्थत्वेऽपि प्रतीचीनहरणप्रतिषेधात् ध्रुवात् ^४आहवनीये होम एवेति
^५ गम्यते ।

[उपस्तरणे विशेषे हेतुः]

आज्य—स्तरणादि च—बहिर्वेदि गृहीतत्वात् ।
इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

^१ अन्तर्वेदि गृहीतं सुगगतमाज्यं न पश्चाद्धरन्ति । क प्रसङ्ग^२ पत्नीसयाजेशु ध्रौवप्राप्तेरदर्विहोमानाम् । केचित्तु अत एव प्रतिषेधात् पूर्वान्ति-
वर्तिनो दर्विहोमान् ध्रौवादिच्छन्ति, तन्मन्दम्, तस्या दर्विहोममात्रार्थत्वेऽपि
एव प्रतिषेधोपपत्ते । सुवेण ध्रुवाया आज्यमादयेत्याधरे यत्त्रविशेषाच्च ।
ब्राह्मणमपि यज्ञार्थतामेव ध्रौवस्य दर्शयति । श्रुत्यन्तर चोदाहरन्ति सर्वस्मै वा
एतदित्यादि । कात्यायनश्चाह । तस्मात् यागा एव ध्रौवात्कार्या । दर्विहोमास्त्वृते
वचनादाज्यस्थाल्या इत्येव साप्रतम् (रु) ^२ हरन्ति—ख ^३ प्रानिषेध । ध्रुवात्
एव ह-क. ख. ग. घ उ च ^४ सर्वार्थतामा(?)हवनीयहोमेषूपसाहित्यते तस्माद्गुवा-
त आहवनीयहोम एवेति ^५ गम्यते—ख ग

(सू.) पूर्ववत्प्रोक्षणरिभिमन्य ब्रह्माणमामन्य विस्त-
स्येधमं कृष्णोऽस्याखरेष्ट इति त्रिः प्रोक्षति । वेदिर-
सीति त्रिर्वेदिं बहिरसीति त्रिर्बहिः । अन्तर्वेदि
पुरोग्रन्थि बहिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्नं प्रोक्षत्यन्त-
रिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ॥ १ ॥
१ ॥ ३२६ ॥

(सू.) सुच्यग्राण्युपपाद्य मूलान्युपपाययति ॥ २ ॥
२ ॥ ३२७ ॥

(भा) पायन—क्लेदनम् ॥

(सू.) पोषाय त्वेति सह सुचा ^१पुरस्तात्प्रत्यञ्च
ग्रन्थि प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति
^२दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यास्सन्ततं निनीय पूषा
ते ग्रन्थि विष्यत्विति ग्रन्थि विस्तंसयति ॥ ३ ॥
॥ ३ ॥ ३२८ ॥

[अनिर्दिष्टविशेष्यम् प्रोक्षणानिनयनयोर्विशेषञ्च]

(भा) सहसुचा हस्तेन पुरस्तात्प्रत्यगपर्वगम् । ^३अङ्गेष्वपि प्राचीनावीती
स्वधा पितृभ्य इति ।

(सू.) ^४प्राञ्चमुदूढं प्रत्यञ्चमायच्छति ॥४॥४॥ ३२९॥

[सहपदकृत्यम्]

(वृ.) सहसुचा—गपवर्गम्—सहशब्दप्रयोगात् न हस्तेन प्रोक्षणी
रानयति ।

[इति शब्दभावः]

अङ्गेष्वपि—भ्य इति—इति करणादेवम्प्रकारेष्वपि ।

^१ पुरस्ताद्वातेन सुच प्रत्यञ्च सन्तं ग्रन्थि प्रत्युक्षति (रु) ^२ दक्षिणाया (रु).

³ अनङ्गेष्वपि—क ^४ सञ्चहनकाले यदि पश्चात्प्रागुदूढो ग्रन्थि त पुच्छे गृहीत्वा
पश्चादाकर्षति । प्रागपर्वगत्वापवादार्थं वचनम् (रु)

(भा) प्रत्यञ्चमुद्गूढ प्राञ्चम् ॥ ७३ ॥

(सू.) विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति
प्रस्तर^१मपादत्ते नोद्यौति^२ न प्रयौति न प्रतियौति
न विक्षिपति न प्रमाण्यते न प्रतिमाण्यते नानुमाण्यते
॥ ५ ॥ ५ ॥ ३३० ॥

(भा) कर्षन्निव—लिखन्निवाहवनीय प्रति यत आहवनीयस्ततो नयति
नोद्यौति—नोत्क्षिपति । न प्रयौति—न पुरस्तात्सारथति । न प्रति
यौति—न पश्चात् । न विक्षिपति—न विचालयति । न प्रमाण्यते—
न स्पृशत्यन्येन हस्तेन । न प्रतिमाण्यते—अग्रादारभ्य । नानुमाण्यते—
मूलादारभ्याऽऽग्रात् ।

(सू.) अय प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् यज्ञे
ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हृव्यशोधने । यजमाने
प्राणापानाँ दधामीति तस्मिन्^३ पवित्रे^४ अपिसृज्य
प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय
प्रयच्छति यजमानो ब्रह्मणे ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति
यजमानो वा ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३३१ ॥

इति अष्टमीखण्डका

[योजनाविशेषहेतु]

(वृ.) प्रत्यञ्च—प्राञ्चम्—उद्गूढ प्रत्यञ्चमिति सौकर्यप्राप्तिदर्शनात् ।
कर्षन्निव—क्षिपति—ऊर्ध्वम् ।
न विक्षिपति—दारभ्य—मूलपर्यन्तम् ।

^१ स्तरमादत्ते-ख ^२ न च प्रयौति-न प्रकर्षेण पुरस्ताद्धरति । च
प्रतियौति—न प्रतीचीन हरति (रु) न प्रमाण्यते न तिर्यज्ञाण्यते सव्येन तत्सङ्कृतेन
वा दक्षिणेन । ^३ स्मिन् प्रस्तरे अपि—क ^४ क्षिपत्वा (रु)

[यजमानकर्तुकधारणेविशेषः]

(भा) यजमानो धारयति यदा तदा न ब्रह्मणे प्रयच्छति । तदाऽपीत्युपदेशः ।

(सू) दैर्भैवेदिमन्तर्धाय दक्षिणत^१स्संनहन^२स्तृणात्यक्षया वा ॥ १ ॥ ७ ॥ ३३२ ॥

(सू) उण्ठ्रिदसं त्वा स्तृणामीति बहिंषा वेदिः स्तृणाति बहुलमनति^३दश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा^४त्रिधातु पञ्चधातु वा ॥ २ ॥ ८ ॥ ३३३ ॥

(भा) अनतिदृश्य—यथा न दृश्यते भूमिः । धातुः—परिपाटिः । बहुष्वपि निघनेषु त्रिधातु पञ्चधातु वेति नियम ॥

[उपदेशपक्षाशयः प्रदानसाफल्यं च]

(बृ) तदापीत्युपदेशः इति—धारणार्थत्वे प्रदानस्य यदा ब्रह्मा धारयति तदा^५ यजमानायापि प्रदानं निवर्तत इति प्रसङ्गपरिहार उपदेशपक्षः । धारणं तु विकल्प्यते । प्रदान त्वदृष्टार्थम् । यजमानो ब्रह्मण इत्यविशेषचोदितत्वात् ॥

[असंस्कारेणाधोनिधानोपपत्तिः]

(बृ) अनति—दृश्यम् यथा न दृश्यते भूमिः—नियतपरिमाणेन बहिंषा स्तरणादिविधानेऽपि बहुलमनतिदृश्यमित्यत्र वचनादनाच्छन्नायां भूमौ दर्भा असस्तुता अप्युपादातव्या ॥

[भाष्योक्तनियमविशेषफलोपपत्तिः]

बहुष्वपि—नियमः—निघनानि संसूज्य^६त्रिधातुस्तरणम् । अत. पशुसोमादौ महत्या वेद्यामपि त्रिभिः पञ्चभिर्वा धातुभिरपरेण-

^१ संनहन शुल्मम् (रु) ^२ स्तृणाति—निदधाति । यदा विष्वस्य दर्भा-स्तृणाति । तद्वत्सबहन विष्वस्येति कात्यायनबोधायनौ (रु), ^३दश क यथा तृणान्यतीत्य न दृश्यते भूमिस्तथा (रु), ^४त्रिधातु—त्रिसन्धि (रु) ^५ यजमानोऽपि प्रदानं निवर्तयतीति-क ^६ त्रिधातु पञ्चधातुस्तरणम्, क

- (सू) अग्रैमूलान्यभिच्छादयति ॥ ३ ॥ ९ ॥ ३३४ ॥
- (भा) प्रागपवर्गेऽप्यग्रैमूलान्यभिच्छाद्यन्ते ॥
- (सू) धातौधातौ मन्त्रमावर्तयति ॥ ४ ॥ १० ॥ ३३५ ॥
- (सू) प्रस्तरपाणिः सङ्सृष्टान् परिधीन् परिदधाति
गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगग्रं
मध्यमं प्रागग्रावितरौ ॥ ५ ॥ ११ ॥ ३३६ ॥
- (भा) सङ्सृष्टाः परस्परेण ॥
- (सू) ^१आहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवाऽग्रमुत्तरम् ॥ ६ ॥
॥ १२ ॥ ३३७ ॥
- (भा) अभ्य^३ग्रमाहवनीयाभिमुखाग्रम्^४ । ^५अवाग्रः—यस्य नाहवनीया-
भिमुखाग्रम् ॥

(बृ) हवनीयं यावतीस्तरितु शक्यते तावती प्रचाराङ्गतया स्वीकर्तव्या—
यावती यादृशी च दार्शिकी वेदिः तावती तादृशी च स्वीकर्तव्येत्यर्थः ।
तामपेक्ष्य अतिक्रमणश्रोण्यसादिव्यपदेशः ॥

[छादने विशेष]

प्रागप—छाद्यन्ते—अग्राणमधो मूलानि यथा भवन्ति तथा-
स्तृणाति ॥

[संसर्गे विशेषः]

^५सङ्सृष्टाः परस्परेण—परिधयः । नान्योन्यस्योपरि ॥ ३०४ ॥

^१ आहवनीयं प्रत्यभिमुखाग्र दक्षिण परिदधाति । विपरीताग्रमुत्तरम् (रु)

² अवाग्रम् ख. ^३ अभ्यग्राद्य ^४ग्रः—घ अभ्यस्याग्र ^५यस्य
परिधेराहवनीयाभिमुखमग्र नास्ति सोऽपाग्र । उत्तर परिधिम् । उत्तरः परिधि-
राहवनीयाभिमुखाग्रो यथा न स्यात्येत्यर्थ । (इत्यधिकं (मुरा.) इत्यते नात्रकोशेषु).

[अभिमन्त्रणस्य परिध्यङ्गतातज्जेत्]

(सू) सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीय^१मभिमन्त्र्यो-
पर्याहवनीये प्रस्तरं धारयन्नग्निं कल्पयति ॥ ७ ॥
१३ ॥ ३२८ ॥

(भा) सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति^२ परिध्यङ्गमित्युपदेशः । आदित्यो-
द्वेषोद्योग्निति वचनात् । तस्मान्नावभृथे स्तीर्णपक्षे गृहमेधीये च ।
अभि कल्पयति बलबन्त करोति ॥

(सू) अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके 'उदूहतीति' ^५वाज-
सनेयकम् ॥ ८ ॥ ३२९ ॥

(भा) प्राची नयत्युल्मुके विकल्पेन वाजसनेयिमतात् ॥

[परिध्यङ्गत्वे हेतुफलयोरूपपादनम्]

(वृ) सूर्यस्त्वा—लिङ्गात् धीये च—अयमभिप्रायः,—परिधीन्
परिदधाति रक्षसामपहत्या इति परिधानस्य रक्षोहननार्थत्वात् न
पुरस्तात्परिदधाति आदित्यो द्वेषोद्यन् पुरस्तादित्यादित्यस्य रक्षोहन्तृत्वेन
कीर्तनात् सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति सूर्यस्य रक्षितृत्वेन निर्देशात्
परिधिपरिधानाङ्गता आहवनीयाभिमन्त्रणस्य । अतः परिधिपरिधाना-
भावे अवभृथादौ निवृत्तिः । उपसदि तु तत्परिधिताः परिधयः इति
पक्षे परिधिसङ्घावेऽपि परिधानाभावा निवृत्तिः । परिधानपक्षे भवत्येव ।
परिध्यङ्गमिति—परिधानक्रियाङ्गमित्यर्थ ॥

अग्निं करोति—इधमेन ॥

^१ पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणम्, मन्त्रलिङ्गात् तथा न पुरस्तादित्यादि वाक्यशेषात् बोधायनवचनाच्च । तेनोपसदवभृथादिषु परिध्यभावे नभवत्यभिमन्त्रणम् (रु), ^२ परिध्यङ्गमित्युपदेश —क. ^३ निति लिङ्गात्, क ^४ उदूहति—प्राचभागे करोति (रु) ^५ वाजसनेयग्रहणमादरार्थम् । न तु कल्पनेन विकल्पार्थम् अपिसूज्योल्मुके इत्युत्तरत्र नित्यवदनुवादात् सत्याषाढेन व्यक्त-वचनाच्च, (रु).

(सू) ^१ मध्यमं परिविषुपस्पृश्योऽर्थे आघारसमि-
धावादधाति ॥ ९ ॥ ३४० ॥

[परिधिस्पर्शेमतिभेदः]

(भा) सकृन्मध्यमपरिविषपर्शनम् । उपदेशः पुनःपुनरपीति ॥

(सू) वीतिहोत्रं त्वा कव इति ^२ दक्षिणां समिद-
स्यायुषे त्वेत्युत्तरां तूष्णीं वा ॥ १० ॥ १६ ॥ ३४१ ॥

[दिङ्गनियमावश्यकता]

(भा) आघारसमिदेकाम्रेदक्षिणा एका चोत्तरा , सर्वविषु दिङ्गनिय-
मात् ; यदाऽपि प्राञ्छौ तिर्यञ्छौ वा^३ । उपदेशस्तु यत्र परिसमाप्ति-
राघारयोस्तत्र स्थापयितव्ये । ^४यदाऽपि प्राञ्छौ तदा प्रथमोत्तरपूर्वेण
द्वितीया दक्षिणपूर्वेणेति । उध्वं चाषेये । उपरिष्टादेव रक्षाऽस्यप-
हन्तीति ^५वचनात् ॥

[परिधिस्पर्शसाधने मतिभेदः उपदेशपक्षे हेतुश्च]

(३) सकृन्म—शनम्—हस्तेन समिद्ध्यां ^६त्वेत्यन्ये ॥
उपदेशः पुनः पुनरपीति—अघारसमिद्धत्वादुपस्पर्शनस्य
प्रतिसमिद्दुपस्पर्शनम् ॥ ३०८ ॥

[समिदेशभेदेपि दिङ्गनियमावव्यक्त्वम्]

आघारसमि—तिर्यञ्छौ वा इति—यदाप्याघारसमिदिति
समाख्यानादाघारसमाप्तिर्थे समित्प्राप्तिः , तदाप्यम्रेदक्षिणत उत्तर-
तश्च नियम्यते । ^८दक्षिणामुत्तरामिति नियमात् ॥

[उपदेशपक्षेहेतुः]

उपदेशस्तु—पूर्वेणाति—समाख्यावलात्तदन्ते प्राप्तत्वात् ॥ ३०९ ॥

^१ सकृदुपस्पृश्य परिविष समिधावूर्ध्वाग्रे आदधाति , कुत्र^२ मध्येऽमेरिति
भरद्वाज (रु) ^२ दक्षिणोत्तरत्व मिथ (रु) ^३ वा आघारैक. ^४यदा-
प्राञ्छौ—ग घ. ^५लिङ्गात्—क ^६त्वेत्यन्ये—क ख ग घ ^७प्रदेशे—क
ख ग. ^८इदं वाक्यम्—ख. ग. व्यातीरक्तिकाशेषु न दृश्यते ।

(सू) समावनन्तर्गम्भै दम्भै विधृती कुरुते ॥ ११ ॥
१७ ॥ ३४२ ॥

(भा) समौ करोति—छिनत्ति । नास्ति यथोर्गम्भस्तावनन्तर्गम्भै ॥

(सू) ^१ विशो यन्त्रे स्थ इत्यन्तर्वेद्युदग्ग्रे निधाय
वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदेति
तयोः प्रस्तरमत्यादधाति ॥ १२ ॥ १८ ॥ ३४३ ॥

(सू) ^२ अभिहृततराणि प्रस्तरमूलानि बहिर्मूलेभ्यः
॥ १३ ॥ १९ ॥ ३४४ ॥

(भा) ^३ बहिर्मूलेभ्यः^४ पुरस्तादतिशयेन हृतानि ॥

(सू) ^५ जुहूरसि वृताचीत्यैतैः^६ प्रतिमन्त्रमनूचीरसस्
स्पृष्टाः सुचः प्रस्तरे सादयति ॥ १४ ॥ २० ॥
॥ ३४५ ॥

नवमीखण्डिका ॥

[छिनत्तितिविवरणोपपात्तिः]

(वृ) समौ करोति—छिनत्ति—कुरत इति वचनात् छेदनेन
समीकरण विधृत्योः ॥ ३१० ॥

[अभिहृततरपदार्थविवरणम्]

(सू) अभिहृततराणीति—बहिर्मूलेभ्यो ^७यस्मिन् सादयति तस्य
^८लेभ्यः प्रस्तादतिशयेन हृतान्यभिहृततराणि । तरपशब्दश्रव-
णात् ॥ ३१२ ॥

^१ विशो यच्चे स्थ इति निधानमत्र न करणे, सादयति विशो यच्चे
स्थ इति कल्पान्तरेषु व्यक्तदर्शनात् (रु) ^२ आहवनीयाभिमुख परस्ताङ्गुतानि
भवन्ति (रु) ^३ यस्मिन् धातौ सादयति तस्य बहिः—क ^४ यत्र धातो
प्रस्तरसाद्यते तद्विर्मूलेभ्य प्रस्तरमूलानि अभिहृततराणि आहवनीयाभिमुख
पश्चाङ्गुतानि भवन्ति (रु) ^५ जुहूरसीत्यनुष्ठकरूपनिर्देश उपमृद्धुवयोरपि प्रदर्शनार्थ ।
(रु) ^६ तैर्मञ्चैरनूचीरस—क ^७ यस्मिन् धातौ सादयति—क

(भा) अनूची—ग्राची परस्परेणाससृष्टा । सर्वाश्वेत् प्रस्तरे ॥

(सू) अपि वा ज्ञहुमेव प्रस्तरे ॥ १ ॥ २१ ॥ ३४६ ॥

(सू) ^१ समं मूलैर्जुहा दण्डं करोति । उच्चरेण ज्ञहुमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उच्चरेणोपभृतं ध्रुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्ठाद्विधृत्योः ॥२॥ २२॥ ॥ ३४७ ॥

(भा) प्रस्तरे नाधस्ताद्विधृत्यो । उपभृतप्रभृति कृष्टतरा-अतिशयेन पश्चान्नीता ॥

(सू) ऋषभोऽसि शाकरो धृताचीनाऽस्त्वनुः प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति दक्षिणेन ज्ञुहूं सुवं ^२ सादय-त्युच्चरे^३णोत्तरेण वा ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ २३ ॥ ३४८ ॥

[उच्चीतंसादनीयम्]

(भा) याजमानदर्शनात् स्थाल्यपि साद्यते ।

(सू) एता असदाचिति ^४ सुचोभिमन्त्रय विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धामानि स्थ ग्राजापत्यानी^५त्य-

(बृ) नाधस्ता-शान्नीता—उपभृतोप्यतिशयेनपश्चान्नीता ^६ध्रुवा ॥ [स्थालीसादनेमानम्]

याजमान-साद्यते—साद्यमानपात्राभिमन्त्रणयाजमानेषु इयः स्थाली इति दर्शनात् ॥

^१ अस्मिन् पक्षे सर्वासा सादनप्रकारमाह—यथा प्रस्तरमूल ज्ञहुमूल भवति तथा ज्ञहूं सादयित्वा तस्था ईषत्प्रकृष्टा—प्रलयकृष्टामुपभृत साद्यति । तस्या अपि विप्रकृष्टतरा ध्रुवाम् (रु) ^२ तूर्णी आज्यस्थाल्यप्यासाद्या , तस्या अपि याजमान-दर्शनात् (रु). ^३ रेणवोत्तरेण वा-क ^४ सुच इति सम्भुवा गृह्णन्ते एतावसदता-भिति लिङ्गात् (रु). ^५ आज्यानीति च सुगगतानि, सुचामधिकारात् । कोचित्तु आज्यानीत्यविशेषवचनादाज्यस्थाल्या आसादितत्वाच्च तद्रतस्याप्याभिमन्त्रणमि-च्छन्ति । समानजातीयेनेति न्यायेन अङ्गारपोहनादीना प्रवृत्तिक्रम । हविरभिमन्त्रणस्यैव वाचनिकाभिधायित्वादावृत्ति । अभिघारमन्त्रस्तु आमेयार्थत्वात् तद्विकारेष्वेव भवति । तत्र च देवतावचिनो द्वितीयाभिशब्दस्यैवोहू (रु). ^६ ध्रुवोपरिष्ठाद्विधृत्यो—(मु रा).

ज्यानि कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोद्द्वा सूर्य
ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्रयाप्या-
यतां घृतयोनिराग्निर्हव्यानुमन्यताम् । खमङ्गक्षव
त्वचमङ्गक्षव सुरूपं त्वा वसुविदं पश्चनां तेजसाऽ-
ग्रये जुष्टमभिघारयामीत्याग्रेयं पुरोडाशमभिघार-
यति तूष्णीमुत्तरम् ॥ ४ ॥ २४ ॥ ३४९ ॥

[अभिमन्त्रणेविशेषः]

(भा) विष्णुनि स्थेति सुगतानामेवाज्यानामभिमन्त्रणम् , सुचामधि-
कृतत्वात् ।

[अपोहनादिभन्त्रावृत्तितद्वेत्]

पुरोडाशादङ्गारानपोद्द्वेति मन्त्रावृत्तिः । सूर्यज्योतिः स्योनत इति
च द्रव्यगते प्रकृतत्वात् ।

[प्रकरणविरोधपरिहारः]

प्रकरणस्य ^१च बाधात् ।

[अभिमन्त्रणीयाधिकरणनियमफलम्]

(वृ) विष्णुनि—धिकृतत्वादिति—एता असदविति सुचोऽभि-
मन्त्रय इति प्रकृतत्वात् । अतो यत्र भ्रुवायामेव ग्रहणमुपसदादौ तत्र
विष्वसीति भ्रुवास्थस्यैवाभिमन्त्रण न स्थालीस्थस्य भरद्वाजमताच्च ॥

[आवृत्तिहेतु]

पुरोडाशा—न्त्रावृत्तिः—युगपदसम्भवात् ॥

[द्रव्यगतत्वस्वरूपं फलंच]

सूर्यज्योतिः—तत्वात् इति—अतो द्रव्यसम्बोधनरूपत्वा-
देकवचनान्तत्वाचैकद्रव्यभिघानपरत्वादावृत्तिरनयोः ॥

[प्रकरणविरोधपरिहारोपपत्तिः]

प्रकरणस्य च बाधादिति—सूर्यज्योतिरिति न ज्योतिषोऽभि-
मन्त्रणम् हविः ^२ प्रकरणबाधात् । हविषोऽप्यभिसंपर्काज्जयोतिष्ठात् ॥

¹ चाबाधात्-ग, घ चाबाधात् अतः अविभवित्वम् ^२-क २ बाधप्रसङ्गात्-क.

(सू.) यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान् सोमघृतवान् हि भूत्वा देवान् गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय महम् इति प्रातर्दोहम् ॥ ५ ॥ २५ ॥ ३५० ॥

(सू.) स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेचं कल्पयामि त इति पात्रयामुपस्तीर्याद्वः प्रथम्भुर्भुवनस्य गोपाः श्रृत उत्स्नाति जनिता मरीनामित्यपर्यावर्तयन् पुरोडाशमुद्वास्य ॥ ६ ॥ २६ ॥ ॥ ३५१ ॥

दशमीखण्डिका.

(सू.) वेदेन भस्म प्रमृज्य तास्मिन् सीदामृते^१ प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः इति पात्र्यां प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥ २७ ॥ ३५२ ॥

(सू.) ^२ तूष्णीं यवमयम् ॥ २ ॥ २८ ॥ ३५३ ॥

(सू.) इरा भूतिः पृथिव्ये रसो मोक्षमीत् इति सुवेण ^३ कपालानि प्रत्यज्य देवस्त्वा सविता मध्वानक्षिति सुवेण पुरोडाशमनक्षिति स्वक्षम^४ कूर्म^५ पृष्ठन्तपरि^६ वर्ग^७ मणिकाषम् ॥ ३ ॥ २९ ॥ ३५४ ॥

^१ सदनकरणमेकस्य कृत्वा उद्वासनादि प्रतिष्ठापनान्तमेकैकस्य करोति । सदनकरणाद्यैकस्थेत्यन्ये । तत प्रातर्दोहमुद्वापयति । (रु) ^२ यदा यावच्चिवपति तदा तूष्णीं प्रतिष्ठापयति ब्रीहीणामिति लिङ्गिरोधादिति भाव । एव च विकृतावपि यवमय तूष्णीमिति सिद्ध भवति । (रु) ^३ कपालाङ्गनमच्चस्य प्रतिकपालयोगमाद्यति । अविभवादेकैकश कपालानीति तु सत्याषाढ । पुरोडाशग्रहणात् सञ्चाय्ययोर्न भवत्यलङ्करणम् । (रु) ^४ कूर्मपृष्ठदिव पृष्ठत् विन्दुर्यस्य नास्ति स अकूर्मपृष्ठन् , त्रुम्छान्दस । क्वचित्कवच्चानक्तो भवतीत्यर्थ । (रु) ^५ पृष्ठन्त-क ^६ परिवर्ग—विच्छेद । (रु) ^७ निकाष —निर्कषणम् । तौ यथा न भवत तथाऽनक्तीत्यर्थ । एमुलन्तौ वा । एकारद्वान्दस । (रु).

[मन्त्रावृत्तिपक्षभेदः]

- (भा) योगे योगे कपालाङ्गने मन्त्रावृत्तिः । प्रतिकपाल हिरण्यकेशिनः ।
अपरिवर्ग—अपरित्यजन् । अणिकाषम्—^१अघृषन् ।
- (सू.) उपरिष्टादभ्यज्याधस्ता^२दुपानक्ति ॥ ४ ॥ ३०॥
॥ ३५५ ॥
- (भा) हस्तेनोपाङ्गनमधस्तात् हिरण्यकेशिमतात्^३ ।
- (सू.) चतुर्होत्रा पौर्णमास्याऽहवी^४ष्या^५सादयेत्पञ्च-
होत्रामावास्यायाम् ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ३५६ ॥
- (भा) असंभवतामासादने मन्त्रावृत्तिः ।
- (सू.) प्रियेण नाम्ना पियऽसद आसीदेति यदन्यद्भ-
विर्दर्शपूर्णमासिकेभ्यस्तदेतेनाऽसादयेदिति वि-
ज्ञायते ॥ ६ ॥ ३२ ॥ ३५७ ॥

[अवृत्तिपक्षयोः पृथगुपपत्तिः]

- (वृ) योगे योगे—न्त्रावृत्तिः—प्रतिकपालगण मन्त्रावृत्तिः एकपुरो-
रुडाशप्रयोगेऽपि विद्यमानत्वात् सर्वगणेषु युगपदसम्भवाच्च ।
प्रतिकपालं—हिरण्यकेशिनः—अङ्गनस्य कपालसंस्कारार्थ-
त्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति ।
अपरिवर्ग—अपरित्यजन्—अविच्छिन्नन्—^६अस्तोकेनप्रदेशेषु।
आणिकाषम्—अघृषन्—सुवेण पुरोडाशे ।
हस्तेनो—कोशिमताच्च—यद्यपि प्रतिष्ठितम् ।
असं—वृत्तिः—युगपदासादनासम्भवात् ।

^१ न घर्षति—क ^२ अधस्तादङ्गन हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् (रु)

^३ तात् सूत्रमताच्च—क ^४ युगपदासादन सर्वेषाम् । असम्भवे त्वावृत्तिमञ्चस्य ।

(रु) ^५ केचित्प्राकृत एव हविरासादने मञ्चमेत विदधति । तजिरासार्थमस्य
वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विकृत्यर्थमुत्पन्नत्वात् द्विबहुष्वन्नह । एकवचनं तु अय
यज्ञस्समर्ददित्यादिवद्यज्ञादिरूपेण हविस्समुदायाभिधानद्रष्टव्यम् । (रु) ^६ स्तोकेन—
क स्तोकेन स्तोकेन—घ.

[प्रियेणत्यस्योहानुहृपक्षौ]

(भा) प्रियेणेति विकृत्युत्पन्नत्वादनूहः । आसीदतमासीदतेत्युपदेशं
अद्य सुख्यामितिदर्शनात् ॥

(सू) अपरेण स्वचः पुरोडाशावासादयति ॥७॥३३॥३५८॥

(सु) उत्तरौ दोहौ ॥८॥ ३४ ॥ ३५९ ॥

[दिङ्गनियमे विशेषः मतिभेदादिश्च]

(भा) ^१ उत्तरौ दोहौ पुरोडाशस्य । आग्नेयं प्रथमैन्द्रमुत्तरम् ।

सूचां केचित् । असंभवे हस्तद्वयेन कर्म ॥

[सर्वहविर्निर्देशरूपत्वंप्रियेणेत्यस्य]

(ब्र) प्रियेणाति — नूहः — सर्वविकृतिषूपदिष्टत्वादेकवचनान्तस्य
अतो हविर्जातिमात्रपरता ।

[उपदेशपक्षे ऊहस्योत्पत्तिः]

आसीदतमासी—दर्शनादिति—अस्यार्थः—विकृत्युत्पन्नत्वेऽपि क्वचित्समवेताभिधानसंभवे तत्रोहो युक्तः । यथा विकृतौ द्वादशाह उत्पन्नस्य श्वसुत्यामिन्द्राग्निभ्यामिति प्रैषमन्त्रस्य अद्य सुत्यामित्यालेखन इत्यूहदर्शनम् तद्वत् प्रियेणेत्यस्याप्यूह इति ।

[सूत्रोक्तसादनेहेतुः]

² अपरेण—सादृश्यतीति—प्रकृतत्वात् ।

[दोहोत्तरत्वेमतिभेदहेतुः]

उत्तरौ—मुत्तरमिति—^३ कच्चिद्विवेचनात् ।

स्वचां-केचित्-अपरेण स्वचं पुरोडाशावासादयतीति प्रकृतत्वात्

[हस्तद्वयस्य कर्मज्ञत्वेमानम्]

असंभवे हस्तद्वयेन कर्म—कर्मणे वा मिति लिङ्गादित्युक्तं
दोहकुम्भघोर्युगपदासादनासंभवे ।

१ कस्मादुत्तरै? सुरभ्य इति ब्रूयात् । तासेवावधित्वेनाधिकारात् ।
पुरोडाशाभ्या वा रौद्र उत्तर इत्यादाववधिमत्तया कृतस्याप्यवधित्वर्दशनात् । (८)

² अयं ग्रन्थं लिखितेषु न दृश्यते—(मु रा मात्रे दृश्यते) ³ द्रचनात्-क
क्वचिद्दृश्यनात्-घ

(सू.) अपि वा मध्ये वेदाः साक्षायकुम्भ्यौ संदधाति पूर्वं श्रृतमपरं दधि । ^१अथैने व्युदूहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि ॥
॥९॥ ३५ ॥ ३६० ॥

(सू.) अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्वुहासर्तीं गहने गद्धेरेषु स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु इत्यग्रेणोचरेण वा ध्रुवां वेदं निधाय ^२वेदन्तान् परिस्तीर्य होत्रुषदनं कल्पयित्वा ^३सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते ॥१०॥३६॥३६१
[वेदनिधानफलम्; पञ्चम्यन्तार्थः तत्रत्यविशेषश्च]
(भा) वेदा^४सादनमुत्तरकर्मार्थम् । सामिधेन्यर्थो य.प्रैष. तं वक्तु प्रतिपद्यते । तस्य तदङ्गत्वात्सामिधेनीस्वरं ॥
एकादशी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्र धूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीयप्रश्ने तृतीय पटल ॥

[सूत्रे कुम्भीसंधानपदार्थः]

(वृ) सूत्रे कुम्भ्यौ ^५सन्दधातीत्यादि—हस्ते कुम्भ्यौ धृत्वा वेदिमध्ये सङ्कृतशिष्य आनन्तरं विभज्य प्रापयति ।

[उत्तरकर्मार्थमित्यस्याशयः]

वेदासा—मार्थम्—तच्चासन्नाभिमर्शने कृते भाष्यकारेणामौ वैश्वानरे साक्षेषु वरुणप्रधासेषु च तथा क्रमोपदेशात् ।

[सूत्रारम्भप्रयोजनं अध्याहारोपपत्तिश्च]

सामिधेन्यर्थो—प्रतिपद्यते—प्रैषस्यानन्तरविधानादेवा—

^१हस्तत्थेऽव कुम्भ्यौ सङ्कृदेविमध्ये संश्लेष्य ततस्ते व्युदूहति—विभज्य गमयति (रु) ^२वेदिं परिस्तीर्येति यावानर्थं तावानेव वेदन्तान् परिस्तीर्येति । यद्वा यत्र हवीषि सादितानि तान् वेदिप्रदेशानिलर्थ । तथा सनि महावेद्यामपि परितो हवीषीद स्तरणं न परितो वेदिमिति ^३सिद्ध भवति (रु) ^४तदर्थमिध्माधानादि प्रक्रमते (रु) ^५वेदनिधानमु—घ अय वृत्तिग्रन्थं (मु रा) मात्रे दृश्यते न लिखितेष

(सू.) अग्रये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति

^३समिध्यमानायाऽनुब्रूहीति वा ॥ १ ॥ १ ॥ ३६२ ॥

(सू.) पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह ॥ २ ॥ २ ॥ ३६३ ॥

[पञ्चदश्यपुनरुक्तिफलम्]

(भा) ^४पञ्चदश्यस्य सिद्धत्वात्पुर्नवचनाद्वयाजिनोऽपि पञ्चदश लभ्यन्त इत्युपदेशः ॥

(सू.) ^५त्रीःस्तृचानित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३६४ ॥

(बृ) नन्तरप्रयोगे सिद्धेऽपि सूत्रारम्भप्रयोजन पुरस्तात्सामिधेनीनां होतेत्यवस्थानान्तस्यास्मिन् काले प्राक्प्रैषात् प्रयोगार्थं सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यत इति सामिधेन्यारम्भोपदेशात् ^६प्रैषस्य^७ तदारम्भत्वात्^८ त वक्तुमित्यध्याहार ॥

[अत्रविवक्षितः स्वरः खरोक्तिभावश्च]

तस्य तदञ्जत्वात्सामिधेनीस्वर इति—तदञ्जत्वात्—तस्य प्रैषस्य अञ्जत्वात् । सामिधेनीस्वरः—क्रुष्टमन्द्रयोरन्तरा । एतेन आश्रावणादीनामपि तदेशस्वर एवेति दर्शितम् । तथाचोक्तम्—उच्चैर्वशानरस्याश्रावयतीत्यत्र ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीये प्रश्ने तृतीय पटल ॥

[पञ्चदश्यपुनरुक्तिफलाविवरणम्]

पञ्चदश्यस्य—इत्युपदेशः—अस्यार्थ—पञ्चदशसामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धे पञ्चदशत्वे पञ्चदशसामिधेनीरिति पुर्नवचनात् बहुयाजिनोऽपि पञ्चदशसङ्घया लभ्यते विकल्पेनेत्युपदेशः ॥

^१ब्रूहीत्युक्ताकार स्नावयितव्य (रु) ^२होतेति शेष । परिभाषायामय पञ्चदशकल्प सर्वेषामविशेषोक्त । स एवात्रानूदितो वक्ष्यमाणे कल्पैर्विकल्पार्थम् । तेन राजन्यवैश्यबहुयाजिकल्पैरपि स विकल्पते (रु) ^३समिध्यमानायेतिवा—क ^४I पञ्चदशस्य सिद्धत्वात् (सु रा) II पञ्चदश्य सिद्धताम्—क ^५त्रीःस्तृचानित्युक्ताके नित्या काम्या नैमित्तिकाश्च सामिधेनीकल्पा उक्ता. तेऽपि यथा^६ ब्राह्मणमनुसंधेया इत्यर्थ (रु) ^७प्राक्प्रैषप्रयोगार्थ—क. ^८पैषस्य च—घ भक्त्वा—क

[तृचाविभागः]

(भा) त्रीऽस्तृचानित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्यार्थः,—राजन्यस्य त्रयस्तृचाः । प्रथमा सामन्वास्तृचः त्वं वरुण इत्युत्तमा त्रिष्टुप् । ईडे अभिमिति गायत्री । प्रवो^१वाजीया ॥

(भा) उत्तरा समिध्यमानोऽमृतस्य राजसीति जगती परीघानीयाया-परा वैश्यस्य । काम्येष्वेकविशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अभि-

[त्रीनित्यादिभाष्यविवरणम्]

(बृ) त्रीऽस्तृचानित्युक्तं ब्राह्मणे—तस्यार्थः—राजन्यस्य^२—त्रिष्टुप्—प्रथमा^३ प्रवो^४वाजीया त्रिरभ्यस्ता । सामन्वान् तृचोऽम आयाहि वीतय इति तिस्रं त्रिच । अयज्ञो वा एष योऽसामेति साम-संस्तवात् । त्वं वरुण^५ इत्यनुष्टुप् । अनया त्रिरभ्यस्तया परिदध्यात् । एव त्रयस्तृचाः । पञ्चदशानुब्रूयाद्राजन्यस्येत्यस्मिन् पक्षे त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परीघानीयेत्यतावान् विशेषः । प्रकृतितो राज-न्यस्य कल्पद्रव्यम् नित्यम् । आजुहोतेति गायत्र्या परिघानं नित्यम् ब्रह्मवर्चसकामस्यानन्तर्यात् ॥

(बृ) ईडे अभिमिति — वैश्यस्य — सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येत्यत्र^६ ईडे अभिमिति गायत्री प्रवोवाजीयाया उत्तरा प्रवोवाजीया त्रिरभ्यस्ता ईडे अभिं विपश्चितमिति सकृत् । अम आयाहि वीतय इत्यादि समानमाजुहोतेत्यन्तम् । आजुहोता च सकृदस्थाः परिघानीयायाः । परया समिध्यमानो अमृतस्य राजसीति बहूचपठितया परिदध्या-त्रिरभ्यस्तया ॥

काम्येष्वेक—त्रयस्तृचाः—ईडे अभिं विपश्चितम् अमे

^१ वाजीयाया—घ २ राजन्यस्य त्रयस्तृचा—(मु. रा) ३ म (मु. रा)

^४ वाजा इत्यस्य त्रिरभ्यसादेकस्तृच आयाहि—(मु. रा) ५ इत्युत्तरात्रिष्टुप् (मु. रा) त्रिस्तृचा नित्युक्तम्—ब्राह्मणे । तस्यार्थ—राजन्यस्य त्रयस्तृचा ६ त्यत्र प्रवो वाजीया त्रिरभ्यस्ता (मु. रा)

[तृचविभागः पक्षभेदेन उपदेशमतं च]

(भा) मिति सामन्वदुत्तरा त्वामभे पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः । अभिमग्न-

[तृचविभागविवरणम्]

(बृ) शकेम ते वयम् इति द्वे, सामन्वानम् आयाहि वीतय इति तृच. उत्तरा इडेन्यो नमस्य इत्येका त्वामभे पुष्करादधीति त्रयस्तृचाः आजुहोतेति परिधानीया वसिष्ठराजन्ययोः एव वरुण इत्येकविंशतिपक्षे । उपरितनपक्षेष्वप्येते एव परिधानीयै । चतुर्विंशतिपक्षे पूर्वस्मादये विशेष ,—तृचेभ्य ऊर्ध्वं वृषो अभिरित्याद्याग्निं दूतमित्यन्तमुक्तो आजुहोतेति परिधानीये व्यवस्थया ॥

अभिमग्न इत्येकादशाष्टम्या इति—एकादशसु यावद-
पोक्षितम् निवेशयेदित्यर्थ । त्रि शतमनुब्रूयादित्यस्मिन् पक्षे¹ पूर्ववदभिं
दूतमित्यन्तमुक्ता अभिमग्न इत्येकादशसु प्रथमौ द्वौ तृचौ आजुहोतेति
परिधानीया । द्वात्रि^२ शतमनुब्रूयादित्यत्र विशेष. ,—पूर्ववदभिं
दूतमित्युक्ता अभिमग्नमित्याद्यष्टावनुब्रूयात् ततः परिधानीया । षट्त्रि^३-
शतपक्षेऽपि पूर्ववदभिमित्येकादशापि प्रयोज्या समिध्यमानो अधरे
इति चोक्त्वा परिधानीया^४ । चतुश्चत्वारिंशतमित्यत्र विशेषः,—
समिध्यमानवत्या उपरि पृथुपाजा इत्यादि बहुचोक्ता अष्टावुक्ता
परिधानीया ॥

¹ पूर्ववदभिमग्न इत्येकादशापि प्रयोज्या समिध्यमानो (मु रा) ² पृथु-
पाजा इत्यष्टौ समिध्यमानवत्य इति (मु रा) ³ शतपक्षे पूर्ववत्पृथुपाजा इत्यष्टा-
वुक्ता दशतयीभ्य (मु रा)

(भा) इत्येऽकादशाष्टम्या । ^२ एतासां यथार्थमागमस्यात् । सर्वाणि छन्दाऽसीति गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यो बहुयाजिन । अपरिमितमिति ^३ बहुया जिन एव नित्यादधिक प्रकृतानां चान्यतम कल्पः । केचिदष्टाऽचत्वारि^४

(वृ) अष्टाचत्वारि^५शतपक्षे पूर्ववत् पृथुपाजा इत्यष्टावुक्ता ^६दाशत-यीम्य आग्नेयो गायत्रयश्चतस्त्र आगमयितव्याः “परिधानीया” ^७ एकादशाष्टम्या अष्टौ समिध्यमानवत्या इति परत इत्यर्थः ॥

एतासां—स्यादिति—^८उक्तार्थमेतासामेव निवेशं सूत्रान्तर-वचनात् ॥

सर्वाणि—याजिनः—सोमयाजी—बहुयाजी । ^{१०}तस्य गायत्रया-दीनि छन्दांसि अवरुद्धानि यो बहुयाजीति सवनत्रयेण । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां प्रासयभिप्रायेणोक्तत्वात् । अपरिमितवचनेऽपि त्रयाणामेव छन्दसामनुवचनम् ॥

अपरिमित—नित्यात्—मः कल्प इति—ब्राह्मणादीनां नित्या-धिकारोक्तपञ्चदशादि ^{११} सख्यासु स्वाधिकारप्राप्त ^{१२} सख्याया ^{१३} अधिक-मपरिमित ^{१४} प्रकृतसख्यानामप्यविशेषेणोक्तत्वात् बहुयाजिनोऽपि प्राप्तिः । उपदेशमतेन बहुयाजिनोऽपि पञ्चदशसङ्ख्यायाः पूर्वमुक्तत्वाच्च ॥

केचिदष्टाचत्वारि^५शत^६परम्—अपरिमितत्वात् ॥

^१ शाष्टम्य इति (मु रा.) ^२ पृथुपाजा इत्यष्टौ समिध्यमानवत्या —ग
^३ याजिनमेव नित्यादधिक ^४ चत्वारि^५शत^६परम्—ख. ग घ ^५ दाशतेभ्य—
^क ^६ तत परि—घ ^७ एतदादि न दृश्यते—घ ^८ नीया एतासा—दिति—उक्तार्थ
 (मु रा) ^९ एतासामेव नि—घ एतासा यथार्थमागमस्यादित्युक्तार्थ—क.
¹⁰ प्रूतदादि वचनमित्यन्त—घ—पुस्तके दृश्यते—क—पुस्तके च ¹¹ प्राप्ताया
 अधिक—घ ¹² संख्यास्वाधिकारप्राप्ताया अधिक (मु रा) ¹³ अधिकमपरि-
 मितम्—घ ¹⁴ प्राकृत सं (मु रा)

(भा) शतः परम् । युक्त्वाहीत्येवमादीनामाग्नेयाना गायत्रीणामागमः ।
स्त्रियस्तेन यद्वायत्रय इति । परीघानीयाया पुरस्तात् क्षेप इत्युपदेश ॥

(सू) प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ ३६५ ॥

(सू) सामिधेनीविवृद्धौ^१ काष्ठानि विवर्धन्ते^२ प्रति-
हस्तमानासु प्रकृतिवत् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ३६६ ॥

(सू) समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमि-
धमवशिष्य सर्वमिधमशेषमभ्यादधाति ।^३परिधानी-
यायां वा ॥ ६ ॥ ६ ॥ ३६७ ॥

(सू) वेदेनाग्नि^४ त्रिरुपवाज्य सुवेण ध्रुवाया ओज्य-
मादाय वेदेनोपयम्यासीन उत्तरं परिधि^५सन्धि-
मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा^६ व्यायन्

(ष्ट) युक्त्वाही—मागमः — आवापस्थान इत्याहु ॥
स्त्रियस्तेन गायत्रय इति—सिद्धवदनुवादात् गायत्रीणा-
माग्नेयानामस्मच्छाखोक्तानां युक्त्वाहीत्यादीनामागम ॥

[उपदेशमतोपगतिः.]

परिधानीया इत्युपदेशः — आगन्तूनामन्ते निवेश
इति । ^७तेन मन्त्रास्त्रिष्ठुब्जगत्य षट्प्रयोज्या इति पूर्वेषा

१ वृद्धिहासौ पञ्चदशपेक्षया (रु) २ प्रकृत्या—पञ्चदशयेन तुल्यमित्यर्थ ।
एतदुक्त भवति त्रीस्तृचानन्त्रूयात् एका सामिधेनीं त्रिरन्वाहेत्यादिषु सामिधेनीहासेन
समिधामपि ह्वास उक्त । किंतु ता दशैव समशो विभज्याघेया इति । वक्ष्यति च
पित्रयाया समश इध्यं त्रैष विभज्य त्रिरादधातीति । परिधानीयायामाग्नेयारिश्चाङ्गा
इत्यन्ये (रु) ^३परिधानीयोत्तमा कृक् (रु) ^४उपवाजन्मुपवीजनम् तच्चाद्यार्थं
ननु दीप्तर्थं त्रिरितिनियमात् । उदकमुपवाज्येत्यवभूये सत्याषाढवचनाच । तस्मा-
दवसृथेऽपीष्यते (रु) ^५तेन मार्गेण प्रपाद्य (रु) ^६देवतात्वेन (रु). ^७इति
पूर्वेषा कृत्स—क घ.

(सू.) दक्षिणाप्राञ्चमृजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याघारमा-

^१ धारयन् सर्वाणीधमकाष्ठानि सञ्स्पर्शयति

॥ ७ ॥ ७ ॥ ३६८ ॥

[उपवाजनोक्तिस्वारस्यम् संस्पर्शनेऽन्यपक्षः ध्य. नाकारश्च]

(भा) उपवाजन दीप्तयर्थम् । तस्मान्नावभृथे । अन्ववहत्य ^२ प्रवेश्य ।

तेन ^३ सन्धिना संस्पर्शने केचित् । मनसा ध्यानं प्रजापतये स्वाहेति ॥

(बृ.) कल्ट्स^४क्रमाबाधाय परिधानीयायाश्च नियतत्वात् समिध्यमानवतीं सामिद्धिवतीं चेति ^५ न्यायो ^६ धाशब्दबोधितास्वेवेत्युपदेशाभिप्रायः ।

अत्र बहूचपरितानामागमपक्षः । सूत्रकारेणाप्युपदेशादितराणीत्यज्ञी^७कारात् बहूचशेषत्वादस्मदीयहौत्रस्य ॥

[प्रतिहसमानास्विति सूत्रार्थः]

प्रतिहसमानासु प्रकृतिवादिति—अस्यार्थः, —एकविंशति—मिधमदारूणि भवन्ति पञ्चदशेधमदारूण्यभ्यादधातीति प्रकृतौ नियमात् काष्ठसङ्ख्याप्यज्ञभूता । पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेति सामिधेनसङ्ख्या च विहिता । एका ^८ सामिधेनी त्रिरन्वाहेत्यादौ सामिधेनसङ्ख्याबाधेऽपि समश इधम् ^९ त्रैधं विभज्येति काष्ठसङ्ख्याया ^{१०} अप्यबाधितत्वात् यावत्सामिधेनीसङ्ख्यामादाय परिधानीयायां ^{११} शेषाधानं कर्तव्यमिति ॥

[उपवाजनपदार्थः]

उपवाजनं—केचित्—परिधिसंघि^{१२}संस्पर्शनम् ।

[ध्यानाकारेप्रमाणम्]

मनसा—स्वाहेति—होमत्वात् स्वाहाकारप्राप्ते. तद्योगाच्छतुर्थ्य-
न्तस्य प्रजा^{१३}पतेर्ध्यानम् । ज्योतिष्मत्याघारमिति ज्वलत्यसौ ॥

^१ आधारयन्—इर्विधारा कुर्वन् (रु) ^२ प्रदेश्य—घ. ^३ सन्धीनाम्—ग.

^४ क्रमाबाधाय (सु. रा) ^५ न्यायो—क. ^६ धात्या (सु. रा) ^७ करणात्—क

ख. ग ^८ सामिधेनीनाम् (सु. रा). ^९ त्रैधमितिकाष्ठ—क. घ. ^{१०} अबाधि-

तत्वात्—घ. ^{११} शेषकाष्ठाधानम् (सु. रा) ^{१२} संस्पर्शनम्—क. परिधिसंस्पर्शनम्—

घ., ^{१३} पतये ? ध्यानम्—क

(सू) ^१ आधारयोर्वदत्यृजु प्राञ्छौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा
व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा ॥८॥८॥३६९॥

[व्यतिषङ्गपदार्थः]

(भा) व्यतिषङ्गस्सर्गः ॥

(सू) सुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादाय आप्यायतां
ध्रुवा धृतेने^२त्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति
^३ सार्वत्रिकम् ॥९॥९॥३७०॥

[वीप्साध्रुवाग्रहणफले आप्यायनं न चरौ]

(भा) प्रतिसुवमाप्यायनं वीप्सावचनात् । सार्वत्रिकवचनाहर्शपूर्ण-

[व्याख्येयप्रदर्शनं कचित्तद्विकल्पश्च]

(वृ) व्यतिषङ्गस्संसर्ग इति—व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वेति सूत्रे
^४ व्यतिषङ्ग^५ शब्दस्थार्थः । प्राञ्छौ ^६तिर्यञ्चावित्यत्र व्यतिषङ्गो
विकल्पेन ॥

[वीप्साकारः]

प्रतिसुवमाप्यायनं वीप्सावचनात्—अवदायावदायेति ।

[अन्यत्रपक्षान्तरम्]

सार्वत्रिक-न्यत्रापीति—केचिदन्यत्राभिपूरणमिच्छन्ति ; अग्नौ
दीक्षाहुतिषु भाष्यकारेणोक्तत्वात् ।

^१ आधारयोरेतान् विकल्पान् वदति ब्राञ्छणम् ऋजुप्राञ्छावित्येक पक्ष
तिर्यञ्चौ मिथो व्यतिषक्ताविति द्वितीय । तावेवाऽयतिषक्तावृजु इति तृतीय (रु)

^२ त्यवदाय ध्रुवा-क । ^३ न केवलमाधरे , किन्तु सर्वेष्वेव कर्मसु यत्र ध्रौवादवद्यती-
त्यर्थ । मत्त्रस्तु प्रकरणादैषिक एवाप्यायन इत्येके (रु) ^४ व्यतिषक्तार्थ -क-

^५ शब्दार्थ (मु रा) ^६ तिर्यञ्चौ वेत्यत्र-घ.

(भा) मासाभ्यामन्यत्रापि । ध्रुवाग्रहणाद्युवामेव । ध्रुवाकार्येऽपि
चरावभिपूरणमेव यावदर्थमित्यतो नाप्याययते ॥

(सू) अग्रीत्परिधीःशाश्विं च त्रिलिङ्गसंमृद्धीति संप्रे-
ष्यति ॥ १० ॥ १० ॥ ३७१ ॥

॥ द्वादशी खण्डका ॥

(सू) इधमसंनहनैस्सह स्फैरऋते स्फैर्वाऽग्रीध्रोऽ-
^१नुपरिक्रामं परिधीन् ^३यथापरिधितमन्वग्रं
त्रिलिङ्गसंमृज्य अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं
वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै
संमाजर्म्यग्रिमन्नादमन्नाद्यायेति त्रिरथि प्राश्चम्
॥ १ ॥ ११ ॥ ३७२ ॥

(बृ) ध्रुवाग्रहणाद्युवामेव—आप्याय ^५यन्ति ।

[आप्यायननिषेधस्थलविवरणम्]

ध्रुवाकार्येऽपि—^६नाप्यायत इति—प्रायणीयायामाज्येन चरु-
मभिपूर्येता देवता यजतीत्यस्मिन्पक्षे नाप्यायनम् । एवं गृहमेधीये
ओदनयो^७निम्ने कृत्वेत्यत्र अभिपूरणमेव सर्वत्राभिपूरणम् न प्रत्यवदान
अर्थलक्षणत्वात् ॥

^१ अनुपरिक्रामं—त त परिधिदेश गत्वा (रु). ^२ मन्-क ^३ यथापरि-
क्रित—येन क्रमेण परिहितास्तेन क्रमेण (रु) ^४ अन्वग्र—मूलादारभ्याऽग्रात् (रु).
५ आप्यायति—क घ. ^६ नाप्यायत इति—ग. घ. नाप्याययत इति (सु. र)
७ निम्नेन कृ—घ.

[स्फद्यमात्रेणापि संमार्गलाभः संमार्गान्तर च]

(भा) स्फयोऽपि संमार्गर्थः । तस्मादवभूथे तेन संमार्गः । अनु-
परिकाम—गत्वा गत्वा तस्य तस्य समीपम्, ^१नैकस्थः । यथा परिधित
तथा अन्वयम्—अग्रे कियापरिसमाप्तिः । अभिमभीदित्यपि ^२लभ्यते ।
तदाभ्यः पूर्वम् ॥ ११४ ॥

(सू.) भुवनमसीत्यग्रेण ध्रुवां जुहूं वाऽङ्गलिं कृत्वा
जुहूदेहीति जुहूमादत्त उपभूदेहीत्युपभूतम् ॥
॥ २ ॥ १२ ॥ ३७३ ॥

[स्फेदे संमार्गर्थत्वाविरोधः]

(३) स्फयोऽपि संमार्गर्थ इति;—न सहयोगात् स्फयस्य-
प्राधान्यम् ।

[अन्यथा अवभूथे तदभावः]

तस्मादवभूथे तेन सम्मार्गः;—संनहनाभावेऽपि ।
अनुपरि—धितं तथा;—परिधानक्रमेण ।
अन्वयं—लभ्यते;—अभिमभीत्रिस्त्रिस्सम्मङ्गीति ब्राह्मणो-
कृत्वात् तदपि विकल्पेन लभ्यते ।

[अग्रे: पूर्वमिति पक्षेऽपि परिधिसंमार्गः]

तदाऽग्रे: पूर्वम्;—सम्मार्ग । ^४ अस्मिन्नपि पक्षे परिधीन्
समार्थीति पश्चाद्विधानात् पश्चात्परिधिसम्मार्गः ॥

^१ नैकत्रस्थ (मु पु) ^२ लभ्यते इत्यन्त एव-घ ^३ अङ्गलि
राहवनीयसस्कारार्थ तस्मा एव नमस्करोतीति मञ्चविधिवाक्यरोषात् आहवनी-
याङ्गलि करोतीति भारद्वाजवचनाच । दक्षिणस्य व्यापृतत्वात् सव्येनादानमुपभूत ,
तथा वौधायनोक्तेश्च (रु) ^४ अस्मिन्-क-

[अञ्जलेनमस्कारार्थता, भुवनंयज्ञः, प्रथनंयष्टुः, अवभृतेप्यूहः
तत्रोपदेशपक्षश्च]

(भा) नम इति लिङ्गात् ^१ नमस्कारा^२र्थोऽञ्जलि । भुवनमसीति
यज्ञाभिधानम् । विप्रथस्वेति यजमानस्य । अतोऽवभृथे आपो यष्टूय
इत्येतावानूहः । न तूपदेशः ॥

[अञ्जलेनमस्कारार्थत्वविवरणम्]

(वृ) नम इति—र्थोऽञ्जलिःरिति ;—जुह्वं वाऽञ्जलि कृत्वेत्यत्र
आहवनीयाभिमुखमञ्जलिं कृत्वा तत्रमस्कुर्यात् । अग्ने यष्टरिद नम
इति लिङ्गात् । तस्मा एव नमस्करोतीति वाक्यशेषाच्च ॥

[भुवनं नेहाग्निरित्यत्रहेतुः]

भुवनमसीति यज्ञाभिधानम् ;—नाम्नः । यज्ञो वै भुवनं इति
वाक्यशेषात् ।

[विप्रथनस्य यजमानविषयत्वोपपत्तिः]

विप्रथस्वेति यजमानस्य ;—^४ प्रधानाभिधानम्, यजमानं
प्रजया पशुभि प्रथयस्वेति यज्ञसबोधनम् । यज्ञ एव यजमानं
प्रजया पशुभि ^५ प्रथयतीति वाक्यशेषात् । ^६ प्रथस्व—प्रथयस्वेत्यर्थ.—

[अवभृथेऽञ्जले. ऊहस्य चोपपत्तिः.]

अतो—त्येतावानूहः ;—अतोऽवभृथे^७प्यविकारेणाञ्जलिकरणम् ।
^८ यजमानप्रथनाशासनपरत्वान्मन्त्रस्य । एष हि देवेभ्यो हृव्यं भरतीति
हविर्भरणद्वारेण आहवनीयस्य यष्टूत्वात् अभिर्वै देवाना यष्टेति च
वाक्यशेषात् यज्ञकर्तृरूपाहवनीयाभिधानस्य विवक्षितत्वात् तत्स्थानापन्ना-
^९ स्वप्यवभृथे आपो यष्टूय इत्येतावानूह ॥

[विनाप्यूहं प्रयोग इति उपदेशपक्षोपपत्तिः]

न तूपदेशः—अमर्यष्टूत्वस्य भाक्तत्वात् यज्ञफलाशासनपरत्वा-

^१ नमस्कारार्थं च लिखति ^२—ख ग घ ^३ र्थेञ्जलि—क ^४ रिति, आहव
नीया—क घ ^५ प्रधानाभिधानम्—क ख ग घ ^६ पशुभिरितिवाक्य—क ^७ विप्र-
थस्व—विशेषण—क. ^८ यजमानस्य प्र—क ^९ स्वप्सु अक्ष—घ.

(सू.) सुयमे मे अद्य धृताची भूयस्तस्वावृतौ
स्मृपावृतावित्युपभृति जुहूमत्यादधाति^१ ।^२ मुखतोऽ
भिहृत्य मुखत^३ उपावहरति सर्वत्रैवमत्याधानो-
पावहरणे^४ भवतः ॥ ३ ॥ १३ ॥ ३७४ ॥

[अत्याधानादेरमन्त्रकता]

(भा) अत्याधानोपावहरणग्रहणानि तूष्णीमन्त्र ॥

(सू.) न च^५ सर्वशिङ्गयति नाभिदेशे च सुचौ
धारयति ॥ ४ ॥ १४ ॥ ३७५ ॥

(वृ.) ^६मन्त्रस्य अवभथेऽप्यनुहेन प्रयोग इति । तुशब्दात्पूर्वपक्षव्यावृत्तिः ।
देवताग्नेरभिधायकोऽभिशब्दः वरुणप्रधासावभथे दर्शितत्वात् । एव हि
देवेभ्यो हव्य^७ भरतीति अभिर्वै देवानां यष्टेति देवतायामुपपद्यते
नाधिकरणेऽभ्यौ । स्थलजलादधिकरणेषु तत्तद्वेवता^८भ्यश्च हूयमान हवि
देवताग्निरेव वहति तस्मादवभूथेष्वपि तस्यैवाभिधानमिति ॥ ११५ ॥
॥ ३३९ ॥

[अन्यात्याधानपद्योरर्थः भाष्याशयश्च]

अत्याधानो—मन्त्रत्रेति—आधारादन्यत्र जुहूपभृतोऽग्रहण-
मत्याधानम् । उपावहरण च तूष्णीम् । उपावहरणमन्त्राभावेऽप्यनास्थया
भाष्ये निर्देशं । आधार एव मन्त्रोपदेशात् अन्येषां तत्प्रकृतित्वाभावात्
तूष्णी क्रियामात्रानुष्ठानम् । अथवा मुखतोऽभिहृत्य मुखत उपावहर-
तीति क्रियाप्रकारमात्रमुपदिश्यातिदेशात् समनन्तरवाक्यस्थस्यातिदेशो
युक्त इति ॥

^१ अत्याधाति—स्थापर्याति (रु) ^२ मुखेनाभिहृत्य—अभिमुखे कृत्वा
(रु) ^३ उपावहरति—अपादत्ते (रु) हरतीति—ख. ^४ मन्त्रस्तु प्रकरणादाधारार्थ
एवष्टे नान्यत्र (रु). ^५ शब्दाययाति (रु) ^६ वहतीति—क । ^७ भ्योहूय—ध.

[शिञ्जनस्वरूपं असंशिञ्जनधारणयोः सार्वत्रिकत्वं च]

(भा) न च सशिञ्जयति—न च शब्दं करोति। असंशिञ्जन-
धारणयोः सार्वत्रिकत्वं^१ च शब्दात् ॥

(सू.) अग्राविष्णु मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण सुवो-
परेण मध्यमं परिधि^२ मनवक्रामं प्रस्तरं^३ दक्षिणेन
पदा दक्षिणाऽतिक्रामत्युदक्षसव्येन ॥५॥१५॥
॥३७६॥

(भा) अनवक्रामं—अनवक्रम्यानवक्रम्य ॥

(सू.) एतद्वा^४ विपरीतम् ॥६॥१६॥॥३७७॥

(सू.) विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ॥७॥१७॥
॥३७८॥

[शिञ्जनसंभवः]

(वृ.) न च शब्दं करोति—पात्रसघटनेन ॥

[सार्वत्रिकत्वलाभ]

असंशिञ्जन—शब्दादिति—चशब्दात्सर्वत्रेत्यनुष्जयते ॥

[णमुलन्नाशयः]

^५ अनवक्रामं—अनवक्रम्यानवक्रम्य—णमुलर्थः पौनः पन्थम्
सर्वातिक्रमणाभिप्रायेण ॥

^१ कत्वम् इत्येव वाक्यान्तं -क घ. ^२ कामन् प्र—स्व. अनवक्र-
मम्—पदा प्रस्तरमनवक्रम्य (रु) ^३ दक्षिणेन सव्येनेति तयोः प्राथम्यनियम ;
अनवक्राममित्याभीक्ष्यवचनात् । अयमपि भक्तवर्ज सार्वत्रिको विधि (रु)
^४ सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रामतीत्यर्थ (रु) ^५ (अनवक्रामम्, सुचोऽग्रेण
मध्यमं परिधिमपरेण प्रस्तरमनतिक्रमन् यथा भवति तथा दक्षिणतो गत्वेत्यर्थ ,

(सू) अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ^१ ससव्यः ॥
 अथोध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य
 ॥८॥ १८॥ ३७९॥
 ॥ त्रयोदशीखण्डका ॥

(सू) समारभ्यो^२धर्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुः
 संततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन् सर्वाणीधम-
 काष्ठानि सङ्ख्ययति ॥ १ ॥ १९ ॥ ३८० ॥
 (भा) ज्योतिष्मति—ज्वलति ॥
 (सू) यं कामयेत^३ प्रमायुकस्स्यादिति जिह्वां तस्येत्यु-
 क्तम् । २ ॥ २० ॥ ३८१ ॥

[जिह्वात्वोक्त्यर्थवादत्वम्]

(भा) जिह्वो वक्र । उर्ध्वमृजुरिति कर्तृवाद ॥

[सौत्रस्य प्राञ्चमुदञ्चमित्यस्यार्थः]

(वृ) प्राञ्च मुदञ्चमिति—कोणदिग्भिप्रायेण , ऋजू प्राञ्चौ
 इत्युक्तत्वात् ॥

[आघार्यान्वारम्भणं मानं च]

ज्योतिष्मति—ज्वलति—अत्राघार्यद्रव्यस्य यजमानान्वारम्भणम्
 आघारमाघार्यमाणमनुसमारम्भेति दर्शनात् ॥

[कामनोक्ते: फलितार्थं शब्दसाधुत्वं च]

जिह्वा तस्येत्युक्त ब्राह्मणे,—

जिह्वाः—वादः—ऊर्ध्वमाघार्य विच्छिन्नादित्याद्यूर्ध्वता जिह्वा-
 ता च कर्तृविशेषणे । यथा जिह्वा यथा चोर्ध्वं अवक्रो भवति तथा

^१ दक्षिणावघ—तत्पार्थिणस्तृष्टाङ्गुलि (रु) ^२ उर्ध्व—अग्रह (रु) ^३ प्रमा-
 युक—मरणधर्मा । जिह्वा—वक्रम् ब्राह्मणप्रदर्शनमृजुत्वादरार्थम् (रु)

- (सू) ऊर्ध्व^१माधार्य विच्छिन्द्याद् द्वेष्यस्य ॥ ३ ॥
 || २१ ॥ ३८२ ॥
- (सू) ^२वृषण्वा ॥ ४ ॥ २२ ॥ ३८३ ॥

[सूत्रद्रव्यसंपिण्डतार्थः]

- (भा) ^३वृषण्वा—विकिरन्मनसा शत्रु ध्यात्वा ॥
- (सू) ^४न्यश्चं वृष्टिकामस्य ॥ ५ ॥ २३ ॥ ३८४ ॥
- (सू) ^५द्वेष्यस्येत्येके ॥ ६ ॥ २४ ॥ ३८५ ॥
- (सू) ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां
 जुहुयात् ॥ ७ ॥ २५ ॥ ३८६ ॥
- (सू) अपि वा ^६नाधारयेत्पूर्वार्थे मध्ये पश्चार्थे वा
 जुहुयात् ॥ ८ ॥ २६ ॥ ३८७ ॥
- (सू) हुत्वा^७अभिप्राणिति ॥ ९ ॥ २७ ॥ ३८८ ॥

(वृ) तिष्ठन् जुहुयादित्यध्या^८हृत्य अजिह्वमूर्ध्वमित्यवस्थानक्रियाविशेषणत्वात्क^९र्मत्वनपुसकत्वे ॥

[विकिरण विवरणेन भाष्यार्थ]

वृषण्वन्—ध्यात्वा—ऊर्ध्वमाधार्य विच्छिन्द्याद् द्वेष्यस्य ^{१०}यजमान मनसा ध्यात्वा विकिरन् प्रशिथिलमाहुतिं जुहुयात् ॥

^१ नाभिदेशादूर्ध्वमुद्गीतया सुन्नाधारामारभ्य मध्येविच्छिन्द्यात् (रु). ^२वृषण्वा ^२—क ख इत इतो विकिरन्वा धारा विच्छिन्द्यादित्यर्थ । णकारदछान्दस । यजमानस्याद्वेष्यत्वाक्षैवं विच्छेत्तव्यमिति भाव (रु). ^३ I वृषण्वन्^२ विकिरन्—II वृषण्वन् विकिरन् (मु पु) ^४न्यश्च—ख न्यश्च—नाभिदेशाक्षैवं (रु) ^५नीचैराधारो द्वेष्यस्य, तस्माद्वर्जनीय इत्येके (रु) ^६नाधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेध । दीर्घाधारादिसंयोगादयो धर्मा न भवन्तीत्यर्थ (रु) ^७अभिप्राणिति—आधारस्योपरि श्वसिति (रु). ^८ध्याहृत्यम्—क ^९त्वात्कर्मनपुंसकत्वे—क. ^{१०}द्वेष्यस्येतत्र द्वेष्यम्—क,

[अभिप्राणने कर्म]

(भा) हुत्वाऽ^१ भिप्राणनमाघारस्य ॥

(सू) बृहद्ग्ना इति सुचमुद्भव पाहि माऽग्ने दुश्चरिता-
दोमा सुचरिते भजेत्यसङ्स्पर्शयन् सुचौ प्रत्या-
क्रामत्येते ^२ एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती
भवतः ॥ १० ॥ २८ ॥ ३८९ ॥

(भा) एते एव मन्त्रवती भवत नान्ये । ^३ विधिस्तु सर्वत्रासस्पृश-
मुक्ता । तदा ^५धारार्थं प्राण आघार इति ॥

(सू) मखस्य शिरोऽसीति जुद्धा ध्रुवां ^६ द्विस्त्रिवर्षा
समनस्ति ॥ ११ ॥ २९ ॥ ३९० ॥

[समज्ञने कर्म मानं च]

(भा) ध्रुवासमज्ञनमाज्यस्य, ज्योतिषा ज्योतिरड्डतामिति लिङ्गात् ॥

[भाष्योक्तनियमफलम्]

(बृ) एते एव-मुक्ता—एते एव मन्त्रवती भवत इति नियमात्
मन्त्रवर्जितस्य क्रियाकलापस्य ^७ सर्वत्र प्राप्ति ॥

[सुचोरसंस्पर्शनस्याधारार्थत्वेमानम्]

तदा-आघार इति—सुचोरसस्पर्शनमाघारार्थमेव । प्राण
आघार. यत्सङ्स्पर्शयेदिति लिङ्गात् ॥

[समज्ञनं धौवाज्यस्यैव]

ध्रुवा—ज्यस्य—ध्रुवां समनक्तीत्युक्तेऽपि धौवाज्यस्य समज्ञनम्।

ज्योतिषा-लिङ्गात्—आज्यस्यैव तैजसत्वात् ज्योतिरिति
गौणवादोपपत्तेः ॥

^१ अभिप्राणन-क । णनमुपरिप्राणन-ख ॥ ^२ इत्यमन्यत्र मन्त्रप-
र्युदासात् ततोऽन्येषामाक्रमणप्रत्याक्रमणधर्माणा सावत्रिकत्व स्पष्टीकृतम् । सुचोरसं-
स्पर्शननियमन मष्ट्रश्चात्रैवेष्यते यत्संस्पर्शयेदिति निन्दार्थवादस्याधारसयोगात्.
^३ विधिकर्मसु-क । ^४ स्पर्शनसु-क । ^५ तदादरार्थ-ग । ^६ ध्रुवामिति ध्रुवास्यमाज्यं
लक्ष्यते (ह) ^७ सर्वस्य-क

(सू) उच्चीतः॒ राय इति सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय
 सुवीराय स्वाहेति जुहूमभिधार्य^१ जुहोपादाय
 यज्ञेन यज्ञस्संतत इति ध्रुवां प्रत्यभिधार्य^२यतने
^३ सादयति ॥ १२ ॥ ३० ॥ ३९१ ॥

॥ चतुर्दशी कण्डिका ॥

[जुहोपादानेऽमन्त्रता उपदेशमत च]

(भा) जुहोपादायेति न मन्त्रः । पुनरुचीतमित्युपदेश ॥

(सू) क इदमध्वर्युर्भविष्यति १ स इदमध्वर्युर्भविष्यति
 यज्ञो यज्ञस्य वागात्मिज्यं करोतु मन आत्मिज्यं
 करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवस्सु^४वर्विष्णोः स्थाने
 तिष्ठामीतीधमसंनहानि स्पय^५ उपसंगृह्य वेद्याश्र

[अस्योपादानस्यामन्त्रताहेतु]

(बृ) जुहो—न मन्त्रः—जुहोपादायेति छान्दस , नच मन्त्रः ; पुन-
 रुपादाने मन्त्रानुपदेशात् ॥

[उपदेशपक्षाशय]

पुनरुचीतमित्युपदेशः इति—जुहोपादायेत्यस्मिन्नपि वाक्ये
 अवश्य पूर्ववाक्यस्थस्तुवाज्ययोरूपस्थानात् सहचरितस्य मन्त्रमात्रस्य
 निवृत्तिकारणभावात् उच्चीतं राय इत्याज्योपादानार्थतया साधारण-
 त्वाच ॥

^१ जुहोपादाय—ख ^२ तने सुचौ सादयित्वा—ख. ^३ सादयित्वा—क.
 रुददत्तसमतोऽय पाठ । ^४ स्त्वर्विष्णो—ख ^५ उपसंगृह्य—उपश्लेष्य—(ह)

(सु) तृणमव्य^१न्तमादायोत्तरतः^२ प्रवरायावतिष्ठेते
पूर्वोऽध्वर्युरपर आग्नीधिः ॥ १ ॥ ३१ ॥ ३९२ ॥

[कइदमित्यादेर्विनियोगः, सूत्रार्थः, आदाने उपदेशपक्षः]
अवस्थानदेशः, वरणं कचिद्दिशेषश्च]

(भा) क इदमित्यवस्थानमन्त्र । इधमसनहनानि स्फ्ये गृहीत्वा
वेद्याश्च^३ तृण विगतान्त मध्यवर्ति तस्य^४ प्रच्याविन् वेदां तृणमपि-
सृजतीति लिङ्गात् । न मुच्यते वेदा इत्युपदेश । वेदा उत्तरतः ।
वरुणप्रधासेषु प्रतिप्रस्थातुर्वे प्रवरः अर्ध्युणा वृत्तत्वात् ॥

(सू) इधमसनहनानाग्नीघ्रोऽन्वारभ्य क इदमग्नीङ्ग-
विष्यति स इदमग्नीङ्गविष्यतीति मन्त्र^५ संनमति
॥ २ ॥ ३२ ॥ ३९३ ॥

[अवस्थानमन्त्रताहेतु.]

(शु) क इदमित्यवस्थानमन्त्रः—तिष्ठामीति लिङ्गात् ॥
इधमसंनहनानि—तीति लिङ्गादिति ;—वेदिमध्यात् तृण-
मससृष्टमुपादाय वेदां तृणमपि सृजतीति प्रक्षेपविधानात् ।
न मुच्यते वेदा इत्युपदेशः ;—अपि सृजतीति हस्तविमोक-
मात्रपरतयाप्युपपत्तेः वेदास्तृणमपादायेति संततस्यैवोपादनम् ।

[उत्तरत्वावधिर्वेदिरित्यत्र हेतु]

वेदा उत्तरतः ;—प्रवरायावस्थानम् प्रकृतत्वात् न विहरमात्र-
स्योत्तरतः ।

[वरुणप्रधासे विशेषे हेतु]

वरुण—वृत्तत्वात् ;—त्रियमाणस्य चैकत्वात् ॥

^१ अव्यन्त—वेदा अविगतमन्तं—वेदान्तस्य मूलमिति यावत् । वेदा अवि-
गतान्त वा (रु). ^२ प्रवरं वक्तुम्, तलिङ्गत्वान्मत्त्रस्य (रु) ^३ यच्च तृणमप्य-
स्तविग-घ. ^४ प्रच्यावनं-घ. ^५ इद वाक्यम्-घ. पुस्तके न दृश्यते.

(सू) ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्मणमामन्त्रथा-
श्राव^१यो^२श्रावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्राव-
यति ॥ ३ ॥ ३३ ॥ ३९४ ॥

[आश्रावणादिप्रयोगप्रकारः मानं च]

(भा) आश्रावणादिषु^३ प्रथमद्वितीयोऽस्मिमात्रत्वम् । श्रावयेत्यत्रापि ।
ब्रूहि प्रेष्यादीनां व्याकरणसिद्धा मुति ॥

(सू) अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन् स्फय॒^४ संमार्गांश्च धारयन् प्रत्या-
श्रावयति ॥ ४ ॥ ३४ ॥ ३९५ ॥

[प्रत्याश्रावणे स्थितिः]

(भा) इहाऽपि प्रत्याश्रावण दक्षिणामुखस्य ॥

[मूलेप्रमाणम्]

(वृ) आश्रा—श्रावयेत्यत्रापि ;—स्वरयो त्रिमात्रत्वम् । आच
वहे आच वये पूर्वश्वेति भारद्वाजवचनात्,—अस्य सूत्रस्थार्थः—
वहशब्दे परतः पूर्वस्याकारस्य मुति वयशब्दे परत पूर्वस्य
श्राशब्दस्य मुति. पूर्वश्वेति प्रथमस्याकारस्योकारदेश मुति ॥

[प्रत्याश्रावणे दक्षिणामुखत्वोपपत्तिः]

ब्रूहि प्रे—मुतिः ;—ब्रूहिप्रेष्यश्रौषडित्यावहनामादेरिति ॥

इहापि—मुखस्येति ,—प्रवरायावस्थाने पूर्वोऽधर्वयुरपर आमीध्र
इति नियमात् दक्षिणेन परिणाम दक्षिणमसमध्वयोरित्यादि होतु.

^१ अत्र तृतीयो निगदस्त्रयक्षरश्चतुर्थं प्रणवादि तेषु चायथो । अग्नीत्येषणे
परस्य वेति प्रथमद्वितीयावचौ मूलेते नान्यत्र । तावेवोदाहृत्य अत्रैवाय मुत इष्यते
इति नियमात् । केचित्तु चतुर्थेऽपि प्रणवादुत्तरौ मावयन्ति प्रथम एव निगद
^२ यस्मै श्रावयेति—ख प्रणवाधिक इति कृत्वा (रु) ^३ चतुर्थेऽपि प्रणवादुत्तरौ
मावयता पक्षमनूवाद रुददत्त ^४ समार्गा-इध्यसनहनानि । तेषां स्फयस्य च धारण
प्रवरादन्यत्रेति द्रष्टव्यम् प्रवरे तेषामध्वयुणा धृतत्वात् । श्रौषडित्यौकार मावयति (रु)

(सू) आभीत्रे सोमे ॥५॥ ३५॥ ३९६॥

सर्वत्रैवमा^१ श्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ॥६॥ ३६॥
॥ ३९७॥

[आश्रावणादेस्सर्वत्रैकरूपता]

(भा) आभीत्रे^२ सोमे दर्शपूर्णमासविकाराणामपि ॥

॥ पद्मदशी खण्डिका ॥

(भा) यथेह प्रयुक्ते तथा सर्वत्र ॥

॥ इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये चतुर्थं पटल ॥

(बृ) स्पर्शनाञ्जनायोदञ्चुखयोरवस्थानं प्राप्तम् । अत इहापि प्रत्याश्रवणे दक्षिणामुखत्वं प्रतिपाद्यते । अपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन्त्यविशेषेणोदितत्वात् तथावस्थितयोरेव होतुरसप्तश्चो यथा भवति तथा कुर्यात् ॥

[आश्रावणादेकरूपताविवरणम्]

यथेह—सर्वत्रेति, —आश्रावयेत्यादिषु वैकल्पिकपक्षेषु इहानुष्ठितपक्ष एव । स सर्वत्र तथा । प्रत्याश्रावणप्रयोगोऽप्यत्रोक्तं एव सर्वत्र ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीये प्रश्ने चतुर्थं पटल ॥

^१ आश्रुतमाश्रावणम् (र) ^२ सोमे त्वाभीत्रागारे तिष्ठन् (र).

(सु) अनप^१व्याहरन्तः प्रचरन्ति ॥ १ ॥ ३७ ॥
॥ ३९८ ॥

[अनपव्याहारविध्यर्थः, तदधिकारिगणनाभेद, प्रचरणस्वरूपेऽन्यपक्षः, तद्वृष्णय च]

(भा) अनपव्याहरन्त इत्यन्यवचनप्रतिषेध^२ सयजमानानाम् ।
कोचि^३ चतुर्णाम् । प्रचरणमवदानग्रहणादीज्यान्तम् । केचित्सर्वम् ।
तेषामिडायामनर्थक वाग्यमनविधानम् ॥

[अपव्याहारनिषेधस्य यजमानविषयत्वेहेतुः

(वृ) अनपव्या-मानानाम्—यजमानस्यापि प्रचरणकर्तृत्वात् ।

[चतुर्णामिति पक्षोपपत्तिः]

कोचि^४ चतुर्णाम्—ऋत्विजाम् । नान्यदाशीशः प्रत्याश्रावणा-
दित्यादिषु ऋत्विजामेव त्रयाणा सकीर्तनात् ब्रह्मणोऽपि सर्वकर्मसु वाग्य-
मनादिकर्तृत्वात् चतुर्णामेव । ‘चत्वार ऋत्विज’ इत्यत्र सङ्ख्याग्रहण
बहुवचनचोदितासु चतुर्णामेव ग्रहण यथा स्यादित्युक्तत्वाच्च ॥

[इज्यान्तमात्रस्य प्रचरणपदार्थत्वे हेतुः]

प्रचरण-ज्यान्तम्—न कृत्स्नप्रयोग । वपया प्रचर्य पुरोडा-
शेन प्रचरतीति दर्शनात् ।

[पक्षान्तरं तत्र दोषविवरण च]

केचित्सर्वमिति—कृत्स्नप्रयोग इत्यर्थः ।

एतद्वृष्णम्—

तेषामिडाया-विधानमिति—अनपव्याहरन्त इत्यनेनैव
सिद्धत्वान् ।

^१ मञ्चादन्यस्य वचनमपव्याहार । तमवदानादि प्रदानन्त न कुर्य
प्रचरितार (सु) ^२ न यजमानानाम्-घ ^३ चतुर्णामृत्विजाम्-घ ^४ चतुर्णा
मृत्विजामिति-ख ग.

(सू.) आश्रावयिष्यन् नान्यदाश्रावणात् ब्रूयात् आ-
श्राविते नान्यदाश्रीधिः प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
श्राविते नान्यदध्वर्युर्यजेति वचनात् यजेत्युक्ते
होता नान्यद्वषट्कारात् ॥ २ ॥ ३८ ॥ ३९९ ॥

[आश्रावयिष्यन् इत्यादि सृत्वारम्भफलम्]

(भा) अपव्याहारे कृते यद्यृक्त इति प्रायश्चित्त प्राप्तम्, पुनरारम्भ
एतेषु कालेषु प्रायश्चित्तान्तरविधानार्थम् ॥

(सू.) यद्यन्यद्वूयात्पुनरेवाश्रावयेत् ॥ ३ ॥ ४०० ॥

(भा) सर्वमाश्रावणादि पुनः ॥

(सू.) व्याहृतीर्वा जपेत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ ४०१ ॥

(भा) व्याहृतिजपो ऋषकर्तुः ॥

(सू.) ऊर्ध्वज्ञुमासीनं होतारं वृ॑णीतेऽग्निर्देवो होता-
देवान् यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान् मनुष्वद्वरतवद्गुवद-
मुवदिति^२ यथाऽर्थेयो यजमानः ॥ ५ ॥ ४१ ॥ ४०२ ॥

[सूत्रस्य नैमित्तिविधानपरत्वम् याज्यासग्रहश्च]

(बृ.) आश्रावयिष्यनैमित्तिविधानपरत्वम्—आश्रावयिष्यनैमित्तिविधानपरत्वम् यद्यन्य-
द्वूयादित्यादिनैमित्तिकविधानार्थम्। नान्यद्वषट्कारादिति—याज्यया सह ।

[पुनराश्रावणग्रहणफलम्]

सर्वमाश्रावणादि पुनरिति—पुनराश्रावयेदित्याश्रावणग्रहण प्रद-
र्शनार्थम्। आश्रावणादिवषट्कारान्तस्य आश्रावणमात्रेण कार्यासिद्धेः ॥

[व्याहृतिजपे कर्ता]

व्याहृतिजपो ऋषकर्तुः—अपव्याहरणकर्तुः ।

¹ देवहेतृपेण स्वरूपेण च मानुषस्य हतुर्देवेजश्चापार्थन वरणम् (रु)

² यस्य यजमानस्य य प्रवर प्रवर काण्डे दर्शित नस्य तत्रोक्तानृषीन् अमुवदमुव-
दिति कीर्तयन् होतार वृणीते यावन्तस्युरिति (रु)

(सू) ^१ त्रीन् यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ॥ ६ ॥ ४२ ॥

॥ ४०३ ॥

(सू) अपि वैकं द्वे त्रीन् पञ्च ॥ ७ ॥ ४३ ॥ ४०४ ॥

(सू) न ^२ चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते
॥ ८ ॥ ४४ ॥ ४०५ ॥

[पुनस्त्रित्वविधिफलम् वरणप्रकारश्च]

(भा) ^३ वरणस्य पुनस्त्रित्वविधानाद्विपितुरपि त्रय एव त्रियन्ते न षट् ।
एक एकतो द्वावेकतः । यदि पञ्च द्वावेकतस्य एकतः ॥

[पुनस्त्रित्वविधिफलविवरणम्]

(वृ) वरणस्य पुन-न षट्—त्रीन् वृणीत इति प्रवरपाठतस्सिद्धेऽ-
पीह पुनर्वचनात् ।

[द्विपितुकवरणे व्यवस्था]

एक-एकत इति—प्रविष्टकुल एको त्रियते जन्मकुले द्वाविति
त्रिवरणपक्षे ।

यदि पञ्च-एकत इति—पञ्चवरणपक्षे यथर्षीति पुनर्वचनं
पञ्चानामपि प्रवरणार्थम् ।

[वरणविषयश्चुतिसूत्रविरोधशङ्कापरिहारौ]

अत्रेद निरूपणीयम्—आर्षेय वृणीते बन्धोरेव ^४ नैति यजमान-
स्यार्थेयं वृणीते ऊर्ध्वज्ञुमासीनं होतारं वृणीते इति । तथा त्रयो
वा अग्रय इत्यारभ्य य एव देवाना त वृणीत इति । तथा अभिर्देवो

^१ यस्य यजमानस्य य क्रष्णो गोत्रऋषित्वेनोपरख्यायन्ते मन्त्रकृतश्च तान्
कीर्तयतीत्यर्थ । अत्र चाविशेषेण त्रीन् वृणीत इति वचनात् पञ्चार्थेयस्यापि त्रया-
णमेव वरणम् । एकद्वार्थेययोस्तु त्रयाणामभावाचिवृत्तिरेवार्थेयवरणस्यापन्ना । तत एव
हेतोऽकर्मणेवानधिकारस्तयोरित्यन्ये । एक वृणीते इत्यायपि त्रित्वविधेवावयुत्याजु-
वाद इति मन्त्यन्ते (रु) ^२ अय निषेधो आमुष्यायणविषय (रु) ^३ वरणस्य च-
ग घ ^४ नैतीति (मु रा).

शुङ्गशैशिरिदर्शनात् ॥

(सू) ^१ इत ऊर्ध्वानध्वर्युवृणीतेऽमुतोऽर्वाचो ^२ होता
॥ ९ ॥ ४५ ॥ ४०६ ॥

(सू) पुरोहितस्य ^३ प्रवरेण राजा वृणीते ॥ १० ॥
॥ ४६ ॥ ४०७ ॥

(बृ) होतेति य एव देवाना त वृणीतेत्यादिनिर्देशै. यजमनार्थेयवरण
होतुवरणमभिवरण च प्रतीयत इति विरुद्धमिव दृश्यते । अतः
कस्यात्र वरणमिति ^१

अत्रोच्यते,—हव्यवाहनोऽभिराहवनीय आर्थेयशब्देनोच्यते ।
यजमानेन जनितत्वात्तदोत्राभिवानम् । अतश्च यजमानार्थेयेणाभेरवरण
प्रधानार्थम् । आभेयो वै होता अभिर्में होता अभिर्होतेति च होतु-
रप्यभिदेवतत्वादभिरूपेण होतुवरणम् । ततो यजमानार्थेयेण गोत्रेण
होतुवरणमध्वर्युणा कर्तव्यम् । होता तु यजमानार्थेयेणाभिवरणं अभे
महाऽ असीत्युपकम्य आनिवित्समासेरम्यभिधानपरत्वात् । प्रवरनिविदां
च आवाहनाङ्गत्वात् । आहवनीयस्य च वृणिध्वं॑ हव्यवाहनमिति हवि-
र्वोदृत्वेन आहवनीयाभेर्यजमानार्थेयत्वेन वरण तत्सम्बन्धितया च होतु-
वरणम् । पञ्चानां वरणपक्षे द्वावेकत इत्यत्र उदाहरणे ^४ दर्शनम् ॥

[शुङ्गचुदाहरणाशयः]

शुङ्गशैशिरिदर्शनादिति ;—द्वयामुष्यायणोदाहरणम् । भर-
द्वाजाः शुङ्गाः कता. शैशिरय इति ॥

^१ अत-ख ^२ तच्चोभय प्रवरेषूदाहरिष्यति (रु) ^३ प्रवरकाष्ठपठिताना-
मेव विधीनाभिहोपदेशा आदरार्थो द्रष्टव्य (रु) ^४ ए प्रदर्शनम् (सु. रा).

[पुरोहितप्रवरस्य राजत्वं निबन्धनं न जाति]

(भा) ब्राह्मणस्यापि राज्यप्राप्तस्य पुरोहितप्रवर एव , पुनर्विधानात् ॥

(सू.) ब्रह्मण्वदाच वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति^१ प्रवरशेषमाह ॥ ११ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥

(सू.) अपि वा^२ नार्वेण वृणीते मनुवदित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥ ४८ ॥ ४०९ ॥

(सू.) ^३ सीदति होता ॥ १३ ॥ ४९ ॥ ४१० ॥

[होतुर्वेदानीमासनम् सोमे विशेषश्च]

(भा) होतैव सीदति न मैत्रावरुण., त्रियमाणो होतृकार्यापन्नोऽपि पश्यौ ॥

(सू.) होतुरुपा ऋग्ना नाम गृह्णाति मानुष इत्युच्चैः ॥ १४ ॥ ५० ॥ ४११ ॥

(सू.) वेदां^४ तृणमपिसृजति ॥ १५ ॥ ५१ ॥ ४१२ ॥

॥ षोडशी खण्डिका ॥

[पुनर्विधानादिति हेतुविवरणम्]

(बृ.) ब्राह्मणस्यापि — विधानादिति ; — प्रवरपाठसिद्धस्यापीह पुनर्विधानात् राज्यकर्तृत्वमात्रनिमित्तमेव पुरोहितप्रवरेण वरणम् ॥

[पश्यौहोतैव सीदतीत्यत्रहेतुः]

होतैव - पश्याविति ;—उर्ध्वज्ञुमासीन होतार वृणीत इति प्रकृतेऽपि होतरि सीदति होतेति पुनर्वचनात् होतैव सीदति न मैत्रावरुण. पश्यौ ॥

^१ प्रवरशेष —प्रवरनिगदस्य शेष (रु). ^२ इद सञ्चिहितराजन्यविषयर्थाति मनुवदित्येवाब्रूयात् (रु) ^३ होतुरासनकालविकल्पार्थ वचनम् । आसीन वा होतार वृणीते । व्रतो वाऽन्न काले निषीदति (रु) ^४ नव्यन्तमात्त तृण तत्र प्रत्यापिसृजति (रु).

(सू) ^१ घृतवति शब्दे जुहूपभूतावादाय दक्षिणा
सकुदत्तिकान्तोऽपरेणाऽऽधा^२संभेदं पञ्च प्रेया-
जान् प्राचो यजति ॥ १ ॥ ५२ ॥ ४१३ ॥

(सू) ^३ प्रातिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षि-
णत इडः पश्चाद्गाहेत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये
॥ २ ॥ ५३ ॥ ४१४ ॥

[आघारसंभेदपदार्थादि]

भा) प्रयाजाङ्ग घृतवतीशब्द इति पशौ वक्ष्यति । आघारयोस्सङ्ग-
अघारसंभेदः । तमपरेण प्रतिदिशमपि । प्राच.—प्रागपवर्गान् ॥

(सू) सर्वान् ^४ वैकध्यम् ॥ ३ ॥ ५४ ॥ ४१५ ॥

(सू) ^५ आश्रावमाध्रावं प्रत्याश्राविते समिधो यजेति
प्रथमं संप्रेष्यति । यज्यजेतीतरान् ॥ ४ ॥ ५५ ॥
॥ ४१६ ॥

(बृ) प्रतिदिशमपीति ;— अपरेणाघारसंभेदमिति देशनियमात् ॥

प्राचः—प्रागपवर्गान्—उत्तमोऽप्याघारसंभेदस्य पश्चान्मध्ये
यदाघारावृज् प्राञ्छौ तदा संभेदाभावेऽपि पश्चाद्गाग एव ; देश-
लक्षणत्वात् ॥

^१ घृतशब्दवति घृतवतीमित्यस्मिन् शब्दे उक्ते इत्यर्थ. (रु) ^२ आघारयो-
र्व्यतिष्ठप्रदेश (रु) ^३ प्रतिदिशा वा यजत्यपरेणाघारसंभेदम् (रु) ^४ एकध्य-
मिताध्यमुओ रूपम्—एकस्मिन् देशे । अपरेणाघारसंभेदमित्येव (रु) ^५ ननु
किन्दैवत्या प्रयाजा ^६ ऋतुदैवत्या खलु प्रयाजा इति बोधायनः । मञ्चवर्णाश्च
भवन्ति । वसन्तमृदूना इत्यादीनि ब्राह्मणानि चेति (रु)

[एमुलन्तद्विरक्तिकलं प्रथमशब्दार्थश्च]

(भा) आश्राव्याश्राव्य । न पुरोनुवाक्यासंपैष । प्रथम् प्रयाज प्रति ॥

(सू) यं कामयेता^१भितरं वसीयान् स्यादित्य^२भिक्रामं
तस्य जुहुयादवतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न
वसीयान् पापीयानिति^३ समानत्र तिष्ठन् ॥ ५ ॥
॥ ५६ ॥ ४१७ ॥

(भा) अभितरम्—सुषुतरम् । वसीयान्—वसु^४मत्तरं । अभिक्रामम्—अभिक्रम्याभिक्रम्य । नित्ये कामोऽभिक्राम जुहोतीति वचनात् ।

(बृ) आश्राव्या श्राव्येति—आश्रावमाश्रावमित्यस्यार्थः ।

[पुरोनुवाक्यापैषदिरहोपपत्तिः]

न पुरो—षः इति—सर्वत्रावद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनु-
वाक्यापैषस्य प्राप्त्वादाश्रावमाश्रावमिति पुरोनुवाक्यापैषनिवृत्यर्थम् ॥

[प्रथमशब्दविवरणोपपत्तिः]

प्रथमं—तीति—समिधो यजेति प्रथम सप्रेष्यतीति न
प्रथमया सप्रेष्यतीति सबन्ध । कर्मणः प्रैषाभावात् । अत प्रथममिति
पथम प्रयाज प्रतीति संबन्ध ॥

यजयजेतीतरान्—इत्यत्रापि इतरान् प्रतीति सबन्ध ।

वसुमत्तरः—श्रेष्ठो धनवान् वा ।

अभिक्रम्याभिक्रम्य—अग्रिसमीपम् ।

[वचनेन नित्येकामनासिद्धिः]

नित्ये—वचनात्—अभिक्राम जुहोतीति नित्यवद्वचनात्
नित्यानुष्ठानेऽपि फलकाम । फलसाधनत्व नित्याधिकारप्रयुक्तस्यापि ॥

^१ अभितर—सुतराम् वसीयान्—पुष्ट ^२ अभिक्राम—प्रतिप्रयाजं किञ्चि-
दन्तरमभिमभिक्रम्याभिक्रम्य । अवतर—अवकृष्टतरम् । पापीयान्—दरिद्र । प्रति-
क्राम—अग्रे प्रतीप क्रान्त्वा (रु) ^३ उभयथाऽप्याकामज्ञेकत्र स्थित (रु) ^४ मत्तर
धनवान्वा—ग ।

अवतरम्—अवकृष्टतरम् । पापीयान्—दरिद्रः ; पुनरेवैन वामं
वसूपावर्तते इति पापिष्ठो वा । प्रतिक्राम—प्रतिक्रम्य प्रतिक्रम्य ॥

(सू.) त्रीनिष्ठाऽर्धमौप^१भृतस्य जुह्नामानीयोत्तराविष्टा
प्रत्याक्रम्य शेषेण ध्रुवामभिधार्य^२नुपूर्वं हवीळ्य-
भिधारयत्यु^३पभृत^४मन्त्ररतः ॥६॥५७॥ ४१८ ॥

(सू.) न हवीळ्यभिधारयेहृष्यस्यायतने सुचौ^५ सा-
दयति ॥७॥५८॥ ॥४१९॥

सप्तदशी खण्डिका ॥

[पापीयःपदविवरणे मानम्]

(बृ.) पापीयान्—दरिद्रः—वसीयस. प्रतियोगित्वात् ।
किं च—

पुनरे—इति—पापीयानिति शब्दस्य दरिद्रवचनत्वे लिङ्गम् ।
य. पुरा भद्रस्सन् पापीयान् स्यात् इत्यादिना पापीयस्त्वपरिहारनिर्देशे
वाम वसूपावर्तत इति निर्देशात् । सर्वत्रैवम् ॥

[पापीयःपदार्थभेदस्य प्रकृतोपयोगः]

पापिष्ठो वा—पूर्वस्मिन् पक्षे नात्यन्तनिषेधः । अस्मिन् पक्षे
प्रतिषेध एव ॥

[प्रतिक्रमणस्वरूपम् । नवसीयानित्यादेरर्थश्च]

प्रतिक्रा—निवृत्य—आहवनीयस्य दक्षिणपार्श्वे दूराद्दूर
मत्वा । न वसीयान् न पापीयानिति मध्यवर्तिकामनायाम् ॥

^१ भृतम्—क. ^२ आनुपूर्व्य—ख. ^३ अत्राप्युपभृतमित्यज्यलक्षणा,
पक्षौ नोपभृतमिति लिङ्गात् । हवीळ्यत्तिक्रमेणाभिधारयति (रु) ^४ मन्त्रत-
क. ख. ^५ सादियित्वा (रु)

[समानयनफलं तन्मानं च]

(भा) समानयन बर्हिस्स्वाहाकारार्थम्, चतुर्थाष्टमयोरिति लिङ्गात् ।

[आज्यस्थाल्याभिधारणनिषेधस्तन्मानं च]

न^१ प्रयाजशेषेणाज्यस्थाल्या अभिधारणम् । नान्तर्वेदिगृहीतस्य
प्रतीचीनः हरन्तीति वचनात् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीये प्रश्ने
पञ्चम् पटल

(सू.) आग्रेयस्सौम्यश्चाज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृ-
हीताभ्याम् ॥ १ ॥ ॥ ५९ ॥ ४२० ॥

[आज्यभागपदार्थः]

(भा) आज्यभागाविति कर्मनामधेयम् ॥

[बर्हिस्स्वाहाकारार्थत्वहेतुविवरणम्]

(वृ) समानयनं—लिङ्गादिति,—पशौ चतुर्थाष्टमयोः प्रति
समानीयेत्युत्तर्योर्विकारेषु विभज्य समानयनविधानात् ॥

[प्रयाजशेषेणाज्यस्थाल्यनमिधारणे हेतुविवरणं उपदेशपक्षश्च]

न प्रयाज—वचनादिति,—स्थालीगताज्यस्यापराभिहोमा—
नामपि साधनत्वादुपभृतमाज्यमन्ततः^२ प्रयाजशेषेण हवी^३ अभिधारय-
तीति प्रापस्याभिधारणस्य उपभृतमन्तरत इति क्रमविधानात् । उप-
देशस्तु पशावाज्याभावेऽपि नोपभृतमिति निषेधात् केवलमपि पात्र-
मभिधारयति अतो नानूयाजे^४ प्रायणयेऽप्युपभृतोऽभिधारणम् ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ द्वितीये प्रश्ने पञ्चम पटल ॥

^१ प्रयाजाज्य ^२ (मु रा)

^२ प्रयाजाज्य (मु रा).

^३ याजप्राय-स्त्र, ग,

(सू.) ^१जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम् ॥ ४२१ ॥

अप्यजामदग्नयो जामदग्नयमामन्त्रय पञ्चावत्तं
कुर्वीत ^२ सर्वत्र ॥ ३ ॥ ६१ ॥ ४२२ ॥

[पञ्चावत्तविषयनियमः]

(भा) पञ्चावत्त सर्वत्र वषट्कारप्रदानेषु ।

(सू.) अवधन्मुष्मा अनुबूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रे-
ष्यति । अवदायावदाय सुवेण प्रस्तरबहिंसमज्य
जुषूपभूतावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रत्या-
श्रावितेऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकम्
॥ ४ ॥ ॥ ६२ ॥ ४२३ ॥

[अन्यत्रापि पञ्चावत्तम् सर्वशब्दार्थश्च]

(वृ.) पञ्चा—प्रदानेष्विति ;—अप्यजामदग्न्य इत्यादि सर्वत्रे-
त्येवमन्तमेक सूत्रम् । विकल्पेन सर्वेषां शास्त्रान्तरसिद्धपञ्चावत्तिनां
^४ विदानामाष्टिषेणानां च जामदग्न्यप्रवरयोगेन पञ्चावत्तमिति जमदग्नि-
पुराहंति प्रवरणा ^५ राज्ञामपि । सर्वत्रेति वषट्कारप्रदानेष्वेव ; पुरोऽनु-
वाक्यादिसाहचर्यात् ॥

^१ अथाज्यभागप्रसङ्गात् सर्वान् दर्विहोमसाधारणधर्मानाह (ह) ^२ सर्वत्रे-
त्यसदेहार्थम् । केवितु मर्वत्रेतिवचनात् दर्विहोमेष्वपि चतुर्गृहीतवत्सु पञ्चावत्त-
मिन्छन्ति, तदयुक्तम्, अदर्विहोमाधिकारात् कल्पान्तराच । तस्मादर्विहोमेषु
चतुरवत्तचोदनाया पञ्चावत्तिनोऽपि चतुर्गृहीतमेव न पञ्चगृहीतम् अभिहोत्रे तु
वचनाद्वावति (ह) ^३ अवदाने प्रकान्ते इत्यर्थ । जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽ-
मुस्वधेति सप्रेष्यतीति लिङ्गात् । आप्याग्न्य ध्रुवा प्रस्तरबहिंषि समनक्ति याज्या संप्रेष्य-
तीत्यन्वय । तदर्थं होतार सप्रेष्यतीत्यर्थ (ह). ^४ विनाऽऽष्टिषेणाना—क्व
^५ प्रवरणा वा राजा—क ख. घ ^६ प्रवरणा राजा वा (मु रा)

[पुरोऽनुवाक्यासंप्रैषे सार्वत्रिकत्वलिङ्गम्, उपदेशपक्षः,
समज्ञने कालः, दर्विहोमेषु पक्षभेदश्च]

(भा) प्रधानेष्वप्यवद्यन् अमुष्मा अनुब्रूहीतीन्द्राय पुरोडाशाना-
मवदीयमानानामनुब्रूहीति लिङ्गात् । ^१ उपदेशो वषट्कारवदङ्गेषु
प्रत्यभिघारण कृत्वा अनुब्रूहीति । आप्यायन कृत्वा प्रस्तरबर्हिस्समज्ञनम् ।
^२ न च दर्विहोमेषु; आश्रुतप्रत्याश्रुतादिसंबन्धात् । उपदेशो दर्वि-
होमेष्वपीति ॥

(सू) उत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्रये जुहोति ॥ ६३ ॥ ४२४ ॥

(सू) दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय ^३ समं पूर्वेण ॥ ६ ॥
॥ ६४ ॥ ४२५ ॥

(सू) उभे ^४ ज्योतिष्मति ॥ ७ ॥ ६५ ॥ ४२६ ॥

[प्रधानेषु पूर्वोक्तस्य विकल्पः]

(वृ) प्रधानेष्व—लिङ्गात् ;—प्रधानयागे सिद्धवदनुवादात्;
ऐन्द्रस्यावद्यन् ब्रूयादिन्द्रायानुब्रूहीति श्रुतेश्च वषट्कारप्रदानेषु
^५ विकल्पते ॥

[उपदेशपक्षे हेतुः]

उपदेशो—ब्रूहीति ;—^६ हवि· प्रत्यभिघारणोत्तरकालविधानात्
प्रत्यभिघारण कृत्वैव अनुब्रूहीति वैषः ।

[समज्ञने व्यवस्था]

आप्यायनं—ज्ञनम् ;—वषट्कारप्रदानेषु ।

[दर्विहोमे समज्ञनाभावसिद्धिः]

न च दर्विहोमेषु—ज्वपीति ;—अवदायावदायेत्यविशेष-
वचनात् ॥

^१ उपदेशादङ्गे-ग ^२ नदर्विं-क ^३ यत्र हुत पूर्वेणाज्यभागेन दक्षिण
मिव चक्षु सव्येन समो भवति तत्र जुहोति-(रु) ^४ न वक्ष्यमाणाहुतिवदिगता-
र्चिषि (रु). ^५ विकल्पते (मु रा) ^६ प्रत्यभिघारणोत्तर (मु रा)

(सू) पूर्वभाज्य^१भागं प्रति^२ सुचावाते न निदधा-
त्यास्विष्टकृतः ॥ ८ ॥ ६६ ॥ ४२७ ॥

[केचित्सुगसंस्थापनम्]

(भा) अनाज्यभागेऽपि पशौ सुचौ न संस्थाप्येते स्वकालोऽस्तीति ॥

(सू) आज्यभागावन्तरेणेतरा आहुतीर्जुहोति ॥ ९ ॥
॥ ६७ ॥ ४२८ ॥

[वषट्काराहुतिदेशोपक्षमेद्.]

(भा) ^३ आज्यभागावन्तरेण वषट्काराहुतीस्सर्वा । आघारसमेदेन
सह विकल्प । केचित् दर्विहोमाहुतिराज्यभागावन्तरेणाघारसमेदेन
वषट्काराहुतिरिति ॥

[स्वकालोस्तीनीत्यस्यार्थः]

(वृ) अनाज्य—कालोऽस्तीति;— सुग्धारणस्योपरितनकर्माङ्गत्वात् ।
आज्यभागस्थालीधारण विवक्षितम् ॥

[विकल्पे हेतुः तस्य व्यवस्थितत्वं च]

(वृ) आघा—विकल्पः— आघारसमेदेनाहुती प्रतिपादयतीत्य-
नेन सह विकल्प । प्रधानाहुतिसन्निधौ पाठात् । व्यवस्थितोऽय
विकल्पः आघारसमेदाभावे आज्यभागावन्तरेण ऋजू प्राञ्चौ होतव्या-
वित्यादिपक्षे ॥

[केचिच्चित्युक्तपक्षाशयः]

केचिद्—राहुतिरिति—व्यवस्थया नित्यवदन्वये सभवति
न विकल्पेन पाक्षिकान्वयो युक्त इति वर्णयन्ति ॥

^१ आज्यभाग प्रतितत्काले (रु) ^२ सुचावादत्ते^२ (रु) ततश्चात्तायामेव
सुचि प्रकृतौ प्रधानादवदानदर्शनादनाज्यभागेऽपि पशुप्रायणीयादावस्मिन् काले
सुचावादीयेते (रु) ^३ आज्यभागदेशयोर्मध्य एवेतरा दर्विहोमाहुतीर्जुहोति । न
बहिस्ताभ्याम् । अदर्विहोमाहुतीना तु देशो वक्ष्यते (रु)

(सू) प्रत्यक्रम्य जुद्धामुपस्तीर्थ मा भेर्मा संविकथा
 मा त्वा हिंसिं मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरत-
 मुद्धरे मनुषि चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि
 नमस्ते अस्तु मा मा हि ४सीरित्याग्रेयस्य पुरो-
 डाशस्य मध्या^१दङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं ^२तिरीचीन-
 मवद्यति^३ । पूर्वार्धाद्वितीयमनूचीनं चतुरवाच्चिनः
 पश्चार्धात्तृतीयं पश्चाभ्वच्चिनः ॥ १०॥ ६८॥ ४२९ ॥

[अवदानमच्चे बहुवचनाभिप्राय । तत्प्रयोजनं च]

(भा) अवदानानीति ^४जात्याभिधानम् मा भूत्पकरणो^५परोध इति ।
 अतोऽवदानद्वित्वेऽपि न निर्वतते । अवदानैकत्वेऽपि नोश्यते पित्र्यायाम् ।

[तिरश्चीनानूचीनावदानक्रम]

तिरीची^६न दक्षिणाग्राभ्यामङ्गुले^७भ्याम् अनूचीन प्रागग्राभ्याम् ॥

[जात्याभिधानत्वोपपत्तिः चतुरवत्तपक्षोपपत्तिश्च]

(बृ) अवदानानीति-रोध इति-‘ अवदाननिते ’ ‘ यदवदानानि ’
 इति बहुवचन जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् ॥
 प्रकृत्यर्थान्वयसभवात् पाशमन्त्रवत्सङ्घयावचनम्भ्याविवक्षा चतुरव-
 चिनाम् ॥

अवदानै-पित्र्यायाम्—अत एकस्मिन् सर्वावदानार्थं सङ्कुदेव
 मन्त्रप्रयोगः ॥

[तृतीयावदानेऽपि प्रागग्राभ्याम्]

तिरश्चीनं—ग्राभ्याम्—पश्चार्धात्तृतीयं प्रागग्राभ्यामेव ॥

^१ अङ्गुष्ठपर्व-अङ्गुष्ठस्योत्तम काण्डम् (रु) ^२ तिरश्चीन-क ख ^३ प्रागा
 यतैरङ्गुल्मङ्गुष्ठिर्तीय तृतीयं चेत्यर्थ । तयोस्तु नावदानमच्चस्यावृत्ति । अपादान-
 द्रव्याभिधायित्वात्तदेवतत्वाच्च । न चावदानद्वित्वे निर्वतते ; जात्याख्याया बहु-
 वचनात् (रु) ^४जात्याभिधानम्-ग ^५णावरोध इति-घ ^६तिर-
 श्चीनं-घ ^७-यामुदगग्राभ्या वा-क

(सू) ^१ असंभिन्दन् ^२ मांससहिताभ्यामङ्गुलीभ्या-
मङ्गुष्ठेन च पुरोडाशस्यावद्यति ॥ ६९ ॥ ४३० ॥

[असंभेदादिपदार्थ.]

(भा) असंभिन्दन्—यथा ^३ द्वयोरवदानयोरसङ्गम । माससहिताभ्या-
मिति—मध्यमङ्गुलिभ्याम् ॥

(सू) सुवेणाज्यसाक्षाय्ययोः । १२ ॥ ७० ॥ ४३१ ॥

(सू) ^४ आनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथमवदानमवदाय
पूर्वार्धे सुचो निदध्यात् । मध्यादपरमवदाय
पश्चार्धे सुचः ॥ १३ ॥ ७१ ॥ ४३२ ॥

[आनुजावरपदार्थः तस्यावदानविशेषं संभवत्त्वा]

(भा) आनु ^५जावरोऽगुरुर्योऽनुगामी । तस्य नैमित्तिकम् ॥

[असंभेदसंबन्धिनौ]

(वृ) असम्भिन्दन्—गमः—अससर्गो देशयो यथा भवति ॥
मांससहिताभ्यामिति—भ्याम्—तयोरुभयतोऽङ्गुलिसङ्घेषात् ॥

[आनुजावरपदार्थ.]

आनुजावरो—गामी—अनुजस्यावर. अनुजावर । अगु-
रुमनुजमनुगमनादिना विद्याधनादिभिरुपजीवति यो ज्येष्ठः स आनु-
जावरः ॥

^१ अवदानदेशावसाङ्गिरन् (रु) ^२ अनखसहिताभ्याम् । अङ्गुष्ठेन च नेन च
सुवेणावय्यति हस्तेनावयतीत्यविशेषवेदितौ सुवहस्तो इवकठिनयोर्हविषो सामर्थ्यो-
क्षियम्येते । तेन साक्षाय्यविकारेऽपि वपादौ हस्त इष्यते पुरोडाशविकारेऽपि
यवागवादौ सुव (रु) ^३ द्वयोरप्यवदानयो—क— ^४ योत्पत्तेजस्त्वात्समानजाती
नामनुगन्ता भवति स आनुजावर । श्रुतौ आनुजावरविधिमुक्ता फलान्नानकाम्य एवाय
कल्य (रु) ^५ गुरोर्यो—क ग.

(सु.) पूर्वप्रथमान्यवद्यज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा
गतश्रीस्यात् ॥ १४ ॥ ७२ ॥ ४३३ ॥

(भा) ज्यैष्ठिनेय—ज्येष्ठायाः पुत्र । कानिष्ठिनेय—^१कनिष्ठायाः
पुत्र । ^२प्रथमज्येष्ठो न ^३मृतज्येष्ठ ॥

(सू.) अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो
वाऽनुजावरो यो वा बुधूष्टत् ॥ १५ ॥ ७३ ॥ ४३४ ॥

[अवदानविशेषे काम्यत्वम्]

(भा) यो वाऽनुजावर इति काम्यम् । यस्तस्मात्प्रच्युतिमिच्छति ॥

(वृ.) ज्येष्ठिने—पुत्रः—पुत्र ज्यष्ठस्येति ज्यैष्ठिनेयविशेषणम् । ^४तथा
कनिष्ठस्येति कानिष्ठिनेयस्य ॥

[प्रकृतज्येष्ठशब्दविवक्षितार्थः प्रयोजनं च]

प्रथम—ज्येष्ठः—ज्येष्ठशब्दस्यातिशयवचनत्वात् । कानिष्ठत्व-
प्राप्तिरहितज्येष्ठवचनत्वं ^५युक्तम् । तथा ^६कनिष्ठ न स्त्रयपत्येन तौ
बाध्येते एकपुत्रो ज्येष्ठ एव ॥

यस्त—छति—अनुजोपजीवित्वान्निवृत्तिमिच्छति । पूर्वम्—
आनुजावरस्य पूर्वार्द्धप्रथममित्येतत् अनुजोपजीवित्वनिमित्तेन नैमित्ति-
कम् ॥

^१ कनिष्ठाया पश्चादानीताया—ग कनिष्ठाया-पश्चात्परिणीताया—क घ

^२ इद क—पुस्तके न दृश्यते ^३ प्रथम—क ^४ प्रच्युत—ग घ ख. ग

^५ १४—१५ इति सूत्रद्वयं एकत्रैव व्याख्यात-क ख. ग घ । युक्तम्
इत्यत परं न स्त्रयपत्येन स बाध्यते । एकपुत्रो ज्येष्ठपुत्र एव । तस्य गताश्रेयश्च
पूर्वार्द्धप्रथमान्यवदेत्, इति वृत्तिग्रन्थोऽधिक (मु. रा) इद घ—पुस्तके
न दृश्यते ^६ सूत्रे कानिष्ठिनेय पश्चात्परिणीताया पुत्र । कानिष्ठिनेयस्यविशेषणम् ।
अन्यकनिष्ठ न मृतकनिष्ठ । न स्त्रयपत्येन स बाध्यते (मु. रा)

[विकल्पे विषय.]

- (भा) नैमित्तिकं पूर्वमुभे^१ वा विकल्पेते ॥
- (सू.) अथ यदि पुरोहितः^२ पुरोधाकामो वा यजेत् पूर्वार्धात्प्रथमवदानमवदाय पूर्वार्धे सुचो निधाय पूर्वार्धेऽन्नेर्जुहुयात् ॥ १६ ॥ ७४ ॥ ४३५ ॥
- (सू.)^३ अवदानान्यभिधार्य यदवदानानि तेऽवद्यन्
-
- (वृ.) उभे—ते—नैमित्तिकत्वादुभयोः काम्यत्वेऽप्युभयोरविशेषात् विकल्प एव ॥

^१ वा शब्दः घ नद्यते. ^२ पौरोहेत्यम् । द्वितीयतृतीययोरवदानयोर्निधनेदेशावचनादनियम (रु) ^३ ननु समान्यत प्रागेव विहितस्य यज्यानुवाक्या सम्पैषस्य पुनर्विधि.किमर्थे ? केचिदाहु ,—तत्र तावत् अवद्यन् सम्पैष्यतीत्यवदानसमयानुवाक्यासम्पैषविधिरङ्गविषय । प्रदानविषयस्त्वय प्रत्यभिधारणोत्तरकालविधानार्थं इति , तदयुक्तम्. तत्र सार्वत्रिकमित्यनेन विरोधात् । स्विष्टकृत्य-भिधारणोत्तरकाल तद्वचनविधेऽधात् । अत्र च यज्या सम्पैषपदोपादानवैयर्थ्यात् । तस्य च क्रमार्थतायाम श्रावणप्रत्याश्रावणयोहस्तक्षेप्रसङ्गात् । मन्त्रब्राह्मणसूत्रलिङ्गविरोधाच्च । पुरोडाशानामवदीयमानानामनुबूहीति ऐन्द्रस्यावद्यन् ब्रूयादिन्द्रायानुब्रह्मीति जुहूमुपस्तीर्य सोमाय पितृमतेऽनुबूत्येति सम्प्रेष्यतीत्यादि । तथा ‘उपस्तीर्य दक्षिणस्य पुरोडाशस्यपूर्वार्धदवद्यचाहामयेऽनुबूहीत्येव वेधायन । तस्माच्च युक्त पूर्वोक्तमकल्प ॥

अन्यतु मतम् —याज्यानुवाक्ययोर्मूर्खलिङ्गतादग्रये मूर्खन्वते अमिं मूर्खन्वन्तमिति मा भूता सम्पैषवित्येवमर्थमेद वचनमिति तदप्ययुक्तम्, यदाग्रेऽशकपाल इत्युत्तावशुनस्य गुणस्य देवताविशेषणत्वेन दुराशङ्कत्वात् । इतरथाऽऽज्यभागयोरप्रये वृत्रग्रे अग्रये वृथन्वते इति लिङ्गानुगुणदेवतादेशप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वमसुभा अनुवृश्च मु यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य देवतादेशनस्य विशेषत प्रदर्शनमात्रमेतदिति नातीवाकोषव्यमायुष्मद्भिः । एवमन्योऽपि यस्तत्र तत्र सम्पैषविधि सोऽपि क्वचित्तेऽवताप्रदर्शनार्थ । क्वचित्सम्पैषस्वरूपविशेषप्रदर्शनार्थ । क्वचित्सन्देहार्थ इति यथासम्भव इष्टव्यम् (रु)

विलोमाकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनुभ्येनत्तत्त
आप्यायतां पुनरिति हविः प्रत्यभिधार्थं अग्रयेऽ-
नुब्रह्माग्निं यजेति सम्प्रैषौ ॥ १७ ॥ ४३६ ॥

[ब्रह्मन्तप्रैषाशयफले]

(भा) अग्रयेऽनुब्रह्मीति वचनान्मा भून्मूर्धन्वते नियुत्वते वेति ॥

(सू) आज्यं ^१प्रश्चयोतदपिदधदिवाप्रक्षिणन् हुत्वा
आज्येनान्ववश्वो^२तयति ॥ १८ ॥ ४३७ ॥

[अपिदधदादिपदार्थाः]

(भा) अपिदधदिव—स्थगयन्निव । अप्रक्षिणन्—अहि॒सन्नभि-
मवदान वा । अन्ववश्चयोतयति—क्षारयति ॥ ४३७ ॥

(बृ) अग्रये—त्वते वेति—याज्यानुवाक्ययोस्तदुणाविधायकत्वात्
तद्विशिष्टस्य देवतात्वं प्राप्नोतीति तत्परिहारार्थमुच्यते । अतो यद्देवता-
सम्बन्धिवाक्यगत विशेषण तदेव ^३देशेऽपि लक्ष्यते न मत्रगतमाखिल
विशेषणम् । यत्र तु मान्त्रवर्णिकमेव ^४तत्र सविशेषण प्रधानमेव
चोदित्यते । यद्यप्यवदन्नमुष्मा अनुब्रह्मीति वचनेन पाथम्यादग्रयेऽग्रे-
रनुब्रह्मीति प्राप्तम् । तथाऽपि मान्त्रवर्णिकसगुणदेवतानिवृत्यर्थम् ॥

अपिद—निव—सुच न्यञ्च कृत्वा ।

अप्रक्षि—दानं वा—न शिथिलीकरोति । प्रश्चयोतनं—
यागात्यूर्वं सुगताज्यक्षरणमभौ ॥

अन्ववश्चयोतयति — क्षारयति — होमोत्तरकालं सुगत-
शेषम् ॥

^१प्रश्चयोत्यापि दधति वा प्रदक्षिण-क ख प्रक्षणन-ख. ^२श्वोतयति-ख.
अवक्षावयति (रु). ^३देशे देश उपलक्ष्यते । ^४तत्रकविशेषणम्-क.

(सू) आधारसम्भेदेनाहुतीः ^१ प्रतिपादयति ॥ १९ ॥
॥ ७७ ॥ ४३८ ॥

(भा) सम्भेद — सङ्गम्. तस्मिन् प्रथमाहुति ॥ ४३८ ॥

(सू) ^२ सुच्यमाधारमाभिजुहोति ^३ पूर्वापूर्वा संहिताम् ॥
॥ २० ॥ ७८ ॥ ४३९ ॥

(भा) उत्तराः सुच्याधारसाभिहोमाः । संहिता.—लम्बाः ॥

(सू) यं द्विष्यात्तं ^४ व्यृषन् मनसाऽहुतीर्जुहयात् ।
॥ २१ ॥ ७९ ॥ ४४० ॥

(भा) शत्रुं विकिरन्मनसा ॥

(सू) यदा वीतार्चिले^५लायतीव वाऽग्निरथाऽहुतजुर्जि-
होति ॥ २२ ॥ ८० ॥ ४४१ ॥

(भा) लेलायति—अल्पकार्चिषि ॥ ४४१ ॥

(बृ) शत्रुं विकिरन्मनसा—यं द्विष्यात्त शत्रु व्यृषन्-मनसा विकिरन्-
प्रधानाहुतीर्जुहोति ॥

लेलायति—अल्पकार्चिषि—शान्तायां ज्वालाया ^६ सत्या-
माहुतीर्जुहेति ॥

१ प्रतिपादयति — प्रवेशयति अथवा प्रकमयति — प्रथमाहुति तत्र जुहो-
तीत्यर्थ (रु) ^२ सुच्या—क ^३ पूर्वशब्देऽत्र पूर्वोत्तराया दिशं गौणो द्विष्य ।
अत एवात्र पूर्वावप्रतिषेधादैकलिकाविमौ विधी दृष्टव्यौ । सत्याषाढभारद्वाज-
बोधायनैरप्युक्तम् (रु) ^४ तद्दिसामभिध्यायन् (रु) ^५ लेलायति वा क लेलायतीति
लिङ्गे यडन्तालिङ्गिद्वय्यत्ययेन परस्मैपदभीकारस्य चाकार । यद्गुणन्ताद्वा शप् द्वद्दिश
व्यत्ययेन छान्दसत्वात् । कण्डवादिषु वा लेला इति पाठो द्रष्टव्य । यदा शान्ता-
र्चिरङ्गरेषु लेलीयमान इव विस्फूर्जत्यग्निस्तदा जुहोतीत्यर्थ । वक्ष्यति च यदङ्गरेषु
व्यवशान्तेषु लोलायद्वीवभातीति (रु) ^६ सत्याग्नित्यादिग्रन्थं (मु रा) मात्रे दृश्यते

(सू.) आज्यहविरुपा शुयाजः पौर्णमास्या^१मेव भवति
वैष्णवोऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा ॥ २३ ॥ ८१ ॥
॥ ४४२ ॥

(सू.) प्रधान^२मेवोपा शु ॥ २४ ॥ ८२ ॥ ४४३ ॥
[उपांशुत्वव्यवस्था उपदेशपक्षश्च]

(भा) ^३ प्रधानदेवताभिधानमुपाशु । तदर्थत्वाद्विषो हविरपि प्रधा-
नम्, ^४ तेन कर्मसिद्धेः । तस्मातदभिध्यानमप्युपांशु । सौम्ये घृत-
शब्दस्य ^५वैश्वदेव्याऽयाश्चानुबन्ध्याया इत्युभयस्या^६युक्तभू देवताया
एवेत्युपदेशः ॥ ४४३ ॥

[कर्मसिद्धौ हेतुः]

(वृ.) प्रधानदे—तेन कर्मसिद्धेः—यागकरणत्वात् ।

[उपांशुत्वविषयव्यवस्था तत्फलं च]

तस्मा—पांशु—उभयोर्याग^८ करणत्वात् । उपांशुत्वस्य च
प्रधानयागकारकाभिधानविषयत्वात् ॥

घृतस्य यजे^९त्यादिषु घृतादिशब्दस्योपांशुत्वसिद्धि । तदाह—
सौम्य—स्यायुक्तम् ॥

[उपदेशपक्षाशापः]

देवताया एवेत्युपदेशः—हविषो देवतार्थतया प्रधानत्वात्
निरुपाधिकप्रधानदेवताभिधानस्यैवोपांशुत्वमिति ॥

^१ बोधायनादिभिरमावास्यायामप्युपाशुयाजविधानात् तच्चिरासार्थं पौर्णमास्या
मेवेत्येवकार (रु) ^२ शु—क उपाशुयाजमाख्यानात् कृत्वमञ्चोपाशुत्वे प्राप्त
वचनम्, देवताभिधान एव मन्त्राश उपाशु (रु). ^३ प्रधानम्—देवताभिधानम्—
क ग. घ ^४ तेन तद्धर्म (मु रा) तेन धर्म—क ^५ वैश्वदेव्यायां च—घ.
^६ या मध्यम अनुबन्ध्याया युक्त दे—क. ^७ युक्त एकताया—घ. I. उक्तदेवताया
(मु रा) II ^८ कारकत्वात्. ^९ त्यत्र—घ.

(सू) विष्णुं बुभूषन् यजेत् ॥ २५ ॥ ८२ ॥ ४४४ ॥

अष्टादशीखण्डिका ॥

(सू) अश्रीषोमौ आतृव्यवान् ॥ १ ॥ ८४ ॥ ४४५ ॥

(सू) आग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति ॥ २ ॥
॥ ८६ ॥ ४४६ ॥

(सू) ^१ समवदाय दोहाभ्याम् ॥ ३ ॥ ८६ ॥ ४४७ ॥

(सू) दध्नोऽवदाय शृतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतम् ।
सर्वाणि इवाणि सुख्युखेन जुहोति ॥ ४ ॥ ८७ ॥
॥ ४४८ ॥

(सू) सुवेण ^२ पार्वणौ होमौ ऋषभं वाजिनं वर्यं
पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहतां सुवीर्यम्
रायस्पोषः सहस्रिणम् प्राणाय सुराधसे पूर्ण-
मासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् । अमावास्या
सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना सा
नो दोहतां सुवीर्यम् रायस्पोषः सहस्रिणम् ।

[नित्ये बुभूषन्निनितिसनुपपत्तिः]

(३) विष्णुं बुभूषन्निति—नित्ययोरेव पक्षे कामः ।

^१ समवदाय—सहावदाय देशकालकर्तृदेवतैक्यादिति भाव । तत्र उपस्तरणा-
भिधारणे अपि विभुत्वात्तत्रेण भवत (३) ^२ पर्वशब्दोऽन्न कर्मवचन प्रकरणात्
तैङ्गवतत्वाच्च होमयो । तत्प्रया हि दर्शपूर्णमासावेव क्रियमाणाविज्येते, मञ्च-
लिङ्गात् । तेन विकृतिषु न गच्छत , तत्र तयोस्समुदाययोरभावात् । कर्मणस्तत्रभृ-
तित्वात्कलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वादिति न्यायेन समुदायस्य चानति-
देश्यत्वात् पार्वणाविति वचनाच्च । तदुक्त न्यायविद्धि , पार्वणयोस्त्वप्रवृत्तिस्समुदा-
यार्थसंयोगात्तदभीज्याहीति (३)

अपानाय सुराधसे अमावास्यायै स्वाहा इत्यमा-
वास्यायाम् ॥ ५ ॥ ८८ ॥ ४४९ ॥

[पार्वणहोमस्य विकृतिष्वननुष्ठानहेतवः]

(भा) न विकृतौ पार्वणहोमौ समुदायेज्याङ्गत्वात् तस्य समुदायस्या-
न्यत्राभावात् । पार्वणाविति वचनाच्च ॥ ४४९ ॥

(सू.) ^१ नारिष्ठान् होमान् जुहोति दश ते तनुवो यज्ञ
यज्ञियाः ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन नारिष्ठयोः

[विकृतौ पार्वणहोमविरहोपपत्तिः]

(बृ) न विकृतौ—त्राभावात्—पूर्णमासाय स्वाहा अमावास्यायै
स्वाहेति पूर्णमासामावास्याशब्दयोः कर्मसमुदायनामत्वात् तयोरेव समु-
दाययोश्चतुर्थ्यन्ततया देवतात्वात् तदेवतास्मरणार्थत्वं होममन्त्रयोः ।
ततश्च विकृतौ तयोस्समुदाययोरतिदेशभावात् वैकृतदेवताना तचत्कार्या-
^३ पञ्चत्वाभावाच्च न कर्तव्यौ । यद्यपि होमरूपत्वादारादुपकारकत्वम् ;
तथाऽपि देवतास्मरणस्य स्विष्टकृदादिव^४द्विवक्षितत्वाद्वाराभावान्निवृत्ति ॥

[पार्वणत्ववचनस्य प्रकृतोपयोगः]

पार्वणाविति वचनाच्चेति ;—पार्वणशब्दस्य देवतातद्वि-
तान्तत्वात् पर्वशब्दस्य च मन्त्रवर्णप्राप्तपौर्णमास्यमावास्यापरत्वात् तयो-
रन्यतरभावाच्चेति ॥ १९४ ॥ ४१४ ॥

[नारिष्ठहोमे प्रत्येकं देवताः]

नारिष्ठान्—ति ;—नारिष्ठहोमेष्वादितस्त्रयाणा ^५ अग्निवायू

^१ नारिष्ठा नाम उत्तरे होमा नारिष्ठदेवतासम्बन्धात् । ते तु सुन्ना कार्या ।
तत्र सते मनसा मन इत्यादि प्रादिष्ट यजुष्षष्ठम् । सप्राप्णे प्राणमित्यृक्त्वतुष्यदा सप्तमी ।
सन्ते मनसा मन इत्यादिर्थथा पठित एको मञ्च इति केचित् । तेषा त्वंगक्षरपरिमाण-
विरोध । कारकवैरूप्यं च स्यात् । यथा मनसा मन प्राप्णे प्राणमित्यादि (रु) ^२र्थ-
च. ग. ^३ पञ्चत्वाच्च ^२-स्व ग ^४ द्विवक्षितद्वाराभावा-क्त ^५ अग्निमया ^२-क

प्राशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानो मृतो-
भूत यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागः
शतकृत् एतद्वां तेन प्रीणाति तेन तृप्यतमःहौ
अहं देवानाँ सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं
न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्
यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्वागदेयम् अदारसुद्धवत्
देव सोमास्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः ।
मानो विददभिभागो अशस्तिर्मानो विदद्वजना
द्वेष्या या ॥ ६ ॥ ८९ ॥ ४५० ॥

एकोनविशीखण्डिका ॥

(स) ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानाँ
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यज्ञ हीनं
यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृता-

(बृ) देवता । तयोर्वैश्वानरप्राणरूपतया पुरुषे नित्य^१ स्थितत्वान्मग्नेषु
नारिष्ट^२शब्देन निर्देशात् तद्विशिष्टयोर्देवतात्वम् । चतुर्थे सोममरुतः ।
पञ्चमे ब्रह्म । षष्ठेऽपीति केचित् । प्रकृतत्वात् षष्ठस्यामिः त इति
सन्निहितस्याम्रेः सबोधनात् बहुचमताच्च अन्यक्तनिर्देशेष्वग्नेऽवतात्वात्
प्रजापतिर्वा अनिरुक्तः प्रजापतिः ॥

^१ नित्यसंस्थितत्वा—क

^२ शब्दनि (मु. रा)

हुतिरेतु देवान् सं ते मनसा मनस्संप्राणे
 प्राणं दधामि ते संव्याने समपानं दधामि ते ।
 परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूत् शं न एधि द्विपदे शं
 चतुष्पदे स्वाहेत्यतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥ ९० ॥
 ॥ ४५१ ॥

[संतेमनसेति मन्त्रेमतिभेदः]

- (भा) ^१ केचिदादेशस्ते मनसा मन इति ॥
- (मू.) एष ^२ उपहोमानां कालोऽनन्तरं वा प्रधानात्
 प्राण्वा समिष्ट्यज्जुषः ॥ २ ॥ ९१ ॥ ४५२ ॥
- (मू.) ^३ जुह्नामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुच्चरार्धात्सकृ-
 त्सकृत्स्वष्टकृतेऽवद्यति द्विः पञ्चावच्चिनः ॥ ३ ॥
 ॥ ९२ ॥ ४५३ ॥

[केचिदितिपक्षे आदेशापदार्थः होमसंख्याच]

- (घृ) केचिदादेशं संते मनसा मन इति,—सते मनसा मनस्स-
 प्राणेन प्राणो जुष्टमित्यस्य प्रतीकादेशः । स प्राणे प्राणमित्यादेखिष्ठु-
 प्छन्द ^४स्कान्तर्गतत्वात् अस्मिन् पक्षे सप्त होमाः ॥

- ^१ केचिदादेश-क ^२ यस्मिन् कर्मण उपहोमाश्रोयन्ते तत्रैते कालविकल्पा
 (रु) ^३ उपाश्याजस्यत्वर्थलुमानि शेषकार्याणि । तदर्थस्य चतुर्गृहीतस्य शेषाभावात्
 सर्वार्थत्वाच धौवस्य । सकृदुबाज्यादवद्यतीति बोधायन । न चावदानमञ्चास्त्विष्ट-
 कृति , प्रधानार्थत्वात् (रु) ^४ स्कान्तरत्वात्-क स्कत्वात् (मु रा)

[अवदानमन्त्रनिषेधः स्विष्टकृद्दोमे]

(भा) नावदानमन्त्र स्विष्टकृति । साधारणत्वाच्छेषस्य^३

[स्विष्टकृद्दोमेऽवदानमन्त्रविरहोपपत्तिः]

(बृ) ^१ नावदान—च्छेषस्य,—अस्यार्थः,—मा भेर्मा संविकथा इत्यादिमन्त्रस्य सबोधनविभक्तिभिर्भयचलनादिनिवृत्तिप्रकाशनद्वारेण हवि॑रवयविप्रकाशकतया ^३अवदानाङ्गत्वात् ^४द्वयवदानमात्रप्रकाशकतया—‘अवदानानि ते’ ‘यदवदानानि ते’ इति चावयविसबोधनावगते स्विष्टकृद्दक्षाणामप्यदृष्टजनकतया प्रधानशिष्टद्रव्यसाध्यत्वं न प्रतिपत्तिमात्रता । भरद्वाजेन भगवता निर्वापशेषान्वावापे^५ भक्षणां^६ प्रतिरेकायेति प्रयोजनाभिघानात् द्रव्यस्य भक्षार्थत्वावगमाच्च । अतः प्रधानयाग^७शिष्टस्य स्विष्टकृद्वादिसर्वशेषकार्यसाधारणताप्रतिपाद्यत्वेच^८ सर्वशेषकार्ये प्रतिपाद्यत्वात्साधारणता । अदृष्टार्थत्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तद्रव्योपजीविता । एव च स्विष्टकृदवदाने मन्त्रप्रयोगे सर्वार्थद्रव्यप्रकाशकतया सर्वार्थत्वप्रसङ्गात् स्विष्टकृदेकान्तता भवेत् । अतस्माधारणत्वं^९प्रसङ्गात् प्रधानावदानसूचिघौ पाठात् तत्कार्यापत्त्यभावाच्च स्विष्टकृतो^{१०} न स्विष्टकृदवदान^{११} मन्त्र । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति कृत्खस्याभे^{१२}यत्वावगते प्रधानयागे अवदानमन्त्रप्रयोगेऽपि न साधारणाङ्गता । न च स्विष्टकृद्वादिसाधारणत्वे^{१३} हविषः आग्नेयश्रुतिवाचः तदङ्गत्वाच्छेषकार्याणाम्, अतो न स्विष्ट^{१४}कृत्यवदानमन्त्रं ॥

^१ एषउपहोमानाभिति सूत्रे,—दर्शपूर्णमासकर्मणि य उपहोमाश्वेयन्ते तानुपहोमान् अस्मिन् काले जुहोति प्रधानानन्तर वा प्राक्समिष्टयजुष इति (मु. रा.) अधिकं दृश्यते नान्यत्रात्रत्ये कोशोऽक्षापि. ^२ रवयव-क. ^३ अवदानान्तरत्वात्-ख ग ^४ दवदानमात्रप्रकाशकता—(मु. रा.). ^५ वापभक्षणामप्रेरकायेति-क. ^६ भक्षणाप्रेरकायेति सुद्धिता भक्षणाना प्रकारयेति (मु. रा.). ^७ विशिष्टस्य-क. ^८ त्वे च-क घ ^९ त्वा प्रसङ्गात्-घ ^{१०} कृतोऽतो न-क ^{११} वदानमन्त्र-ख. ग. ^{१२} रन्धर्यताव-क. ^{१३} त्वेऽपि ह-क ^{१४} कृदवदा-घ,

(भा) ध्रुवावत् ॥ ४५३ ॥

(सु) दैवतसौविष्टकृतैङ्गचातुर्धा^१ कारणिकानामुत्तर -
२ मुत्तरं ज्यायः ॥ ४ ॥ ९३ ॥ ४५४ ॥

(सु) द्विरभिघार्य न ३ हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥
॥ ९४ ॥ ४५५ ॥

[प्रत्यभिघारणव्यवस्था तत्फलं च]

(भा) प्रत्यभिघारण^४ स्विष्टकृदर्थम् । अतो न सौम्ये । ५ पश्वदा-
० नेषु च ऋज्ञेभ्यस्विष्टकृत् ॥ ४५५ ॥

[ध्रुवावदित्यस्यार्थः]

(वृ) ध्रुवावदिति ;—यथा ध्रुवायास्सर्वयज्ञार्थत्वात् ० द्रव्यस्यो-
पांशुयाजार्थं नावदानमन्त्रः प्रयुज्यते तत्रापि द्रव्यसाधारणत्वमेव मन्त्रा-
भावे हेतुः ॥

[प्रत्यभिघारणस्य केवलस्विष्टकृदर्थत्वोपपत्तिः]

प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति ;—प्रत्यभिघारणस्य संस्कार-
रूपत्वात् सस्कृतेन कार्ये कर्तव्ये अनन्तरप्राप्तत्वात्स्विष्टकृतः ।
स्विष्टकृदभिघारणानन्तरं न हाव । प्रत्यभिघारयतीति निषेधाच्च केवल-
स्विष्टकृदर्थता ॥

अतो न सौम्ये चरौ—प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदभावात् ।

[पश्वदानेषु ऋज्ञे च प्रत्यभिघारणभावोपपत्तिः]

पश्वदानेषु चेति—एकादशावदानानां प्रत्येकं हविष्टात्
तेभ्यश्च स्विष्टकृदवदानाभावात् न तेषु प्रत्यभिघारणम् ॥

ऋज्ञेभ्यस्विष्टकृदिति—तेषु प्रत्यभिघारणम् प्रदानावदाना-

^१ करणिका—क ख. ^२ अवदानमिति शेष. (रु) ^३ अत एव प्रतिषे-
धात् ज्ञायते प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति तेन पश्वदानेषु सौम्ये च चरौ निवर्तते
(रु) ^४ धारयति (मु रा) ^५ पश्वदानेषु च ऋज्ञेभ्यस्विष्टकृदिति—क नेषु
यज्ञेभ्यस्त्व-घ. ^६ तद्व्यस्यो (मु रा)

(सू.) अग्ने खिष्टकुर्तेऽनुब्रूहाग्नि खिष्टकुर्तं यजेति
^१ संप्रैषौ । उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसक्तामित-
रामिरा^२हुताभिः ॥ ६ ॥ ९५ ॥ ४५६ ॥

(सू.) ^३प्रत्याकम्य जुहामप आनीय वैशानरे हवि-
रिदं जुहोमि ^४सहस्रमुत्स॑ शतधारमेतम् । स नः
पितरं पितामहं प्रपितामहं खर्गे लोके पिन्वमानो
बिभर्तु स्वाहेत्यन्तःपरिधि निनयति निनयति
॥ ७ ॥ ९६ ॥ ४५७ ॥

एकविंशीखण्डका ॥

(वृ.) ^५भावेऽपि । यद्यपि,—‘विलोमाकार्षं तत्र आप्यायता पुनः’ इत्य-
विशेषसंस्कारार्थत्वम् ; तथाऽपि पशुचोदनया समुदायस्य ^६हविष्टेऽवगते
तदेकदेशावदाने तच्छेषत्वेन मञ्चाभिधानोपपत्तेः त्रयम्भेऽप्यविरोधः
अभिधारणार्थत्वान्मन्त्रस्य कथंचिदभिधानोपपत्तेः ॥

उपदेशस्तु ;—नावदानाभिधारणमन्त्र इति लिङ्गविरोधादेव ।
गुदकाण्डे^७ उभयं भवत्येव ॥

^१ संप्रैषविधि प्रागेव व्याख्यात । ^२हुताभि -क ^३प्रत्याकमणवचन
प्रत्याकम्यैव यथा निनयेत् न तु दक्षिणत स्थित इति । केचित्पितृलिङ्गतामन्त्रस्य
निनयने प्राचीनार्थाभिमिच्छन्ति (र) ^४ सहस्र-ख. ^५भावे-क ^६हविष्टाव-
गते -क ^७ ए तूभयम्-घ.

(भा) वैश्वानरे हविरिति प्राचीनावीती हिरण्यकेशिमतात् ॥ ४५७ ॥

॥ इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये द्वितीये प्रश्ने षष्ठं पटल ॥
॥ द्वितीय प्रश्नस्समाप्तः ॥

देवस्थत्वा, अपारुहम्, पक्षीसञ्चहन, दिवदिशस्यं, पूषाते,
शुक्रं, पूर्ववत्, अपिवा, वेदेन, अग्नये, इच्चासनहनैः, समारभ्य,
क हृद, अनपव्याहरन्तः, घृतवति, आग्नेयः, सुवेण, अग्नीषोमौ, ब्रह्म-
प्रतिष्ठैकविंशतिः ॥

देवस्थस्फ्य पक्षीसनहन पूर्ववदग्नये समिध्यमानायानपव्याहरन्त
आग्नेयः सौम्यष्टद् ॥

[हिरण्यकेशिमतोपपत्तिः स्वमतेहेतुश्र]

(बृ) वैश्वानरे हविरिति प्राचीनावीती हिरण्यकेशिमतात्—
यद्यपि स न पितरमिति वैश्वानरप्रधानता तथाऽपि पितर पितामहं
पिन्वमान इति तत्पीत्यर्थत्वात् पितृप्रधानतया प्राचीनावीतं हिरण्यकेशि-
नोक्तमिति । स्वमते¹ त्वमिवैश्वानर एव अभिधानप्राधान्यात् ॥

॥ इति श्रीधूर्तस्वामिभाष्यशूली द्वितीये प्रश्ने षष्ठं पटल ॥
॥ इति द्वितीय प्रश्न ॥

¹ शिवैश्वानरभिधानात् न प्राचीनावीतमित्यर्थ (मु. रा)

अथ तृतीयः प्रश्नः

(सू.) ^१ इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशित्रमेके ॥ १ ॥
॥ १ ॥ ४५८ ॥

[इडाप्राथस्ये विशेषः]

(भा) यदेदा प्रथमं तदाऽभिधार्येदा प्राशित्रम् ॥ ४५८ ॥

(सू.) आग्रेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा ^२ विरुज्या-
कुष्ठेनोपमध्यमया चाकुल्या ^३ व्यूहा मध्यात्प्राशित्र-
मवद्यति यवमात्रं ^४ पिष्पलमात्रं वाऽज्यायो यव-
मात्रादाव्याधात्कुल्यतामिदम् । मारुरुपाम यज्ञस्य
शुद्धःस्विष्टमिदःहविरिति ॥ २ ॥ २ ॥ ४५९ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः.

[इडाभिधारणप्राथस्योपपत्तिः]

(वृ.) यदेदा—प्राशित्रम्^५—होत्रे प्रदानप्रभूत्यनुत्सर्जनविधानात्
उपहवोत्तरकालच प्राशित्रहरणविधानात् इडाऽवदानाङ्गभूताभिधारणान-
नन्तरमेव प्राशित्रावदानम् ॥

^१ इडाशब्दो देवतावचन तत्सबन्धाद्वये कर्मणि च प्रयुज्यते । (रु) प्राशित्र-
शब्दो द्रव्यवचन तत्सबन्धात्कर्मणि तत्र प्राशित्रपूर्वकल्प सूत्रकृतैवानुक्रमिष्यते ।
यदा वितर तदाऽवदानेषु प्राशने चेडा पूर्वा भवति (रु) ^२ विरुज्य—मस्तक
भुङ्कत्वा (रु) ^३ व्यूहा—अभ्यन्तरमहुली गमयित्वा (रु) ^४ ग्रीहिप्रभाण
(रु). ^५ (मु. रा) प्राशित्रम् अवद्यति । इडादेवता वृष्टि वृष्टिवां इडेति वचनात्
तदर्थत्वाद्व्यमपीडा प्रकृष्टैर्मञ्चै प्राशयत इति प्राशित्रम्, इत्यधिकं दद्यते ।

(भा) विरोजनं भञ्जनन् । समीपे ^१मध्यमाया उपमध्यमा ।

[प्राशित्रप्रमाणं मन्त्रानिवृत्तिश्च]

पिप्पल—फलम् । सुपिप्पला ओषधीरिति दर्शनाच्च । अज्याय इति ^२ यवमात्र एव, आख्यानविशेषण लिङ्गविरोधात् । यवेन समितमिति—यद्यवादधिक न भवति तत्प्रमाण प्राशित्रम् । अतस्त्राप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ४५९ ॥

(सू.) ^३एवमुत्तरस्यावद्यति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४६० ॥

[विरोजनचतुर्धाकरणयोर्व्यवस्थातद्वेत्]

(ब्र.) विरोजनं—भञ्जनम्—आग्नेयग्रहणात् तस्यैव विरोजनं तथा^० चतुर्धाकरणादि ॥

पिप्पलम्—फलम्—भरद्वाज^४मतात् ।

[लिङ्गविरोधस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम्]

आख्यान—धात्—त्रीहीणां मेघ इतिवत् आख्यानविशेषणेति यवमात्राभिधानेन ॥

[यवमात्रोक्तितात्पर्यम्]

यवेन सं—प्राशित्रमिति—तस्माद्यवमात्रमवदोदित्युक्तेऽपि अज्याय इति निषेधात् यवमात्रान्मन्त्रलिङ्गाचाविकनिवृत्तिमात्रपरत्वम्^१ यवमात्रादर्वागपि परिमाण लभ्यते ॥

अतस्त्राप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य—न पिप्पलमात्रे मन्त्रः ॥

^१मध्यमाया यासोप—कृ. ^२मात्रसेव—ग. ^३एव—विरोजनादिना । तत्राविस्तरात्तरस्मादिति तु सत्याषाढभारद्वाजौ । तथा चरुनं प्राशित्रमिति भारद्वाज. (रु).

^४मतादिति—अद्वृत्या यवमात्र पिप्पलमात्र वाऽवदाय ^५इति भारद्वाजसूत्रे यवमात्रपदसमवधानमविशिष्टम् । फलवाचिपदं तु तत्रापि न दृश्यते । उपमध्यमापदमप्यविशिष्टम् ।

[प्राशित्रे साज्ञाच्यं वर्जयम्]

(भा) ^१न साज्ञाच्यात्प्राशित्रम् । न सर्वेभ्यो हविर्भ्य इतीडाया-
मुक्तत्वात् ॥ ४६० ॥

(सू.) उपस्तीर्य नाभिघारयत्येतद्वा विपरीतम् । अपि
वोपस्तृणा^२त्यभि च धारयति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४६१ ॥

(सू.) ^३अत्रैवास्य परिहरणप्राशनमेके समामनन्ति ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ ४६२ ॥

(सू.) इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां
समवद्यति । चतुरवत्तां^४ पञ्चावत्तां^५ वा ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥ ४६३ ॥

[वा शब्दार्थः अवत्तयोरत्र सर्वसाधारणोचिकल्पः]

(भा) पञ्चावत्ता॑ चतुरवत्तिनोऽपि ॥ ४६३ ॥

(सू.) मनुना दृष्टां धृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम्
दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्नेयकतोस्त्वाम् । इत्याशे-
यस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमव-
द्यति ॥ ७ ॥ ७ ॥ ४६४ ॥

[भाष्यस्थापिशब्दार्थपूरणम्]

(वृ) पञ्चावत्तां चतुरवत्तिनोऽपि—तथा चतुरवत्ता पञ्चावत्ति-
नोऽपि ॥

^१पुरोडाशास्येति शेष (सु रा) ^२त्यभिघार-क. अन्यतरतत्त्र कर्तव्यमु-
भय वेत्यर्थ (रु) ^३यदेडा पूर्वा यदा च प्राशित्र तयोरुभयोरपि कल्पयो-
रवदानानन्तरमेव वा प्राशित्रस्य परिहरणप्राशने भवत इत्यर्थ (रु) ^४चतुरवत्ता
पञ्चावत्ता वेत्यविशेषवचनेऽपि न पञ्चावत्तिनश्चतुरवत्तमिष्यते तस्य पञ्चावत्तं सर्वत्रैति
नियमात् । द्विरभिघारयेत्पञ्चावत्तिन इति लिङ्गाच्च । विनिवेशकल्पो वा प्रागुक्तेन
व्यवस्थानुरोधेनास्थेय (रु) ^५त-क त-क.

(सू) अपि वा^१ दक्षिणार्धादवदाय यजमानभागमथ
संभेदात् ॥ ११ ॥ ११ ॥ ४७० ॥

[यजमानभागावदाने कालदेशो मन्त्रावृत्तौ मतिभेदश्च]
(भा) दक्षिणार्धादवदायेऽा यजमानभागमवद्यति तत इडासभेदात् ।
द्रव्यैकत्वान्न पुनर्मन्त्र । यजमानभागव्यवायादावृत्तिमेके ॥ ४७० ॥

(सू) ^२ एवमुत्तरस्यावद्यति ॥ १२ ॥ १२ ॥ ४७१ ॥

प्रथमा स्तुष्टिका ॥

[अत्र संभेदपदार्थ]

(बृ) दक्षिणार्धादवदायेऽां—संभेदात्—पूर्वावदानसङ्गदेशात् ।
[मन्त्रानावृत्तिपक्षाशयः]

द्रव्यैकत्वान्न पुनर्मन्त्रः—इडास्त्रपद्रव्यस्यैकत्वात् तदवदानार्थत्वान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोग । एव मा भेरित्यस्यापि । यजमानभागव्यवायेऽपि सकृदेव मन्त्रो द्वितीये पक्षे । सप्तलीयादिव्यवायेऽपि पक्षीसयाजयोरुपरितनयोर्हुतानुमन्त्रणवत् ॥

[मन्त्रावृत्तिपक्षाशयः परोक्तदृष्टान्तान्यथासिद्धिश्च]

यजमान—मेके—द्वितीयपक्षे यजमानभागव्यवायादावृत्तिः ।
पुरोऽनुवाकयामनोतस्यावृत्तिर्भिन्नकालेष्विति (आप.परि.१-४३) वचनात् ।
कृष्णप्रीवयोः सौम्यव्यवाये आवाहनावृत्तिवत् । उत्तमयो पक्षीसंयाजयो
हुतानुमन्त्रणस्यैकत्वेन पाठात् सकृत्प्रयोगः ॥

¹ दक्षिणार्धात्प्रथमामिडावदानमवदाय ततो यजमानभागमवद्यति । ततस्संभेदाद्वितीयामेडावदानमित्यर्थ (रु) ² एव—मनुना दृष्टा इत्यादिविधिना उत्तरस्य हविष पुरोडाशस्य साक्षात्यस्य चावद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यधिकरात् (रु)

(सू) ^१ संभेदाद्वितीयम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ ४६५ ॥

[संभेदेऽवदानदिक्]

(भा) ^२ संभेदाद्विक्षिणार्थं एव ॥ ४६५ ॥

(सू) पूर्वार्धाच्च यजमानभागमण^३मिव दीर्घम् ॥
॥ ९ ॥ ९ ॥ ४६६ ॥

[तृतीयावदाने भागः इडाप्रशित्रपदार्थश्च]

(भा) यस्मात्पूर्वं गृहीत तस्मादेव तृतीयम् । ^४ इडादेवता वृष्टिः ।
तदर्थत्वाद्वृत्यमपीडा । प्रकृष्टैर्मन्त्रे प्राश्यत इति प्राशित्रम् । अणुमिव
तनुमिव ॥ ४६६ ॥

(सू) तमाज्येन ^५संतर्प्य ^६ध्रुवा उपोहति ॥ १० ॥
॥ १० ॥ ४६७ ॥

[संन्तर्पणे विशेषः]

(भा) त एकीभूतम् । आज्येन सर्वतस्तर्पयत्यवचनाद्वीप्सायाः ।
साक्षात्ययजमानभागस्यापि तर्पणम् ॥ ४६७ ॥

[दिग्बिशेषपरिग्रहेतुः]

(वृ) संभेदाद्विक्षिणार्थं एवेति—दक्षिणार्थस्य प्रकृतत्वात् ॥

[तृतीयावदानदेशनिष्कर्षः]

पूर्वावदानसंसृष्टेश्च—यस्मा—तृतीयम् ॥

[अञ्जनरूपसंतर्पणे विशेषे हेतुः यजमानभागे तत्पृथक्के हेतुश्च]

तं एकीभूतमिति—त तमाज्येनेति वीप्साया अवचनात्
सर्वपुरोडाशेभ्योऽवत्त यजमानभागमेकीकृत्य अणुमिव दीर्घं कृत्वा
आज्येन संतर्पणम्—सर्वतोऽञ्जनम् । साक्षात्ययजमानभागस्यापि
संतर्पणम्—प्राशनमन्त्रभेदात् पृथग्धारणात् ॥

^१ योऽवदानदेशयोर्मध्ये स्थितो हविरंशः स संभेद (रु). ^२ संभेद-
दक्षिणार्थादेव—ग संभेदाद्विक्षिणार्थाच्च एव—क. ^३ इव ईषदर्थे (रु) ^४ एतदादि
भाष्यं सुद्धिते न दृश्यते ^५ समज्य (रु) ^६ ध्रुवाया उपोहति—ध्रुवायास्समीप
गमयति । तत्राग्रेण ध्रुवामिति भारद्वाजबोधायनौ (रु).

(सू) अभि^१धार्येडां होत्रे प्रदाय दक्षिणे होतार-
मतिक्रामत्यनुत्सृजन् ॥ १ ॥ १३ ॥ ४७२ ॥

[अर्थानुगुणायोजना]

(भा) अनुत्सृजन्निडां दक्षिणेनातिक्रामत्यध्वर्युः ॥ ४७२ ॥

(सू) होतेडयाऽध्वर्यु^२ परिगृह्णाति ॥ २ ॥ १४ ॥
॥ ४७३ ॥

[तदा होतकृत्यम्]

(भा) होतेडां दक्षिणेन नयत्यध्वर्योर्यथोत्तरा भवतीडा ॥ ४७३ ॥

(सू) अपि वा प्राचीमिडामपोहा^३ दक्षिणत आसीनः
सुवेण होतुरङ्गुलि^४पर्वणी अनक्ति ॥ ३ ॥ १५ ॥
॥ ४७४ ॥

[भाष्योक्तयोजनोपपत्तिः]

(बृ) अनुत्सृ—त्यध्वर्युः—दक्षिणेन होतारमतिक्रामत्यनुत्सृजन्निति
सूत्रेच्छेदः । इडा होत्रे प्रदायेति प्रकृतत्वादिडामनुत्सृजन्निति
सम्बन्धः ॥

[होतकृत्यं प्रदक्षिणीकरणम्]

होतेडा—ध्वर्योः—अध्वर्योः प्रदक्षिणकरणे^५ ॥

यथोत्तरा भवतीडा — अध्वर्योरनुत्सृजत एव ॥

[अपि वेति सौत्रपक्षे कर्तव्यक्रमः]

अपि वा प्राची—अनक्ति—अपि वा प्राचीमिडामपोहा दक्षि-

^१ पश्चावत्ताया त्विजाया द्विरभिधारणेन सख्यासंपाति कर्तव्या, द्विरभि-
धारयेत्पश्चावत्तिन इति लिङ्गात् । पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तायामिति तु सत्याषाढ ।
अतिक्रामति होतु पश्चाद्गच्छति, तदङ्गुल्यज्ञने प्राज्ञुखत्वार्थम् । सत्याषाढभरद्वा-
जाभ्यामप्युक्तम् (रु). ^२ दक्षिणतो हत्वेडामन्तराऽध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थ ।
(रु). ^३ दक्षिणत उदङ्गुख आसीन (रु) ^४ पर्वणी—प्रदेशिन्या उत्तमे
इत्याश्वलायन (रु). ^५ करेण (मु.रा), करणो—क. करणेनायधो^२—घ.

[प्रकृतपर्वपदार्थः]

- (भा) सन्धिः—पर्व ॥ ४७४ ॥
- (सू.) अपरमङ्गु पूर्वमेतद्वा विपरीतम् ॥ ४ ॥ १६ ॥
॥ ४७५ ॥
- (सू.) उपस्पृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्गासीन इडाया
होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्याति ॥ ५ ॥ १७ ॥ ४७६ ॥
- (सू.) अध्वर्युः प्रथममवदानैमवद्याति स्वयं होतोचर-
मेतद्वा विपरीतम् ॥ ६ ॥ १८ ॥ ४७७ ॥
- [सूत्रे स्वयंशब्दस्वारस्यम्]
- (भा) स्वय होतेति वचनात् न मैत्रावरुणस्यावान्तरेडा ॥ ४७७ ॥
- (सू.) ^३लेपादुपस्तरणाभिघारणे भवतः ॥ ७ ॥ १९ ॥
॥ ४७८ ॥
- (सू.) द्विरभिघारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपहूयमाना-
मन्वारभेतेऽध्वर्युर्यजमानश्च । दैव्या अध्वर्यव
उपहूता इत्यभिज्ञायोप॒हूतः पशुमानसानीत्य-
-
- (वृ.) णत आसीनः न दक्षिणेनातिकमण परिहरण च होत्रेऽप्रदाय
प्राचीमिडामपोद्द दक्षिणेन होतुरासीनोऽध्वर्युः पर्वाङ्गनादि करोति ॥

[पर्वविशेषः]

सन्धिः—पर्व—प्रदेशिन्या. पर्वाङ्गनादि पक्षद्वयेऽपि ॥

[स्वयंशब्दस्वारस्योपपादनम्]

स्वयंहोतेति—न्तरेडा—होतेत्येतावति वक्तव्ये स्वयवचनात्
होतुकार्यापन्नस्यापि मैत्रावरुणस्य नावान्तरेडा ॥

¹ इडैकदेशमवद्याति (स). ² मादधाति—क. ³ लोपा ²-क. इडागता-
ज्यलेपात् (स). ⁴ हूत इत्यनन्तरस्त्रूत्रभाग ख.—पुस्तके न दृश्यते

ध्वर्युजपति । उपहूतोऽयं यजमान इत्यभिज्ञायैत-
मेव मत्रं यजमानः ॥ ८ ॥ २० ॥ ४७९ ॥

[अन्वारम्भे च वरुणप्रधासे विशेषः]

(भा) प्रतिप्रस्थातुरप्यन्वारम्भो वरुणप्रधासेष्विडाया उपहृत इति
जपश्च ॥ ४७९ ॥

(सू) उपहूतायामग्रेणाहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रिं^१ परि-
हरति ॥ ९ ॥ २१ ॥ ४८० ॥

[सूत्रे परिहारदेशनिर्देशस्वारस्यग्राहिपक्षः]

(भा) अग्रेणाहवनीयमिति ^२वचनादन्यात्रान्तरा^३भी नीयत इति
^४ केचित् ॥ ४८० ॥

(सू) तस्मिन् ^५प्राशिते होताऽवान्तरेणां प्राश्नाति
वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि सदस्स्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीति ॥ १० ॥ २२ ॥ ४८१ ॥

[प्रतिप्रस्थातुरिह परिग्रहहेतुः]

(बृ) प्रतिप्रस्थातु—जपश्च ;—विहारद्वये इडोपह्वानस्य तत्रत्वात्
हविषां कर्तृभेदात् स्वकीयकर्त्रा तद्विरन्वारम्भणीयमिति प्रतिप्रस्था-
तुरन्वारम्भो जपश्च ॥

[अन्यत्रान्तराभीनयनानुमतिपक्षाशयः]

अग्रेण—इति केचित् ;—नान्तराऽभी संचरतीति अन्तराऽभी-
नयनप्रतिषेधेऽप्यग्रेणाहवनीय परिहरतीति प्राशित्रनियमादन्यत्रान्तरा
नयनेऽपि न दोष इति प्रदर्शनार्थं वा प्राशित्रवचन शामित्राभि-
नयनादीनामग्रेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरतीत्यग्रदेशस्य तीर्थत्वेन
निर्देशात् सर्वेषां स एव मार्ग इति ॥

^१ तस्य सकाश नीत्वा प्रथच्छति । प्रदर्शनमिदमन्यस्यापि प्रस्तरादेर्यज्ञाङ्गस्य ।
तत्रान्तरानयनेऽप्यदोष इत्येके (रु). ^२ नियमात्-घ ^३ अन्तराऽभिनीयत-घ
^४ प्रदर्शन वा-क. ^५ प्राशित्रे-क.

(सू) प्राशितायामिडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा
जिन्वार्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणस्याम सर्वा-
त्मनस्सर्वगणा इति यजमानपञ्चमा इडां ग्राह्य
॥ ११ ॥ २३ ॥ ४८२ ॥

द्वितीया खण्डका ॥

(सू) वाग्यता आसत आमार्जनात् ॥१॥२४॥४८३॥

(सू) मनो ज्योतिर्जुषतामित्याद्विन्तर्वेदि प्रस्तरे
^१ मार्जयित्वाऽग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बहिः-
षदं करोति बहिषदं वा कृत्वा चतुर्धा करोति
॥ २ ॥ २५ ॥ ४८४ ॥

[प्रकृतमार्जनपदार्थं समानकर्तृकत्वाविवक्षाफलं च]

(भा) शिरस्यपामानयन मार्जनम् । ^२ प्रस्तरादपादाय ^३मन्त्रावृत्तिश्च ॥

[प्रस्तरे मार्जयित्वेति सूत्रतो भाष्यार्थलाभः]

(वृ) शिरस्यपा—मादायेति ; — अन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयित्वेत्यन्त-
वेद्यवस्थिते प्रस्तरे जलमासिच्य तस्याधस्ताद्वस्तेन जल गृहीत्वा शिरस्या-
नयति ॥

[मन्त्रावृत्तिहेतूपपत्तिः फलं च मार्जने मतिभेदश्च]

मन्त्रावृत्तिश्च ;—प्रतिपुरुषम् । मार्जयित्वा चतुर्धा कृत्वा

^१ इदं ‘मनोज्योतिरिति’ बृहस्पतिवत्या मार्जनं तस्या प्रकरणपाठात् ।
अन्तर्वेदीति वचन वेदिस्थ एव प्रस्तरे यथा मार्जनं स्थात् मा भूतप्रस्तरमादाय बहिरिति ।
मार्जन—हस्तेऽपामासेचनम् तदेव शिरस्यानयनसहितमिति केचित्, तदयुक्तम्,—
अग्निहोत्रान्ते मार्जयेत शिरस्यप आनयत इति पृथग्विवानात् । तथा, अजलि-
मन्तर्धायाप आसेचयते तन्मार्जनमित्येवाश्वलायन । बहिषदं—स्तिरेण बहिषि सञ्चम् ।
^२ प्रस्तरादप आदाय—ख ग घ, ^३ मन्त्रावृत्तिश्च—क, घ.

[आग्नेयविकारेषु अभिधारणादि धर्मेण विशेषाः]
 अभिधारणचतुर्धारणे आग्नेयविकाराणां चरुपुरोडाशानां न
 मुख्यधर्मः । पुरोडाशग्रहणाच्चाग्नेयस्याप्याग्नेयकार्यापन्नस्योभयमभीषो-
 मीयेषु प्रधानेषु । पुरोडाशग्रहणाच्चोभय चरावित्युपदेशः ॥ ४८४ ॥

(३) वर्हिषद करोतीति चतुर्धारकरणसमानकर्तृकत्वान्मार्जनस्याध्वर्योरेव
 मन्त्रेण मार्जन मा भूदिति मन्त्रावृत्तिरुच्यते । भक्षणाङ्गत्वान्मार्जनस्य
 भक्षयितृणां^३ सर्वेषां मार्जनमिति । केचित्प्रस्तरादपादाने शिरस्यानयने
 च मन्त्रावृत्तिरिति ^४ वर्णयन्ति । अपरे त्वन्तर्वेदि स्थित्वा मार्जन-
 मित्याहुः, अन्नदास्तथेति मार्जनवदिति ॥

[मुख्यधर्मत्वशङ्कावकाशः]

अभिधारण—मुख्यधर्मः इति,—आग्नेय पुरोडाश चतुर्धा-
 कृत्वेतत्र पुरोडाशशब्दस्य हविरुपलक्षणत्वात् । तद्वदाग्नेयशब्दस्यापि
 प्रथमदेवतापरत्वशङ्कायामिदमुच्यते,—न मुख्यधर्म इति ॥

[अभिधारणस्य चतुर्धारकरणसाम्यदेतुः]

आग्नेयमुद्देश्यसमर्पकतया ^५ विवक्षितत्वात् अभिधारणे च आग्नेय-
 मभिषारयति तूष्णीमुत्तरमित्याग्नेय एव मद्रेणाभिधारणस्योक्तत्वात्
 साधर्म्यं चतुर्धारकरणस्योच्यते ॥

[पुरोडाशग्रहणस्वारस्यलभ्यार्थः]

पुरोडाशग्र—प्रधानेषु—अस्यार्थः, —उभयत्र आग्नेयमित्येता-
 वता नियमे सिद्धेऽपि पुरोडाशग्रहणादभीषोमीयाणि प्रधानानीत्यत्र
 आग्नेयस्थानापन्नस्याभीषोमीयस्योभयो प्राप्तिरघिकग्रहणप्रयोजनम् ॥

पुरोडाशग्रह—त्युपदेश इति—पुरोडाशग्रहण हविरन्तरनिव-
 र्तकमिति ॥

^१ आग्नेयकार्यापन्नस्याप्याग्नेयस्य—ग इद क—पुस्तके न दृश्यते ^२ स्या-
 प्युभयम् ^३ तूष्णा मार्जन-क ^४ इद क.—पुस्तके न दृश्यते, ^५ (मु रा).

(सू.) तं यजमानो^१ व्यादिशतीदं ब्रह्मण इदं होतु-
रिदमध्वर्योरिदमग्नीध्र इति ॥ ३ ॥ २६ ॥ ४८५ ॥

[व्यादेशकालतत्प्रकारौ व्यादेशाशब्दार्थश्च]

(भा) कृते व्यूहने आग्नीध्रभागस्यापि व्यपदेशः । सस्पृशता तमभि-
मृशेदिति । इदं ब्रह्मण इत्येवमादीनां नानाभूतानामादेशो^२ व्यादेशः ॥

(सू.) अग्नीत्प्रथमान् होतुप्रथमान्वा ॥ ४ ॥ २७ ॥
॥ ४८६ ॥

[व्यूहनोच्चरकालताया व्यादेशे लाभः]

(वृ.) कृतेव्यू-मृशेदिति—अस्यार्थः,— नेहात्राब्स्त्रास्यास्तीत्यन्तेन
व्यूहने^३ कृते त यजमानो व्यादिशति इदं ब्रह्मण इत्यादिना प्रतिदिश-
मवस्थितानामेव हविर्भागणा हस्तेन स्पृष्टा व्यपदेशनम् । तदमिमृशो-
दिद ब्रह्मण इत्यादिश्चुते न बहि-स्थापनानन्तर व्यादेश । तानेव
तद्वागिन करोतीत्यादिना दिक्षेव प्रतितिष्ठतीति दिक्षु प्रतिष्ठापना-
दुचरकालं व्यादेशः; तदाह ;—

[चतुर्धार्किरणस्यावश्यकर्तव्यता]

इदं ब्रह्मण-व्यादेश इति—शंयुवन्तादिसंस्थापक्षेऽपि चतुर्धो-
करणं ब्रह्मणः प्राशनाभावेऽपि प्रतिदिश व्यूहति दिक्षेव प्रतिष्ठतीति
पृथक्संस्कारत्वावगमात् । आशापालभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्य इदमिति
मन्त्रवर्णाच्च दिक्पालनिर्बन्धाच्चतुर्धाकरणस्य इदं ब्रह्मण इति तु निर्देशो
लुप्यते । अथवा स्पण्डसंस्थास्वपि संस्थिते भक्ष सर्वथा चतुर्धाकरणा-
निवृत्तिः ॥

¹ विविधमादिशति (स) ² व्यादेश -क ख ग थ ³ भागित्वेनादिश-

तीत्यर्थ (स) ⁴ हने प्रतिदिशं कृते-क. घ

(सू.) इदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य

^१ स्थविष्टमग्नीधे षडवत्त^२ संपादयति ॥ ५ ॥
॥ २८ ॥ ४८७ ॥

[परिहरणे समुच्चयः]

(भा) परिहरणमाग्नीध्रभागस्यापि ॥ ४८७ ॥

(सू.) ^२ सकृदुपस्तीर्य द्विरादधुपस्तीर्य द्विरभिधारयति ॥ ६ ॥ ४८८ ॥

[उपस्तरणादिसंख्यानियमलाभ.]

(भा) पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात् ॥ ४८८ ॥

[परिहरणावसरः]

(वृ.) परिहरणमाग्नीध्रभागस्यापि —पात्रेण षडवत्ते संपन्ने^३।

[भाष्योक्तहृतूपपादनम्]

पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात्^४;—अध्वर्यो. परिहरण-कर्तृत्वाचद्वयतिरिक्तद्वयावगते: ।

^१ स्थविष्टो भागो यथाग्नीध्रस्यात् तथा पूर्वमेव व्यादिश्य तमग्नीधे प्रथमाय प्रयच्छन् षडवत्त सपादयति (रु) ^२ आग्नीध्रहस्ते सकृदुपस्तीर्य ततस्तं भाग द्वेधा कृत्वा एकमाधाय पुनरुपस्तीर्य अपरमवधाय द्विरभिधारयतीर्यर्थ (रु).

^३ इति ऊङ्ख 'कथ सपादनमिल्याह' इत्यधिक दृश्यते (मु. रा.) नात्रत्येषु कोशेषु

^४ २९शो सूत्रे,—कस्मिन्वित्पात्रे सकृदुपस्तीर्य आग्नीध्रभागं द्वेधा कृत्वा एक भाग पात्रेऽवधाय पुनरुपस्तीर्यापरमवधाय द्विरभिधारणं कृत्वा प्रयच्छति पात्रमग्नीधे 'पात्राभ्यामितरयोरिति व्यपदेशात्' इत्यधिक दृश्यते (मु. रा)

३२शो सूत्रे,—असीनाभ्या ब्रह्मयजमानाभ्या वेदेनाहस्य ब्रह्मयजमानभागौ प्रयच्छति इति (मु. रा)

३३शो सूत्रे,—भागौ परिति.

३४शो सूत्रे,—ब्रह्मणोऽपि स्वकाले भक्षणमिति ज्ञेयम् इति

३५शो सूत्रे,—अन्वाहायों नाम दक्षिणार्थमोदन त महान्तमृत्विगम्य पर्यास पचेत्, इति ग्रन्थास्तत्र तत्र दृश्यन्ते । लिखते तु न क्वापि दृश्यते.

- (सू.) ^१ अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति
द्विरभिधारयति ॥ ७ ॥ ३० ॥ ४८९ ॥
- (सू.) अग्रेराग्रीधमस्यग्रेशशामित्रमसि नमस्ते अस्तु
मा मा हि॒सीरित्याग्रीग्रो भक्षयति ॥ ८ ॥
॥ ३१ ॥ ४९० ॥
- (सू.) ^२ वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ॥ ९ ॥
॥ ३२ ॥ ४९१ ॥
- (सू.) ^३ पृथक्पात्राभ्यामितरयोः ॥ ३३ ॥ ४९२ ॥
- (सू.) पृथिव्यै भागोऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागोऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ^४ब्रह्मा ॥
॥ ११ ॥ ३४ ॥ ४९३ ॥
- (सू.) दक्षिणाप्ता^५वन्वाहार्य ^६महान्तमपरिमित-
मोदनं पचति ॥ १२ ॥ ३५ ॥ ४९४ ॥
- (सू.) क्षीरे भवतीत्येके ॥ १३ ॥ ३६ ॥ ४९५ ॥
- (सू.) तमभिधार्यानभिधार्य वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य ॥
॥ १४ ॥ ३७ ॥ ४९६ ॥

तृतीया खण्डिका

^१ अश्वा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्य ततो द्विरवदाय द्विरभिधारयति (रु)
^२ वेदेन हृत्वा यथास्थानमासीनाभ्या प्रयच्छति (रु) ^३ भागौ परिहरतीति
शेष । वेदादन्येन पात्रेण होतुर्भागम्, ततोऽन्येन पात्रेण चात्मन इत्यर्थ (रु).
^४ ब्रह्मण स्वक ल एव भक्षणम् (रु) ^५ अन्वाहार्य —दक्षिणार्थ ओदन (रु)
^६ महान्तम्—यथर्त्विगम्य पर्यस्ते भवति अपरिमितमिति प्रस्थादिना तण्डुलपरि-
माणप्रतिषेध, (रु)

(सू) **^१दक्षिणसङ्घच उपहर्तवा इति संग्रेष्यति ॥ १ ॥
॥ ३८ ॥ ॥ ४९७ ॥**

[अन्वाहार्यार्थं मेलनीयाः]

(भा) इतरे दक्षिणतो गच्छन्ति । ब्रह्मा तु गत एव । तस्यापि दीयते ॥

(सू) ये ^२ ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह
दक्षिणत एतेति ॥ २ ॥ ३९ ॥ ४९८ ॥

(सू) ^३ तेभ्योऽन्वाहार्य ददाति ब्राह्मणा ^४ अर्य
ओदन इति ॥ ३ ॥ ४० ॥ ४९९ ॥

[प्रतिग्रहे मन्त्रः हस्तनियमश्च]

(भा) अन्वाहार्यो दक्षिणा यतः ^५ अतो ब्रह्मण ओदन इति मन्त्रः ।
प्रतिग्रहणं च दक्षिणहस्तेन सर्वदक्षिणानाम् । व्यावृत्य प्रतिगृहीयादिति
लिङ्गात् ॥ ४९९ ॥

[अन्वाहार्यदाने दिगवस्थितिनियमलाभः]

इतरेद-दीयते—ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान् यजमान आह
दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्य ददातीति उदगवस्थिताना दक्षिणतो
गतानामेवान्वाहार्यदानम् तेभ्य इति निर्देशादित्याशङ्कयाह—तस्यापि
दीयत इति ॥

[प्रतिग्रहे नियमलाभप्रकारः]

अन्वाहार्यो—सर्वदक्षिणानाम् —ताऽस्यायैव हस्ताय दक्षि-
णायानयदिति लिङ्गात् ।

[व्यावृत्यप्रतिग्रहशब्दार्थः]

व्यावृत्य—लिङ्गादिति ;—^६पृथक्त्वात्मान प्रतिग्रहीतार च

^१ यजमान संप्रेष्यति दक्षिणत स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा त्वयोपहर्तव्येति
(रु). ^२ अच्यर्यादय । स्थित एव तु ब्रह्मा दक्षिणत (रु). ^३ तेभ्यश्चतुर्भ्य (रु)

^४ अर्यं व ओदन इति—ख. ^५ अतोऽत्र-क, ^६ पृथक्कृत्यात्मान-घ. कृत्वा-क,

(सू) ^१प्रतिगृहीत उत्तरः परीतेति संप्रेष्यति ॥४॥
॥४१॥५००॥

[प्रैषकर्तरि पक्षौ]

(भा) उत्तरत परीतेति यजमानम् ^२बहुवचनान्तत्वात् तेन चोक्त-
त्वादक्षिणत एतेति । उपदेशस्त्वाध्वर्यवमितिउक्तस्सपैष इत्येकवचनात् ॥

(सू) हविशशेषानुद्वास्यापि ^३सुज्योलमुके ब्रह्मन्

देवतारूपमिति प्रतिग्रहीतृत्वादात्मानमन्यत्वेन ध्यात्वा प्रतिग्रहणम्—
हस्तेनोपादानम् ॥

[आध्वर्यवप्रैषे विशेषहेतुः]

उत्तरतः पन्तत्वादिति—आध्वर्यवे तु प्रैषे द्विवचनं
स्यादामीश्रहोत्रो प्रेष्यत्वात् ।

तेनचो—तेति —यजमानेनोक्तत्वात् ।

[प्रैषकर्तरि पक्षभेदोपपादनम्]

उपदेश—वचनात्;—उक्तस्सपैष इत्येकस्य प्रैषस्य वचनात्
यजमानत्वादाध्वर्यवकाण्डत्वात् द्वितीयस्याध्वर्यवत्वमेव प्रथमस्य तु
दानार्थत्वाद्याजमानार्थत्वम् । पूर्वव्याख्याने उक्तस्सपैष इति जात्याभि-
प्रायमेकवचनम् । यथा प्राप्तानुवादत्वादुत्तरस्मिन् व्याख्याने उत्तरतः
परीतेति बहुवचन जात्याभिप्रायेणाविवक्षया वा । अविदहन्तश्श्रपयतेति
वचनात् ॥

[सूत्रोक्तसंमार्गप्रैषसंभवः]

अपि सुज्योलमुके इति—अनूयाजार्थं प्राची उलमुके^५ उद्दू-
तीत्यास्मिन् पथे ॥

^१तै 'दीक्षणा प्रतिग्रहीष्यन्निति' विधिना प्रतिगृहीत ओदने उत्तरत आग-
तान् सप्रेष्यति । यजमान इनि शेष परीतेति वचनात् (रु) ^२बहुवचनत्वात्—क.
L बहुवचनत्वात् ^३ चोक्तित्वात्—ग II ^४ ये पूर्वमुलमुके उद्दृ, ते प्रत्यूष सप्रे-
ष्यति । ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति अनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रसुहीति । अमीत्व-
मपि सीमधमादय समृद्धीति । (इ). ^५ ग्रहीतुरात्मानमात्मत्वेन—घ ^६ व्यूहतीत्य—क.

प्रस्थास्यामसमिधमाधायाशीत्परिधी श्वार्थं च
सकृत्सक्समृद्दीति संग्रेष्यति ॥ ४२ ॥ ५०१ ॥

(सू.) १ अनुज्ञातो ब्रह्मणा आभीध्रः समिधमादधात्येषा
ते अग्रे समित्या वर्धस्व चाच प्यायस्व वर्धतां
च तै यज्ञपतिराच प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा
च प्यायिषीमहि स्वाहेति ॥ ६ ॥ ४३ ॥ ५०२ ॥

[सूत्रे विवक्षितार्थानुग्रुणयोजना]

- (भा.) अनुज्ञातो ब्रह्मणा यदाऽमीध्रः तदा आभीध्रात्समिधमादधाति ॥
- (सू.) पूर्ववत्परिधीन् सकृत्सकृत्समृज्यामे वाजजिद्वाजं
त्वा सस्वाऽसं वाजं जिगिवाऽसं वाजिनं वाज-
जितं वाजाजित्यायै संमार्जिम अग्निमन्नादमन्नाद्या-
येति सकृदग्निं प्राञ्छम् ॥ ७ ॥ ४४ ॥ ५०३ ॥

[भाष्यदर्शीतयोजनापूरणम्]

(बृ.) अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽमीध्रो—यदा अघ्वर्युस्तदा ।

[उक्तयोजनाऽवद्यकत्वोपपादनम्]

समिधमादधातीति—अस्यार्थं अनुज्ञात आभीध्र. समिध-
मादधातीति नैवमन्वय ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्यध्वर्युणा प्रार्थितत्वात्
तस्यैवानुज्ञान ब्रह्मणा कृतम्; अतस्तथा योज्यम् । न च प्रस्थास्याम
इति बहुवचनात् सर्वार्थप्रार्थनम्! प्रतिष्ठेत्येकवचनेनानुज्ञानात् ॥

¹ ननु आमचायताऽध्वर्युरव हि ब्रह्मणानुज्ञातव्य ² कथमाभीध्र ³ उच्यते
अध्वर्युणा तावत् ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति बहुवचन सर्वत्विगर्थमामच्चण्मुक्तं ब्रह्म-
णोप्यों प्रतिष्ठेति बहुवचनायैनैकवचनेन सर्वार्थं एव प्रसव कृत , तेनाभीध्रस्याप्यनु-
ज्ञानात्वायुक्तमेव तथा वक्तुम् । अथवाऽनूयाजप्रक्रमार्थमों प्रतिष्ठेत्याभीध्रस्यैवानुज्ञा ।
यथाऽङ्गाश्वलामनः व्यों प्रतिष्ठेति समिधमन्नजानीयादिति (६)

(सू) इध्मसन्नहनान्याद्भिस्सं^१स्पर्श्य यो भूतानामधि-
पती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पश्चूनस्माकं मा हि^२-
सीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्नौ प्रहरत्युत्करे वा
न्यस्यति ^३शालायां ^४वलजायां ^५परोगोष्ठे परो^५-
गव्यूतौ वा ॥ ८ ॥ ४५ ॥ ५०४ ॥

॥ चतुर्थी खण्डिका ॥

[पतञ्जोमेदेवताविषये मतिभेदसूचनम्]

(भा) अध्वर्योरिध्मसंनहनाधानम् । अत्र रुद्रो देवतेति केचित् । वलजा-
तृणराशिर्धान्यरशिर्वा वशेषु भवस्सपुटको वा । परोगोष्ठे—गोष्ठात्परत ।
उपरिगोष्ठ इत्युपदेश । गव्यूति. गोमार्ग. । परोगव्यूति —परतो
गोमार्गात् ॥

॥ इति श्रीआपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने प्रथम. पटल ॥

(वृ) अध्वर्यो—नमिति—समार्गान्तस्य प्रेषितत्वात् । तद्व्यति-
रक्तानामाध्वर्यवत्वात् ॥

[अपामुपस्पर्शने हेतुसत्त्वपक्षस्वपक्षौ]

अत्र रुद्रो देवतेति केचित् —केवले रुद्र इत्यर्थ । तदा-
नीमपामुपस्पर्शनम् । स्वमतेन तु मात्रवार्णिकविशेषणविशिष्ट । तदा
नापामुपस्पर्शनम् ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने प्रथम पटल ॥

^१ स्पृश्य—ख

^२ अग्निशालायाम् । (र)

^३ वलजा—धान्यराशि:

बन्धनार्था रज्जुरिल्येके

^४ परो गोष्ठाद्यो देश तस्मिन् । (र)

(स्म.) औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृतावादाय
दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽग्रेणाधारसम्भेदं प्रतीच-
स्त्रीननूयाजान् यज^१त्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते
देवान् यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यजयजेतीतरौ
॥१॥१॥५०५॥

(स्म.) पूर्वार्थे प्रथमं समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं
प्राञ्चमुत्तमं^२ सऽस्थापयन्नितरावनुसंभिद्य ॥२॥
॥२॥५०६॥

[सूत्रोक्तप्रैषसंबन्धिनिर्देशः अनूयाजसमिन्मानं च]

(भा) देवान् यजेति सर्वार्थः । उत्तरावनूयाजौ^३ द्वियजौ ।

[भाष्योक्तसर्वार्थत्वोपपत्तिः.]

(वृ) देवान् यजेति सर्वार्थः—^४बहुवचनात् । प्रथम^५संप्रेष्यतीति
प्रथमयागार्थ^६मेव । सर्वार्थत्वेऽपि प्रथमस्योपरितनसप्रैषापेक्षया प्रथम-
प्रयोगमात्रत्वम् । अतः ;—

[अनूयाजसमिन्मानोपपत्तिः]

उत्तरावनू—संभेदम्—दध्रिका—हस्ता । आधारसंभेदस्य पूर्वभाग-
मात्रपर्यवसिता द्विप्रादेशादिधायाम^७पक्षार्थमिदमुच्यते । पक्षान्तरे सर्वस-
मिधां प्रादेशमात्रत्वादग्रेणाधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीनित्यु^८क्षा पूर्वार्थे प्रथम-
द्वितीय मध्ये^९ प्राञ्चमुत्तममितरावनुसभिदेति निर्देशादध्रिका । तदाह ,—

^१ त्याश्राव्यप्रत्याश्राविते—क ^२ सऽस्पृशयन्—ख तत पश्चादुत्तममारभ्य
प्राञ्चमपवर्जयन् पूर्वहुतावनूयाजौ संसृज्य जुहोति । अत्र बोधायन,—किन्देवत्या
खल्वनूयाजा इति^१ आभ्यो इत्येव ब्रूयात् । विज्ञायते च तान् देवा आहुतीभिर-
नूयाजेष्विति (रु) ^३ द्विर्यजे—क ^४ चनत्वात्—क ख ग. ^५ र्थत्वमेव—ख
ग ^६ यामपेक्षार्थ—क. यामोपक्षार्थ (मु रा) ^७ त्वुक्तत्वात् (मु रा) ^८ प्राच—
ख. ग.

^१ द्विका अनुयाजसमित् ^२ यावद्ग्रेणाधारसंभेदम् । तस्य मध्ये ^३ मध्यमः उत्तमस्तस्यापरेण । सोऽप्यग्रेणाधारसंभेद प्राक्सस्थ । इतरौ तेन संभिद्यते ॥

(सू.) प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादायित्वा ^४ वाज-
वर्तीभ्यां ^५ व्यूहति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ५०७ ॥

(भा) वाजवर्तीभ्यामिति ^६ परिज्ञानार्थमुत्तरो विधि ॥

(सू.) ^७ वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोच्चा-
नेन ^८ सप्रस्तरां जुहूमुद्घच्छति । अथासप्त्ना-

(बृ) तस्या मध्ये-प्राक्सस्थ इति—संभेदाभावेऽपि तद्दशो-
दारभ्य देशलक्षणत्वात् ॥

इतरौ तेन संभिद्यते — संस्तुज्यते ॥ ४७ ॥ ४६९ ॥

[भाष्ये विवक्षितं परिज्ञानं पुनरुक्तिफलंच]

वाजवर्तीभ्यामिति परिज्ञानार्थमुत्तरो विधिरिति —
वाजवर्तीत्वमृद्धित्वं च ज्ञेयम् । यद्यपि बहुमन्त्रत्वं तथापि वाजस्य मा
प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनेत्यादिव्यूहनविधानादेव सिद्धे पुनर्वचनं
ध्यानार्थमेव ॥

^१ भ्रिका आहिता अनुयाज-क । ^२ अग्रेणाधारसंभेदम् I, यावद्ग्रेणाध-
गाधारसंभेदम्-क II ^३ मध्ये द्वितीयम् उत्तम-क ^४ वक्ष्यमाणाभ्याम् तत्र
द्वितीयस्य वाजवर्तीत्वं प्राणभृत्साहचर्या द्रुष्टव्यम् (रु) ^५ विर्वधं गमयति सुचौ
(रु), ^६ ज्ञानार्थमुत्तमो-क ^७ वाजवर्तीभ्या व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मण व्याचष्टे
(रु), ^८ सप्रस्तरा-ख ^९ अस्मिन् सूत्रे ‘दक्षिणेन हस्तेन जुहू प्रोहति-प्रागग्रं
गमयति’ इत्यधिक दद्यते. (मु. रा)

निति सव्येनोपभृतं ^१नियच्छति ॥४॥४॥
॥५०८॥

(भा) नियच्छति—पीडयति ॥

(सू.) ^२ उद्ग्रामं चेति जुहूमुद्यच्छति निग्रामं चेत्युप-
भृतं नियच्छति ॥५॥५॥५०९॥

(सू.) ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति प्राचीं जुहूं प्रोहति
॥६॥६॥५१०॥

(सू.) अथासपत्नानिति सव्येनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि
निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीँन-
नाक्ति वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिण-
मादित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् ॥७॥७॥५११॥

[अज्ञनव्यवस्था]

(भा) अज्ञनमेकदेशस्य समस्तस्यासंभवात् ॥

(सू.) न प्रस्तरे जुहूं ^४ सादयति ॥८॥८॥५१२॥

(सू.) संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा
वृष्ट्यावतामिति विधृतीभ्यां प्रस्तरमपादाय बहिषि

[सूत्रोक्ताङ्गेन व्यवस्थाहेतुनिर्वाह.]

(वृ.) प्रतीचीं बहिर्वेदि निरसित्वेति;—प्रत्यग्राम् अज्ञन—
वात्;—अल्पत्वादाज्यस्य परिधीनामधोभागाज्ञनाशक्तेश्च परिध्येकदे-
शस्याज्ञनम् ॥

^१ निश्चाति (ह) ^२ अत्रोभयं दक्षेणेन हस्तेन, सव्याग्रहणात्, उपरि
पुनस्सव्यप्रहणाच्च (स) ^३ जुह्वाज्यलेपेन सर्वाङ्गानामभवात्परिध्येकदेशानामज्ञनम्
(ह) ^४ वेयामेव बहि प्रस्तरात् सादयति (र).

विधुर्ती अपिसुज्य सुक्षु प्रस्तरमनाक्ते ॥ ९ ॥ ९ ॥
॥ ५१३ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

(सू.) अक्तुं रिहाणा इति जुह्वामग्रं प्रजां योनिमित्यु-
पभृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप ओषधय इति
ध्रुवायां मूलम्^१ एवं त्रिः ॥ १ ॥ १० ॥ ५१४ ॥

(सू.) अपि वा दिव्यद्वेति जुह्वामग्रं अन्तरिक्षे^२-
द्वेत्युपभृति मध्यम् । पृथिव्यामद्वेति
ध्रुवायां मूलम् ॥ २ ॥ ११ ॥ ५१५ ॥

(सू.) ^३एवं पुनः ॥ ३ ॥ १२ ॥ ५१६ ॥

(सू.) अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलम् । अन्त-
रिक्षाय त्वेत्युपभृति मध्यम् । दिवे त्वेति जुह्वा-
मग्रम् ॥ ४ ॥ १३ ॥ ५१७ ॥

(सू.) आयुषे त्वेत्य^४क्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं
निधाय ^५दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां प्रस्तरं
गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठाप्य आसीन आश्राव्य
प्रत्याधाविते संप्रैष्यति इषिता दैव्या होतारो
भद्रवाच्याय मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति
॥ ५ ॥ १४ ॥ ५१८ ॥

^१ एव त्रिरिति वचनात् समच्चकस्यावृत्ति (रु). ^२ मञ्चमात्रे विकल्प (रु).

^३ एव त्रिरित्यर्थ. (रु) ^४ अक्तस्य प्रस्तरसबन्धतृणम् (रु) ^५ दक्षिण उत्तरो-
ययोस्तौ तशोक्तौ (रु)

[तृणापादाने विशेषः]

(भा) अक्तस्येति वचनाद्वेदत्रृणस्याप्यपादीयत एकदेशः । दक्षिणो-
त्तराभ्यां दक्षिण उपरिहस्तः ॥

[आश्रावणे व्यवस्था]

^१ आसीनस्याश्रावण तिष्ठतोऽवचनात् ॥

[प्रत्याश्रावणफलम्]

प्रत्याश्रावणमलोपार्थम् ॥

(सू.) अनूच्यमाने ^२ सूक्तवाके मरुर्ता पृष्ठतयः स्थेति

[एकदेशापादानोपपत्तिः]

(बृ) ^३अक्तस्येति वचना—एकदेशः—अक्तस्य तृणमपादायेत्येकदे-
शाभ^४प्रायत्वात् षष्ठीनिर्देशस्य वेदात्तृणमपादायेत्यत्राप्येकदेशापादानम् ।
दक्षिणो—हस्तः—साव्योऽधस्तात् ।

[आश्रावणव्यवस्थासमर्थनम्]

आसीनस्या—चनात्—अस्यार्थ ,— आसीनस्पैष्यतीति
^५ नैव सबन्ध . . यद्यपि क्रियासबन्धः शब्दानां मुख्य . तथाऽपि
तिष्ठत . प्रैषनियमाभावेन प्रयोजनाभावात् तिष्ठन् सुन्त वायव्य चमस
वाऽनन्वारभ्याश्रावयेदिति सर्वत्र नियमात् अत्रासीनविधानं प्रयोजन-
वदिति तेन सबध्यते ।

[अन्यथा लोपापत्तिः]

प्रत्याश्रावणमलोपार्थमिति—यद्यासीन आश्राव्य सप्तेष्य-
तीत्येतावद्यूयात् आश्रावणोत्तरकाल प्राप्तस्य प्रत्याश्रावणस्य लोपस्यात् ।
आश्रावणोत्तरकालमेव प्रैषप्रतीतेः ॥

^१ अयं ग्रन्थ क—पुस्तके न दृश्यते. ^२ सूक्तवाके नाम इष्टदेवतानु-
कीर्तनार्थ ‘इद यावापृथिवी’ इत्यनुवाक (रु). ^३ अक्तस्येति वचनादिति वाक्य
५१ तमसूत्रे भाष्यान्ते योजितम् (मु. रा). ^४ भिग्रायात्-क. ^५ नैव—ख ग

सहशाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति ॥ ६ ॥ १५ ॥
॥ ५१९ ॥

[पवित्रस्थापि प्रहरः शास्वायां विशेषः प्रस्तरस्थाहुतित्वं च]
(भा) सहशाखयेति सपवित्रा प्रहियते । कालमात्रं चास्याः । अत-
स्ववनीयेषु सूक्तवाको नोच्यते । प्रस्तरः आहुतिः । सूक्तवाको
यज्येति श्रुतेः । मन्त्रेण च प्रहरणम् ॥

[प्रस्तरे प्रहरे पवित्रसाहित्यहेतुः]

(बृ) सहशा—प्रहियते—त्रिवृत्यवित्रेण सह तस्यापि कृतप्रयोजन-
तया प्रतिपाद्यत्वात् ॥

कालमात्रं चास्याः—शास्वाया ।

[शास्वाया अनाहुतित्वफलम्]

अतः स—नोच्यते—न तस्यां प्रस्तरेण मह^१ यागद्रव्यता
सूक्तवाकेन प्रस्तरमिति तस्यैव यागान्वयात् । अतोऽत्र सवनीयाना
शास्वाप्रहरणमित्यस्मिन् पक्षे शास्वार्थं सूक्तवाको नोच्यते ॥

[भाष्योक्तप्रस्तरशास्वावैलक्षण्यसमर्थनम्]

प्रस्तर—श्रुतेः—प्रस्तरद्रव्ययागे सूक्तवाको यज्येति न
शास्वाप्रहरणाङ्गता सूक्तवाकस्य । आहुतियाज्यानिर्देशाद्वतोद्देशेन द्रव्य-
त्यागे कृते प्रक्षेपात्मक प्रहरणम् । तस्मात् अभिर्होत्रेणोदं हविरजुषते-
^२त्यादे पश्चादक्षिणेन पाणिना सहशाखया ^३प्रस्तरमग्नावाहवनीये
प्रहरति नोभाभ्याम् न्यञ्च हस्तं पर्यावर्तयन्निति विमोक्त्वचने
एकस्यैव दर्शनात् । प्रस्तराभावे च अग्नौ वैश्वानरादिषु न सूक्तवाकं ॥

[प्रहरणमन्त्रः]

मन्त्रेण च प्रहरणम्—मरुता पृष्ठतय. स्थेति ॥

^१ प्रक्षेपव्यता—क ^२ त्यादे—क त्येतस्य—घ. ^३ प्रस्तरमाहवनीये
(मु. रा) प्रस्तरमग्नौ—क घ. ^४ वचनमेकस्यैव(मु. रा).

(स्त्र) न^१ स्वाहाकरोति ॥ ७ ॥ १६ ॥ ५२० ॥

[स्वाहाकारनिषेधफलं पक्षान्तरं च]

(भा) तत्राप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य प्रतिषेधाद्वषट्कार^२प्रदानेष्वपि मन्त्र-वत्सु वपा^३होमादिषु स्वाहाकारः कर्तव्य इति ज्ञापयति । केचित्तु स्वाहाकारप्रतिषेधा^४द्यदग्नौ प्रक्षिप्यते समिदादि^५ तत्र स्वाहाकार कुर्वन्ति ॥

(स्त्र) न विधूनोति नावधूनोति न विक्षिपति न प्रमाण्ठि न प्रतिमाण्ठि नानुमाण्ठि नोद०श्चं प्रहरेत् ॥ ८ ॥ १७ ॥ ५२१ ॥

[ज्ञापकत्वोपपत्ति]

(बृ) तत्राप्राप्तस्य—ज्ञापयति—यद्यपि वषट्कारस्वाहाकारयोः^६ प्रदानार्थतया^७ विकल्प , तथाऽपि वपादिष्वाध्वर्यवमन्त्रस्यापि करण-मन्त्रत्वात् स्वाहाकारप्राप्ति । सूक्तवाकस्य^८ याज्यात्वेऽपि वषट्कार-विधानाभावात् प्रहरणसाधनतया विधिवलेन यागस्य कल्प्यत्वाद्वषट्कार-निवृत्ति । अत एवाध्वर्यवमन्त्रे स्वाहाकारप्रतिषेधादप्रति^{१०}षिद्धेषु स्वाहाकारः प्रयोक्तव्य इति ज्ञापितम् ॥

[पक्षान्तरे आहुतित्वे साधकान्तरमपि]

केचित्तु स्वाहाकार—कुर्वन्ति—देवताप्रका^{११}शकमन्त्रयोगादप्याहुतय इति ॥

^१ अजुहोतित्वेनाप्राप्तविषय जैमिनीयमतेनशङ्कित स्वाहाकारोऽत्र निषिद्ध्यत इति रुद्रदत्त ^२ प्रधानेष्वपि—घ ^३ होमेषु—ग ^४ यदग्नौ—क ^५ तत्र तत्र—ख, ग ^६ उदच्चम्—उदगग्रम्—ख (ह) ^७ प्रधाना—ख ग ^८ सङ्कल्प—क प्रधानार्थयोविकल्प—घ, ^९ याज्यार्थत्वेऽपि—क ^{१०} षिद्धे (मु रा).

^{११} शन—(मु रा)

(भा) विधूनन कम्पनम् अवाचीन कम्पनमवधूननम् । विक्षेपो विचालनम् । दक्षिणत उचरतो वा ॥

(सू) ^१तिर्यञ्चं हस्तं धारयन् कर्षन्निवाहवनीये प्रहरति ॥९॥१८॥५२२॥

[प्रहरणपदार्थः]

(भा) प्रतिशरणमज्ञारेषु कुड्हनम् ॥

(सू) न ^२प्रतिशृणातीत्युक्तम् ॥१०॥१९॥५५३॥
[श्रुतिदर्शितात्यग्रपदार्थः]

(भा) अत्यग्रमतीताग्रमभेः ॥

(वृ) विधूननं उचरतो वा—न प्रमार्षीत्यादि पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
नोदगग्रस्य प्रहरणम् ॥

[सूत्रोक्तधारणक्रमः]

तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्निति—दक्षिणहस्तमुपरिस्थमेव अधस्ता^३-
दुचानम् उदगग्रम् दक्षिणाग्रमुत्तानम् ॥

[कुड्हनस्य प्रहरणत्वोपपत्तिः]

प्रतिशरणमज्ञारेषु कुड्हनम्—कर्षन्निवेति वचनात् । प्रतिश-
रणस्याज्ञारेषु गूहनप्रासौ सत्याम् ॥

[सूत्रदर्शितनिषेधस्याकरः]

न प्रतिशृणातीति—ब्राह्मणे निषेधः ।

[श्रुतिदर्शितप्रहरप्रकारविवरणम्]

अत्यग्रम्—अतिगताग्रमभेः । नात्यग्र प्रहरेदित्यभे पुरस्तादग्राणि
यथा न भवन्ति तथा प्रहरेत् । न पुरस्तात्प्रत्यस्येदित्याहवनीयस्य पुर-
स्तात् प्रक्षेपो न कर्तव्य ॥

^१ अधस्तादुत्तानोदद्युखाङ्गुलिकम् जिह्वा धारयन्मुष्टिनैव सहकर्षन्निव शनै-
शनै प्रहरति । जिह्वामिव हस्त धारयन् इत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ (रु) ^२ यथा
प्रस्तरप्रमर्दिता अज्ञारा प्रतिशर्णी न भवन्ति तथा प्रहरति तथोपरीव प्रहरतीति
नियच्छति नात्यग्र प्रहरेदित्यादि द्रष्टव्यम् । नात्यग्रम्—यथाऽप्निमतीत्याप्रं गत
न भवतीत्यर्थ (रु), ^३स्तादक्षिणाग्रमुत्तानम्—क्.

- (स्त्र.) प्रथयित्वा^१ प्रहरेदं कामयेत स्थथस्य जायेतेति
॥११॥२०॥५२४॥
- (सू.)^२ आशीः प्रति प्रस्तरम्^३वसृजति ॥१२॥
॥२१॥५३५॥

षष्ठी खण्डका ॥

- (भा) अवसृजति—मुञ्चति ॥
- (सू.) न्यञ्च हस्तं पर्यावर्तयन् ॥१॥ २२॥५२६॥
- ^४ अशीद्ग्रामयेति संप्रेष्यति ॥२॥ २३॥५३७॥
- (सू.) विरञ्जलिनाऽग्रीघोऽविष्वञ्चं प्रस्तरम्^५र्ध्वमु-
द्धौति रोहितेन त्वाऽग्रिर्देवतां गमयत्वित्यैः
प्रतिमन्त्रम् ॥३॥२४॥५३८॥
- (भा) अविष्वञ्च—असर्वतोऽग्रम् ॥
- (स्त्र.) अथैनमाहाग्रीघोऽनुप्रहरेति ॥४॥२५॥५३९॥

(वृ.) प्रथयित्वा प्रहरेदं कामयेत स्थयस्य जायेतेस्येक सूत्रम् ।
[अवसर्जने काल.]

अवसृजति—मुञ्चति—आयुराशास्ते इत्यादिषूच्यमानेषु प्रस्तर
विसृजति दक्षिण हस्तं पर्यावर्तयन् ॥

[असर्वतो ग्रत्वस्वरूपम्]

आविष्वञ्चम्—असर्वतोग्रम्—सधृष्टिताग्र ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य प्रह^६रति ॥

१ न प्रथयितव्यमित्यर्थ (रु) २ हेतुराशीर्वचनकाले (रु) ३ विसृजति
(रु) ४ प्रस्तरमधिं गमयेति सप्रैषार्थ (रु) ५ सर्वतोऽग्रम् (रु) ६ ७ ऊर्ध्वमु-
द्धौति—यथोद्यतस्सवैऽग्निं गमितस्यात्तथोद्यम्य प्रहरति (रु) ८ ग्रामपि—ज्ञ.
९ प्रहरेत् (मु रा).

- (स्म.) यत्प्रस्तराचृणम^१पात्तं तदनुप्रहरति स्वगा
तनुभ्य इति ॥ १ ॥ २६ ॥ ५४० ॥
- (स्म.) एत^२देतदिति विरक्तुल्या निर्देश्याग्निमभिमन्त्र-
यत आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति ॥६ ॥ २७ ॥
॥ ५४१ ॥
- (स्म.) धुवासीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ॥ ७ ॥
॥ २८ ॥ ५४२ ॥
- (सू.) अथैनमाहाशीध्रसंवदस्वेति ॥ ८ ॥ २९ ॥
॥ ५४३ ॥
- (सू.) ^३अगानश्रीदित्यध्वर्युराह अग्नित्याशीध्रः ।
श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषडित्याशीध्रः ॥९॥३०॥५४४॥
[एतदेतदिति निर्देशभावः]
- (भा) एतदित्येतावता सवाद प्रहृतमेतदिति ॥

[भाष्यदर्शितसंचादप्रदर्शनम्]

() एतदित्येता—मेतदिति—अस्यार्थं, -- अनुप्रहरेत्याग्निश्रे-
णोक्तोऽध्वर्यु स्वगा तनुभ्य इति प्रहृत्य आशीध्रेण सवाद करोत्येतत्प्र-
हृतमिति । एतदित्येतावान्मन्त्र । तस्याभ्यस्तप्रयोगार्थं पुनर्वचनम् ।
अज्ञुल्या निर्देशस्वादाङ्गभूत प्रत्यक्षकिं^४यासहितसवादद्योतनाय अगा-
नश्रीदित्यादि च सवाद । अगानश्रीत—किमग्निमग्नमत्पस्तर इत्यर्थं ।
न केवल मिथो भाषणात्मकः । पूर्वस्य ^५समन्त्रक्रियारूपसंवादत्वात् उत्त-
रस्य च सभाषणरूपत्वात् तत्र सवदस्वेति ^६प्रैषः ॥

^१ मुपात्त—ग ^२ एतदित्यज्ञुल्या तदेव तृणं दर्शयित्वा (रु) ^३ सवाद-
मेव दर्शयति (रु) ^४ कियोपहितसं (मु रा), कियास—क, ^५ समन्त्रक--
(मु रा) ^६ सत्रैषः—(मु रा).

(सू.) मध्यमं परिधिमन्त्रारभ्य संग्रेष्यति स्वगा-

दैव्या होतुभ्यः स्वस्ति ^१मानुषेभ्यशशंयोर्ब्रह्मीति
॥ १० ॥ ३१ ॥ ५४५ ॥

(सू.) अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनायै परिधीन्
प्रहरति ॥ ११ ॥ ३२ ॥ ५४६ ॥

[सूत्रस्य प्रहरणकालमात्रपरत्वं फलं च]

(भा) न परिधिप्रहरणार्थशयुवाकः । अतो गार्हपत्येऽपि भवति ॥

(सू.) यं परिधिं पर्यधत्था इति मध्यमं यज्ञस्य पाथ
उप^२समितामितीतरौ ॥ १२ ॥ ३३ ॥ ५४७ ॥

(सू.) ^३ उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषु^४पोहति ॥ १३ ॥ ३४ ॥
॥ ५४८ ॥

(सू.) यजमानं प्रथतेति परिधीनभिमन्त्रय जुहा-
मुपभृतोऽग्रमवधाय सङ्सावभागा इति सङ्सा-
वेणाभिजुहोति ॥ १४ ॥ ३५ ॥ ५४९ ॥

[परिधिप्रहरणानङ्गत्वतत्फलयोरूपपत्तिः.]

(बृ) न परिधि-वाक इति—अनूच्यमाने शयुवाके इति निर्देशात् परिधिप्रहरणार्थता यद्यपि प्राप्ता, तथाऽपि प्रस्तर आहुतिः भूक्तवाको याज्येतिवत् वचनाभावात् न परिधिप्रहरणार्थशयुवाकः । अनूच्यमान इति प्रहरणस्य कालमात्रम् ॥

अतो गार्हपत्येऽपि भवतीति—परिधिप्रहरणाभावेऽपि शंयुवन्त गार्हपत्ये इत्यास्मिन् पक्षे ॥

^१मा—क ख ^२युगपदितरयो प्रहरण समितिमिति लिङ्गात् (ह).

^३ उत्तरार्धस्या—ख, ^४ उपगूहति (ह).

[संस्कावहोमाङ्गिव्यवस्था पक्षान्तरं च]

(भा) ^१ सङ्स्कावेणा^२भिहोम परिध्यज्ञम् । अतो न गार्हपत्ये । केचित् वसवो रुद्रा आदित्यास्त्वावभागा इनि देवतार्थत्वाद्विनापि परिधिभिर्गार्हपत्येऽपि कुर्वन्ति ॥

(स्म.) ^३ अत्रैवत्तिंजो हविशेषान् भक्षयन्ति ॥ १५ ॥
॥ ३६ ॥ ५५० ॥

सप्तमी खण्डका ॥

[सौत्रावधारणफलं पक्षान्तरं च]

(भा) अत्रैवेति हविशेषावधारणात् कृत्वा हविशेषभक्षण हारियोज-

[परिध्यज्ञत्वपक्षोपपत्तिः]

(वृ) सःस्कावेणा-र्हपत्ये—परिधीन् प्रहरतीत्युक्ता सुचौ ^४ संस्काववयतीति विधाय यदेव तत्र क्रूर तत्त्वेन शमयतीति निर्देशात् प्रहरण-निमित्तदोषपरिहारावगते. ^५ तदर्थता । तथाऽपि परिधीन् प्रहृत्य संस्कावान्त कृत्वेति (आ. श्रौ ८-३-६) च विधानात् ॥

[गार्हपत्येऽपि संस्कावहोमपक्षसमर्थनम्]

केचित् - कुर्वन्तीति — पश्चाच्छयुवन्तपक्षे आरादुपकार-कत्वात् परिधीन् प्रहृत्य संस्कावान्त कृत्वेति च पृथगुपादान परिधि-प्रहरणानज्ञत्वे संगच्छते । अत परिधिषु प्रहृतेषूचेता हारियोजनाम् (आ. श्रौ. १३-१७-१) इत्यत्र संस्कावात्पूर्वमपि हारियोजनग्रहण ^७ भक्षान्तं वाजिनप्रचारः । संस्कावान्तं कृत्वेति विधानादुत्तरकाल एव ॥

[अवधारणतात्पर्यविवरणम्]

अत्रैवेति—प्रचरन्तीति—अत्रैवेत्यवधारणात् परिधिप्रहरणा-

^१ संस्कावहोम परिध्यज्ञ तदभिहोमत्वात् । प्रहृत्य परिधीन् जुहोतीति वाजिन ब्राह्मणस्य परिधीन् प्रहृत्य संस्कावान्त कृत्वेति व्याकरणाच्च । अतेऽसौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् । ^२ स्वावभिहोम (सु. रा) ^३ अस्मिन् काले भक्षयन्ति नात परस्तात्पुरस्ताच्च (रु) ^४ संप्रस्ता-क घ , ^५ तथाऽपि परिधीन-क तथा परिधीन-घ. (सु. रा) ^६ वेऽपि-क, ^७ भक्षणान्तम्-क.

नेन प्रचरन्ति । अत्रैव भक्षयन्ति तुरायणे न भक्षयन्तीति कोचित् ॥
इति धूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने द्वितीय पटल ॥

(सू) आज्यलेपान् प्रक्षाल्य ^१ ससुवे जुहूपृष्ठता-
वध्वर्युरादत्ते वेद ^२ होता स्फ्यमाज्यस्थालीमुद-
कमण्डुलुं ^३ चामीध्रः ॥ १ ॥ ३७ ॥ ५५१ ॥

(बृ) नन्तर्य विधीयते । अतः परिधिषु प्रहृतेष्विति विधाने सङ्कावस्य परिधिप्रहारानङ्गत्वपक्षे हविशेषभक्षणोत्तरकालमेव हारियोजनम् । वाजिनप्रचारभक्षणे हविशेषभक्षणात्पूर्वमेवास्मिन् पक्षे । सङ्कावान्त कृत्वेति विशेषविधानादिति चातुर्मास्येषु वक्ष्यति ॥

[पक्षान्तराशयविवरणम्]

अत्रैव—कोचित् इति — सङ्कावस्य परिधिप्रहाराङ्गत्वपक्ष एव ‘प्रकृते पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात्’ इति (जै. सू ५-२-१७) न्यायेन हारियोजनात्मागेव हावेशेषभक्षणमेव प्राप्तमेवेति मत्वा अवधारणस्य प्रयोजनान्तरमुच्यते । तुरायणे हविरुच्छिष्टत्रतो भवतीति (आ. श्रौ. २३-१४-४) विधानात् यजमानस्यर्त्तिजा हविशेषभक्षणय ^४ इति दर्शयितुमवधारणमिति । तथा च सोमे ‘सोमान् हवि इशेषानिति सुत्येऽहनि भक्षयन्तीति’ (आ. श्रौ. ११-१८-१०) विधानात् । अतोऽत्रैवर्त्तिजो भक्षयन्ति नान्यत्र यजमानेन सहर्त्तिज इति सूत्रार्थः । अत परिध्यनङ्गम् यदा न संकावः तदा भक्षण कृत्वा हारियोजनप्रचार । प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यादिति न्यायेन हविशेषभक्षणान्त एव वाजिनचर्या ॥

इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ रामाभिन्निकृतौ तृतीयप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

^१ ससुवज्ञहू—क. ^२ चामीध्रप्रथमा—क. ^३ भक्षणं—प्रा—क. घ. ^४ नयनं इति—क.

[पात्रविमोकार्थत्वफलम्]

(भा) जुहूपृष्ठोर्विमोकार्थं नयन हिरण्य^१केशिनोक्तम् । अतोऽपलीसयाजायामपि ^२क्रियते ॥

(सू) ^३आशीघ्रप्रथमा पत्नी ^४र्यजियिष्यन्तः प्रत्यञ्चो यन्ति ॥२॥३८॥५५२॥

[पत्नीपदग्राहार्थः]

(भा) ^५पत्नीप्रहणेन सोमादयो गृह्णन्ते ॥

(सू) अग्रेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः ^६प्रतिपद्यत उत्तरेणेतरौ ॥३॥३९॥५५३॥

(सू) अग्रेवर्मिपञ्चगृहस्य सदसि सादयामीति ^७कस्तम्भ्यां सुचौ सादयित्वा धुरि धर्यौ पातमिति युगधुरोः प्रोहति ॥४॥४०॥५५४॥

(भा) कस्तम्भ्यां सादनम् । कस्तम्भी—उपस्तम्भनार्था शकटस्य ॥

[पात्रविमोकाङ्गत्वोपपादनम्, फलसंभवश्च]

(वृ) जुहूप—शिनोक्तमिति—यज्ञयोगेन विहारैसह प्रयुक्तानां पात्राणा विमोकार्थं पश्चात्तयन न पत्नीसयाजाङ्गम् ॥

अतोऽपत्नीसंया—क्रियते—पित्रयायाम् ॥

कस्तम्भ्यां सादनम्—^८प्रोहणञ्च । ^९सुवाभ्या यागपक्षेऽपि ॥

[भाष्योक्तपत्नीपदार्थोपपत्तिः.]

पत्नीग्र—गृह्णन्ते—देवाना पत्नीर्यजतीति पत्नीमिस्साहचर्यात् ^{१०}

^१ हिरण्यकेशिनो मतादिति—घ. ^२ क्रियते सादनम्—ग. ^३ इदं पद क पुस्तके न दृश्यते ^४ सयाजियिष्यन्ते—ख. नान्यथा, अत पित्रयाया अपत्नीसयाजाया न गच्छन्ति गच्छत्येवाध्वर्यु कर्मान्तरार्थम् (रु) ^५ इदं—क. पुस्तकमात्रे दृश्यते ^६ प्रतिपद्य ^७ उत्तरेणे—क । ^८ कं—शकट तद्यत्र स्तम्भते सा कस्तम्भी । पश्चादौ तु सुगबहुत्वे वा, सुमिनी, धत्त, धत्त पात इत्येतेषा बहुवदूह । न धुर्यावित्यस्य दम्पत्याभिधानात् । ब्राह्मणे तथोक्ते (रु) ^९ प्रोक्षणं च—ख. ग. ^{१०} भ्यां च—ख. ग. ^{१०} र्यात् सोमादयः पत्नी—क.

(सू) यदि^१ पात्रयां निर्वपदेताभ्यामेव यजुभ्या

स्फ्ये सुचौ सादयेत् ॥५॥ ४१॥ ५५५॥

[सादितस्य स्फ्यस्य पुनर्ग्रहणकालः]

(भा) ^२ स्फ्यः सादने कृते पुनरुपादीयते प्रत्याश्रवणार्थम् ॥

(सू) ^३ सुग्भ्यां सुवाभ्यां वा पलीसंस्याजयन्ति ॥

॥६॥ ४२॥ ५५६॥

[चतुर्गृहीतसपादनप्रकारः]

(भा) ^५ सुवाभ्यामेकस्मिन् गृह्णते महति एक उपभूदर्थो ग्रहणे चेति ॥

(सू) ^६ वेदमुपभूतं कृत्वा जुद्धा ^७ सुवेण चेत्येके ॥

॥७॥ ५७॥ ५५७॥

(वृ) पलीस्तु न संयाजयेदिति वचनाच्च सोमादय पलीशब्द-
गृहीता । तासां सह याग इति पलीसंयाजा ॥

[पलीसंयाजेषु चतुर्गृहीतसङ्घावः]

सुवाभ्याम्—ग्रहणे चेति—उपस्तरणाभिधारणे चतुर्गृहीतम्
वषट्कारश्चादर्विहोमानामिति (आप. परि. २-१३) पलीसंयाजेष्वपि
चतुर्ग्रहणस्य प्राप्तत्वात् । सुवाभ्यां यागेऽप्येकस्मिन् महति सुवे अन्येन
चतुर्गृह्णते ॥

^१ पात्रया—क यदि पात्रीतो निर्वपस्तदा द्वाभ्यामपि यजुभ्यां स्फ्ये सुचावा-
सादयेत्, यदापि सुवाभ्या पलीसंयाजयिष्यन्ति तदाऽपि नियत सुचौनयन
सादनं च नित्यवदेव वधानात् । अत एव पलीसंयाजार्थत्वमप्यनयोस्सूचित भवति ।
तेन प्रथायामापि कियते (रु). ^२ स्फ्ये (मु पु पा) ^३ रुपादीयते (मु पु पा).
^४ ताभ्यामेव सुग्भ्या यजन्तीत्येक कल्य । तत्थानीयाभ्यामागन्तुकाभ्या सुवाभ्या-
मिति । द्वितीय ग्रहणार्थस्तु सुवस्सर्वत्र नित्य । तत्र जहूस्थानीयं सुव पूथुबिल
सामर्थ्यात् (रु) ^५ सुवाभ्यामेकस्मिन् यागे ^६ इदमुत्तरसूत्रञ्च क—पुस्तके न
दृश्यते ^७ सुवेण वेति (मु. पु. पा) सुवेणेतिग्रहणार्थस्यैव सुवस्याजुवाद ।
वेदमुपभूतं स्थाने कृत्वा यथापूर्वं जुद्धा सुवेण चेत्यर्थ । सुवोऽपि कश्चिदागन्तुको-
जुद्धा सह धार्यत इत्यन्ये (रु).

[सूत्रे चकारार्थः]

(भा) सुवेण चेति । जुहूसहायो होमेऽपि ॥

(सू) ^१अपरेण गार्हपत्यमूर्धज्वर आसीनाः ^२ध्वाने-
नोपाञ्चु वा पत्नीस्संयाजयन्ति ॥ ८ ॥ ४४ ॥
॥ ५५८ ॥

[ध्वानोपाञ्चुपदाथौ]

(भा) वर्णा^३ नामनुपलब्धिधर्वानः । करण ^४वदशब्दमन प्रयोग
उपाञ्चु ॥

(सू) दक्षिणोऽधर्युरुचर आशीधो मध्ये होता
॥ ९ ॥ ४५ ॥ ५५९ ॥

(वृ) सुवेण चेति—वेदसुपभृत कृत्वा जुहा सुवेण चेति ।

[सहायत्वाकारः]

जुहूसहायो होमोऽपि—सुवं वेदो वा उपभृता ^५विक-
ल्प्यते ॥

[स्थलान्तरे स्वरातिदेशः]

अक्षरव्य-उपाञ्चु—^६होतुरप्येष स्वरः । आश्रावणादीना-
मपि^७ ॥

१ परेण—ख २ यत्र स्वरव्यज्ञनये^१ पृथगुपलब्धि स ध्वनि ध्वान ।
मुखप्रयत्नवाननभिव्यक्तशब्दप्रयोग उपाञ्चु । अनयोश्च क्रुष्टन शेष इति क्रुष्टस्व
रापवादार्थ वचनम् । पत्नीरिति वक्ष्यमाणा देवतास्समाच्छेदे देवपत्नीसबन्धात् (स)
३ अक्षरव्यज्ञनाना—ग घ ४ पद—घ ५ विकल्पते—घ. ६ होमेऽप्येष—घ
७ मपि । न क्रुष्टेन स्वेण ‘पत्नी सयाजानामाश्रुतादीनि क्रुष्टेन शेष’ इति
स्विष्ठकृत्पृभति क्रुष्टविधानेऽपिशयुवाकादूर्ध्वं मन्दस्वर प्राप्त तस्माद्वाष्यलिङ्गादा-
श्रावणादीनामपि तद्देशस्वर एव युक्तो बहृचानामूर्ध्वं चाऽऽशयुवाकादिति वचनात्
ध्वानादेमन्दस्य च विकल्प (मु रा) इत्यधिकं दृश्यते ५१२ तमे सूत्रेऽपि,
८ गार्हपत्यस्यापरभगे दक्षिणोऽधर्युरुस्थानम् । मध्ये होतु स्थानम् । तस्योत्तरत-
आशीधप्रस्थानम् । इति वृत्तिर्दृश्यते (मु रा)

(सू) ^१ आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टा जाघन्या पती-
संस्याजयन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन ॥ १० ॥
॥ ४६ ॥ ५६० ॥

[चतुरवत्तनियमः]

(भा) जाघन्या एव चतुरवत्तम् ॥

[यागदेवतानिर्देशः पक्षान्तरं च]

(भा) ^२ भक्षस्य च पशोर्देवपतीनामेव यागः । केचित्पशुवदिडावर्जम् ।
आज्यस्य वा यथागृहीतेनेति ^३ ॥

[चतुरवत्तनियमहेतुः]

(वृ) जाघन्या एव चतुरवत्तम्—उपस्तरणाभिवारणविधानाभावात्
प्रधानविकारत्वाभावाच्च ॥

[देवपत्नीमात्रदेवताकत्वे हेतुः]

भक्षस्य च—यागः—^४ नान्यस्य । आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टव
जाघन्या पतीसंस्याजयन्तीति सोमत्वष्ट्रोरुपरि विधानात् पतीसंस्याज-
शब्दस्य^५ लक्षितार्थपरिग्रहे देवपतीना चतुर्णामपि प्रसङ्गात्
द्वयोरुपरि श्रूयमाणस्य मुख्यार्थत्वमेवेति । अतोऽभिर्गृहपतिराज्येनैव ॥

[पक्षान्तराशयः]

केचित्पशुवदिडावर्जमिति— जाघन्या ^० पतीसंस्याजयन्तीति
विधानेऽपि पशौ ^७परयोर्होमयोः जाघनीविधानादत्रापि तथेति सोम-

^१ यज्ञियस्य पशोर्जाघन्या पुच्छेन लौकिकेन देवाना पतीसंस्याजयन्ति ।
आज्यस्यैव वा (यथा गृहीतेन) यथा यस्य ग्रहणमुक्तम् । तथा चतुरवत्तेन पञ्चावत्तेन
वेत्यर्थ (रु). ^२ भक्ष्यपशो-क भक्षस्य भक्ष्यस्य च (मु रा) ^३ पूर्णे वाऽपूर्णे
वा-ख ग ^४ आर्याणा भक्षस्य पशोर्जाघन्या देवपतीनामेव याग नान्यस्य-ख.
ग ^५ स्य चालक्षितार्थ (मु रा) ^६ परयोर्होमयो जाघन्यतया पतीसंस्याजयन्तीति
विधानेऽपि पशौ परयो जाघनीदर्शनात्-ख ग ^७ अपरयोर्होमयो पशावपरयो
होमयो. (मु रा)

(सू) सोमायानुबूहि सोमं यजेति संप्रैषावुचरार्थे
जुहोति ॥ ११ ॥ ४७ ॥ ५६१ ॥

[प्रैषवचनफलं पत्नीसंयाजदेशश्च]

(भा) वाजिलिङ्गत्वाद्वच. सोमायानुबूहीत्युच्यते, मा भूत्सोमाय
वाजिन इति । सर्वे पत्नीसंयाजा उचरार्थे ॥

(सू) एवमितराऽस्त्वष्टारम् ॥ १२ ॥ ४८ ॥ ५६२ ॥

अष्टमी खण्डका ॥

(वृ) त्वष्टाराविष्ट्वा जाघन्या पत्नीरित्येतावति वक्तव्ये आज्यग्रहणाच्च
पत्नीसंयाजशब्दसाधारण इति गम्यते । जाघनकीता भवति ।
स्वधितिनाऽवदानम् । आज्येडात्वाज्येनैव । उचानायै होत्र इडामिति-
वदत्र ^१जाघनीविधानाभावात् ॥

पूर्णो वा अपूर्णो वा—सुव. आज्यग्रहणे यथागृहीतेनेति
न चतुर्ग्रहणप्रापक वषट्कारत्वादेव सिद्धे ॥

[वाजिलिङ्गत्वभाष्योक्तप्रैषाकारयोरूपपत्तिः]

वाजिलिङ्गत्वा—वाजिन इति—वाजस्य संगथे, समुयन्तु
वाजाः इति च वाजिलिङ्गत्वाद्याज्यानुवाक्ययो. तद्विशिष्टस्य देवतात्वे
प्राप्तेऽपि सोम ^२ यजेत्युत्पत्तौ ^३ केवलसोमश्रवणात् सोमायानुबूहीत्येव
प्रैष अग्नेऽनुबूहीतिवत् ॥

[पत्नीसंयाजदेशनियमहेतुः]

सर्वे पत्नीसंयाजा उचरार्थे—उचरार्थे जुहोत्येवमितरानिति
वचनात् ॥

^१ वचनाभावात्-घ. ^२ यजतीत्युत्पत्तौ—ख ग ^३ केवलश्रवणात्-क.
ख. ग ^४ त्येवं प्रैष—ख ग

272 श्रीरामाभिचिद्वृतिसहितधूर्तस्वामिभायभूषिते [ख ९, सू २

(सू) ^१देवानां पतीरग्निं गृहपतिमिति ॥ १ ॥ ४९ ॥ ५६३॥

(सू) दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो^२ वा मध्येऽग्निं गृह-
पतिम् ॥ २ ॥ ५० ॥ ५६४ ॥

[सोमादियागदेशनियमः]

(भा) ^३सोमस्य दक्षिणत उत्तरतो वा त्वष्टा । तयोर्मध्ये गृहपतिः
केचिदभर्दक्षिणतस्त्वष्टा मध्ये गृहपतिरिति विकल्पः ॥

[आश्रुतादिस्वरानियमः बहूचपक्षश्च]

न ^४क्रुष्णेन पतीसंयाजानामाश्रुतप्रत्याश्रुतीदीनि । ^५बहूचाना-
मूर्ध्वं च शयुवाकादिति वचनात् ॥

[भाष्यदर्शितदेशनियमविवरणम् पक्षान्तरं]

(वृ) सोमस्य दक्षि—त्वष्टा—दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वेत्युत्तरार्ध
एव सोमस्य दक्षिणत उत्तरतो वा त्वष्टा ॥

तयोर्मध्ये गृहपतिः—सौम्यत्वाष्ट्रयोर्मध्ये ॥

केचिदग्ने—विकल्पः—उत्तरार्धेन विकल्प इति वर्णयन्ति ॥

[स्वरनियमे मानम्]

न क्रुष्णेन-दीनीति—क्रुष्णेन शेष इति स्विष्टकृत्यभृति
कुष्टविधानेऽपि शयुवाकादूर्ध्वं मन्द्र^६स्वरः प्राप्तः अस्माङ्गाष्यालिङ्गात्
आश्रावणादीनामपि तदेशस्वर एव ^७युक्त इति ॥

[बहूचपक्षसिद्धार्थः]

बहूचाना-वचनात्—ध्यानादेर्मन्द्रस्य च विकल्प.

^१ एतानप्येव याज्यानुवाक्या त्रैषरतरार्धे यजतीत्यर्थ (रु) ^२ उत्तरार्ध
एव यजति (रु) ^३ दक्षिणतस्त्वोमस्य-क घ ^४ अयं ग्रन्थं सुद्विते न दृश्यते
^५ न क्रुष्णेन-क घ. सबहूचाना-क घ. ^६ स्वरप्राप्ते-क ^७ युक्त-ख. ग

- (सू) ^१ आहवनीयः परिश्रिते देवानां पत्नीरपरिश्रिते
वा ॥ ३ ॥ ५१ ॥ ५६५ ॥
- (सू) ^२ राकां पुत्रकामो यजेत् सिनीवालीं पशुकामः
कुदूँ पुष्टिकामः ॥ ४ ॥ ५२ ॥ ५६६ ॥
- (सू) ^३ नित्यवदेके समामनन्ति ॥ ५ ॥ ५३ ॥ ५६७ ॥
- (सू) ^४ पुरस्तादेवपलीभ्य एता एके समामनन्ति ।
उपरिषद्वा ॥ ६ ॥ ५४ ॥ ५६८ ॥
- (सू) ^५ पूर्ववद्ग्रोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्गत्वोपस्पृष्टोदकाय
होतुर्हस्ते चतुर आज्यविन्दूनिडामवद्यति पठ-
ग्रीधः ॥ ७ ॥ ५५ ॥ ५६९ ॥
- (भा) अग्निधो हस्ते पद् ॥
- (सू) उपहूयमानामन्वारभन्तेऽध्वर्युराग्रीधः पत्नी च ॥
॥ ८ ॥ ५६ ॥ ५७० ॥

(वृ) अग्निधो हस्ते पद—आज्यविन्दून् ॥

१ आहवनीयत-क आहवनीयोयथा न दृश्यते तथा प्रच्छादिते गार्हपत्ये
इत्यर्थ (रु) अत्र , 'आहवनीयाग्नि यथा न पश्यति तथा छादयति' इत्यधिक
(मु. रा.) ^२ नामानि त्रीण्येतानि । न पल्लीसयाजा. । किन्तु तत्कालभावानि
काम्यानि यागान्तराणि । कुत ^३ सोमादीना पूर्वत्र फरिगणनात् । चत्वार पल्लीसयाजा
इति श्रुतेश्च । तेन एषा नोत्तरार्द्धदिनियम (रु) अत्र , पल्लीसयाजमये पठिता
एता देवता काम्या न पल्लीसयाजा , कुतश्चत्वार पल्लीसयाजा इति श्रुते ।
इत्यधिकम् (मु. रा) ^४ यथा नित्यं तथा-कामोपबन्धरहितमित्यर्थं नित्यपक्षे
विकृतावपि गच्छन्ति (रु) अत्र रकादयस्तिस्त्रे देवता नित्या इत्येके
शाखिन पठन्ति इत्यधिकम् । (मु. रा) ^५ द्वावेतौ यागकालौ राकादीनाम् ।
उभयथाप्यान्नानात् । (रु) अत्र देवपल्लीभ्य पुरस्तादुपरिषद्वा एतासा यागकाल-
स्सूचित । ^६ उपस्पृष्टोदकायेतिपूर्ववत् (रु). उपस्पृष्टोदकायेत्यत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
आर्षत्वात् इत्यधिकम् । (मु. रा)

(सू) ^१ उपहूतां प्राश्नीतो होता आयीधश्च ॥
॥९॥ ५७ ॥ ५७१ ॥

अत्र सुवेण संपत्तीयं जुहोति पत्न्याम ^२न्वा-
रब्धायां ^३ संपत्ती पत्न्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य
युक्तौ धुर्यावभूताम् । सज्ञानानौ विजहतामराती-
दिंवि ज्योतिरजरमारभेता॑ स्वाहेति ॥१०॥ ५८ ॥
॥५७२ ॥

[संपत्तीयहोमे विशेषः]

- (भा) पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते संपत्तीयहोम । ^४ अप्रविशन्त्या
अपि पत्न्याः फलं विद्यत एव । ^५ न च पत्तीसयाजाङ्गम् ॥
(सू) ^६पुरस्तादेवपत्तीभ्य एतामेके समामनन्त्युपरिष्ठाद्वा
पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् ॥११॥ ५९॥५७३॥
(भा) पित्र्यायामपत्तीसयाजायामपि भवति ।

[असन्निधानहेतुः संपत्तीयाधिकारसत्ता च]

- (घृ) पत्न्यभावेऽपि—विद्यत एव—पत्न्यश्चानालाम्भुकाया. कर्तृ-
त्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वाधिकारान्वयस्य विद्यमानत्वात्^७ ॥

न च पत्तीसंयाजाङ्गम्—संपत्तीयहोमः ।

[सौत्रपक्षान्तरावतरणं पित्र्यायादेवता च]

यद्यपि पुरस्तादेवपत्तीभ्य इति निर्दिश्यते, तथाऽपि उपरिष्ठाद्वा-
पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्योमिति पत्तीसयाजसबन्धित्वात् फलाधित्वाच्च
संपत्ती पत्न्या सुकृतेन गच्छतामिति । अत ; पित्र्याया—भवति ।

^१ उभौ स्वास्वाहस्त्या प्राश्नीत (रु) ^२ अन्वारब्धायामिति कर्तृरि निष्ठा ।
नचानालाम्भुकाया होमनिवृत्ति , अङ्गनिवृत्त्या प्रवानानिवृत्ते (रु) ^३ अस्मिन्
काले संपत्तीतिमन्त्राक्षरसंबन्धात् संपत्तीय इति होमनाम (रु) ^४ प्रवसन्त्या
अपि—ख ग ^५ न च पत्तीसयाजार्थम्—ग. ^६ त्रयोऽमी कालविकल्पा
पूर्वेण सह चत्वार । तत्र पत्तीसंयाजानामपि पिष्टलेपफलीकरणहोमवत्कालोपलक्षणमात्र-
परत्वात् न तदङ्गमयं होम । तेन पित्र्यायामपि कियते (रु). ^७ त्वाच्च (मु. रा).

- (भा) उपरिषदाद्वा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् ॥
 (सू.) दक्षिणाग्राविध्मप्रवश्चनान्यभ्याधाय^१ पिष्टलेप-
 फलीकरणहोमौ जुहोति ॥ १२ ॥ ६० ॥ ५७४ ॥
 (भा) पिष्टलेप कृष्णाजिनादृष्टवशेषोपलादेश । पिष्टलेपफलीकरणाभावे
 तयोर्निवृत्तिः ॥
 नवमी खण्डका ॥
-

(सू.) फलीकरणहोमं पूर्वं एतद्वा विपरीतम् । चतु-
 र्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्याग्रेऽदब्धायोऽशी-

(बृ) पिष्टले—होमाभ्याम्—अस्य होमस्य दिवि ज्योतिरादित्यो
 देवता हृदयान्तरपुरुषो वा^२ ॥

[होमस्य नामधेयानुरूपाविषयता]

पिष्टलेप-निवृत्तिः—होमयो^३ । तच्चामधेयत्वात् ।
 अस्यार्थ—प्रधानयागार्थहविरनुनिष्पन्नयो पिष्टलेपफलीकरणयोः प्रति-
 पत्तित्वाच्चर्तुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्येत्याज्यस्य तदर्थतावगते तयोः
 प्रतिपत्तित्वेन प्रवृत्तिनिमित्ततया होमयोर्नामधेयत्वात् तयोः प्रतिपत्ति-
 स्थानयोरभावे होमयोर्निवृत्तिः ॥

उत्तरस्तिस्थो हृयन्त एव ॥

^१ पिष्टलेपसंयुक्तो होम पिष्टलेपहोम । तथा फलीकरणहोम । तौ चाज्यामिक्षातत्रेषु अर्थलोपाक्षिवतेते पिष्टलेपफलीकरणप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । पिष्टलेप-होमस्तु न केवल तत्प्रतिपत्त्यर्थ किं तु विशुद्धोमादिवत् उलूखलादिश्लिष्टपिष्टवय-वादिप्रतिपादनार्थश्च मञ्चलिङ्गात् । तेन पश्चादिषु पिष्टलेपभावेऽपि आज्येन केवलेन कार्यं बोधायनभरद्वाजाभ्यासुकेश्च (रु) ^२ वा परमात्मेत्यर्थं (सु रा)
^३ होमयोर्निवृत्तिः—ख ग.

ततनो इति जुहोति । एवं पिष्टेपानुलूखले
मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष इषदि यत्कपाले ।
अवपुषो विषुषः संयजामि विश्वे देवा हविरिदं
जुषन्ताम् । यज्ञे या विषुषस्सन्ति बहीरग्नौ
तास्सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति
॥ १ ॥ ६१ ॥ ५७५ ॥

(सू.) या सरस्वती विशोभगीना तस्यै स्वाहा ।
या सरस्वती वेशभगीना तस्यै स्वाहा । इन्द्रोऽ-
^१पानस्य केहमनसो वेशान् कुरु सुमनसः
सजातान् स्वाहेति ^२ दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं जुहोति
॥ २ ॥ ६२ ॥ ५७६ ॥

(सू.) ^३वेदोऽसीति वेदं होता पत्नया ^४उपस्थे त्रिः
^५ प्रास्यति ॥ ३ ॥ ६३ ॥ ५७७ ॥

[प्रासनकर्मसंकार्यं मञ्चावृत्तिः तत्फलंच]

(भा) निरसनव्यवायाद्वेदप्रासनमञ्चावृत्तिः । वेदस्य प्रासनं पत्नी-
संस्कारश्च । अतः ^६प्रतिपत्तिर्भवति ।

[प्रासनस्य पत्नीसंस्कारत्वोपपत्तिः]

(बृ) वेदस्य-भैवतीति—कृतप्रयोजनस्य वेदस्य प्रासनं पत्नी-
संस्कारं । मिथुनमेव करोति विन्दते प्रजाम् इति लिङ्गात् ॥

^१ पानगेह-क २ पुनर्दक्षिणाग्निवचन विस्पष्टार्थम् (रु) ३ हौत्रस्यात्रोप-
देशो ब्राह्मणानुसारात् (रु) ४ उपस्थोऽङ्क (रु) ५ क्षिपति । प्रतिप्रासन मञ्चस्या-
वृत्ति क्रियते क्रियान्तरेण व्यवायात् । पत्नीसंस्कारश्चाय विन्दते प्रजामिति लिङ्गात्
तेन प्रतिपत्ति प्रास्यति (रु) ६ प्रतिपत्ति वा भवति-ग.

[वरुणप्रधासे विशेषः पक्षान्तरं च]

वरुणप्रधासेषु च द्वयोर्वेदयोः प्रासनमुभयस्कारत्वात् । केचि-
त्पल्लीस्कार विन्दते प्रजामिति लिङ्गात् । तदा त्वेकस्य प्रासनम् ॥

(सू) ^१निद्रिष्वन्तं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तंप्रास्तं
^२निरस्यति ॥ ४ ॥ ६४ ॥ ५७८ ॥

(सू) तन्तुं तन्वान्निति ^३होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य
सन्ततमाहवनीयात् ^४स्तुणा^५त्या वा वेदेः ॥
॥ ५ ॥ ६५ ॥ ५७९ ॥

[स्तरणे विशेष आडर्थश्च]

(भा) स्तरण भेदेन वेदिभेदात् । मर्यादा आवेदेरिति ॥

(सू) इमं विष्यामीति पती योक्त्रपाशं विमुच्यते ॥
॥ ६ ॥ ६६ ॥ ५८० ॥

[प्रासनं न वेदसंस्कारः]

(वृ) वरुणप्र—स्कारत्वात्—त्वेकस्य प्रासनम्—वेदसंस्कारत्वे
प्रमाणाभावात् ॥

[स्तरणभेदे नियामकम्]

स्तरणं भेदेन वेदिभेदादिति—स्तरणस्य वेदवेदोस्स्कारार्थ-
त्वात् । वरुणप्रधासेषु वेदिभेदात् स्वेन स्वेन वेदेन वेदोस्तरणम् ॥

[आडोऽभिविध्यर्थकत्वायोगः]

मर्यादा आवेदेरिति—आवेदेरित्यभिविधिपक्षे सन्ततमाहव-
नीयात्स्तुणातीत्यनेन समानार्थत्वादा वा वेदेरिति विकल्पनिर्देशानुपपत्ते-
र्मर्यादा । यावद्वेदिदेशप्राप्तिस्तावत् स्तरणमिति ॥

^१निद्रिष्वन्तम्—क ^२प्रतिनिरस्यति ख प्रितिक्षिपति (रु) ^३वेद~होता—
क. ^४वेदं विस्त्यास्तुणाति (रु) ^५लावेदे—क.

[योक्त्रविमोचने विकल्पसमुच्चयपक्षै]

(भा) होता चेद्योक्त्र विमुच्चति न तदा पती । कर्तुभेदाद्वा समुच्चयः ।

(सू) तस्यास्योक्तेज्ञलौ ^१ पूर्णपात्रमानयति ॥

॥ ७ ॥ ६७ ॥ ५८१ ॥

[निनयनाद्वृत्तिः]

(भा) प्रतिपत्ति पूर्णपात्रनिनयनम् ॥

[भाषास्थेचेतपदस्वारस्यविरणम् फलं च]

(बृ) होता चेद्योक्तं विमुच्चति न तदा पतीति—बहुचहौत्रप्रयोगपक्षे। अस्मदीयहौत्रपक्षे तु प्रासनानन्तर वेदस्तरणमेव होतु । योक्त्रविमोक्तस्तु पतीकर्तृक् पतीमन्त्रकाण्डे मन्त्रपाठात् । तथा विनियोगात् । अत्र होता चेद्योक्तमिति पाक्षिकनिर्देशादस्मदीयस्य बहुचोक्तस्य च विकल्पे भाष्यकारेणानुज्ञात । तत्रायमभिप्रायः,—ऋग्वेदेन होतां करोती-त्युक्तत्वात् अस्मदीयहौत्रकाण्डेऽपि ब्राह्मणे ;—यद्वयाद्योस्मिन् होतार-ममृथा इत्यस्माकमनुक्तस्य बहुचोक्तस्य प्राप्तिमङ्गाकृत्यानूच्य निन्दा-वचनाच्च बहुचोक्तानुज्ञानादस्माकमपि प्रकृतौ समग्रोपदेशात् उपदेशादि-तराणि च सूत्रकारेण तदनुज्ञानादुभयोर्विकल्पः । नास्मदीय एव ॥

[समुच्चयपक्षोपपादनम्]

कर्तुभेदाद्वा समुच्चयम् इति—यथा ब्रह्मवरणमधर्वर्युयजभानयो-स्समुच्चीयते तद्वदस्मिन् पक्षे होता ग्रन्थिं विस्तसयति पती विमुच्चति ॥

[आवृत्युपपत्तिः]

प्रतिपत्ति पूर्णपात्रनिनयनमिति -- अञ्जलौ पूर्णपात्रमा-नयति रेत एवास्यां प्रजां दधातीति पतीसंस्कारत्वात्पूर्णपात्रनिनयनस्य ॥

^१ पूर्णपात्रमुदकम् । तत्त्वाणीमानयति । पल्लयनेकात्मेचाद्वृत्ति पूर्ववत् (रु).

(सू) समायुषा संप्रजयेत्थानीयमाने^१ जपति ॥
॥ ८ ॥ ६८ ॥ ५८२ ॥

(सू) ^२निनीय मुखं निमृज्योच्चिष्ठति पुष्टिमती
पशुमती प्रजावती गृहमेघिनी भूयासम् इति ॥९॥
६९ ॥ ५८३॥

दशभी खण्डिका ॥

[विमार्गसाधनविशेषं उत्थानमन्त्राश्च]

(भा) निनीयोदकलिसेन मुखविमार्गः उत्थानमन्त्रं पुष्टिमतीति ॥
इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयप्रश्ने तृतीय पटल ॥

(सू) ^३यथेतमाहवनीयं गत्वा जुहा सुवेण वा सर्व-
प्रायश्चित्तानि जुहोति ॥ १ ॥ ४ ॥ ५८१ ॥

[सर्वप्रायश्चित्तहोमनिमित्तम्]

(भा) अविज्ञातदोषनिर्धातार्थानि सर्वप्रायश्चित्तानि ॥

(बृ) निनीयो—विमार्ग इति —निनीयोदक हस्तगतं तल्लिसेन
हस्तेन मुखविमार्गः ॥

[अमनिरासोपपत्तिः]

उत्थानमन्त्रः पुष्टिमतीति —न मुखविमार्जनमन्त्र । विमृ-
ज्योच्चिष्ठतीति उत्थानस्य प्रधानत्वात् ॥

इति श्रीधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने तृतीय पटल ॥

[सर्वप्रायश्चित्तनिमित्तविवेचनम्]

अविज्ञात—श्चित्तानि — निमित्तविशेषसंयोगाभावादैभित्तिक -

^१ मन्त्रलिङ्गादय पतीमन्त्र (रु) ^२ तदुदकं भूमौ निनीयादेण हस्तेन
मुख विमृज्य मन्त्रेणोत्तिष्ठति (रु) ^३येन मार्गेण पश्चाद्गत तेन प्रत्यागत्य
दर्शपूर्णमासयोरविज्ञातदोषनिर्धातार्थानि प्रायश्चित्तानि जुहोति । आज्यस्थाल्या आज्येन
दर्शित्वात् । तच्च दर्शितमेव प्राक् । तथाऽऽज्यस्थाल्यासर्वप्रायश्चित्तानीत्येव
कल्पान्तरकारा (रु).

[प्रत्यवदानं पूरणम्]

सर्वत्राप्यायनमनेकार्थत्वात्; यस्माद्बुवाया^१ एव होमः ॥

[पूरणं नास्ति क्वचित्]

यत्र नास्त्यर्थस्तत्र न क्रियते । यथेऽडान्ते स्विष्टकृति परिसमाप्यते ।

[उपदेशपक्षः]

उपदेशस्तु त्रिनं करोत्याप्यायनम् ॥

[सुचैक्यम्]

एक. सुव. समिष्टयजुषः ॥

(बृ) विशेषसयुक्तं निमित्तसन्निपात^४ प्रज्ञाने तदेव ^५ तत्त्वमित्तिक भवति । ज्ञाने निमित्ते नैमित्तिकविशेषानुपदेशे अनाज्ञातत्रयम् । निमित्ताज्ञाने एतानि सर्वप्रायश्चित्तानि ॥

[प्रत्यवदानं धृतेन पूरणफलम्]

सर्वत्रा-र्थत्वादिति प्रत्यवदानं ^६ ध्रुवाया रेकपरिहारः कर्तव्य । यस्माद्बुवाया एव होमः—अतस्तदाप्यायनं प्रतिहोमम् ।

[पूरणानपेक्षाविवरणम्]

यत्र नार्थस्तत्र न क्रियते—आप्यायनम् ।

यथेऽडान्ते स्विष्टकृति परिसमाप्यते—नारिष्टान्ते स्विष्टकृति उपस्तरणाभिधारणेषु च ध्रुवासमाप्ति, तत उत्तरमर्थाभावात् ॥

[उपदेशमने पूरणनिषेधकालः]

उपदेशस्तु त्रिनं करोत्याप्यायनम् ;—प्रायश्चित्तान्ते ।

[समिष्टयजुहोमे सूचैक्यनिरूपणम्]

एकस्मृवः समिष्टयजुष इति—उत्तरत्र पूरणकार्याभावात्

^१ ध्रुवाया होम—क. ख ग घ ^२ यथेऽडा स्विष्टकृति (मु. रा)

^३ विशेषनिमित्तसन्निपात, ^४ प्रज्ञाते तथैव—घ. ^५ तत्त्वमित्तकं (मु. रा) ^६ ध्रुवाया, एकप—ख, ग,

(सू) ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा । आश्रावि^१तं प्रत्या-
श्रावितं वषद्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं
कर्मणो यच्च हीनम् यज्ञः पर्वाणि प्रतिरक्षेति
कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेति ^२विद्वान् । यद्वो
देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं देवहेडनम् ।
अरायो अस्मा॒ अभिदुच्छुनायते अन्यत्रा॑स्म-
न्मरुतस्तं निधेतन । ततं म आपस्तदु तायते
पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते । अय॑
समुद्र उत ^४विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समरृप्णुत-
र्भुवः । उद्यं तमसस्पर्युदुत्यं चिन्नमिमं मे
वरुण तत्वा यामि त्वं नो आग्ने स त्वं नो अग्ने
त्वमग्ने अयास्ययासन् मनसा हितः । अयासन्
हव्यमूहिषेऽयानो धेहि भेषजम् । प्रजापत इत्येषा ।
इष्टेभ्यस्स्वाहा वषडनिष्टेभ्यस्स्वाहा । भेषज दुरिष्टै॒
स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराद्वै॒स्वाहा दैवीभ्यस्त-
नूभ्यस्स्वाहा । ऋद्वै॒स्वाहा समृद्धै॒स्वाहा । अया-
श्वाग्नेऽस्यनभिशस्तीश सत्यमित्वमया असि ।
अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽयानो धेहि
भेषजम् । यदस्मिन् यज्ञे^५ज्ञतरगाम मन्त्रतः कर्मतो
वा । अनयाऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं तृप्यन्तु
देवा आवृष्णतां घृतेन ॥ २ ॥ २ ॥ ५८५ ॥

॥ एकादशी खण्डिका ॥

^१ तमत्याश्रावितम् क ख ^२देवान्-क ख ^३स्मिन्मरुत -क.

^४ विश्वदेव्य भेषज -क ^५ यसे ?-क ^६ हृत्या ?-क,

(सू.) आज्ञातमनाज्ञातम^१ मतं च मतं च यत् । जात-
वेदस्सन्धेहि त्वर्खि वेत्थ यथातथम् । यदकर्म
यन्नाकर्म यदत्यरोचि यन्नात्यरोचि । अग्निष्ठत्स्विष्ट-
कुद्विद्वान् सर्वः स्विष्ट^२ सुहृतं करोतु । यदस्य
कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्ठत्
स्विष्टकुद्विद्वान् सर्वः स्विष्ट^२ सुहृतं करोतु ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृषि ।
मघवञ्जलिग्नि तव तत्र ऊतये विद्विषो विमृथो
जहि । स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृथो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु न स्वस्तिदा अभयं करः ॥

अभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो
वर्धमानः यदा स्तोत्रभ्यो महि गोत्रा रुजासि
भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याम ॥

अनाज्ञातं यदा ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्वर्खि वेत्थ यथातथम् ॥

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने
तदस्य कल्पय त्वर्खि वेत्थ यथातथम् ॥

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य
मन्वते मर्तासः अग्निष्ठद्वोता क्रतुविद्विजानन्
यजिष्ठो देवाः क्रतुशो यजाति ॥

यद्विद्वाःसो यदविद्वाःसो मुग्धाः कुर्वन्त्यृ-
त्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः श्रद्धादेवी च
मुञ्चताम् ॥ १ ॥ ३ ॥ ५८६ ॥

॥ द्वादशी खण्डिका ॥

(भा) स्पष्टम् ॥

(स्म.) अयाऽग्निर्जातवेदाः अन्तरः पूर्वो^१ अस्मन्नि-
षद्य । सन्वत्सनिः सुविमुचा विमुच्च^२ देहस्मासु
द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रम् ।

(स्म.) ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
वितताः पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रस्सवितोत विष्णु-
विश्वेदेवा मुञ्चन्तु मरुतस्स्वस्त्या । यो भूतानामु-
^३दुध्यस्वाग्न उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विहृताभि-
स्समस्ताभिश्च हुत्वा ॥ १ ॥ ४ ॥ ५८७ ॥

[मन्त्रविशेषविवक्षा]

(भा) पुन कृष्णऽस्त्वेति यस्यास्सोद्दुध्य^५स्वेति ॥

[इतिकरणफलम्]

उदुत्तममिति परिच्छेदाद्वौ गणौ । व्याहृत्यर्थं पुनर्गृह्यते ॥

(बृ) भ्रवाया चतुर्गृहैतस्य विद्यमानत्वात् दर्विहोमत्वाच्च समिष्टयजुषः ॥
[मन्त्रविशेषविवक्षोपपत्तिः.]

पुनः कृ-दुध्यस्वेति—इतरस्या शास्वान्तरीयत्वात् कृत्खपाठ-
प्रसङ्गात् ॥

[इतिकरणस्य गणनिर्देशत्वे फलस्योपपत्तिः]

उदुत्त-द्वौ गणाविति—उदुत्तममितीतिकरण गणभेदार्थम् ।
तेन समवदायहोमपक्षे उदुत्तमान्ताना सहग्रहणम् ॥

‘व्याह-र्गृह्यते—चतुर्णा सह । आज्यस्थास्यास्सर्वप्राय-
श्चित्तानि । ऋौवादकृत्खसंम्यास्विति भरद्वाजमति ॥

^१ अस्मिन्-ख ^२ देहस्मासु-क ^३ उदुध्यस्वाग्न इति साहित्येव गृह्यते
नाभिहेत्रे वक्ष्यमाणा आदिप्रदिष्टत्वात् (रु) ^४ तीभि-क. ^५ स्वेति कङ्क (मु रा).

(सू.) ^१पूर्ववद्युवामाप्याय्य देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्य-
ध्वस्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्ट्यजुर्जुहोति ॥ २ ॥ ५ ॥
॥ ५८८ ॥

[आप्यायनं सप्रमाणम्]

(भा) पूर्ववदाप्यायनं वचनकृतम् ॥

[मन्त्रभेदशङ्कापरिहारः]

समिष्ट्यजुरित्येकवचनात् अन्त एव होमः स्वाहाकारेण ।
यद्यन्ते न ^२ क्रियते ^३ मध्ये न स्यात् । ^४ अन्तर्वर्तिनामप्रदानार्थत्वं,
पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकार प्रदानार्थ । पुरस्तात्स्वाहाकारा वा इति ॥

[आप्यायनोपयोगः]

(बृ) पूर्ववदा-कृतमिति—अवदान^५निमित्तरेकपरिहारे^६ प्राप्ते^७पुन-
राप्यायन वाचनिकम् ॥

[शङ्कासम्भवः परिहारोपपत्तिश्च]

समिष्ट-कारेण—न प्रतिस्वाहाकार मन्त्रभेदः । कृत्खमन्त्रान्ते
स्वाहाकार कृत्वा होमः ॥

यद्यन्ते-मध्ये न स्यात्—मध्यमे स्वाहाकार इति निर्देशा-
दन्ते स्वाहाकारेण होमः ॥

अन्तर्वर्तिनामप्रधानार्थत्वम्-कारा वा इति—पुरस्तात्स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवा इत्यादिना पुरस्तादन्ते वा स्वाहाकारः प्रदा-
नार्थः ॥

^१ अन्त्रापूर्वाप्यायनविधानदेवाप्राप्तो मन्त्र इति कृत्वा पूर्ववदिति मन्त्रातिदेश
मन्त्रान्त एव होम न पूर्वयो स्वाहाकारयो ; समिष्ट्यजुरित्येकवचनात् । पश्चौ
चानेन सहान्ये च द्वे उक्ता त्रीणि समिष्ट्यजूषि जुहोतीति वचनाच्च (रु) ^२ क्रियेत
—घ ^३ मध्यमो न स्यात्—क ख. ग घ. ^४ अतोन्तर्व-घ ^५ निमित्तमेक-
परिहारे—ख ग निमित्तैकप इति दृश्यते (मु रा). ^६होरे प्रागेव प्राप्ते—क,
^७ प्राप्ते—घ

(सू) यदि यजमानः प्रवसेत् प्रजापतेर्विभागाम लोक

इति ध्रुवायां यजमानभाग^१ मवधाय समिष्टयजुषा
सह जुहुयात् ॥ ४ ॥ ७॥ ५८९ ॥

(सू) अभिस्तुणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हि ४सीर-
मुया शथाना । होतृषदना हरितास्तुवर्णा निष्का
इमे यजमानस्य ब्रह्म इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य
को वोऽयोक्षीत्स वो विमुच्छत्वित्यन्तवेदि^२ प्रणीता
आसाद्य विमुच्छति ॥ ५ ॥ ८ ॥ ५८० ॥

[मन्त्रस्थपदार्थः मन्त्रविनियोगश्च]

(भा) हरितत्वं होतृषदनानां लिङ्गात् । विमोकार्थो मन्त्र
प्रणीतानाम् ॥

(सू) यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदप-
चेतसस्तानस्मभ्यमिहा कुरु । उपवेषोपविद्धि नः
प्रजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवा-

(३) हरितत्वं होतृषदनानां लिङ्गादिति—होतृषदना हरिता-
स्तुवर्णा इति समवेताभिधानसभवात् ॥

[मन्त्रफलविमोक्षस्वरूपम्]

विमोकार्थो मन्त्रः प्रणीतानाम्—नासादनार्थः विमुच्छ-
न्त्वति लिङ्गात् । विमोक्षन तु यज्ञसम्बन्धविच्छेदबुद्ध्या अन्तवेद्या-
सादनम् ॥

^१ दधार्मीति लिङ्गादवधाने मन्त्र (रु). ^२ प्रणीताना विमोक्षने मन्त्र.
तालिङ्गत्वात् । कर्माङ्गत्वनिवर्तनार्थतया मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्ष (रु) ^३ धानास-
मभवात्—स्व ग

(सू) ^१मध्ये स्वाहाकारे^२ बहिरनुप्रहरति॥३॥६॥५९०॥

[मध्यमस्वाहाकारं चिशेषः तत्फलं च]

(भा) बहिःप्रहरणस्य कालमात्रम् । तस्मात्स्तित्यायां प्रहियतेऽभावेऽपि समिष्ट्यजुषः ॥

(वृ) न मध्यवर्तिनः प्रदानार्थत्वम् ;—

[बहिरित्यादिसूत्रविधेयम्]

बहिःप्रहरणस्य कालमात्रम् — न समिष्ट्यजुरङ्गं बहिः
प्रहरणम् , बहिः प्रतिपत्त्यर्थत्वात् । अन्यार्थत्वायोगात् तत्कालमात्र
मध्यमे स्वाहाकार इति ॥

तस्मात्पि—यजुषः—अत्र प्रायश्चित्प्रादितश्चतुर्णा मन्त्राणा
ब्रह्म यज्ञो मरुतो देवा ऋभवश्च देवता । ततस्यायाणा सूर्यः । ततो
द्वयोर्वरुणः । द्वयोरमीवरुणौ । उच्चरस्यामि । ततः प्रजापति ।
ततोऽष्टाना मन्त्रोक्ताश्चतुर्थ्यन्ता देवता । ततोऽमि । ततो देवाः ।
ततोऽमिर्जातवेदा । द्वयोरमि । स्विष्टकृदुतरस्येन्द्रो वृत्रहा । ततो
हरिवान् । अनाज्ञा^४तमिति त्रिकस्यामि । उत्तरस्यामि श्रद्धा च ।
ततोऽमिर्जातवेदाः । उत्तरस्य वरुणेन्द्रसवितृविष्णुविश्वेदेवमरुत ।
उत्तरस्य रुद्रो^५ मात्रवर्णिको वा । ततोऽमिः । ततो वरुणा । व्याहृती-
नाममिर्वायु सूर्य प्रजापतिरिति । ^६सर्वत्र चतुर्थ्यन्ता देवताः ।
समिष्ट्यजुषो देवागातुविद् प्रकृष्टो ब्रह्मा चेत्येके ॥

^१ मध्यमे—ख ^२ मन्त्रान्ते पारिभाषिकस्वाहाकारायेक्षया द्वितीयस्यान्त्र
मध्यमत्वमभिप्रेतम् । अत एव च लिङ्गादवगच्छामा मन्त्रान्तगत एव स्वाहाकार
प्रदानार्थो न मध्यगत इति आदिगतस्यापि कवित्प्रदानर्थत्वं परिवर्त्ये दर्शयिष्याम ।
मध्यमे स्वाहाकार इति कोऽर्थ ? वाचि स्वाहेत्यस्मिन्नित्यर्थ । तेन पशुसोमयो
समिष्ट्यजुषिवृद्धावपि तस्मिन्नेव बहिः प्रहर । प्राकृतस्यैव मध्यमस्य तत्रापि विद्य-
मानत्वात् बहिःसर्वमनुप्रहरति बहिर्मुष्ठिं वेति सत्याषाढभारद्वाजौ (ह). ^३तित्री-
यायाम्—ख ग ^४ तादि—ख ग ^५ मन्त्रवर्णविशिष्टेवा-क ख. ग. अ
^६ इदं नद्यते-क. ख. ग घ

ननपगान् कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेषं

^१ स्थविमत उपगूहति ॥८॥५९१॥

॥ त्रयोदशीस्त्रिष्ठिङ्का ॥

[उपवेषस्वरूपम्]

(भा) अग्र स्थविमत—स्थूलम् । मूल तनूपवेषस्य ॥

(स्म.) यद्यभिचरेद्योपवेषे शुक् साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म
^२ इत्यथास्मै नाम गृह्ण प्रहरति ॥१॥९॥५९२॥

(सू) निरमुं तु द ओकेसः सपत्नो यः पृतन्यति ।
निर्वाध्येन हविषेन्द्र एणं पराशरीत् ।

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्चजना^३ आति ।

इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत्स्यर्यो असदिवि ॥

परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वृत्रहा ।

यतो न पुनरायसि ^३ शश्वतीभ्यस्समाभ्य इति
हतोऽसाववधिष्मामुमित्येताभिः पञ्चभिर्निरस्येभि-
खनेद्वा ॥२॥१०॥५९३॥

(वृ) अग्रं—पवेषस्येति—पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेषं स्थविमत
उपगूहन्तीति वचनात् उपवेषस्याग्र स्थविष्ठम् ॥

^१ स्थविमत—स्थूलमूलप्रदेशादारभ्य उत्करपासुषु पुरस्ताद्वोगेन प्रस्तुपगूहा ॥

(रु) ^२यद्यभिचरितुमिच्छेदथास्मै नामगृह्ण अस्याभिचर्यमाणस्य नाम । योपवेषे
शुक् सा देवदत्तमृच्छतिविति गृहीत्वा उत्कर एव प्रहरति कञ्चवत् तर्द्धसार्थतया
क्षिप्तीत्यर्थ । अथवा अस्मै—एनमुद्दिश्य तस्यैव नाम गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थ । (रु).

^३ स शश्वतीभ्य—क । ^४ यजुष्व॒प्यन्ययोऽक्षवाहुत्यादेताभिरिति स्त्रिलिङ्गनिर्देश ।
तत्र च क्रम्यजुविवेचनार्थं प्रथम इतिकरण । शत्रुनामग्रहणार्थो मध्येष्वदशब्द ।

निरस्येत्—निर्णुदेदुत्करे । निखनेत्—निहन्यात् शत्रुवत् (रु)

[निगृहनस्यानुकल्पः]

(भा) योपवेष इत्युत्करे प्रहरणम् । उपवेषोपगहनप्रत्याज्ञाय ।

[द्विष्यनिर्देशो विशेषः]

अत्रैव मन्त्रे नामग्रहणं शत्रोः । निरमु नुद इति ।

[निरसनविनियोज्यमन्त्राः]

तिस्मिन् क्रमिर्यजुर्भ्यां च निरसनमुपवेषस्य ॥

(स्त्र.) अवसृष्टः परापत^१ शरो ब्रह्मसंशितः ।
गच्छामित्रान् प्रविश मैथां कं चनोच्छिष^२ इति
वा ॥ ३ ॥ ११ ॥ ५९५ ॥

[पञ्चानां स्थाने]

(भा) अवसृष्ट इति वा ॥

(बृ) योपवे—हरणम्—ज्ञायः अभिचारनिमित्तप्रतिपत्त्यन्तरविधा-
नात् नित्यस्याविकारो न तु समुच्चयः । प्रहरण—निरसनम् ॥

[द्विष्यनामग्रहोपेक्षिता विभक्तिः भाष्ये एवकारार्थः]

अत्रैव—शत्रोः—योपवेषे शुक् साऽसुमृच्छत्वित्यत्र अमुम् इति
शत्रोर्नाम द्वितीयान्त गृह्णते ॥

निरमु—मुपवेषस्य—योपवेष इति प्रथमं यजु. द्विष्यान्तम् ।
निरमु नुद इति तिस्म क्रचः । हतोऽसाववधिष्मामु इति पञ्चमं यजुः ।
नात्रामुमित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामोचारणम्, ब्राह्मणे अथास्मै नाम गृह्ण
प्रहरतीति नामग्रहणमुक्त्वा तत उत्तर निरमु नुदेति विनियोगात् ।
हतोऽसाववधिष्मामुमित्यत्र तु शत्रोर्ध्यान न तु नामनिर्देशः । य द्विष्यात्
ध्यायेदिति विधानात् ॥

अवसृष्ट इति वा—पञ्चमिर्विकल्प्यते ।

¹ शरव्ये ²—क. ² अनन्तरविधावेवाय मन्त्राविकल्प (र)

[स्त्रीत्वेन निर्देशहेतुः]

(भा) एताभिरिति स्त्रीलिङ्गमृग्बहुत्वात् ।

[पक्षान्तरम्]

केचित् योपवेष इत्युपगृष्ट शत्रोर्नाम गृहीत्वा उत्करे^१ प्रहरन्ति ॥

(सू.) यानि धर्मे कपालानीति चतुष्पदयर्चा
कपालानि^२ विमुच्य संख्यायोद्वासयति ॥४॥
१२॥५९६॥

[विमोक्संख्याने क्रमेण]

(भा) चतुष्पदयैति ज्ञानार्थं कृत्वा विमोक्तं गणना ॥

(सू.)^३ सन्तिष्ठते दर्शपूर्णमास^४योः ॥५॥१३॥५९७॥

[पक्षान्तराशय.]

(वृ.) केचित्-प्रहरन्ति—उपवेषेण । अस्यार्थं,—स्थाविमत उप-
गृहतीत्युपगृहन विधाय यद्यभिचरेद्योपवेषे इत्यारभ्य द्विष्म इतीतिकर-
णात् अथास्मै नाम गृष्ट प्रहरतीत्युत्तरत्र प्रहरणोपदेशादभिचरत प्रथमो
मन्त्र उपगृहनार्थः । उपगृह पुनरुपादाय शत्रोर्नाम गृहीत्वा निरमुं
नुदेत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रहरेत्—उपवेषेणोत्कर पीडयेत् ॥

[क्रमोपपत्तिः]

चतुष्पदयैति—गणना—प्रथिताना समूहन विमोक्त —क्रमेण
सर्वकपालयोग्या^५निमुच्य अनन्तर सङ्ख्यायोद्वासनमुभयो पृथक्य-
दार्थत्वात् ॥

^१ प्रहरत्युपवेषणम्—घ प्रहरन्त्युपवेषम् (मु पु) ^२ अत्रापि विमोक्त
पूर्ववत् । सख्यावचनमप्रमादार्थम् । यदेक कपालं नश्येदिति प्रणाशो प्रत्यवाय-
प्रायश्चित्तयोऽश्रवणात् (रु) ^३ सतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ डति रुददत्तस्य पाठ
^४ मासौ—क.ख एवमन्तार्धर्यवेण सतिष्ठेते । याजमानशेषस्तु वक्ष्यते (रु)
^५ योगान्विमुच्य—क योगाद्विमुच्य (मु रा)

[प्रकान्तोपसंहारः]

(मा) ततस्समासिराघ्वर्यवस्य ॥

(सू.) शंखन्तं वाऽहवनीये सङ्स्थापयेदाज्येडान्तं
२ गार्हपत्ये । इडान्तं वाऽहवनीये ३ शंखन्तं गार्ह-
पत्ये ॥ ६ ॥ १५ ॥ ५९८ ॥

(सू.) ४ यदि शंखन्तं पश्चात्स्या ५ द्वेदात्तणमपा

[प्रकान्तस्याद्यन्तनिर्देशः]

(वृ) ततस्समासिराघ्वर्यवस्य—अत्र ब्रह्मागप्राशनादि निष्क्रम-
णान्तम् ॥

१ शंयुवन्त—क ॥ सन्तीह इडासूक्लवाकशंयुवाका नाम होतुनिगदसंयुक्ता-
स्य. कर्मविशेषा । तेष्विदा तावत् दव्यमेदेन उभयोरप्याहवनीयगार्हपत्यवौनियता ।
हविरिडाऽहवनीये आज्येडा गार्हपत्ये इति । तथा सूक्लवाकशंयुवाकावपि सूत्रान्तर-
कारैनियमविकल्पाभ्यासुभवत्रव्येते । सूत्रकारस्तु तावन्यतरत्रैवेच्छन् हविरिडानन्तरं
आहवनीये पूर्वमभिहितवान् । इदानीं तु आज्येडानन्तर गार्हपत्ये स्याता नाहवनीय
इत्याह (रु) २आहवनीयगार्हपत्यशब्दाभ्या च गार्हपत्यात्पूर्वापरदेशौ लक्ष्येते , अनभि-
संयोगित्वादिडाया । यदि शंखन्तं पश्चादिति लिङ्गाच्च । तदयमर्थ ,—यत् पूर्वदेश-
संयुक्तमिडादिकर्म तदथाप्रसिद्धमेव शंयुवाकान्त कुर्यादपरदेशसंयुक्तमप्याज्येडान्त-
मिति प्रथम कल्प । स च पूर्वोक्त एव कल्प उत्तरकल्पाथमनूदितो वेदितव्य ।
यथा चैत्रो भोजनीय इत्युक्ता चैत्रो वा भोजयता मैत्रो वेति । द्वितीयकल्पस्तु इडान्त-
मेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे । न तु सूक्लवाकशंयुवाकौ तत्र भवत । तौ त्वपरदेशे
भवत इति (रु) ३शंयुवन्तं पश्चात्स्याद्वेदात्तृण—क ॥ ४ यदा त्वपरदेशे भवत
तदा एवं प्रयोग इत्याह,—(रु) ५वेदतृण (रु)

(स) दाय^१ जुह्वामग्रमञ्चात्सुवे^२ मध्यमुपभृति
वाऽज्ज्यस्थाल्यां मूलं तस्य प्रस्तरवत्कल्पः सूक्त-
वाकाद्याशयुवाकात् ॥ ७ ॥ १६ ॥ ५९९ ॥

(भा) उभयाग्निसयुक्ते उत्तरे द्वे सन्त्ये । अग्निग्रहणं पूर्वापरदेश^३-
ग्रहणार्थम् । न च कल्पचतुष्टयम्, वाशब्दस्य द्विरेव पाठात् ।

(बृ) उभयाग्नि-ग्रहणार्थम्—आज्येडान्त गार्हपत्य इडान्त वाऽऽह-
वनीये इतीडयोराग्निसबन्धाभावादग्निसमीपलक्षणाया तद्वर्तिना कर्मणां
तत्तदन्ते विरमणम् ॥

[शंखवन्तपक्षेप्राशित्रादिकाल]

न च कल्प-पाठात्—अस्मिन् पक्षे^४ इडायाः प्राक्प्राशित्रम् ।
सप्ततीयहोमश्च, सम्भवतां परित्यागायोगात् ॥

¹ यदि शंयुवाकान्त कर्म पक्षाद्देशे स्यात् तश्चाऽज्येडानन्तर प्रस्थरस्थाने
वेदतृणमहृत्तु तद्वदेव प्रहरति । तत्र सूक्तवाकाद्यविकृतमाशयुवाकादित्यर्थ ।
प्रस्तरप्रहारस्तु निर्वर्तते प्रत्याप्रानात् । परिधिप्रहारस्तु भग्नेव, स्वकाळे प्रापत्वात्
अप्रत्याप्नातत्वाच । न चैषा गार्हपत्ये प्रहार, शयुवाकानङ्गत्वादाहवनीयसयोगि-
त्वाच । तथाऽन्येषामपि तदेशसयोगिना तत्र यथाकाल प्रयोगोऽवगन्तव्य ।
केचित्तु सस्थापनशब्दैचित्यात् दर्शपूर्णमासयेरेवेमौ खण्डसस्थाविकल्पौ व्याचक्षते ।
तत्र तत्र यत्तत्रं तत् शंयुवाकाद्यान्तमेव सस्थापयेदिति । तत्र गुणागुणयोः स्थापने
प्रमाण सूत्रविद इत्यल निर्बन्धेन (रु) ^२मध्यमुग-स्त्र. ^३लक्षणार्थम्-क. ख.
ग घ. ^४इडाया प्राशित्रप्राक्^१-ख ग.

(भा) शयवन्तं सङ्खावान्तमाहवनीये^१ कर्म । तत्र हविशेषभक्षण-निवृत्ति.^२ नोपवेषप्रणीताविमोक्षौ ॥

[शयवन्तपदार्थेविशेषविवक्षामानम्]

(बृ) शयवन्तं सङ्खावान्तमाहवनीये कर्म — शयुवाकमध्ये परिधिप्रहरणात् प्रहरणाङ्गत्वाच्च सङ्खावस्य तदन्तता । सङ्खावस्यानङ्गत्वे परिधिप्रहरणान्तम् ।

[हविशेषभक्षणनिवृत्तिपक्षेविशेषः]

तत्र—निवृत्तिः—प्रौवस्य च समाप्ति पूर्वमेव नारिष्ठान्ते स्विष्टकृति च ।

नोपवेषप्रणीताविमोक्षौ—प्रणीताविमोक्षे पूर्वमुपादातव्ये व्युत्क्रमेणोपादानमुपवेषादे पदार्थस्यात्यन्तनिवृत्ते । प्रणीताना तु विमोक्षस्यान्तर्वेद्यासादनपर्यन्तत्वात् तस्य च निवृत्तेनिषेषस्य स्तोकविषयत्वात् ।

[अत्रपक्षेप्रायश्चित्तहोमेविशेषः]

प्रणीताविमोक्षादेः प्रतिषेधात्सस्थाया प्राक् सर्वप्रायश्चित्तानि हूयन्ते । जुङ्गा स्तुवेण वा जुहोतीत्येतावति वक्तव्ये सर्वप्रायश्चित्तानीति वचनात् आसु सस्थासु चाहै विदिताना दोषाणा सम्भावितत्वात्^५ क्रमविशेषोपदेशात् एतानि न हूयन्ते । साधारणोपदेशोपदेशोपदेशात् इष्टेभ्य इत्यष्टावाहुतय ।^६ सर्वसाधारणानि प्रायश्चित्तान्येव खण्डसस्थासु हूयन्ते । दार्शपूर्णमासिकैसर्वप्रायश्चित्तैर्विकल्पेगत्रिति^७ तत्साध्यदोषनिर्धातैः साधनैस्सह विकल्पन्ते न तेषां क्रमेण विकल्प । तथाहि प्रायश्चित्तोपदेशः फलवान् भवति । इतरथा अत्रैव समृद्धैस्त्वाहा एता एवेति वक्ष्यतीति । न समिष्टयजु औवसमासे । न बर्हिष्प्रहार कालभावात् । न होतृष्टदनस्तरणं स्तीर्णत्वाद्देदेः ।

^१ कर्महविशेष-क. ^२ नोपवेषण-घ. ^३ विसगौ-घ. ^४ चा विह-

तानाम-क ^५ कैचित्क्रम-ख ग व्युत्क्रम (मु. रा) ^६ ओपदिष्टानीष्टेभ्य-घ. साधारणानिष्ट-क. नीष्टेभ्य (मु. रा) ^७ तत्साध्ये-ख ग ^८ निर्धाते-ख ग.

(भा) ^१ यजमानपक्षीकर्मणामनिवृत्ति । अन्यो वा वृतो होता ब्रह्माऽऽभीष्ठो वा अन्तर्वेद्यासाद्य विमोक कृत्वा प्रणीतानां धारां ^२ स्नाव. येत । पूर्णपात्रनिनयनं च कुर्यात् पत्न्यास्तदर्थत्वात् । आज्येडां भक्षयित्वा ^३ समापितः न जुहोति संपत्तीय यद्यहुतः । हृयन्ते दक्षिणामिहोमा अग्निनियमात् । निवृत्तिर्वा याजमानस्यापि यत्राध्वर्युरुपरमत्याहव-नीयसमीपस्थस्य प्रणीताविसर्गस्य गार्हपत्यसमीपस्थस्य ^४ विमोकादेः ।

[ब्रह्मणः प्राशनादिकाल.]

(बृ) यजमानपक्षीकर्मणामनिवृत्तिः—आध्वर्यवसमाप्त्युपदेशान - न्तर संस्थान्तरोपदेशादाध्वर्यवसमासेरेव । ब्रह्मणोऽपि तदन्तरं प्राशनो-पस्थानादि ॥

[अन्योवेत्यादिभाष्याशयः]

अन्यो वा वृतो होता-स्नावयेत्—अनेन भाष्यालिङ्गेन इडान्ताया चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोत्यन्यः । अन्वाहार्यस्तु गृह्णते प्राग्देशत्वाभावात् ॥

[पूर्णपात्रमित्यादिभाष्यार्थः]

पूर्णपात्र-र्थत्वात् इति,—अस्यार्थः,—आज्येडान्त गार्ह-पत्य इत्यस्मिन् पक्षे गार्हपत्यसंचिद्वौ पूर्णपात्रनिनयनश्च कर्तव्यम् सपत्नी पत्याह गच्छ इति लिङ्गात्पत्न्यर्थत्वात् । शयुवाकान्तं गार्हपत्य इत्यस्मिन् पक्षे न परिधिप्रहरणम् न सङ्क्षाव. शयुवाकानङ्गत्वात् ॥

[संपत्तीयहोमविशेषः]

आज्येडां—यद्यहुतः—यदि पक्षीसयाजमध्ये न हुतः ^५ यदीति प्रमादे दोषाभावः । प्राशित्रमप्येवम् ॥

[हृयन्तश्चिभाष्योक्तपक्षेहेतुः]

हृयन्तेद—विमोकादेः—संस्थापयेदित्यविशेषवचनात् ।

^१ यजमानकर्मणा—घ. ^२ स्नावयति (सु रा). ^३ समाप्ति—क. ख ग घ.

^४ योक्त्रविमोकादे—घ. ^५ यदि प्रमादे.—ख ग.

(भा) इतरथेऽन्तनियमोऽनर्थकस्यात् अदि मिश्राणि चतुर्धारणादीनि क्रियेन् । अतोऽध्वर्युरेतानि कर्माणि करोतीति ब्रूयात् ।

[अत्रपक्षान्तरंतन्त्रिरासञ्च]

^१ केचित्पृथगेता सस्या कल्पयन्ति, तेषामाहवनीयग्रहणमनर्थकम् ।

[इडान्तपक्षविशेषः]

इडान्ते ^२ चतुर्धारणादेनिवृत्ति । आज्येडा भक्षयित्वा वेदाचृणमपादाय तस्यैवावयवमायुषे त्वेति निधायाविकृतस्सूक्तवाक् ।

[उक्तार्थसमर्थनम्]

(बृ) इतरथे-क्रियेन्—चतुर्धारणादीनां ऋत्विग्यजमान॑मात्राश्रयाणां यजमा॒नानिवृत्त्या यद्यनुष्ठानं स्यात् तर्हीडान्तनियमोऽनर्थकस्यात् ॥

अतोऽध्वर्यु-ब्रूयात्—यद्यन्येन मिश्राणि क्रियेन् अध्वर्यो-रपनयनमात्रं स्यात् । अतोऽन्येन सर्वे क्रियते । अतोऽध्वर्युमात्रनिवृत्तिपरत्वादिडान्तनियमोऽनर्थकस्यात् । अतो निवृतिर्याजमानस्यापि ॥

[पक्षान्तरंदोषश्च]

केचित्पृथगे-र्थकम्—शंयुवन्तं वाऽहवनीय इति वाशब्द-चतुष्टयाभावाच्च । अतः कल्पद्वयमेव ॥

[चतुर्धारणादिनिषेधेव्यवस्था]

इडान्ते-र्निवृत्तिः—याजमानस्यापि निवृत्तिपक्षे ।

[अविकृतस्सूक्तवाकत्वोपपत्तिः]

आज्येडां-सूक्तवाक इति—शंयवन्त गार्हपत्य इत्यस्मिन् पक्षे प्रयोगविधि । अग्निशब्दस्य गार्हपत्येऽपि सम्भवादविकृतस्सूक्तवाकः ॥

^१ सस्थापनशब्दौचित्यादृशपूर्णमासयोरेवेमौ खण्डसस्थाविकल्पौ इति पक्षे निरस्यति स्वदत्त ^२ चतुर्धारण दक्षिणादे-ग I दक्षिणा चतुर्धारणादे II (मु रा) ^३ ग्यजमानमिश्रणा-क ख. ग. घ ^४ न निवृत्त्या-(मु रा). ^५ मात्रपरत्वा.—ग.

(भा) आहवनीये परिधयो न क्षिप्यन्ते न च संस्खावः । शयुवाकानङ्ग-
त्वात् ततो दक्षिणामिहोमाः सर्वत्र समानम् । विष्णुक्रमादि-
याजमानम् ।

(स्म.) *^१ स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ^२ एककामः ॥८॥
॥ १७ ॥ ६०० ॥

(सू) ^३ सर्वकामो वा* ॥९ ॥ १८ ॥ ६०१ ॥

(सू) युगपत्कामयेताहारपृथक्के वा ॥ १० ॥ १९ ॥
॥ ६०२ ॥

(बृ) आहवनीये परिधयो न क्षिप्यन्ते—शाखा तु वेदत्रृणे
सह प्रहियते ॥

न च संस्खावः—क्रियते ।

शयुवाका—समानम्—सर्वस्थासु हृयन्ते ।

विष्णुक्रमादि याजमानम्—यजमानपद्मीकर्मणा निवृत्तिरि-
त्यस्मिन् पक्षेऽपि^४ विष्णुक्रमादि कर्तव्यम् । आनीयमानाया जपतीत्यादि-
वत् चतुर्धाकरणा^५दीनां निवृत्तावपि विष्णुक्रमाधनुवृत्ति ऋत्विग्न्या-
^६ पारानपेक्षितत्वात् आत्मसंस्कारत्वाच्च ॥

¹ ** एतच्छिद्वान्तर्गत सम्भूयैक सूत्रम्—(रु) सन्तीह दर्शपूर्णमासयोराधिकार-
वाक्यानि ‘स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत्’ ‘सर्वेभ्य कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’
‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेतेत्यादीनि । तानीदानीं व्याचष्टे, (रु)

² नित्यौ दर्शपूर्णमासौ अफलार्थिनाप्यनुष्ट्रेयाविति स्थास्यति । तथाप्येतौ स्वर्ग
कामयमानस्य तमपि साधयत इत्यर्थ । (रु) ^३ सर्वगकामस्य उत्तरविकल्पार्थोऽ-
नुवाद स्वर्गकामश्रुतेश्च स्वर्गकामो वा तौ वा कुर्यात्, सर्वेभ्य कामेभ्य इति श्रुते

सर्वकामो वेत्यर्थ (रु). ^४ पक्षेऽपि पिष्टलेपादि कर्तव्य विष्णुक्रमादि च-घ.
करणादिनिवृ-ख ग. ^५ अव्यापरेऽनपे-ख, ग.

[कामनाव्यवस्था]

(भा) ^१ यदैककामस्तदा स्वर्ग एवाद्ये कामयितव्य । आहारपृथक्—
स्वर्गादीन्वा युगपत् ।

(सू) ^२ त्राभ्यां यावज्जीवं यजेत् ॥ ११ ॥ २० ॥
॥ ६०३ ॥

(सू) त्रिऽतिशत वा ^३ वर्षाणि ॥ १२ ॥ २१ ॥ ६०४ ॥

(सू) जीर्णो वा ^४ विरमेत् ॥ १३ ॥ २२ ॥ ६०५ ॥
[सङ्कल्पकालः]

(भा) पौर्णमासे पौर्णमासे यावज्जीवादिसङ्कल्प ।

(वृ) यदैक-मयितव्य इति—स्वर्गकामो दशपूर्णमासावेककाम
इत्येक सूत्रम् । इतरथा एककाम इत्यस्यानन्वयात् सर्वकाम-
^५रहितत्वपक्षे स्वर्गकामस्यैव दर्शपूर्णमासौ न पश्चादेरन्यतरकामस्य ।
प्रथम सर्वकामो वाऽधिकारी । ^६ तत्रयुगपत्कामो मन्दफलः ।

आहरपृ-अयुगपत्—पौर्णमासे पौर्णमास एकैककामः ॥

[तत्त्वसङ्कल्पारम्भकालः पक्षान्तरं च]

यावज्जीवादिसङ्कल्प इति—यावज्जीवत्रिंशद्वर्षजीर्णविरमण-
पक्षाणा अन्यतमसङ्कल्प्य प्रथमपौर्णमास्याम् तेष्वाहारपृथक्तुपक्षः प्रथम
स्वर्गकामाधिकारे ऽपि द्वितीयपौर्णमास्यादौ यावज्जीवसङ्कल्पविरोधो
मीमांसकमतेन (जै. सू २-४-९) । ^७ यावज्जीवनवत्तया अधिकारस्य
प्रतिप्रयोगभेदादिति ॥

^१ येककाम—घ I. यदैक काम्यतेत् II ^२ यदि विन्छिन्नात्प्रत्यवे
र्द्धत्यर्थ , प्रब्रजितस्य तु दर्शकेतवत् प्रतिषेधादेव निवृत्ति अनग्रित्ववचनसामर्श्याच्च
(रु) ^३ ततो विरमेत् (रु) ^४ तद्विरामादेव निवृत्तिस्तद्विकाराणाम् । न तु
विरमेदमिहोत्रात्, कात्यायनोक्ते (रु) ^५ रहितपक्षे—घ ^६ तत्र युगपत्कामो—
क ^७ जीवनतया (मु रा).

[उपरमानुपरमव्यवस्था]

(भा) दर्शपूर्णमासयोरुपरमे तद्विकाराणामप्युपरमः तत्पक्षतित्वात् ।
दर्विहोमाग्रयण^१ तु क्रियते ।

[दर्शपूर्णमासविरहेऽन्यविग्रहसंभवस्योपपत्तिः पक्षमेदेन]

(बृ) दर्शपूर्ण—तत्पक्षतित्वात्—तद्विकाराणामाग्रयणादीनामपि ।
अयमभिप्राय , —अन्वारम्भणीयासस्कृतो दर्शपूर्णमासविकारे^२ ष्वधि
कारी । तथाहि ;—अन्वारम्भणीया विकृतौ न स्यात्पक्षतिकालमध्यत्वात्,
(१२-२-२० जै. सू.) इत्यस्मिन् पक्षे दर्शपूर्णमासप्रयुक्तान्वारम्भणी-
यार्जितस्कारोपजीवित्व विकृतीनाम् । अतस्तयोरुपरमे तदर्थतया
प्रयुक्तस्कारस्यापि विनाशात् तदुपजीविना विकृतनामप्यनुष्ठानम् ।
स्याद्वा कालस्योशेषभूतत्वात् (१२-२-२० जै. सू.) इत्यस्मिन्
पक्षेऽन्वारम्भणीयासस्कृतस्यैव^३ प्रकृतौ साङ्गे प्रधाने अधिकार
इनि प्रधानप्रयुक्ताधिकारोपजीवित्वादङ्गाना प्रधानाधिकारोपरमे
अङ्गेष्वप्यधिकाराभावात् तदङ्गवद्विकृति^४ ष्वप्यनाधिकारात् प्रकृत्युपरमे
तद्विकृतीनामप्यनुष्ठानम् । यथा विकृतप्रयोगेऽसन्नयत् सान्नाय्य-
विकारा न भवन्तीत्युक्तम् ॥

[आग्रयणानिवृत्तिनिदानादि]

दर्विहो—क्रियते—दर्शपूर्णमासोपरमेऽपि नवाना गर्हपत्ये
स्थालीपाकं श्रपयित्वा (६, ३०, १६ आ. श्रौ.) इत्येवं रूपाग्रयणं
क्रियते । अनाहिताभरपि नवाशनार्थ^५ दर्शपूर्णमासाग्रयणेऽधिकृतत्वात्

^१ यण क्रियते—ख. ग घ ^२ ष्वप्यधिकारी—क घ ^३ आरम्भणीया इति
जौमिनिसूत्रेपाठ ^४ विकृतौ साङ्गे ^५ ष्वनधि (मु रा) ^६ ई दर्विहोमाग्रयण
विकृतित्वादत्रापि—ख ग र्थ दर्विहोमेऽधिकृतत्वात् दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेनुष्ठा-
नसंभवाच विच्छिन्नाग्नि—घ.

(भा) दर्विहोमसोमानामपि निवृत्ति ।

[उपदेशपक्षः]

केवलमभिहोत्रमित्युपदेशः । अभिहोत्रमेव जुहुयादिति कात्यायनमतिश्च ॥

(सू) द्वे^१ पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेत्पूर्ण्याभित्युक्ता^२ हैकामेव यजेतेति ॥ १४ ॥ ॥ २३ ॥ ६०६ ॥

चतुर्दशी खण्डका ॥

(वृ) ^३अत्रापि दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावे^४नानुष्ठानसंभवाच्च विच्छिन्नाभिसन्धानं शिवाजपान्तम् तावतैवाग्निसिद्धे । इष्टीनां चा^५नियताङ्गत्वात् आधानस्य सेष्टिसान्वारम्भणीयमपवृज्येतिदर्शनात् पूर्णाहुत्य० न्तमग्न्यादेयम् । यदि त्विष्टयस्तनुयुः इति (आश्व श्रौ २-१) बहूच्चवचनाच्च ससर्गेष्ट्यादीनां च पूर्णा०हतिः ॥

दर्विहोत्युपदेश इति—ताभ्यां यावज्जीव यजेत त्रिंशतं वा वर्षाणीति नित्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । दर्विहोमसोमानामपि नित्यानां

[सोमविशेषानवृत्युपक्षितिः]

नेवृत्तिः । अस्मिन् पक्षे सोमेषादानात् पूर्वस्मिन् पक्षे सोमोऽनुष्ठीयते । आधानानानन्तरमेव सोमाधिकारदर्शनात्^८ अन्वारम्भणीयानपेक्षितत्वाच्च ।

^१द्वे पौर्णमास्यौ अमावास्ये क २ कूडैकामेव-क. अथानयो कर्मणो ऋद्धिकामप्रयोगे विशेष प्रदर्शयते । य. कामयेत्पूर्ण्याभिति पौर्णमासीमावास्या च स्वे स्वै कले द्वे द्वे यजेत । किमुक्त भवति ? एकस्मिन्नेवपर्वणि पौर्णमासीमभ्यस्येत् पञ्चदश्यामेका प्रतिपद्मीतरामिति, तथा स्वकालेऽमावास्यामित्यर्थ । तत्र प्रथमेतिशब्दानन्तर इति तत्रोपात्त द्रष्टव्यम् । इत्युक्ताह,—एवमन्यासमुक्ता पुन ब्राह्मणमाह,—‘एकामेव यजेत’ इति उभयमप्येकामनभ्यस्तामेव यजेत न तु द्वे द्वे इत्यर्थ । वैकल्पिकोऽन्यास इत्युक्त भवति-ह ३ तत्रापि मु. रा); ४ नानुष्ठान (मु. रा) , ५ चानियतार्थत्वात्-क चानियतत्वार्थत्वात् (मु. रा) ६ लन्तत्व कर्ममात्रोप्तथा २-क. ७ हुतय, (मु. रा) ८ दर्शनान्वारम्भणीयानपेक्षत्वाच्च-ख. ग

[कास्यप्रयोगे कालः मानञ्च]

(भा) प्रतिपद्वितीययोरिज्या ऋद्धिकामस्य यमदेजानमिति लिङ्गात् ।

[उपदेशपक्ष]

पौर्णमासीप्रतिपदोरित्युपदेश । साकमेषु विरोधात् ।

^१ एकाऽप्यृद्धिकामस्य लभ्यते ।

(बृ) ततः सोमाङ्गाना दर्शपूर्णमासविकारणामप्यनुष्टानम् । दर्विहोम-
निवृत्तावप्यमिहोत्रं ह्यते । चतुरात्रमह्यमानोऽभिलौकिको भवतीति
शुतेरभिगुप्त्यर्थत्वात् ।

[कास्यप्रयोगीयविशेषोपपादनन्]

प्रतिप—लिङ्गादिति—यस्मिन्नहनि प्रथमामावास्यायां
यागासमाप्ति तस्मिन्नहनि चन्द्रमसः पश्चात्पकाशन प्रतीयते पश्चा-
चन्द्रमा अभ्युदेतीत्यनेन । अतः प्रथमस्य पञ्चदश्यामारभ्य प्रति-
पदीज्या । द्वितीयस्य तु प्रथमायामारभ्य द्वितीयायामिज्या ।

[उपदेशपक्षीयविशेषोपपादनन्]

पौर्ण—त्युपदेशः—द्वे पौर्णमास्याविति वचनात् चतुर्दश्या-
मारभ्य पञ्चदश्या यागः पञ्चदश्यामारभ्य प्रतिपदि याग इत्युपदेशः ।

साकमेषु विरोधादिति—साकमेषु पञ्चदशीप्रतिपदोरेव
पौर्णमासीत्व प्रतीयते । ^२ साकमेषैरित्युक्ता ^३ अत्र पौर्णमास्येष्वेति
चतुर्दश्यामारभ्य पञ्चदश्या साकमेष समाप्य ^४ प्रतिपदि ^५ पौर्णमासी-
विधानादत्रापि द्वे पौर्णमास्याविति पञ्चदश्यां प्रतिपदि याग ।

एकाऽप्य—भ्यते—एकामेव यजेतोति ।

^१ एका ऋद्धिकामस्य लभ्यते—ग ^२ सतिष्ठते साक—ख ग. द्वयहंस-
क. घ. ^३ त्युक्त्या—ख ग. ^४ प्यते—ख ग. ^५ प्रतिपत्पौर्ण—क.

[एककामस्याप्युद्धिकामना]

योऽप्येककामस्तस्याप्युद्धिकामो लभ्यत इति पुनरारम्भः ।

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने
चतुर्थः पटल ॥

(सू) सङ्गस्थाप्य पौर्णमासीमन्द्राय वैमृधाय पुरो-
डाशमेकादशकपालमनुनिर्वपति ॥ १ ॥ १ ॥ ६०७ ॥

(सू) समानतन्त्रमेके समामनन्ति ॥ २ ॥ २ ॥ ६०८ ॥

[एककामस्याप्युद्धिकामनोपपत्तिः]

(शृ) योऽप्येक—रम्भः—एककामस्य स्वर्ग एवादौ कामयि-
तव्य इत्युक्तम् । ^१ ऋद्धिमात्रकामस्याहारपृथक्कृपक्षेण सिद्धत्वेऽपि एकामेव
यजेतेति पुनर्विधानादेककामस्याप्युद्धिकामना भवत्येव न स्वर्ग
एवेति^२ ॥ १३५ ॥ ५५८ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीये प्रश्ने चतुर्थ पटल

^१ अथोत्तरेण पटलेन दर्शपूर्णमामयोनित्यान् काम्याश्च निर्वाप्यान गुणविकारा-
क्षोपदिशति । पौर्णमासमिनुनिर्वपतीति वचनात् समुदायाङ्गं वैमृध । तेन
पौर्णमासविकारेषु न भवति । आमावास्य त्वस्य तत्रमैन्द्रामविकारत्वात्-रु-
^२ ऋद्धिकाममात्रमाहार-ख ग ^३ ऋद्धिर्हानिर्भ-ख ग. वृद्धिकामना-क
^४ अत्र,—पौर्णमास्या इष्टे समासयनन्तर इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपत्यन्वग्वाऽधानप्रभृत्यासमाप्तेरस्या इष्टेरामावास्यतत्रैन्द्रामविकारत्वात् इति
वृत्तिर्दृश्यते (मु ८)। (अत्रत्यकोशेषु तु न दृश्यते)

[वैमृधेष्ठौ समानासमानतत्त्वकृतविशेष उपदेशमतं च]

(भा) समानतत्रे वैमृधे सोमयाजिनो नानाबीज^१धर्मं प्रकृतावूह-
विरोधात् । ऐन्द्राभविकारश्च । अत आमावास्यं तत्रम् । उपदेशो
यथाभागमिति । समानतत्रेऽपि भवत्यूहो विकृत्याश्रयणात् ॥

(सू) तस्य याथाकामी^२ प्रक्रमे प्रक्रमात् निय-
म्यते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६०९ ॥

[वैमृध आरस्भानित्यतापक्षः]

(भा) अनित्यश्वास्यारम्भं यद्यग्रे निरूप्य नानुनिर्वपेदिति । यस्या-
रब्धस्तस्य नियत । याथाकामी प्रक्रम इति यथास्य काम इच्छा
तथा प्रयुक्ते इति ।

[वैमृधेष्ठौ ऊहसदसद्वावपक्षयोरूपपत्तिः]

(वृ) समानतत्त्वे—हविरोधादिति—सोमयाजिनोऽभीषोमीयस्यापि
विद्यमानतत्त्वात्^३ पुरोडाशबहुत्वाद्यथाभागं व्यावर्तध्वं^४ मित्यशस्य बहुवचने-
नोह प्राप्नोति । स चायुक्तं प्रकृतौ । अतस्मानतत्त्वे वैमृधस्य नाना-
बीजधर्मं ॥

ऐन्द्राभ—तत्त्वम्—तद्विन्नं^५ तत्रपक्षे ,

उपदेशो यथाभागमिति—श्रयणादिति ;—विकृत्या समा-
नतत्त्वे विकृतेरागन्तुकत्वात् प्रकृतेश्च सगुणविगुणसाध्यत्वात् विकृते-
रपि सगुणत्वाद्यथातत्रानुष्ठानस्य युक्तत्वादूहो युक्त इति । अय
पक्षे भाष्यकारेणाग्रयणान्वायात्यपक्षे मीमांसकमतेनोक्तः ॥

[भाष्यदर्शितपक्षद्वयहेत्]

(वृ) अनित्यश्वा—निर्वपेदिति—श्रुतौ यदिशब्दश्रवणात् ।
प्रयुक्ते इति—याथाकामी । आरम्भे याथाकामित्वम् ।

^१ धर्मा ग ^२ I प्रक्रमेत्प्रक्रमे^२-क. II दर्शपूर्णमासारम्भदक्षायामार-
भ्यते न वा (रु) ^३ बहुत्वात्पुरोडाशाना-घ. ^४ मित्यस्य-ख. ग ^५ तत्त्वत्व
पक्षे-घ.

[तत्त्वप्रथमपरिग्रहानियमपक्षः]

समानतत्रे नानातत्रे च याथाकामीत्युपदेशः ॥

(स्म.) सप्तदशसामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः ॥
॥ ४ ॥ ४ ॥ ६१० ॥

[अत्र पक्षे दक्षिणाविषयमतिभेदः]

(भा) समान^१तत्रेऽपि केचिहक्षिणामिच्छन्ति , अविशेषेण चोदितत्वा-
त्प्रकृतिदक्षिणाया , विरोधाभावाच्च ॥
दर्शपूर्णमासविकारेषु ब्रह्मणे गामिति कस्माच्च भवति^२ दर्श-
पूर्णमासार्थत्वात्सर्वमन्नाणाम् ॥

[नियमस्य विशेषविषयत्वलाभः]

(बृ) समान—त्युपदेश इति —समानतत्रमेके इत्युक्ता तस्य याथा-
कामी प्रक्रमे इत्युपदेशात् समानतत्रत्वनानातत्रत्वयोर्यथो^३पक्षम् नियम
इति ॥

[दक्षिणाविषयमतिभेदविवरणम्]

दर्शपूर्ण—वति—गामिति प्रदर्शन द्रव्यान्तराभिधानानामप्यूहः
कस्माच्च भवति^२ परिहरति,—

[शङ्कापरिहारः]

दर्शपूर्ण—मन्त्राणाम्—तत्रानर्थकत्वात् तद्विकारेषु पैष्णा-
घनुमन्नणवत् वैमृधे सर्वप्रतिग्रहमन्नाणां प्राप्तिः ।

^१ समानतत्रत्वेऽपि केचिहक्षिणाया समुच्चयमिच्छन्ति (रु) तत्त्वेण—टं

^२ ग—पुस्तके न दृश्यते. अथोपक्रमे इति प्रक्रमे प्रारम्भे असमानतत्रपक्षो यदि
प्राप्त एकाचित्समानतत्र न कुर्याद्यदि समानतत्रो भवति वैमृधस्तु कदाचित्ता
स्यज्यते (मु रा)

(भा) यथाश्रद्धदक्षिणत्वात् ।

[विकृतिषु वैमृधं न]
पौर्णमासविकारेषु न वैमृधं समुदायाङ्गत्वात्^१ ॥

(सू.) शर्धवत्यौ^२ संयाज्ये । अग्ने शर्धमहते सौम-
गाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सजास्यत्यै
सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महाऽसि ।
वातो(व)पधूत इषिरो वशा॒अनु तृपु यद(हा)ना-
वेविषद्वितिष्ठसे । आते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्धा॒स्यग्ने अजराणि धक्ष्यस इति ॥५॥५॥
॥६११॥

(बृ) यथाश्रद्धदक्षिणत्वात् — अनारभ्याधीताना सर्वदक्षिणाप्रति-
ग्रहमन्नाणा प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासार्थत्वात्त्रानर्थकत्वादिति । अतश्च
विकृतिषु यथाद्रव्य प्रतिग्रहणमन्नाणामुपादिष्टत्वात् प्राकृतस्योहं ।

[विकृतिकर्मसु वैमृधाभावोपपत्तिः]

पौर्णमास-ङ्गत्वात्—सस्थाप्य पौर्णमासीमिति पौर्णमासी-
शब्दवाच्यकर्मसमुदायाङ्गत्वात् विकृतिषु च तेषामभावात् वैकृतकर्मणा
तत्कार्यापन्नत्वाभावाच्च विकृतिषु द्वारकार्याभावाच्च पार्वणहोमवद्वैमृध-
स्याप्राप्ति । चतुर्द्दोत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति तु हविस्सकाराङ्गत्वात्
कर्म समुदायाङ्गम् ॥

^१ द्यभि-ग ङ्गत्वात् पौर्णमासीमिति -ग ^२ संयाज्ये इति सौमि
ष्वकृतयोर्याज्यानुवाक्ययोस्समाख्या (रु) अस्मिन्सूत्रे,—संयाज्ये इति वचनात्
सौमिष्ठकृत्यावित शेष । स्विष्ठकृत्याज्यानुवाक्ययो त्रयाम्नाय । इति वृत्तिर्दृश्यते-
(मु. रा)

(द्व) अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्व-
पत्यादित्यं घृते चरुः सारस्वतं चरुममावा-
स्यायां पौष्णं चैन्द्रमेकादशकपालममावास्यायां
पौर्णमास्यां च¹ आतृव्यवतोऽभिचरतो वा ॥
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६१२ ॥

[अग्निषोमाद्यनुष्ठानकालः फलं याज्यानुवाक्याविशेषश्च]

(भा) अग्नीषोमीयादीनि त्रीणि वैमृधं कृत्वा आतृव्यवत आतृव्यो
मा बाधतामिति । अदितिर्देवता अस्येत्यादित्य² नादित्य³ ।
⁴ सरस्वत्यादीन्यमावास्यायाम् अग्नीषोमीयस्य याज्यानुवाक्ये⁵ प्राकृते
• आदितिर्न उरुष्यतु महीमूषु मातरम् इत्यादित्यस्य । इन्द्रं वो विश्वतस्प-
रीन्द्रं नरः इत्यैन्द्रस्य । प्रणो देव्यानो दिव इति सरस्वत्याः । पूषा गा
अन्वेतु न शुक्रं ते अन्यदिति पौष्णस्य ॥

[अग्नीषोमीयादिकालफलनिर्देशोपपत्तिः.]

(वृ) अग्नीषोमीयादीनि — व्यवतः — पौर्णमास्यामनुनिर्वपतीति
⁶ पौर्णमासीं कृत्वाऽनु⁷निर्वपश्रवणात् वैमृघोत्तरकालमेव पौर्णमास्याम् ।
अमावास्याया तु ब्राह्मणतर्प⁸णान्ते आतृव्यवते इति नैमित्तिकम् ॥

आतृव्यो मा बाधतामिति—फलार्थमभिचरत शत्रुमारणे
प्रवृत्तस्य ॥

अदितिर्दे—दित्यः—आदित्य चरुमिति तद्वितनिर्देशात् ।

सरस्व—स्यायाम् — इन्द्रेण सह⁹ बहुवचनमुभयत्र¹⁰ ।

¹ आतृव्यादात्मानं रिक्षिष्टस्त जिघासतो वा इमे द्वे हृषी द्वयो पर्वणो-
रनुनिर्वपति । तेषु पौष्ण विष्टैश्चरु² त्य—आदित्यदेवत—ग.³ नादित्य-
देवत—क घ⁴ I नादित्यदेवता (मु. रा.) II ⁴तथासर—क⁵ उक्त—ग.

⁵ साङ्गपौर्णमासा—क (मु. रा) ⁷ निर्वणश्च (मु. रा) ⁸ णान्तम्—ख ग
⁹ बहुवचन—ख ग ¹⁰ मुभयत—ख ग.

[पौष्णादित्यचर्विंशेषः]

(भा) सर्वत्र चास्य पेषण चरो । तस्मात्पूषा प्रपिष्ठभाग इत्यविशेष-
वचनात् ॥

आदित्यः १ प्रणीतेन घृतेन ॥

[सर्वचरुसाधारण. पाकः]

यजुरुत्पूतेन वा स्थालीगरेन चरुणा पाकः; पवित्रवत्याज्ये
कणानावपतीति लिङ्गात् ॥

[ऐन्द्राग्नीविकारेषु अभिमर्शने पक्षौ]

सर्वत्रैन्द्राग्निविकाराणा ऊहेनाभिमर्शनम् ,

[पौष्णचरुपेषणनियमहेतु]

(वृ) सर्वत्र चा-त्यविशेषवचनात्-तस्मात्पूषा प्रपिष्ठभाग इति प्राशि-
त्रवाक्यशेषे पूष्ण स्वरूपमात्रसबन्धित्वेन सिद्धवत्पेषणानुवादात् अदन्त-
कत्वहेतुनिर्देशात् पौष्णकर्मविशेषैसंनिध्यभावाच्च पेषण ३ सर्वपौष्णचरो ॥

[आदित्यचरौ विशेषं हेतुः]

आदित्यः प्रणीतेन घृतेन—श्रपयति । सयवनार्थत्वात्यणी-
तानाम् । प्रणयनकाले घृत प्रणीय सघृतमङ्गिरमरेति तण्डुलेष्ववनयेत् ॥

[भाष्यमते वैकल्पिकत्वसिद्धि. पक्षान्तर च]

यजुरुत्पू-लिङ्गादिति—सोदक घृत स्थाल्यामानीय यजु-
षोत्पूयाधिश्रयणकाले तण्डुलानावपति । सर्वचरुणा यजुरुत्पूतप्रणीत-
योर्विकल्पः । भारद्वाजमतात् पात्रान्तरे यजुषोत्पूय स्थाल्या मङ्गेणानीय
श्रपण उपधानकाले सोदकस्थाल्यामुपधान केचित् ॥

[ऊहेनाभिमर्शनस्य सार्वविकल्पे हेतुः]

सर्वत्रै-मर्शनम्—सर्वत्रेति-समानतत्रेऽपि वैमृष्ट एकद्वि�-
स्सकारत्वात् प्राकृतवैकृतहविस्माधारणनिर्देशाभावादूहेऽविरोधः ॥

¹ आदित्य-घ २ सत्रन्यभावाच्च (मु. रा). ३ सर्वत्र पौष्णस्य चरोः

(भा) न तूपदेशः ॥

(सू.) इन्द्राय त्रात्रे चरुं द्वितीयं^१ वैमृधस्य कुर्याद्यो
मृत्योऽज्यान्या वा विभीयात् । मुष्करो दक्षिणा
॥ ७ ॥ ७ ॥ ६१३ ॥

[अत्र वैमृधपदार्थः]

(भा) पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि वैमृधे ॥

[अवान्तरकर्मसु विभक्तिनियमाः]

इन्द्राय त्रात्रे इति चतुर्थ्या निर्वापप्रोक्षणाधिवापसवापानु-
ब्रूहीत्येतेषु यत्र चामिधारणचतुर्धाकरणे । इन्द्र त्रातर्हव्यमित्यामन्त्रे-

[सहेतुक उपदेशपक्षाशाशयः]

(बृ.) न तूपदेश इति — इन्द्रत्रात्रादीना गुणमात्रविकृतप्रकृति-
देवतात्वादनूहः । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथैन्द्रः पुरोडाश इति
प्रकृतिप्रत्यभिज्ञानादनूहः । आश्चिनमारुतादिष्ठूह एव ॥

[अत्रानूहपक्षः सूत्रार्थश्च]

पौर्णमासतन्त्रेऽपि वैमृधे ;— प्रकृतित्रोपजीवित्वाच्च नोह
हत्युपदेशः । द्वितीय वैमृधस्येति वैमृधेन समानतन्त्रः यस्य मरणा-
ऽज्ज्यानेवा भयम् । मुष्करः वृषणवान् ॥

[चतुर्थीविषये विकल्पस्थलम्]

इन्द्राय-धार्करणे—आदित्यादिषु चरौ विकल्पेन ।

[संबुद्धिविषये पक्षिकत्वम्]

इन्द्रत्रातर्हव्यमित्यामन्त्रेनोपसादनम्— निरुपदेवतोपल-
क्षणपक्षे ॥

¹ वैमृधसमानतन्त्रम् ² वैमृध पौर्णमाससमानतन्त्रेऽपि स द्वितीयो
निरुप्यते (रु) ज्यानि—व्याधिपीडा (रु). ³ जान्यदेवा—ख ग. जानर्वा (मु.
रा). ⁴ दिषु च विकल्पेन—स्व ग

(भा) नोपसादनम् । इन्द्रं त्रातारमिति^१ द्वितीयाऽवाहने स्वाहूकारे यजेत्येषु । इन्द्रस्य त्रातुरिति षष्ठी हुतानुमन्त्रणे । अयाट्करण उज्जितौ चेन्द्रस्थाता । भुवनान्नु॒दत्तामिति प्रथमाभिमर्शने इदं हविरजुषतेति च । त्रातारमिन्द्रं मा ते अस्यामिति याज्यानुवाक्ये ॥

(सू) इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालमनु-
निर्वपेत्प्रजाकामः पशुकाम^२स्सजातकामः ॥८॥८
॥६१४॥

(भा) सजातकामो ग्रामकाम ॥

[पूर्ववद्विभक्तिनियम]

इन्द्रायेन्द्रियावते, इन्द्रं इन्द्रियावन्, इन्द्रम् इन्द्रियावन्तम्,
इन्द्र., इन्द्रियावान्, इन्द्रियाणि शतक्रतोऽनुतेऽदायीति ॥

(सू) एतं वा॒नुनिर्वाप्य^३ कुर्वात ॥९॥९॥६१५॥

[अयमप्यत्र पृथक्कल्पः]

(भा) एत वा॒नुनिर्वाप्यम् । वैमृधेन विकल्प ॥

[द्वितीया सर्वेष्टिदेवतासु]

(वृ) इन्द्रं त्रातार-रजुषतेति च—सर्वेष्टिदेवतानामेव विभक्ति-
निर्देशव्यवस्था ॥

[कल्पोऽयं विकल्प्यते)

सजातकामः—ग्रामकामः—प्रजाकामादयो विकल्पेन ।

इन्द्रायेन्द्रियावते—क्रतोऽनुतेदायीति—याज्यानुवाक्ये ॥

[विकल्पेऽपि विशेष]

एतं वा—विकल्पः—इन्द्रस्येन्द्रियावतो नित्याङ्गत्वेनाऽन्यापि
समानतन्त्रता विकल्पेन प्रकमान्नियम्यते ॥

^१ द्वितीया—घ. ^२ भुदन्तामति—घ ^३ सजाता —सप्रामा —तैस्सह
वस्तुकाम —ग्रामकाम इति यावत्—(रु). ^४ ऐन्द्रियावतभेव वाँमृथस्य स्थाने
नित्यमनुनिर्वाप्य कुर्वात.

३०८ श्रीरामाभिच्छृंतिसहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषिते [ख १६, सु. १

(सू) इतरौ वा ॥ १० ॥ १० ॥ ६१६ ॥

[पूर्वयोर्विशेषः]

(भा) इतरौ वैमृधत्रातारावकाम्यौ ॥

(सू) यमभीव संशयीत सङ्गिन्द्राय वैमृधायानुनिर्वपेत् ॥
॥ ११ ॥ ११ ॥ ६१७ ॥

पञ्चदशी खण्डका ॥

[काम्यकल्पान्तरं तत्र वैमृधश्चान्यः]

(भा) अभीव संशयीत कचिदर्थम्, यथा मरणं मे स्यात्त वेति ।
द्वितीयोऽत्र वैमृधः ॥

(सू) यो^१ नैव घोषेन्नेव धृण्यात्स इन्द्रायाऽहोमुचे
॥ १ ॥ १२ ॥ ६१८ ॥

[काम्यकल्पविशेषे याज्यानुवाक्याविशेषाः]

(भा) नैव^२ घोषेद्यस्य शब्दो न निर्गच्छति स वैमृध कृत्वेन्द्रायाऽ-
होमुचे, इन्द्र अऽहोमुक्, इन्द्रमऽहोमुच, इन्द्रस्याऽहोमुच., इन्द्रोऽ-
होमुक्, अऽहोमुचे विवेष यन्मेति ॥

[अकाम्यत्वोपपत्तिः]

(३) इतरौ—वकाम्यौ—त्रातुरपि मृत्यो^३ जर्यान्या वेति न भवति
नित्य^४भूतवैमृधेन विकल्पोपदेशात् ॥

[द्वितीयत्वनिरूपणम्]

अभीव—त्र वैमृधः—यमभीव संशयीतेति यमर्थं मरणादिकं
संशयीत—^५संदिग्भे स इन्द्राय वैमृधाय द्वितीय वैमृधं नानातन्त्रं
कुर्यात् ^६प्रथमं यथोक्त कृत्वैव ॥

नैव घोषे—ष यन्मेति—याज्यानुवाक्ये ॥

^१ रोगवशाद्यक्त भाषितु न क्षमेत (र) ^२नैव घोषयेद्यस्य—क I नैव-
घोषेतैत्यस्य—ख II ^३ जर्यात्या वेति—ख. ग ^४भूतेन (सु. रा) ^५संदिग्भे
ख. ग. संदिग्भम् ^६प्रथमं तु (सु. रा) यथाम—क^२

(सू.) यो आत्रव्यवान् स्यात्स इन्द्राय वृत्रतुरे ॥
॥ २ ॥ १३ । ६१९ ॥

(भा) इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्र वृत्रतुर्हव्यम् । इन्द्र वृत्रतुरम्, इन्द्रस्य
वृत्रतुरः, इन्द्रो वृत्रतुः, इन्द्रो यज्ञ वर्धयन्निति ॥

(सू.) ^१अथ यं न कुतश्चनाऽऽतपेत्स इन्द्रायैव ॥
॥ ३ ॥ १४ ॥ ६२० ॥

(भा) ^२नातपेत् अंशो ^३मे माभूत् ॥

(सू.) ^४यो आत्रव्यवान् स्यात्स पौर्णमाससंस्थाप्यै-
तामिष्टमनुनिर्वपेदाग्रावैष्णवमेकादशकपालं सर-
स्वत्यै चरुं सरस्वते चरुम् ॥ ४ ॥ १५ ॥ ६२१ ॥

[काम्योऽन्य. कल्पः तत्र याज्यादिविशेषश्च]
(भा) स पौर्णमास सस्थाप्य, यस्याप्रवृत्तौ वैमृष्ठ. ॥

(वृ.) इन्द्राय वर्धयन्निति—याज्यानुवाक्ये ॥

[अस्मिन्नपि कल्पे नित्यानन्तर्यनियमः]

नातपेद्धंशो मे मा भूदिति—यस्य कामोऽभिसूर्यादित्येभ्य-
स्तपननिमित्तो अंशो यं नाभिभवेदिति स वैमृष्ठ नित्य कृत्वेन्द्रायानु-
निर्वपेदिन्द्राय वैमृष्ठायेत्यादीनि नित्य वैमृष्ठ कृत्वाऽधिकानि ॥

[वैमृष्ठप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रयुक्तविशेषोपपत्तिः]

स पौर्णमासं—वैमृष्ठ इति—यो आत्रव्यवान् स्यात्स पौर्णमासं
सस्थाप्यैतामिष्टमनुनिर्वपेत् इति पौर्णमास्यनन्तरमाभावैष्णवेष्टि. प्राप्ता ।
यस्याप्रवृत्तौ वैमृष्ठस्तस्य यथाकामी प्रक्रम इति पाक्षिकत्वादारम्भस्य ॥

^१य रोगोपहतकायेन्द्रिय कुनश्चिदपि प्रकारादुष्ण वस्तु नातपेत्
इन्द्राय निरुपपदाय निर्वपेदित्यर्थ (रु) ^२अनुनिर्वपेदिति शेष (मु. रा). ^३अंशो
मा भूत (मु. रा) ^४पौर्णमास संस्थाप्येति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रक न्तवैमृष्ठस्य तु
तदनुभाविन्यवेष्टते (रु)

(भा) यस्य तु प्रवृत्तमत्तेस्य वैमृधो कृत्वा आग्नेयषणवादीनि । अग्नविष्णुभ्या सरस्वत्यै सरस्वते अग्नविष्णु सरस्वति सरस्वन्, अग्नविष्णु सरस्वती सरस्वन्तम्, अग्नविष्णवो सरस्वत्या सरस्वत, अग्नविष्णु (अग्नविष्णु अग्नविष्णु,) प्रणो देव्यानो दिव । पीपिवा॒स॒ऽसरस्वतो यस्य व्रतमिति ॥

[याज्यानुवाक्यापरिग्रहेतिदेशः]

एव सर्वत्र याज्यानुवाक्या अन्यत्र परिपाठात् ॥

(सू) पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान् ^२ नामावास्याम् ॥५॥१६॥६२२॥

(वृ) यस्य तु प्रवृत्त-षणवादीनि—त्रीणि, तस्याङ्गत्वात् । एतच्च ^३ व्याख्यात भिन्नतत्रपक्षे । समानतत्रपक्षे तु ^४ सस्थाप्येत्यस्याविरोधः ॥

अग्नविष्णु—याज्यानुवाक्याः—याज्यानुवाक्याकाण्डतया उभावामिन्द्राभी इत्यादि प्रश्नान्त्यानुवाकात् ग्रहीतव्या इति ^५ विकृती^६ ईना सर्वासा याज्यानुवाक्याकाण्डपठितेभ्यो यथा देवतयाज्यानुवाक्या ग्रहीतव्या ॥

[भाष्यदर्शितयाज्यानुवाक्यापरिग्रहविशेषविवरणम्]

अन्यत्र परिपाठात्—यथा अन्वारम्भणीयाया त्वद्विश्वासुभग-^० सौभगानीत्यादि । अस्माकं याज्यानुवाक्याकाण्डतया उभावामिन्द्राभी इत्यादिप्रश्नान्त्यानुवाका॑ सूत्रकारेण चाज्ञाता॑ याज्यानुवाक्यालिङ्गैर्नियम्यन्ते इति विनियुक्ताः । अतः सूत्रकारेण पठितयाज्यानुवाक्यानां कर्मणा तेभ्य एवोपादानम् ॥

^१ कुष्ठलित ग-पुस्तके न दृश्यते ^२ नामावास्याम् ^३-क ^४ व्याख्या-नम्-क घ ^५ सस्थाप्यस्या (मु रा) ^६ विकृतीनाम् (मु रा)
० सौभगानीति-इत्यादि-घ.

(सू) ^१ पितृयज्ञमेवामावास्यायां^२ कुरुते ॥ ६ ॥ १७ ॥
॥ ६२३ ॥

(सू) ^३ सङ्क्रामे सङ्क्रामे ^४ वज्रं आतृव्याय ग्रहरतीति
विज्ञायते ॥ ७ ॥ १८ ॥ ६२४ ॥
[सङ्क्रामपदार्थः]

(भा) अकरणं—सङ्क्राम ॥

(सू) त्रयवराध्य^५ ममावास्यायां^६ सङ्क्रामति ॥ ८ ॥
॥ १९ ॥ ६२५ ॥

(सू) ^७ अभीषोमीयाणि ग्रधानानि स्युरमावास्यायां

[संक्रामपदार्थविवरणम्]

(वृ) अकरणं—संक्रामः—पौर्णमासीमेव यजेत आतृव्यवान् नामा-
वास्यायां इत्यमावास्याया अकरण—संक्राम ॥

^१ अथ किं तर्हि कृत्यममावास्यायाम्^१ न किञ्चिदन्यतिपण्डपितृयज्ञादित्याह ।
^२ ननु अमावास्यानिषेधादेव निवर्तिष्यते पितृयज्ञस्त्वनङ्गत्वात्प्रवर्द्धिष्यते किमर्थोऽ-
यमारम्भ^२ सत्यम्, पौर्णमास्या एवामास्यायामपि प्रवृत्तिसन्देहनिरासार्थ इति
ब्रूयात् । क प्रसङ्ग^३ अस्ति प्रसङ्ग ; पौर्णमासीमेव यजेतेति ब्राह्मणार्थस्य
विशयित्वात् । तथा च बोधायन्,—‘उभयन्त्र पौर्णमासहविर्भिर्यजेतेति बोधायन्’
इति (रु) ^३ सङ्क्रामे वज्रम्-क सङ्क्रामोऽतिक्रम (रु) ^४ दर्शस्थातिक्रमेऽति-क्रमे
वज्रं शत्रवे प्रहरति । स एवातिक्रमो वज्रीभूत्वा त हन्तीर्थर्थ (रु), ^५ ममावास्याया
पौर्णमास्या वा आतृव्यवतो-क त्रयवराऽत्यमावा—ख ^६ त्रयवरान् दर्शान्
अतिक्रमत एव कामावासि नार्वागित्यर्थ (रु) ^७ अभीषोमदेवताकत्वेन^८ गुणेन
विकृतानि स्युं । तस्य तस्य धर्मेषु ये देवतानिषेद्मा तेषु तदेवतापनयेन
अभीषोमोपलक्षण स्यादिति यावत् । यथा आग्रेयस्य अभीषोमाभ्या जुष्टं त्रिलिपाग्नि
अभीषोमाभ्या जुष्टमभिघारयामि अभीषोमयोरह देवयज्ययाज्ञादो भूयासं इत्यादि ।
एवमेव साज्ञाये आप्यायच्चमघ्निया अभीषोमाभ्या देवभागमित्यादि दृष्टव्यम् ।
याज्ञानुवाक्ये त्वभीषोमीये एव, देवतानुसारित्वात् । तच्चेण चामावास्यायां
प्रदानविभवात् तस्य प्रातदोहेन् सूमवदायेति लिङ्गाच्च । समुच्चयस्त्वाभीषोमाभ्यु-
भेदात् । पुथकश्चार एव पौर्णमास्या नानाधर्मेणोपाश्रुयाजेन व्यवायात् (रु)

(मृ) पौर्णमास्यां च आत्रव्यवतोऽभिचरतो वा^१ ॥
॥ ९ ॥ २० ॥ ६२६ ॥

[कल्पविशेषेऽग्नीषोमीयप्राधान्यम्]

(भा) प्रधानान्यभीषोमीयाणि । न वैमृध. पौर्णमास्याम् ॥
[प्रथमतृतीयकल्पयोः प्रदानपृथक्कूम् हुतानुमन्त्रणादौ व्यवस्था च]
पृथक्पृथक् प्रदानमनयोरुपांशुयाजव्यवायात् । अदेवतार्थ-
त्वात् यो यस्य प्रधानस्य धर्मो हुतानुमन्त्रणचतुर्धाकरणादिः स तस्यैव

[वैमृधस्याभावे हेतु]

(वृ) न वैमृधः पौर्णमास्याम्—तस्याङ्गत्वात् ।

[प्रदानपृथक्कूपपत्तिः.]

पृथक्पृथ—व्यवायादिति—अनयो प्रथमतृतीययोरेक-
देवतात्मेऽपि न साक्षात्यवत्सहप्रदानम् । उपाशुयाजस्थानापन्नस्य अग्नी-
षोमीयस्य उपांशुयाजधर्मकत्वात् इतरयोरतद्वर्मकत्वात् सहप्रदाना-
३संभवात् । तद्वधानादितरयोरपि पृथक्प्रयोग ॥

अदेवतार्थत्वात्—आग्नेयस्तु प्रथमनुमन्त्रणं चतुर्धाकरणदि-
र्यस्य न तस्यैव भवति अदेवतार्थत्वात्^३ ॥

यो यस्य प्रधानस्य-भवति—तस्मात्प्रथमस्याग्नेयस्य धर्मा ।
द्वितीयस्योपांशुयाजधर्मा ॥

¹ अथ दर्शपूर्णमासयोर्गुणविकारानुपदिशतीति सूत्रावतरण दृश्यते (मु. रा),
^२ दानाभावा—ख. ग. ^३ अय ग्रन्थ ख. ग—पुस्तकमात्रे दृश्यते,

(भा) भवति । केवल देवतापनय । तस्मात् अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् इति हुतानुमन्त्रणम् । एवमन्यानि । प्रकृतिवदुत्तरे । तत्त्वेणामावस्यायां^१ प्रदान विभवात् ॥

[आशिष्युपदेशपक्षः]

आशिषस्सुच्यय अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं जेमान महिमान गमेयमित्युपदेश ॥

[अनुमन्त्रणव्यवस्थादि]

(भा) मुख्यानुमन्त्रण सर्वस्य मुख्ये साधर्म्यमिति^२ दर्शनात् ।

(बृ) एवमन्यानि—धर्मा आग्रेयस्य ।

प्रकृतिवदुत्तरे—हुतानुमन्त्रणे दब्धिरसीत्यादि ।

तत्त्वेणामावास्यायाम्—प्रदानसभवात् । अविप्रतिपन्नदेवतत्वात् भिन्नधर्मकव्यवधानाभावाच्च ॥

[आशीष्यु समुच्चये मानम्]

आशिषस्समुच्ययः—हुतानुमन्त्रणे तत्त्वेण देवतानिर्देशः । आग्रेयसाक्षात्यफलयोस्समुच्चय सवनीयस्य हुतानुमन्त्रणे भरद्वाजोक्तत्वात् ॥

अग्नीषो—त्युपदेशः—सूत्रकारेणापि समुच्चयवचनात् ।

[अनुमन्त्रणसाधर्म्यहेतुविवरणम्]

(बृ) मुख्यानु—दर्शनात्—अन्नादो भूयासमित्येव मुख्ये^३ साधर्म्यभवति । ससृष्टहविषि दर्शनात् ॥

^१ प्रदानसभवात्—घ I, प्रधानविभवात् (मु. रा) II

^२ वचनात्—ख. ग.

^३ णामि (मु. रा)

^४ साधर्म्यमेव—ख. ग.

(भा) अभीषोमीये तु याज्यानुवाक्ये देवतासस्कारत्वात् ॥

(सू.) ^१साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम ^२इत्यमा-
वास्या विक्रियते ॥ १० ॥ २१ ॥ ६२७ ॥

[सूत्रोक्तविकारत्वहेतूक्तिः]

(भा) अमावास्यायां सङ्काममुक्त्वा ^३प्रधानाभीषोमीयत्वम् तदनन्तर
शाखान्तरे साकप्रस्थायीयमनुविद्धे । ब्राह्मणेऽपि तदनन्तरं ^४विहित
इति साकप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति अमावास्या विक्रियत इति ॥

(बृ) अभीषोमीये तु—रत्वात्—देवताप्रकाशकतया तत्सस्कारत्वात् ।

[साकं प्रस्थायीयस्यामावास्याविकारत्वसमर्थनम्]

^५ अमावास्या विक्रियते—अस्यार्थः ;—साकप्रस्थायीयस्यामा-
वास्याविकारत्वे हेतुरुच्यते ,—

अमावास्यायां—विक्रियत इति—शाखान्तरे अमावास्यायाः
सक्रामोक्त्यनन्तर दर्शपूर्णमासप्रधानानां अभीषोमदेवताकत्वमुक्त्वा
तदनन्तरं साकप्रस्थायीय उक्तः । अस्मच्छाखायामपि पौर्णमासी-
मेव यजेत आत्रव्यवाक्यामावास्यायामिति संकाममुक्त्वा साक-
प्रस्थायीय उक्तः । अतस्साकप्रस्थायीयस्य दोहविवृद्धयात्मकत्वात्
अमावास्यायाः प्रकृतित्वाच्च सूत्रकारोऽमावास्या विक्रियत इत्याह ॥

^१ साकप्रस्थायीयो नाम यत्र अच्युतुं साक बहुभिः देहै प्रस्थाय यजति
स । अमावास्याया गुणविकारमात्रम् । न तु सज्जया कर्मान्तरम् । न चोभयोर्विकार ।
तत्र च गुणफलं पशव । तेन नित्यफलस्याविरोध (स) ^२ अमावास्यायाम्—क.
^३ प्रधानानां चामी—क. घ ^{४*} विहितं साकम्—क. ^५ सूत्रप्रतीकधारणेन
शृतिरियम्.

[यागनामार्थः]

(भा) साकमिति सहत्ववाची । सह प्रस्थानमन्त्र कृत्खैर्स्ति साकप्रस्थायीय ॥

[यजति घटितवाक्यार्थः]

तेन यजेत पशुकामस्तस्य प्रयोग कुर्वीतेत्येष श्रुत्यर्थः । तां श्रुतिं सूत्रकार इति^१ शब्देन निर्दिशति ॥

[यागनामप्रवृत्तिनिमित्तम्]

सैषा सज्जा विकारनिमित्ता, उभयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विकारोऽन्यतरस्य^२ वेति प्राप्ते आह—अमावास्या विक्रियत इति ॥

[यागस्यान्वर्थनमत्वनिर्वाहः]

(३३) साकमिति—यीयः—कृत्स्नैदोर्हैर्यागार्थमपरेणाहवनीय कुम्भी-मिस्सह दक्षिणातिक्रमण^३ साकप्रस्थायीयनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥

[प्रयोगपदघटितविवरणाशयः]

तेन यजेत—श्रुत्यर्थः—साकप्रस्थायीयेन यजेतेति न कर्मान्तरचोदना अमावास्याविकारत्वात् । अतोऽत्र यजेतेति न विधिः । प्रकृतदर्शयागप्रयोगमेव विकृत फलाय कुर्वीतेति विध्यर्थः । अन्युदयेष्टिवत् प्रकृतस्यैव दर्शयागस्य प्रयोगान्तर फलाय चोद्यते ॥

तां श्रुतिं—निर्दिशति—व्याख्यातम् ।

[पुनरुक्तताशङ्कापरिहारः]

उभयोः—विक्रियत इति—उभयोर्दर्शपूर्णमासयोः शाखान्तरे प्रधानानामभीषीयदेवताविधानानन्तरमुक्तत्वादुभयोर्विकारोऽन्यतरस्य वेति सशये प्राप्ते आह—अमावास्या विक्रियत इति । एतच्च पूर्वमुक्तमपि दाव्यार्थं पुनरुच्यते ॥

^१ शब्देनोपदिशति—ग, ^२ वेतिसशये प्राप्ते अमावास्या विक्रियत इति, ^३ क्रमं—स्त ग.

[अन्नामावास्याशब्दप्रयोगवैतुः]

(भा) सहवसनाहेवैरिन्द्रस्य स कलोऽमावास्या ॥

[कर्मापि तन्नाम]

तत्कालप्रयोगात्प्रधान^१समुदायोऽप्यमावास्या । सा विकारमेति न पौर्णमासी ॥

[अमावास्याविकारत्वाविवरणम्]

न चैतत्कर्मान्तर चोद्यते तस्यैव समुदायस्य दोहचतुष्टयविकृ-
तस्य^२ सज्जैषा ।^३ यथा तस्यैव पुरुषस्य सज्जा दण्डी शिखीति ॥

[साकंप्रस्थायीयकालेऽमावास्यात्वं श्रौतम्]

(बृ) सहवसना—अमावास्या—अमावास्या विक्रियत इत्यमावास्या-
शब्दस्य व्याख्यानम् । इन्द्रो वृत्र हत्वा परां परावतमित्युपकम्य
सोऽमावास्या प्रत्यागच्छदि^४त्युक्ता अमा वै नोऽद्य वसु वसतीति इन्द्रो वै
देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वमिति च इन्द्रस्य सह-
^५वसनादेष कालोऽमावास्या ॥

[कर्मणि तन्नामप्रवृत्तिहतुः]

तत्कालप्र-प्यमावास्या—तत्कालवर्तिप्रधान^६समुदायेप्यमाऽ-
वास्याशब्दो लक्षणया युक्तः ॥

सा विकारमेति न पौर्णमासी—अमावास्याशब्देन कर्मसमु-
दायस्य प्रतिपादनात् सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देश ॥

[संनयत एवैतत्कर्म]

न चैतत्क-दण्डी शिखीति—अत एव सान्नाय्यविकाररूप-
त्वात् संनयत एव नैन्द्राभ्याजिन. साकप्रस्थायीयः ॥

^१ समवायोऽमावास्या—ग. ^२ सज्जा—ग. ^३ यथैकस्यैव (मु. रा). ^४ त्युक्ता
पूर्वेन सवस्ती?—ख. ग. ^५ वसनादेस्सकालो—ख. ग. ^६ समुदायोऽप्यमा-
ख. ग.

[विकाररूपत्वफलम्]

(भा) अतश्च गुणविकारेष्वभीषोमीयादिषु दाक्षायण्यज्ञान्तेषु ^१ न पुनः प्रयोगः । नित्यस्य फलस्यानिवृत्तिः ॥

[प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि]

पार्वणयोर्वैमृघस्य च पौर्णमासगुणैविकारेषु प्रवृत्तिः ॥

(सू) ^३द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः ॥ ११ ॥ २२ ॥ ६२८ ॥

(सू) ^४सायं सायंदोहाभ्यां ^५प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्याम् ॥ १२ ॥ २३ ॥ ६२९ ॥

(सू) ^६सर्वैर्वा प्रातः ॥ १३ ॥ २४ ॥ ६३० ॥

[नित्यापूर्वार्थप्रयोगान्तरं नेष्यते]

(वृ) अतश्च-स्यानिवृत्तिः—नित्यप्रयोगस्यैव फलार्थतया विकारोपदेशात् न नित्यापूर्वसिध्यर्थं पुनः प्रयोगः नित्याद्वष्टस्यापि सिद्धत्वात् । तत्स्वगादेरप्यनिवृत्तिः ॥

[अन्यत्रापि प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि]

पार्वणयो-प्रवृत्तिः—स एव प्रधानसमुदायो गुणविकारेष्वपि ति । एव ^७सोमाभ्यासे पथादिफलेभ्य उक्थयाद्यनुष्ठाने न पुनः नित्यार्थं प्रयोग ॥

^१ पुनःपुनः प्रयोगो (सु. रा). ^२ विकारेष्वपि—घ ^३ यथोक्तेन दोहविधिना दोहयोर्द्वयोरभ्यास कार्य । तत्र सर्वेष्वपि दोहवर्मेषु विभवता तत्त्वत्वम् । अविभूना चावृत्त यथायथमनुसन्धातव्यौ (रु) I अत्र,—‘पूर्वोक्तेन दोहविधिना सायविधानकार्याभ्यास इति द्वौ सायदोहाविति वचनादेवं सायंदोह कार्य II (सु. रा) ^४ सायदोहाभ्या-क ^५ चरन्ति-क पूर्वेद्यू रात्रौ सायं दोहाभ्या प्रचरन्ति । प्रात—अपरेद्यू यथाकालं प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयं पक्ष. (रु). ^६ पक्षान्तरमाह—पूर्वस्मिन् पक्षे कतिपयप्रधानप्रतिकर्षेण नानाकालत्वात्प्रधानानां तत्त्वस्य प्रतिकर्षोत्कर्षाभ्यां आवृत्त्यादिबहुन्यायावेप्रतिषेधात् तसुपेक्ष्य अयमेव पक्ष सूत्रकृता अङ्गीकृत इति ज्ञायते, तत्रैव प्रयोगविधानात् (रु). ^७ सोमारूप्याने—ख. ग. सोमादावभ्यासे (सु. रा).

[पृथक्प्रचारपक्षे कर्तव्यविशेषकालविचारः]

(भा) तत्र यदा सायदोहाभ्या पृथक्प्रचरण तदा विचारयामः,—
किं तावत् साय^१दोहापकर्षात् साधारणस्य^२ तन्त्रस्य प्रतिकर्षः
स्वकाले वा प्रयोग इति^३

[तत्र एकीयपक्षः]

स्वकाले प्रयोगमेक आहु. आग्रेयस्य मुख्यत्वात् ॥

[उक्तपक्षे आग्रेयस्य मुख्यत्वायोगः]

तदनुपपत्तम्,—सायदोहयोः पूर्वप्रयोगादाग्रेयस्य मुख्यत्व-^३ निवृत्तिः ॥

[दोहमुख्यत्वसिद्धया अपकर्ष एव न्याय्य.]

सायदोहावेव मुख्यौ भवतः । अथ च सायदोहर्घर्माः पूर्वमेव

[विचारविषयकर्म]

(बृ) तत्र यदा सायं-र्यामः—किं तावत् सायदोहापकर्षात्
साधारणस्य तन्त्रस्य पाणिप्रक्षालनादेरपकर्ष^२ स्वकाले वा प्रयोग^३ इति,
[एकीयपक्षविवरणम्]

स्वकाले प्रयोगमेक आहु. आग्रेयस्य मुख्यत्वात् आग्रेयप्रात-
दोहाना भूयस्त्वाच्च । दर्शात्मकत्वात्साकप्रस्थायीयस्य दर्शे चाग्रेयस्य
मुख्यत्वात् तस्य च प्रातदर्दो^४ हेन सहप्रयोगे भूयस्त्वाच्च उत्तरेद्युस्त्वकाल
एव तन्त्रमिति ॥

[मुख्यत्वनिवृत्तिहेतुः]

तदनुपपत्तम्—निवृत्तिः—रात्रावेव प्रयोगात् तयोरेव मुख्य-
त्वात् आग्रेयस्य मुख्यत्वनिवृत्तिः ॥

[दोहमुख्यत्वोपपत्तिः]

सायंदोहा—न्याय्यः—‘प्रजापतिर्यज्ञमस्तुजत तस्योल्लेऽस्तु—से-

^१ पकर्षस्यात्-ग ^२ तन्त्रस्यापकर्ष.—ग ^३ निवृत्तिरास्मिन् कर्मणि-घ.

^४ दोहयोश्च सह प्र-ख ग. घ सह प्र (मु रा)

(भा) प्रवर्तन्ते । तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारणम् । ^१भूयस्त्वस्यैककारणस्य बाधितत्वादपकर्ष एव न्याय्यः ॥

[भूयस्त्वमुख्यत्वबलाबलनिर्णयः]

अपि च भूयस्त्वान्मुख्यत्वमेव बलीयः । आग्रयण आमावास्य-
तत्रनियमात् ॥

[दोहयोः प्रासङ्गिकत्वशङ्का]

ननु तत्रमध्यपातित्वात्पशुपुरोडाशवद्दोहयोस्तत्रं प्रति दौर्बल्यम् ^२
तदसत् ,

[क्रमिकानेकप्रधानरूपत्वात्प्रासङ्गिकत्वम्]

न हि दोहयोस्तत्रमध्ये पातः । साकपस्थायीयेनेति समुदायस्य
चोदितत्वात् ॥

(वृ) ताम्, इत्यादिदोहधर्मा प्रणीताप्रणयनादाभ्रेयधर्मेभ्य प्रागेव
प्रवृत्ताः । तस्मान्मुख्यत्वं प्रवृत्तिकारण दोहयोरेव । भूयस्त्वस्यैककारणस्य
ताभ्यां बाधितत्वात् अपकर्ष एव न्याय्यः ॥

[भूयस्त्वदौर्बल्यमन्यत्र वृष्टम्]

अपि च भूयस्त्वा-नियमात्—ऐन्द्राभस्य नैसार्गिकस्य
मुख्यत्वेऽपि तदनुग्रुणतत्रानियमात् ॥

[शङ्काभिप्रायः.]

ननु तत्रमध्य-दौर्बल्यमिति-अयमभिप्रायः ;—क्रमवदुत्पन्न-
त्वात्प्रधानानां प्रथमभूताभ्रेयप्रयुक्ततन्त्रोपजीवित्वाद्दोहयोः पशुपुरोडाश-
वत् प्रासङ्गिकत्वं युक्तमिति ॥

[प्रासङ्गिकत्वाभावोपपात्तिः]

तदसत्—चोदितत्वात्—अस्यार्थः—क्रमवदुत्पन्नत्वेऽपि प्रधा-
नानां ^२ एककर्यसाधनभूतानां तन्त्रानुष्ठानात् सर्वेषां तुल्यवत्तन्त्रप्रयोज-
कत्वम् ॥

^१ भूयस्त्वैरेक-गा.

^२ एकाधिकारसाधनव्यापान

[पशुपुरोडाशस्यैतद्वैऽलक्षण्यस् तच्चापकर्षश्च]

(मा) पशोस्तु वाक्यान्तरचोदितस्य^१ वाक्यान्तरेण पशुपुरोडाशश्वेते ।
पशुमालभ्य पुरोडाशम् इति । तस्मादिह सहप्रवृत्तेस्तत्रस्य दोहयो-
रपकर्षे नन्नस्यापकर्ष । स चान्यस्तन्त्रभेदः ॥

[प्रतिकर्षावचने परदिनानुष्ठिताङ्गानामसंबन्धः]

न च प्रयुक्तस्य प्रधानस्य पूर्वकालद्वैष्टरत्नरेयु प्रयुज्यमानै-
रज्जैराधारादिभिस्सबन्धस्थात् ॥

[स्वपक्षे फलितोऽनुष्ठानविशेषः]

तस्मात्प्रधानाना सर्वेषां साधारणानामङ्गानामपकृष्ट^२ इत्युत्तरेयु-

[पशुपुरोडाशो प्रासङ्गिकत्वं युक्तम्]

(वृ) पशोस्तु-श्वेते — अङ्गत्वेन ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशमिति—अतः पशुतन्त्रस्य मध्ये पातात्
प्रासङ्गिकत्वम् पशुपुरोडाशस्य ॥

[शङ्कापरिहारे सति फलितस्वपक्षः]

तस्मादिह—स्तन्त्रभेद इति—तन्त्रभेदकोऽन्यो नास्ति देश-
कालाधिकारभेदादि । सायसायदोहा^३भ्यामित्येतदपि समानतन्त्रेष्वेव
द्वयो प्रतिकर्षविधानम् ॥

[असम्बन्धोपपादनम्]

न च प्रयुक्तस्य—बन्धस्थात्—प्रधानात्पूर्वमनुष्ठेयानामङ्गानां
प्रधानप्रतिकर्षे सति प्रतिकर्षस्य^४ युक्तत्वात्कर्षवचनाभावे सति पश्चा-
दनुष्ठितानामनुपकारकत्वात् ॥

[भाष्योक्तप्रयोगे विशेषाः]

तस्मात्प्रधानानां—कार्याणि—स्विष्टकूदादीन्युत्तरेयुरपि कर्त-
व्यानि वत्सापाकरणे कुम्भीपरार्ध्ये इति सूत्रान्तरवचनाङ्गीकरणात् प्राक्-

^१ वाक्यान्तरेण च—ग ^२ इत्यत उत्तरेयु—घ. ^३ न्यामिषे—ख. ग.

^४ र्षस्य प्रयुक्तस्वा (मु रा) र्षदुक्तर्षवचना—क

(भा) राजेयस्य प्रात^१दोहयोश्च वैगेषिक प्रणीताप्रणयनादि प्रयुज्य पार्वणहोमादि^२ क्रियते ॥

[दोहहोमे विशेष]

दोहास्तु सर्वहुता एव । न तेभ्यशेषकार्याणि । ^३ आसादने [पात्रविशेषेषु प्रोक्षणादौ च तच्चम् । अनूहश्च मत्त्वविशेषे] द्वे कुम्भ्यौ । द्वे ^४अपिधाने । तत्रमितराणि । मन्त्रस्य चैकाभिदायिन [शाखापवित्रात्याधानादि नयनान्तमेककुम्भ्याम् ।] ^५ ऊहाभावाच्च । शाखापवित्रात्याधानादिसक्षालननिनयनान्तमेकस्या कृत्वा तथोत्तरस्या कुम्भ्यां दोहनक्रियैकत्वात्पवित्रस्य चासंभवात् ॥

(बृ) तेभ्यो बहूना^६मपाकरण कुम्भी^७विवृद्धि । सायकाले सायदोह-प्रचारपक्षे प्रयोगः ॥

[भाष्योक्ततत्त्वविषयः]

आसादने द्विकुम्भ्यौ—शाखापवित्रेण सह । द्वे अपिधाने—दोहनेन सह । तन्त्रमितराणि—पात्राणि शाखापवित्रादीनि । कुम्भीभेदेऽप्य-भेदस्तेषाम् । प्रोक्षणनिष्टप्नोपवेषादानाङ्गारनिरुहणानि तन्त्रम् । कुम्भ्यधिश्रयणपर्यहणे पर्यायेण युगपदक्षिणहस्तेनाशक्ते । हस्तावनेजनस्य सायपरिस्तरणोत्तरकालभावित्वादशक्तावदक्षिणस्य कर्मानर्हत्वात् ॥

[अनूहस्थलम्]

मन्त्रस्य—भावाच्च—मातृश्विनो धर्मोऽसीत्यादेः प्रकृतावृहाभावाच्च ॥

[एककुम्भ्यामेवेत्यस्योपपत्तिः]

शाखापवित्रा—चासम्भवात्—शाखापवित्रस्यैकस्य युगपद-भयत्रात्याधानासम्भवात् न च ^८ क्रमादुत्तरेषामपि तन्त्रानुष्ठानम् ॥

^१ दोहयोरनु-ग. ^२ क्रियेत-घ. ^३ हुतावेव-ग आसामासादने-ग.

^४ अभिदाने^२-ग. ^५ उहाद्विरभावाच्च^२-क. ^६ मुपकरणम्-सु रा. ^७ म्भीवृद्धे-क. म्भीविवृद्ध. (सु रा). ^८ तदुत्तरेषाम्-क.

[आतञ्चनक्रियैका]

(भा) सक्षालननिनयन^१ सर्गित्वाच्च । उद्वासनादिपर्यायेण । आतञ्चनार्थानि सर्वाण्येकस्यां प्रक्षिप्यशापरस्याम् आतञ्चनक्रियैकत्वात् ॥

[द्रव्याभिधायेकवचनान्तमन्त्रावृत्तिः]

अमृन्मयमिति क्रैकवचनान्मन्त्रावृत्तिः । संनिहितत्वाच्च द्रव्ययोरिदमभिहितमिति विशेषाविज्ञानात् ॥

[न पलीमन्त्रावृत्तिः]

असन्निहिताः पलयः प्रैषकाले ॥

(वृ) संक्षालनासंसर्गित्वाच्च—संक्षालन^२निनयनसर्गान्हत्वाच्च तदन्तमेकस्यां कुम्भ्या कुर्यात् ॥

[आतञ्चनप्रकारे एकयोपपत्तिश्च]

उद्वासनादिप-क्रियैकत्वात्—आतञ्चनद्रव्यमेदेऽपि दध्युत्पत्तिफलावच्छिन्नक्रियैकत्वं ओदनावच्छिन्नपाकादिवत् उच्छेषणपर्णवस्कौ विभज्य उभयत्र निधातव्यौ ॥

[आवृत्तिहेतूपपत्तिः]

अमृन्म-वृत्तिः—द्रव्याभिधानस्य प्रकृतत्वात् । देवपात्रमित्येकद्रव्याभिधानात् ॥

संनिहित-विज्ञानादिति—एकद्रव्याभिधायि^३शब्देन सनिहितद्रव्ययोरन्यतरदमभिहितमिति विशेष^४ज्ञानासभवात् द्वितीयाभिधानार्थमावृत्तिः ॥

[अनावृत्युपपत्तिः]

असन्निहिताः पलयः प्रैषकाले—अस्यार्थः—अनकपलीक-स्यापि पलीं सनद्येत्यस्याविकार^५प्रयोगादमृन्मयमित्यस्यापि^६ तुल्य-

^१ लननिनयनस-क घ ^२ निनयनस्य-घ ^३ शब्दो न-ख घ

^४ विशेषविज्ञाना-ख घ ^५ प्रयोगममृन्म-ख घ ^६ तत्तुल्यशं-क. तत्तुल्य-श छानिराकरणार्थम्-घ

(भा) न च तासां संस्कारः जात्याभिधानवत् ॥

[शास्खापवित्रमन्त्रे तन्त्रम्]

इमै पर्णमिति तत्रोणैकत्वात् ॥

[वत्सापाकरणादौ विशेष]

पृथक्पृथगुपलक्षिताना वत्सानामपाकरणम् ॥

[गोसंस्कारे तन्त्रम्]

तथा गवा सायदोहार्थानाम् । संस्कारस्तज्ज्ञेण तु भवति ॥

(बृ) शङ्कापरिहारार्थं विशेष उच्यते पत्नीऽसन्देशिति । पैषकाले पत्रयो न संनिहितां सनहनप्रभृतिसंनिधानात् । तस्मादेकवचनमन्त्रेणास्याभिधान-मिति विशेषज्ञानाशक्तेरसमवेताभिधानमिति ॥

न च तासां संस्कारो जात्याभिधानवत्—न च तासां संस्कारार्थं पैष । किंत्वाभीध्रसंस्कारार्थः तस्य पैषत्वात् । अत एव पैषकाले पत्नीनामसन्निहितत्वात् जात्यभिधानद्वारेणापि पाशमन्त्रवत् प्रकृत्यर्थान्वयसभवमात्रेणापि न तासा संस्कार । जात्यभिधानवदिति—यथा वचनार्थभावेऽपि जात्यभिधानेन संस्कार तथेह न सभवतीति ॥

[कृतचिह्नवत्सापाकरणम्]

पृथक्पृ-रणम्—दोहार्थमुपलक्षितानाम् ।

तथा—नाम्—तथा गवामपि पृथक् लक्षणानि कृत्वा साय-दोहार्थानां प्रातर्वत्सापाकरणकाले षडवरार्थ्या वत्सा अपाक्रियन्ते । उभयत्र वत्सापाकरणकाले प्रतिकुम्भि पृथक् कृतचिह्नानां वत्सानां मातृभ्योऽपाकरणमिति यावत् ॥

[गोसंस्कारसिद्धिः]

संस्कारस्तन्त्रेण तु भवतीति—गोप्रस्थानादिसंस्कारः ।

[दोहे विशेष]

(भा) पृथक्पृथक् तिस्तिस्तु^१ आतञ्चनार्थाः द्वयहे पुरस्तादोह्याः ॥
[आतञ्चनप्रभेदः]

तत्क्षणादेव दधि यथा भवति तथोपाय आस्थेयः । परिस्तर-
णन्ते आरण्याशनान्ते वाऽनन्तरमेव पाणिप्रक्षालनादि ॥

(सू.) पात्रसंसादनकाले^२ चत्वार्यौदुम्बराणि पात्राणि
प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ ३६ ॥ ६३२ ॥

(सू.) ^३तेषां जुहूवत्कल्पः ॥ १६ ॥ ३७ ॥ ६३३ ॥
[संसादनीयवर्जपात्राणि देशश्च संसादनभेदश्च]

(भा) स्फ्योऽमिहोत्रवर्णी चापरतः । पुरस्तात् पत्रीप्राशित्रान्वा-
हार्यस्थालीडापात्राश्मोपवेषमदन्तीवर्जानि ॥

[दोहविशेषविवरणम्]

(बृ.) पृथक्पृथक्-स्तादोह्याः—तिस इति प्रदर्शनार्थम् । एकस्य
द्वयोस्तिसृणां वा पृथक्पृथक् । तथा द्वयह इति प्रदर्शनम् एकाहे
द्वयह इत्यादेः ।

आतञ्चने कृते,—

[प्रकृत आतञ्चनभेदः]

तत्क्षणा—आस्थेयः—रजतनिधानादि ।

[आरण्याशने पक्षान्तरम्]

परिस्तरणान्ते—क्षालनादि—परिस्तरणोत्तर दोहप्रचारपक्षे
प्रचारानन्तरं विरमणे कृते आरण्याशनम् ॥

[वर्जनादौ हेतुः]

^५ स्फ्योग्नि—मदन्तीवर्जानि—भक्षणाभावात् ।

^१ आतञ्चनार्थमुभे पुरस्तादोह्यम्—ग. ^२ चत्वारि होमार्थानि पात्राणि जुह्वा
सह एकीकृत्य प्रयुनक्ति प्रागुक्तन्यायात् (रु) ^३ तस्या जुहूवत्कल्प ,—क.
संमार्जनादिस्त्वारो जुहूवत्कार्य । तत्र वाच प्राणमिति मन्त्रो वाजित्वा सप्तन्त्रसा-
हमिति ऊर्ध्वते गुणविकृतिन्वात् (रु). ^५ स्फ्याग्नि होत्र (मु. रा).

(भा) औदुम्बर्योर्जुहा सह प्रयोगः । न प्रणीता. पुरोडाशश्रपणार्थत्वात् । स्युरदृष्टार्थत्वादित्येके ॥

[वाग्यमः पक्षभेदश्च]

यजमान वाचं यच्छेत्युक्ता वाग्यत. पात्राणीत्येवमादि । पशुवद्वाच यत्वा यज्ञयोगः । न कुर्वन्तीत्युपदेश औषधार्थ ॥

[कर्तव्यान्तरं वेशेषश्च]

पर्यग्निकरणम् । प्रोक्षणीरासादयेत्यादावकृतस्मपैष. । सुक्संमार्गे पात्रयोस्सहादानादि । जुहू समृज्य ततः पात्रे अविकृतेन जुहूमन्त्रेण ॥

[लिङ्गवचनाविवक्षातद्वेतत्वः]

लिङ्गमविवक्षितम् सामान्याभिधानात् । किं सामान्यम् ?

(बृ) औदुम्बर्यो—दित्येके—आपो वै रक्षोन्नीः रक्षसामपहत्या इति प्रणीताना रक्षोहननार्थतया ऽदृष्टार्थत्वात् ॥

[औषधार्थत्वोपपादनम्]

यजमान—औषधार्थ इति—निरुप्यमाणहविरभिमत्रणमग्निहोतारामिति प्रकृत्य तदुदित्वा वाच यच्छति अथ यज्ञं युनक्तीत्यौषधकाण्डमध्यवर्तित्वादौषधार्थ एवेति ॥

[लिङ्गवचनाविवक्षाफलानि]

लिङ्ग—धानात्—वाजिनीं त्वा सप्लसाहीमिति वाजित्वसामान्याभिधानपरत्वात् पात्राणीति नपुंसकलिङ्गत्वे सति स्त्रीलिङ्गविवक्षया पात्रेऽप्यविकारः । तथा—

किं सामान्यम् ? वाजित्वं ; यथा पत्नीषु पत्नीत्वम्—पत्नीं सत्रघेति पत्नीत्वमात्राभिधानेन वचना¹विवक्षा ॥

¹ विवक्षया (मु रा).

(भा) वाजित्वम् ; यथा पक्षीषु पक्षीत्वम् । कथं स्त्रीत्ववचन सामान्ये भवतीति चेत् ; यथा पुस्त्ववचनम् । अलिङ्गमसरूपं च सामान्यम् । तत्र यथा पुशब्दः एवं स्त्रीशब्दोऽपि । मण्डूकेन विकर्षति मण्डूकि ताभिरागहीति ॥

[सामान्याभिधानविवक्षाहेतुः]

प्रकरणे च समानकार्याणां मा भूत्स्करहानिरिति सामान्याभिधानमाश्रियत इति ॥

[संख्याविशेषाविवक्षा]

एष एव न्यायो वचनविरोधेऽपि । इदं देवानाभित्याभ्रेये केवले अवदानमन्त्रे च ॥

(वृ) कथं स्त्रीत्व—चेत्—कथं स्त्रीत्व सामान्यवचने भवतीतिचेत्,—सामान्येऽभिधेये कथं वाजिनीमिति स्त्रीत्वम्^१ नपुसकत्वमेव स्यात्^२ परिहरति —

यथा पुस्त्ववचनाभिति ॥

दृष्टान्तं विवृणोति —

अलिङ्ग—रागहीति—मण्डूकेनेति पुलिङ्गविनियोगे मण्डूकि ताभिरागहीति स्त्रीलिङ्गान्तदर्शनात् एवंविधाना सामान्यमात्रवचनतया लिङ्गसङ्ख्यादीनामविवक्षा ॥

[भाष्योक्तविवक्षाहेतुविवरणम्]

प्रकरणे च समान—माश्रियते इति—एकप्रकरणवार्तिना समानकार्याणां तुल्यव^१त्स्कर्कार्यत्वात् सामान्याभिधानमाश्रियते ॥

सङ्ख्याविरोधे यथा —

इदं देवानाभित्याभ्रेये केवले—निरुपाभिमर्शन बहुवचनान्तमेव ॥

अवदानमन्त्रे च—अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामीति अवदानजात्यभिधानदर्शनात् । बहुवचनान्तमेवावदानद्वित्वेऽपि प्रयुज्यते ॥

^१ संस्कारकार्यत्वात्—ख ग,

^२ न्त एवाव (मु. रा)

[कृचिदृहपक्षः]

(भा) ऊहमेक आहुर्गुणविकारेषु । तदा ^१वाजित्वेति भवति । वेदाग्राणा विभागः ॥

[पवित्रविसर्गदोहासादने]

न ^२ पवित्रविसर्गं । आज्यान्यभिमन्त्र्य ^३ दोहयोरासादन करोति ॥

(सू) ^४ आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्रेयेन ^५ पुरोडाशे-
^६ नामीषे सुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभि-

[ऊह न्यायः ऊहस्थलम्]

(बृ) ऊहमेक आहुर्गुणविकारेषु—काम्यनैमित्तिकेषु ^८ सस्थाधि-
करणन्यायात् कर्मेकत्वेऽप्यधिकारिभेदाद्विकृतित्वादूह इत्येके ॥

तदा वाजित्वेति भवति—वाचं प्राणमित्यारभ्य वाजित्वा सपत्नसाहमिति ॥

[भाष्यदर्शितवेदाग्रविभागे विशेषः]

वेदाग्राणां विभागः—प्रात ^१दोहपात्रार्थं तयोरपि प्रधानत्वात् ।
वेदाग्राणि प्रतिविभज्येत्येष पक्षोऽत्र नित्य । प्रतिपात्र च विभागः
प्रतिविभज्येतिवचनात् ॥

[दोहासादने विशेषः]

न पवित्रविसर्गः—करोति —पञ्चहोत्रा ॥

^१ वाजित्वेऽपि ^२ पवित्रविसर्ग—क घ. त्रावि-स्व. ग

^३ दोहयोस्तादनं (मु. रा) ^४ आश्रावणवद्विस्पर्शार्थमाज्यभागवचनम् । सायदोहयोः
सायप्रचारपक्षार्थभिति केचित्, तदयुक्तम्, कुम्भीभिरिति बहुवचनविरोधात् । आग्रे-
येन च पुरोडाशेनेति समुच्चयवचनविरोधाच्च । आग्रेयप्रचारानुवादस्तत्रैव विशेष-
विवक्षया वेदितव्य । यथा ‘आग्रेयेन प्रचर्यानन्तरमभीष्टे सुचौ दत्वा कुम्भीरादाय
दक्षिणातिकामन् पुरोनुवाक्या सग्रेष्यतीति । इन्द्रग्रहण महेन्द्रस्याप्युपलक्षणम् प्राकृत-
देवतानुवादात् । (रु) ^५ च पु—क ^६ नामीषे ?—क ^७ रतिकामज्ञा—क.
^८ (३-३-१६ जै.सू). ^९ दृहपानार्थम् ?—क.

(सू) क्रामन्नाहेन्द्रायानुबूह्नाश्रावयेन्द्रं यजेति संप्रैषौ ॥
॥ १७ ॥ ३८ ॥ ६३४ ॥

बोडशी खण्डिका ॥

[प्रैषहोमयोः कालः विशेषञ्च]

(भा) आज्यभागान्ते कुम्भ्यावादायाभिक्रामन्नाहेन्द्रायानुबूहीती-
न्द्रयाजिनः । महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रायानुबूहीति द्वौ ब्राह्मणौ पात्राभ्या-
मनुजुहुतः । अभिमावहाभिं होत्रायावहेति नैतावावाहयति ॥

[इतरतदहःकृत्ये विशेषः]

अन्यदविकृतम् । दोहौ सर्वहुतौ हुत्वा रात्रौ विरमेयुः ॥

[श्वस्सादनप्रणयननिनयनप्रोक्षणप्रहरणान्तपवित्राविस-
र्गाभिघारणाभिर्मर्शनेषु विशेषः]

शोभूते स्तीर्णेषु दर्भेषु अप्रयुक्तान्यपराणि प्रयुज्याप्रयुक्तानि
पूर्वाणि प्रयुनक्ति । ^१ रात्रौ कृत ^२ न पुन. क्रियते । प्रणीताप्रणय-
नादि सर्वं क्रियते आप्यलेपनिनयनान्तम् । बर्हिष्येव निनयनम् । केचि-
त्याचीः कुर्वन्ति । हविःपात्रप्रोक्षणे सर्वासां प्रोक्षणीनामुपयोगः ।

[अनावाहने हेतुः]

(बृ) आज्यभागान्ते—नैतावावाहयतीति—अग्निस्वष्टकृतोरभावात् ।

[अन्याविकारहेतु]

अन्यदवि—विरमेयुः—दोहाभ्यां प्रचरन्तीति यागमात्रोपदेशात् ।

[बर्हिष्येव निनयने हेतुः]

शोभूते—ष्येवनिनयनम् —^३ सकृदेव लेखानामभावात् ।

[केचिदिति पक्षे हेतुः]

केचित् प्राची—कुर्वन्ति—प्राक्तुस्य सम्भवात् ।

[सर्वोपयोगोक्तिफलम् अन्यश्च विशेषः]

हविःपात्र—मुपयोगः—अतः प्रोक्षणीरासादयेति न प्रैषः ।

¹ रात्रौ न कृत पुन क्रियते (सु. रा). ^२ पुनर्न—ग, ^३ सम्भवा-
लेखानिद्वृत्ति सकृदेवते—ख, ग,

(भा) प्रतितपनादिसम्भार्गप्रहरणान्तमविकृतम् । स्तीर्ण एव प्रस्तरे
^१ पवित्रे अपिसृज्य कपालवत्पुरोडाशावित्येवमादि । दोहयोरभिघारण
 भेदेन । हवीऽष्ट्यासाद्यासाधासन्नाभिमर्शनम् ॥

[दोहदेवतावाहनादि]

उपोत्थाय होता आवह देवान् यजमानायाभिमग्र आवहेत्युक्ता
 दोहदेवतामावाहा ^२ अग्नि होत्रायेत्येवमादि जातवेदस इत्येवमन्त-
 मुक्तूपविशेत् ॥

[वरणादौ विशेषः]

नार्थेय वृण्ठिते । ^३ न निगद । अग्नेसंस्कृतत्वादाग्नेयस्य
 हविराहुतिप्रभृत्येवाध्वर्युः प्रतिपद्यते । ^४ समानश्शेषः ॥

(बृ) पात्रे^५ प्राशित्रहरणं चादाय तृष्णीम् । अघृताक्तत्वात् घृताचीरिति
 मन्त्राभावः ॥

[अविकृतमित्यतःपरं शेषपूरणम्]

प्रतितपनादि-त्येवमादि—प्रतिपद्यते ।

[अभिघारणे मन्त्रः]

दोहयो—भेदेन—यस्त आत्मेति ।

[देवतानाम]

उपो-मावाहा—^६ इन्द्र महेन्द्र वा ।

[शेषपदार्थः]

समानश्शेषः^७—दोहप्रचारपार्वणहोमादि^८ ।

^१ पवित्रापिसर्ग—ग ^२ ततोऽग्निं होत्रा (मु. रा). ^३ न निविद—ग.

I. ^४ समान शेष—घ. ^५ प्राशिते प्राशित्रहरणम् (मु. रा). ^६ इन्द्रमावह महेन्द्र
 वा—ख. ग. ^७ शेष—ख ग. ^८ होमादि—ख. ग.

[प्रयोगेऽस्मिन् वज्यावर्ज्यविषये पक्षान्तरम्]

(भा) केचित् साधारणानामुत्कर्षं मन्यन्ते । द्वे बर्हिषी । न प्रथमे प्रस्तरः । द्वाविध्मौ । पञ्चदश दारूणि परिषयश्च प्रथम इधमः । न सभरणमन्त्रौ प्रथमे ।^१ बन्धनमन्त्रः । यज्ञाभिधानान्नोलपराजि स्तरणम् ।^२ द्रव्यसस्कारत्वात् स्फ्याभिहोत्रहवण्यौदुम्बरवेदाना प्रयोगः ॥

[वज्यावर्ज्यर्निर्णयपरतत्पक्षीयन्यायः]

(बृ) केचित्-मन्यन्ते—उत्कर्षेदित्यपरमिति वक्षमाणन्यायात् ॥

[अत्रपक्षे भाष्यदर्शितवर्जनपरिग्रहोपयुक्तहेतुविवरणादि]

द्वे बर्हिषि—रात्रावपि हविरासादनार्थम्^३ ।

न प्रथमे प्रस्तर इति—अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता इति प्रयाजानूयाजधारणार्थत्वात्प्रस्तरस्य प्रयाजानूयाजादीनामुत्कर्षे रात्रिप्रयोगे न प्रस्तरः ॥

द्वाविध्मौ—उभयत्र हविःप्रक्षेप इधमाङ्गारेषु कर्तव्योऽहष्टार्थत्वायेति ॥

पञ्चदश इधम इति—आधारानूयाजानामभावात् समिधां निवृत्तिः ॥

न संभरणमन्त्रौ प्रथमे—यत्कृष्णो रूप त्रीन् परिधीन् इत्यनयोः सख्याविरोधान्विवृतिः ॥

बन्धनमन्त्रः—प्रयोक्तव्य एव ।

यज्ञाभि-रणम्—यज्ञस्य संततिरसीति यज्ञाभिधानात् यज्ञस्य साधारणत्वादुत्कर्षः ॥

द्रव्यसं-प्रयोगः—स्फ्यस्य वेदाभिसस्कारत्वात्प्रयोग । अभिहोत्रहवण्याः पात्रप्रोक्षणार्थत्वात् औदुम्बरपात्रस्य होमार्थत्वात् वेदस्य चोपवाज^४नार्थर्थत्वात् ॥

^१ संभरणमन्त्र (मु रा). ^२ द्रव्यस्य सं (मु रा) ^३ श्व बर्हि-क ^४ नाजनार्थ-क.

(भा) ब्रह्मवरणं यजमानवाच यच्छेत्यादि पशुवत् । असंप्रैषः न संनहनमन्न. संनहनार्थं तत्सस्कार इति ।^१ न चाग्रे संनहनं^२ अद्वष्टप्रघानोपकारः । अतश्श्वोभूते । न चाय पलीसंस्कार । तत्सस्कृतायाः क्रियान्तरकरणात् । पात्रयोस्संमार्गः । नान्येषां प्रयोजनाभावात् । प्रोक्षण्युत्पवनादिस्स्काराः ।^३ पवित्राविसर्गः । ततस्तरणम् । परिधिभिः परिवान-

(बृ) ब्रह्मवरणं-स्कार इति—पलीसंस्कार इत्युत्कर्षः । अतः^४ सनद्वाया एवान्वासनम् ॥

न चाग्रे-पकार इति—सनहने प्रघानोपकारो न द्वष्ट इति अग्रे प्रथमप्रयोगे द्वष्टोपकाराभावात् सनहनम् ॥

अतश्श्वोभूते—संनहनम् ॥

न चायं पलीसंस्कारः—प्रथमप्रयोगे क्रियमाणस्य संनहनस्य क्रियान्तरापकर्षात् ॥

संस्कारस्तु—

तत्संस्कृतायाः क्रियान्तरकरणात्—न च प्रथमप्रयोगे कृत सनहन उच्चरद्युरुपस्थानादेरुपकरोतीति^५ न संस्कारः ॥

पात्रयोस्संमार्गः—ओदुम्बरयोः ।

नान्येषां-प्युत्पवनादि—इधमानाम् ।

पवित्राविसर्गः—श्वोभूते प्रोक्षण्युत्पवनार्थं स्थाप्यत्वात् ॥

ततस्तरणम्—बर्हिषः ।

परिधिभिः—वेदस्य च—आसादनमयं वेद इति ।

^१ अतश्श्वोभूते न चाग्रे—घ. ^२ न द्वष्ट प्रघानोपकार—क ^३ पवित्रानविसर्ग—स्त्र ग घ पवित्राविसर्ग (मु रा) ^४ अतोस—क. ^५ न सञ्जहनम् (मु रा) सञ्जहनम्—क.

(भा) माहवनीयामिमत्रणम् । अग्निकल्पनम् । नाघारसमिधौ न^१ विश्वती दोहासादनं वेदस्य च । सामिधेन्य उपवाजनम् । नाघारादथ आहुतयः । नास्ति प्रवर । न सुगादापनं होतुः । प्रचर्य दोहाभ्यां नान्वाहार्यः^२ क्रत्विजां सति बाहुल्ये सत्यपि चोदिते दक्षिणादानस्य चोत्कर्षात् तत् परिधिप्रहरणम् । पवित्राभ्यां संस्नावणम् । तूष्णीं बर्हिष्प्रहरणम् ।^३ न वेदस्तरणम् । ब्रह्मा निष्क्रामति । न यजमानभागः ।^४ न युनाक्ति न विमुञ्चति । विष्णुक्रमादि याजमानं प्रधानस्कारत्वात् । श्वोभूते सर्वं यथाप्रकृति ॥

[अत्र विषये उपदेशापक्षः]

उपदेशो नेध्मा^५बर्हिः । केवल प्रात्रासादनम् । ब्रह्मवरणम् ।

(बृ) सामिधेन्य—होतुः—प्रयाजाभावात् ।

प्रचर्य दोहभ्याम्—संस्नावणम्—औदुम्बराभ्यां संस्नाव-भाग इति ॥

तूष्णीं—दस्तरणम्—उत्तरत्र कार्यसभवात् ।

ब्रह्मानिष्क्रामति न यजमानभागः—सर्वहुतत्वात् ।

^६ विष्णुक्रमादि—संस्कारत्वात्—प्रधानकर्तृसंस्कारत्वात् ।

श्वोभूते सर्वं यथाप्रकृति—एवमन्तः केषांचित्पक्ष ।

उपदेशो नेध्माबर्हिः—तयोरपि सर्वं करणार्थतया साधारण-त्वात् साधारणनामुत्कर्षपक्षे रात्रौ तयोर्निर्वृत्तिः ॥

केवलं पात्रासादनम्—औदुम्बरप्रात्रासादनम् ।

^१ विश्वतिदोह—ख ग

^२ क्रत्विजामनतिबाहुल्ये (मु रा)

^३ न

लेपस्तरणम्—घ I न वेदिस्तरणम् (मु. रा) II^४ इद घ—पुस्तके न हश्यते

^५ बर्हिषी (मु रा)^६ विष्णुक्रमादि यथा प्रकृति इति मूले, समानकेषाचित् इति

व्याख्याने च पाठ.—ख. ग.^७ सर्वकरणार्थ—क,

(भा) अभिमर्शनम् प्रोक्षणम् दोहासादनम् १ततो यार्गं कृत्वोपरमः । पुनश्श्वोभूते सर्वम् । अधिकं कुर्वन्नाभ्येयादीना प्रयोग दर्शयति । आज्यभागाभ्या प्रचर्य रात्रौ प्रचारः । आभ्येन प्रचर्य श्वोभूते । इहाश्रावयेत्येव लभ्यत इति केचित् । पूर्वगता ब्राह्मणा नापरेणाहवनीयं गच्छन्तीत्युपदेश ॥

(बृ) पवित्रे कृत्वा—

अभिमर्शनम्—पात्राणाम् ।

प्रोक्षणम्—समार्गं कृत्वा पात्रयोः ।

दोहासा-शयति—प्रथमपक्षे रात्रौ कृतादधिकं श्वोभूते कर्तव्य-
मुपदिशन्नाभ्येन च पुरोडाशेनेत्याभ्येयादीना प्रयोग दर्शयतीति । एतदेव
विवृणोति—

आज्यभागाभ्यां—श्वोभूते—अयमभिप्रायः— आज्यभागाभ्या
प्रचर्येत्येतत्सूत्रमपकर्षपक्षे , रात्रावाज्यभागान्ते दोहयोः प्रचार ॥

आभ्येन प्रचर्यश्वोभूते—श्वोभूते आभ्येन प्रचर्य दोहयोः
प्रचारः , इतरथा आज्यभागाभ्यामित्येतदनर्थकम् ॥

इह श्रावयेत्येवलभ्यत इति केचित्—आश्रावयेन्द्रं यजेति
पाठात् ॥

पूर्वगता—त्युपदेश—अपरेणाहवनीयं २ अतिक्रमणस्याविधा-
नात् आहवनीयमभ्रेण दक्षिणतः प्रविष्टाना आश्रावणाचेरकाल३मुपो-
त्थापनमात्रमित्युपदेशः । स्वपक्षस्तु अध्वर्युकार्यकरत्वात् तद्वदिति-
क्रमणमिति ॥

¹ न कृत्वोपरम—स्व ग ² य इति आक्रमणस्या—क यमाक्रमणस्या
(मु. रा) ³ मुपोत्थानमात्र—क. ग

- (भा) उपवीतविधिः श्रौतप्रायश्चित्तार्थः^१ ॥
- (सू.) यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो^२ ब्राह्मणा दक्षिणत
^३ उपवीतिनः उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि
पूरयित्वा तैरध्वर्यु जुड्डतमनुजुड्डति ॥ १ ॥ २९ ॥
॥ ६३५ ॥
- (सू.) ^४ स्विष्टकुड्डक्षाश्च न विद्यन्ते ॥ २ ॥ ३० ॥ ६३६ ॥
[स्विष्टकुड्डक्षे दोहे च विशेषः]
- (भा) ^५ विद्यन्ते स्विष्टकुड्डक्षा^६ आमेयस्य ; दोहास्तु सर्वहुताः ।
- (सू.) ^७ समानमत ऊर्ध्वम् सन्तिष्ठते साकंप्रस्थायीयः
॥ ३ ॥ ३१ ॥ ६३७ ॥
- (सू.) ^८ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः ॥ ४ ॥ ३२ ॥
॥ ६३७ ॥

(बृ) उपवीतविधिः श्रौतप्रायश्चित्तार्थः—यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं दैवानि^९ कर्माणि करोतीति प्राप्तस्य पुनर्वचनात्^{१०} यदि यजुष्ट इति प्रायश्चित्तार्थम् । इह विधानाभावे नियमातिक्रमे^{११} यदस्मिन्नित्यादि स्मार्तप्रायश्चित्तार्थं भवति ॥

१ र्थम्-घ २ यावत्य कुम्भ्य इति विशेषणमसमासार्थं ब्राह्मणानाम् । ते चर्त्विजोऽभिग्रेता अधिकारात् । अर्चर्यु जुड्डतमिति लिङ्गाच्च (रु) ३ यज्ञोपवीतिन इत्यर्थ । अथवा उपवीतिनो दक्षिणत उपोत्थाय न त्वपरेणाहवनीयमतिकम्येत्यर्थ । उपवीतवचनमुत्तरयनियमार्थम् । मा भूत्सत्रविकल्प । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थं इति कर्मार्थं वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते बोधायनोक्ते (रु) ४ दोहानामिति शेष । तेन दोहा सर्वहुतानि भवन्तीत्युक्तं भवति (रु) ५ विद्यते-ग. विवृष्टते-घ ६ द्वक्षण आमे ७ समान ऊर्ध्व-ख ८ दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञ । कर्मधारय इति केचित्, तत्र शोभते, दाक्षायणत्वनाम्नो विशेषणस्याप्राप्तिद्वे । यज्ञो दाक्षायणस्येति मानवचनात् सार्वसेनियज्ञ इत्यादिभिर्वैरूप्यायोगाच्च । सोऽपि दर्शपूर्णमासयोर्गुणविकार । कर्मान्तरमित्येके । काल्यायनेनाप्युक्तम् (रु) ९ दैवानी-तिप्राप्तस्य-घ १० चनात् इह विधाना-क. घ ११ तिक्रमे चामन्यस्मिन्नित्यादि-घ तिक्रमे चान्यस्मिन्नित्यादि-क-

(सू) द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत् ॥ ५ ॥
॥ ३३॥ ६३६ ॥

(सू.) आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायाम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ॥ ६ ॥ ३४ ॥ ६३९ ॥

[उपांशुयाजविरहस्तद्वेतुश्च]

(भा) दाक्षायण्यज्ञे नोपाशुयाजः आग्नेयादीनामनुक्रमणात् ॥

[अत्र असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयोऽस्ति]

असोमयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयः पुनर्विधानात् । दध्येव द्वितीयम् ॥

[अत्राग्नीषोमीये दधितद्धर्माः तत्र विशेषश्च]

तत्र^२ स्थानादेकदेवतात्वाचोपाशुयाजाविकारः ॥

[दाक्षायण्यज्ञेऽग्नीषोमीये प्रमाणम्]

(वृ) असोमया—पुनर्विधानात्—दाक्षायण्यज्ञे तथैवमुत्तर यथादेवतमित्युक्ताग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामिति पुनर्विधानाच्च ॥

[अत्राग्नीषोमीये दधितद्धर्मप्राप्तयादि विशेषोपपत्तिः:]

दध्येव याजविकारः—द्वे पौर्णमास्याविति पौर्णमासी कर्मणोऽभ्यासविधानात् ऐन्द्रं दधीति सात्राय्य प्रत्यभिज्ञानेऽपि पौर्णमास्या द्वितीयस्योपाशुयाजकर्मणोऽभ्युदयेष्टिवत् द्रव्यदेवतान्तरविधानम् ; द्वितीयदेवतात्वाच्च ॥

¹ अत्र पुनर्विधानादसोमयाजिनोऽपि ब्राह्मणस्याग्नीषोमीय पुरोडाशो भवति । सञ्चयतोऽप्यैन्द्राग्नसाक्षात्य च । नित्यमैन्द्रं च तत्सर्वेषाम् । तथा शृतं चोषाङ्गयाजश्च न भवत , सर्वहविषा पुनरनुक्रमणात् । अमिक्षामग्ने व्याख्यास्यति (ह)

² स्थानापञ्चतादेकदेवतत्वा-घ.

(भा) प्रकरणात् दधिधर्माणा प्राप्ति । अनुपकारकाणां निवृत्तिः ॥

[अचेन्द्रयागे विशेषः]

इदानीमुपांशुयाजविकारस्योपकुर्वन्ति । द्वार जातमिति । उपां-
श्विज्याहुतानुमन्त्रणादीना द्रव्यद्वारत्वादुपांशुयाजधर्मा एव क्रियन्ते ॥

[प्राप्तिहेतुः]

(बृ) प्रकरणात् दधिधर्माणां प्राप्तिः—दर्शपूर्णमासप्रकरणे
दधिधर्माणामुपदेशात् अविशेषेण सर्वकरणार्थत्वं प्राप्तम् ॥

[निवृत्युपपत्तिः]

अनुपकारकाणां निवृत्तिः—अस्यार्थः—अङ्गानामकिञ्चित्क-
रणामङ्गत्वानुपपत्ते । प्रधानापूर्वद्वारेणोपकार जनयित्वेवाङ्गत्वनिर्वाहात्
दधिधर्माणामुपाशु^१ याजकार्यभावात् तेषां तत्रनिवृत्तिः ॥

[अचेन्द्रयागे दधिधर्माणामुपयोगोपपत्तिः]

इदानीमुपांशुयाजविकारस्योपकुर्वन्ति—इदानीमुपांशुयाजा-
त्मकत्वादैन्द्रयागस्य च दधिसाध्यत्वात् दधिधर्मा उपकुर्वन्ति ॥

[द्वारं जातमितिभाष्यभावः]

द्वारं जातमिति—अत्रायमभिप्रायः,—साकप्रस्थायीयदाक्षा-
यणयज्ञादीना^२ दर्शपूर्णमास^३गुणमात्रविकारत्वात् नात्यन्तविकृतत्व-
मिति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रायः । तूष्णीं कस मृन्मयं चेति वचनात् ।
इतरथा कसमृन्मययोरुद्धमेवोपादिशेत् । तथा अग्निष्ठोमस्य गुणविकारा
इत्यत्र भाष्यकारेण^४ स्पष्टमुक्तम् । एषामभिचित्यादयो वैकृतघ^५र्मा-
न भवन्तीति । अतः खण्डसस्थादिवत्प्रयोगविकारमात्रत्वमेव । तस्मा-
दैन्द्र दधीति विघ्युत्पत्तिधर्माः कर्तव्या । आतञ्चनार्थं यवागूहोमश्च ।
एतच्च प्रायश्चित्तप्रकरणे भाष्यकारेण स्पष्टमुक्तम् । वायव्या^६ यवाग्वां

^१ याजे कार्योन् (मु रा) ^२ सर्वपूर्णमास—क ^३ मासमात्रगुण—ख ग.

^४ स्वयमुक्तम्—घ ^५ र्मात्र भवन्तीति^२—ख ग ^६ व्या ग्वा (मु रा).

[सान्नाय्ययागेऽत्र नोपांशुयाजविकृतप्रयोगः]

(भा) पूर्णमासे सनयेदिति वचनात्सान्नाय्यप्रधानस्योभयत्र विभाग आग्रेयवत् । तत्र दध्येव नियम्यते । महेन्द्रयाजिनोऽप्यैन्द्र एव समानानात् । न च तस्यामावास्यत्वम् यथा पौर्णमास्यामोग्रेयस्य । अयमेवोपदेशः । ^१ सनयतोऽपि भवत्यैन्द्राग्रः । उभयविकार ^२ आमिक्षेयं द्वितीयेति वचनात् । सान्नाय्यविकारामिक्षा न वैश्वदेव्या ॥

(बृ) सान्नाय्या^३पूर्वान्निर्वापा(पणा)दयस्त्वर्थलोपान्निवृत्ता । इह तस्यैषघुणत्वात् क्रियन्त एवेति ॥

पूर्णमासे—स्योभयत्र विभागः—अस्मच्छाखोक्तपक्ष उच्यते—सान्नाय्ययागयोः कालद्वये विभज्य ^४विधान न स्थानादुपांशुयाजस्य विकृतप्रयोगविधिः ॥

आग्रेयवत्—यथोभयत्राग्रेयविधि ।

तत्र दध्येव नियम्यते—पूर्णमासे ।

महेन्द्रयाजिनोऽप्यैन्द्र एव समानानात्—शासान्तरे ।

न च तस्यामावास्यत्वम् — सान्नाय्यत्वेऽप्यैन्द्रसान्नाय्यस्य पौर्णमासीकरणत्वेन विधानात् ॥

यथा पौर्णमास्यामाग्रेयस्येति—अमावास्यासवन्विनोऽप्याग्रेयस्य पौर्णमास्यन्वयेऽपि यथा नामावास्यत्वम् ॥

अयमेवोपदेश इति—अस्मच्छाखोक्तोऽप्यमेव पक्ष उपदेशपक्षः । अस्मिन् ^५पक्षे नोपांशुघर्मा हुतानुमत्रणादयः ॥

सान्नाय्य—वैश्वदेव्याः—सान्नाय्यस्य स्वघर्मयुक्तस्य कथचिहूव्यदेवताविकृतस्योपदेशात् । अतो न वैश्वदेव्यामिक्षाघर्माः प्रसमयादय ॥

^१ असंनयतोऽपि—ग, ^२ आमिक्षेह द्वितीयेति—घ ^३ सान्नाय्यत्वात्पूर्व—
(मु रा) ^४ नं स्थानाद्व्यद्वारत्वादुपा—ख. ग ^५ क्ष उपाशु—ख. ग.

(भा) वाजसनेयिवचनात् वाजिनेज्या भवति ॥

(सू.) ^१ व्यावृत्काम इत्युक्तम् ॥ ७ ॥ ३५ ॥ ६४० ॥

(भा) व्यावृत्कामः—पाप्मना पृथक्कुमिच्छन् । क्षुरपवि.—क्षुरधारा । ताजक्—तस्मिन्नेव काले । पल्पूलन—समर्दनम् । पौर्णमास्याममावास्यायां ^२ प्रधानानि यानि तानि पुन पुन दाक्षायण इत्ययनशब्देन ।

[अनृतनिषेधे विषयादिः]

अनृतवचनप्रतिषेध कत्वर्थं । तस्य ^३ चातिक्रमेऽन्तरितप्रायश्चित्तम् ।

(बृ) वाल्सने—भवति — वैश्वदेव्यामिक्षार्घमत्वाभावेऽपि अत्र पूर्वस्यामुच्चरस्यामिति पञ्चदशीप्रतिपदोर्विधिः ॥

व्यावृत्कामः—^४ पापपृथक्करण सुशक करोतीति ।

क्षुरधारा—^५ क्षुरस्येव धारा क्षुरधारा ।

ताजक् तस्मिन्नेव काले—पुण्यो भवति पापनिवृत्तेः । प्रवामीयते क्षुरतुल्यत्वात् तत्सपर्कं ^६ गच्छेदामरणापत्ते । सर्वस्वारवदस्याभिलिखित मरण तस्य भवति ॥

पल्पूलनं—संमर्दनम्—^७ शोघनद्रव्ये^{१०}णोषादिना ।

^{११} पौर्णमास्या—याम्—विधानात् ।

प्रधाना—निशब्देन—अभ्यासावगते ।

अनृतवचन—तेषां समुच्चयः—पुरुषापराधे श्रौतस्मार्तसमुच्चयात् ।

^१ व्यावृत्काम एतेन यजेत इत्यादि ब्राह्मणोक्तमप्यनुसन्धातव्यमित्यर्थ । व्यावृत्काम समानेभ्य आत्मनो व्यावृत्तिमीप्सु । क्षुरपवि—असिध्वारा । ताजक् सत्य । पल्पूलनं—अस्मादिभिर्विना हस्तादिभिर्मर्दनेन शोघनम् (ह) ^३ या वा प्रधानानिध । ^४ चातिक्रमणे—घ ^५ पापपृथक् ^६ करण करोतीति क्षुरस्य धारा क्षुरधारा—घ ^७ क्षुरस्य धारा—घ ^८ गच्छेदामरक् दान्मर—ख ग घ । ^९ स्वरादिद्रव्यस्याभिलिखितम् ?—ख. ग सुरवन्द्यस्याभिलिखितम् (मु रा) ^{१०} शोघनं ? द्रव्यादिना—क ^{११} पौर्णमास्याशब्देन—क घ

(भा) ^१ ब्रातपत्याहिताग्निकालस्य त्रिरात्रमक्षीराक्षारादि तेषां समुच्चयः । केचिदुत्तरमेव पूर्वस्य निवृत्तिः । दधि यजमानभागस्य अर्घमासपानं केचित् स एतमर्घमासामिति लिङ्गात् ॥

(स्त्र.) ऋत्वे वा ^२ जायामुपेयात् ॥८॥ ३६॥ ६४१॥
[जायाशब्दार्थः]

(भा) ऋत्वमर्तव तत्र सर्वण्या ^३ उपगमनम् । ^४ यस्यामविकृतो ^५ जायते सा जाया ॥

(वृ.) केचिदु-निवृत्तिः—^६अक्षीराक्षारालवणभोजन स्मार्तप्रायाश्चित्तमेव । न पूर्वावस्थागतम् । उत्तराश्रमिण पूर्वाश्रमवर्मनिवृत्तिवत् ॥

दधियज-लिङ्गात्—स एतमर्घमास-सघमादं देवैस्त्वोम पिवतीति देवैस्सहार्घमास ^७ सोमसंस्तुतसाक्षाय्यपानानिर्देशात् ^८ ऐन्द्रे दधनि यजमानभाग प्रभूतमवशिष्य भक्षयेत् यावदमावास्याकर्म । साक्षाय्ये च सोमशब्दो निर्दिश्यते सोम. खलु वै साक्षाय्यमिति ॥

[विधेस्तात्पर्यम्]

ऋत्वमा गमनम्—व्यावृत्काम इत्युक्तमिति निर्दिष्टब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति निषिद्धस्य ऋतुकाले विकल्प विधीयते ॥

[भाष्योक्त जायापदार्थे मानं उपपत्तिश्च]

यस्या-जाया—सर्वां । तथा हि—

जायायास्तद्वे जायात्व यदस्या जायते पतिः ।

इति आत्मोत्पत्तिनिमित्तानिन्द्यविवाहप्रापत्तीवचनत्वाज्ञाया ^९शब्दस्य सर्वण्वचनता । अतश्च ‘असुर्यशशूद्’ इति ब्राह्मणवचनादासुर-

^१ ब्रातपत्यादि आहिता (सु. रा) ^२ भविषीम् । अत्र दर्शपूर्णमासव्रतवत् कर्मकालान्येतानि व्रतानीत्युल्ला, तेन मन्यामहेऽनरालकालव्रतानि यथा चातुर्मास्ये इति काल्यायन (रु) ^३ विधीयते यस्यामविकृत-ख. ग ^४ यामुपगमनम्-घ ^५ यजति-ग घ ^६ अक्षाग्लवण (सु. रा) ^७ सोमसमस्तुत-ख ग ^८ ऐन्द्र दधि-ख ग ^९ शब्दस्य । असु-घ

(सू.) सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे ^१ विकल्पोऽ-
नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत् ॥ ९ ॥ ३७ ॥
॥ ६४२ ॥

[उपक्रमविरमणयोर्विशेषः]

(भा) प्रक्रम. आरम्भ. तेनैवान्तो नेयं ॥

(सू.) तेन ^२ पञ्चदशवर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत् वा ॥
॥ १० ॥ ३८ ॥ ६४३ ॥

(सू.) सन्तिष्ठते दाक्षायण्यज्ञः ॥ ११ ॥ ३९ ॥
॥ ६४४ ॥

(बृ) विवाहोदायां ^३ जातस्य ^४ शूद्रत्वात्स्यापि यज्ञान्वयो निषिध्यते ।
अधिकारश्च जायाया एव सवर्णापूर्वशास्त्राविहितायामिति स्मरणात् ।
इतरासां कामत् प्राप्तत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितविशेषविवरणं एवंविधव्यवस्थास्थलं फलं च]

प्रक्रम आ—नेयः—उपक्रान्तेन यावद्विरमण कर्तव्यं ^५ पुनः
पुनः । प्रक्रमात् नियम्यत इति वचनात् । यत्रैतद्वचनं तत्रैव
प्रक्रम नियमः । अतोऽभिहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यपशुसोमानां
यद्व्यदेवतादिगुणस्थाकालविशिष्टः प्रयोग आरब्धः^६ न स एवा-
वर्तयितव्यः । प्रयोगे प्रयोगे कल्पान्तरण्यप्यनुष्टेयानि^७ ॥

^१ प्रक्रम एव दर्शपूर्णमासाभ्या विकल्पते । आदित एव प्रक्रम्य अनेन यजेत्
ताभ्या वा । न तु प्रक्रान्तस्य त्याग अप्रक्रान्तस्य वा ग्रहणमिति (रु) ^२ पञ्च-
दशवर्षाऽस्य दर्शपूर्णमासयोर्ख्यशद्वर्षतया समिता वेदितव्या प्रयोगतो द्वैगुण्यात्
(रु) ^३ जातस्य तस्यापि—क. ^४ शूद्रस्य (मु रा) ^५ न पुन पुन—क
^० आरब्ध स एवादर्तव्य (मु रा) ^७ अस्मिन् सूत्रे , तेन दाक्षायण्यज्ञेन पञ्च-
दशवर्षपर्यन्ताभिष्टा विरमेत्-त्यजेद्यजेत्वेत्यस्मिन् पक्षे यावजीव यजेत् इति वृत्तिर्वश्यते
(मु रा).

[दाक्षायण्यज्ञशब्दार्थः]

- (भा) ^१दक्षस्यायन ^२दाक्षायण ^३दाक्षायणश्वासौ यज्ञश्च दाक्षायण्यज्ञः॥
 (सू.) ^४ऐडादधस्सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनक-
 यज्ञश्च ^५व्याख्याताः ॥ १२ ॥ ४० ॥ ६४५ ॥

॥ सप्तद्वयी खण्डिका ॥

[ऐडादधादिशब्दार्थाः निर्वचनफलं च]

- (भा) इडादधेन दृष्टे ऐडादधः । सर्वसेनादिभिर्दृष्टा यज्ञाः सार्व-
 सेन्यादियज्ञा । नामधेयप्रयोजन ऐडादधेन यक्ष्ये ऐडादध-
 हविरिदमेषां मयीत्येव यथानामोत्तरेषु ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीये प्रश्ने पञ्चम पटल ॥

- (सू.) ^६ब्राह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥ १ ॥
 ॥ ६४६ ॥

- (सू.) तं ^७वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य
 पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमह इति ॥ २ ॥ २ ॥ ६४७ ॥

- (वृ.) इडादधेन—नामोत्तरेषु—तेषां दाक्षायण्यज्ञवत्प्रयोगः ॥
 इति धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीयप्रश्ने पञ्चम पटल ॥

^१ दक्षस्यायतन—क । ^२ न आवृत्त कर्म दाक्षा—घ ॥ ^३ यज्ञ
 यज्ञश्च—ख ग घ ॥ ^४ एतेनैडादध—क, ख । ^५ ते च दाक्षायण-
 यज्ञेन व्याख्याता । तत्समानप्रयोगास्तसमान फलश्चेत्यर्थ (रु) ^६ यो ब्राह्मणगुणेन
 प्रकृष्टः स ब्रह्मा भवति (रु) ^७ यजमान इति शेष , तथा याज मानेऽनुवादात् (रु)

[ब्रह्मवरणे कर्ता तत्र कारणं च]

(भा) ब्रह्मवरणमध्वर्युणापि कर्तव्यम्^१ उभयत्र वरणविधानात् ।

[ब्रह्मिष्ठपदार्थः]

ब्रह्मिष्ठो—ब्रह्माधिकः ॥

(सू.) वृतो जपति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६४८ ॥

[जपे वृतकर्त्तकत्वोक्तिकलम्]

(भा) ^३वृतो जपतीति वचनात् यत्र ^४ वरणं नास्ति सोमेष्टिषु तत्र जपस्यापि लोप ॥

(सू.) अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रसूत आत्मिज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृणते वृहस्पतिं देव्यं ब्रह्माणं तदह मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुमे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुमेऽनुष्टुपङ्क्षयै पञ्चिः प्रजापतये प्रजापतिर्विशेष्यो देवेभ्यः विश्वे देवा वृहस्पतये वृहस्पतिर्ब्रद्यणे ब्रह्म भूभुवस्सुवृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां वृहस्पते यज्ञं गोपायेत्युक्त्वा उपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्य निरस्तः ^५ परावसुस्सह पाप्मनेति ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्य इदमहमर्वाञ्चिवसोस्सदने सीदामि प्रसूतो देवेन

[उभयपदार्थः]

(वृ.) ब्रह्मवरण—उभयत्र विधानात्—अत्र च याजमाने च ।

[ब्रह्मिष्ठपदार्थविवरणम्]

ब्रह्मिष्ठो—ब्रह्माधिकः—वेदवेदार्थपारग. ब्रह्मनिष्ठश्च ॥

^१ उभयत्र—याजमाने च—ख ग अत्र च याजमानयेव—क अत्र याजमा

(सु रा). ^२ ब्राह्माधिक—ग ^३ यदा एव वृत तदा उत्तर मन्त्रं जपतीत्यर्थ

(रु) ^४ प्रायणीयादौ (रु). ^५ परावसु—क. परावसु—ख.

सवित्रा वृहस्पतेः सदने सीदामि तदग्रये प्रब्रवीमि
तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशति^१
आहवनीयमभ्यावृत्याऽस्ते ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६४९ ॥

[आसने नियमः कालः पक्षान्तरं च]

(भा) उपविशत्याहवनीयाभिसुख । आस्ते च तत्रैवासमासे ।

केचित् प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्परिवर्तत इत्याहुः ॥

(सू.) कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ॥५॥५॥ ६५० ॥

[वाग्यमने विशयविशेष.]

(भा) ऋत्विग्यजमानकर्मणि ॥

(सू.) ^२ मन्त्रवत्सु वा कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६५१ ॥

[अमन्त्रवत्स्वपि क्वचिद्वाग्यमनम्]

(भा) अमन्त्रवत्यपि वेदान्तपरिस्तरणादौ ॥

[तूष्णीकानां मानसत्वम् तद्देतुश्च]

तूष्णीकेष्वर्थकृत्येष्वपि पात्रप्रक्षालनादिकर्मसु मानसानि वा
तूष्णीकानि । स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाधारयदिति दर्शनात् । यथाऽ-
स्येच्छा तथा प्रयुक्त्वा इति याथाकामी ॥

(वृ.) उपविशत्याहवनीयाभिसुख इति—तत्पृथिव्या इत्युपविशत्या-
हवनीयमभ्यावृत्येत्येक सूत्रम् ॥

आस्ते च तत्रैवासमासेरिति — अर्थान्तरविधि ।

[केचिदिति पक्षे उपपत्ति.]

केचित्प्रा-र्तत इत्याहुः—तत्पृथिव्या इत्युपविशतीति विधा-
याहवनीयमभ्यावृत्यास्त इति पुनर्विधानात् ॥

[तूष्णीकानां प्राजापत्यत्वमानसत्वयोरुपपत्ति विशेषश्च]

सप्रजापति-दर्शनात्—यत्तूष्णीं तत्याजापत्यं इति तूष्णी-

^१ उत्तरतो वेदेस्तिष्ठेत जपमुक्ता ततो दक्षिणातिकम्योपविशति
उपविशत्याहवनीयाभिसुख आस्ते (रु) ^२ अथवा मन्त्रवत्स्वेव कर्मसु
वायमननियम । तूष्णीकेष्वनियम इत्यर्थं (रु).

(सू.) यदि प्रमत्तो व्याहरेत् वैष्णवीमृचं व्याहृतीश

^१ जपित्वा वाचं यच्छेत् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६५२ ॥

(भा) प्रमत्तः—प्रमादेन व्याहरेत्—उल्लापयेत् ॥

(सू.) ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने ॥८॥८॥६५३॥

अष्टादशी खण्डका

[शानजुपपत्तिः]

(भा) उच्यमान इति वर्तमानसामीप्ये ॥

(सू.) प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो
अस्तु सपर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं
यजमानं च धेद्यों प्रणयेति ^३ प्रसौति ॥१॥९॥६५४॥

[प्रणवाद्युच्चैस्त्वकालः]

(भा) नासमासे प्रैषे प्रणवाद्युच्चैः। यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा इति ^४वचनात्।

(बृ) कस्य प्राजापत्यत्वदर्शनात् । तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहृतीति
प्राजापत्यस्य मानसत्वावगमात् मानसानां तूष्णीकत्वात् । अस्मिन् पक्षे
मन्त्ररहितेष्वप्यमानसेषु नित्य वाग्यमनम् ॥

[वर्तमानसामीप्यार्थकत्वे फलम्]

उच्यमाने इति वर्तमानसामीप्ये—उक्ते इत्यथः ॥

[भाष्यदर्शितकालग्रहणौचित्यम् उच्चैस्त्वादिव्यवस्था च]

नासमासे प्रैषे—समाप्तायां प्रार्थनाया अनुज्ञान युक्तम् ।

प्रणवाद्युच्चैः—याजुर्वेदिकत्वात् प्रणवात्पूर्व उपांशु । पर-
प्रत्यायनार्थत्वात् प्रणवादिः प्रसव उच्चैः । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति-
त्युक्तेऽपि न केवल प्रणवमात्र प्रसव । ओमित्युक्त्यानि शङ्खसतीतिवत्
प्रसवावयवत्वात्प्रणवस्य ॥

यज्ञेषु चै—(सरणात्) वचनात्—प्रसवोऽनुज्ञानम् ॥

१ प्रमादप्रायश्चित्तमेतत् (रु) २ न वर्तमानकालो विवक्षित आमन्त्रणमध्येऽ-
नुज्ञानुपपत्ते (रु) ३ अनुज्ञानाति । उपाञ्जुजपमुक्त्वा उच्चै प्रसव । स च प्रणवादि (रु)
४ स्मरणात्—I क. स्मरणाच्च—II. ख. ग. घ.

(सू.) सर्वेषामन्त्रणेष्वेवं प्रसव^१स्तेन कर्मणा यस्मिन्ना-
मन्त्रयते ॥ २ ॥ १० ॥ ६५५ ॥

(भा) यस्मिन् कर्मण्यामङ्गयतेऽध्वर्युः प्रणेष्यामि प्रोक्षिष्यामि परिग्रही-
ष्यामीत्येतेषु प्रतिवचनं प्रणय प्रोक्ष परिगृहणानुबूद्धाश्रावय । प्रणवा-
दीन्येतानि सर्वाणि ॥

(सू.) प्रोक्ष यज्ञमिति हविष इच्छावाहिषश्च प्रोक्षेत्^२ वृह-
स्पते परिगृहण वेदिं स्वगावो देवास्सदनानि
सन्तु । तस्यां वार्हिः प्रथता^३ साध्वन्तरहिःस्ता^४ नः
पृथिवी देव्यस्त्वत्युत्तरस्मिन् परिग्राहे । प्रजा-
पतेऽनुबूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम्
वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेषु
मां मनुष्येष्विति^५ प्रवरे ॥ ३ ॥ ११ ॥ ६५६ ॥

(सू.) देवता वर्धयत्वमिति सर्वत्रानुषजति ॥ ४ ॥
॥ १२ ॥ ६५७ ॥

(सू.) मित्रस्य त्वा चक्षुषा ग्रेक्ष इति प्राशीत्रमवदीय-
मानं^६ ग्रेक्षते ॥ ५ ॥ १३ ॥ ६५८ ॥

[प्रसवप्रतिवचनयोः प्रणवादित्वे मानम्]

(घृ) प्रणवा—सर्वाणि—ओमिति ब्रह्मा प्रसौतीत्युक्त्वात् ॥

^१ स्तेन तेन-क ख यत्र यत्र कर्मणि ऐनाध्वर्युरामन्त्रयते ब्रह्मन्
प्रोक्षिष्यामीत्यादिभिर्निंगदै तत्रतत्रामन्त्रितेनैव तेन तेनाभिमन्त्रणविषेण प्रोक्षणा-
दिना कर्मणा विशिष्ट प्रसव कार्य^२ प्रोक्षे इति रुददत्तवृत्तौ मुद्रिताया पाठ
^३ ण—ख^४ एतेषु कर्मसु आमन्त्रित एतान् मन्त्रान् जपित्वा प्रसौति
'सामिधेनीरनुवक्ष्याच्चिति होतारमितिशेष । स यत्र ब्रूयात् सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति
तदा प्रजापतेऽनुबूहीति प्रसोति (रु)^५ ग्रेक्षणे सङ्कृदेव मन्त्र हविर्गणेऽप्यकरण-
त्वात् अव्यवायाच्च । यथा पञ्चाणे मनोता । (रु)

• [प्राशित्रप्रेक्षणमन्त्रे तन्त्रता तद्देतुपक्षान्तराणि]

(भा) अवदयिमानस्य प्रेक्षण प्राशित्रस्य । ^१बहुष्वपि सकृदेव मन्त्रः कालभेदात् प्राजापत्येषु मनोतावदकरणत्वात् । केचिदावृत्तिर्विशेषवचनात् ॥

(सू) ऋतस्य पथा पर्येहीति ^२परिहियमाणं सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपद्यामीत्याहियमाणम् ॥६॥१४॥
॥ ६५९ ॥

(भा) परिहियमाणमग्रेणाहवनीयम् । आहियमाणमात्मसमीपम् ॥

(सू) ^३ सावित्रेण प्रतिगृह्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य तृणानि प्रागदण्डं सादयित्वाऽद्वयेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाङ्गुष्ठे^४नोपमध्यमया चाऽङ्गुल्याऽदायाऽग्रेस्त्वाऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्यो-

[प्राशित्रप्रेक्षणे मन्त्रसकृत्ये सद्वृष्टान्तोपपत्तिः:]

(वृ) अवदीयमानस्य—दकरणत्वादिति—यथा प्राजापत्यादिपशु-गणेषु अभ्यार्वते मनोता तत्र वेति क्रियमाणानुवादित्वात्कालभेदाभावात्तन्त्रत्वमुक्त तद्वदस्यापि क्रियमाणानुवादित्वादकालभेदात्तन्त्रता ॥

[प्राशित्रप्रेक्षणमन्त्रावृत्तिपक्षाशयः:]

केचिदावृत्तिः विशेषवचनात्—प्रतिद्रव्यमवदानकालभेदात्तदानीमेव वक्तव्यमिति विशेषवचनात् ॥

^१ बहुदेवतेष्वपि—ग.

^२ अग्रेणाहवनीयमाहियमाण आसन्नं हियमाण

प्रतीक्षित इति शेष (रु)

^३ सावित्र प्रतिगृह्णामीत्यन्त प्रतिग्रहे, तथैव

ब्राह्मणे पाठात् । आदाने तु आदद इत्यन्त । तथा दर्शितत्वात् (रु)

^४ उपमध्यमा अनामिका

(सू) दरेण वृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे साद्यामी-
त्यसं^१म्लेन्त्याऽपिगिरति ॥ ७ ॥ १५ ॥ ६६० ॥

एकोनविंशी खण्डिका

(भा) सावित्र प्रतिगृहाम्यन्तः । आदद इति द्वितीय । ^३ एवमनयो-
रन्यत्रापि पाठात् । असम्लेन्त्य—असस्पर्शयन् दन्तोष्टाभ्याम् ॥

(सू) या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदः शमयन्तु स्वाहा-
कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ साहेत्याङ्गिरभ्यव^४नीया-
चम्य घसीना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः
सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे साद्यामीति नाभिदेश-
मभिमृशति ॥ १ ॥ १६ ॥ ६६१ ॥

[अभ्यवनयनमच्चोच्चारणव्यवस्थात्तद्वत्]

(भा) अभ्यवनयनम्—^५ अन्तर्नियन प्राशित्रस्याङ्गिर्ददयदेशे । उच्छिष्ठे-
नैव उत्तरत्राचमनविधानात् ॥

(सू) वाच्च आसन्निति ^६यथालिङ्गमज्ञानि ॥ २ ॥
॥ १७ ॥ ६६२ ॥

(बृ) उच्छिष्ठेनैव—मच्चोच्चारणम् ॥

^१ म्लत्याऽपि—क ख असम्लेत्य प्राशित्र दन्तैरनभिमृश्य । (रु) ^२ अपि-
गिरति—निगिरति (रु) ^३ एवमन्तयोस्तयोरन्य (मु रा) I एवमन्तयोरन्य-
क घ II एवमच्चयोरन्य ख ग. III ^४ नीयमाचम्य—ख उच्छिष्ठ
एवाङ्गि प्राशित्र अभ्यवनीय—आन्त नीत्वा तत आचामात (रु) ^५ अन्तर्नियनम्—
—ग I. अन्तर्नियनम् (मु पु) II ^६ अत्र, ‘मच्चो याङ्गिर्वर्तते तल्लिङ्गेन
मच्चेणाङ्गानि स्पृशति’ इत्यधिकम् (मु रा)

(सू) ^१ अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि।३॥१८॥६६३॥

(सू) प्रक्षाल्य प्राशित्रं पूरयित्वा दिशो जिन्वेति पराचीनं ^२ निनयति ॥४॥ १९ ॥ ६६४ ॥

[निनयने विशेषः]

(भा) पराचीनमनिवर्तयन् मुखेन पुरस्ता^३न्नयति ॥

(सू) मां जिन्वेत्यभ्यात्मम् ॥५॥ २०॥ ६६५॥

[अभ्यात्मनिनयनप्रकारः]

(भा) मा जिन्वेति ^४ पुनर्गृहीत्वा शेषमित्यव^५चनात् । अभ्यात्मम्-आत्मन उपरि ॥

(सू) यत्रास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिगृह्य ^६ नासऽस्थिते भक्षयति ॥६॥ २१॥ ६६६॥

[ब्रह्मभागभक्षणकालः तत्प्रमाणं च]

(भा) संस्थिते भक्षणमाध्वर्यवे । सन्तिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ इति तत्रोक्तत्वात् ॥

[अभ्यात्मपदार्थः]

(वृ) आत्मन उपरि—हृदयदेशाभिमुखम् ॥

[भक्षणकाललाभः भाष्याभितार्थविशेषश्च]

संस्थिते भक्षणमाध्वर्यवे—खण्डसंस्थास्वपि न ब्राह्मणतर्पणान्ते॥

सन्तिष्ठेते—तत्रोक्तत्वात्—आध्वर्यवसमाप्तावृक्तत्वात् ।

^७ तेन सह विकल्पनात् । सस्थान्तराणां च तस्य चर्त्विञ्चात्र-व्यापारसमाप्तिपरत्वात् निष्कर्मणात्पूर्वं प्राशनम् वचनात् ॥

^१ इत्यरिष्टा-क. विश्वशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् अवशिष्टविश्वाङ्गाभिधायीत्यर्थ.

(रु). ^२ पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति (रु) ^३ निनयति-घ ^४ पुनरपो

गृहीत्वा ^५ अपर पूरयित्वेति कल्पान्तरवचनाच्च इति हेत्वन्तरमप्युक्तम् (रु)

^६ न कपालविमोचनात्पूर्वम्, तत्र सस्थावचनात् (रु) ^७ एतदादि वचना-

दित्यन्तो ग्रन्थ क-पुस्तके न दृश्यते.

(सू) ^१ ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा माहि-
सीरहुतो महा॒ शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्न-
मभिमृशति ॥ ७ ॥ २२ ॥ ६६७॥

[अभिमर्शनप्रैषयोः कर्ता]

(भा) अभिमृष्टेऽन्वाहार्ये ब्रह्मणा यजमानेन च पैषोऽध्वर्युणोच्यते ।

(सू) ^२ ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरे-
तत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा
स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाद्यों
प्रतिष्ठेति प्रसौति ॥ ८ ॥ २३ ॥ ६६८ ॥

(सू) ^३ भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति
यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमन्त्रयेत
॥ ९ ॥ २४ ॥ ६६९ ॥

[भिन्नाभिमन्त्रणे चिङ्गेषः]

(भा) मृन्मये भिन्नेऽभिमन्त्रणं समुच्चीयते ॥

(सू) ^४ ब्रह्मभागं प्राद्यायाडग्निर्जातवेदाः प्रणो यक्ष्य-
भिवस्यो अस्मान् सन्वस्सूज सुमत्या वाजवत्येत्या-

[भाष्योक्तसमुच्चयविवरणम्]

(शृ) मृन्मये—च्चीयते—मैत्रैव्येऽप्युभाभ्यां प्रयोक्तव्यम् ।

^१ विकृतिषु दक्षिणानेकत्वे ब्रह्माण ब्रह्मण स्य इत्यादि यथार्थमूळे द्रष्टव्य

(रु) ^२ प्रसवस्य इह पुनर्वचन ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति बहुवचनेनाभिर्यत
प्रतिष्ठेयेकवचनेन प्रसव पूर्वजपस्य वर्धयत्वामित्यनुषङ्गलोपश्च यथा स्यातामित्येव-
मर्थम्, अन्यथा हि विपरीत प्रयोगो भवेत् (रु). ^३ अनेनाभिमन्त्रितं अनेनैवापोऽ-
भ्यवहरत्यच्चर्यु अप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थं (रु) ^४ कपालविमोचनान्ते दिवो भागोऽ-
सीति ब्रह्मभाग प्राद्य आचम्य अयाडग्निरित्यृच्चं प्रणो यक्षीति यजुषाऽपि उपस्थाय
येन मार्गेण प्रविष्ट तेन मार्गेण प्रतिनिष्कामति (रु)

350 श्रीरामाभिचिद्रूतिसहितधूर्तस्वामिभाष्यभूषिते [खं २०, सू ११

(स्म.) हवनीयमुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ॥ १० ॥
॥ २५ ॥ ६७० ॥

[उपस्थानमन्त्रयोरपेक्षितरूपमेदः]

(भा) अयाऽमिर्जातवेदा इत्यक् । प्रणो यक्ष्यभिवस्य इति यजुः ।
[कच्चित्तन्त्रम्]

वरुणप्रधासेषु तत्रेणोपस्थान १ विभवात् ॥

(सू) २ एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं
ब्रह्मत्वम् ॥ ११ ॥ २६ ॥ ६७१ ॥

विशी खण्डिका

[एवं विहितत्वोक्तिभावः पक्षान्तर च]

(भा) इष्टिपशुबन्धानामन्यत्रापि यदुक्त ब्रह्मत्वं यथा सव्यावृत्तौ ब्रह्म-
यजमाना ३विति । तस्याकरणेऽपि न दोष एव विहितमिति वचनात् ।

[भाष्यदर्शिततन्त्रहेतुविवरणम्]

(वृ) वरुणप्र-सम्भवात्—विहारद्वयाहवनीययोरनुहेनाऽहवनीय-
भेदात् ॥

[एवं विहितत्वोक्तेः प्रयोजनाविवरणम्]

इष्टिपशु-नाविति—आश्वलायनेन ।

तस्याक-चनात्—४ नियमावगते । यत्त्वाध्वर्यवकाण्डे
उपादिष्टमिष्टिपशुबन्धेषु तस्याप्यकरणं नियमप्रयोजनम् ॥

१ सम्भवात् (सु रा). २ यदेव विहित दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वम् । इदमेव
सर्वेषीना पशुबन्धादीना च ब्रह्मत्वमित्यर्थ (रु) ३विति यदुक्त तस्या (सु रा)
४ तज्जियमावगते (सु रा)

(भा) केचिदाहु.—^१ इष्टिपशुबन्धानां तु यदविकमपेक्षित तत्त्रैव
विहितमिति । ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेश ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये तृतीयप्रश्ने षष्ठ पटल ॥

इति तृतीय प्रश्न

इडामेके, अभिधार्येंडा, वाग्यता, दक्षिणसङ्घय, औपभृतम्,
अक्तम्, न्यञ्चम्, आज्यलेपान्, देवाना, फलीकरणहोमम्, यथेतम्,
आज्ञातम्, अयाट्, यद्यमिचरेत्, सम्थाप्य, स इन्द्राय, यावत्यः
ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा, प्रणय, या विंशतिः ॥

इडामेक औपभृतमाज्यलेपान् यथेत सम्थाप्य ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा षट् ॥

[पक्षान्तरस्याशयः]

(बृ) केचिदाहु—विहितमिति—अस्यार्थ—इष्टिपशुबन्धाना दर्श-
पूर्णमासप्रकृतित्वादेव सिद्धे एव विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्व-
मित्यविकं ^२ वचनं मत्वाऽतिदेशपरता सूत्रस्य ^३ व्यावर्त्याधिकोक्ते-
समुच्चयसूत्रार्थं इति ॥

[उपदेशपक्षाशयः]

ब्रह्मत्वं प्रकरण इत्युपदेश इति—ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्येतावति
वक्तव्ये ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोरिति वचनात् दर्शपूर्णमासप्रकरणे
ब्रह्मपटलस्याज्ञानम् हौत्रप्रवरादिवत्परमिषायाम् । अतस्सर्वसाधारण्य-
प्राप्ताविष्टिपशुबन्धानां विहितमित्युच्यते इत्युपदेशः ॥

इति श्राकौशिकेन रामाग्रन्थिता कृताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तृतीयप्रश्ने षष्ठ पटल
समाप्तस्तृतीय प्रश्न ।

^१ अय ग्रन्थ ग.—उस्तके न दृश्यते ^२ वचन त्वादेशग्रसूत्रव्याख्या-
त्याऽधिकोक्तसमुच्चयार्थमिति (मु रा) ^३ व्याकृतावधिकोक्ते समुच्चयसूत्रार्थं इति-
क व्यावर्त्याधिकोक्ते समुच्चयसूत्रार्थं इति—स्त. ग.

अथ तुरीयः प्रश्नः।

(सू.) याजमानं व्याख्यास्यामः^१ ॥ १ ॥ १ ॥ ६७२ ॥

(भा) यजमानस्य कर्म याजमानम् ॥

(सू.) यजमानस्य ब्रह्मचर्यं^२ दक्षिणादानं^३ द्रव्यप्रकल्पनं
कामानां कामनम्^४ ॥ २ ॥ २ ॥ ६७३ ॥

[द्वितीययजमानशब्दफलम्]

(भा) पुनर्यजमानग्रहणादयजतो मा भूवन्निमे धर्मा इति ॥

अथ तुरीयः प्रश्नः।

[अयजत इति भाष्यभावः]

(वृ.)^५ पुनर्यजमान-धर्मा इति—यजमानस्य ब्रह्मचर्यमिति पुनर्य-
जमानग्रहणात् प्रकान्तयागस्यैते ब्रह्मचर्यादयो धर्मा इति ॥

^१ तत्प्रसङ्गात् क्वचित्पल्लीकर्मापि । यजमानयोर्वा कर्म याजमानम् । उपहूर्त्यं
यजमानेत्यादौ पल्लामपि यजमानव्यपेदशोपलभ्मात् (रु) ^२ ऋत्विक्पारिक्रियं
(रु) ^३ द्रव्यकल्पनम्-क ^४ ब्रह्मचर्यादिचतुष्टय अविशेषेण चेदितमपि सर्वत्र
यजमानस्यैव भवति न त्विजाम् । वचनाहत्विजामपि भवति , यथा यदि कामयेता-
धर्युरित्यादि । तथा च यावदुक्तमेव कर्म पल्लास्सर्वत्रैति न्यायविद । यावदुक्त पल्ला
कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपश्चेति सत्याषाढ । भरद्वाजस्तु आत्मसस्कारा वपनवर्जं
पल्ला इति (रु) ^६ अत्र,—व्याख्यास्याम् प्रतिपादयिष्याम इत्यधिकं
(मु. रा).

[द्वितीयं प्रयोजनम्]

(भा) यजमानाया वा अवचनात् ॥

[तृतीयं प्रयोजनम्]

नियमा ब्रह्मचर्यादयो य एतस्मिन् प्रकरण उच्यन्ते ते यजमान-
स्यैव भवन्ति । आध्वर्यवो वेद इति समाख्यानादध्वर्योः प्राप्ताः ।
यजमानस्यैव भवन्ति नाध्वर्योः । लोके फलसयुक्तस्यैवोपवासादीनि ।

[तृतीयप्रयोजने औचित्यं शाखान्तरसमानन्यायता च]

अन्यस्मिन्नपि वेदे नियमा यजमानस्यैव ॥

[भाष्योक्तद्वितीयप्रयोजनोपपत्तिः]

(बृ) यजमा—चनात्^१ अथवा पक्षया यावदुक्तधर्मत्वात् ब्रह्मचर्या-
दीनामविधानान्विवृतत्वात् पुरुषस्यैव नियमा इत्येवमर्थं वा पुनर्वचनम् ।
ननु यजमानस्य ब्रह्मचर्ये कथ पक्षयास्तदभावः^२ ब्रत्येऽहनि स्त्रीगमन-
निमित्ता ब्रातपती यजमानस्यैव यथा स्यादिति चेत् ; न , तस्या अपि
सहाधिकारादविशेषः । उच्यते,—यदा त्वनपत्या पक्षयृतुम्भाता तदा
^२ देवरेण तन्निमित्ता ब्रातपतीति ॥

[भाष्ययोजना]

नियमा—भवन्ति—यद्यपि ,—

आध्वर्यवो—प्राप्तः—तथाऽपि ;—

यजमा—ध्वर्योः—इत्येवमर्थं पुनर्वचनम् ।

[तृतीयप्रयोजने औचित्यविवरणम्]

लोके—दीनीति—फलार्थिन् फलसिद्धये योग्यत्वाय ब्रह्मचर्या-
दिनियमा ॥

[शाखान्तरसमानन्यायोपपादनम्]

अन्यस्मिन्नपि—स्यैव—ऋक्सामवेदयोरप्युक्ता । फलार्थित्वा-
हतावुपेयादेव । यस्य ब्रत्येऽहन्निति प्रकृत्य यदा त्रिरात्रीणा स्यादचैनामु-
पहयेतेति तस्मिन्नेव काले विधानात् ॥

^१ अथ पक्षया (सु. रा)

^२ देवरवणेन—घ.

[क्रचिद्विजोऽपि नियमः]

(भा) वचनाद्विजामपि । योऽस्याभिमाधास्यन् स्यादित्यादि ॥

[दक्षिणादानकामने यजमानधर्मः क्रचिदन्यस्यापि]

तथा दक्षिणादानादीनि फलसंयुक्तानि । वचनाद्विजामपि भवन्ति, अनड्डान् होत्रा देय इति । यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमिति च ॥

(सू.) ^१ प्रत्यगाशिषो ^२ मन्त्रान् जपत्यकरणानुपतिष्ठते-
नु^३मन्त्रयते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६७४ ॥

(बृ) वचनाद्विजामपि-दित्यादि ;—नियमां ॥

[दक्षिणादानस्य यजमानधर्मत्वोपपत्तिः]

तथा-क्तानि—सुवर्गाय वा एतानि लोकाय द्वयन्ते इत्यादिना दक्षिणादानस्य फलसयोगश्रवणात् । तथा यस्यैव विदुषोऽन्वाहार्य आहियते साक्षादेव प्रजापतिमृद्घातीत्यादिना फलसयोगश्रवणात् । किञ्च स्वत्यागरूपत्वाच्च यजमानस्यैव ॥

वचनाद्विजामपि-देय इति ;—कामानां कामन यजमानस्य ।
वचनाद्विजाम् ^४ ॥

¹ वेदस्याध्वर्यवसमाख्यया सर्वेषां मञ्चाणामाध्वर्यवत्वे प्राप्त उच्यते,—ये आत्माशीरभिवादिन आध्वर्यवे कर्मणि करणतया नियुक्ता मञ्चा तान् जपति तैस्पतिष्ठते तैरुमच्छयते वा यजमान् । न त्वच्छ्र्युः, आशासितुगामिफलत्वादात्माशिषां स्वाम्य-र्थत्वाच्च सर्वकर्मफलानाम् । अत सामर्थ्येन समाख्या बाध्यत इति भाव । जैमिनिनाप्युक्तम् (३-८-१५) । करणमञ्चास्तु प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवा एव ममाम इत्यादय । तेष्वप्याशीर्यजमानार्था । अस्मच्छब्दो भास्त्र । जपादीना विषयविभागं दर्शयिष्यति अन्वाधीयमाने जपतीत्यादि । यत्र न दर्शयति तत्र योग्यतयैव व्यवस्था । प्रवरे प्रतियमाणे इत्यादौ जप । स्व आयतने भनीषया इत्यादाष्टुपस्थानम् अनुमञ्चणं वा । वेदि संमृज्यमानानामित्यादावनुमञ्चणम् । प्रायिकं चैतत् जपादिक्रियान्तराणामपि प्रदर्शनात् पुरोडाशमूर्मशतीत्यादि (रु) ^२प्रत्यगाशिषा—ख. ^३मञ्चयते वा—ख. ^४ द्रव्यप्रकल्पन, यज्ञसाधनद्रव्याणीध्माबहिरादीनि । तेषामुपकल्पनं विहारदेशे स्थापनम् इत्यविकम् (सु. रा).

[प्रत्यगाशीर्मन्त्राणां प्रमाणानपेक्षं याजमानत्वम्]

(भा) प्रत्यगाशिष आत्मगामिन. अस्मद्गाचिन उत्तमपुरुषवाचिनश्च । तेषामाशीर्वतामन्तरेणापि वचन याजमानत्वम् । यथा धृष्ट्यादीनामभिमन्त्रणम् ॥

[अकरणोदाहरणम्]

गर्गत्रिरात्रे जपोपस्थानाऽनुमन्त्रणादयो ये दूरस्था क्रियाया. ते न

[कचित्प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवा:]

करणाः । ये सञ्चिपत्योपकुर्वन्ति ते प्रत्यगाशिषोऽप्याध्वर्यवा एव ।
२ यथाऽमशुप्समिन्धनमन्वाधाने ॥

[प्रमाणानपेक्षत्वे हेतुः]

(बृ) प्रत्यगाशिषः—याजमानत्वम्—फलाशासनस्य यजमान-
थत्वात् ॥

[अकरणमन्त्राः]

गर्गत्रिरात्रे—अकरणाः—त्वमभे सहस्रमानयेत्यादिना ।

[प्रत्यगाशिष इत्यादिसूत्रार्थः]

जपोप—अकरणा हति—प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणाऽनु-
पतिष्ठते ऽनुमन्त्रयत इत्यस्यायमर्थः;—प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्य-
करणान् प्रत्यगाशिषो^३ जपति तादृशैरूपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयते च ।^४ दूरस्थाः
क्रियायाः हति क्रियानभिधायिन. कारकाभिधायिनश्च । तेषां मन्त्राणां
याजमानत्वं प्रत्यगाशिषाम् ॥

[आध्वर्यवत्त्वे हेतुः]

ये सञ्चिपत्योपर्यवा एव—करणमन्त्राणां क्रियाकर्त्रैव
प्रयोज्यत्वात् ॥

[आध्वर्यवप्रत्यगाशीर्मन्त्राः]

यथाऽन्युधाने—ममाभे वर्च इत्यादीनाम् ।

¹ स्थानाभिमन्त्रणाऽनुमन्त्रणादयो—ट २ यथाऽनुप्सामिन्धन—ग. ३ जपति

अनादेसे उपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयते च (मु. रा). ४ दूरस्थानक्रियाया—ख. ग.

[जपोपस्थानानुमन्त्रणानां व्यवस्थापकम्]

(भा) यत्र सप्तम्या निर्देशस्तत्र जपः, यथा होतप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च प्रत्रियमाण इति । यत्र ^१ तु द्वितीया तत्रोपस्थानमनुमन्त्रण वा । पुनर्वचन नियमार्थम् ॥

(सू.) ^२ पर्वणि च केशश्मशु वापयते ॥४॥४॥६७५॥

[वपनविधेनियमकता तत्कलं च शब्दार्थम्]

(भा) अर्थप्राप्त्वाद्वपनस्य यदि विद्यतेऽन्यस्मिन् काले नियम्यते । अत

[भाष्यदर्शितनियमोदाहरणम्]

(बृ) यत्र तु—ण—वा—नियमार्थम्— यथाऽग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तत्रोपस्थानमेव । अनुमन्त्रणमिति नियमार्थः पुनरूपदेशः ॥

[कालमात्रनियमविधित्वं यदिशब्दभावश्च]

अर्थप्राप्त—नियम्यते—पर्वणि च केशश्मशु वापयते इत्यर्थतः प्रवृत्तस्य वपनस्य कालविधिपरत्वाद्वचनस्य अर्थान्तराभावादिच्छाप्राप्तस्य वपनस्य कालमात्रनियमविधिः । उत्तरत्राऽप्यल्पश इति वचनात् यदि वर्षिष्ठाः केशा विद्यन्ते इच्छा च विद्यते ततोऽस्मिन् काले नियमः । नैमित्तिकभेदेन छेदनमेदनादिना प्रयुक्तानां ^३ होमयागादीनां तत्त्विमित्तयुक्तकर्माङ्गत्ववत् इच्छायां केशभूयस्त्वे च क्रियमाणस्य कादा-

^१ द्वितीयया—क ख. ग ^२ ऐच्छिकत्वाद्वपनस्य पर्वणि पाक्षिकं सत् नियम्यते वापयत एव पर्वणीति । तेनार्पणप्यनियम । तत्र पितृयज्ञवदनङ्गं स्वकालविधानात्, तेन अकरणेऽपि दर्शपूर्णमासयो कार्यं त्रिशतं वर्षाणि वा जीर्णो वा विरमेदित्यादिकल्पेषु । कर्माङ्गं वा वपनम्, मृता वा ऐतेयादलिङ्गात् । तदाऽपि पर्व-प्रहणात् पथिकृन्मुखाया प्रकृतौ विकृतिषु चार्पवकालासु नेष्यते यथा नैमित्तिकेषिषु । केशश्मशुप्रहणात् लोमवपनमैच्छिक वेदितव्यम् (ह) ^३ सोमयागादीनां (सु. रा)

(भा) इष्टिवहुत्वे पुनः पुनर्न क्रियते । चशब्देनान्यत्रास्य प्रतिषेषोऽनु-
मीयते ॥

(सू) अप्यल्पशो^१ लोमानि वापयत इति वाजसने-
यकम् ॥५॥५॥६७६॥

(भा) अप्यल्पश.—अल्पान्यपि लोमानि असमर्थान्यपि इमशूणि ॥

(वृ) चित्काङ्गता । इच्छायां सत्या नैमित्तिकत्वाद्वश्य कर्तव्यमेव ।
अनिच्छाया च केशभूयस्त्वे नियतम् । मृता वा एषा त्वग्मेध्या
यत्केशशमश्च मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति
पुरुषसस्कारद्वारेणाङ्गत्वात् । मृता वा एषा त्वगितिलिङ्गात्^२ नस्स-
भूयस्त्ववद्रोमोद्दमो भूयस्त्वमपि न सहते ॥

[चशब्दार्थविवरणम्, यज्ञाङ्गत्वादिपक्षाः सूत्रे नखोपलक्षणं च]

चशब्देन—नुमीयते—अपर्व^३काले च कर्मण्यप्रवृत्तेऽपीच्छायां
सत्यां कुर्यादिति । केचित्पकरणादेव कर्माङ्गत्वे^४ पर्वग्रहणात्कर्मणोऽ-
नङ्गमिति । अन्ये त्वर्पकालेऽपि दर्शपूर्णं मासप्रवृत्तौ कर्तव्यमित्याहुः
यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति लिङ्गात् । केशवस्वामिमते तु लोमनखवपन-
प्राप्त्यर्थश्चकार इति । स्वमते केशशमशुग्रहणं समानदेशस्य नखस्यापि
प्रदर्शनम् ॥

[सूत्रे लोमग्रहणस्योपलक्षणता सूत्रार्थश्च]

आप्यल्पशो—इमशूणि—लोमग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ; अस्यार्थः—

^१ लोमानि तनुरुद्धाणि तान्यल्पान्यपि वापयितव्यानि केशशमशुकल्पं सत् उपेक्ष्य-
ताम् । प्रकृतमेव वा नस्त्रु लोमशब्देन विवक्षितम्, लोर्मवशेषत्वाच्छमशुण । अल्प-
मपि नस्त्रु वापयत एव । केशास्तु अल्पे सन्तो नोप्येरन् (रु) । ^२ नखवदचित्भागो-
द्वमोरोमाणा भूयस्त्वम्—घ. नखवेत्वरभागोद्वमरोम्णा भूयस्त्वम् (मु रा)
^३ कालेऽपि च—घ. कर्मप्रवृत्तोऽपि—क. ^४ “ज्ञत्वेर्पर्वक—ख. ग ज्ञत्वे सिद्धे
पर्व—क. ^५ पूर्व—ख. ग ?

(सू.) विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति

^१ यक्ष्यमाणोऽप उपस्थृशति ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६७७ ॥

[वपनस्यैच्छिकत्वम् ; वपनोत्तरं स्नानम् । यक्ष्यमाणपदभावश्च]

(भा) यक्ष्य इत्युक्ता कामो वपनम् । स्नानाऽपामुपस्पर्शनम् यक्ष्य-
माण इति वचनात् । अतः ^२ अमावास्यायामपि पुनः, कालभेदात् ॥

(सू.) तदिदं सर्वं यज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ॥ ७ ॥ ७ ॥
॥ ६७८ ॥

(वृ) ^३ अल्पशः केशान् वापयते अल्पशो लोमानि वापयेत् अपिशब्द-
श्मश्रुग्रहणार्थः इति सूत्रयोजनेति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपौर्णमासमेव
वपन न दर्शे । अधिकारिसस्कारत्वात् एकत्वाच्चाधिकारस्य ॥

[कामशब्दफलम्]

यक्ष्ये—पनम्—काम इत्यधिकारः सङ्कल्पप्रदर्शनार्थः ।

[उपस्पर्शनकालप्रदर्शनाशयः]

स्नानम्—वपनोत्तरकालमुपस्पर्शनविधानात् । यदा सङ्क-
ल्पात्मागेवापामुपस्पर्शनं ततः पूर्वमेव वपनम् ॥

यक्ष्यमाण इति वचनात् — यक्ष्य इति ^४ सङ्कल्पात्यवधाना-
वगते ।

[आवृत्तिहेतुः]

अतः—भेदात्—प्रयोगभेदात् प्रयोगे ^५ थोपस्पर्शनमावर्तते ॥

^१ यक्ष्यमाणः — यष्टुं कृतसङ्कल्प सङ्कल्पश्च मनसोऽसाधारणव्यापारत्वा-
न्मानस । वाचिकोपीत्यपरम् ‘यो यक्ष्य इत्युक्ता न यजते इति लिङ्गात् । मनसा
त्रिसङ्कल्पयति वाचा त्रिसूचैरिति बोधायन । क्रतुकाम कामयितव्य । कामना
प्रकाराश्वोक्ता बोधायनेन । सन्तमपि कामं वर्जयन् परदेवता पित्रीषेत् दर्शेन यक्ष्य
इत्येवमादिरेख युक्तसङ्कल्प (रु) ^२ वचनात् । अमा—ङ्ग ^३ यजति चोदितेष्विष्टि-
पश्चुसोमेषु । अतश्च दर्शिहेमेषु न भवति (रु), ^४ सङ्कल्प्यात्यव—क, ^५ गार्थ
भपामुप—घ,

[एतदुपस्पर्शनवत्तया संग्राहकर्मणि उपदेशमतं मानं च]

(भा) एवमिष्टिविकारेष्वपि भवति । सर्वयज्ञा दर्विहोमैस्सह । उपदेशो
यज्ञक्रतुसयुक्तेष्वेव । बाह्यणे तथा वचनात् ॥

[अग्निहोत्रेनोपस्पर्शनम्]

न त्वेवाग्निहोत्रे, तत्र होमे पुनर्विधानात् ॥

[यक्ष्यमाणत्वकृतोपस्पर्शनकालः]

यज्ञक्रतुषु यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति पुरस्तात्प्रणयनस्येष्टि विकारे-
ष्वपामुपस्पर्शनम् ॥

[पश्वादिष्वूपस्पर्शने कालः]

(बृ) एवमिष्टि—भवति—पश्वा^१दिषु यदा सङ्कल्पादूर्ध्वमुपस्पर्शन
तदा यक्ष्यमाणशब्दस्य प्रथमपदार्थो^२रिप्सुपरत्वात् प्रणयनस्य प्रथम-
पदार्थत्वात्प्रशावाहवनीयप्रणयनात्पूर्वमुपस्पर्शनम् ॥

[दर्विहोमसाधारण्येनोपस्पर्शनप्रापकस्]

सर्वयज्ञादर्विहोमैस्सह—यक्ष्यमाणोऽप्य उपस्पृशतीति विधाय
तदिदं सर्वयज्ञेष्विति पुनर्वचनात् ॥

उपदेशो—वचनात्—अशो आहुः सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति ।

[अग्निहोत्रे तदभावोपपादनम्]

न त्वेवाग्निहोत्रे—आरभे दर्विहोमेषु प्रासिपक्षेऽपि ।

तत्र होमे पुनर्विधानात्—होष्यन्नप उपस्पृश्य पालाशी
समिधं हुत्वाऽप्य उपस्पृश्य ^३न्तर्वेदीत्युत्कर्षपकर्षविधानात् नोपक्रमोप-
संहारयो । अत एवाग्निहोत्रेऽपि तयोर्याजमानत्वम् ॥

[पुरस्तात्प्रणयनादुपस्पर्शने हेतोरूपपादनम्]

यज्ञक्रतुषु—स्पर्शनम्—अस्यार्थ—^४ सङ्कल्पाचरकालमपामुप-
स्पर्शनं^५पक्षे साङ्गं^६ प्रधानं प्रति यक्ष्यमाणत्वापाये केवलं प्रधानं
प्रति यक्ष्यमाणत्वस्याश्रयितव्यत्वादवदानात्प्रागुपस्पर्शने प्राप्ते प्रणयनात्पूर्व-

^१ अश्वादिषु ^२—ख. ग ^३ यत्प्रारिप्सु—ख. ग. ^४ न्तर्वेदीत्युत्कर्ष—ख. ग.

^५ संकल्पात्परकालम्—घ. ^६ शर्नकाले साङ्गम्—ट

(भा) सोमेष्ठिषु ॥

(सू.) ^१ अग्निं गृज्ञामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारो-
हति सूर्यमहे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुचमङ-
इश्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वस्त्रन् रुद्रानादि-
त्यानिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृज्ञामि स्व
आयतने मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टा-
स्तान् देवान् परिगृज्ञामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह
तानावहतु पौर्णमासं हविरिदमेषां मायि आमा-
वास्यं हविरिदमेषां मयीति यथालिङ्गमाहवनीयेऽ-
न्वाधीयमाने जपति ॥८॥८॥६७९॥

(सू.) अन्तराग्नी पश्वो देवसं सदमागमन् । तान्
पूर्वः परिगृज्ञामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्त-
राग्नी तिष्ठन् जपति ॥९॥९॥६८०॥

(सू.) इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभि-
संवसानाः । ताः पूर्वः परिगृज्ञामि स्व आयतने
मनीषया । इह पश्वो विश्वरूपा रमन्तामग्निं
गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः परिगृज्ञामि

(बृ) कर्तव्यमित्युपस्पर्शनोत्तरकालमन्वाधानजपविधानादुपस्पर्शनोत्तरकाल
मेव प्रणयनम् ॥

सोमेष्ठिषु—सोमार्थस्य प्रसङ्गः ॥

^१ सयस्कालाया पौर्णमास्या आद्या लुप्यते श्वोयज्ञायेत्यादिलिङ्गविरोधात् । यदा
तु अल्पापि पञ्चदशी स्यात् तदा न लोपस्तृतीयस्या । विकृतिषु तु यथार्थमूहस्सवत्र
तथा नामवतीविष्ठिषु तत्तज्ञान्ना उपलक्षणं कर्मण । अनामकास्तु सामान्यनान्ना
उपलक्षणीया यथेष्ट इविरिति (८).

(सू.) स्व आयतने मनीषयेति गार्हपत्यम् ॥ १० ॥
 ॥ १० ॥ ६८१ ॥
 ॥ प्रथमा खण्डिका ॥

[सूत्रोक्तजपस्य कचिद्गोपः]

(भा) सद्यस्कालायां पौर्णमास्याभास्मि गृह्णामीत्यृचो लोपः ।
 [अलोपपक्षे सम्भवी ऊहः]
 यदि तु परिपाठः ; अद्य यज्ञायेत्युच्येत ॥

[भाष्योक्तजपलोपनिदानम्]

(बृ) सद्यस्काला—लोपः—^१शो यज्ञाय रमतामिति यज्ञस्य श्वः
 काल सम्बन्धस्य सद्यस्कालायामभावात् प्रकृतौ चोहानुपपत्तेः लोप
 एव प्रधानशब्दस्य । ^२असभवाच्च ^३ । न च पली^४संन्नद्येतिवत्
 प्रकृतिप्रयोगद्वय^५साधारण^६त्वादविवक्षा ; तत्र प्रातिपदिकार्थसंभवा-
 द्वचनाविवक्षा । इह तु त्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इतिवत् द्वयहकाल-
 प्रयोगे प्रकृत्यन्वयसम्भवात् समवेताभिघायित्वात् सद्यस्कालायां लोप
 एव ; यवप्रयोगे त्रीहिमञ्जवत् ॥

यदि तु परिपठः—कर्तव्यस्यात् ॥

[ऊहे उष्ट्रान्तः]

अद्य यज्ञायेत्युच्येत—ऊहेनाद्य सुत्यामितिवत् ॥

^१ शो यज्ञायेति सद्यस्कालाया विरोधात्-घ. ^२ असबन्धाच्च—ख.ग.ट.
 संबन्धाच्च—क ^३ वाच्च । पली—क वाच्च न पली^४ (सु रा). ^५ द्वयासाधा—क
^६ णादविवक्षा तत्र प्रा—ख. ग. क्षेति-तत्र प्रा—ख. ग.

[विकृतिषु विवक्षितार्थोपलक्षणप्रकारः]

(भा) विकृतौ सद्यस्कालायामूह एव । यस्मिंश्चाहनि प्रयुज्यते तस्योपलक्षणम् । इमामूर्जमेकादशीमिति ॥

[कचिदुपलक्षकशब्दविशेषाः]

नामधेयविकारश्च यासामस्ति तासां तेनैवोपलक्षणम् ; यथा^१ चैत्रं हविरिति । पञ्चदश्याः परतः प्रथमां द्वितीयामिति ॥

[प्रसक्तविरोधपरिहारेणोपलक्षणतानिर्वाहः]

(बृ) विकृतौ सद्यस्कालाया—पलक्षणम्—अन्वाधानकालतिथे: इमामूर्जं पञ्चदशीमिति यक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहार्थत्वात् कालपरत्वा-भावात्रं पञ्चदशीविवक्षा । ततोऽन्वाधानतिथ्युपलक्षणम् । यथा—

इमामूर्जमेकादशीमिति—पर्वणि सुत्यायाः^२ मेका दीक्षेति पक्षे दीक्षणीयायां गुणविकृतीनां पूर्वस्यां पौर्णमास्या पूर्वस्याममावास्यायामिति चतुर्दश्या प्रवृत्तौ पञ्चदशीशब्दस्य लोप । पथिकृन्मुखे च ॥

[उपलक्षकनिर्णयलिङ्गम्]

नामधेय—हविरिति—^३ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेणेति लिङ्गात् ॥

पञ्चदश्याः—यामिति—न षोडशीं न सप्तदशीमिति त्रिंशिनो मासाः पञ्चदशिनोऽर्धमासाः इति दर्शनात् त्रिंशद्दणनायां षोडश्याद्युपलक्षणमपि^४ प्राप्तमिति प्रतिषिद्ध्यते । अमावास्याया च पञ्चदशी-मित्येव प्रकृतौ निवेशात् ; अर्धमासे देवा इज्यन्ते । त्वया होता सत-नोत्यर्धमासानिति दर्शनाच्चार्धमासमात्रोपलक्षणस्य कर्तव्यता ॥

^१ यथा चैन्द्र—ग ^२ मेकदीक्षापक्षे—क ^३ चित्रायमिष्ठौ गुणमात्रविकृतासु प्रकृतिष्वप्यूद दाक्षायणयज्ञादौ नामधेयोपदेशस्य प्रयोजनाभावात् । अनामधेयासु सामान्यनामधेयेनैषं हविरिति—क. घ. ^४ क्षणमिति प्रतिषिद्ध्यते—क.

[अन्तराशब्दार्थसंबन्धिनौ]

(भा) अन्तराभी—गार्हपत्याहवनीययोः ॥

[अन्वाहितजपाङ्गि]

अन्वाधानाङ्गमन्वाहितजप ॥

[इमामित्यादिलोपः कचित्]

इमामूर्जमिति विकृतिषु लोपमेके ॥

[समुदायशब्दैरपि कचिदुपलक्षणम्]

यासां समुदायनाम् तासा समुदायेनैवोपलक्षणम् । यथा
दैवश्येनिक आपाध्यं हविरिति ॥

[उपदेशमतम्]

उपदेशस्त्विदमहामित्येवमन्तमन्वाधानयाजमान न विकृतौ ;
तस्य समुदायस्याभावात् ॥

[अग्निविशेषयोरवधित्वे मानम्]

(बृ) अन्तराभी गार्हपत्याहवनीययोः—नान्तराभी सचरति यदि
पूर्वोऽनुगतसंचर्यमिति सूत्रकारनिर्देशात् तयोः प्राधान्याच्च ॥

[अन्वाधानस्याङ्गित्वोपपत्तिः]

अन्वाधा—जपः—अन्वाधानानन्तरमुपदेशादेव प्राप्ते अन्वाहितेषु
जपतीति पुनरुपदेशात् । अतः सोमेष्टिषु न भवति । प्रायणीयादिषु
अन्वाधानाभावात् उचरेण विहारमुपविश्य चातुर्स्त्वर्येण ॥

[इमामित्यादेविकृतौ लोपहेतुः]

इमामूर्जमिति—विकृतिषु लोपमेके इति—पौर्णमासः हवि-
आमावास्यः हवि इति पर्वद्वयसम्बन्धिकर्मनिर्देशात् पार्वणहोमवत्समुदाय-
विवक्षया विकृतिषु लोपः ॥

यासां सम्मु—पलक्षणम्—दिवशेनापाधादीनाम् ।

[उपदेशपक्षाशायः]

उपदेशस्त्व—स्याभावात्—अन्वाधानमग्रगणे एकस्य समुदाय-
द्वयाभिधायिनो मग्नस्य विकृतिष्वसंभवात् । अन्यस्य श्रःकालसबन्ध-

(सू.) अयं पितृणामग्रिरवाङ्ग्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करत् इति दक्षिणायिम् । अजस्रं त्वा सभापाला विजयमाग्न समिन्धताम् । अये दीदाय मे सम्य विजित्यै शरदशशतम् इति सम्यम् । अब्बावसर्थीयमभिहरणि शरदशशतम् । आवसथे श्रियं मन्त्रमहिर्बूधियो नियच्छतु इत्यावसर्थ्य^१म् ॥१॥१॥६८२॥

(सू.) इदमहमग्रिज्येष्टेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि इदमहमिन्द्रज्येष्टेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि इदमहं वरुणज्येष्टेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहितेषु जपति ॥ २ ॥ १२ ॥ ६८३ ॥

(सू.) पयस्वतीरोषधय इति पुरा बाहिषि । ^३आहर्तोर्जायापती अश्वीतः । पुरा वत्सानाम^४पाकर्तोरमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ १३ ॥ ६८४ ॥

(बृ) नियमात् । यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाश्वोभूते यजते इति दर्शनात् । वसून् रुद्रानित्यस्यापि श्वो यक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहार्थत्वात् अन्तरामी इत्यादीनामप्यनेन समानार्थत्वात् सर्वेषां लोपः ॥

^१ सर्वत्रान्वाधीयमानमुपतिष्ठते इति शेषः अनुमन्त्रयत इति वा (रु). ^२ अत्र अन्वाधीयमान इति प्रक्रम्य पञ्चानामभीना याजमानान्युक्ता तेष्वन्वाहितेष्वित्युपसंहारात् न सम्यावसर्थयोरार्ध्यवेऽनुक्तमप्यस्ति तृष्णीकमन्वाधानम् इत्यवगन्तव्यम् । मन्त्रवर्णश्च भवति विजयमाग्न समिन्धताम् (रु) ^३ आहर्ती — आह्रणात् । तथा ^४ अपाकर्तोर्शिति काललक्षणा चेयम्, तेन यदा पौर्णमास्या अन्वाधानपरि ॥

[दर्शादौ दम्पत्योभोजनकालः तत्र पक्षभेदाश्च]

(भा) पुरा—पूर्वम् । परिस्तरणानामाहरणादर्शनम् पौर्णमास्यामपि । अपि वा पूर्वेद्युरिधमाबर्हिरित्येतेन विधानेन । कृत्वा शास्त्राच्छेदनमशनं ततो वत्सापाकरणं बहूर्थत्वाच्छाखाया । उपदेशोऽशनं शास्त्राच्छेदनं वत्सापाकरणमिति छेदनस्य पृथग्भ्रहणात् ॥

(बृ) पुरा-दशनम्—दर्शितम् ।

[दम्पत्योभोजने पौर्णमास्या विशेषः]

पौर्णमास्यामपीति—पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासः इति नियमात् पूर्वेद्युर्बर्हिषोऽभावात् पुराबर्हिष आहतोरिति बर्हिष-इशब्दं कालोपलक्षणात्वात्परिस्तरणपर । अशनस्य नित्यकर्तव्यत्वात् नास्मिन् पक्षे निषेधः ॥

[अपि वेत्यादिभास्योक्तार्थपूरणम्]

आपिवा-विधानेन—सह पुरा बर्हिष आहतोरिति निर्देशं प्रवर्तते । पक्षान्तरेऽशनमग्रन्वाधानमित्यादय । कल्पा ॥

[दर्शपौर्णमास्योभोजनकालविशेषे हेतूपपादनम्]

कृत्वावत्सा-खायाः इति—केवलवत्सापाकरणाङ्गत्वाभावात् न प्राक्छेदनादशनम् । पौर्णमास्यां तूचरेण गार्हपत्यमित्यस्मात्पूर्वमेव बर्हिराहरणस्यैवाङ्गत्वात् ॥

[उपदेशपक्षेऽशनप्राथम्ये हेतूपपादनम्]

उपदेशोऽशनं-ग्रहणादिति—अग्रन्वाधान वत्सापाकरणमिति पदार्थगणनायां छेदनस्य पृथग्भ्रहणाभावात् वत्सापाकरणाङ्गं

स्तरणोपवासा एव क्रियन्ते यदा च अमावास्याया न सञ्चयते तयोः कालयोरक्षीति । प्राक्परिस्तरणाना च बर्हिषो वाऽऽहरणात् प्रथमग्रासे चोभयोर्मन्त्र । अय चास्मिन्नानि अर्थप्राप्तस्याशनस्य नियम । तेन सद्यस्कालासु असत्या क्षुधि नेष्यते (५).

[मन्त्रोच्चारणकालः]

(भा) प्रथ^१मग्रासे मन्त्रः ॥

[प्रथमग्रासमन्त्रमात्रनिवृत्तिपक्षः]

अथवा प्रथममन्त्रस्य निवृत्तिः ॥

(बृ) छेदनम् । उत्तरकार्याणां तदर्थं छिन्नशास्त्रोपजीविता । दर्भादेरपाकरणेऽपि अपाकरणात्प्रागेव शास्त्राच्छेदनम् । शास्त्रयैव गोप्रस्थानं न दर्भैरिति । अतः छेदनात्पुरस्तादश्वनम् ॥

[मन्त्रस्य प्रथमग्रासाङ्गत्वे हेतुः]

प्रथमग्रासे मन्त्र इति—अस्यार्थः ;—पयस्वतीरोषधय इत्यभीति^१ इति वचनात् करणमन्त्रत्वात् तस्यान्तेन कर्मदेः सञ्चिपात्यत्वात् प्रथमग्रासस्तस्यादिरिति तत्र मन्त्रः ॥

[गतार्थत्वादवक्तव्यत्वशङ्कापरिहारः]

ननु परिभाषयैव सिद्धत्वात् वक्तव्यम् ; सत्यम् , दात्रिष्ठात गृहस्थस्येति ग्रासबहुत्वे सति आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन मन्त्रवतां पञ्चग्रासानां अन्ते षष्ठग्रासऽस्य मन्त्रस्य निवेशप्राप्तौ तत्रिवृत्त्यर्थमिद भाष्यम् । तर्हि तत्रिवृत्तौ को हेतुः ? उच्यते—एष भोजनस्य ग्राससमुदायनिर्वर्त्यस्य मन्त्रः , भोजनावयवस्य^२ करणमन्त्राः प्राणादयः इत्यसमानैविषयत्वात् । अत एव प्रथममन्त्रेण समुच्चयः ॥

[प्रथममन्त्रनिवृत्तिपक्षोपपत्तिः]

अथवा—प्रथममन्त्रस्य निवृत्तिः—स्थानापन्नत्वादस्योभयोरन्तेन सञ्चिपातायोगेन अन्यतरस्य^३ कर्मण्यसम्बन्धाच्च ॥

¹ अयग्रन्थ ग—पुस्तके न दृश्यते ² करणा प्राणादय—घ. ³ मानविशेषत्वात्—ट. ⁴ कर्मणेऽस—ख. ग कर्मणाऽसं—घ.

[द्वितीयाद्येवप्राकृतमन्त्रपक्षः]

(भा) अथवा द्वितीयादिषु प्राकृता मन्त्राणि ॥

[प्राकृतसर्वमन्त्रबाधपक्षः]

^१ अथवा सर्वेषां प्रत्याम्नायोऽयं मन्त्रः ॥

[बर्हिराहरणात्पूर्वमशने व्यवस्था]

अमावास्यायामसन्नयतः पुरा बर्हिराहरणात् ॥

(सू.) पौर्णमासायोऽपवत्स्यन्तौ नातिसुहितौ भवतः॥
॥ ४ ॥ १४ ॥ ६८५ ॥

[अशननियमो रागप्राप्तस्य]

(भा) अतिसौहित्य—अतितृप्ति । अशनं क्षुत्यतिघातार्थम् ;
[नावृत्तिरशनस्य]

तस्यास्मिन् काले नियमस्त्यामिच्छायां क्षुधि च । अतो

[द्वितीयादिषु प्राकृतमन्त्रपक्षाशयः]

(वृ.) अथवा द्वितीयादिषु प्राकृता मन्त्राः—यथा प्रकृतावामेय-धर्मा. प्रथमप्रयुक्ता अपि हविरन्तरेण तत्स्थानेऽपहृते द्वितीयादिस्थानापन्नेष्वामेयादिषु क्रियन्ते स्थानमात्रापायेऽप्यङ्गालोपाय ॥

[सर्वमन्त्रप्रत्याम्नायताहेतुः]

अथवा सर्वेषां प्रत्याम्नायोऽयं मन्त्रः—मन्त्रकार्ये विधानात् ।

[व्यवस्थाहेतुः]

अमावा—हरणात्—अशनं पुरा बर्हिष इत्यविशेषैवचनात् ।

[अशनस्य रागप्राप्तव्यम्]

अशनं—क्षुधि च—न सौमिकवतवक्षित्यता ; तस्याम्भिर्होत्रस्याविच्छेदायेति विधानावित्यता । अतः—अशनस्य रागप्राप्तवात् ॥

¹ अत्र प्रथमग्रासमन्नेण सह पयस्तीरित्यादिमन्त्रपाठ दर्शयति कश्चित्प्रयोगक्रमः. ² उपवास प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ करिष्यन्तौ अहरपि नातितृप्तौ भवतः । तृप्तिशाङ्कस्येत्यस्यापवाद (सु) ³ दर्शनात् पा ⁴ होत्राविच्छेद (उ. रा).

⁵ दायेति निष्पत्वात्—क. घ

(भा) नावर्तत इष्टिबहुत्वे ॥

(सू.) ^१ अमाषमांसमाज्येनाश्रीयातां तदभावे दध्ना
पयसा वा ॥ ५ ॥ १५ ॥ ६८६ ॥

[आज्येनाशनविधिमाषमांसनिषेधतात्पर्यं पक्षान्तरं च]

(भा) आज्येनेति व्यञ्जननिवृत्तिः. मधुवत् । माषमांसस्य प्रतिषेधोऽ-
भ्यवहार्यस्य व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषिद्धत्वात् । कोचित् ^२ खेहानां तैलादीनां
निवृत्तिस्तुल्यत्वात् ॥

[आवृत्तिनिषेधः]

(वृ.) नावर्तत इष्टिबहुत्वे—एतत्कालोत्तर क्षुधि इच्छायां च नाशनम् ॥
[व्यञ्जननिवृत्तितात्पर्योपपत्तिः]

आज्येन व्यञ्जननिवृत्तिर्मधुवत्—‘अमध्वशाति मध्वश-
नस्यादित्येकम् व्यञ्जनार्थमित्यपरम्’ इति दर्शनात् आज्यमशातीत्य-
वचनात् नाज्यमात्रस्याशनम् । किं त्वितिकर्तव्यतामूनत्वेन निर्देशा-
तुल्यकर्यव्यञ्जननिवृत्तिः ॥

[व्यञ्जनार्थस्य प्रतिषेधलाभः]

माषमांसस्य—प्रिद्वत्वात्—आज्येन व्यञ्जननिवृत्तिरुक्तेति ।

[स्वेतरस्त्रेहसामान्यनिवृत्तिलाभनिर्वाहः]

केचित्स्वेतरस्त्रेहसामान्यनिवृत्तिलाभनिर्वाहः । तस्मिन्
पक्षेऽन्येषां व्यञ्जनानां प्रवृत्तिः । माषमांसप्रतिषेधो व्यञ्जनार्थस्या-
शनार्थस्य च । ‘अमेध्या वै माषा’ इति दर्शनात् अमेध्यस्य व्यञ्जनार्थेऽ-
प्यमोज्यत्वात् । त्रयेऽहनि मांस नाशातीति मांसस्य यथाकथमित्या-
शनमात्रे प्रायश्चित्तविधानात् ॥

^१ माषमासयोः व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । आज्यादीनि तु उपसेके नियम्यन्ते ।
माषशब्दो मुद्रादेरपि कोशीधान्यस्य प्रदर्शनार्थं आप्राशातिकादिति लिङ्गात्
बोधायनोक्तेश्च (३). ^२ खेहादीना-घ.

(सू) पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पुशति वा

॥९॥ १९॥ ६९०॥

(भा) आचामिति—भक्षयति । ^१ पश्चाच्छौचार्थमाचमनम् ॥

(सू) अपरेणाहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामति ॥ १० ॥
॥२०॥ ६९१॥

(सू) एव एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य ^२ संचरो भवति
॥११॥ २१॥ ६९२॥

द्वितीया खण्डिका ॥

(सू) दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाय ब्रत^३मुपैष्यन् समुद्रं
मनसा ^४ ध्यायति ॥ १ ॥ २२ ॥ ६९३ ॥

[ध्यानाकारः]

(भा) ब्रत समुद्रस्तदुपैष्यामीति ध्यानम् ॥

(वृ) लेपनान्तेऽशनम् । पौर्णमास्यां परिस्तरणाहरणान्ते । ^५ तदेवमग्न्यन्वा-
धानमशन ब्रतोपायनमिति पदार्थविशिष्टासः क्रमः । अशनमग्न्यन्वाधान-
मित्युत्तरे त्रयः पक्षाः क्रम^६विशिष्टासः एतेषां पदार्थानां पूर्वोक्तकमेण
विकल्प्यन्ते । ^७ते ततन्मध्यवर्तिनां तदन्तानां उत्कर्षम(वकर्ष)पकर्षमेतेषां
त्रयाणमेव नैरन्तर्येणानुष्ठानं वा विदधति । उत्तरयोः पक्षयोः
ब्रतोपायनस्य प्रणीताप्रणयनादिकालविधिर्विशिर्व प्राप्नोति वचनानर्थक्यात् ॥

[सूत्रार्थः सूत्रे मनशशब्दफलं च]

ब्रतं—ध्यानम्—ब्रतमुपैष्यन् मनसा ध्यायतीत्यस्य सूत्रस्य
समुद्रमेव ब्रतमुपैष्यन् मनसा तदेव ध्यायतीत्यर्थं इति । ध्यायतीत्येव

^१ अयं ग.—पुस्तके न दृश्यते. ^२ शास्त्रीययोर्निर्गमनप्रवेशनयोरेष एव पन्था

(रु) ^३ ब्रतमुपैयान्निति कल्पान्तरकारमतनिरासार्थं ब्रतमुपैष्यान्निति (रु) ^४ ध्यानन्-
खं ^५ I तथैवम—ख ग. II न तत्रोमशमिति—क. ^६ विधिक्रमप्राप्त क्रम—क.

^७ पक्षा विधिप्राप्ता—क. ^८ सतन्मध्य—ख ग

(सू) ^१ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सेष्वपाक्षुतेष्व-
मावास्यायाम् ॥ ६ ॥ १६ ॥ ६८७ ॥

[बर्हिषाशब्दार्थः]

(भा) बर्हिषा—बर्हिष्याहियमाणे ॥

(सू) प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासनेषु वा हविष्यु व्रत-
मुपैतीत्युभयत्र ^२ साधारणम् ॥ ७ ॥ १७ ॥ ६८८ ॥

(सू) ^३ अशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमित्येके । व्रतो-
पायनमशनमग्न्यन्वाधानमित्येके । अग्न्यन्वाधानं
व्रतोपायनमशनमित्येके ॥ ८ ॥ १८ ॥ ६८९ ॥

[अशनादिपौर्वापर्ये पक्षमेदसाधारणांशः]

(भा) यदाऽपि पूर्वमशनव्रतोपायने तदाऽप्यभिं प्रणीयैव ॥

[लाक्षणिकात्सहार्थतृतीयाविवरणफलम्]

(वृ) बर्हिषा—बर्हिष्याहियमाणे—व्रतमुपैतीत्युभयत्र साधारणमिति
प्रणीतप्रणयनहविरासादनोचरकालता पौर्णमास्यामपि नानन्तरेक्तो-
मावास्यायेव ॥

[अशनादिपौर्वापर्यपक्षमेदेषु भाष्योक्तांशब्दवस्थादि]

यदापि—प्रणीयैव—अशनमग्न्यन्वाधान व्रतोपायन व्रतो-
पायनमशनमग्न्यन्वाधानमित्यनयोः पक्षयोरभिं प्रणीयैवाशनव्रतोपायने ।
ततोऽन्वाधान अन्वाधानेन ^४ क्रमविधानात् । प्रणयनस्य च ^५ तदर्थत्वा-
भावात् प्रागेव प्रणयनम् । प्रथमतृतीयपक्षयोः बर्हिषा पूर्णमासे इत्यादि
काले व्रतोपायनं मध्यमे व्रतोपायनमात्रप्रतिकर्ष । तृतीयपक्षे कुम्भ्या-

^१ अत्रापि बर्हिष्वत्सशब्दाभ्या पूर्ववत्काललक्षणा । बर्हिषा हियमाणेन सह (रु).

^२ उभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणमिद कालद्वयमित्यर्थ (रु). ^३ त्रय एते
क्रमविकल्पा । त्रयाणामेषा कर्माणि यथोक्तेन मुख्येन सह चत्वार । तत्र यदाप्य-
शनं पूर्वं तदाऽपि प्रणयनात्परमेवेति वेदितव्यम् (रु) ^४ क्रमनियमात्—ख. ग.

^५ तदर्थत्वा—क

- (सू.) अथ जपत्यगे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः।
वायो व्रतपत आदित्यव्रतपते व्रतानां व्रतपते
व्रतं चरिष्यामीति राजन्यवैश्यौ ॥ २३ ॥ ६९४ ॥
- (सू.) सर्वान् वा ब्राह्मणः ॥ ३ ॥ २४ ॥ ६९५ ॥
[सूत्रोक्तजपे विशेषः]
- (भा) अग्रयादीन् देवानभिसन्धायागे व्रतपत इति जपः ।
[सौत्रार्थशब्दफलम्]
अथ शब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

(बृ) सिद्धे मनो ग्रहणात् हुत्वा ध्यायदेत्कामस्यादित्येवमादौ साभिलापः । अत्र तु मनसैव ॥

[भाष्यदर्शितध्याने व्यवस्थाफलतो जपव्यवस्था च]

अग्रयादीन्—जपः—प्रथममन्त्रे आहवनीयागेऽर्थानम् । वरुण-प्रघासेषु भाष्यकारेण उभावग्नी अभिसन्धायेति निर्देशात् । अतोऽन्वाहितामयनुग(मने)मो व्रतोपायने ^२ कृते चेत् प्रथमस्य मन्त्रस्य जप । व्रतोपायने कृतेऽन्वाहितेऽनुगते च कृते तत्त्वमित्तिकेऽस्य मन्त्रस्य जपः । अकृते न जपः ॥

यस्मिन् याग तस्यैवाहवनीय(यार्थ)त्वात् द्वितीये वायोस्तृतीये आदित्यस्य चतुर्थेऽग्नेरेव । त्वमग्ने व्रतपा असीति लिङ्गात् ॥

[भाष्यार्थविवरणम् सूत्रार्थविशेषश्च]

अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः—अर्थकृत्यस्याचोदितस्याचमनादेः समुद्रध्यानानन्तरं प्रतिषेधार्थ । वायो व्रतपत इत्यादित्रयं राजन्यवैश्ययोरेकैकस्यासमानस्त्वालिङ्गंविशेषाभावाच्च ॥

^१ राजन्यवैश्ययोः एकैकस्य त्रयोऽपि मत्त्रा (६) ^२ कृते च तत्त्वमित्तिकस्य—पा. ^३ विशेषाच्च—कृ

(सु) ^१ अथादित्यमुपतिष्ठते । सग्राहसि व्रतपा असि
व्रतपतिरसि तत्ते प्रब्रवीभि तच्छकेयं तेन शकेयं
तेन राध्यासमिति ॥ ४ ॥ २५ ॥ ६९६ ॥

[आदित्योपस्थानान्तकर्मणोऽङ्गत्वं क्वचित्तदभावश्च]

(भा) पयस्वत्याद्यादित्योपस्थानान्त व्रतोपायनाङ्गम् । तस्य सोमेष्टिषु
निवृत्तिः ॥

[व्रतस्वरूपम्]

सत्यवा^२चत इति वाजसनेयिनाम् ; मयि दक्षकू इति
वचन च ॥

[व्रतोपायनाङ्गत्वोपपत्त्यादि ।

(वृ) पयस्वत्याद्या—ङ्गम्—बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीति प्रकृत्या-
ज्ञाय^३ आदित्योपस्थाने^४ व्रतलिङ्गात् ॥

तस्य—निवृत्तिः—प्रायणीयादिषु ॥

[भाष्योक्तिपूरणम् तदुपरिच्छ भाष्यकारपक्षश्च]

सत्यवा—नेयिनाम्—व्रतस्वरूपनिर्णयः । अत उर्ध्वं सत्य-
वादी भवामीति सकल्पपूर्वकं सत्यवादिता व्रतशब्दस्यार्थः । ^५ सा च
^६ कत्वङ्गत्वेनोपेयते । आहितामिव्रत एवासत्य^७वदनप्रतिषेधात् ॥

मयि दक्ष—चनश्च—व्रतोपायनप्रकार इति वाजस^८नेयिनः ।
‘प्राणापानावेवात्मन् धर्ते’ इति आत्मनि प्राणापानधारणसकल्पश्च व्रतम् ।
स्वपक्षस्तु व्रत्ये ह्यहनि मांसं वाऽश्वाति स्त्रियं वोपैतीति दर्शनात् तयोर्निं-
वृत्तिसकल्पो व्रतम् । असत्यवदनप्रायश्चित्तु इहान्तरेणापि वचन भवति ।
असत्यप्रतिषेधे स्मृतिसिद्धेऽपि पुनराहितामिप्रकरणे निषेधात् ॥

^१ आदित्यमु—ख अत्र उपनिषद्ग्रन्थोपस्थान अत्रैव तिष्ठत इति पक्षद्वयं
दर्शितम् (रु) ^२ वायत—ख ग ^३ मानादादित्यो ^४ ने च—घ. ^५ स च—क.
^६ कत्वङ्गत्वेनोपे—ख, ग. ^७ वादनप्रति—क. ^८ नेयिमतम्—क.

(भा) पूर्वमपि मैथुनप्रतिषेधो ब्रतचारीत्येव स्यात् ॥

(सू.) ^१ यद्यस्तमिते ब्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठते
तद्यजुर्जपेत् ॥ ५ ॥ २६ ॥ ६९७ ॥

[ब्रतोपायनस्वरूपादि]

(भा) आहवनीयमुपतिष्ठत्तादित्यमभिसन्धाय जपेत् । तद्वतोपायनम् ।
तत्रानु^२प्रवेशात् ॥

(सू.) ^३ उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे ।
अहं ग्राम्यानुपवसामि यद्यं गोपतये पशून् इति
सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपति ॥ ६ ॥ २७ ॥ ६९८ ॥

[परिस्तरणे पक्षान्तरम्]

(भा) गार्हपत्याहवनीययोरेव वा ^४परिस्तरणे । उपस्तीर्यः पूर्व-
श्चाग्निरपरश्चेति ॥

(वृ) पूर्वमपि-स्यात्—एवकारकरणात् आरम्मप्रभृति मैथुन-
प्रतिषेधः । मयि दक्षकतू इति वचन मैथुननिवृत्तिश्च ब्रतप्रकार इति
अपकृष्य व्याख्या^५तम् ॥

[एवं विधाभिसन्धिजपसहकृतोपस्थाने मानम्]

आहवनीय-पायनम्—ब्रतपा असि तच्छकेयमिति लिङ्गात् ।

तत्रानुप्रवेशात्—आदित्यस्य । अस्मि वावादित्यस्तायं प्रविश-
तीति लिङ्गात् । एतत्सर्वेषाम् ॥

[जपस्य सञ्चियोगशिष्टता]

गार्हपत्या—नानिवृत्तिः—उभावग्नी इति । न त्वपरिस्तरणपक्षे
ग्राम्यानुपवसामीति लिङ्गविरोधात् ॥

^१ गृहमेश्वरीयाद्यर्थं वचनम् (रु) ^२ प्रवेशनात्—रा ^३ उभाविति लिङ्गात्
ब्राह्मणोक्ताग्निद्वयपरिस्तरणविषय एवाय मत्त्वा इति केचित्, तदयुक्तम्, परिस्तीर्यमाणं-
ष्वतिबहुवचनात्प्राधान्यान्वयादुभयाभिधानोपपत्तेश्च, यथा बहुष्णागतेषु वसिष्ठवाम-
देवावागताविति (रु). ^४ परिस्तरणम्—घ ^५ स्थानन्—घ.

[परिस्तरणपक्षेषु सर्वेषु याजमानमस्त्येव]

(भा) बहुष्वपि परिस्तीर्यमाणेषु^१ याजमाननिवृत्तिः । तयोरेवाग्न्यो-स्स्कारात् ॥

(सू) ^२ आरण्यं सायमाशेऽश्वात्यमाषमांसम् ॥ ७ ॥
॥ २८ ॥ ६९९ ॥

[इह माषमांसनिषेधविषयः]

(भा) आरण्यस्य^३ माषमांसस्य प्रतिषेधः ॥

(सू) अपि वा काममामागार्दामधुन आ^४प्राशा-तिकात् ॥ ८ ॥ २९ ॥ ७०० ॥

[याजमानानिवृत्तिहेतुविवरणम्]

(बृ) तयोरेवाग्न्योस्संस्कारादिति—बहूनां परिस्तरणेऽपि मत्र-स्योभयप्रकाशकतया तत्स्स्कारार्थं प्रयोगसमवात् । अथवा यस्य वोभाव-नुगतावित्यादौ द्वयोरेवाधानप्रयोजकत्वात्प्रधानत्वम् । सभ्यावसर्थ्य संस्कारवत् दक्षिणाग्निस्स्कारस्यापि तयोरुपकारकत्वात् प्रधानप्रकाशन-समवादानिवृत्तिः । साय परिस्तीर्यमाणेषु जपतीति वचनात् असाय परि-स्तरणे न भवति ॥

[विशेषविषयतानिदानम्]

आरण्यस्य माषमांसस्य प्रतिषेधः—आरण्याऽशनविधि-शेषत्वादिह पर्युदासस्य ॥

^१ याजमानानिवृत्ति—ना याजमाननिवृत्ति (मु. पु.) । ^२ नैवारादि । तत् सायमाशस्थानेऽश्वात्ति । माषमासयो धूर्ववत् व्यञ्जनार्थयो प्रतिषेध । अन्यथाग्राम्य-त्वादेव माषस्याग्रासे , माषशब्दोऽत्रापि पूर्ववद्व्याख्येय । अश्वातीत्येकवचनात् आरण्याशन पत्न्या नेष्यते भारद्वाजेन तु इष्ट एवामस्स्कारास्तस्या (रु). ^३ मास-माषस्य ^४ प्राशातिक कोशीधान्यम् , यस्मात्प्रशातनेनोद्दियते । तदयमर्थ—, येव क्षिद्विदीप्तिव्यञ्जनं तदेव काममश्रीयात् न भार्गमिष्यमाणं भोक्तव्यमिति । मधु-नस्तु अप्रतिषिद्धस्यापि अवत्यत्वसामान्यादेव प्रायो निवृत्तिस्त्यादिति प्रतिप्रसव . (रु).

^५ शनधान्यविशेषत्वा—क,

[आङ्गर्थानुरोधेन एच्छकविशेषलाभः]

(भा) काममिच्छात आमार्गात्परतो मार्गात् यानि वानप्रस्थानां मांसान्या^१ज्ञातानि, तानि न भक्षयति । ये च परतो रसा आमघुनः यानि चाक्षानि^२ प्राशातिकादन्यानि पराणि । यत्त्वर्वाक्तस्येच्छातः प्राशनम् ॥

(सू) अपो वा न वा किञ्चित् ॥ ९ ॥ ३० ॥ ७०१ ॥

[अभ्यनुज्ञातभक्षणविवरणम्]

(बृ) कामम्—इच्छातः—ग्रातानि—भक्षयति—आज्ञातानि—उपदिष्टानि । आमार्गादिति अभिविधिनिर्देशात् क्रमवतां पठितानामुपादाने वानप्रस्थाना भक्ष्यमांसकाण्डोपदिष्टात् मृगमासात् परस्तनानां^३ भक्षणम् ॥

ये च परतो—पराणि—तेषामप्यभक्षणम् । प्राशातिकम्—प्रशातनलभ्यं फलादि ॥

[आमार्गादित्युक्तिहेतुः यथाकामभक्ष्यात्यन्ताभक्ष्यविशेषलाभः]

यत्त्वर्वा—तःप्राशनम्—अस्थार्थः—आरण्य सायमाशोऽश्रात्यमाषमांसमिति पर्युदस्तेषु प्रतिप्रसवार्थं अपि वा काममामार्गादित्युपादानम् । वानप्रस्थानां भक्ष्यकाण्डेषु मृगमांसपर्यन्तानां रसेषु च मधुपर्यन्तानां अन्नेषु च प्राशातिकपर्यन्ताना भक्षणे याथाकामित्वम् । एम्योऽवधिभ्यः परेषामभक्षणमेव^४ काममामार्गादित्यादिभाष्यग्रन्थेभ्योऽर्थप्राप्तं प्रतिपाद्यते ॥

^१ ज्ञातानि भवान्ति—ज २ प्राशातिक कोशीष्वान्यम् । अथवा वृक्षात्पतित पत्रफलादि वा । हृति भाष्यग्रन्थः ज्ञ—पुस्तकेऽधिको दृश्यते ^३ नामभक्षणम्—कृख. ग. ^४ मेवमामार्ग—द्य I मेवमामार्ग—क II. ^५ दिसाष्यग्रन्थे अवधिभ्य पूर्वेषा कामतो भक्षणविधानात् । उपरितनाना निवृत्तिरथप्राप्त—कृ.

[कचिदद्विस्सहानशनविकल्पः]

(भा) अपोऽश्रीयाच्च वा किञ्चिदश्रीयात् ॥

[कचिदत्यन्तमेवानशनम्]

समृष्टहविष्यो^१पि नाश्राति ॥

(सू) न तस्य सायमश्रीया^२द्येन प्रातर्यक्ष्यमाण-
स्स्यात् ॥ १० ॥ ३१ ॥ ७०२ ॥

(सू) ^३आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्राति न वा ॥ ११ ॥
॥ ३२ ॥ ७०३ ॥

[अत्यन्तानशननिषेधश्रुतिः]

(बृ) अपो—यात्—यदनाश्रानुपवसति वज्रेणैव साक्षादित्यनुवाद-
सख्यपविधानात् ॥

[अपामपि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्यत्वादनशनम्]

संसृष्ट—श्राति—न तस्य सायमश्रीयादिति निषेधात् । दधि-
मधु घृतमापो धाना भवन्तीति समृष्टहविषि प्रातर्यक्ष्यमाणद्रव्याशननिषे-
धात् ॥

आरण्येन नीवारादिना यागे ग्राम्याशनप्रवृत्तौ वचनम् ;—

आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्राति न वा इति—आरण्यायोप-
वत्स्यन् नान्यदारण्यमप्यश्राति न ग्राम्यम् । किं तु अप एवाश्राति
न वा इति सूत्रार्थ । अतो ग्राम्येण ^४केनापि यागे अन्येषामपि
ग्राम्याणामनशनम् ॥

^१ पो नाश्राति (मु पु) ^२ यजातीयेन हविषा । ततश्च आज्येन
अनुपसेच्य पौर्णमास्या सायमाशो भवति । दधियोभ्या च दर्शे । तथा अनुप-
सेच्येष्वपीष्ठिपशुषु श्वोभाविषु तत्साधनद्रव्याशननिवृत्ति । येन प्रातर्यक्ष्यमाण इति
सामान्यतो निर्देशात्पुन सायग्रहणाच्च (ह) ^३ आरण्येनैव हविषा श्वो यष्टाय-
तस्य नास्त्यारण्याशनम् । तदा तु इमावेव कल्पौ व्यवतिष्ठेते इत्यर्थ । वानप्रस्थार्थमेद
वचनम्, इतरषा त्रीहियवविधानात् । तस्यारण्यनियमाच्च । विकृत्यर्थं वा वचनम्,
यत्रारण्य हविः गर्मुत चरु निर्वयेदित्यादौ तदा तु इदमेव वचन ज्ञापकं भविष्यति
सोपवसथा अपि विकृतयो लभ्यन्त इति बोधायनश्चाह (ह) । ^४ केन चियागे—घ.

[विकृतेरपि व्यहकालत्वमस्ति]

- (भा) आरण्यायोपवत्स्यनिति वचनात् विकृतेरपि व्यहकालत्वमस्ति ॥
- (सू) ^१जज्ञम्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षत्रत् इति
॥ १२ ॥ ३३ ॥ ७०४ ॥
- (भा) जज्ञम्यमानो—जृम्भमाण ॥
- (सू) अमावास्यां रात्रि जागर्ति ॥ १३ ॥ ३४ ॥
॥ ७०५ ॥
- (सू) अपि वा ^२सुप्यादुपरित्वेव न शयीत ॥ १४ ॥
॥ ३५ ॥ ७०६ ॥
- (सू) अपिवोपरि शयीत ^३ब्रह्म(ब्रत)चारी त्वेव
स्यात् ॥ १५ ॥ ३६ ॥ ७०७ ॥

[प्रकृतब्रतशब्दार्थः]

- (भा) ब्रतोपायनादनन्तर मैथुनप्रतिषेध । ब्रतचारी त्वेव स्यादिति
ब्रतशब्दो मैथुन^४प्रतिषेधार्थ ॥

[भाष्यदर्शिताभिप्रायोपपत्तिः उपदेशपक्षश्च]

- (वृ) आरण्य—मस्ति—आरण्यद्रव्यस्य विकृत्यर्थतयोपवासदर्श-
नात् । अतश्च यदीष्टचादिवाक्यविहितसद्यस्कालत्वेन व्यहकालत्वं
^५विकल्प्यते । उपदेशस्तु त्रीहियवालाभे सामान्यानीवारे प्रतिनिहि-
तस्य मुख्यद्रव्यधर्मत्वेन ग्राम्योपवासस्यैव प्राप्तावुभयार्थत्वमिति न
सद्यस्कालायामारण्याशनम् ; सायमाशेऽश्वातीति वचनात् ॥

[ब्रह्मचर्यविधिसिद्धस्य पुनर्वचनतात्पर्यम्]

- ब्रतोपा—षेधार्थः—अथवा ब्रह्मचर्यविधानात् सङ्कल्पप्रभूति
मैथुनप्रतिषेधे पुनर्वचन ब्रतोपायनादूर्ध्वं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥

^१ कर्मध्ये यदा जृम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजुर्जपेत् (रु) ^२ जापरणा
शक्तौ सुप्यात् । उपरिशयनमेव तु वर्जयेत् (रु) ^३ सर्वशार्पि तावत् ब्रह्मचर्य
पालयेदिसर्थं (रु). ^४ प्रतिषेधपरं—कृ. घ. ^५ विकल्पते—घ.

(सू) ^१ उभयत्र जागरणमेके समामनन्ति ॥ १६ ॥
 || २७ ॥ ७०८ ॥

(सू) आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे ^२ वा शेते
 || १७ ॥ ३८ ॥ ७०९ ॥

तृतीया खण्डिका ॥

(सू) देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्विती-
 यास्त्रृतीयेषु त्रिरेकादशा इह माऽवत । इदं
 शकेयं यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं
 करिष्ये भेषजं इदं मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावर्तं
 युवमिति ^३ जपित्वा इबोभूते ब्रह्माणं बृणीते ॥ १ ॥
 || ३९ ॥ ७१० ॥

[अस्मिन् जपे पक्षान्तरम्]

(भा) देवा देवेष्विति रात्रौ परिस्तरणादनन्तरमन्येषामुक्तम् ॥

(बृ) उभयत्र—मनन्ति—उभयत्र जागरणमिति पौर्णमास्याममा-
 वास्यायां च ॥

[अन्ये चात्र शास्त्रिनः]

देवादेवे क्तमिति—अन्येषा शास्त्रिनां परिस्तरणानन्तर-
 मुक्तत्वात् ॥

^१ अमावास्याया पौर्णमास्या च (रु) ^२ अन्यदाहवनीयागारं अन्यद्वार्ह-
 ल्यस्यपेति वक्ष्यति । तयोरन्यतरत्रैव शेते ^३ I हृदं पूर्वसूत्रस्थेन शेते इत्यनेनान्वितमिति
 पक्षान्तरमुक्तम् (रु) II न चाय जप. ब्रह्मवरणशोष. कर्मशक्तिप्रार्थनार्थत्वात्.
 III उक्तं ब्रह्मत्वविघानेव ब्रह्मवरणम्; तस्यानेन काल उच्यते (रु)

[सद्यस्कालायामस्यालोपो हेतुश्च]

(भा) न चास्य सद्यस्कालायां लोपो लिङ्गविरोधात् ॥

[कर्मणि परमात्मश्रीत्यर्थत्वानुसन्धानम्]

आत्मा करोत्वात्मन इति विज्ञानं मन्त्रलिङ्गेन ॥

(सू) भूपते शुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं
त्वा वृणीमहे इत्युक्त्वाऽपरेणाहवनीयं दक्षिणाऽ^१-
तिक्रम्योपाविशति ॥ २ ॥ ४० ॥ ७११ ॥

(सू) ^२ पूर्वो ब्रह्मा परो यजमानः ॥३॥ ४१ ॥ ७१२ ॥

[सद्यस्कालायामलोपनिर्वाहः]

(वृ) न चास्य-विरोधात्—^३ उभावशी इति जपः साय परिस्तरणा-
^४ङ्गम् । स्तीर्यमाणेष्वग्निषु आत्मा करोत्वात्मन इति परिस्तरणानन्तरं^५
देवानां यजमानसमीपे वासो दृश्यते । उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवता
वसन्तीति । देवा देवेष्वित्यत्रापि मन्त्रे त्रिरेकादशा इह मावतेति
इहशब्देन समीपे वसतां देवना रक्षकत्वेनाशासनात् रात्रिपरिस्तरण-
पक्ष पूर्वस्य मन्त्रस्य जप इति शङ्खाया.^६ सद्यस्कालायामपि
कर्तव्यत्वे^७ लिङ्गमिदम् । इदंशकेय यदिद करोम्यात्मा करोत्वात्मने
इति चिकीर्षितकर्मशक्तयाशासनात् सद्यस्कालायामपि कर्मणः कर्तव्य-
त्वादलोपः ॥

[कर्तुः परमात्मश्रीत्यर्थकर्मकरणप्रवर्तकमानम्]

^८ आत्मा करो-मन्त्रलिङ्गेनेति—आत्मने ब्रह्मणे आत्मा
करोत्विति^९ विज्ञानमपि कर्तव्यम् ;—

^१ योऽय ब्रह्मवरणार्थो मन्त्र तमुक्त्वानन्तरमेव तेन सहातिकम्य यजमान
उपविशति (रु) ^२ पूर्वोपरत्व देशत कालतथ (रु) ^३ आत्मा करोत्वात्मन इति ।
उभावशी-क. ^४ ङ्गम् । परिस्तरणानन्तरम्-क. ^५ रक्षालं देवानाम्-घ.

⁶ या-क घ. ⁷ लिङ्गम्-घ. ⁸ विज्ञानमश्रालिङ्गेनेति-घ. विज्ञानं मन्त्र लिङ्ग-
नेति-क, ⁹ अपि विज्ञानं कर्तव्यम्-घ.

(बृ) यत्करोषि यदभासि यज्ञुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मर्दपणम् ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणे हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इति स्मृतेश्च । कथमात्मने ब्रह्मणे इत्युच्यते ? उच्यते,—य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो+यमयति यस्यात्मा शरीर स आत्मेति जीव-शरीरके अन्तर्यामिणि आत्मशब्दप्रयोगात् तस्य च परमात्मत्वात् परमात्मनो ब्रह्मत्वेन सर्वशास्वाप्रसिद्धत्वात् ॥

नारायण. परं ब्रह्म आत्मा नारायण. परः ।

इति नारायणपरब्रह्मपरमात्मशब्दानां सामानाधिकरण्यात् ‘नारायणं महाज्ञेयम्’ इति सर्वदा ज्ञेयत्वात् ‘यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्’ इति श्रुतेश्च । कथमन्याभ्यो देवताभ्यः क्रियमाणं कर्म ब्रह्मेति ध्यायेत् ? यो देवानां नामधा एक एव । स ब्रह्मा स शिवः । चतुर्होत्तारो यत्र संपद गच्छन्ति देवैः । सर्वे वेदा यत्रैक भवन्ति ? इत्यादिश्रुतौ सर्ववेदाना नामधारकत्वेन सर्वदेवस्वरूपत्वेन सर्वयज्ञैरिज्यत्वेन सर्वविधिवाक्यैर्विधेयत्वेन चावगमात् । चतुर्होत्तृशब्देन सर्वयज्ञा उच्यन्ते ‘स एताऽश्चतुर्होत्तृनात्मस्परणानपश्यत्’ इति । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणयोः ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ इति वचनात् ।

अह हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
 येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविचिपूर्वकम् ।

इत्यादिस्मृतेश्च ॥

[अध्वर्युग्यजमानाभ्यां ब्रह्मवरणं उपवेशनक्रमश्च]

(भा) यजमानस्यापि ब्रह्मवरणम् । अपरो यजमान इति पूर्व-
प्रविष्टोऽपि पश्चादुपविशति ॥

(सू) भूत्र कश्च वाकचक्र्व गौश्च वद् च स्तं च
धूश्च नूश्च पूश्चकाक्षराः पूर्दशमा विराजो या हदं
विश्वं भुवनं व्यानशुस्ता नो देवीस्तरसा संविदाना-
स्स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीर्ब्रह्म पूतास्त्थ । को
वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देव-
यज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस्तवन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च
याः । ताभीरश्मिपवित्राभिश्चदां यज्ञमारभ इति
प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते । यजमान !
हविर्निर्वप्स्याभीत्युच्यमान ओं निर्वपेत्युच्चै-
रनुजानाति ॥ ४ ॥ ४२ ॥ ७१३ ॥

[ब्रह्मवरणस्योभयकर्तुकत्वे हेतुः]

(वृ) यजमान—रणम्—उभयत्र विधानात् ।

[सूत्रे ब्रह्मयजमानोपवेशनविधिहेतुः]

अपरो—विशति—आसनप्रकल्पने देशनियमात् कल्पर्ज
वचनमिति वृणीमह इत्युक्त्वाऽपरेणाहवनीय यजमानस्यापि वरणमनन्तर-
मतिक्रमणविधानात् । ब्रह्मणश्च जपोत्तरकालमति^१क्रमणविधानात् ।
^२ पूर्वं स्वस्थान^३ प्राप्तो यजमानोऽपरो यजमान इति वचनादुपवेशनं
पश्चात् । अपरदेशस्य तु पूर्वं ब्रह्मणोऽपर यजमानस्येति सिद्धत्वात् ॥

^१ क्रमवि—क । ^२ ‘पूर्वं सिद्धत्वात्’ अय ग्रन्थः ख. ग. घ.—पुस्तकेषु
न हृश्यते । ^३ स्थानप्राप्तोऽपि—क ।

(मृ) अग्निहोतारमिह तःहुवे हति हविर्निरुप्यमाण-
१ मभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥ ४३ ॥ ७१४ ॥

[हविरभिमञ्चणे आवृत्यनावृत्तिपक्षौ]

(भा) अग्निहोतारमिति वर्तमान^२क्रियाशेषोऽपि सकृत् क्रियान्तरेण
व्यवायात् । केचिदावृत्तिरिति ॥

(मृ) हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्य^३भिवा
मन्त्रयते ॥ ६ ॥ ४४ ॥ ७१५ ॥

[पात्राभिमर्शनाभिमन्त्रणपक्षौ]

(भा) अभिमर्शनमानिर्वपणात् । केचिद्विर्निर्वपणस्यैवाभिमन्त्रणम् ॥

[हविरभिमञ्चणानावृत्तिपक्षाशयः]

(बृ) आग्निहोतार-वायात्—यद्यपि हविषा पृथ^४कपृथङ्गनिरुप्य-
माण^५त्वमस्तीति निरुप्यमाणवस्थायामभिमन्त्रणम्, तथाऽपि यावदन्त्य-
हविरन्वावपन^६ निरुप्यमाणत्वात् क्रियान्त^७राव्यधानात् सकृदेव
हविषोऽवदीयमानस्योच्यमाना मनोता यथातन्त्रमव्यवये पश्ननाम् ॥

[आवृत्तिपक्षाशयः]

केचिदावृत्तिरिति — प्रतिहविर्निरुप्यमाणकालमेदादभ्यावर्तते
मनो तावदेव ॥

[भाष्यस्थाड्यर्थः प्रकृतो मञ्चश्च]

अभिमर्शनमानिर्वपणात्—यावन्निर्वाप पात्रमभिमृशेदित्यर्थः ।
केचिद्विमन्त्रणम्—पात्रस्य अग्निहोतारमितिमन्त्रेण ॥

^१ प्रतिहविरभिमञ्चणावृत्ति क्षतौ एकवचनात् वर्तमाननिर्देशाच्च (इ).

^२ क्रियाक्रियाशेषोऽपि—घ ३ निर्वापण—क. ४ त्वयि वा—क निरुप्यते यस्मिन्
पात्रे तद्विर्निर्वपणम् तस्यादौ अभिमर्शनमभिमन्त्रण वा पात्रसंकारत्वात् (इ)

पृथङ्गनि—क ५ माणमस्ति—घ (मु रा) माणावस्थायामभिमञ्चणं तथाऽपि—
क. ७ पन तावजिरु—क. ८ राव्यवायात्—क

(सू) तदुदित्वा वाचं यच्छति ॥ ७ ॥ ४५ ॥ ७१६ ॥

[वाग्यमनेपक्षौ निर्देशोपपत्तिश्च]

(भा) ^१यजमान वाचं यच्छेत्युक्त. तत्रैव वाग्यमन करोति । अग्नि होतारमिति वोक्तु^२ वाग्यमनम् । ^३तदुदित्वेति यजुर्वेदपाठात् ऋचोऽपि नपुसकनिर्देशः ॥

(सू) ^४अथ यज्ञं युनक्ति ॥ ८ ॥ ४६ ॥ ७१७ ॥

(सू) ^५कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति सर्वं विहारमनुवीक्षते ॥ ९ ॥ ४७ ॥ ७१८ ॥

चतुर्थी स्खण्डिका ॥

[यज्ञयोगस्य सर्वप्रधानार्थत्वपक्षस्तद्देतुश्च]

(भा) यज्ञयोगसर्वप्रधानार्थं पुनरथशब्दप्रयोगात् ॥

[वाग्यमने विशेषः वापक्षभाष्येऽर्थद्वयं च]

(वृ) यजमान—करोति—तस्मिन्ब्रेव काले प्रणीताप्राणयने ।

अग्निः हो—यमनम्—तदुदित्वा वाचं यच्छतीत्यस्य विवक्षाभेदात् निरुप्यमाणाभिमन्त्रणार्थमेवोक्तु वाग्यमनमित्येकोऽर्थः । वाग्यमनार्थमग्निः होतारमिति पुनश्च वक्तव्यमित्येकः ॥

[सर्वप्रधानार्थत्वपक्षाशायः]

यज्ञयोग—योगात्—औषधार्थत्वपक्षे अथशब्दोऽनर्थकः ।

१ पूर्व हि अध्वर्युयजमानयो शास्त्रान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः । तेनेदानीं स्वशास्त्रास्थः कालो विकल्पते यजमानस्य २ चोक्त्वा—क ३ तदिति च वाक्यादिसामान्यरूपविवक्षयाऽपि नपुसके निर्देश (रु) ४ अथशब्द कर्मान्तरत्वयोतनार्थं तेन अनौषधतन्त्रास्वपि उपसदादिषु यज्ञयोग कार्यः (रु) ५ कस्त्वा युनक्तीति वाक्यं क—पुस्तके न दृश्यते । ॥ अथ कोऽय यज्ञयोगे नाम ? त दर्शयति (रु) ॥

(भा) अदृष्टप्रधानोपकारकत्वाच्च । अतस्साक्षात्यतत्रास्वपि
पशौ च क्रियते ^१ पात्राभिमर्शनोत्तरकालम् । न च पुनः पशुपुरोडाशे ॥
[औपदेशिकपक्षः सर्वज्ञाब्दाशयश्च]
औषधार्थमित्युपदेशः ॥

(वृ) अदृष्ट-रक्तत्वाच्चेति—ओषधिकाण्डोपकारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वात्
सर्वप्रधानार्थत्वम् ॥

[न च पुनरिति भाष्यार्थं विवरणम्]
न च पुनः पशुपुरोडाशे —पश्वर्थं कृतत्वात् ।

[उपदेशपक्षाशयविवरणम्]

औषधार्थमित्युपदेशः— औषधकाण्डपाठान्मन्त्रस्य । अस्मिन्
पक्षे अथशब्दोऽर्थकृत्यप्रतिषेधार्थः । कथ पूर्वत्राथशब्दानर्थक्यपरि-
हाराय सर्वप्रधानार्थत्वमुक्तम् ^२ उच्यते ;—आनन्तर्यमेवाथशब्दस्य
मुख्यार्थं नार्थकृत्यप्रतिषेधः । क्रमोपदेशादेवानन्तर्ये सिद्धे मङ्गलार्थ-
र्थान्तरासभवादानर्थक्ये प्राप्ते तत्परिहारार्थमगत्याऽऽश्रियते क्रमनियमार्थ-
लक्षितोऽर्थकृत्यप्रतिषेधः ॥

ननु प्राप्तस्य पुनर्वचन नियमार्थमिति क्रमनियम एवाथशब्दस्य
मुख्योऽर्थः सभवति ^३ न क्रमनियम एव सूत्रकारेण क्रियते । अङ्गानां
युगपदनुष्ठानासभवादेवानियम । ^४ क्रमप्राप्त एव । सूत्रकारानुक्रमणस्य
नियमार्थत्वाभावे च ‘त्व नो अमे’ इति क्रमलोपप्रायश्चित्त न कार्यं स्यात् ।
अतो मुख्यार्थसंभवे न लक्षणेति अथशब्दस्यारम्भार्थत्वेन पूर्वप्रकरण-
विच्छेदात् सर्वार्थत्वम् । उपदेशपक्षस्तु सूत्रकारशीलानुविधानेन
कचिदपि प्रकरणभेदार्थं सूत्रकारो न प्रयुक्तवान् पुनः पुनरर्थकृत्यप्रतिषेधे
प्रयुक्त ^५वांशं , औषधकाण्डे अध्ययन चानुग्रहीत्यते इति ॥

^१ पात्रप्रयोगेतर-ग.

^२ क्रम प्रा-क्र.

^३ वाश्वेत्यध्ययन-क.

(भा) सपात्रस्य विहारस्या^१वेक्षणेन योग ॥
इति आपस्तम्बश्रौतधृत्यस्वामिभाष्ये तुरीये प्रश्ने प्रथम पटल ॥

(सू) चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशा घृतप्रतीका भ्रुव-
नस्य मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय महं
धुक्ष्व यजमानाय कामान् इति वेदिं संमृज्यमा-
नाम्^२ ॥ १ ॥ १ ॥ ७१९ ॥

(सू) यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यश्च्छ्रुतेन हृदयेनेष्णाता च तस्येन्द्र-
वज्ज्ञेण शिरच्छ्लनवीति^३ स्तम्बयजुर्हियमाणम् ॥
॥ २ ॥ २ ॥ ७२० ॥

[समन्त्रकामन्त्रकाहियमाणसाधारणमामिमन्त्रणम्]

(भा) स्तम्बयजुषः तूष्णीं हरणेऽपि^४ याजमानन् ॥

(बृ) सपात्रस्य-योग इति—विहारमनुवीक्षत इत्येव सिद्धे सर्व-
शब्दं पात्रप्राप्त्यर्थं । अत पात्राणामपि योग ॥

इति धृत्यस्वामिभाष्यवृत्तौ चतुर्थे प्रश्ने प्रथम पटल ॥

[तूष्णी हरणेऽपि याजमानसत्त्वसर्वथनम्]

स्तम्ब-जमानम्—स्तम्बयजुर्हरतीत्युक्ता ‘तूष्णीं चतुर्थम्’
इति वचनात् तस्यापि स्तम्बयजुश्शब्दवाच्यत्वात् स्तम्बयजुर्हियमाणम्
इत्याविशेषवचनाच्च छिनवीति लिङ्गात् तस्यापि छेदनम् ॥

^१ स्यावेक्षण (मु पु) ^२ अनुमन्त्रयते इति शेष (रु) ^३ स्तम्बयजुषा
पृथक्तान्मन्त्रावृत्ति । चतुर्थस्य तु हरणस्य तूष्णीकत्वात् भवत्यनुमन्त्रणम् (रु).
^४ स्फूर्यप्रहृतानि तृणानि स्तब । तत्प्रधानो यज्ञावयव स्तम्बयजु । हरणीय च
सतृण पुरीषमुपचारेण्यते । (भ भा मित्र) । यजुर्मन्त्रको दर्भ स्तम्बयजु । तच्च
स्तम्बरूपं स्फैर्येन छित्वा उत्करदेशे हरेत् (सा भा) ^५ त्वाच-स्त्र. ग

(सू) इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्वरति ब्रह्म-
चर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूत-
श्ररति मानुषीषु इत्युत्कर^१भिगृह्यमाणम् ॥
॥ ३ ॥ ३ ॥ ७२१ ॥

[उत्कराभिग्रहणे क्वचित्सकृत्वम्]

(भा) उत्कराभिग्रहण सङ्कुद्धरुणप्रधासेषु ॥

(सू) यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परि-
गृजामीति वेदिं^२ परिगृह्यमाणम् ॥ ४ ॥
॥ ४ ॥ ७२२ ॥

(सू) ^३ यदुद्घन्तो जिह॒०सिम पृथिवीमोषधीरपः
अध्वर्यवः स्फ्यकृतः स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु^४ पातु
तस्मात् । यदुद्घन्तो जिह॒०सिम क्रूरमस्या वेदिं
चकृमा मनसा देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम
भूम्याः^५ शिवो नो विश्वर्भुवनेभिरस्त्वत्युद्धन्य-
मानाम् । भूमिर्भूत्वा माहिमानं पुषोष ततो
देवी वर्धयते पशा॒०सि यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति

[वरुणप्रधासोत्कराभिग्रहणसकृत्वहेतुः]

(वृ) उत्करा-घासेषु —तृणपांसुभेदेऽप्युभयोन्न्युसयोः तत्रेणाभि-
०ग्रहण अभिगृह्यमाणाभिमत्रण च तत्रेण उत्करस्यैकत्वात् ॥

^१ अभिग्रहणस्य तु चतुर्थस्याप्यतूष्णीकत्वाद्वव्येवाजुमच्छ्रणम् (रु) ^२ उभयो
परिग्रहयोरजुमच्छ्रयते अविशेषात्, पूर्वं चोत्तर चेति भारद्वाजवचनाच्च (रु).

^३ यदुद्घन्तो (रु द पा) यदुद्घन्तो-ख. ^४ पाततस्मात्-क यदुद्घन्तो-ख
यदुद्घन्तो-ख ^५ शिवा-क ^६ ग्रहण तदभिमत्रण च-घ

(सू) शं चौषधीराप इह शक्वरश्चेति क्रियमाणाम् ।
 ईडेऽन्यक्रतूरहमपो देवीरूपब्रुवे । दिवा नक्तं च
 ससुषीरपस्स्वरीरिति प्रोक्षणीरासाद्यमानाः ऊर्णा-
 मृदु ग्रथमानः स्योनं देवेभ्यो जुष्टः सदनाय
 वर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानः हि व्येहि मां नाकस्य
 पृष्ठे परमे व्योमन् इति बहिरासाद्यमानम् ॥ ५ ॥
 ॥ ५ ॥ ७२३ ॥

(भा) क्रियमाण—दक्षिणतो वर्षीयसीमिल्येव^१मादि ॥
 (सू) अद्विराज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः
 पवित्रैः । ता देवीशशक्वरीः शाकवरेणेमं यज्ञमवत
 संविदाना इत्याज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूर्यमानाः ॥ ६ ॥
 ॥ ६ ॥ ७२४ ॥

[अभिमन्त्रणपौवापर्यनुगुणं सूत्रविवरणम्]

(भा) आज्य चोत्पूर्त प्रोक्षणीश्चोत्पूर्यमानाः ॥
 (सू) ^२उभावाज्यग्रहान् जपतः ॥ ७ ॥ ७ ॥
 ॥ ७२५ ॥

पञ्चमी खण्डिका ॥

[वर्तमानसमीपभूतविवक्षाग्राह्याहारेण भाष्यावतरणम्]

(वृ) आज्यं चो-मानाम्—ऊभयोरुत्पवनस्य युगपदसम्भवादुत्पूर-
 शब्दाभ्याहारेण योजना ॥

^१ मादि क्रियमाणाम्—ख ग. घ. सीमिति क्रियमाणाम्—क. ^२ उभा-
 विति वचनमध्यर्युणा सहप्रयोगार्थम्, याजमानाध्वर्यवकाण्डयोस्संकीर्णत्वात् अर्माषा-
 मित्यभिप्राय (इ).

[उभौ जपत इत्यनयोरर्थविवक्षया पर्यवसितार्थः]

- (भा) अध्वर्योरपि चातुर्स्वर्यमाज्यग्रहणेषु ॥
- (सू) आशिश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्यां सर्वोहयन्त
ओषधीर्विवृक्णाः । यासां मूलमवधीः स्फ्येन
शिवानस्तास्मुहवा भवन्तु । सुमनसो यजमानाय
सन्त्वोषधीराप इह शक्करीश । वृष्टिद्यावा पर्जन्य
एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाश्शतवल्शा अदब्धा
इत्यन्तर्वेदि बार्हिरासन्नम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ७२६ ॥
- (सू) चतुर्दिशखण्डा युवतिस्मुपेशा घृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय
सा मे धुक्षव यजमानाय कामान् । शिवा च मे
शग्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैधि ऊर्जस्वती
च मे पयस्वती चैधि । इषमूर्ज मे पिन्वस्व ब्रह्मा
तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विशं पुष्टि
मे पिन्वस्वायुरभाद्यं मे पिन्वस्व ग्रजां पशून् मे
पिन्वस्वेति ^१ स्तीर्यमाणाम् ॥ २ ॥ ९ ॥ ७२७ ॥
- (सू) ध्रुवोऽसीत्येतैः प्रातिमन्त्रं परिधीन् परिधी^२य-
मानान् । ^३ अस्मिन् यज्ञ उपभूय इन्नमेऽविक्षो-
भाय परिधीन् दधामि । धर्ता धरुणो धरीया

[सूत्रारूढत्वं भाष्यार्थस्य]

- (वृ) अध्वर्योर-ग्रहणेषु—उभावाज्यग्रहान् जपत इत्यध्वर्योरपि
चातुर्स्वर्यप्राप्तवर्धत्वाद्वचनस्य ॥

^१ स्तीर्यमाणाया वेदोरेकत्वात् न धातौ धातौ मत्त्रावृत्ति (ह) ^२ णम्-ख.

^३ अस्मिन् यज्ञ इत्यनया सकृदन्तऽनुमन्त्रणम्, परिधीन् परिदधामीति लिङ्गात्
अस्मिन् यज्ञे सर्वानिति भरद्वाजवचनाच्च

(सू) नग्निर्देषाऽसि निरितो^१ नुदातै इति च ॥ ३ ॥
॥ १० ॥ ७२८ ॥

[परिधीयमानानित्युक्तिफलम्]

(भा) अस्मिन्^२ यज्ञे इति सङ्कृदेव बहुवचनत्वात् । शनैश्चोत्तरपरिधि-
स्साद्यते । अतः परिधीयमानानित्युपपद्यते ॥

[प्रत्येकाभिमत्त्रणपक्षः]

केचित्परिधौ परिधावावर्तयन्ति ॥

(सू) युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहवनीयम् ।
तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्योषन्तीस्तन्वो

[भाष्यस्थबहुवचनपदार्थः सर्वानुमन्त्रणतानिर्वाहश्च]

(वृ) अस्मिन् यज्ञे इति—जनत्वात्—परिधीन् दधामीति सर्वपरि-
ध्यम् ॥

शनै—द्यते इति—चशब्दात् अस्मिन्^३ यज्ञे इत्येतदपि परि-
धीयमानावस्थायामेव । तस्मादभिभूरस्यस्मिन् यज्ञे इत्युभयो परिधीय-
मानावस्थायामेव प्रयोगसम्भवार्थं शनैरुत्तरपरिधिसादनमध्वर्युणा कर्त-
व्यम् ।^४ ततः परिधीयमानानित्युपपद्यते ॥

[आवृत्तिपक्षाशायः]

केचित्प—यन्तीति—अस्मिन् यज्ञे इत्यस्य सर्वपरिध्यम् त्वात्
सर्वेषां परिधीयमानावस्थायामेव प्रयोगसम्भवार्थमावर्तत इति ॥

^१ नुदाता इति च—ख^२ परिधिषु परिधीयमानेषु जपतीति वदन् भट्टभास्कर-
भिश्च न स्वाभिमत स्फुटमाह । सायणोऽप्येतदेवानुससार । ध्रुवोसीत्यादेवैकैक
परिधिमन्त्रत्वे प्रतिमन्त्रभित्वत् अस्मिन्निलादौ एकैकमित्याद्यनुक्तचा सङ्कृत्वं भाष्य
भिमतम्^३ यज्ञे इति अत परिधीयमानानित्युपपद्यते—घ^४ तदापरिधी—ख
अत परिधी—घ

(सू) यस्ते अग्ने ताभिर्वर्माण्यभितो^१ व्यवस्व मा त्वा
दमन् यज्ञहनः पिशाचा इति च ॥४॥११॥७२९॥

[अग्नियोगस्सामान्योत्को विशेषरूपो विवक्षितः]

(भा) युनज्मी^२त्याद्याहवनीयोग उपस्थ इत्येवमन्त ।

[प्रकरणान्नानेऽपि नाहवनीयार्थताव्याहृतीनाम्]
व्याहृतीनामभिहोत्रोपसादनादिषु विनियोग ॥

[ब्राह्मणे पाठरूपयोगोक्त्या तदुभयविधत्वसम्भवः]

(वृ) युनज्मी—^३वमन्तः—^४ अनुमन्त्रणमुपस्थान वा । एष वा अग्ने-
योंगस्तेनैवैन युनक्तीति लिङ्गात् । सुप्रजस इत्यादिफलस्य तेन हन्मी-
त्यादेश्च युक्ताहवनीयात्^५ प्राप्तवर्थतयाऽशासनात् यन्म इत्यादेरन्यत्र
वाऽविनियोगदुभ्यामभियोगः ॥

[अग्निहोत्रादिषु विनियोगकण्ठोक्ति. भाष्यकृदभिमता]

व्याहृती-नियोगः— याजमानकाण्डे आहवनीययोगार्थ मन्त्र-
द्र्यानन्तरपठिताना व्याहृतीना अभिहोत्रमेताभिरित्यादिना वचनेना-
ध्वर्यवादिकर्माङ्गत्वेन विनियोगात् आहवनीययोगो मन्त्रद्रूयेन ॥

^१ व्यवस्व—ख ^२ अनुमन्त्रयत इति शेष उपातेष्ठत इति वा । युनज्मीति
प्रतीकेन द्वयृचस्यव ग्रहणम् न व्याहृतीनामपि, तासामभिहोत्रोपसादनादौ
विनियोगात् व्यक्तमुक्तेश्च सत्याषाढेन । परिध्यज्ञमिदमनुमन्त्रणम् तस्त्रिधावान्ना-
नात् । स्यादेतत्, ‘युनाज्म त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेयोगस्तेन’ इति श्रुते
पृथक्मैवेदमभियोगो नाम^६ न, परिधियोगस्यैव तत्राभियोगत्वेनाभिप्रतत्वात्,
तद्विमोक्तस्येवाभिविमोक्तत्वेन ब्रह्मणाके सूत्रकारसमतेश्च । तस्मात् उपसदवभृथ-
गृहमेधयादिषु परिध्यभावादनुमन्त्रणस्य लोप (रु) युनज्मीत्याहवनीयोपस्थ इत्येव-
मन्त I. युनज्मीत्याहवनीययोग उपस्थ इत्येव मत्र^७—क^८ मत्र^९—क
^४ नानुमन्त्रण—क घ^५ त्यादेश्चेति (मु रा) तेनाहमित्यादेश्च—ह्या. ^६ युक्ताह-
वनीयात्प्रयतया—ह्या

(सू) विच्छिननि विधृतीभ्याऽ सपत्नान् जातान्
 अत्रव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । ^१ विशो
 यन्त्राभ्यां विधमाम्येनानहं स्वानामुत्तमोऽसानि
 देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिं विश्वं
 पाप्मानमदितं दुर्मरायुम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्य
 लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती ग्राणान् मयि
 धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून् मयि
 धारयतमिति विधृती ^२ आसाद्यमाने ॥ ५ ॥ १२ ॥
 ॥ ७३० ॥

षष्ठी खण्डका ॥

(सू) ^३ अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता ग्रयाजा-
 नामुतानूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्व-
 रूपास्तस्मिन् सुचो अध्यासाद्यामीति ^४ प्रस्तर-
 मासाद्यमानम् ॥ १ ॥ १३ ॥ ७३१ ॥

[कथिदेतन्मन्त्राभावः, मन्त्रप्रवृत्तिस्थलं च]

(भा) जुह्वसादनपक्षे अयं प्रस्तर इति नास्ति । उत्तानूयाजाना-
 मिति लिङ्गविरोधात् । बहुवचनत्वाच्च सर्वसुगासादन एव प्रस्तरमन्तः ।

[जुह्वसादनाधिकरणम्]

(बृ) जुह्वसा-विरोधात्—प्रस्तरे जुह्वसादनपक्षे ।

[विवक्षितबहुवचनव्यक्तिः तत्फलं च]

बहुव-मन्त्रः—तस्मिन् सुचो अध्यासाद्यामीति बहुवचनात् ।

^१ दोहन्यज्ञ इत्याधिक दृश्यते क—पुस्तके ^२ साद्यमाने—क. ^३ उत्तानू-
 याजानामिति सुच इति च लिङ्गविरोधात् । अपि वा जुहूमेव प्रस्तर इति
 कल्पे लुप्यते मन्त्र प्रायर्णीयोदयनीययेरनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूहोऽन्यतरस्य (८).

^४ प्रस्तर ऐसाद्यमानम्—क

[जुहूसादनदक्षेऽपि मच्चानिवृत्तिस्तद्वेतुश्च]

(भा) प्रस्तरजात्येकत्वात्कालान्तरे वर्तमानस्य सस्तव इत्यनिवृत्तिर्वा ।
साधमानमिति पुनर्वचनाच्च ॥

(सू.) आरोह पथो जुहु देवयानान् यत्रष्यः प्रथ-
मजा ये पुराणाः । हिरण्यपश्चाजिरासंभृताङ्गा
वहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः । जुहूसि
घृताची गायत्री याम्नी कविभिर्जुषाणा । अव्यथ-
माना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नया स्युप-
देवानाश्रेयेन शर्मणा दैव्येनेति जुहूम् । अवाहं
बाध उपभृता सपलान् जातान् आत्रव्यान् ये च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञं सुदुधामिव धेनुमह-

(वृ.) अतः प्रस्तरसादनात्पागेव सर्वसादनजुहूसादनयोरन्यतर ^१ पक्ष-
सङ्कल्पं । तस्मादिडान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोरय प्रस्तर इत्यस्य लोप ॥

[क्वचिद्दूहः]

प्रायणीयेऽननूया^२जपक्षे आतिथ्याया च अन्यतरस्य धर्तेत्यूहः ।
उदयनीये चाप्रयाजपक्षे ऊहो विकल्पेन ॥

[श्रुतेः स्तुत्यनुवादत्वात् पुनरासादनशब्दाच्च मच्चानिवृत्ति-
[रनूहश्च प्रायणीयादौ]]

प्रस्तर—पुनर्वचनाच्चेति — प्रस्तराभिधानपरत्वात्प्रयाजानूयाज-
कर्मणां धारणाभावेऽपि लक्षणयाऽऽज्यधारणानुवादत्वात् सर्वसादन-
कालप्राप्त्वेन स्तुत्यनुवादोपपत्तेरुभयत्र प्रस्तर^३जात्येकत्वादलोप । किंच
विषृती आसाधमाने इति प्रकृतत्वात् प्रस्तरमित्येतावता सिद्धेऽपि
प्रस्तरमासाधमानमिति पुनर्वचनाच्च प्रस्तरमात्र प्रधानतया^४विधेयमिति

¹ पक्ष कल्प्य—घ. ² ज आतिथ्याया च—घ. ³ जातेरेक—ख ग

⁴ ऽभिधेयमिति—ख ग घ.

(सू) मुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । सुभृदस्युपभृ-
दृताची त्रैषुभेन छन्दसा^१ विश्ववेदाः । अव्यथ-
माना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप-
देवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युपभृतम् । यो मा-
वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने ।
इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवाया अहमुत्तरो भूयासमधरे
मत्सपत्नाः । ध्रुवासि धरणी^२ धनस्य पूर्णा
जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना
यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवान्
वैश्वदेवेन शर्मणा दैव्येनेति ध्रुवाम् । स्योनो मे
सीद^३ सुषदः पृथिव्यां प्रथयि प्रजया पशुभि-
स्सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षे
हमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । अथ^४
सुवो अभिजिहर्ति होमाजछतक्षरश्छन्दसानुषुभेन
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्टावार्हस्पत्येन शर्मणा
दैव्येनेति सुवम् ॥ २ ॥ १४ ॥ ७३२ ॥

सप्तमी खण्डिका ॥

(सू) इय ५ स्थाली धृतस्य पूर्णाऽच्छिन्नपथाऽशतधार
उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येनेत्याज्य^४ स्थालीम्^५ ॥
॥ १ ॥ १५ ॥ ७३३ ॥

(बृ) केवलजुह्वसादनेऽप्यनिवृत्तिरिति । अस्मिन् पक्षे प्रायणीयादिष्व-
प्यनूहं । उपसत्सु च ॥

^१ विश्ववेद ^२-ख ^३ धरस्य ^४-ख ^५ सुषसद -ख. ^४ स्थाली-
मासायमानाम्-ख ^५ एतदन्ता सप्तमी खण्डिका पठते-ख. पु,

[जुह्वाद्यनुमन्त्रणोपपथानयोर्विकल्पः]

(भा) जुह्वादीनां साध्यमानानामुपस्थानमनुमन्त्रण वाऽधिकारात्।

(सू) ^१ तृसिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्म-
वर्चेसेन तृसिरसि त्रैषुभं छन्दस्तर्पय मोजसा
वीर्येण तृसिरसि जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया
पशुभिरिति पुरोडाशानज्यमानान् ॥ २ ॥ १६ ॥
॥ ७३४ ॥

(सू) ^२ यज्ञोऽसि सर्वतदिश्वतस्सर्वतो मां भूतं भविष्य-
च्छ्रयता॒ शतं मे सन्त्वाशिषसहस्रं मे सन्तु
सूनृताः इरावतीः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्व-
तदिश्वतः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयता॒ शतं
मे सन्त्वाशिषसहस्रं मे सन्तु सूनृताः इरावतीः
पशुमतीरित्याग्नेयं पुरोडाशमासन्नमभिमृशति सर्वा-
णि वा हवी॑षि ॥ ३ ॥ १७ ॥ ७३५ ॥

(सू) इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमेनेन्द्राय पश्वोऽर्चिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोपमाभिहेषमूर्ज यशस्सह
ओजस्सनेयऽदिश्वतं मयि श्रयतामिति प्रातदर्देहम् ।
यत्पृथिवीमचरत्तप्रविष्टं येनासिश्चद्वलमिन्द्रे प्रजा-

[विकल्पे सूत्रकारसम्मतिः उपस्थाने विशेषश्च]

(बृ) जुह्वादीनां-धिकारात् इति — अकरणानुपातिष्ठेऽनुमन्त्रयते
इत्यधिकारात् । उपस्थानपक्षे उत्थाय ॥

1 प्रतिहविरावृत्तिर्मन्त्रस्य तृसिरसीत्येकवचनात् अज्यमानामिति वर्तमाननिर्देशाच्च (रु) २ यदा सर्वाणि तदा आवृत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञोऽसीति पुरोडाशाभिधानात् एकवचनाच्च । सर्वाणि हवीर्षीत च येषामासादनमुक्तमाध्वर्यवे ‘चतुर्दीना पौर्णमास्या मित्यादिना तेषामव ग्रहण न त्वाज्यानामपि । कुत ? स्थानादासञ्चान्यभिमृशतीति वचनात् । सर्वेषां हविषा उत्तरार्धात्सर्वेभ्यो हविभूर्य इडामवद्यतीत्यादौ तथा दर्शनाच्च । तेनोपसदादौ अभिर्मर्शननिवृत्तिराज्यस्य् (रु)

(सू.) पतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवदेनोपरिष्टादधि
नोन्महेन्द्रं दधि मां धिनोत्प्रिति ^१ दधि ॥ ४ ॥
॥ १८ ॥ ७३६ ॥

(सू.) अयं ^२ यज्ञस्समसदद्विष्मानृचा साम्ना यजुषा
देवताभिः । तेन लोकान् सूर्यवतो जये-
मेन्द्रस्य सरूपममृतत्वमश्यामिति सर्वाणि हर्वाणि
॥ ५ ॥ १९ ॥ ७३७ ॥

[तृसिरसीत्यादेर्मन्त्रस्थावृत्तिस्तद्देतुश्च । आज्यामर्शनस्वरूपं च]
(भा) तृसिरसि यज्ञोऽसीत्येवंविधानामेकवचनत्वात् असचिपातिनामप्या-
वृत्तिः । प्रधानानुरोधेन ^३ वचनानुग्रहश्च । असभवतामभिमर्शने मन्त्रावृत्तिः

[मन्त्रावृत्तिहेतुविवरणम्]

(बृ) तृसिरसि—नुग्रहश्च—तृसिरसि यज्ञोऽस्य यज्ञ इदं^४मिन्द्रय-
मित्येवं विधानामसन्निपातिनामकियाभिधायिनामावृत्ति एकवचनानु-
ग्रहाय प्रतिप्रधान गुणावृत्तेन्यास्यत्वाच्च ॥

[मन्त्रावृत्तेरभिमर्शनस्थानीयत्वोपपत्तिः]

असभवता—वृत्तिः—ममाम इत्येवमादीनां तन्त्रेण प्रयुज्य-
मानानां^५मप्यभिमर्शनावृत्तावावृत्तिः सर्वेषां मन्त्रवदभिमर्शनेन सस्कर्य-
त्वात् । उपदेशस्वय यज्ञ इति तत्रेण । अय यज्ञस्समसदद्विष्मान्
इति हविर्युक्तयज्ञाभिधानात् । तेन इज्यमानहविषामभिमर्शनम् ।
हविष्मानितिपदे सङ्घायाविशेषानुपलब्धेश्च ॥

^१ आसन्नमभिमर्शतीत्यन्वय (रु) ^२ यज्ञाभिधानाज्ञावृत्तिर्मन्त्रस्य भरद्वाजो
केश (रु) ^३ वचनानुग्रहाच्च (मु. पु). ^४ निद्रय यत्पृथिवीमत्येव (मु. रा).
^५ नानामभिमर्श—द्य.

(भा) अज्यानं^१ सहाज्यस्थालीकानामभिर्मर्शनं सर्वाणि हर्वीषीति वचनात् ॥

(सू) ^२ यो नः कनीय इह कामयातै अस्मिन् यज्ञे यज्ञमानाय महाम् । अपतमिन्द्राश्च भुवनाकुदेतामहं प्रजां वीरवर्तीं विदेयेत्यैन्द्राश्म् ॥६॥२०॥७३८॥

[मन्त्रस्य साधारण्यनिर्वाहः अभिमर्शने विशेषश्च]

(सू) ममाग्ने वर्चों विहवेष्वस्त्वत्यनुवाकेन सर्वाणि हर्वीष्यासन्नान्यभिमृशेदष्टाभिर्वा ॥७॥२१॥

॥७३९॥

(सू) चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हर्वीष्यासन्नान्यभिमृशेत्प्रजाकामः पञ्चहोत्राऽमावास्यायां स्वर्गकामो नित्यवदेके समाप्नन्ति ॥८॥२२॥७४०॥

अष्टमी खाण्डिका ॥

(भा) ऐन्द्राभिविकाराणामूहेनाभिर्मर्शनम् । समुच्चयेनाभिर्मर्शनं सर्वेषाम्^४ । उक्तत्वात् ॥

इनि श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रेषु धूर्तस्वामिभाष्यभूषितेषु चतुर्थप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

[आज्याभिर्मर्शने पक्षभेदः तद्देतुश्च]

(वृ) आज्यानां वचनात्—ध्रौवाज्यमात्रेण सहेति केचित् प्रधानधर्मत्वात् । तस्यापि नेति केचित् । सर्वेषा हविषामुत्तराधार्त सर्वेभ्यो हविभ्यो इडा इति निर्देशे आज्यव्यतीरक्तानामेवोपादनात् ॥

[साधारण्यादिहेतुः अभिर्मर्शनं तन्त्रेणापि क्वचित्]
एन्द्राग्ने शैनम्—समवेतदेवताभिधायित्वात् ।

समुच्चये—मुक्तत्वात्—मत्राणाम् । अभिर्मर्शनावृतिश्च । न च विकल्प ॥

^१ साज्य (ग्र. पु.)

^२ ऊहेनाभिर्मर्शन वैमृधस्यापि (रु)

(स्म.) दशहोतारं वदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनाम् ॥१॥१॥
॥ ७४१ ॥

[दशहोत्रादीनामङ्गिनिर्णयकम्]

- (भा) दशहोत्रादयः पुरस्तादुपारिष्टादिति यस्य चोद्यन्ते तस्याङ्गम् ।
(स्म.) आङ्गिरसो मास्य प्रातरनुवाकैरवन्त्वति सामि-
धेनीनां ^१ प्रतिपदि जपति ॥ २ ॥ २ ॥ ७४२ ॥
(भा) प्रतिपत्-आरम्भं । तत्र सकृत् ॥
(स्म.) अनूच्यमानासु दशहोतार व्याख्यायोच्छुष्मो
अग्र इति समिध्यमानम् । समिद्वो अग्निराहुतः
स्वाहकृतः पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम
इति समिद्धम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७४३ ॥
(भा) समिध्यमानं समिद्वामिति चाऽग्न्याभिमन्त्रणम् ॥

(बृ) विहव्यै चतुर्हेतृपञ्चहोतृभ्यामपि तन्त्रेणाभिर्मशन यथा-
संभवम् ॥ ६६ ॥

इति आपस्तम्बश्रौतवर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ चतुर्थप्रश्ने द्वितीय पटल ॥

[भाष्यदर्शितचोदनोदाहरणम्]

दशहोत्रा-तस्याङ्गम् —^३ यथा पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्टाद्वे-
^४ त्येवमादि ॥

[समिध्यमानवत्यानिवृत्तिः पक्षान्तरं च]

समिध्य-न्त्रणम् — समिध्यमानवतीसमिद्ववतीभ्यामुपलक्षि-
तस्यामेग्नभिमन्त्रणम् । ^५ प्रतिपञ्चोत्तरकाल विवानादेव सिद्धे समिद्धय-

^१ प्रथमायामृचि आरम्भे वा (रु) ^२ अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठति
इति वा (रु) ^३ यथा पुरस्तात्सामिधेनीना पुर-घ्य ^४ द्वेति च-घ्य ^५ उत्तरकाल
विवानादेव-घ्य

(सू) ^१ मनोऽसि प्राजापत्यमिति स्तौवमाधार्यमाणम् ॥
॥ ४ ॥ ४ ॥ ७४४ ॥

(सू) सुच्यैमन्वारभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ ७४५ ॥

(सू) देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्
यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि सं म इष्टः सं दत्तः
सं पूर्तः सं श्रान्तः सं हुतम् । तस्य मेऽग्नि-
रुपद्रष्टा वायुरुपश्चोताऽदित्योऽनुरुद्याता द्यौः
पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुर्य एवास्मि स
सन् यजे इति होतुप्रवरेऽधर्युप्रवरे च ^३ प्रव्रिय-
माणे ॥ ६ ॥ ६ ॥ ७४६ ॥

[देवा इत्यादिमन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती पक्षान्तरं च]

(भा) देवाः पितर इति प्रवराङ्गम् । अतस्तन्निवृत्तौ निवृत्तिः । सीद
होतरित्यत्राप्य^४निवृत्तिः । केचिच्चिवृत्तिः ॥

(बृ) मान समिद्ध इति पुनरुपादानात् । अतस्तयोरभावे निर्वर्तते ।
केचिदनिवृत्तिरिति ॥

[देवा इत्यादेनिवृत्यनिवृत्तिहेत्]

देवाः पितराः—प्यनिवृत्तिः—प्रवरकार्यकरत्वात्स्य ।

केचिच्चु^४निवृत्तिः—सीदहोतरित्यत्र ।

^१ आधारमनुमन्त्रयत इति शेष (रु) ^२ आधारयितुरन्वारम्भ एवाधारान्वा-
रम्भ । अनुमन्त्रणवचनमन्वारम्भार्थोऽय मन्त्र इति माशङ्कीति (रु). ^३ जपतीति
शेष । प्रवरस्थानापन्नोऽपि सीदहोतरित्यत्र गोत्रर्षिसबन्धाकीर्तनात् नायं जप ।
योऽहमस्मि ससन् यजे यस्यास्मि न तमन्तरेमि इति लिङ्गानुसारात् (रु) ^४ केचिच्चु-
नि-क ख ग

(भा) यस्यास्मि न तमन्त^१ रेमीति वैलिङ्ग्यात् ॥

(सू.) ^२ चतुर्होतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां श्रीणामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रयाजान् ^३ हुतंहुतम् ॥ ७ ॥
॥ ७ ॥ ७४७ ॥

[चतुर्होतरज्ञिदेशः]

(भा) चतुर्होता प्रयाजाङ्गम् ।

[प्रयाजाद्यनुमन्त्रणे विशेष]

प्रयाजान्याज्यभागस्विष्टकृदनुमन्त्रणानि तत्रेण वरुणप्रधासेषु ॥

(सू.) एको मैमका तस्य योऽसान् द्वेष्टि यं च वर्यं
द्विष्मो द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य
चत्वारो मम चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किञ्चन
योऽसान् द्वेष्टि यं च वर्यं द्विष्म ^४ इत्येतैर्वा^५ प्रति-
मन्त्रम् ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७४८ ॥

[निवृत्तिपक्षाशयविवरणम्]

(बृ) यस्यास्मि—ङ्गम्—यस्य ऋषे उत्तरानजोऽस्मि त नातिक्रमा-
मीति सकीर्तनात् । साद होतरिति ऋषिकीर्तनामावाच्चित्तिः ॥

[अनुमन्त्रणावसरः]

चतुर्होताप्र-घासेषु—प्रतिप्रस्थातु पश्चादनुष्ठानेऽपि तदुत्तर-
कालं तत्रेणानुमन्त्रणम् ^६ हुतमिति ^७ भूतनिर्देशात् ॥

^१ रेमीति लिङ्गात् क ख ग रेमीति वैलभ्यात्?—ग ^२ सर्वप्रयाज-
शेषश्चतुर्होता । अतो न प्रतिप्रयाजमार्वते (रु) ^३ योऽस्मानित्यादे सर्वत्रानुष्ठ
(रु) ^४ इत्येतैश्च—ख ^५ हुतंहुतं अनुमन्त्रयत इत्यन्वय (रु) ^६ श्रानात्
उत्तरकालं घ. ^७ हुतनि घ.

[चतुर्दोत्रा सह एको ममेत्यादेव्यवस्थायां पक्षभेदः]

- (भा) ^१ वेत्युक्ते विकल्पो होत्रायाजमानयोरपि । समुच्चय उपदेश ॥
- (सू.) अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूया-
समित्याज्य^२भागौ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ७४९ ॥
- (सू.) ^३ विहृतानुमन्त्रणौ वा ॥ १० ॥ १० ॥ ७५० ॥
- (भा) विहृतानुमन्त्रणौ—विभक्तानुमन्त्रणौ वा ।
- (सू.) अग्निना यज्ञशक्षुष्मान् अग्नेरहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान् भूयासम् । सोमेन यज्ञशक्षुष्मान् सोमस्याहं
देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति ^४विहृतौ ॥
॥ ११ ॥ ११ ॥ ७५१ ॥
- (सू.) ^५ पञ्चहोतारं वदेत्पुरस्ताद्विरवदानस्य ॥ १२ ॥
॥ १२ ॥ ७५२ ॥

[भाष्यदर्शितमतिभेदविवरणम् कचिद्विकल्पस्यैवेष्टता च]

- (वृ.) वेत्युक्ते—नयोरपि—होत्रायाजमानेषु समुच्चय इत्युक्तेऽपि
विहृतानुमन्त्रणौ^६ वा । एतस्य सूक्तस्य षट्सर्वं वेत्यादिषु विकल्पे एव ॥

[उपदेशमते सर्वत्र समुच्चयोपपत्तिः.]

- समुच्चय—उपदेशः—होत्रायाजमाने^७ज्वित्यविशेषण सर्वत्र-
वचनात् वाशब्दस्य चशब्दार्थत्वेऽप्युपपत्ते ॥

^१ जैमिनिना तु द्वादशे तृतीयान्त्याख्यकरणे होत्राणा विकल्पमाशङ्क्य समु-
च्चय स्थापित । चतुर्थे याजमानाना समुच्चय स्थापित । वेत्यर्थोक्तविकल्पो होत्रा-
ग । वेत्युक्तेविकल्पो (सु पु) । ^२ हुते अनुमन्त्रयत इति शेष (रु) ^३ विहृत
व्यस्तमनुमन्त्रण यथोस्तौ । (रु) ^४ यदा विहृतौ तदा आभ्या पृथगनुमन्त्रायितव्यौ
(रु) ^५ सर्वहविरर्थं पञ्चहोता न तु प्रत्येकमार्वते वीप्साभ वात् (रु) ^६ ण वा
^७ सूक्तस्य ^८नेषु समुच्चय इत्यविशेषवचनात् वाश—घ ।

[पञ्चहोतुस्तनन्त्रनाहेतुः द्वषान्तश्च]

(भा) हविरङ्गं पञ्चहोता तन्त्रेण वा अमध्यवर्तित्वात् । ^१ उपसत्सु
सुब्रह्मण्यावत् ॥

(सू) अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासामित्याग्नेय~
हुतमनुमन्त्रयते । द्विधरसीत्युपांशुयाजं ^२ अग्नी-
पोमयोरित्यशीषोमीयं इन्द्राग्नियोरित्यैन्द्राग्रं इन्द्र-
स्येत्यैन्द्रं सान्नाश्यं महेन्द्रस्येति माहेन्द्रं अग्ने-
स्स्वष्टकृत इति सौविष्टकृतम् ॥ १३ ॥ १३ ॥ ७५३ ॥

[उपाशुयाजसामान्ये द्विधमन्त्र.]

(भा) द्विधरसत्युपाशुयाजमशीषोमीयमपि ॥

[अङ्गताफलम्]

(वृ) हविरङ्गं पञ्चहोता—अतः प्रतिहविरावृत्ति ।

[तच्चत्वनिर्वाह.]

तन्त्रेण वा अमध्यवर्तित्वात्—पुरस्ताद्विरवदानस्येति पुर-
स्तात्कालस्य सर्वसाधारणत्वात् तत्रतोपपत्ति । अमध्यवर्तित्वात्—मध्य-
वातित्वे हि ^३पूर्वस्योत्तरस्य वा नियतस्यात् ॥

[द्वषान्ते संगमनम्]

उपसत्सु सुब्रह्मण्यावदिति—यथाऽहर्गणेषूपसत्कालसुब्र-
ह्मण्यायामेतावदहे^४ सुत्यामिति सर्वसाधारणसुत्यानिर्देशस्तत्रेण ।
सुब्रह्मण्या ^५ तु तत्र स्यात् (११—३—२१) इति मीमांसकमतात् ।
तद्वत्पञ्चहोताऽपि ॥

[उपांशुयाजसामान्यविषयत्वनिर्वाहः मन्त्रान्तरकृत्यं च]

द्विधरसि—यमपीति — देवताविशेषानपेक्षमेवोपाशुयाजाङ्-

^१ उपसत्सुब्रह्मण्यावत्—घ ^२ तेषूर्व क ^३ पूर्वस्योत्तर घ ^४ हे
सर्वसुत्या—क. ^५ प्यादितु—घ प्यातु—स्त ग प्यातु तन्त्रेण—क

(सू.) पुरस्तात् ^१ स्विष्टकृतोऽन्यदेवतान्येके समा-
मनान्ति ॥ १४ ॥ १४ ॥ ७५४ ॥

नवमी खण्डिका ॥

[शाखान्तरीयपाठे देवतायां विशेषः]

(भा) अमेस्त्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययेत्यस्य पुरस्तादन्यदेवतानां पाठ-
शाखान्तरे । तानि हविर्विशेषमनपेक्ष्य भवान्ति ॥

(सू.) ^२ इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययाऽसपत्तो
वीर्यावान् भूयासमिन्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया
^३ त्रातो भूयासं द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययो-
भयोर्लोकयोरक्रम्यासम् भूमानं प्रतिष्ठां गमेय-
मित्येके । पूष्णोहं देवयज्यया प्रजानिषयि प्रजया
पशुभिस्सरस्वत्या अहं देवयज्या वाचमन्नाद्यं

(षृ.) तथा दब्धिरसीत्यस्य विहितत्वात् । अमीषोमयोरित्यस्य त्वै-
षधार्थता ॥

[भाष्यदर्शीतयथालिङ्गत्वोपपादनम्]

अग्रेः स्विष्ट-भवान्ति—अन्यदेवतानामनुमन्त्रणानां पाठः ।
तानि—अनुमन्त्रणानि । यथालिङ्ग वैकृतीरिति देवताविशेषलिङ्गेन
विनियुक्तत्वात् ॥

^१ अमीषोमीयेऽग्नुपाश्ययाजे दब्धिरसीत्येव मन्त्र । दब्धिरसीत्युपाश्ययाज-
मिति वचनात् । न च लिङ्गविरोध । थागाभिवानात् (रु) ^२ प्रकृते हुतातुमन्त्र-
णसमानये स्विष्टकृतमन्त्रात्पूर्वं प्रकृतीन्योऽन्यदेवतान्यपि वक्ष्यमाणानि यजूषि
एके शाखिनस्समामन्ति (रु) तानि हु प्रकृते असभवात् प्रकरण बाधित्वा
तलिङ्गानुरोधेन विकृतिषु निवेशयितव्यानि (रु) । ^३ त्राता—क

(स्म) पुषेयं विशेषां देवानामहं देवयज्यया ग्राणैस्सा-
युज्यं गमेयमर्यमणोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं
गमेयं अदित्या अहं देवयज्यया प्रप्रजया पशुमिश्र
जनिषीयेन्द्रस्येन्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रिया-
व्यन्नादो भूयासमिति ^१ यथालिङ्गं वैकृतीः ॥
॥ १ ॥ १५ ॥ ७५५ ॥

[इन्द्रियावत आस्त्रानफलम्]

(भा) ऐन्द्राश्विकारत्वादिन्द्रियावतमिस्द्धे^२ पाठो मन्त्रत्वार्थं ^३ ऊहश्वेद-
मन्त्रस्यात् ॥

[वैमृधस्य विकृतित्वं तत्फलं च]

विकृतौ भवा—^४ वैकृत्य । वैमृघोऽपि विकृति । अतः प्रियेणेत्या-
साद्यते ॥

[इन्द्रियावत आस्त्रानफलोपपत्तिः]

(वृ) ऐन्द्राश्व-त्वार्थः—स्यात्—इन्द्रस्येन्द्रियावत इत्यस्यैन्द्राश्व-
विकारत्वादिन्द्रियाव्यन्नाद इति सिद्धे पुन याठो मन्त्रत्वार्थः ऊहश्वेदमन्त्र-
स्यात् । अत एषा अप्ये यजुर्ब्रेष्मायश्चित्तम् । एषां वैकृताना मन्त्रत्वात्
यथालिङ्गं वैकृतीरिति । विकृतौ भवा वैकृती—वैकृतीर्देवता^५
अभिधायानुमन्त्रणम् ॥

वैमृघोऽपि—साद्यते—यद्यपि पौर्णमास्यङ्गम्, तदर्थं वैकृत-
मन्त्रगणे पाठः ॥

^१ एतैर्यथालिङ्गं वैकृतोर्देवता इष्टा अनुमत्रयत इत्यर्थ । एवत्र एषा प्रत्यक्षसंमा-
म्रानात् सर्वेष्वप्येतद्देवत्येषु हविष्यु हविस्सामान्यविरोधेषु एतान्येवानुमत्रणानि भवान्ति
न प्राकृतान्यूद्यन्ते (ह) ^२ सिद्धे घ ^३ ऊहश्वेव ^४ वैकृतदेवताभिधायङ्गज्ञ-
मन्त्रणम्-घ. I वैकृतीर्देवता अभिसधाया (मु रा) II. ^५ देवताभिधाय-
कानुम (पा)

(सू) अग्निर्मा दुरिष्टात्पात्विति प्राशि^१त्रमवदीय-
मानम् ॥ २ ॥ १६ ॥ ७५६ ॥

(सू) सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडाम्^२ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ७५७ ॥

[इडाभिमन्त्रणदशा श्रौताहरणरूपं पक्षान्तरं च]

(भा) सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडामवदीयमानाम् । तामाहियमाणा^३मित्यु-
त्पत्तिरेवाऽहरणमिडायाः । केचिद्द्रक्षायाहियमाणाया विकल्पमिच्छन्ति ।

[वरुणप्रधासेष्वनूह इडामन्त्रस्य]

देव्या इडाया अभिधानात् इडाद्वित्वेऽप्यनूहो वरुणप्रधासेषु ।

(सू) भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि
दधिष एहीड एहि स्फूनृत एहीतीडाया उपांशूपहवे
सप्त दे^४वगवीर्जपति चिदासि मनासि धीरासि

[मन्त्रस्येडाविषयत्वहेतुः]

(सू) सुरूप—यमानाम् इति—प्रकृतत्वेनानु^५षङ्गात् ।

[उत्पत्तेराहरणरूपतोपपत्तिः]

तामाहि—डायाः—उत्पत्तिश्वावदान तदेवाहरणम् ।

केचिद्द्रु—च्छन्ति—इडाधेनुरित्यनेन मन्त्रेणाहरणरूपेषैव
चोदिताहरणस्य विद्यमानत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितानूहेतुविचरणम्]

देव्या—सेषु—वृष्टिर्वा इडेति वृष्ट्यादिदेवतेडाभिधानात्
वरुणप्रधासेष्विडाद्रव्यद्वित्वेऽपि देवताभेदाभावादिः एहीत्यादीना-
मनूहः ॥

^१ हविर्णादवदानेऽपि सकृदेव मन्त्र यथा चैव तथा ब्रह्मत्वे व्याख्यातम्

(रु). ^२ अवदीयमानाभित्यनुशङ्ग । सकृदत्रापि मन्त्र पूर्ववत् (रु). ^३ आहियमा-

माम्—आवदाय होतुसमाप्तिमानयमानाम् इगि सायणभाष्यम् । ^४ देवगव्यभिधायिनो

मन्त्रा देवगव्य इत्युच्यन्ते तथा मनुष्यगव्य (रु) ^५ नानुगतत्वात् (सु रा).

(सू) रन्ति^१ रमतिः स्त्रुतुस्वनरीत्युच्चैरुपहवे सप्त मानुष-
गवीः । देवीर्देवैरभिमा निवर्त्तध्वं स्योनास्स्यो-
नेन घृतेन मा समुक्षत नम^२ इदमुदं भिषगृषित्रिक्षा
यहदे समुद्रादुदचन्निव सुचा वाग्ग्रे^३ विप्रस्य
तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशन्निति च ॥४॥१८॥७५८॥

(सू) उपहूयमानायां^४ वायविडा ते मातेति होतार-
मीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत् ॥५॥१९॥
॥७५९॥

[वायोर्मनसा ध्यानं पक्षभेदः]

(भा) वायविडा ते मातेत्यस्यैव ध्यानम् । उपदेशोऽधिक वायुष्टे
वत्स इति ॥

(सू) सा मे^५ सत्याशीरित्याशीष्यु । आशीर्म उर्ज-
मिति च^६ ॥६॥२०॥७६०॥

[भाष्यदर्शितध्यानमन्वयपक्षद्वयविवरणम्]

(बृ) वायविडा-ध्यानम्—वायविडा ते मातेत्युच्यमानावस्थाया-
मेव वायोर्ध्यानम् ॥

उपदेशो—तस इति—वायुर्वत्सो यहर्त्युपकम्य वायु मनसा
ध्यायेदिति निर्देशात् वायोर्वत्सरूपत्वनिर्देशेनाभिध्यान कर्तव्यमिति
वायविडा ते मातेत्यस्मादाधिक वायुष्टे वत्स इति ध्यानमित्युपदेशः ॥

^१ रमतिस्तूनरी^२—क ^२इदमुपद^३—क ख ^३ विप्रेऽभितिष्ठति—क.
^४ वायिवडाते—क वायव इडा—ख वायो वत्सभूतस्य ते इडा मातेति ध्यानप्रकार-
विधि न तु मन्त्र तथा ब्राह्मणे व्यक्तत्वात्, ‘वायुर्वत्स’ इति प्रकृत्य वायु मनसा ध्याये-
न्म्यात्रे वत्समुपावस्तुतीति’ (रु) ^५ सत्याशीरित्याशीर्म—ख ^६ जपतीति शेष ।
अथं च जप सोमेष्टिष्वपि भवत्येव । एकस्या आशिषो विद्यमानत्वात् । तत्र तु
अस्मास्त्विन्द्र इन्द्रियमित्यादि निवर्तते (रु)

(सू.) इडाया अहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्यु-
पदूताम् । इडा धेनुस्सहवत्सा न आगादूर्ज-
दुहाना पयसा प्रपीना । सा नो अब्रेन हविषोत
गोभिरिदाभ्यस्मा॒ आगादिति भक्षायाऽस-
हियमाणा॑म् ॥ ७ ॥ २१ ॥ ७६१ ॥

(सू.) उक्त इडाभक्षो॒ मार्जनी॑ च ॥८॥२२॥७६२॥
[पुनर्विहितमन्नाविषये व्यवस्थापक्षभेदः]

(भा) उक्तस्य याजमानस्य कस्यचित्पुनरनुकमणाद्यन्नानुक्रान्तं
तत्प्रवसद्याजमाने न^४ वक्तव्यमिति केचित् ॥

[प्रवसतो न भक्षादि]

न त्वेवमिडाभक्षशेषसस्कारोऽपि । अतो भक्षाभावान्विवर्ते
प्रवसतो भक्षमन्नं । ^५मार्जनं च दृष्टसम्कारः अतो निवर्तेत ^६
^७मार्जनम् । प्रैषा प्रत्यगाशिषो न भवन्त्यन्वाहार्यदानं च ॥

[पुनरनुकमणस्थलप्रदर्शनेन भाष्यार्थः]

(बृ) उक्तस्य याज-मिति केचित्—आध्वर्यवोक्तस्य भक्षणमन्नस्य ^८
पुनर्विधानात् पुनर्वचनैरनुक्रान्तानां प्रवसद्याजमाने प्रयोगाभाव इति
केचित् ॥

[प्रवसतो भक्षाद्यभावोपपात्तिः]

न त्वेवमिडाभक्षः—न्वाहार्यदानं च—वृष्ट्यादिदेवतासवन्धेना-
दृष्टार्थस्वे हविषेषप्रतिपत्तिस्सकारार्थतया प्रयुक्तत्वाद्विभिरेव सर्व-
शेषभक्षण कर्तव्यम् । प्रवसतस्तु यजमानस्य भक्षाभावात् मन्त्रलोपः
प्राप्तः । मार्जनं च दृष्टसस्कारः—भक्षयितृसस्कारः अतो निवर्तेत
मार्जन मन्त्रश्च । प्रैषा प्रत्यगाशिषो न भवन्त्यन्वाहार्यदानं च प्रवसतः ।

^१ उभयत्रानुमन्त्रयत इति शेष (रु). ^२ भक्षो भक्षणम् । ^३ मार्जनी-
शन्देन मार्जन लङ्घयते तदुभयमुक्तमार्धवर्थव एव यजमानस्यापि , तच्चेदनी विस्मर्त-
व्यम् (रु) ^४ न कर्तव्यमिति-घ ^५ मार्जनं दृष्ट (मु रा.) ^६ निवर्तते (मु रा.).
^७ तैत् । प्रैषा -घ. ^८ मार्जनमन्नस्य च पुन.-क. घ.

(भा) अत एवविधानामपि प्रयोग प्रवसद्याजमाने कथ स्यादिति
पुनरनुक्रमणम् ॥

(सू) ब्रह्म पित्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो
मे मोपदसद्विशं कल्पिरसि दिशो मे कल्पन्ता
कल्पन्तां मे दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे
कल्पेतामर्घमासा मे कल्पन्तां मामा मे कल्पन्ता-
मृतवो मे कल्पन्ताऽ संवत्सरो मे कल्पतां
कल्पिरसि कल्पतां म इति वर्हिषि पुरोडाशमासन्न-
माभिः^१मृशति ॥ ९ ॥ २३ ॥ ७६३ ॥

दशमी खण्डिका ॥

(सू) अथैनं प्रतिदिशं ^२व्यूहत्याशानां त्वाशापाले-
भ्यश्चतुभ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो
विधेम हविषा वयम् । ब्रह्म पाहि भजतां भागी
भागं मा भागो भक्त निरभागं भजामः । अप-
स्पिन्द्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो
वृष्टिमेरय । ब्राह्मणानामिद् व हविस्सौम्यानाऽ
सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मण-
स्यास्ति ^३ । उपहूतो द्यौः पितोपमां द्यौः पिता

(बृ) अत एवं-क्रमणम्—उ (एवमर्थमुक्त) इडाभक्तो मार्जन च
उक्तः पैष. अन्वाहार्यस्य च दानमिति ॥

^१ चतुर्धा कृत्वा सहनिहत पुरोडश मच्छेणाभिमृशति (रु) ^२ व्यूहति-
विभज्य गमयति सकृदुक्तेन मन्त्रेण रु. ^३ सीत्युपहूतो ?—क.

(सू) हृयतामग्निरागीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्मै पुण्या-
योपहृता पृथिवी मातोपमां माता पृथिवी
हृयतामग्निरागीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्मै पुण्या-
येत्याग्नीध्रभागस्य ^१वैशेषिकम् ॥१॥२४॥७६४॥

[पुरोडाशस्य व्यूहनाभिमर्शनव्यादेशाः]

(भा) ^२कृते व्यूहने व्यादेशस्तमभिमृशति तमभिमृशेदिति प्रतिदिश
व्यूहस्येद ब्रह्मण इत्यादिव्यादेश उपपद्यते ॥

(सू) ^३ब्रह्म पिन्वस्वेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमाभि-
मृशति । इय ^४स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार
उत्सो अक्षीयमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तारिक्षं
दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युमिति च ॥
॥ २ ॥ २५ ॥ ७६५ ॥

[अन्वाहार्यानुमन्वणमन्वस्थभागपदार्थोपपत्तिः]

(भा) वहून्यपि द्रव्याण्येको भाग । तस्मादक्षिणासु ब्रह्मेत्यस्यानूहः ॥

[ब्राह्मणदर्शिताभिमर्शनसमकालताव्यादेशस्य]

(वृ) कृते व्यूपपद्यते इति—आशानाभित्यादि नेहाब्राह्मणस्या-
स्तीत्यन्तेन व्यूहने कृते व्यादेशः । तमभिमृशेदिति ब्राह्मणे विधानात्
तमभिमृशता व्यादेशः ॥

वहून्यपि-स्यानूहः—विकृतिप्रप्यनेकदक्षिणासु प्रजापते-
भागोऽसीत्येव ॥

^१ व्यूहनाभिति विपरिणामेन सबन्नव । पूर्वं तु व्यूहन चतुर्णां भागाना
सावारणम् । इदं चाग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थ । ततु आग्नीध्रभागस्येति वचनात्
इदं ब्रह्मण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु भागेभिति द्रष्टव्यम्—रु ^२कृतेव्यूहन—ड ^३प्रथम-
मन्वस्य सर्वत्र अविकार भागाभिधानात् । द्वितीये तु आदितं पदचतुष्यस्य
ओदनस्यात्यभिधायिन अन्यत्र तदभावे लोप । सहस्रधारक्षीयमाणशब्दयोक्त
लिङ्गस्याविकार उत्सविशेषणत्वात् । शेषस्तु यथार्थमूहा (रु)

[पयशशब्दधिटानुमन्त्रणसाधारण्यम्]

- (भा) उदकस्य पयशशब्देनभिवानादक्षीरेऽप्यन्वाहार्येणे^१ पयस्वानित्यस्यानिवृत्तिः । दक्षिणान्तरे च पाञ्चमौतिकत्वात् ॥
(सू) ^२ उक्तस्संप्रैषोऽन्वाहार्यस्य च दानम् ॥३॥२६॥
॥७६६॥

[अन्वाहार्यदानार्थप्रैषे पक्षभेदः]

- (भा) उक्तस्संप्रैष इति—उभौ सप्रैषौ उत्तरत परीतेत्यपि । प्रथम इति उपदेश ॥
(सू) एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिका समिध-
माधीयमानाम् । यं ते अग्न आवृश्चाम्यहं वा

[पयशशब्दधिटानुमन्त्रणस्य साधारण्यनिर्वाहः]

- (बृ) उदकस्य—मन्त्रानिवृत्तिः—क्षीरे भवतीत्येक इति वैकल्पिकंत्वेऽपि ॥

दक्षिणा—कत्वात्—अनूहः सर्वदक्षिणानां पञ्चभूतसमावेशात् ।
उर्जस्वान् पयस्वानित्यविकार ॥

[भाष्यदर्शितपक्षद्वयाशय याजमानत्वानिर्वाहश्च]

उक्तस्सं—तेत्यपि—यदप्युक्तस्प्रैष इत्येकवचनान्तम् ; तथाऽपि यजमान आह दक्षिणत एतेति परनियोगरूपत्वात् पैषत्वात् । उत्त-
रत. परीतेति प्रतिग्रहीतृणामविशेषणाध्वर्योरपि प्रेष्यत्वाद्याजमानत्वम् ॥

प्रथम इत्युपदेश इति—यजमान आह दक्षिणत एतेति
तत्रैवोक्तत्वात् ॥

^१ पयस्वानित मन्त्रानिवृत्ति - घ ^२ उक्त इडा भक्ष इतिवद्वयारूप्या ।
संप्रैष इति च ‘दक्षिणत एत उत्तरत परीत’ इति द्वयोरपि सप्रैषयो प्रहणम्
तथा तत्र दर्शितत्वात् (रु) ^३ त्वेन-घ.

(द्व) क्षिपितश्चरन् । ^१ प्रजां च तस्य मूलं च नीचै-
देवा निवृश्चत । अग्ने यो नोऽभिदासति समानो
यश्च निष्ठयः । इधमस्येव प्रक्षायतो मा तस्यो-
च्छेषि किञ्चन । यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं
द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वा॑ स्तानग्ने सन्दह-
याश्चाहं द्वेष्मि ये च माम् ^२ इत्याहितायामग्रिम्
॥४॥ २७॥ ७६७॥

[एषा त इत्यस्यावृत्तिः क्वचित्]

(भा) एषा ते अग्न इत्यावृत्तिर्वरुणप्रघासेषु ^३ ॥

(द्व) ^४ वेदिर्बहिः शृतं हविरिधमः परिधयस्सुचः ।
आज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः ।
संमे सन्तनयो नमन्तामिधसंनहने हुते इति
^५ संमार्गानुहृतान् ॥५॥ २८॥ ७६८॥

(द्व) ^६ सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वा
॥६॥ २९॥ ७६९॥

एकादशा खण्डका ॥

[भाष्यदर्शीव्यावृत्युपपत्ति]

(द्व) एषा ते-घासेषु—समिधमाधीयमानामित्याधीयमानसमिदभि-
मन्त्रणार्थत्वात् प्रतिप्रस्थात्रा समिदाधानादेकवचनत्वाच्चावृत्ति ॥

^१ प्रजा तस्य-क ^२ इदं रुद्रदत्तीयपाठे न दृश्यते । ^३ इत उत्तर ग्रन्थो लुम-
ग -पुस्तके ^४ बहिर्शृतम् ^२-क ^५ समार्गा —इधमसनहनानि तेषा च हुतत्व-
निर्देश इधमसनहने हुते इति एतदस्तु हुत तव स्वाहेति च मन्त्रानुकरणाद्वृत्य (इ).
^६ सप्तहात्पुरनूयाजाङ्गत्वात् अननूयाजे उदनीये न भवति (इ).

[सप्तहोत्रजपावसर.]

- (भा) सप्तहोत्राऽनूयाजाङ्गम् ॥
- (सू) वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमि-
त्येतैः प्रतिमन्त्रमनूयाजान् हुतऽहुतम् ॥ १ ॥ ३० ॥
॥ ७७० ॥
- (सू) 'उभौ वाजवल्यौ जपतः ॥ २ ॥ ३१ ॥ ७७१ ॥
[व्यूहन्ऽनङ्गता तत्फल च]
- (भा) न तु व्यूहनम् । तस्मादननूयाजेऽपि कार्यम् । अध्वर्योरपि जपो
वाजवत्यादीनाम् ॥
- (सू) वसून् देवान् यज्ञेनाऽप्रेऽ रुद्रान् देवान्
यज्ञेनाप्रेमादित्यान् देवान् यज्ञेनाप्रेमिति
प्रतिमन्त्रं परिधीनज्यमानान् समङ्गां वर्हिर्विषा
घृतेन समादित्यैर्वसुमिससंमरुङ्गिः । समिन्द्रेण
विश्वेभिर्देवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति
प्रस्तरमज्यमानम् ॥ ३ ॥ ३२ ॥ ७७२ ॥
-
- (वृ) सप्तहोत्राऽनूयाजाङ्गम्—सप्तहोतुः पुरस्तादनूयाजानासुपरिष्टा-
द्वेति । अतोऽननूयाजे न भवति ॥
- [व्यूहनस्य तदङ्गताप्रतिषेधहेतुः]
न तु व्यूहनम्—इतरावनुसमिदेत्यादि वाजवतीभ्या व्यूहतीति
समानकर्तृकत्वेऽपि नानूयाजाङ्ग व्यूहनम् अनूयाजसम्बन्धविवाना-
भावात् ॥
- [वाजवतीजपे चातुर्स्वर्यम्]
तस्मादननू-त्यादीनाम्—उभौ जपत इति वचनात् ।
अध्वर्योरपि चातुर्स्वर्येण व्यूहनमन्त्रप्रयोगः ॥

¹ उभयोर्याजमानाच्चैवकाण्डयो पाठादिति भावः (४).

(सू) अग्नेरहम्मजितिमनूजेषमिति यथालिङ्गं सूक्त-
वाकदेवताः^१ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ ७७३ ॥

[उज्जित्युपस्थाने मतिभेदः]

(भा) उपांशुदेवताया नोज्जितिरपरिपाठात् । तथाऽज्यपानाम् । उपाशु-
देवताया एवोज्जितिर्नाज्यपानामित्युपदेश ॥

(सू) यदा चास्य होता नाम गृह्णीयादथ ब्रूयादे^२मा
अग्नमन्नाशिषो दोहकामा इति ॥५॥३४॥७७४॥

(सू) ^३सा मे सत्याशीर्देवान् गम्याञ्जुष्टाञ्जुष्टतरा
^४पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान् गम्या-
द्यज्ञो देवान् ^५गच्छत्वदो म आगच्छत्विति सूक्त-
वाकस्याशीष्णु यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति
॥ ६ ॥ ३५ ॥ ७७५ ॥

[उपांशुदेवताया उज्जित्युपस्थानसमर्थनस्]

(बृ) उपांशुदे-त्युपदेश इति—अपठितत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरेव
देवताना यजमान उज्जितिमिति सर्वदेवतानामविशेषनिर्देशात् यथा-
लिङ्गं सूक्तवाकदेवता इति सूक्तकारवचनाच्च उपाशुदेवताया अप्यु-
जितिः । आज्यपानां त्वप्रधानत्वादपरिपठितत्वाच्च निवृत्तिः ॥

^१ सूक्तवाके कीर्तिता देवता । ता तलिङ्गाभिरुज्जितिभिरुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयते
वा । यथालिङ्गमिति समाप्नायसिद्धाना मच्छाणा लिङ्गवेशन विनियोगात् अनाप्ना-
ताया उपाशुदेवताया आज्यपाना च नोज्जित्युपस्थानम् । अथवा तन्मन्त्रयोरपि
शास्वान्तरीण पाठेऽनुमयेत निर्वापादिष्वैवन्द्राम्भमन्त्रस्य । कुत ^२ सूक्तवाक-
देवता इत्यविशेषवचनात् । सत्याशाढवन्ननाच्च—(रु) ^२ सोमेष्टिषु आशिष एकत्वात्
एयमगच्छाशीर्दोहकांमत्यूह (रु). ^३ अविकृत एवाय मन्त्र. सोमेष्टिषु (रु).
^४ पण्या पण्यतरा—क ^५ गच्छतु यज्ञो म आ ^२—क

(सू.) रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयात्वित्येतैः प्रति-
मन्त्रमग्नीधा प्रस्तरं प्रहियमाणम् ॥ ७ ॥ ३६ ॥
॥ ७७६ ॥

[प्रस्तरप्रहरणानुमन्त्रणावृत्तिः कवित्]

(भा) रोहितेनेत्यावृत्तिर्वर्णप्रधासेषु ॥

(सू.) दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या अच्युतिथितः ।
तेनासहस्रकाण्डेन द्विष्णत् शोचयामसि ।
द्विष्णमे बहुशोचत्वोषधे मो अहशुचमिति प्रस्तर-
तृणे प्रहियमाणे^१ ॥ ८ ॥ ३७ ॥ ७७७ ॥

(सू.) विते मुञ्चामीति परिधिषु ^२विमुच्यमानेषु
॥ ९ ॥ ३८ ॥ ७७८ ॥

[अस्यानुमन्त्रणस्याग्निसंस्काररूपता तत्कलं च]

(भा) विते मुञ्चामीत्यग्निविमोक ॥

[प्रस्तरप्रहरणकालभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिः]

(बृ) रोहितेनेत्यावृत्तिर्वर्णप्रधासेषु—अग्नीधा प्रस्तर प्रहियमाण-
मिति वर्तमानाभिमन्त्रणत्वात् प्रहियमाणकालभेदादावृत्तिः ॥

[विमोकस्य अग्निसंस्कारता]

वितेमु—मोक इति—परिधिषु प्रहियमाणेष्वित्युक्तेऽपि एष वा
अग्नेविमोक इति निर्देशात् विते मुञ्चामीति युष्मच्छब्देनाग्नेः प्रधान-
तया निर्देशाच्च तत्स्तकारता । तथा परिधीनामपि विमोक्षन प्रहरणार्थ-
तया प्राप्तम् । अत उभयार्थत्वेऽप्यग्निसंस्कारस्य प्रधानत्वम् ॥

¹ जपतीति शेष (र). ² परिधिषु ततस्ततो देशात् प्रहियमाणेष्विति शावत् ।
विमुच्यमानेष्विति वचन एष वा अग्नेविमोक इति ब्राह्मणव्याचिस्त्यासया । परिधिष्येषो
पूर्वं युनज्ञित्वेऽति युक्तस्याग्नेः इदानीं परिधिविमोके वितेमुञ्चामीति विमोक्षाभिसन्धा-
नमेव विमोक इति (र)

(भा) अंतः परिधिद्वित्तेऽपि नोहने पित्रयायाम् ॥

(सू) विष्णोऽशंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते
यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे सन्तिष्ठस्व स्यो-
नेन मे सन्तिष्ठस्व सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व ब्रह्म
वर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्थिमनुसंतिष्ठस्वोपते
यज्ञ नम उपते नम उपते नम इति च । इष्टो
यज्ञो भृगुभिर्द्विष्णोदा यतिभिराशीर्दा वसुभि-
राशीर्वान् । अथर्वमिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणे-
हागमेरिति सऽस्त्रावऽहुतम् ॥ १० ॥ ३९ ॥ ७७९ ॥

द्वादशी खण्डिका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतस्त्रवृत्तस्वा॑मेभाष्ये चतुर्थप्रश्ने तृतीय पटल ॥

(सू) सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेति
यथालिङ्गं^१ पत्नीसंयाजान् हुतऽहुतम् ॥ १ ॥ १ ॥
॥ ७८० ॥

[व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणं सिध्यति]

(भा) विहृतेज्यायामपि देवपतीना गृहपतेश्च समानमनुमन्त्रणम् ॥

(बृ) अतः परिधि—पित्रयायाम्—विरशीन् भागधान् इत्यनयोः
परिध्यभावे चानिवृत्तिः ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतवृत्तस्वामिभाष्यवृत्तौ तुरीये प्रश्ने तृतीय पटल ॥

[व्यवधानेऽप्यनुमन्त्रणस्य साधनम्]

विहृतेज्या—न्त्रणमिति—उपरिष्टाद्वा देवपतीभ्य इत्यस्मिन्

^१ देवपतीना गृहपतेश्च यागान्तरब्यवायेऽपि समानमनुमन्त्रण मन्त्राङ्गाद् (५)

(सू) राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं
सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान् भूयासं
कुद्धा अहं देवयज्यया पुष्टिमान् पशुमान् भूयासामिति
^१ काम्याः ॥ २ ॥ २ ॥ ७८१ ॥

[काम्याकाम्यसाधारणमनुमच्चणम्]

(भा) काम्या इति—अकाम्या ^२अप्येता एवोपलक्ष्यन्ते ॥

(सू) राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासं
सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासं
कुद्धा अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूया-
सामिति पत्तयनुमन्त्रयते ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७८२ ॥

(सू) इडास्माननुवस्तां ^३वृतेन यस्थाः पदे पुनते
देवयन्तः । वैश्वानरी शक्वरी वावृधानोपयज्ज्ञम-
स्थित वैश्वदेवीत्याज्येडाम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ७८३ ॥

(बृ) पक्षे राकादिसपलीयहोमव्यवहितत्वेन गृहपतीज्यायामपि गृहपतेः
फथ्वात्त्रेणानुमन्त्रण देवाना पलीरभिर्गृहपतिरिति मन्त्रस्य तन्त्रपाठात्
मकृतौ मन्त्रविकारानुपपत्ते ॥

[भाष्यदर्शितसाधारण्यनिर्वाहः]

काम्याऽलक्ष्यन्ते—काम्या इत्युक्तेऽपि नित्यपक्षे एता
एवाशिष उपलक्ष्यन्ते । अन्येषां हुतानुमन्त्रणानामनुकृत्वान्तित्यानामपि
फलाशासनरूपहुतानुमन्त्रणोपपत्ते ॥

^१ काम्यग्रहणे काम्यदेवता उपलक्ष्यति न तु नित्या व्यावर्तीयति । तेन
अविशिष्टमनुमच्चण नित्यत्वेऽपि (स). ^२ अपि ता एवो—ख ग घ ^३ वृत्ते—
नेत्युदकाभिधानान्मासडेयामप्यनृह (स)

[कन्चिदनूहेनोपहवोयाजमानं च]

(भा) इडाद्वयस्यानूहेनोपहवो वरुणप्रघासेषु देवताऽभिधानात् ।
तत्रेण च याजमानम् ॥

(स्म) अन्तर्वेदि वेदं निधायाभिमृशति वेदोऽसीति ॥
॥५॥५॥७८४॥

(स्म) पुरा विदेयेति यद्यज्ञातृव्यस्या^१भिध्यायेत्स्य
नाम गृहीयात् तदेवास्य सर्वं बृङ्क इति विज्ञा-
यते ॥६॥६॥७८५॥

[अभिध्यानसदसज्ञावपक्षयोः अभिमर्शने विशेषः कन्चित्]

(भा) यद्यज्ञातृव्यस्याभिध्यायेदिति काम्यम् । पुरा विदेयशब्दात्

[अनूहेनोपहवोपपत्तिः]

(वृ) इडाद्वय-धानादिति — वृष्ट्यादिदेवतास्त्वपेडाया उपहवाद्वरुण-
प्रघासेष्वपि देवतैक्यात्र द्विवचनेनोह ॥
तत्रेण च याजमानम् — अनूहेन ॥

[अभिध्यानपक्षभेदोपपत्तिः]

यद्यज्ञा—काम्यम् — आतृव्यसवन्विन. कस्यचिदात्माभिल^१षि-
तस्य च ध्यान काम्यम् ॥

पुरा विदेयेति—द्रव्यस्य—वेदोऽसि वित्तिरसीत्युक्ता शत्रुनाम
गृहीत्वा विदेय कर्मासीत्यादि । अत्र तु शत्रोरनर्थकामना यतो
विदेयेति लाभवचनादात्माभिल^२षितध्यान मत्रेण । वेदाभिमर्शनस्य
नित्यत्वेऽपि फलध्यान काम्यम् ॥

^१ तत्र विदेयेत्येतच्छब्दात् पूर्वं आतृव्यस्य स्व गोहिरण्यादि अभिध्यायेत् ।
इदं मे स्यादिति तस्य नाम गृहीयात् । असति तु कामे यथाऽऽम्रातो मत्र (८)

^२ लक्षित-क

नामग्रहण^१ शत्रुद्रव्यस्य । असत्यपि कामे न मन्त्रलोप । अभिमर्शना-
वृत्तिर्वरुणप्रधासेषु । स्वस्या स्वस्या वेद निधाय वेद्याम् ॥

(स्म.) या सरखती विशेषगीना तस्यां मे रास्व
तस्यास्ते भक्तिवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे
हुते^२ मुख्यं विमृष्टे ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७८६ ॥

[मुखविमार्गं पक्षभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्यादिः]

(भा) मुखविमार्गः फलीकरणहोमाङ्ग तेनोपलक्षणात् । तस्मात्साक्षाऽय-
तन्नाम् निर्वर्तते । अनुत्कर्षपक्षे पुनः पुन क्रियते सवनीयानाम् ॥

(बृ) असत्यपि कामे न मन्त्रलोपः—मन्त्रस्य नित्याभिमर्शनसाध-
नत्वात् । पाक्षिकलाभाभिप्रायेण विदेयशब्दोपपत्ते ॥

[अभिमर्शनावृत्युपपत्तिः]

अभिमर्शनावृत्युपपत्तिः—निधाय वेद्याम्—पर्यायेणाभिमृशति ।^३ वेद-
वेद्योस्सकारत्वादभिमर्शनस्य तत्तद्रेद तस्या तस्या निधाय पर्यायेणा-
भिमृशति ॥

[फलीकरणहोमाङ्गत्वहेतुविवरणम्]

मुखविमार्गः—निर्वर्तते—फलीकरणहोमे हुते मुख विमृष्टे
इति तस्ववन्धावगतेः ॥

[सवनीयेष्वावृत्तिपक्षोपपादनम्]

अनुत्कर्ष सवनीयानाम्—न बेतेषा ग्रासज्जिकैवेष्विक्ष-
मुत्कर्षतीत्यस्मिन्^४ पक्षे प्रतिसवन फलीकरणभेदात् तद्दोमार्थं मुख-
विमार्गावृत्ति ॥

^१ शत्रो शत्रुद्रव्यस्य वा—ग. ^२ मुखविमार्गोऽयं फलीकरणहोमसयोगात्
तद्दोम्; अत अनौषधतच्चेषु निर्वर्तते (ह) ^३ एतदादि ख. ग. घ—कोशेषु
न दृश्यते ^४ (१२—२५—१४, १५) (आप श्रौ)

(सू.) वसुर्यज्ञो वसुमान् यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसो-
वसुमतो वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्ट-
यजुर्हुतमनुमन्त्रयते यत्कामयते तस्य नाम
गृह्णाति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ७८७ ॥

(सू.) संयज्ञपतिराशिषेति यजमानभागं प्राश्नाति ॥
॥ ९ ॥ ९ ॥ ७८८ ॥

त्रयोदशी खण्डका ॥

(सू.) दधिक्रावणो अकारिषमिति सायं दोहम् ।
इदं हविरिति प्रातर्दोहम् ॥ १ ॥ १० ॥ ७८९ ॥

[क्वचित्स्वाहाकारान्तःपक्षान्तरं च]

(भा) इदं हविरिति सौत्रामणि^१ स्वाहाकारान्तः । इदं हवि-
रित्येतावानुपदेशः ॥

(सू.) ^२ नाब्राह्मणस्साम्नायं प्राश्नीयात् ॥ २ ॥ ११ ॥
॥ ७९० ॥

[यत्कामयते इति सूत्रभागाशयः]

(वृ.) यत्काम—गृह्णातीति—अदशशब्दस्थाने उत्तरां देवयज्या-
माशास्ते इति पुनः पुनर्यज्ञप्राप्तरेक्षितत्वादज्ञो म आगच्छत्विति
निर्देशः । अन्यदपि यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ॥

[उपदेशपक्षाभिमतो हेतुः]

इदं हविरिति—त्युपदेश इति—प्रकरणपठितत्वातस्य ॥

^१ सौत्रामणिक—घ I. सौत्रामणीक (सु पु. II. १९-७-१३ आप. श्रौ)

^२ क्षत्रियवैश्यौ न साज्ञायेणा यजमानभागौ प्राश्नीति. (रु).

[सान्नाय्यपदग्राहार्थः]

(भा) सान्नाय्येदाया॑ सान्नाय्यज्ञमानभागस्य च क्षत्रियवैश्ययोः प्रतिषेधं ॥

(सू.) अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युसंततामुदकधाराऽस्नावयति । सदसि सन्मे भूया इत्यानीयमानायां जपति ॥ ३ ॥ १२ ॥ ७९१ ॥

(सू.) प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ता-
भित्येतर्यैथालिङ्गं ^१ व्युत्सिच्य समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपि गच्छत । आच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पय इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्घि सरस्वति । या सरस्वती वैशम्भल्या तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे ॥ ४ ॥ १३ ॥ ७९२ ॥

(सू.) ^३उभौ कपालविमोचनं जपतः ॥ ५ ॥ १४ ॥ ॥ ७९३ ॥

[निषेधबीजं निषिद्धसाजात्यातिदेशः]

(बृ.) सान्नाय्येदा-प्रतिषेधः—नाब्राह्मणस्सान्नाय्यं प्राक्षीयादिति निषेधात् सोमः खलु वै सान्नाय्य इति सोमतुल्यत्वात् राजन्यवैश्ययोस्सोम-पानाभावाच निवृत्तिः ॥

^१ तत्त्वम्ब्रह्मप्रकाशिताया दिशि

^२ तेन तेन मञ्चेणोऽर्चमप. शिष्मा (र)

^३ उभयोरपि आर्घ्यवयाजमानकाष्ठयो पाठत् (र)

[कपालोद्धासनेऽध्वर्युसाहित्यम्]

- (भा) सहाध्वर्युणा कपालविमोचनजपः ॥
 (सू) विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन
 पदा चतुरो^१ विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं-
 ज्यायाऽसमनतिहरन्^२ सव्यम् ॥६॥१५॥७९४॥

[विष्णुक्रमे विशेषः]

- (भा) ^३विष्णुक्रमेषु सव्य^४ पाद न पुरस्तान्नयति ॥
 (सू) ^५नाऽहवनीयमतिक्रामति ॥७॥१६॥७९५॥

[आहवनीयातिक्रमनिषेधस्य निर्विशयो विषयः]

- (भा) न चाहवनीयमतिक्रामति । यत्राऽपि परतो वेदिर्वरुणप्रघासाक-
 मेघपितृयज्ञेषु ॥

[अध्वर्युसाहित्योपपत्तिः जपे चातुस्स्वर्य च]

- (बृ) सहाध्व-जपत इति—यानि घर्मे कपालानीत्यस्य आध्वर्यवे-
 याजमाने च पाठात उभयो प्राप्त्वादुभयोः कपालविमोचनमिति
 सहत्वार्थं जपत इत्युभयोश्चातुस्स्वर्यार्थम् । अत उभयोस्सह प्रयोगः ॥

[भाष्यदर्शितक्रमणविशेषे प्रमाणम्]

- विष्णुक्र-न्नयति—अनतिहरन् सव्य दक्षिणेन पादेन चतुरो
 विष्णुक्रमानिति वचनात् । इतरथा दक्षिणेनेत्यनर्थकम् । उभयानु-
 वर्तनस्यावश्य भावित्वात् ॥

[वरुणप्रघासादौ विषयप्रदर्शनभाष्याशयः]

- न चाह-यज्ञेषु—दर्शपूर्णमासविहारे दक्षिणे वेद्यन्ते प्राचः
 क्रामन् अनतिहरन् सव्यमिति विधानात् आहवनीयातिक्रमणप्राप्त्य-

^१ विष्णुक्रमानाम तल्लिङ्गमन्त्राविशिष्टा पदविक्षेपाः तान् दक्षिणे वेदिसीम्नि क्रा-
 मति । तेषूत्तरोत्तरमविकान्तरालंक्रामति न च सव्यं पाद कदाचित्पुरस्तान्नयति (रु).

^२ सव्ये—क ^३ विष्णुक्रमेषु च (मु पु) ^४ पदम्—ग. ^५ यत्रापि आहवनीय-
 सीम्नि परतो वेदि· सोमपशुचातुर्मस्येषु तत्रापि न तमतिक्रमति (ह)

(सू) ^१ अवस्थाय चतुर्थं ^२ जपति ॥८॥१७॥७९६॥

[मच्छान्ते क्रमणादिप्रतिषेधः]

(भा) तृष्णीमवस्थाय चतुर्थं जपेत । ^३ न मच्छान्तेन ॥

(सू) विष्णुक्रमान् विष्वतिक्रमान् अतिमोक्षानिति
^४ व्यतिषक्तानेके ^५ समामनन्ति विनिरुद्धानेके
 ॥९॥१८॥७९७॥

(बृ) भावात् नाहवनीयमतिक्रामतीति निषेधानर्थक्यात् यत्राहवनीयात्परतो
 वेदिर्वरुणप्रधाससाकमेधपितृयज्ञेषु तत्राप्याहवनीयात्पश्चादेव विष्णु-
 क्रमणसमाप्तर्थं प्रतिषेध इति ॥

[भाष्येऽपेक्षितपदपूरणम्]

तृष्णीम—^६ थं जपेत्—न मच्छान्तेन क्रमणम् ॥

^१ चतुर्थं तु क्रमं तृष्णीं क्रान्त्वा अवस्थाय ततो मच्छ जपति न तु
 मच्छान्ते क्रामतीर्थं । अथवा तृतीय क्रम क्रान्त्वा तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मच्छ
 जपति न तु तेन क्रामति । चतुरो विष्णुक्रमानिति मच्छाभिप्राय दृष्टव्यम् । कस्मात् ^२
 विष्णों क्रमत्वेन एषा क्रमाणा स्तवनात् । तस्य चतुर्थक्रमाभावात् । बाधायनाद्यु-
 क्तेश्च (ह). ^३ जपेद्विष्णुक्रमम् । ^४ न मच्छान्तेन क्रमणम्-घ । ^५ व्यतिषक्तानेके
 ल्येके ^२-क । ^६ विनिरुद्धानेयेके ^१-क प्राकृते याजमानकाष्ठे त्रीनेतानेके अधीयते
 व्यतिषक्ताश्च । तान् यथा प्रथम विष्णुक्रमपर्यायसुकृता अथ विष्वतिक्रमातिमोक्षाणा
 आद्यौ पर्यायौ ततो द्वितीयसुकृता तेषामपि द्वितीयावित्यादि । अन्ये तु त्रीनेतानधी-
 याना (विनिरुद्धान्) अन्योन्यमसङ्कीर्णानधीयते, यथा ‘समाप्य विष्णुक्रमान् ततो
 विष्वतिक्रमान् ततोऽतिमोक्षानिति’ । तदेवमेते पूर्वेण केवलविष्णुक्रमकल्पेन
 सह त्रयः कल्पा उक्ता भवन्ति । केचित्तु विष्णुक्रमवत् विष्वतिक्रमातिमोक्षानिपि
 नित्यानिष्ट्वा तेषा व्यतिषज्ञाव्यतिषज्ञमात्रविकल्पमेनमिच्छन्ति, तदयुक्तम्, विष्णु-
 क्रमवत् तेषा स्वरूपस्य अन्यतेऽसिद्धे । न तावदेषा श्रुतितस्सिद्धे दर्शपूर्णमास-
 मच्छब्राह्मणप्रकरणयो केवलविष्णुक्रमाणामान्नानात् । सूत्रेऽपि त एवानन्तरं नित्य-
 वद्विहिता अनुदिताश्च प्रदेशान्तरेषु यथा ‘पूर्णपत्र निनयति विष्णुक्रमान् क्रामति’
 इत्यादि । कल्पान्तरेष्वप्यनुपाता एव विष्वविक्रमादय इति न कुतश्चिदप्येषा स्वरूप-
 सिद्धे पश्याम । तस्मात् व्यतिषज्ञादिविशिष्टस्वरूपमेवैषामत्र विकल्पत इति सूक्ष्मिति
 अस्ति केवलो विष्णुक्रमकल्प इति (ह) ^६ थं विष्णुक्रमम्-क । थं विष्णुक्रमजपः-क

[विष्णुक्रमादेव्यतिष्ठक्तत्वपक्षस्त्रूपम्]

(भा) व्यतिष्ठक्तेषु विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्णवतिक्रमातिमोक्षजपः ।
व्यतिष्ठक्तानेके समामनन्तीति ॥

[वरुणप्रधासेषु विशेषः]

उत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिसस्कारत्वाद्वरुणप्रधासेषु ॥

(सू) आग्रिना देवेन पृतना जयामीति विष्णवति-
क्रमाः । ये देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षाः ॥ १० ॥
॥ १९ ॥ ७९८ ॥

[व्यतिषङ्गपक्षविवरणम्]

(३३) व्यतिष्ठक्तेषु-दानेके इति—व्यतिषङ्गस्सर्ग । प्रथम
विष्णुक्रम कृत्वा विष्णवतिक्रमाणां^१ प्रथम जपेत् । अथातिमोक्षाणां
प्रथमम् । ‘अथ द्वितीय विष्णुक्रम कृत्वा द्वितीयविष्णवतिक्रमम्
द्वितीयविष्णवतिक्रमातिमोक्षजपः । तथा तृतीये । तूष्णीं चतुर्थं
विष्णुक्रमेणावस्थाय तन्मन्त्रजप । एष विष्णुक्रमविष्णवतिक्रममोक्षाणा
व्यतिषङ्गपक्ष ॥

[विनिरूढपक्षविवरणम्]

विनिरूढं दस्यैव प्रयोग ।, अव्यवधानेन विष्णुक्रमचतुष्टय कृत्वा
विष्णवतिक्रम^२ त्रयमुक्ताऽतिमोक्षत्रय जपेत् । विष्णवतिक्रममोक्षाणा देशा-
स्तरविधानाभावात् अन्त्यविष्णुक्रमदेश एव स्थित्वा तेषा जपः ।
तदाह,—विष्णुक्रमेणावस्थाय विष्णवतिक्रमातिमोक्षजप इति ॥

[भाष्यदर्शितविशेषविवरणम्]

उत्तरे विहारे—घासेषु—वेदा विष्णुक्रमादिकरणेऽपि न वेदि-
सस्कारार्थता । विष्णुरेव भूत्वा यजमान इति वाक्यशेषात् यजमान-

^१ तथा—घ.

^२ तथा—घ

^३ उपक्षस्यै—घ

^४ त्रयं

जपित्वा,

(सू.) अगन्म सुवस्तुवरगन्मेत्यादित्यमुपतिष्ठते ॥
॥ ११ ॥ २० ॥ ७९९ ॥

चतुर्दशी स्तुष्टिका ॥

(सू.) उद्यन्नद्य मित्रमहस्सपल्लान्मे अनीनशः दिवै-
नान् विद्युता जहि निप्रोचन्नधरान् कृषि ।
उद्यन्नद्य विनो 'भज पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्य-
न्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृदोगं मम
सूर्य हरिमाणं च नाशय । शुक्रेषु मे हरिमाणं
रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरि-
माणं निदध्मसि । उदगादयमादित्यो विश्वेन
सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन् मो अहं
द्विषतो रघम् । यो नशशपादशपतो यश्च नशशपत-
शपात् । उषाश्च तस्मै निमुक्त्वा सर्वं पापं
समूहतामिति च ॥ १ ॥ २१ ॥ ८०० ॥

[उपस्थानपुत्रनामग्रहणादरात्मसंस्कारत्वस्]

(भा) आत्मसस्कार एवादित्योपस्थान पुत्रनामग्रहण च । ^१तेषां
कर्माङ्गत्वात् । उपस्थानस्य कर्तृसस्कारत्वसम्भवात् । पुत्रनामग्रहण च
आत्मसम्बन्धित्वादात्मसस्कार ॥

(सू.) ऐन्द्रीपावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते ॥
॥ २ ॥ २२ ॥ ८०१ ॥

^१ तेषामकर्माङ्गत्वात्-क घ

यद्यभिचेरेदिदमहम^१मुष्यामुष्यायणस्य प्राणं
निवेष्ट्यामीति दक्षिणस्य पदः पाष्ण्या^२ निमृद्धी-
यात् ॥ ३ ॥ २३ ॥ ८०२ ॥

[अत्र नामग्रहणविशेषविवरणम्]

(भा) आमुष्यायणग्रहणेन गोत्रतद्वितेनाभिधानम् । इदमह देवदत्तस्य
गार्थस्येति । यत्र त्वन्यदामुष्यायण तत्र तेनैव ; यथा वत्सस्य प्राण-
मिति ॥

[प्रवरेषु विशेषः]

आचार्यामुष्यायणमनुब्रुवीताचार्यप्रवर वृणीतेति प्रवरमामुष्याय-
णात्पृथैदर्शयति ॥

[आमुष्यायणशब्दार्थं पक्षान्तरम्]

आमुष्यायणग्रहणे पितुर्नमेति हिरण्यकेशिनः । देवदत्तस्य
याज्ञदत्तेः प्राण निवेष्ट्यामीति ॥

(६) सस्कारत्वम् । तस्मादुत्तरे विहारे वरुणप्रधासेषु तस्य मुख्यत्वात्
अन्यतरसवन्धिनां तत्रैव युक्तत्वात् । अवेदिसस्कारत्वादिति भाष्य-
कारेण वेदिसस्कारनिषेधात् वेदां दक्षिणतो विष्णुकमादि न बहिर्वेदीति
सिद्धम् ॥

[तद्वितान्तप्रयोगस्थलम्]

आमुष्यायण—भिधानम्—यद्यभिचेरेदिदमह इत्यत्र ।

इदमह—प्राणमिति—यथा^४ वैश्यानाम् । इदमह देवदत्तस्य
वात्सस्य प्राण निवेष्ट्यामीति, तेषा प्रातिस्थिकगोत्राभावात् ॥

^१ आमुष्यायणस्येति गोत्रनिर्देश । बवर प्रावाहणिरित्यादिवत्पितृनिर्देश
इत्यन्ये ^२ आतृव्य पीड्यमान बुद्धा पाष्ण्या भूमिं निपीड्येत् (रु). ^३ थगभूतम्-
घ ^४ वात्सानाम्—ख, ग.

[तद्विनान्तेऽपि कविद्विशेषः]

- (भा) जीवति तु वशे युवप्रत्ययः । यथा गार्घ्यायणस्येति ॥
 (सू.) पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीरित्युक्ता समहं प्रज्ञया संमया प्रज्ञेति^१ पुन-
 रूपावर्तते ॥ ४ ॥ २४ ॥ ८०३ ॥
 (सू.) समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने
 दीद्यासमित्याहवनीयमूपसमिन्धे । वसुमान् यज्ञो
 वसीयान् भूयासमित्युपतिष्ठते ॥ ५ ॥ २५ ॥
 ॥ ८०४ ॥

पञ्चदशी खण्डिका ॥

[समिन्धनोपस्थानयोः कविद्विशेषः]

- (भा) वरुणप्रधासेषु समिन्धनावृत्ति । तत्रेणोपस्थानम् ॥
 (सू.) यो नस्सपत्नो योरणो मर्तोऽभिदासति देवाः
 इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किञ्च न ॥
 ॥ १ ॥ २६ ॥ ८०५ ॥
 (सू.) अग्न आयूर्षि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां
 गार्हपत्यमूपतिष्ठते । अग्ने गृहपत ^२इति ॥ २ ॥
 ॥ २७ ॥ ८०६ ॥

[भाष्यदर्शीतविशेषहेतुः]

- (वृ.) वरुण—नावृत्तिः—आहवनीयमेदात् पृथग्वस्थानादिति ॥

^१ स्वास्ते पुनरागच्छतीत्यादिवत् प्रतिनिवृत्तिवचन पुनश्चब्द । पुनरुपा-
 वर्तते—प्रसव्य आवर्तत इत्यर्थ । तथा उद्दक् पर्यावर्तते समह प्रज्ञेति बोक्ता-
 यन (रु) ^२ इति च—क अग्ने गृहपते इति मन्त्र शत हि मा इत्यन्त (रु)

(सू.) ^१पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिषमाशासे
तन्तव इत्यजातस्य अमुष्मा इति जातस्य ॥३॥
॥२८॥ ८०७॥

[गार्हपत्योपस्थाने नामग्रहाशासनयोर्विशेषः]

(भा) अजातपुत्रो मृतपुत्रोऽपि । तामाशिषमाशास्ते तन्तव इति
^२पुत्रभेदे आवृत्ति ॥

(सू.) ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा तन्वाच्छिष्ठो
दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्वास्तो मा
छित्सि मा मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम
गृह्णाति ॥४॥ ८०८॥

[भाष्यदर्शितविशेषविवरणम्]

(वृ), अजा—त्रोऽपि—तन्तव इत्यजातस्येत्यजातप्रहणम् । अमुष्मै
ज्योतिष्मतीभिति ^३प्रतिपक्षमात्रतया पुत्राभावमात्रपरत्वान्मृतपुत्रस्याप्युप-
लक्षणम् । अत उभयोस्तामाशिषमाशास इति ॥

^१द्वे एते यजुषी जाताजातयो पुत्रयोर्नामप्रहणार्थे । तयो प्रथमेन प्रथमं
अजातपुत्रस्य नाम गृह्णाति तन्तव इति परोक्षनामा । तच तज्जन्मार्थम् । अथ द्वितीयेन
यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति अमुष्मा इति तदीयनामा । तच तत्समृद्धयर्थम् । तेन
जातस्यापि मृतस्य पुत्रस्य न नाम गृह्णाति । तदेवं पुत्रवतो नामप्रहणद्वय भवति ।
अपुत्रस्य तु प्रथमेव द्वितीयस्यासभवात् । पुत्रवतोऽपि द्वितीयमेव न प्रथमभिति
केचित्, तदयुक्तम्, तन्तव इत्यजातस्येत्यविशेषोक्ते भविष्यत्पुत्रार्थं पुत्रवतोऽपि
तदनिवारणात् । अजातपुत्रस्येत्यवचनाच्च । बोधायनेन समुच्चयोक्तेश्च । बहुपुत्र-
त्वे तु स्वस्थानविशृद्धया नामा प्रहणम् । न त्वम्यासवृत्त्या, सत्याषाढेन तथोक्ते ।
अकृतनामस्तु नक्षत्रनाम ग्राहम् । नैवग्राह्यं पुत्र्या, पुत्रस्येति वचनात् (र).
^२जीवपुत्रभेदे (मु. पु) ^३प्रतिपुत्र (मु. रा).

[प्रियपुत्रसत्त्वे तदभावे च विशेषः]

- (भा) देवदत्तानुमातन्वच्छिलज्जा इत्यामग्रणेन नामवेयग्रहणम् । प्रियपुत्राभावे ज्योतिषे तन्तवे त्वेति सर्वस्य लोपो मानुषान्तस्य ॥
 (सू.) अग्ने वहे स्वदितं नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्रिम् ॥५॥३०॥ ८०९॥
 (सू.) पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥ ६ ॥ ३१ ॥ ८१० ॥

[दक्षिणाग्रहयुपस्थाने नामग्रहणे विशेषः]

- (भा) पूर्ववन्नामग्रहणम् । स एव मन्त्र । अकृतनाम्नो नक्षत्रनाम ॥
 (सू.) ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्यन्तर्वेद्युपविशति ^१ ॥
 ॥ ७ ॥ ३२ ॥ ८११ ॥
 (सू.) ज्योतिरसि तन्तवे इत्युपविश्य जपति ॥ ८ ॥
 ॥ ३३ ॥ ८१३ ॥

[उपविश्यजपे विशेष.]

- (भा) ज्योतिरसि तन्तव इत्यस्यापि लोपः प्रियपुत्राभावे ^२ असि सबन्धात् ॥

- (सू.) देवदत्ता-ग्रहणम्—आमन्त्रितविभक्त्या ॥

[दक्षिणाग्रहयुपस्थाने विशेषान्तररम्]

- पूर्वव-मन्त्रः—पूर्ववन्नामग्रहणमिति वचनात् ज्योतिषे त्वाऽसावनुमेत्यादिमानुषान्त । उपवेशनेऽपि न पुनर्ज्योतिषे तन्तवे त्वेति यावदुक्तम् ॥

[उपविश्यजपे प्रतिपुत्रमावृत्तिः]

- असि^३संबन्धात्—पुत्राभिधानात् । अत प्रतिपुत्रमावर्तते ।

^१ पूर्ववन्नामग्रहण इत्यविक क -पुस्तके उपविश्य जपस्यापि लोप अपुत्रस्य मध्यमपुरुषविरोधात् (रु) ^२ मध्यमपुरुषसम्बन्धात् इति. (सु रा) ^३ संबन्ध पुत्राभिधानात्-क असंबन्धात् पुत्राभिधानात्-घ

(सू.) ^१वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनोऽतिमोक्षान्
जपति ॥ ९ ॥ ३४ ॥ ८१३ ॥

[वेदाधानस्यावश्यानुष्ठेयता]

(भा) स्तीर्णेऽपि वेदे उपस्थ ^१ आधानं न निर्वर्तते । वेदतृणान्युपस्थ
आधायेति हिरण्यकेशिमतात् ॥

(सू.) ^२ अत्र वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेके
समामनन्ति ॥ १० ॥ ३५ ॥ ८१४ ॥

[सूत्रदर्शितस्तरणप्राशनैककाल्यानुगुण्यम्]

(भा) वेदस्तरणं यजमानभागप्राशने अन्योऽन्यसबन्धे ॥

(सू.) कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं
^३ विमुञ्चति ॥ ११ ॥ ३६ ॥ ८१५ ॥

[यज्ञविमोक्षस्वरूपे पक्षभेदः]

(भा) यज्ञविमोक्तो मन्त्रेणैव । केचित्त्वेक्षन्ते विहार योगे तथा
दृष्टत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितसंबन्धविशदेनैककाल्योपपत्तिः]

(वृ.) वेदस्तरण—संबन्धे—अत्र वा वेदस्तरण यजमानभागस्य च
प्राशनमित्यास्त्रिन् कालेऽनुष्ठानपक्षे उभय सहैव कर्तव्यम् । नान्यतरस्य
कालान्तरेऽनुष्ठानम् । अत्र वा यजमानभाग प्राशीयादित्यत्र वाशब्द-
ग्रहणात् ॥

यज्ञविमोक्तो मन्त्रेणैव—स त्वा विमुञ्चत्विति मन्त्रोच्चारणेनैव
विमोक्त ॥

^१ वेदाधानमुपरिष्ठौद्वेदस्तरणपक्षाश्रयेणनोक्तम् । अन्यत्र स्तीर्णत्वोद्वेदस्य ।
आश्वलायनेन तु पूर्वत्रैव स्तरणमुक्त शेषक्षिधोयेति । सत्याषाढश्चाह (रु) ^२ यदा
त्वत्र तदा सहैवोभयोरुत्कर्ष । नान्यतरस्य (रु), ^३ मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्त (रु).

(सू) अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति व्रतं^१ विसृजते
॥ १२ ॥ ३७ ॥ ८१६ ॥

[व्रतविसर्गप्रकारः तत्रमन्विषये मतिभेदः]

(भा) यथोपेत तथा व्रतविसर्गः । य एवमामन्त्रैतश्चरिष्यामीति
तस्यैव युक्त चरित मयेत्यास्त्वातुम् । केचित् सर्वमन्त्रात् इह विभाग-
करणात् ॥

[व्रतविसर्जनं क्वचिन्न , सताऽपि प्रथमेनैवेति पक्षश्च]

^४ विसर्जनस्यापि निवृत्तिः व्रतोपायनाभावे । सोमे प्रायणीया-
दिषु व्रताना विद्यमानत्वात् । केचितु प्रथमेनैव व्रतविसर्ग ॥

(सू) यज्ञो बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति ॥
॥ १३ ॥ ३८ ॥ ८१७ ॥

(भा) यज्ञो बभूवेति पुनरालम्भार्थत्वाद्यत्र विरमण दर्शपूर्णमासयोः
तत्रान्ते लोपः ॥

(बृ) यथोपेतं-ख्यातुमिति—यो यद्देवतासंबन्धमुपैति स तद्देवता-
सबन्धेन विसृजेदिति ॥

[सर्वमन्वपक्षे विवाक्षितद्देतुः सोमे विशेषः पक्षान्तराशयश्च]

केचित्-करणात्—अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति प्रदर्शन्य-
र्थत्वात् ॥

विसर्ज-मानत्वात्—सोमे यावद्वभूष्म् ।

केचित्तु-सर्गः—सर्वेषाम् । एकस्यैव पाठ्यत ।

[पुनरालम्भविरहस्थलम्]

यज्ञो बभूवेति—लोपः—यज्ञो बभूवेत्यस्य ।

^१ यैर्यजुर्भिः प्रायव्रतमुपेतं तैरेव विसृजते । विकारमात्रेण विशेषः (इ).

^२ येतस्तथा—क ३ तश्च करिष्या—क ४ विसर्ग—क.

[कन्चित्पुनरालम्भविरहः]

(भा) यस्याश्च^१ विकृतेरनिष्टः प्रयोगे यथा प्रायश्चित्तार्थायाः ;
न तत्र^३ पुनरारम्भ ॥

(सू) ^४गोमानिति प्राङुदेत्य गोमतीं जपति ॥
॥ १४ ॥ ३९ ॥ ८१८ ॥

[गोमतीजपे विशेषः]

(भा) प्राङुदेत्य—पुरो गत्वा गोमतीजप ॥

(सू) अत्र वा यजमानभागं प्राश्नीयात् ॥ १५ ॥
॥ ४० ॥ ८१९ ॥

(सू) यज्ञ शं च म उपचम आयुश्च मे बलं च मे
यज्ञ शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ स्विष्टो मे संतिष्ठस्व
यज्ञारिष्टो मे संतिष्ठस्वेति ^५दर्शपूर्णमासाभ्यां
सोमेन पशुना वेष्टा जपति ॥ १६ ॥ ४१ ॥ ८२० ॥

[अधिकारसिद्धस्य पुनरुक्तिफलम्]

(भा) पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणात् न विकृतिषु यज्ञशचम इति ॥

(वृ) यस्याश्च—र्थायाः—पाथिकृत्यादे ॥

[भाष्यदर्शितविवरणम्]

पुनर्दर्श—चम इति—इतरथा विकृतावप्यनुष्टाने दर्शपूर्णमास-
ग्रहणमनर्थकम् ॥

^१ विकृतावपि यत्र पुन किया इष्टा तत्रैव पुनरालम्भस्य जप. अन्वर्थत्वात्,
यथा पञ्चाग्रयणेषु (रु) ^२ रनिष्ट पुन प्रयोगो—गा. ^३ पुनरारम्भमत्र—घ-

^४ सर्वेषिष्टपशुषु नित्यो गोमतीजप (रु). ^५ अधिकारादेव सिद्धे पुनर्दर्शपूर्णमास-
ग्रहणं तद्विकारेषु मा भूदिति (रु).

[सोमे जपकालः]

(भा) सोमे वृष्टिरमीत्यस्य पुरस्नात् । पशौ तु पुनर्वचन क्रमार्थम् ।

[पशौ पुनरुक्तिभावः पक्षान्नरं बोधायनपक्षश्च]

सर्वत्र^१ कुर्वन्त्युपदेशमतेन । त(दिह)देह पशौ विधानमन्यस्य प्राकृतस्य याजमानस्य निवृत्यर्थम् । बोधायनमतिश्र पशौ विधान क्रमार्थमेव । अतः प्राकृतमपि विकल्पेन याजमान क्रियते ॥

(सू) वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामि-
तीष्टुऽप उपस्पृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषुपस्यर्शनं
भवति ॥ १७ ॥ ४२ ॥ ८२१ ॥

[भाष्योक्तपुनरुक्तिफलविवरणम्]

(बृ) पशौ—क्रमार्थम्—इह सोमेन पशुना वेष्टते सिद्धे पशौ नियम । आशासानस्तुवीर्यमिति चोपस्थाय यज्ञ शचम इति जपतीति वचन यज्ञशचमात्पूर्वं यूपोपस्थानार्थम् ॥

[भाष्ये सर्वशब्दार्थः]

सर्व—(शेनेति) शमनेनेति—सर्वत्र—विकृतिष्वपि । कुर्वन्ति—प्राप्तत्वात् ।

[निवर्तकत्वप्रकारादि]

तदेह—त्यर्थम्^१—दर्शपूर्णमासविकारत्वादेव पशौ सिद्धे इह पशौ वचनमितरयाजमानपरिस्थ्यानार्थम् । दर्शपूर्णमासग्रहणमनुवादमात्रम् ॥

[क्रमार्थयः]

पशौ—र्थमेव—यूपोपस्थानस्य ।

[प्राकृतयाजमानसिद्धिः]

अतः प्रा—क्रियते—पशौ व्यास्थामेदेन पक्षद्वयसिद्धेः ।

^१ कुर्वन्तीत्युपदेश —ग. I कुर्वन्त्युपदेशेन (सु. पु.) II.

[वृष्टिकालः क्वचिच्चद्विशेषश्च]

(भा) वृष्टेरेष कालः । इष्टि प्रकृतीना परतो^१ ^२ ब्राह्मणभोजनात् ।

[इष्टेति पदस्वारस्यं तदनुकावतिप्रसङ्गः उपदेशमतं च]
इष्टेतिवचनात् पौर्णमासे दर्शे चावृत्ति । इतरथा दर्शन्ते स्यात् ।
यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति तत्रासमासेः । सोमेष्टीना सोमार्थविद्युद्गृष्टयोः
प्रसङ्गः । सर्वयज्ञेष्वदर्विहोमेष्वित्युपदेशः ॥

(सू) ^३ ब्राह्मणाऽस्तर्पयितवा इति संप्रेष्यति ॥ १८ ॥
॥ ४३ ॥ ८२२ ॥

[ब्राह्मणभोजनफलं तत्प्रमाणश्च]

(भा) यज्ञतृप्तयर्थं ब्राह्मणभोजन वाजसनेयिश्चुतेः ॥

[भाष्ये एतच्छब्दार्थः]

(वृ) इष्टि—भोजनात्—अतो यज्ञशब्दमानन्तर प्रयोग ।

[भाष्यदर्शितस्वारस्यनिवाहः]

इष्टेति—समासेः—कालभेदेन प्रयोगभेदात् । प्रतिप्रयोगमा-
वृत्त्यर्थं इष्टेति वचनम् । इतरथा एकाधिकारसाधनत्वादुभयोरन्ते स्यात् ।
यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति तत्राधिकारसाधनभूतकृत्यागसमासेः ॥

[उपदेशमताशयः]

सर्वय—त्युपदेशः—यज्ञशब्दस्य स्वतो यागेष्वेव प्रवृत्त-
त्वात् ॥

[भाष्ये तृप्तिशब्दार्थः]

यज्ञतृ—यिश्चुतेः—यज्ञतृप्तियज्ञसाकल्यम् ॥

^१ न परतो—घ ^२ ब्राह्मणा—ऋत्विज सञ्चिधानात् ^३ भोजनादिभि ।
तेषा च तर्पण यज्ञसम्भृथर्थम्, यज्ञमेव तर्पयतीति वाजसनेयिश्चुते । (८).

(सू.) ^१प्रवसन् काले विहारमभिशुखो याजमानं
जपति ॥ १९ ॥ ४३ ॥ ८२४ ॥

[प्रवसतः स्वकर्मणि कालादिनियमाः]

(भा) प्रवसद्याजमान पूर्वेद्यु. पूर्वेद्युः ^२ कालमुत्तरेद्युरुत्तरेद्युःक्रालम् ।
अन्यत्र सूत्रे यथाकालवचनात् । पुरुषनियमश्च ^३प्रवसतोऽपि । भोजनं
च मध्रेण । ^४अप्रवसतोऽपि तत्पुरुषांश्रयम् ॥

[असंभवतां जपः संभवतामपि वाचनिकस्सः]

परार्थानामो निर्वैपत्येवमादीनामकरण पुरोडाशाभिमर्शनादी-
नाम् आदित्योपस्थानादीनां च । सभवतामपि जप एव । यथेतरेषा-
मभिषेयाभावे प्रयोग ^५ एव । आरोह पथो जुहु देवयानानिति

(बृ) पुरुष-तोऽपि—ब्रह्मचर्यादि ।

अग्रव-श्रयम्—पुरुषसस्कारद्वारेण क्रत्वर्थम् ।

परार्था—नादीनाम्—जप एव ।

आदित्यो—नां च—प्रवसते लोपः ।

संभवतामपि—जप एव—वचनात् ।

[देशान्तोपपत्तिः]

यथेतरेषा—नानिति—एवमादीनां ^७ करणम् । पुरोडाशाभि-
मर्शनादीनां च जुहादिसचिधानाभावेऽपि यथा जपः एवं अभिमर्शना-
दीनाम् ॥

^१देशान्तरे वसन् स्वे स्वे काले औपवसथ्येऽहनि यजनीयदेशे च विहार-
देशाभिशुख याजमानाध्वर्यवक्षडोक्षान् सर्वीनपि याजमानमश्चान् जपति । तदी-
यानि तु कर्माणि अध्वर्युः करोति । भरद्वाजोक्षे (ह). ^२वैद्युरुत्तरे—क्ष. ^३प्रवसतो
भो—घ. ^४प्रवसतोऽपि (मु. पु.). ^५श्रवार्थम्—ग. ^६प्रयोग. आये—घ. I.
एवमारोह पथो—क्ष. II. ^७दीनां जुहादिसचिधानाभावेऽपि.

(भा) संस्पर्शनकर्माणि तु भरद्वाजेनाध्वयोर्बद्धानि ॥

(सू) प्राचो विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ २० ॥ ४४ ॥
॥ ८२४ ॥

[विष्णुक्रमसङ्कावः मतिभेदः वीप्सोगेक्षाबीजम्]

(भा) गोमतीविष्णुक्रमाणां तु क्रिया । केविच्चनाशिषामकरणानां
चाऽप्रयोगः । अवचनाद्वीप्साया प्रतिपद्येव याजमानमित्युपदेशः ॥

(सू) प्राङ्गुदेत्य गोमतीं जपति जपति ॥ २१ ॥
॥ ४८ ॥ ८२७ ॥

[संस्पर्शनकर्मपदार्थः^२]

(वृ) संस्पर्श — द्वानि — क्रत्वर्थानि मन्त्रवत्कार्याणि । अथवा
संस्पर्शकर्माणि आसन्नाभिमर्शनादीनि ॥

[जपस्य न नित्यकर्मताऽन्न]

गोमती—क्रिया—वचनात् । समन्त्रकक्रियानुष्ठानं नित्यं
न तु जपमात्रम् ॥

केचिच्च—योगः—अन्येषाऽमप्रयोगः ।

[वीप्सानुकृतात्पर्यविवरणम्]

अवचना—त्युपदेशः—प्रवसन् काले काले ^३ इति वीप्साया
अवचनात् मुख्यानुष्ठान^४काल एव याजमानं युक्तम् ॥

^१ च प्रयोगः. ^२ वा प्रयोग. (? पा). ^३ इत्यवचनात्-घ ४ नयु-
क्तम्-घ. न नियतम् नतु जपमात्रम् । प्रत्यगाशिषामकरणानां काल एव
श्रवस्याजमानम्—स्त्र. ग.

[प्राक्त्वविधिभावः]

(भा) प्राक्त्वविधान विहाराभिमुखस्य किया मा भूक्षिति ॥

षोडशी खण्डका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वाभिमाष्ये चतुर्थे प्रश्ने चतुर्थः पटल
समाप्तशतुर्थं प्रश्न ॥

याजमानं, अय पितृणां, दक्षिणेनाहवनीय, देवादेवेषु, चतु-
शिशासण्डा, आशिश्रेम, अयप्रस्तरः, तृप्तिरसि, दशहोतार, हन्द्रस्य, अथैन,
बर्द्धिषोऽह, सोमस्याह, दधिकावृणः, उद्यन्नद्य, योनस्सपतः, षोडश ॥

याजमान, चतुशिशासण्डा, दशहोतार, सोमस्याह, चत्वारि ॥

हौत्रकल्पः.

(सू) पुरस्तात्सामिधेनीनां होता^१ हृदयदेशे ऊर्ध्वं
प्रादेशं धारयमाणो जपति मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं
योनोऽग्निः पितर इति ॥ १ ॥

(३) प्राक्त्वविधानम् —विष्णुक्रमगोमत्योः ।

इति श्री कौशिकेन रामामिचिता कृताया धूर्तस्वाभिमाष्यवृत्तौ चतुर्थे प्रश्ने
चतुर्थः पटल. ॥
समाप्तशतुर्थं प्रश्न ॥

इष्टिहौत्रम्

[प्रकरणान्तरस्थस्येष्टिकल्पस्येह विवरणेहेतुः]

इष्टिहौत्रे^२ कल्पकारेण परिभाषाप्रकरणे^३ उक्तेऽपि दर्शपूर्णमास-
प्रयोगसाकल्यार्थमिह भाष्यकारेणोच्यते ॥

^१ स्ताव होता—च ^२ त्रं—घ ^३ ऋमयि—घ

(मा) समिदाधानार्था ऋचस्तामिषेन्यः । तासां पुरस्ताद्वदयदेशं
^१स्पृशन् ऊर्ध्वं प्रादेशं—^२ प्रदेशिन्या युक्तोऽङ्गुष्ठः प्रादेशं तं धारय-
[उक्तजपयोरङ्गिनिर्देशा. तत्फलञ्च]

माणः^३ । एवमादि सामिषेन्यर्थम् । अतो गृहमेष्वये निवर्तते ॥

(ध.) अन्तराऽऽद्वनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छन्
जपति ;—कं प्रपद्ये तं प्रपद्ये । यत्ते प्रजापतेश्शरणं
छन्दस्तत्प्रपद्ये । यावत्ते विष्णो वेद तावत्ते
करिष्यामि । नमो अग्रय उपद्रष्टे नमो वायव
उपश्रोत्रे नम आदित्यायानुख्यात्रे । जुष्टामद्य
देवेभ्यो वाचमुद्यासं स्वधावर्तीं पितृभ्यः शुश्रूषेण्यां
मनुष्येभ्यः । प्रशास्त आत्मना प्रजया पशुभिः
प्रजापतिं प्रपद्ये । अभयं मे अस्तु । प्राजापत्य-
मनुरक्ष्यामि । वागार्त्तिवज्यं करोतु मन आर्तिवज्यं
करोतु । वाचं प्रपद्ये भूर्भुवस्सुवारिति । सत्यं प्रपद्य
इति^४ वा ॥ २ ॥

[सत्यमित्याद्यवधिस्तद्दतुञ्च]

(मा) सत्यं प्रपद्य इति व्याहृत्यन्तः ॥

[सामिषेन्यङ्गत्वे मानम्]

(ध.) समिदाधानार्था—धेन्यर्थम्—पुरस्तात्सामिषेनीनामिति वच-
नात् ॥

[वक्ष्यमाणव्याहृतिजपस्यान्यत्वम्]

सत्यं—हृत्यन्तः—दशहोतारं व्याख्याय व्याहृतीश्च जपित्वेत्यत्र
सत्यं प्रपद्य इत्यनुवाकपठितानां व्याहृतीनां न विनियोगः ॥

^१ संस्पृशन्—ज. ^२ प्रादेशिन् । ?—ज. ^३ माण एव एवमाद—ध.

^४ वाशञ्चो न हृत्यते क्वचिद्.

(भा) पूर्वेण सादृश्यात् ॥

[मन्त्रान्तरेषु व्याहृत्यन्तत्वे विशेषः]

अन्येषां^१ पाठाद्विकल्पः ॥

[व्याहृतिजपे मानम्, अव्याहृतिजपपक्षश्च]

संहितोपदिष्टा व्याहृतयो दशहोतारमुक्ता सामिषेनीरनुवक्ष्य-
जेता व्याहृतीरिति । केचिदव्याहृतिकम् ; व्याहृतीनामुत्तरत्रोप-
देशात् ॥ २ ॥

(स्म.) विष्णोस्स्थाने तिष्ठामीत्यवातेष्टुते ॥ ३ ॥

अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेदिसव्यः ॥ ४ ॥

[व्याहृत्यन्तत्वे हेतुविवरणम्]

(बृ) पूर्वेण सादृश्यात्—कं प्रपथ इत्यनेन ; तस्य व्याहृत्यन्त-
त्वात् ॥

[भाषेऽन्येषामित्यन्यपदार्थः विकलोपपक्षिश्च]

अन्येषामपाठाद्विकल्पः—कं प्रपथे इत्यादेः व्याहृत्यन्तस्य
शाखान्तरे पाठाद्विकल्पः ॥

[प्रथमाव्याहृतिजपे विशेषः]

संहितोपदिष्टा—हृतीरिति—अतः प्रागविकारस्सत्यं प्रपथे
इति मत्तः ॥

[अव्याहृतिजपपक्षाशयः]

केचिदव्याहृतिकम्—व्याहृतीनामुत्तरत्रोपदेशात् सत्यं प्रपथे
इत्यव्याहृतिकम् । होत्रकाण्डे पठितानां व्याहृतीनां याज्यादिषु^४
विनियोगः ॥

^१ वैमसंदृश्याद-आ. ^२ अन्येषामपाठात्-ख. ग. घ श च पाठ्यत्-
क.

^३ तोवरिष्ट-ख ग घ. I तोपदिष्ट-क. II ^४ शूपयोग.-घ

अथोर्धस्तिष्ठन् ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामीति
ब्रह्माणमामन्त्रय^१ दशहोतारं व्याख्याय व्याहृतीश्च
जपित्वा त्रिहिंकृत्योत्तमेन^२ हिंकारेणार्धचम्पुप-
सन्दधाति ॥५॥

(भा) ^३ अवस्थानमुभयत्रापि ॥

[ब्रह्मामन्त्रणं प्रैषपूर्वं हुङ्कारनिवृत्तिश्च हिंकारे स्वरश्च]

(भा) अध्वर्युणा प्रेषितो ब्रह्माणमामन्त्रयते । हिंकृत्येतिवचनाद्दिकार
एव कर्तव्यो न हुङ्कार इति । स च तेन^४ समानार्थः । तेन समान-
प्रहणात् ।

[भाष्यस्थोभयपदार्थव्याख्याभेदः]

(वृ) अवस्थानमुभयत्रापीति—उभयस्मिन्नपि पक्षे विष्णो. स्थाने
तिष्ठामीत्यवस्थानम् । अथवा अन्तर्वेदि दक्षिण पादो बहिर्वेदि सव्य
इत्यनेन प्रकारेणोभयत्र देशेऽवस्थानम् ॥

[पैषादिकमिकप्रयोगस्य सूत्रासिद्धत्वम्]

अध्वर्युणा—यते—समिध्यमानायानुबूहीति प्रैषोत्तरकाल सामि-
धेनीरनुवक्ष्यामीत्यामन्त्रणस्य युक्तत्वात् होतृष्टदन्त^५कल्पनानन्तर मयि
गृह्णामीत्यवस्थानान्तं कर्तव्यम् । सामिधेनीभ्यः प्रतिपथत इति सूत्र-
कारारम्भसामर्थ्यादित्युक्तम् ॥

हिंकृत्येति—कार . इति—अश्वलायनेनोक्ताभिहिंकारो न
भवति ॥

^१ प्रजापतेनुबूहि+धेहि । ओमनुबूहि^१ इतितेन प्रसुत (प्रयो—वा) ^२ तृती-
येन हिंशब्देन प्रवोवाजा इत्यादि ऋच आह आद्यान्त्येत्रि , ^३ वेदिश्रोण्यो पुरस्तात्
तिष्ठन् इति प्रयोगवाक्यम् . ^४ समानार्थमतेन ^२—ग ^५ प्रकल्पानन्तरम्—घ

(भा) हिंकाराद्यैः । तेन^१ संबन्धात् ॥

[दशहोत्वचनप्रकारं सामिधेनीविरामे विशेषाः]
वाक्यश आरुयानं दशहोतुः । हिंकारेणार्थं मुपसंधाय गन्तेन
प्रणवेन विरामः ॥

(सू.) त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुचमाम् ॥ ६ ॥

यं (यां) कामयेत् सर्वमायुरियादिति तस्य त्रिरनवानं
प्रथमोत्तमे अनुब्रूयात् ॥ ७ ॥

(भा) हिंकारवर्जमेव^२ द्विलक्षिः ॥

[हिंकारांशे उच्चैस्त्वं जपानुष्ठेऽपि]

(वृ.) हिंकाराद्यैः—व्याहृनीश्च जपिता त्रिहिंकृत्येति जपसमान-
कर्तुकत्वेऽप्युद्यैरिति सामिधेनीस्वरः ॥

तेन संबन्धात्—उत्तमेन हिंकारेणार्थं^३ मुपसंधातीति सामि-
धेनीसंबन्धात् ॥

[दशहोत्वाख्यानप्रकारलाभः]

वाक्यश आरुयानं दशहोतुः—व्यारुयायेति विशब्द-
प्रयोगात् ॥

[भाष्यदर्शितविरामविशेषाविवरणम्]

हिंकारेण—विरामः—त्रिरुत्वचने अर्थं संधानाभावात्
हिंकारप्रभृत्यर्थं विरामः ऋगन्तेऽपि ॥

[उच्छवासतदभावव्यवस्था]

हिंकारवर्जमेव द्विलक्षिः—अर्थर्वे प्रणवे चावसानमुच्छ्वा-
सम्भ । ततस्तृतीये वचने प्रणवेऽनुच्छृस्य संधाय उत्तरार्थं^४ वस्येत् ।

^१ एतेन-क.

^२ द्वि-क, ख. ग. I. मेव द्विः-क. II.

(भा) उत्तमायामप्येवमायुष्कामस्य^१ हव्यदातय इत्युच्छ्वासः । अर्धर्चं-
विरामस्तु प्रणवेनैव ॥

(सू) एकैकामेव सं तन्वश्चनवानमनुच्छूयादित्येके ॥ ८ ॥
[काम्यप्रयोगे विद्वाः मतिभेदश्च]

(भा) एकैके^२सतान^३ एव नार्धर्चविरामः । प्रणवेऽवसानं सर्वत्र काम्ये ।
तृतीया^४यामर्धर्चसतानो भवति य आयुष्कामपक्षः ॥

(बृ) उत्तरासां प्रणवेऽनुच्छासोऽनवसान च । त्रिरुचमा^५ अभिहिंकारवर्ज-
मायुष्कामस्य^६ एव हिंकारवर्ज द्वितीयाद्यनुवचनान्तम् आयुष्कामस्य
त्रिरुचचने अर्धर्चे प्रणवे चानवसानमनुच्छासश्च । प्रणवेऽवसानमुच्छास-
श्चैके ॥

उत्तमा-त्युच्छ्वासः—तृतीयवचन उत्तरार्धसंतानस्य^७ कर्त-
व्यत्वात् ॥

अर्धर्चविरामस्तु—द्वितीयाप्रभृतीनाम् ।

प्रणवेनैव—अवसानमर्धर्चे सदधाति पूर्वस्याश्वोत्तरमित्यादि-
संधानवचनात् ॥

[तत्र काम्यादिपक्षविवरणम्]

एकैकसंतान—त्रकाम्ये—सर्वास्वक्षु एकैकामनुसंतन्वन्ति ते
आयुष्कामपक्ष एव ॥

तृतीया-ष्कामपक्षः—तृतीयाया अर्धर्चयोः संतानः न तु
त्रिर्विग्रहः ॥

^१ कि आयुष्कामस्याप्येवम्—अ. ^२ हिंकारवर्ज ^३ द्वितीयाद्यनुवचनान्त-
मुत्तमायामप्येवम् आयुष्कामस्य—अ. ^४ अर्धर्चप्रणवेनैव—अ. ^५ संधान एव ना—अ
० तीयार्धर्चस—अ. ^६ हिंकार—घ. ^७ स्याप्येवम्—घ. ^८ विद्यमानत्वात्
कर्तव्यत्वात्—क विषमानत्वात्—घ.

- (भा) स एव नित्य^१ इति केचित् ॥
- (सू) तृतीयां सामिधेनीं च त्रिविंश्गृहति संततमन्वा-
हेति सामिधेनीनामविशेषात् ॥ ९ ॥
- (सू) विज्ञायते च ; ऋषेर ऋषेर्वा एता निर्मिता यत्सामि-
धेन्यः ता यदसंयुक्तास्त्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य
वितिष्ठेरन् । अर्धचौं संदधाति संयुनक्तयैवैना इति
ते मन्यामहे ॥ १० ॥
- (सू) पूर्वस्याश्रोत्तरमुच्चरस्याश्र पूर्वं तौ संदध्यात् ॥
॥ ११ ॥
- (सू) संततमन्वाहेति सामिधेनीनामनुछवासवादो
विज्ञायते च ॥ १२ ॥
- (सू) नान्तरचौं व्यन्यात् । यद्यन्तरचौंव्यन्यादवाने
ग्राणं दध्यात् । अतिहाय पूर्वस्या अर्धचूर्चमुच्चरस्या
अर्धचौं व्यनिरीति ॥ १३ ॥
- [तृतीयायामृत्युचि विशेषः]
- (भा) तृतीयायां^२ त त्वा समिद्विरङ्गिर इति पादे विरम्बार्थच

[नित्यपक्षेऽभिमतहेतुः]

- (इ) स एव नित्य इति केचित्—कामसंबोगाश्रवणात् तृतीयां
सामिधेनीमित्यादि नित्यपक्षः ॥

[पादे विरमणस्वरूपम्]

तृतीया तन्त्वा—च्छवसेत्—पादे विरमणं नोच्छ्वासः ।

¹ नोद्वितीय आयुष्कामपक्षे—अ.

² निकृत्य इति—अ.

¹⁴ तृतीयां—अ.

(भा) ^१ एवोच्छव (सेत्) सन् । परमर्थचै सप्रणवमुक्तुत्तरस्याः^२ अर्धचै विरमेत् । एवं त्रेधा विच्छेदो^३ विग्रहः ॥

[संततानुवचने सर्वविषयता संततत्वरूपं मानं च]

संततवचन सर्वत्र सामिधेनीना न प्रथमो^४ त्तमवादः । एता निर्मिता इति वचनात् अर्धचैसंतानश्रुतेश्च । सततवचनमनुच्छासवादादः । परित्यज्य पूर्वस्या अर्धचैमुत्तरस्या अर्धचै उच्छ्वासवादश्रुतेः ॥

(स्म.) त्रिरुचचने नार्धचैसंतानो विद्यते एकर्षित्वात् ॥
॥ १४ ॥

[अर्धचैसंताननिषेधः]

(भा) एकस्य यस्माद्वेषः^५ प्रथमोत्तमोऽनेनार्धचैसंतानः । अर्धचै प्रणवे चावसाय^६ तृतीयेऽनुवचनेऽर्धचै संतानो न नानार्षेयत्वात् ॥

[भाष्यदर्शितविविग्रहविशदीकरणादि]

(वृ.) संतत-त्तमवाद इति ; — ^८ त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यस्यानन्तरम्—एता निर्मिता इति बहुवचनात् अर्धचैसंतानश्रुतेश्च अर्धचै संदधातीति सर्वसामिधेनीना सधानवचनात् सधाने चानुच्छासस्य युक्तत्वात् ॥

(वृ.) संततवचनमनुच्छासवादः—परित्यज्य पूर्वस्या अर्धमुत्तरस्या अर्धचै उच्छ्वासवादश्रुतेः । नान्तरर्धचौ व्यन्यादिति^९ शाखान्तरोक्तश्रुत्या समानार्थत्वात् । ‘ऋषेर् ऋषेर्वा’ इत्यादिनाऽर्धचै संदधातीति प्रणवे पाठविच्छेदाभावः सततमन्वाहेति प्रणवेऽनुच्छासवादः । प्रथमोत्तमव्यतिरिक्तानामेतौ धर्मौ ॥

एकस्य यस्मा—वसायः—तयोः प्रयोगः प्रणवे अनुच्छासो विद्यत एव प्रथमायाः ॥

^१ एवोच्छवेत् सप्रणव—घ. ^२ स्यार्धचै अ. ^३ विच्छेदविग्रह—घ. ^४ त्तयोर्वादः—घ. त्तमपादे^२—अ. ^५ प्रथमे अतो नार्धचैसंतान—घ. ^६ मेनार्धचै संतान—म. ^७ तृतीये तु—क. ^८ यद्यपि त्रिः—घ. ^९ दितिश्रुत्यास—घ.

(सु) त्वं वरुण इति वासिष्ठराजन्यानां परिधानीयाः-
जुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ॥ १५ ॥

[पुनः परिधानीयापदफलं विशेषञ्च]

(भा) ^१ आजुहो^२तीयान्त्येति सिद्धे परिधानीयेति पुनर्विधानादाग-
न्तूना पुरस्ता^३दस्या निवेश । वासिष्ठशाणिडल्येभ्य ऊर्ध्वं पूर्वमगस्तीनाम् ।
आर्षेयवरणप्रतिषेधेन ^४ होतुरार्षेयवरणप्रतिषेध इति केचेत् ॥ १५ ॥

(सु) नराशसो द्वितीयः प्रयाजो वासिष्ठशुनकानाम् ।
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ॥ १६ ॥

[नराशंसेषु व्यूहतो व्यवस्था]

(भा) ^५ वेदान्तरोपदेशात् । नराशसो अम आज्यस्य वेत्त्विति
वासिष्ठानां शुनकानां च द्वितीयः ॥ १६ ॥

(वृ) आजुहो-दस्या निवेशः—अस्तपाक्षरपदप्रयोगसंभेदपि
बहुक्षरपदप्रयोग अजुहोती^६येतरेषामित्यत्रापि परिधानीयेत्यनुषङ्ग ।
^७ तत्रान्त्यशब्देनापि ॥

वासिष्ठ-गस्तीनाम्—बहुचप्रयोगपक्षे अत्रशादीनामपि
नाराशसः । अस्मदीयप्रयोगपक्षे यथासूत्रोक्तम् ॥

वेदान्तरोपदेशादिति—आर्धवर्यवेदत्वान्निषेधस्य अर्चर्य-
प्रवरस्यैव निषेध इति सामिधेनरिनूच्य प्रवरमुक्तेति सामिधेन्यन-
न्तरं प्रवरशसनात् नराशसो द्वितीय इत्यस्य पुरस्तात्प्रतिकृष्य श्रतिषेध-
निर्वाह उक्त । वासिष्ठादीनां परिधानीयोक्तिप्रसङ्गेन तेषां प्रयाज-
विशेषोक्तिः ॥

नराशंसो-तीयः—प्रयाज । अमे महां असीत्यादि त्वं परि-
भूरसीत्यन्तेन अमेः स्तुत्यर्थस्वेन प्रवरनिविदो व्यास्त्वाय आकृह देवान्

^१ आज्यहोतेति अन्तेति-अ I, आजुहोतिधान्यति सिद्धे?—ग II

^२ तीति याज्येति सिद्धे-क. ^३ अस्या पुरस्तादनिवेश -क. ^४ होतार्षेयवरण ?—अ.

^५ देवतान्तरोप-अ ^६ होतेत्युत्तरेषा-क ^७ तत्राज्यान्त-स्त्र. तत्राज्य-क

(सू.) सामिधेनीरनूच्य प्रवरमुक्तुका निविदोऽन्वाह ॥
॥ १७ ॥

(सू.) तासां सप्तपदानुक्ताऽपानिति ॥ १८ ॥
इति एकादशी खण्डका ॥

(सू.) अथ चत्वार्यथ चत्वारि ॥ १ ॥

(सू.) ता अनूच्य देवता आवाहयति या यक्ष्यमाणो
भवति ॥ २ ॥

[पयाजादिषु ऋचिल्लोप ऊहञ्च]

(मा) प्रवरनिविद आवाहनार्था । ^३ आवाहनीयसंस्कार
आवाहनमित्यर्थः । तस्मादनिष्ठानां लुप्यते । देवेद्द इति लिङ्गादाहव-
नीय आवाहनकर्ता । तस्मादप्सु तद्विकारत्वा^४दूहः ।

(बृ) यजमानायेत्येतैः स्तुतस्यामेरावाहनकर्तुत्वेन व्यपदेशादावाहनाङ्ग-
भूताः प्रवरनिविदः ॥

आहवनीय-लुप्यते—^५ तस्मिन् कर्मणि देवतात्वेनानभि-
मतानां आवाहनं लुप्यते प्रकृताबपि । अत एव यक्ष्यमाणो भवती-
त्युक्तम् ॥

देवेद्द-कर्ता—अम आवहेति देवेद्द इत्यादिना प्रकाशितस्य
निर्देशात् ।

तसा-दूहः—वरुणप्रधासादिषु अवभूये वा आहवनीय-
विकारत्वात् निवित्स्वावाहने च सबोधनविभक्तग्न्ताभिशब्दस्थानेऽ-
प्याद्वदप्रयोगः । केचिच्चु आवाहनार्थ स्वं स्व कर्तव्यमिति । तत्र वक्ष्य-
माणपक्षे अराऽइवापो नेमिर्देवान् यूयं परिभुवस्स्थ आवहत देवान्

^२ आहवनीय—ग ^३ दप्त्यहः—क. ^४ अयं प्रन्थ — क पुस्तके न दृश्यते,

(भा) आवह देवान् यजमानायेति निवित्समाप्तिः । आज्ञपाः प्रयाजा-
नूशाज़^१देवता । अर्मि होत्रायावहेति स्विष्टकृतः । स्वं महिमानमावेह-
तिचैके स्विष्टकृ^२देवताम् । गार्हपत्यो हव्यवाद् । आवहनीय आवाह-
यिता । कोचिदाहवनीय एवोभयकर्तेति ॥

(वृ) यजमानायेति अग्रिमावह सोममावहेत्यादि । आत्मापो देवान् वहत
सुयजतायजध्वमाप इति ॥

आवहदे-स्विष्टकृतः—त्वं होतृणामस्यायजिष्ठ इति अग्ने
यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति मन्त्रलिङ्गात् ॥

स्वं महिमान—देवताम्—अनूशाजदेवतानामाज्ञपशब्देनावा-
हितत्वात् स्विष्टकृतः पश्चादाशादेवताभावात् आनन्तर्याज्ञ स्वं महि-
मानमिति स्विष्टकृत इति । स्वमते तु सर्वदेवतावाहनामन्त्रत्वेन सर्व-
देवतानां स्वकीयं महिमानमावहेति वाक्यशेष इति । एष वै देवानां
महिमा यो विष्णुः परमेष्ठिति सर्वदेवतान्तर्यामिष्यं विष्णुमिति ॥

गार्हपत्यो हव्यवाद्—वृष्णीघ्वं हव्यवाहनमित्यार्थेयवर्णे देव-
तावरणे हव्यवाहनमेर्वरणम् । स च गार्हपत्यः हव्यवाहनमिरजरः इति
मग्ने सुगार्हपत्यास्तमिष इति लिङ्गात् । किं च हव्यवाहनमिमातिषाह-
मित्यत्र अर्मि स्विष्टकृतमाहुवेमेति मन्त्रलिङ्गात् । अर्मि होत्रायेति
स्विष्टकृत्वेन च गार्हपत्यावाहनम् ॥

आहवनीय आवाहयिता—आवाहनकर्तेत्युक्तमेव ॥

केचिदाह—र्तेति—आवाहन हव्यवाहनं च अहवनीयकर्तृक-
मेव । आधानकाले ममैव सन् वह हव्यान्यमे पुत्र इत्याहवनीयामि-

^१ देवता । अग्निम्-ज्ञ. ^२ देवता गार्ह-ज्ञ. ^३ रणे देववरमेह-क. रणे
हव्य-ज्ञ.

(सू.) स वै खलु वाजिनो नावाहयेदेविकादेव(स्वो)-

सुवो यच्च किंचैताद्वक् ते मन्यामहे ॥ ३ ॥

(भा) एताद्वकशब्द^१स्य ते इत्थं मन्यामहे वयम् ॥

(सू.) परप्रधानानां परतन्त्रव्यवेतानां च प्रतिषेध(त्वा)-

स्स्यात्तल्लिङ्गत्वाच्छब्दस्य ॥ ४ ॥

[प्रतिषेधव्यवस्था]

(भा) व(प)रप्रधानो निष्कासेन ^२वारुण । परतन्त्र ^३व्यवेताः सौत्रा-
मणी पशुपुरोडाशाः । एवं विधानमेताद्वकशब्देन प्रतिषेध । तल्लिङ्ग-
त्वात् ^४ तत्सूचकत्वात्तदभिधायकत्वात् ॥

(शृ.) मन्त्रणे हव्यवाट्वप्रतिज्ञानात् । तूर्णिर्हन्यवाडिति च । देवेद्ध इत्या-
दिनाऽभिहितस्य आहवनीयस्य हव्यवाहनत्वं निर्दिश्य आवह देवान्
यजमानायेति तस्यैवावाहनकर्तृत्वनिर्देशाच्चोभयकर्तृत्वमाहवनी^५यस्य ॥

एताद्वकश—हे वयम्—स वै खलु वाजिनो नावाहयेदेविका
^६देवसुवां च किंचैताद्वगिति न्यायप्राप्नानुवादः ॥

परप्रधानो—प्रतिषेधः—अस्यार्थः—वाजिशब्देन प्रयुक्तद्रव्यो-
पजीविनां प्रधानाऽनां निष्कासेन वारुणयागादीनां प्रदर्शनम् । देविका
देव^७सुवां परतन्त्रप्रसङ्गिनां ग्रहणम् ॥

तल्लिङ्गत्वात्—यकत्वात्—अत्रावाहन तन्त्रिणामेव नानुषङ्गि-
णाम् । आश्वलायनेन व्यजिनदेविकादिषु निषेधात् ॥

^१स्यतेऽर्थं मन्या—क. घ. मन्यामहेन्वहेतीच. II तेलं मन्यामहे-
आ III ^२वरुण ?—आ. ^३व्यवेता—घ I स्यवेता—आ II ^४सूचकत्वात्
—आ. ^५भिमनितस्य—क. ^६तृत्वमाहवनीयस्य—क. ^७स्वैव—घ ^७स्वोर्यच
किंचै—घ. ^८ना परप्र—घ. ^९सुव इति पर—क स्व इति पर—घ.

(भा) एताह॑कशब्दस्य । परतज्ञ॒व्यवेतानां॑ देवतानां चावाहनम् ॥ ४ ॥

(सू) एकदेवतानां नानादेवताव्यवेतानां तन्त्र-
मावाहनं विभवात् ॥ ५ ॥

[आवाहने विशेषः]

(भा) एकदेवतानां॑ नानादेवताभिरमिश्राणां सकृदावाहनं वथाऽथ-
प्रतिग्रहे वरुण॑स्यापि । भवति हि सकृदावाहनं होतुस्तत्त्वात् ।
यत्र तु देवता॑न्तेरेण व्यवाय. यथा आजस्त्वतस्सूर्येण ; तत्र पुनरावाहनम्
लोकवत्^७ प्रातस्त्वया^८ भोक्तव्यं भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु च पुनरिति ॥ ५ ॥

(सू) अयोर्ध्वज्ञुः प्रादेशेन भूमिमिनिधाय जपती-
दमहं त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषद्कारेण
वज्रेणास्यै पृथिव्या अस्यै प्रतिष्ठाया असादाय-
तनाऽद्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं॑ हन्ति ।
यदद्य होतृ(वदध्येति)वर्ये जिह्वां चक्षुः परापतत् ।
अग्निष्टत्पुनराभर(त्पुनरहार्जा)जातवेदा विचर्षणिः ।
वस्त्रानां रातौ स्याम रुद्राणामूर्म्याणां स्वादित्या
आदितयेऽनेहसः । चारुमद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासं

(पृ) एताह—चावाहनम्—इति पक्षान्तरम् ॥

एकदेव—होतुस्तन्त्रत्वात्—देवताभिधानस्यैकत्वाच ॥

लोकवत्—पुनरिति—प्रातस्त्वया भोक्तव्यं भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु
च पुनरिति ; पुनस्त्वया भोक्तव्यमित्यावर्तते ॥

^१ कशब्देन—क. ख. ग. घ. (व्या). ^२ व्यपेतानां—घ I. व्यपेतानामेव
नावहनम्—अ. II ^३ देविकादीनां नावहनमिति पक्षान्तरम्—घ ^४ हविषां
नाना—घ. अ. ^५ स्य विभवति हि ॥—ग. अ. ^६ न्तरव्यवायः—ग ^७ प्राकृत-
स्तया—अ.

(४४) चारुं ब्रह्मयथारुं मनुष्येभ्यथारुं न(ना)राशं-
सायानुमतां पितृभिः । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं
यज्ञियाः पाशा वितताः पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्र-
स्सवितोत विष्णुर्विश्वेदेवा मुञ्चन्तु मरुत-
स्स्वस्त्येति । अथ यदेनमाहासौ मानुष इति
तदुपोत्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमध्वर्योरं-
समन्वारभ्य जपति सब्येनाशीघ्रस्य दक्षिणम् ॥

[अभिनिधाने पक्षान्तरम् जपफलं च]

(भा) प्रादेशेन ^१ भूम्याः पीडन ^२ वेदा एवेति केचित् । भूमिभि-
निधाय जपो होतृसंस्कारस्सर्वार्थः ॥

(४५) षष्ठिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा होतारमग्नि-
मन्तरा विचृ(विवृ)त्ताः । सिनन्ति पाकमतिधीर एत्यृ-
तस्य पन्थामन्वेति होता । अग्निमन्वारभामहे
होतृवर्ये पुरोहितम् । येनायशुक्तमं स्वर्देवा अङ्गि-
रसो दिवमिति ॥ ७ ॥

(४६) प्रादेशेन-एवेति केचित्—आश्वलायनेनो^३क्तम् । स्वमते तु
देशमात्रस्य पीडनमिति ।

भूमिभि-र्वार्थः—इदमह त्रिवृतेत्यादि तं ^४ हन्मीति निर्दें-
शात् होतृपंस्कारो ^५ भूम्याः सर्वार्थ इति नावाहनार्थ इति । अथोर्ध्वज्ञु-
रिति प्रकरणान्तरत्वात् प्रवरार्थ इति ^६ केचित्त्वाहुः होतृवर्य इति
दर्शनात् ॥

^१ भूला—अ. ^२ देव्या एति ^३—अ. ^३ कत्वात्—क. ^४ निर्हन्मीति—घ.

^५ स्कारे ^६ केचित्त्वाठः—क. ख. ग.

[पश्चीत्यादेः फलम्]

- (भा) षष्ठिश्वाध्वयोँ इति प्रवरनिमित्तमात्म^१सम्कार. ॥ ७ ॥
- (सू) मयि प्राणापानाविति पा(प्राणी)णी प्रत्याहृत्यो-
रोदेशं स्पृशते ॥ ८ ॥ ८५० ॥

[मयीत्यादेविनियोगादिः]

- (भा) मयि प्राणापानावित्युरोदेशम्पर्शनार्थ. । प्रत्याहरण—तूष्णी
हस्तद्वयेनाभिमर्जनम् । उप२देग पाणी प्रत्याहृत्य स्पृशतीति ॥ ८ ॥
- (सू) आपृणोषि संपृण प्रजया मा पशुभिरापृणतीध्म-
संनहनानि मुखं प्रति विधूनुते ॥ ९ ॥ ८५१ ॥
- (भा) यथा मुख स्पृशन्नोष्ट तथा कम्पनमिध्मसनहनानाम् ॥ ९ ॥
- (सू) अथा(तथाप)प उपस्पृश्य अग्ने नय सुपथा राये
अस्मान् । एह्यम् इह होता निषीदादब्धः(ब्धसु-
पुर)पुर एता भवानः । अवतांमा रोदसी विश्व-
मिन्वे यजा(जया १)महे सौमनसाय देवानित्येते
ऋचौ जपन् होतृष्टदनाय ^३प्रत्रजति ॥ १० ॥ ८५२ ॥

(शृ) षष्ठिश्वा—त्मसंस्कार इति—अथ यदेनमाहासौ मानुष इति
प्रवरसंबन्धावगमात् होतृवर्य इति लिङ्गाच्चात्मसंस्कार इति होतुरेव
संस्कार इति । यद्यप्यभिमर्शने अध्वर्याग्निश्रियो. कर्मत्वं तदङ्गं च
मन्त्रः; तथाऽपि होतृकाण्डत्वाचत्संस्कार एव ॥

मयि प्राणा—नार्थः—मयीति लिङ्गात् ।

^१ संस्कारम् ^२—ग ^३ देशयथामुख .
तथा—अ ^४ प्रजपति ^२—ग.

स्पृशति नैष

(मू) जघनेन होतृषदनं प्राञ्छुरव उपविश्याथ होतृ-
षदनमभिमृशत्यहे दैशिषव्येति । अथास्मात्तृणं
निरस्ति ॥ ११ ॥ ८५३ ॥

द्वादशी खण्डका ॥

[अभिमर्शनादौ व्यवस्था]

(भा) अथाप उपस्पृश्येत्यधिक ब्राह्मणाभिमर्शने प्रथमम् । होतृषद-
नार्थं ब्रजाति जघनेन होतृषदनस्य पश्चात् ॥ ११ ॥

(मू) शु(ष्क^१)कं प्रच्छिन्नाग्रं वा निरस्तः परावसुस्सह
पाप्मनेति ॥ १ ॥ ८५४ ॥

(मू) अथ होतृषदन उपविशति पातं मा द्यावापृथिवी
उपस्थ इति दक्षिणपूर्विणं सव्योत्तरिणं वोपस्थं
कुत्वा ॥ २ ॥ ८५५ ॥

(भा) उपस्थ उत्सङ्ग । दक्षिणः पादः पूर्वो यस्योपस्थस्य^१ स
दक्षिणपूर्वे^२ उपरि भवति सव्यस्य पादस्य दक्षिण^३ उपरिभावः
अपूर्वत्वम् । सव्य उत्तरो यस्य स सव्योत्तर^४ उपरि भवति सव्यः
पादो दक्षिणस्य ॥ २ ॥

(मू) अथ जपति सीद होतर्निहोता होतृषदन इति
द्वे । पिप्रीहि देवौ उशतो यविष्टेत्येषा । वेषि होत्र
मुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋता वा ।
स्वाहा वर्यं कृणवामा हर्वाषि देवो देवान् यजत्यग्नि-

(मृ) अथाप-प्रथममिति—अमर्गवां ब्राह्मणस्येति सिद्धं प्रथममपा-
मुपस्पर्शनम् । अथाप उपस्पृश्येति द्वितीयं वाचनिकम् ॥

^१स्य दक्षिण —ग

^२वीं.

^३व पूर्वत्वम्—क

(सू) र्हन् । आदेवानाम् त्वमये व्रतपा असि ।
 यद्वो वर्यं प्रमिनाम् । यत्पाकत्रा मनसा । विश्वेषां
 ह्यध्वराणामनीकं चित्रं केतुं जनिता त्वा जजान ।
 स(स्वआ) आयजस्व नृवतीरनु(ऋभु१)क्षाः स्वार्हा
 इषः क्षुमतीर्विश्वजन्याः । यत्त्वा द्यावापृथिवी
 यन्त्वापस्त्वष्टा यं त्वा सु जनिमा जजान । पन्था-
 मनु प्रविद्वान् पितृयाणं द्वु(पंजम)मदये स(उनेस्स)
 मिधानो विभाहीत्येतस्य सूक्तस्य षट् सर्वं वा ।
 विश्वेदेवाश्वास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै
 (मनवं१) यन्निषद्य । प्रमे ब्रूत भागधेयं यथा वो
 येन पथा हच्यमा वो वहानि । यमिच्छामि मनसा
 सोऽयमागाद्यजस्य विद्वान् परुष(पुरुष १)श्चिकि-
 त्वान् । स नो यक्षदेवताता यज्ञीयान्निहिष्टत्स-
 दन्तरः पूर्वो अस्मन्निषद्य । तदद्य वाचः प्रथमं
 मसीय येनासुरॉ अभिदेवॉ असाम । ऊर्जाद(जतिउ१)
 उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषच्चम् ।
 नमो महद्द्वयो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम
 आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्रवाम माज्या-
 यसश्च स माद्वाक्षि देवा इर्ति ॥ ३ ॥ ८५६ ॥

[अथशब्दभावः]

(भा) अथशब्दोऽर्थक्त्यप्रतिषेधार्थः ॥ ३ ॥

(सू) एतज्ञापित्वा सुचावादापयति ॥ ४ ॥ ८५७ ॥

[आदापने भज. फलं उपपत्तिश्च]

(भा) अग्निर्होतेति सुगादापन प्रयाजङ्गम् । अतस्स्वाहाकृत्यर्थं पुनर्न देवतोपलक्षणम् । अस्माकमन्यत्र स्विष्टकृतः अपरिपाठात् ॥ ४ ॥

(सू) सर्वत्र पुरस्ताद्याज्याया ये यजामहमुक्ता व्याहृतीर्दधाति ॥ ५ ॥ ८५८ ॥

(सू) नानूयाजेषु ये यजामहं करोति ॥ ६ ॥ ८५९ ॥

[व्याहृतिकालः पक्षान्तरं च]

(भा) यदि क्रियेत् ; येयजामहमुक्ता देवतोपलक्षणम् । ततो व्याहृतयो भरद्वाजमतात् तथानूयाजेषु व्याहृतयः । उपदेशो येयजामहानन्तर व्याहृतयो नानूयाजेष्विति ॥ ६ ॥

(बृ) अग्निर्होतेति सुगादापन प्रयाजङ्गम्—आनन्तर्यादिष्ठिहौत्रमन्त्राणा प्रकमानुसारेण सूत्रकारेण मन्त्रोपादानरहित विनियोगमात्रं क्रियते सामिषेनीरनूच्येत्यादिना , उपदेशादितराणीति वचनात् । आश्लायनोक्तविनियोगानुसारेण विशेषसिद्धिः । अतोऽग्निर्होतेत्येतत् सुगादापनम् ॥

अतः स्वाहा—अपरिपाठात्—स्विष्टकृति तु अग्नि स्विष्टकृतम् अयाङ्गिरसेरिति पाठात् देवतोपलक्षणम् ॥

यदि क्रियेत—बहु वचनात् भरद्वाजवचनाच्च विकल्पेन सर्वत्र यदि क्रियेत तदा ॥

येयजामह—जेषु व्याहृतयः—येयजामहाभावेऽपि याज्यायाः पुरस्तात् ॥

उपदेशो—जेष्विति—येयजामहमुक्ता व्याहृतिरिति सूत्रकारेणानन्तर्यापदेशात् तत उत्तरं देवतोपलक्षणम् । नानूयाजेषु व्याहृतयः येयजामहाभावात् ॥

(सू) अनवानमनूयाजान् यजति । अमत्सतेति
वाऽपानिति ॥ ७ ॥ ८६० ॥

[अनवानादिपदार्थः विशेषश्च]

(भा) अनवानं—अनुच्छवसन् । अपानिति—उच्छवसिति । याज्यानु-
वाक्यानामनूहस्तद्वेत्यानामागमः ॥ ७ ॥

(सू) पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या । उपरिष्टाल्लक्ष्मा
याज्या । एतद्वा विपरीतम् ॥ ८ ॥ ८६१ ॥

(सू) उभयतो लक्ष्मा पुरोनुवाक्या तथा याज्ये-
त्येके ॥ ९ ॥

(सू) तिष्ठन् पुरोनुवाक्यामन्वाह । आसीनो
याज्याम् । उमे तिष्ठआसीनो वा ॥ १० ॥ ८६२ ॥

(सू) सा ह त्वै समृद्धा पुरोनुवाक्या यामभिव्याहरन्
देवतामेवाग्रेऽभिव्याहरति । सा ह त्वै समृद्धा
याज्या यस्यै देवताया अधिवषट्करोति ॥ ११ ॥
॥ ८६३ ॥

[पुरस्ताल्लक्ष्मादिपदार्थः]

(भा) पूर्वस्मिन्नर्धर्वेण यस्या देवता सा पुरस्ताल्लक्ष्मा उत्तरस्मिन्नर्वेण
यस्या देवता सा उपरिष्टाल्लक्ष्मा ।

(बृ) यज्यानु—मागमः—तस्माद्वच नोहोदिति विकृतौ देवगन्तरे
नोहः ।

[याज्यानुवाक्या विनियोजकम्]

पूर्वस्मिन्न—लक्ष्मा—लक्ष्मवचनालिङ्गेन विनियोगो याज्या-
नुवाक्यानाम् ॥

[देवतोपलक्षणनिषेधः याज्यानुवाक्यानिर्णयश्च]

(भा) देवतामुक्ता यस्या वषट्कारः ॥

न प्रयाजेषु देवतोपलक्षण प्रथमवर्जेषु । पाठकमे^१ण याज्यानु-
वाक्या विन इन्द्र मृगो न भीम इति वैमृघस्य । विष्णोर्नुक तदस्य
प्रियमित्युपाशुयाजस्य वैष्णवस्य । त एवाभीषोमीयस्य । वैकल्पिकानामपि
देवतानामूहो याज्यानुवाक्यावर्जम् ॥ ११ ॥

[पुरस्ताल्लक्ष्मतोपपत्तिः.]

(बृ) देवता-द्वारः—देवतामेवाऽग्रेऽभिव्याहरतीति देवतापदोपकम-
त्वम् । देवताया^२ अपि वषडिति देवतापदान्तता याज्यायाः ॥

[प्रयाजे देवतानिर्देशव्यवस्थादिः]

न प्रयाजेषु-र्जेषु—बैचाना प्रथमस्य समिधः समिधो अग्न
इति पाठात् । न द्वितीयादिषु तनूनपातादि निर्देशो मात्रवर्णिकदेवता-
पक्षेऽपि । इतरथा प्रथममेव पठितव्यम् । निरुक्तकारवचनादभिदेव-
तात्व वक्ष्यते माध्यन्दिने । अतोऽपि विकल्पो बहुचपक्षेण । तस्मा-
त्समिदादीनां मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानिमित्तनामधेयत्वमिति । केचिच्चु समि-
दादीनामग्नेश सह देवतात्वमिति वदन्ति ॥

[याज्यानुवाक्यानिर्णयविशेषः देवतोक्तिविशेषश्च]

पाठकमेण याज्यानुवाक्याः—अभिमूर्धत्यादयः ।

विन इन्द्र-होमीयस्य—उपाशुयाजस्याभीषोमा सवेदसत्येव ॥

वैकल्पिका-वर्जम्—आवाहनस्विष्टकृत्सूक्तवाकादिषु प्रजा-
पतिमात्रपाठो विष्णवोदरुप्युपलक्षणम् । न तदेवताकत्वपक्षे । प्रजा-
पतिनिर्देशस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । प्रकृतावूहशब्दः पदान्तरप्रयोगाभि-
प्रायेण ; अतः इन्द्रमहेन्द्रवत् प्रकृतावप्यपरिपठितेदेवतान्तरनिर्देशो-
पपत्तिः ॥

¹ औव याज्या-आ.

¹ अधिवेष-क. ग,

(सू.) क्रृचि प्रणवं दधाति याज्यावर्जम् ॥१२॥८६४॥

त्रयोदशी खण्डका ॥

[प्रणवानुषङ्गस्थालानिमानं च]

(भा) क्रृचि प्रणव. सामिधेनीपुरोनुवाक्यानुवच^१नानुशंसनेषु न जपेषु । ^२बहुचवचनात् ॥ १२ ॥

(सू.) ओमित्यृचोऽधिप्रणौति ॥ १ ॥ ८६५ ॥

(भा) ^३ क्रृचोऽधिप्रणौतीति द्वितीयाश्रुतिः प्रथमाया अर्थः ॥ १ ॥

(सू.) उत्तमस्याक्षरस्य विकारमेक आहुः ॥२॥८६६॥

[तदाक्रमाक्षरविकारादि]

(भा) ^४ उत्तमस्य स्वरस्य ^५व्यञ्जनस्यापि प्रणव यथा अग्ने दीषतं बृहदोम् ^६इति । यदा क्रृचि त्वन्त तस्य स्थाने ^७क्रृचि प्रणवं दधातीति ^८उत्तमस्या^९क्षरस्य तु विकार उक्तः ॥ २ ॥

[द्वितीयपदार्थः]

(वृ.) क्रृचि प्रणव-श्रुतिः—श्रुत्यन्तरमित्यर्थः । न द्वितीयाविभक्तय-भिप्रायम् ॥

प्रथमाया अर्थः—श्रुतेः ।

उत्तमस्य-र्मभेदात्—प्रणवस्योच्चैर्धर्मकत्वमाश्रलायनेन भगव-
तोक्तमिति धर्मभेदाद्वक्प्रणवयोरधिकत्वमेव तत्र नियतमिति ॥

^१ नाशंसनेषु-ज्ञ

^२ बहुचवचनात्^२-ज्ञ

^३ क्रृचोऽधिप्र ?-ज्ञ

^४ तरस्य

^५ व्यञ्जनस्याप्रापितविकार—ग व्यञ्जनस्यापिविकार प्रणव-ज्ञ ^६ दोम् ^२ इति-
घ ^७ क्रृचित्वमन्त्यस्याक्षरस्य क्रृचित्व तस्य स्थानक्रृचि-ज्ञ ^८ उत्तरस्या-ज्ञ.

^९ क्षरविकार-घ

(सू.) आधिकस्स्यादित्यपरम् ॥ ३ ॥ ८६७ ॥

[सूत्रे सततपदसिद्धार्थः]

(भा) एकैराचार्यै क्रचोऽधि प्रणौतीति चानया श्रत्याऽ^१धिक परिकल्पितम् । यदा त्वधिक ^२ तदा अमे दीद्यत वृहतोमिति । तथाऽपाऽरेताऽसि जिन्वतोमिति उपाश्चिज्यास्वधिको नियमः ^३ धर्ममेदात् ॥ ३ ॥

(सू.) विज्ञायते च क्रचमुक्ता प्रणौत्यपरामुक्ता प्रणौत्यधिके पुनरेतदुपपद्यते सन्ततमृचा वषट्करोतीति च तद्याज्याया आधिवषट्करोति ॥ ४ ॥ ८६८ ॥

(भा) क्रचमुक्तैत्यधिकमुपपद्यते ^४ सततमृचा वषट्करोतीत्यनुच्छवासवाद एव । क्रचो वषट्कारस्य च मध्ये नोच्छवसिति ॥ ४ ॥

(सू.) अपगूर्य वषट्करोतीत्युच्चैर्वादशब्दस्य ॥ ५ ॥ ८६९ ॥

[वषट्कारोच्चैस्त्वस्]

(भा) उच्चैर्वादो वषट्कारस्य याज्यातः श्रुतिद्वयेनापि विधीयते ॥ ५ ॥

(सू.) यं कामयेत प्रमायुकस्स्यादिति तस्योच्चैरपगूर्य निखिदन्निव वषट्कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरं तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । यं कामयेत वसीयान् स्यादित्युच्चैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । न वसीयान्पापीया-

(वृ.) क्रचमु—पपद्यते—क्रचमुक्तौतिवत् ।

सततमृचा—च्छवसिति—उपाश्चिज्यास्वपि ।

[उच्चैस्त्वलाभप्रकारः]

उच्चैर्वा—धीयते—क्रचा वषट्करोतीत्याधिकत्वे सिद्धे याज्या-

^१धिक—अ

^२ तथा वृहदेमिति उपाश्चिज्यास्वधि—अ

^३तः—ग.

(सू.) निति समं तस्य याज्याया वषट्कुर्यात् । उच्चः
क्रौञ्चमिव वषट्कुर्यात्स्वर्गकामस्येति विज्ञायते ॥६॥
॥८७०॥

[वषट्कारोच्चारणभेदफलभेदादि]

(भा) ^१यदा त्वधिकमुच्चैर्याज्यामुक्ता ^२निखिदन्निव वषट्करोति
यजमानस्य मरणकाम । ^३प्रतिषेधार्थान्येवप्रकाराणीति^४ ^०न्याय ।
पापीयान् दरिद्रः पापिष्ठो वा । अतिशयेननीचै नीचैस्तराम् । क्रौञ्चमति-
कुष्टम् ॥ ६ ॥

(सू.) बलीयऋचो वषट्करोतीति तद्वत् ॥७॥८७१॥
बलीयः ^०ऋचो वषट्करोतीत्युच्चैर्वाद एव ॥ ७ ॥

(बृ.) या अधिवषट्करोत्यपगृथ वषट्करोतीनि श्रुतिद्वयेनोच्चस्त्व
विधीयते ॥

[अधिकोच्चस्त्वलाभः]

यदात्वधिक-ज्यामुक्ता—^१याज्याऽधि (ज्यायाअधि) वषट्क-
करोतीत्यधिकोच्चस्त्वपर यदा तदोच्चैर्याज्यामुक्ता ततोधिक वषट्कारः ।
अथवा यदा त्वधिकमित्यादेरपरा व्यास्त्या—य कामयेत प्रमायुकस्त्यादिति
तस्योच्चैरिति पुनरुच्चैस्त्वविधानात् ऋग्धर्मतया प्राप्तोच्चैस्त्वादधि-
कोच्चस्त्वेन याज्यामुक्ता ॥

निखिदन्निव वषट्करोति—निखिदन्निव—निष्खिदन्निव ।
अथवा स्तिथमान इव ॥

[प्रकृतन्यायपदार्थः]

यजमानस्य—न्यायः—पदाभ्यासप्रतिषेध इति वक्ष्यते ।

^१ सन्तत-अ. ^२ तदात्वधि-अ. ^३ खिदन्निव-अ. ^४ प्रतिषिद्धा-अ.

^५ णीतिय-अ. ^६ कुचे-अ.

(स्म.) यां देवतां यजेत्तां मनसा ध्यायेत्पुरा वषट्का-
रादिति विज्ञायते ॥ ८ ॥ ८७२ ॥

(सू) वषट्कुल्य प्राण्यापान्य निमिषेत् ॥ ९ ॥

(सू) अपानेनैव प्राणं धारयेन्निमिषेण चक्षुरिति
विज्ञायते ॥ १० ॥ ८७३ ॥

[देवताध्याने मानम्]

(भा) देवताध्यान शब्देन ^१निरुक्तस्मृतेः ॥ ९ ॥

(सू) यं द्विष्यात्तस्यौषडितिवषट्कुल्यात् । ओषत्येवेति
विज्ञायते ॥ ११ ॥ ८७४ ॥

(सू) वाषडित्येके समामनन्ति ॥ १२ ॥ ८७५ ॥

(सू) वौषाडित्येकेवाक्षदित्येके । वौक्षडित्येके वोक्षा-
डित्येके ॥ १३ ॥ ८७६ ॥

(सू) वषट्कार मामेवाङ्गो अहं त्वां बृहता मन उप-
द्धये । न मां न मे वाचं हिनसात् । हव्यं देवेभ्योऽ-
भिवहाम्योजस्सहस्रह ओजः । वाग्वषट्कार नमस्ते
अस्तु मा मा हि ~ सीरित्येतद्वषट्कुते जपति । वाग्व-
षट्कार नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति वा ॥ १४ ॥
॥ ८७७ ॥

[द्विषधातुपादानफलम् वषट्कुल्येष्टुतसिद्धादि च]

(भा) औषट् ^२द्वेष्यस्येति प्रतिषेधार्थम् । सर्व^३स्याद्यस्य प्रुति ।
वषट्कारसमानार्थे ^४ पित्रीयायामप्लुतिवचनात् । बहुचाना ^५केचिद्वौ-

(वृ) देवता—स्मृतेः—स्वर्गकामस्य ।

औषदेष्यस्येति प्रतिषेधार्थः—औषत्येव दहत्येव ।

[प्लुततन्मात्रामानम्]

सर्वस्या—षितत्वात्—व्याकरणेन श्रौषद्वौषडित्युपादानात् ।

^१ केस्मृता— कस्मृते-जग ^२ षट्देष्यस्य-ज ^३ स्या—स्य—ति—अ

^४ पित्रीयाया—घ. क्याया . . . स्तितिवचनात्-ज ^५ केचित् वषट्कुल्य-ज.

(भा) पद्धत्वदस्य^१ न पर्यायशब्दस्येति स्वरूपशब्दस्येति^२ परिभाषितवात् ।^३ त्रिमात्रता मुत्ति । यथा वौषडति वषट्कारस्य । एवमन्यत्रा-^४ प्यादस्य स्वरस्योपदेशः ।^५ हेत्रायाजमानस्य न विकल्पः समुच्छय । सङ्घच्चाय^६ युक्ते तु विकल्प एव । यथा षट्सर्वं वेति ॥ १४ ॥

(सू.) अङ्गुलीमक्कामिषे प्राणायेति मुखदेशमूर्धमुत्कृ-
प्योर्जेऽपानायेत्यवाचीनं नियच्छति ॥ १५ ॥ ८७८ ॥

(भा) अक्कामुक्षिताम् । मुखस्पर्शनेनोत्कर्षणम् ॥ १५ ॥

(सू.) अवान्तरेडामवत्तामङ्गुलीभिर्निर्गृह्ण न मुष्टि-
करोति ॥ १६ ॥ ८७९ ॥

(भा) अवत्ता—गृहीताम् । मुष्टि सहाङ्गुष्ठेन ॥ १६ ॥

(सू.) मुखमिव प्रत्युपद्धयते ॥ १७ ॥ ८८० ॥

(भा) मुखतुल्य धारयति ॥ १७ ॥

(सू.) यं कामयेतापशुस्स्यादिति परार्ची तस्येत्युक्तम् ।
॥ १८ ॥ ८८१ ॥

(वृ.) त्रिमात्रता—समुच्छयः—बहूचानां परिभाषायामुक्तत्वाद्वषट्का-
रादीनाम् ॥

सङ्घच्चा—मुक्षिताम्—अङ्गुलिपर्वणोराज्येन ।

मुखस्पर्शनेनोत्कर्षणम्—आश्वलायनेनौष्ठयोः स्पर्शनविधानात् ।

अवत्तां—ष्ठेन—अभिग्रहण ता न करोति ।

मुखतुल्यं—धारयति—मुखमिव प्रत्युपहयेतेति वचनात् ।

^१ न न पर्याय—घ. ^२ स्येतिभाषितत्वात्—ज. ^३ त्रि . त्रताति—ज.
भाषितत्वात्—ग. ^४ ध्यसीतिवष ?—ज. ^५ व्यस्वरस्यो—ज. ^६ हेत्रा या यजमान-
नेन वि—ज. I हेत्राया यजमानने नवि—ग. II युक्तेषु वि—ज. वैवेति—
ज. अर्थमुक्षिताम्—ना

- (भा) इडा पराची प्रतिचीच व्याख्यास्यते ॥ १८ ॥
- (सू) पदाभ्यासप्रतिषेधस्तु ॥ १९ ॥ ८८२ ॥
- (भा) पदाभ्यासश्च प्रतिषेधश्च पदाभ्यासप्रतिषेधः । स आभ्यां
श्रुतिभ्या क्रियते ॥ १९ ॥
- (सू) विज्ञायते चेदोपहूतेति तत्पराची । उपहूतेति
तत्प्रतीची ॥ २० ॥ ८८३ ॥
- (भा) पराचीमिति प्रतिषेध^१समानस्य पदस्य प्रतीचीमित्यभ्यास-
विधिरसमानस्य पदस्य । ^२कथम्^२ असन्दिग्धाच्छ्रुत्यन्तरादुच्चर-
स्मदिङोपहूतेपहूतेडेति । इडा पराद्यस्माक ^३परिपठिता ^४प्रतिषिद्धा
-
- (वृ) इडापराची प्रतीची च व्याख्यास्यते—य काम-
येतापशुस्यादिति प्रतीचीं तस्येडामित्यादिश्रुतेव्याख्या ॥

पदाभ्यासश्च—पदस्य—अस्यार्थः—अपशुत्वादे^२र्यजमानानि-
ष्टस्य अशुभरूपस्य फलस्याध्वर्यादिभिरपि कामयितुमयुक्तत्वात् पराचीं
तस्येडामिति पराचीत्वप्रतिषेधः क्रियते । समानस्य पदस्येति सदृशस्य
पदस्येत्यर्थ । इडोपहूतेति पदस्य व्युत्क्रमरूपमुपहूतेत्येतत्सदृशमेकार्थ-
त्वात् । अक्षरैक्याच्च क्रमभेदमात्रात् पदाभेदात् सदृशत्वम् । अतः
पराचीं तस्येति सदृशपदद्वयप्रयोगप्रतिषेध । असमानस्य पदस्येति
असदृशस्यैकस्यैव पदस्योपहूतेडेत्यभ्यासविधिः ॥

कथम्—इति—कथ पराचीं प्रतीची पदयोरयमर्थ इत्यत्राह—
असंदिग्धा—विकृत्यर्था—प्रतिषिद्धप्रयोगो विकृत्यर्थः ।
प्रकृतौ प्रतिषेधोपदेशात् । कथ विकृतौ प्रतिषिद्धस्य निवेश इति
चेत्—

^१ बेधस्स मासस्य—अ. ^२ कथमिति—अ. ^३ पठिता—अ. ^४ प्रतिषेध
वित्यार्था ?—अ.

(भा) विकृत्यर्था । मा भूदनर्थ ।^१ पाठ इत्युपहृतेडोपहृतेऽति प्रकृत्यर्थ-अथवा पदाभ्यासस्य तुल्यस्य प्रतिषेधं^२ पराच्यां क्रियते । अतः^३ प्रतीच्युपहृत र्तया श्रुत्यन्तरेण व्याख्यात^४ उत्तरेण । अथवाऽर्थः, अस्मदीया न प्रतिषिद्धा^५ । अन्यै^६ व सा यत्र तुल्यः पदाभ्यास इति सङ्कर्षपक्ष ॥ २० ॥

(बृ) मा भूद-विधानात्—पराचीत्वमनभ्यास । नव वा पराचीरिति दर्शनात् तत्प्रतियोगितया प्रतीचीमित्यभ्यासोपदेश उपहृतेडत्यस्य । यद्यपि श्रुतौ पराच्या प्रथमं पाठ तथाऽपि पदाभ्यासप्रतिषेध इति द्वन्द्वसमासपक्षे प्रतीच्या^७ अनुष्टेयतया अभ्यर्हतत्वात् पदाभ्यास-प्रतिषेध इति पूर्वनिपात ॥

अथवा—क्रियते—यदा षष्ठीसमास तदाऽपीडोपहृतेति पराच्या एव प्रतिषेध । एकस्यैव पुन प्रयुज्यमानस्याभिमुख्यभ्यासस्त्वेऽपि पदाभ्यासप्रतिषेध इति वचनात् सहशपदयोः प्रयोगेऽप्यभ्यासता गौणी । तस्या पराचीमिति प्रतिषेध इडोपहृतेति^८ पठितस्य ॥

अतः प्रतीच्योपत्तमिति—प्रतीच्या उपहृतेडोपो अस्मानित्येतयोत्तरेण विज्ञायते चेत्यादिना तच्छ्रुत्यन्तर प्रतीच्योपहृतर्तव्यतया विधिपरतयोपत्तमिति^९ व्याख्यानान्तरम् ॥

अथवार्थ इति—व्याख्यानान्तरम् ।

¹⁰अस्मदीया—पक्षः—यत्र शास्त्रान्तरे एकस्यैव पदस्याभ्यासो मुख्यः पठ्यते तस्य प्रतिषेध इति सङ्कर्षपक्ष । अस्मिन् पक्षे यथा-पाठ प्रयोगः ॥

१ न्वयक—ञ २ पराच्य—ख ग घ. ३ प्रतिषिद्धोपहृत—ग च्युप-साद—ख ४ इतेरेणेति अर्थवाद—ड ५ ढा—ड ६ अस्मदीया न प्रतिसिद्धा। अन्यैव ७ च्यानुष्टेयरूपतया—ख ग ८ तत—घ. ९ मिति । व्याख्यानान्तर-मथवेति । अस्मदीया—घ १० अस्मदीयानप्रतिषिद्धा । अन्यैव—प्रतिषिद्धा—ख. ग. सायन्त्रतुल्य पदाभ्यास इति सङ्कर्षपक्ष—ख. ग.

(सू.) आध्वर्यव एवातोऽन्यानि कर्मणि होतुराज्ञातानि
भवन्ति उपदेशादितराणीतराणीति ॥२१॥८८४॥

(भा.) आध्वर्यव उक्त ^१ हौत्र कास्त्येन दर्शपूर्णमासयोः । उपदेशो बहूचाज्ञाय । तस्मादागमयितव्यानतिराणि ^२ वैकृतानि ^३ कर्माणि । बहूचशेषत्वादस्मदीयहौत्रस्य । ^४ किञ्चिदाज्ञायते ^५ विकृतौ । तत्र स्वकीय वा बहूचाज्ञायो वा विकल्पः । यत्र तु पदाभ्यास इति न द्वृकृत्स्न पठेत्सूत्रकार ।

(बृ.) आध्वर्यव—सयोः—अस्मिन् प्रकरणे ऽनुक्ताना हौत्रशेषधर्माणां पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेत्येवमादीना आध्वर्यवकाण्डोपदिष्टत्वात् दर्श-पूर्णमासयोहौत्र कृत्स्नमस्माकमुपदिष्टमिति ॥

उपदेशो—यहौत्रस्य—ऋग्वेदेन होता करोतीति परिभाषाया-
मुक्तत्वात् । अथवा बहूचशेषत्वादिति बहुवीहिसमास ।

यत्र किञ्चि—विकल्पः—अस्माक तु प्रकृतिवत् साङ्कोपदेशा-
भावाद्विकृतावस्मदीयोपदिष्टबहूचाज्ञातयोर्विकल्प ॥

यत्र तु—सूत्रकारः—यत्र तु पदाभ्यास इत्यादि ^५ वैकृत घर्मो-
पदेशः प्रतिषिद्धो विकृत्यर्थः ^६ इत्युक्तम्, तत्र बहूचेन विकल्पः ।
न द्वृकृत्स्न ^७ पठति सूत्रकार इति,—सूत्रकारस्य प्रयोगविधातृत्वात्
अकृत्स्नपाठे प्रयोगासभवात् सूत्रकारोपदेशोऽपि विकल्पः ॥

^१ उक्त हौत्र कास्त्नैन ^२ वैकृतानि बहूच—ग, ज ^३ यत्र किञ्चिदा-
घ ज ^४ विकृतावस्मदीयं तत्र—घ ^५ दिकृत—ख ग ^६ इति तत्र बहू—ख
घ ^७ पठन्ति स्व.—पठल्तीति—ग.

(भा) यत्र तु मन्त्राज्ञाय^१ एवात्र नियत आगम ॥ २१ ॥
॥ इति हौत्रकल्पस्समाप्त ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः

(सू.) ^२ अग्रचार्येय^३ व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ ८८५ ॥
[आधानेपूर्वाङ्गं संकल्पप्रकारश्च]

(भा) सशोध्यात्मान तपोहोमजैपै. सभार्यो मैत्रीं कृत्वा सर्वभूतैः

(बृ) यत्र तु—आगमः—यत्र तु मन्त्राज्ञाय एव याज्यानुवाक्यादिरस्मदीये तत्र बहुचात्प्रयोगागमो नियतः दर्शपूर्णमासयो समग्रोपदेशेऽपि बहुचप्रयोगो विकल्प्यते ॥

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्र वृत्तस्वामिभाष्यवृत्तौ
श्रीरामामित्तिकृताया हौत्रकल्पस्समाप्त

अथ पञ्चमः प्रश्नः

[भाष्यदर्शीतहोमादेविशिष्टयोपयोगः प्रसारणं च]

संशोध्या—भूतैः—कर्मादिष्वैतर्जुहुयात् पूतो देवलोकान् समश्चुते इत्यादि श्रुतिदर्शनात् प्रथम चरित्वा पूतो भवतीत्यादिस्मृतिदर्शनाच्च सर्ववैदिककर्मसाधनमूताम्निसंपादनयोग्यतासिद्ध्यर्थं प्रागाधानादधिकारिणः पलीयजमानयोः शुद्धि कर्तव्या । अथ वै खलु कोनु पूत

^१ एव तत्र तु नियत अगम—घ. वदेत्सू—छ. ^२ एव दर्शपूर्णमासौ व्याख्याय सर्वश्रोतकाण्डोपकारक सर्वप्रथमभावि चाम्रायेयमारभते (रु) ^३ अग्रचार्येयमितिभावेयं, बाहुलकात् । अग्निरायेयो यस्मिन् कर्मणीति बहुत्रीहिवै । तच्च उपनयनादिवत् आवश्यक पुरुषस्य, श्रुते, स्मृतिष्वप्यावश्यक-पुरुषसस्कारेषु पाठात् । वासिष्ठवचनात् । आचार्येणापि द्विजातीना वर्णधर्मत्वेन अनुक्रमणात् । मनुनायुपपातकमध्येऽनाहितामिताया स्मरणात् । बोधायनेनैहिकफल-विशेषस्यापि प्रतिपादनात् । इति

(भा) यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधानुकामः पर्वणि वा तस्य पुरस्तात्सवत्सरे द्वादशाहादौ वा सकल्पं करोति । अग्नीनाधास्ये सर्वक्रत्वर्थम् । यैरस्म्य-चिकृतो या॒श्च शक्ष्यामि प्रयोक्तुम् । वसन्ते कृतिकासु रोहिण्यामसु-
(मुस्मिन्) ष्मिन्वा पर्वणीति ॥

[अरणेराहरणं, विद्युदसिविषये मतिभेद]

(सू.) यो अश्वत्थशमीगर्भं आस्तुरोह त्वे सचा ।
तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिस्सहेति^१शमी-
गर्भस्याश्वत्थस्या^२रणी आहरति ॥ २ ॥ ८८६ ॥

(बृ) यो वै खलु शुद्धे योनौ प्रादुष्यात् । अथ वै तर्हि कस्मादभिशुद्धः यजमानो वा अग्नेर्योनिस्स हि पाप्मना सच्च इति ।^३ अस्ति वा अरे तस्य^४ पूतिस्तप्तप एवास्य पाप्मान निरदहत तस्मादभि. पूत कर्मसु सौम्यौ भवतीति दर्शनात् ।^५ अथवा अविज्ञेन कर्मसमाप्तर्थं च मैत्रं सर्वभूतैः पलीयजमानाभ्या कर्तव्यम् ॥

यस्मिन्नक्षत्रे—करोति—यस्मिन्नक्षत्रेऽग्निमाधास्यन् स्यात् तस्मिन् सवत्सरे पुरस्तादित्यादिवक्ष्यमाणकालानुरोधेन ॥

अग्नीना—पर्वणीति—सकल्प ॥

^१ शमीगर्भस्त्रेति षष्ठीसगास (रु) ^२ अच्यु । अरणिप्रमाणम् अनुकूलतादर्थलक्षण भवति चतुरङ्गुलमुत्सेधा द्वादशाङ्गुल विस्तीर्णा षोडशाङ्गुलमायताभिति बौधायन । चतुर्विंशत्याङ्गुलवेति कात्यायन । ‘अरणी चकारयेत् प्रमाण चाङ्गुलैः कुबनं गायत्री पठेत् पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवाङ्गुलान्यरण्या भवन्तीति’ वैष्णवपुराणे (रु). ^३ असेवा—ख ग ^४ पुन पुनस्तप एव तस्य पाप्मानिरदहत—ख. ग. ^५ तथा अविज्ञेन समाप्तर्थं च सर्वभूतैर्मैत्र कर्तव्यम्—घ होमादिसाधारणत्वात्

(भा) ततोऽरण्योराहरणादि समिदाधानान्तम् । न विद्युदसि, अयज्ञ-
त्वात् । इष्टिषु तु दर्शपूर्णमासविकारत्वाद्विद्युदसि वृष्टिश्च । उपदेशो
विद्युदसि संकल्पः । अरण्योराहरणादि पुनश्चेष्टिषु विद्युद्वृष्टी ॥

[अरण्याहरणकर्तृदेशकालादि]

आहरणमरण्योऽपूर्वचिन्नयोरपि^१ युगपदेकेन मन्त्रेणौपासन-
समीपमध्वर्युणा प्रातःकाले । ^२उत्तरारणिरपि यावज्जीवस्य ^३पर्यासा-
हियते । यो अश्वत्थ इत्यवयवे कृत्स्नोपचार । अभिमन्त्रणं च युगपत् ॥

[अत्र भाष्यग्रन्थोपलक्षिताचार्यः]

(ष्टृ) ततोरण्यो—धानान्तम्—ब्रह्मौदनवरदानान्तम् ।

[विद्युदसि सद्ग्रावपक्षे उपपत्तिः]

उपदे—सिसंकल्पः—सर्वयज्ञेष्विति यज्ञमहणस्य होमादेव्य-
लक्षणत्वात् आधानचतुर्होत्रजपादिष्वपि कर्तव्यो विद्युदसि ।
सकल्पात्परतो विद्युद्वत्येव ॥

[विद्युदवृष्टोः प्रवृत्तिभेदहेतुः]

अरण्योरा—द्वृष्टी—प्रयोगभेदादित्युपदेश । अनज्ञत्वादिति
मीमांसकाः । यदा आधानानन्तरमेव निरप्यन्ते तदा नित्यौ विद्यु-
द्वृष्टी । यदा तु सद्य इष्टीनामाधानाङ्गत्वेऽपि भवत्येवाधानकृतः ॥

[पूर्वभिन्नग्रहणयुग्माहरणवृक्षव्यपदेशाद्युपपत्तिः]

आहरण—गपत्—अशुष्कयोरग्न्युत्यादनासामर्थ्यात् । पूर्व^४-
चिन्नयोरेव द्वादशाहादौ । एकवचनत्वेऽपि मन्त्रपदानां अरणियुग्माभि-
प्रायत्वादेकवचनस्य सङ्कुदुक्तैव युगपदाहर्तव्य नाभ्यास ॥

यो अश्वत्थ—पचारः—अश्वत्थशब्दस्यावयविपरत्वात् ॥

अभिमन्त्रणं च युगपत्—यदप्येकवचनान्तः ॥

^१ रेव—ख ग घ. ^२उत्तरारण्यपि—ग ^३ पर्यासायावज्जीवस्य द्वितीये—क.

^४भावितत्वात्

(सू.) ^१ अशमीगर्भस्थेति वाजसनेयकम् ॥३॥ ८८७॥

[अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्तिः]

(भा) अशमीगर्भस्याप्यनिवृत्तिर्मन्त्रस्य हिरण्यकेशमतात् । ^२ पृथिवी-शमीति ॥

(मू.) अश्वत्थाद्वयवाहाद्वि जातामग्रेस्तनुं यज्ञिया-संभरामि । शान्तयोर्निं शमीगर्भमग्रये प्रजनयि-तवे । आयुर्मयि धेयायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्त्रय सप्त पार्थिवान् संभारानाहरति । एवं वानस्पत्यान् पञ्च पञ्च वा ॥४॥ ८८८॥

(सू.) भूयसो वा ^३ पार्थिवान् ॥५॥ ८८९॥

[पार्थिवभूयस्त्वपक्षे सङ्घव्याख्येदः]

(भा) भूयसः पार्थिवान् अष्टौ ; वानस्पत्यास्सैव ॥

[शमीगर्भपदविग्रहः]

(बृ) अशमीगर्भ—मतात्—शमीति—शम्या गर्भशशमीगर्भ इति पष्ठीसमास. न पुनश्चमी यस्य गर्भ इति । पृथिवी शमीतिपृथिवीत्वेन संस्तवाधारत्व शम्याः ॥

[भाष्यदर्शितसंख्याख्येदोपपात्तिफलभेदश्च]

भूयसः—पार्थिवा अष्टौ वानस्पत्याः सैव—हिरण्यान्ता अष्टावृपदिष्टाः । सप्तपक्षे शर्करणा लोपः । हिरण्यस्यावश्य भावि- (भावित) त्वात् । तथा च भाष्यकारः—पञ्चपक्षे तात्रशकलानि हिरण्य-स्याने पञ्चम इति वक्ष्यति । केचित् पञ्चपक्षेऽपि पार्थि^४वान् भूयसोऽष्टौ न लम्ब्यन्त इति ॥

^१ अप्यशमी—क ख अशमीगर्भेऽपि मन्त्रानिवृत्ति अश्वत्थमात्रस्येव शमीगर्भस्तवनात् हिरण्यकेशिवोध्यनाभ्यासुकेश (रु). ^२ पृथिवीवशमीति—क घ.

^३ अष्टौ पार्थिवा वक्ष्यन्ते । ते सर्वे भवन्ति सप्तत्वे वानस्पत्यानाम्, पञ्चत्वे तु सप्त अष्ट वा स्यु (रु) ^४ वा भूयसो—घ.

(स्म.) न सम्मारान् संभेरदिति वाजसनेयकम् ॥६॥
॥८८०॥

[असंभारपक्षे कृत्यविशेषः]

(भा) असभारपक्षेऽपि अरणी अभिमन्त्रय तूष्णीं निधानम् लिङ्ग-
विरोधात् । सभाराणा पूर्वगृहीतानाम्^१प्याहरणमौपासनसमीपे^२ ॥

(सू) वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्थिता । स्योनमा-
विशन्तु नः इति सिकताः ।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्यास्मञ्ज्ञाने रोदसी
संबभूवतुः । ऊषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषा इहो-
भयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूषान् ॥

उत्तीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरो गुहकारमाखुरूपं
प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम
शरदस्सवीराः इत्याखुकरीषम् ।

उर्जं पृथिव्या रसमाभारन्तः शतं जीवेम शरदः
पुरुचीः वप्त्रीभिरनुवित्तं गुहासु शोत्रं त उर्ब्यवधिरा
भवामः इति वल्मीकवपाम् ॥

प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोऽपहत्ये सुवितं नो
अस्तु उपप्रभिन्नमिष्ठमूर्जं प्रज्ञाभ्यः सूदं गृहेभ्यो
रसमाभरामि इति ^३सूदम् ।

[भाष्यस्थलिङ्गाविरोधपदस्यार्थः]

(वृ) असम्भार-विरोधादिति — य त्वा समभरन् स सम्भूतस्सदिति
लिङ्गविरोधात् ॥

¹ प्याहरणे औपासनसमीपम्—क २ गेसमीपम्—डन। ³ सूद जलक्षयस्य
मत् अशोष्यस्य (रु)

यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दद्वुहा ग्रविष्टाऽसरिरस्य
मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तोऽछम्बङ्कारमस्यां
विधेम इति वराहविहतम् ॥ ७ ॥ ८९१ ॥

प्रथमा खण्डका

याभिरद्वृत्तिसहितधूर्तस्वामिमां विश्वजनस्य
भर्त्रीम् । तानशिशवाशशर्कराससन्तु सर्वाः इति
शर्कराः ।

अग्रे रेतश्चन्द्रं हिरण्यमङ्ग्लयसंभूतममृतं प्रजासु
तत्संभरञ्जुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरिति तरे-
यम् इति हिरण्यम् ॥ १ ॥ ८९२ ॥

(भा) सिकताः—वालुकाः । ऊरे^१ भवा ऊषा^२ । आखु^३ करीष
आखूत्करः चुचुन्दोत्कर वा । वल्मीकवपा वल्मीकमृतिका । सूदश्चलन-
मृतिका । वराहेण विहतो वराहविहत । ^४पञ्च सौवर्णानि शकलानि पञ्च
राजतानि त्रीणि त्रीणि वा । अति प्रयच्छन्त्रिति लिङ्गात् ॥

[हिरण्यसंभारमातिभेदनिबन्धनम्]

(बृ) पञ्चसौ—राजतानि—अभिपञ्चत्वे ॥

त्रीणि वा—अभित्रित्वे ॥

[हिरण्यसंभारः शकलरूप इत्यत्रोपपत्तिः.]

अतिप्रयच्छन्त्रिति लिङ्गात्—प्रत्यायतन हिरण्योपासना-
नन्तरं द्वेष्याय रजतप्रदानमवगम्यते । न सर्वान्ते । अतः प्रत्यायतन
हिरण्यरजतशकलान्यपि । न च हिरण्योपासनकाले सिकतादिवच्छ-
कलविभाग । औदुम्बराणि लोहशकलानीति हिरण्यस्थानापञ्चताप्र-
शकलेषु सम्भरणकाल एव सूत्रकारेण बहुवचननिर्देशात् ॥

^१ भवामृतिका—क २ ऊषा यागावो भक्षयन्ति—क ३ ष—चुचुन्दे-
त्कर—क ४ केचित्तु हिरण्यस्यासंभारत्वं मन्यन्ते , तदयुक्तम् ; सभाराहरणप्रक-
णानिगमनालिङ्गैर्ण युक्तमसंभारत्वम् इति (५)

(सू.) इति पार्थिः१वाः ॥ ३ ॥ ८९३ ॥

(सू.) ^२यदि पञ्चौदुम्बराणि लोहशक्लानि पञ्चमो
भवति ॥ ४ ॥ ८९४ ॥

[लोहसंभरणे विशेषः]

(भा) ताम्राणि तूष्णीम् हिरण्यस्थाने पञ्चमः । ^३एकं पुष्करपर्णः ।

(सू.) अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः संवत्सरं
देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः
शतं जीवेम शरदस्सुवीरा इत्यश्वत्थम् ॥

(सू.) ऊर्जाः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते
शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिष्मूर्ज वदन्तो
रायस्पेषण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम् ॥

(सू.) गायत्रिया हियमाणस्य यत्ते पर्णमपतचृती-
यस्यै दिवोऽधि । सोऽयं पर्णसोमपर्णाद्वि जात-
स्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्धै । देवानां

[ताम्राणां तूष्णं सम्भरणोपपत्तिः]

(बृ.) ताम्राणि-पञ्चमः—लोहसामान्याद्विरण्यस्थाने । अभेरेतश्वन्दं
हिरण्यमिति लिङ्गविरोधात् । हिरण्यस्थानापन्नानामपि ताम्राणां तूष्णीं
सम्भरणम् ॥

[पुष्करपैकोपपत्तिः]

एकः पुष्करपर्णः—तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयदित्येकस्मिन्नेव प्रथना-
वगते । पर्णं पृथिव्या प्रथनं हरामीति तस्यैवोपादाना देकं पुष्कर-
पर्णम् ॥

^१ सम्भारा इति शेष (रु) ^२ यांद चौदु-क उदुम्बरं-ताम्रम् पञ्चसम्भार-
पञ्चे ताम्रमयानि लोहशक्लानि पञ्चमस्सम्भारो भवति (रु) ^३ एकं पुष्करपर्णम्-ज्ञ.
एकः-ज्ञ.

ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशुणोसुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरःस्तदवरुन्धीय
साक्षात् इत्येताभ्यां पर्णम् ॥

(सू) यथा ते सृष्टस्याग्रेहेतिमशमयत्प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय शमी॒ शान्त्यै हराम्यहम् इति
शमीम् । यत्ते सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्छ-
आतवेदः । तथा भासा संमित उरुं नो लोकमनु-
प्रभाहीति विकङ्कतम् ॥

(सू) यत्ते तान्तस्य हृदयमाञ्छिन्दन् जातवेदो
मरुतोऽद्विस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेस्सम्भरमि
सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहेत्यशनिहतस्य ^१ वृक्षस्य ।
यत्पर्यपश्यत्सारिरस्य मध्य उर्वीमपश्यञ्जगतः प्रति-
ष्ठाम् । तत्पुष्करस्यायतनाद्वि जातं पर्ण पृथिव्याः
प्रथन॒ हरामीति ^२पुष्करपर्णम् ^३ ॥ ५ ॥ ८९५ ॥

द्वितीया खण्डिका ॥

(सू) यं त्वा समभरं जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु
न्यक्तम् । स सम्भृतस्सीद शिवः प्रजाभ्यः उरुं
नो लोकमनुनेषि विद्वान् इति ^४सम्भृत्य निद-
धाति ॥ १ ॥ ८९६ ॥

^१ वृक्षस्य शकलम्-क २ पर्णमिति वानस्पत्यान्-क. ख पर्णमिति
वानस्पत्या (रु पा) ३ तत्र अश्वत्थादयशब्दास्तदवयवपराद्विव्या । अशनिहताभावे
शीतहत वातहत वेति चोधायन (रु). ४ एवमाहृत्यसम्भारान् एकस्थान् कृत्वा
निदधाति । अथवा आहरणमेव सम्भरणम् । एव सर्वानाहृत्यसमुदित अनेन
निदधातीत्यर्थं । नारण्योरनेन निधानम्, सम्भारालिङ्गत्वात् । अत्र श्राद्धमाह
बोधायन. (रु).

[सम्भरणानन्तरकृत्यं अरण्योरसंभरणपक्षश्च]

(भा) तूष्णीमेकस्थान् कृत्वा य त्वेति निधाति । नारण्योस्समृत्यु
निधानम् । अतो लोपोऽसम्भारपक्षे ॥

[नान्दीश्राद्धप्रकारः]

निधाय नान्दीश्राद्ध स्मृतेः । प्रदक्षिणमुपचारः । यवास्ति-
लार्थाः । ^१ बादरफलमिश्र ^२ च दध्योदेन प्रदाय नान्दीमुखेभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधास्त्विति स्वधाकारः^३ । युग्मानां सङ्कल्पः ।
नान्दीमुखाः पितर. प्रीयन्तामिति वचनम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यो
नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्य. प्रपितामहेभ्य इति
^४ पिण्डाः । प्राञ्छो दध्योदनेन । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
प्रपितामहेभ्यस्वधास्त्विति स्वधा^५कारः ॥

[निधाने अरण्योस्सम्भरणाद्यभावे च मानम्]

(वृ) तूष्णीमेक-धाति—स समृतस्सदिति स्थापनलिङ्गात् ।
नारण्योस्समृत्यु निधानम्—सम्भरणचोदनाभावात्यो ।
अतो लोपोऽसम्भारपक्षे—समृत्यु निधानस्य ।

[प्रत्येकनाम निर्देशलभ्योऽन्वयः]

स्वधाकारः—^६ अर्ध्यप्रधानार्थः प्रत्येक सम्बद्धते ।

[युग्मशब्दविवक्षितार्थः भाष्यानुकांशश्च]

युग्मानां सङ्कल्पः—पित्रादीनामेकैकस्य द्विचतुरादिपुरुषा
भोक्तारः । आदितोऽन्तत उभयतो वा विश्वे देवाः सत्यवस्वास्याः ।
नान्दीमुखाः—स्वधाकारः—अर्ध्यदानार्थः ।

^१ बदरी—ग ^२ मिश्रं दध्यो—ग ^३ हेभ्य इति—घ ^४ र । केचित्स्वधा-
कारा—ग ^५ पिण्डा । एवं स्वधाकार—घ ^६ कारम्—ङ् । ^६ प्रदानार्थ—
ख. ग.

[प्रक्षान्तरम् उपदेशप्रक्षशः]

केचित् स्वधाकारं न कुर्वन्ति नित्यस्य श्राद्धस्यागामिनो विकार
इति । न विकार इत्युपदेशः । एष^१ सर्वत्र विधिः ।

[नान्दीश्राद्धस्य सर्वत्राद्यत्वमनित्यत्वचः]

श्रौतस्मार्तानां चादौ । न नित्यम् । आपस्तम्बेनानिवन्धनात् ।

[प्रक्षान्तराशयः]

(बृ) केचित् स्वधा-कार इति—आगामि मासिश्राद्ध प्रतिकृष्यैव
विकृत प्रयुज्जीत ॥

[उपदेशप्रक्षाशयः]

न विकार इत्युपदेशः—मासिश्राद्धसनिध्यभावात् न तस्य
प्रयोगविकारः कर्मान्तरमेवेदम् ॥

[नान्दीश्राद्धे मातृपूर्वत्ववचननयनं विशेषशः]

एष सर्वत्र-चादौ—यदपीद वचनम्,—

^२मातृणां तु भवेत्पूर्वं पितृणां तदनन्तरम् ।

तनो मातामहानां तु^३ ॥

इति, तत्कार्यविषयम् । जीवपितुर्न पिण्डदानम् । पितुर्हस्ते
निक्षिपेत् तं भोजयेद्वा ॥

न नित्यम्—नान्दीश्राद्धम् ।

आपस्तम्बेनानिवन्धनात्—श्रौते स्मार्ते च ।

^१ सर्वत्र विधिरय-घ. सर्वत्रविधि—ग. ड.

^२ ‘शृद्धौ श्राद्धत्रय स्मृतम्’ इति तुर्यं पाद ।

^३ आगूररण्योर्हरणादि यन्त्वा

श्राद्धं भवेत्त्रान्दिमुखाभिधानम् ।

उद्धन्यमानं वृपन निधानं

ब्रह्मौदनाम्रेशनं च पत्तोः ॥

इति कथितसङ्ग्रहश्लोकः प्रयोगपुस्तके दृश्यते.

अत्र भोजनं जायाप^१त्योरुपदेशः ॥

(सू.) अथ नक्षत्राणि^२ ॥ २ ॥ ८९७ ॥

कृत्तिकासु ब्राह्मण आदीत^३ मुख्यो ब्रह्म-
वर्चसी भवति ॥ ३ ॥ ८९८ ॥

[कृत्तिकाधानफलस्वरूपम्]

(भा) मुख्यः—^४सूक्ष्मारणो भवति । ब्राह्मणस्यातिं च लभते ॥

(सू.) गृहांस्तस्याग्निर्दाहुको^५ भवति ॥ ४ ॥ ८९९ ॥
रोहिण्यामाधाय सर्वन्^६ रोहान् रोहति
॥ ५ ॥ ९०० ॥

(भा) रोह पुत्रादिभि ॥

(सू.) मृगशीर्णे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो^७ वा ॥ ६ ॥ ९०१ ॥

[जायापत्योरत्राभ्योनोपपत्तिः]

(बृ.) अत्र भोजनं जायापत्योरुपदेशः—गृहगेविनोर्ब्रत कालयो-
र्भोजनमिति दिवा विहितस्य भोजनस्यानिषेधात् । उत्तरत्र काला-
वचनात् । ब्राह्मोदनिकाधानादि ब्रह्मौदनहोमान्त द्वेष्ट कर्म तन्मध्ये
चायुक्तत्वात् ।

[कृत्तिकाधानफलस्वरूपरिनिष्टिं रूपम् ।]

(बृ.) मुख्यःसू—च लभते—वेदेन स्यातिः ब्राह्मणासिश्येन वा ।

[भाष्यदर्शितसूत्रस्थिरोहपदार्थः]

रोहः पुत्रादिभिरिति—आहिताभ्यः^८ स्वरोहण रोहः पुत्रा-
दिभिरपि क्रियमाणं गजाधारोहण स्वसम्बन्धित्वात् ॥

^१ त्योरित्युपदेश—ख ग. घ. ङु ^२ वक्ष्यन्ते इति शेष (रु). ^३ ब्रह्म-
वर्चसीना प्रथम (रु) ^४ स्वाचरणो-घ ^५ दहनशील इम दोषमनुज्ञानत
अयं काल इति भाव (रु). ^६ सर्वानुच्छायान् प्राप्नोति (रु) ^७ सरोहण-घ
आदधातीति शेष (रु).

यः पुरा भद्रस्सन् पापीयान् स्यात्स पुनर्वस्वोः
॥ ७ ॥ ९०२ ॥

(भा) पापीयान्—दरिद्रः पापिष्ठो^१ वा ॥

(सू) पूर्वयोः फलगुन्योर्यः कामयेत दानकामा मे
प्रजासस्युरिति ॥ ८ ॥ ९०३ ॥

उत्तरयोर्यः कामयेत भग्यव्वा^२ दस्यामिति
॥ ९ ॥ ९०४ ॥

^३ एतदेवैके विपरीतम् ॥ १० ॥ ९०५ ॥

अथापरम् पूर्वयोराधाय पापयिन् भवत्यु-
त्तरयोर्वसीयान् ॥ ११ ॥ ९०५ ॥

(भा) वसीयान्—^५ वसुमान् श्रेष्ठो वा ॥ पूर्वयोराधाय पापीयान्
भवति असति कामे । दानकामाः—दातु^६ मिच्छन्त्योऽस्य प्रजाः^७
भगी—सुभगः । अन्नादो भोक्तृशक्ति ।

[पापीयः पदार्थमानम्]

(वृ) पापीयान्—दरिद्रः—यः पुरा भद्रस्सन् पापीयान् स्यात्
इत्यत्र पुवेरवैन वाम वसूपावर्तते इति वाक्यशेषात् ॥

[असति कामे फलसिद्धयपपत्तिः]

असति कामे इति—कामसयोगश्रवणात् कामाभावेऽपि तस्मिन्
कालेऽनुष्टानादेतत्कल भवति योऽपगुरातै शतेन यातयादीतिवित्
फलविद्यभावेऽपि फलसिद्धिः ॥

^१ अत्रैव श्रौतं लिङ्गमुदाहृतम् (रु)

^२ मत्यदातुमिच्छन्तु प्रजा इति काम

(रु). ^३ भोजनशक्ति (रु). ^४ पूर्वोत्तरफलगुन्योर्सकं कामद्रयं विपर्यस्तं एके

समाप्तनिति (रु). ^५ धनवान्—क श्रेष्ठोवा दानकामा—घ. ^६ मिच्छन्त्यस्य

प्रजा—क ^७ जा भवन्तीति—ख. ग. घ. ड.

(सू.) हस्ते यः कामयेत् प्रमे दीयेतेति ॥ १२ ॥
॥ ९०६ ॥

(भा) प्रदीयेत मे इति ॥

(सू.) चित्रायां^१ राजन्यो आवृच्यवान् वा ॥ १३ ॥
॥ ९०७ ॥

[चित्रायामाधाने विशेषः]

(भा) चित्रा अकाम्या राजन्यस्य ॥

(सू.) विशाखयोः प्रजाकामोऽनुराघेष्वद्विकामः
श्रवणे पुष्टिकामः उच्चरेषु प्रोष्टपदेषु प्रतिष्ठाकामः
॥ १४ ॥ ९०८ ॥

^२ सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ति ॥ १५॥९१० ॥

[नित्यवत्पदार्थः]

(भा) सर्वाण्येतानि नित्यान्येव^४ कामविहितान्यपि । नित्यैस्तुल्यानि
नित्यवत् ॥

(बृ) प्रदीयेत म इति— प्र मे दीयेतेत्यस्यार्थः ।

[अकाम्यताहेतुः]

चित्रा अकाम्या राजन्यस्य—जातिनिबन्धना ।

[सौत्रसर्वशब्दार्थः]

सर्वाण्ये—हितान्यपि—नक्षत्राणि प्रकृतत्वात् । केचिद-
विहितान्यपि सर्वशब्दाविशेषात् ॥

[नित्यतौल्यं असत्यपि कामे फलग्रासिरिति पूर्वोक्तार्थाविरोध-
सूतार्थाच्च]

नित्यैस्तुल्यानि नित्यवत्—कामाभावेऽप्येतेषु^५ कालेषु

^१ राजन्यस्य चित्रा नित्या (रु) ^२ काम्यतयोक्तानि नित्यवत्—नित्य
यथा तथा कामोपबन्धरहितमित्यर्थ (रु) ^३ तान्येव—डं. ^४ कामविहितानि केचि-
दविहितान्यपि क ड. ^५ नक्षत्रेषु—घ.

(सू.) ^१ फलगुनीपूर्णमास आदधीतेत्युक्ताऽह ^२ यत्क-
ल्युनीपूर्णमास आदध्यात्संवत्सरस्यैनमासन्दध्या-
द्यहे पुरेकाहे ^३ वा ॥ १६ ॥ ९११ ॥

(बृ) कर्तव्यम् । ननु कामाभावेऽपि तस्मिन् कालेऽनुष्टानादेतत्कल भवतीति पूर्वमुक्तम् ^४, सत्यम्, गृहदाहदारिद्रव्यपापीयस्त्वाद्यनिष्टफलानि भवन्ति । ^५ पूर्वस्मिन् पक्षे शुभफलेषु नक्षत्रेषु कर्तव्यम् नाशुभफलेषु अकामेनापि ताहशफललाभात् । इदानीं त्वयमभिप्रायस्सूत्रकारस्य, कामनायामेव तानि फलानि; न नित्यवदनुष्टाने इति । यथा यं कामयेत पापीयान् स्यादिति तमपरपक्षे याजयेत् इति कामनायामपरपक्षे ^६ योग दारिद्रव्यम् नित्यवदनुष्टाने न भवति । यदि सोमेन यजेतामावास्या^७ यामेव पौर्णमास्यां दीक्षामावास्यायां सुत्यमहरिति नित्याऽनुष्टाने विधानात् ॥

^१ अथर्वणाराधानं विधास्यन् तत्र फलगुनीपौर्णमास्याधाने विशेषं दर्शयति (रु). ^२ यदि यजमानः फलगुनीपूर्णमास आदध्यात् एनमग्निं संवत्सर आसन्-आस्ये आदध्यात् । अत्राह्नसर्वण्डीर्धयस्त । आस्याक्षेपणाग्निनाशोलक्ष्यते । अत पर्वण प्राक् द्यह एकाहे वा काले आघेय इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अथवा यदि फलगुनीपूर्णमास आदध्यात् अर्धयुरेन यजमानं संवत्सरस्यास्ये आदध्यादितियोजना । पररैपदौचित्यात् । अत पर्वण. प्राक् द्यह एकाहे वा आघेय इत्येव । इयं च फलगुनीपूर्णमासनिन्दा अनुदितहोमनिन्दान्यायेन उत्तर विधिस्तुत्यर्था ननु तश्चिरासार्था विध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन द्वावपिविधीकल्पेते । भारद्वाजस्तु या पूर्वाभ्या फलगुनीभ्या पौर्णमासी स्यात् न तस्यामादधीतेत्याह (रु). ^३ वा इति ख पुस्तकै न दृश्यते. ^४ कम्, ग्रह-ख. ग ^५ सत्यम्; पूर्वस्मिन्-ख. ग ^६ यागे-घ. ^७ या वैव-घ. ^८ छान-घ.

(भा) आसन्—आस्ये^१। व्यहे^२ पूर्वं फल्गुनीपूर्णमासात्त्रयोदश्याम्
एकाहे चतुर्दश्याम् ॥

(सू) अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽवेयः ॥ १७ ॥
॥ ९१२ ॥

(भा) ^३ पर्वणो नक्षत्रस्य च ^४ विकल्पः समुच्चयासंभवात् ॥

(सू) वसन्तो ब्राह्मणस्य^५ ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो
वा शरद्वैश्यस्य^६ ^७ वर्षा रथकारस्य ॥ १८ ॥
॥ ९१३ ॥

(भा) ^८ क्रतौ समुच्चयः ॥

(सू) ^९ ये त्रयाणां वर्णानामेतत्कर्म ^{१०} कुर्युस्तेषामेष
कालः ॥ १९ ॥ ९१४ ॥

(भा) त्रया^{११}णामन्तर्भूता ये कुर्वन्ति ॥

(सू) शिशिरसार्ववार्णिकः ॥ २० ॥ ९१५ ॥

(बृ) आसन् आस्ये— विकल्पः समुच्चयासम्भवात्—उक्तनक्षत्राणां
केषाचिदेव वसन्तादिपर्वसु सम्भवात् ॥

[क्रताविपदस्याशयः]

ऋतौ समुच्चयः—पर्वणो नक्षत्राणां वा सम्भवात् ।

[कुर्वन्तीति भाष्यपुराणम्]

त्रयाणा—र्वन्ति—रथकरणम् ; ते रथकाराः ।

^१ आस्ये सवत्सरस्यासेदध्यात्-घ ^२ पूर्वफल्गुनी पूर्णमासे त्रयोदशा ?—
ग ^३ पर्वणोनक्ष-क. ग. ^४ विकल्पसमुच्चया—ख ग ^५ वात् । उक्तनक्षत्राणां
केषुचिदेव वसन्तादिषु सम्भवात्-घ. ^६ आधानकाल इति शेष (र). ^७ वर्षासु
—ख ^८ छन्तोस्स-घ ^९ किमत्र रथकार इति द्विजातिभ्योऽन्यजातीयस्य अन्त-
प्ररभवस्य ग्रहणम्^{१०} नेत्याह (र). ^{१०} त्रिषुवर्णेषु अन्तर्भूता एव स्वच्छतिकार्तिता
ये रथं कुर्वन्ति तेषामयमाधानकाल (र). ^{११} णामत्रान्त-ग.

^१ सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तु सूक्ष्मेन्न नक्षत्रम्
॥ २१ ॥ ९१६ ॥

१ वर्णत्रयसाधारण इत्यर्थ । अत्र वसन्तायुक्तलृपि सौरेण चान्द्रमसेन वा । उभयथाऽपि शाखेषु प्रवृत्ते । केचित् ‘चन्द्रमाष्टड्डोता स कृतदूर् कल्पयातीति क्षुते । चान्द्रमसमेवाहुः, तदयुक्तम्, इतरथाऽपि श्रवणात् ‘देवसूर्यसोमं क्रेष्याम कृतूर् कल्पयेति’ कालत्रे तु प्रायः सौरमेवानुरुद्ध ऋतुलृपि प्रवर्तते । तत्र यदामीन-मेषयोरादित्योऽवतिष्ठते ससौरस्तावद्वसन्त । ‘उदगयेनमकरादौ कृतविशिरादयश्च सुर्यवशात्’ इति वृद्धोक्तेः ॥

‘शारद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवंतु प्रवर्तते’ ।

इति विष्णुपुराणोक्ते । चान्द्रमसस्तु कृतु चान्द्रैर्मासैर्भवति । मेषादिगते सूर्ये यो यो दर्श आगच्छेत् तत्तदन्ताश्चैत्रादयश्चान्द्रमसामासा । तत्र चैत्रफाल्गुनौ वसन्त ‘मुखं वा एतदृतूना यद्वसन्त’ ‘मुखं वा एतत्सवत्सरस्य यत्फल्गुनी पूर्णमास’ इति क्षुते । ‘मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमास’ इति तु मुख्यान्तर्गतत्वाभिप्रायम्, उभयमुखत्वायोगात् । न च विष्णयशक्तय आस्थातुम्, फल्गुन्या पौर्णमास्या कृत्वन्तर्गत्यसम्भवात् । वाजसनेयके च अश्वमेघं प्रकृत्या-प्रायते ‘तस्माद्वसन्तमेवारभ्य यजेत साया फाल्गुनीन्या पौर्णमासी भवतीति । तस्मात् फाल्गुन्यादिर्वसन्त । चैत्रादिरित्यन्ये, यथाऽऽहु, —

मासैर्द्विसंख्यैर्मध्यादै क्रमात् षड्गतव स्मृता ।

शिशिराद्याख्याभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

इति । छान्दोग्यकल्पेच,—शारदिकार्तिके भासि यजेतेति, तस्माद्वैशाख्योऽपि चान्द्रो वसन्त इति । यथोक्तानामृतुपर्वनक्षत्राणा सति सम्भवे समुच्चयोन्याय्य आश्व-लायनोक्ते । यत्र त्रीणि सञ्चिपतितान्यतुर्नेत्रं पर्वं च तत्समुद्दं विप्रतिषेधे कृतुनक्षत्रं बलीय इति सत्याशाढ । वाजसनेयके तु श्रूयते ‘यथापिहिताया द्वारि अद्वारा पुरुं प्रपि-त्सेत् स जिह्वा पुरस्स्यादेव तद्योनक्षत्रं आधते तस्मात् नक्षत्रं आदधीतेति । अमावास्यायामभयाधाने च प्रशंसादीशिता । तथा ‘यासौ वैशाख्यामावास्या तस्या मादधीत सारोहिण्या सम्पद्यते’ इति च । तदिदं बोधायनेन व्याख्यातम्,—यासा वैशाख्या पौर्णमास्या उपरिष्ठादमावास्या साऽसकृत्सवत्सरस्य रौहिण्या सम्पद्यते तस्यामादधीतेति । ‘यदैवैनं ज्ञ उपनमेत् अथादधीत’ इति क्षुतिमुदाहृत्यव्या-चष्टे, तदेतदर्तस्यातिवेलं श्रद्धायुक्तस्येति । भारद्वाजश्चाह,—अथातश्रद्धघानस्य नर्तु पृच्छेन नक्षत्रमिति (१) ।

[ऋतुनक्षत्राद्यनपेक्षणं क्वचित्]

- (भा) सोमेन यक्ष्यमाणस्सर्वकर्मभ्यं पूर्वं न कुर्यादादरम् । सोमस्यापि य ऋतुः तस्यापि न सूक्ष्मेत् ॥
- (सू) उदवसाय^१ शालीन आदधीतानुदवसाय याया वरः ॥ २२ ॥ ९१७ ॥
-

[ऋतुनक्षत्राद्यनवेक्षणे मानस्]

- (वृ) सोमेन य-न सूक्ष्मेत्—ब्राह्मणानां सोमपूर्वाधान कुर्वतामृतु-नक्षत्रानादरस्य अविशेषेणोक्तत्वात् ॥

[आधानकालमात्रनिषेधपरत्वायोगः]

नर्तून् सूक्ष्मेदि^२त्याधानकालमात्राबाधपक्षे ब्राह्मणस्य त्वनादर विधानमनर्थकं स्यात् । सोमकालत्वेन वसन्तस्याधाने प्राप्तत्वात् । न च तदा सोमाङ्गमेव वसन्तो नाधानाङ्गमिति वाच्यम्, सोमाधानेऽप्याधानस्य सोमाङ्गतया प्रयोगकालापेक्षत्वात् ॥

[सोमेन यक्ष्यमाण इत्यस्याशायः]

सोमेन यक्ष्यमाण इति वचनस्य च सोमाधानयोरानन्तर्यमात्र-परत्वात् ॥

¹ इदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमिति (पृसत्या, श्रौ. वै २९७) य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्य प्राक् सोमायदीक्षिष्यते योवा दर्शपूर्णमासारम्भ वत्यपश्चिज्यादिना कियताचिद्दिलम्बेनापि सोम एव पर्यवस्थति स सोमकालानुरोधेनाधान कर्तु ऋतुं नक्षत्रं च न सूक्ष्मेत् नादियेत् क्षत्रियोऽपि वसन्त आदधीत यत्रक्वापि नक्षत्रे । पर्व तु सुक्ष्मे देव । तत्र सोमपूर्वत्वेऽपि पक्षापवर्गमासापवर्गभ्या आधानसोमयो पर्वोपपत्ति । ऋतुनक्षत्रग्रहणेप्रदर्शनार्थमित्यन्ये । केचित्पुन सोमकालस्याप्यनेन वाध मन्यन्ते, तदयुक्तम्, प्रकरणात्; आधानकालस्यैवानेन आधावगमात् नक्षत्र-ग्रहणाच्च । न हि सोमस्य किञ्चिन्क्षत्रमुपादिष्टम् । येन तज्जिष्येत् । तस्मादयुक्त-स्सोमकालबाध (ह). ² यदाधानम्-ग.

^१ एकाहं वा प्रयायात् ॥ २३ ॥ ९१८ ॥

तृतीया खण्डका

[वसन्तस्य सोमाधानो भयार्थता भाष्यकृत्संमतिश्च]

(वृ) न सोमाङ्गभूतवसन्ते आधानस्यार्थात्सनिपातः । किं तूभयार्थ एव वसन्त । तथा भाष्यकारेण सोमाधानेऽप्यमावास्याया कुर्वतो यत्र नाजस्ता. पूर्यन्त इत्यत्रामावास्याधानत्वेन अजस्त्रप्रासिरुक्ता । सोमाधानेऽपि पर्वानादरस्यानुकृत्वात् । अत एव सोमाधानमेकादीक्षादिपक्षे पर्वण्येव कर्तव्यम् न पुनरेकादश्यादिष्विति केचित् । सोमाधानस्यापि सर्वाक्षेपकत्वात् ॥

[उक्तायोगनिगमनं जैमिनिसंमतिश्च]

तस्मादाधानकालमात्रबाधे नर्तून् सूक्ष्मेदिति ब्राह्मणविषयेऽनर्थकमेव । तथा ‘उत्कर्षाङ्गाणश्य सोमस्यात्’ इत्यत्र (जै सू. ५—४—१०) गर्भाविकरणे सोमेन यक्ष्यमाण इत्यत्र दर्शपूर्णमासोत्तरकालतारूपसोमकाले आधानसोमयोरेकाह^१स्मृत्यन्धबलेन बाधितव्ये तत्त्वस्यतथा वसन्तानादरेण कालान्तराधाने क्रियमाणे तदहस्सोमस्मृत्यार्थ सोमस्याप्यृतुर्वाधितव्य एव । अतो यदहरेवैन श्रद्धोपनमेऽदित्रिवत् सोमेन यक्ष्यमाणत्वाभि सन्धिनिमित्तमाधानसोमयोः कालान्तरविधोनमतत् ॥

[स्वाभिप्रायः]

‘अस्माकं तु यदैवैन यज्ञ उपनमेदिति सर्वकालानादर उत्त इति भरद्वाजेनोक्तत्वात् तस्याधानस्यापि नक्षत्राद्य^४नादर उत्त इति ॥

¹ शालाया—गृहे नियतवासी शालीन (ह) ² हस्मृत्यन्ध—घ नाह.

स्मृत्यन्ध—ख. ³ दितितसोमेन—ख ⁴ यनादर इति—ख.

[शालीन^१यायावरपदार्थः]

(भा) उद्वसानं—देशान्तरगमनम् । सहौपासनेन । शालीन एकस्थान-
निवासी । नित्ययाता—यायावरः ॥

तृतीया खण्डका ॥

(सू) उद्भन्यमानमस्या अमेध्यमपपाप्मानं यजमा-
नस्य हन्तु । शिवा नस्सन्तु प्रदिशश्वतस्ः शं
नो माता पृथिवी तोकसातेति प्राचीनप्रवर्णं देव-
यजनमुद्भूत्य शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु
पीतये । शं योरभिस्तवन्तु न इत्याङ्गिरवोक्ष्य
तस्मिन्ब्रुदीचीनवंशं शरणं करोति ॥१॥२३॥९१९॥

[पक्षविशेषणोद्घननकालः]

(भा) असम्भारपक्षे अरण्योराहरणमुद्वसा^२योद्घननमेव । ^३ उदी-
चीनवशः—उदीचीनवृष्टिः ^४ स एव मध्यमः ॥

(सू) ^५ तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति
॥२॥२४॥९२०॥

[उद्वसानस्य नित्यत्वम्]

(वृ) सहौ—निवासी—तस्योद्वसान नित्यम् ॥

[यायावरस्याधानदेशः]

नित्ययातायायावरः—तस्यौपासनदेश एव ॥

^१ अथवा यायावरोऽपि एकाहप्रयाणेन उद्वासाय आदधीत (रु).

^२ निवासीतस्य—ड. निवशेतस्य—ख. घ ^३ उदीचीनान् वशान्निधाय
गार्हपत्यशरणकरोति (रु). ^४ योद्भन्यमानमेव—क ^५ उदीचीनवाश उदीचीन
वृष्टया—ग. उदीचीन-वश उदीचीनपृष्ठवशा. ?-क. उदीचीनपृष्टि—घ

(भा) तस्य पुरस्ताद्वार्हपत्यायतनम् ॥

(सू) तस्मात्प्राचीनमष्टासु^१प्रक्रमेषु^२ब्राह्मणसाहव-
नीयायतनम् । एकादशसु राजन्यस्य । द्वादशसु
वैश्यस्य ॥ ३ ॥ २५ ॥ ९२१ ॥

(सू) ^३चतुर्विंशत्यामपारिमिते यावता वा चक्षुषा
मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण
श्रूयते ॥ ४ ॥ २६ ॥ ९२२ ॥

[आधानदेशमानभेदानां सर्वेसाधारण्यम् क्वचिन्मतिभेदश्च]

(भा) द्वादशसु विक्रमेषु^४ सर्वार्थोऽस्माकम् ॥

[तस्याग्रेणत्यादिभाष्यविवरणम्]

(वृ) तस्य यतनम्—तस्याग्रेण मध्यम वश^५मिति सूत्रव्याख्यानम् ।
उदीचीनवशो मध्यमवशः । तस्य शरणस्य मध्यवशमग्रेण पुरस्ताद्वार्ह-
पत्यायतनम् ॥

[सर्वार्थित्वमानम्]

द्वादशसु—स्माकमिति—द्वादशसु विक्रमेष्वभिमादधीतेत्य
विशेषश्रवणात् ।

^१ तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तन देशमग्रेण गार्हपत्यस्थान भवति (रु)

^२ अष्टासुप्रक्रमेष्वतिषेषु आहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदलिपदो वा पद । पञ्च-
दशाङ्गं बोधायनस्य द्वादशाङ्गुलं कात्यायस्य (रु).

^३ चतुर्विंशतिप्रक्रमेष्वाधेय अपरिमिते वा देशे । अपरिमित उक्तात्प्रमाणादूर्धविषयमिति प्रागेषोक्तम् ।

यावता वा चक्षुषेत्यादि , अस्यार्थ—नाष्टप्रक्रमादिना रज्ञा मिमोति किंतु यावतादेशेन यथोक्तान् प्रक्रमान् चक्षुषापरिच्छन्ति यदद्वै यच्चतुर्विंशतिरिति । तस्मान्नातिदूरम्—

तस्यावधेरल्पान्तरे सञ्चिकर्षे आधेय इति , तथाच ब्राह्मणम्,—चक्षुनिमित आदधीत इयद्वादशविक्रमा इति । सत्याषाढेनाप्युक्तम् । तदेतद्विधित्रयं सर्ववर्णाना अविशेषेण श्रूयते द्वादशसु विक्रमेष्वभिमादधीत इति ब्रह्मणोक्तपक्षेऽपि हिरण्यकेशिना सर्वार्थत्वेन दर्शित ‘द्वादशसु विक्रमेष्वभिमादधीतेत्यनवयेवन श्रूयते इति

(रु) ^४पर्वार्थो—ग्र. ख. ^५मित्यस्य व्याख्यानम्—घ.

(भा) यावन्मन्यते^१ इयदष्टौ विक्रामाः इयद्वादशेति चक्षुर्मानम् । चतुर्विशत्यादि च सर्वेषाम् । यस्मादविशेषेण श्रूयते पुरुषविशेषमन-पेक्ष्य । अपरिमितं—असङ्ख्यातम् । अर्वाक् परतश्च प्राप्त^२ तस्मा-न्नातिदूरमधेय इति । तस्माद्विहितान्नातिदूरम्—असत्यपि परिमाणे अनतिदूरम् । असत्यपि परिमाणे अतिदूरप्रतिषेधादर्वागपि लभ्यते विहि-तात् । केचित्परतोऽपि लभ्यते । तेषा लोकप्रसिद्धमतिदूरम् ॥

[चक्षुर्मितपारिग्रहेमानम्]

(षृ) यावन्मन्यते—दशेति—अस्यार्थः—चक्षुर्मित आदधीत इयद्वादश विक्रामा इत्यस्य प्रदर्शनार्थत्वात्सर्वसङ्ख्यासु चक्षुर्मान सम्बद्धयते ॥

[सर्वादिशब्दार्थः]

चक्षुर्मानं—सर्वेषाम्—वर्णानाम् ।

तस्मात्—विहितात्—चतुर्विशत्यादेः

असत्यपिपरिमाणे—दूरस्यपरिमाणाभावेऽपि ॥

अनतिदूर—विहितादिति—^३अतिदूरप्रतिषेधात् द्वादशविक्रामादीनां च विहितत्वात् ततोऽप्यतिदूरप्रतिषेध.^४ । अपग्रिमितं चतुर्विशतेः प्रागपि । एतदुक्त भवति—चक्षुर्मानमपरिमितं सर्व-सङ्ख्यास्वतिदूरवर्जितदेशान्तरविधानार्थाऽविति ॥

केचित्परतोऽपि—लभ्यते—चतुर्विशतेः ॥

[विहितात्पर मानलाभदेतुः]

तेषां—मतिदूरम्—परावधिनिर्देशाभावात् ॥

^१ इयन्त्यष्टौ—क इति अष्टौ—ग ^२ द्विहितादनतिदूरम्—घ

^३ अति प्रतिषेधा—घ. ^४ धात्—स्व. ग ^५ थादिति—ख

(सू) ^१दक्षिणतः पुरस्ताद्वितीयदेशे ^२गार्हपत्यस्य
नेदीयसी दक्षिणाभेरायतनम् ॥५॥२७॥९२३॥

[दक्षिणाभ्यथयातनम्]

(भा) ईषद्विगततृतीयदेशे गार्हपत्यस्य समीपे आहवनीयागारे गार्ह-
पत्यागारे वा दक्षिणाभे: ॥

(सू) अन्यदाहवनीयागारमन्यज्ञार्हपत्यस्य ॥६॥
॥२८॥९२४॥

अग्रेणाहवनीयं ^४सभायां सभ्यः ॥७॥
॥२९॥९२५॥

तं पूर्वे^५णावसथ आवसध्यः^६॥८॥३०॥९२६॥

(भा) ब्राह्मणस्यापि चत्वार्यगाराणि ॥

[वितृतीयदेशविवरणेन भाष्यस्यार्थः]

(बृ) इषद्विगत - क्षिणाग्रेरिति—अग्नोरन्तराले पाश्चात्यतृतीय-
भागस्यैकदेश पुरतो व्युदस्य दक्षिणाभेरायतनम् ॥

[अग्नारचतुष्यसन्त्वेप्रमाणम्]

ब्राह्मणस्यापि चत्वार्यगाराणीति—तस्यापि सभ्यावसध्य-
योर्विद्यमानत्वात् गार्हपत्याहवनीयसभ्यावसध्यागाराणि चत्वारि ।

^१ गार्हपत्यस्य दक्षिणत पुरस्ताद्वितीयदेशे गार्हपत्याहवनीयोरन्तरालदेशस्य
तृतीयोऽश विगत यस्मात् स तथोक्त गार्हपत्यस्य नेदीयसीतिमतनिरासार्थम् ।
बोधायनेन मध्यदेशवचनात् ‘दक्षिणतेविषुवल्यन्वाहार्यपचनस्येति ^२ समीपसप्ता-
मेचयम् , वितृतीयदेशस्य पश्चात् स्तोकान्तरेदेश इत्यर्थ (रु) ^३ गार्हपत्यागा-
रात्यृथगेव आहवनीयस्याप्यगार कर्तव्यमित्यर्थ । तयोरेवान्यतरत्रदक्षिणाभ्याय-
तनम् (रु). ^४ सभायूतशाला तत्रास्यायतन स्यादिति भाव (रु) ^५ आवसध्य.
अतिथीना वासभूमि ^६ उदीचीनवंशाशाला इत्येतावन्मात्रमुक्तम् हिरण्य-
केशिना आधाने , याजमाने त्वगारद्वयमुक्तम् (द्वि प.) । सभ्यावसध्ययोरायत-
नमुक्तम् (तु प) (२-१-१७ आश्व. श्रौ. वृ ‘पूर्णाहुत्यन्तम्’ इति
सूत्राशविवरणावसरे ‘आभ्यायतनानि कुर्यात्’ इत्युक्तम् । ‘यजमानोपस्थानद-
र्शनात्’ इति तुरीयसूत्रविवरणे भाष्ये ‘अन्वाहर्यपचनसभ्यानां तूष्णीं सबन्धन-
मुक्तम् .

(सू) केशशमशु वपते नखानि निकृन्तते स्नाति ।

एवं पत्नी केशवर्जम् ॥९॥ ३१॥ ९२७॥

(भा) वपते —वापयते^{१॥}

[दम्पत्योराधानकाले वेषः]

(सू) क्षौमे^२ वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम्

॥१०॥ ३२॥ ९२८॥

[सभ्यावसचयपदव्युत्पत्तिः क्षेत्रपरिमाणादिनिरूपणस्थलं च]

(वृ) सभायां^३ भवस्सभ्यः आवसथ आवसथ्यः इति वचनात् तयोरप्य-

[अन्तरालविषयशुल्पविरोधादिपरिहरः]

गारभेदः । एतेषां क्षेत्रपरिमाण विमान च शुल्बोक्ते एव ॥

तत्र यद्यपि गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले परिमाणान्युक्तानि ;
तथाऽपि प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेति परिभाषोक्तत्वात् प्राग्वोदग्वान्तरालं
भवेत् । अतः कचित् गार्हपत्यादुदगष्टासु प्रक्रमेषु आहवनीय कुर्यात् ।
किञ्च अन्तरालस्य कस्मिन्नन्ते गार्हपत्यस्यायतन आहवनीयस्य
वेत्यनियमस्यात् । यद्यपि तत्रापरेणाहवनीयं यजमानमात्र दीर्घ-
चतुरश्रामित्यादिलिङ्गसर्वं नियन्तु शक्यते ; तथाऽपि प्रयोगवचनत्वात्तेषा ।
लोमभ्योऽविस्तम्बर्युर्जुहृत्येत्यादिवद्वचनसौकर्यात् प्रागपवर्गपक्षाश्रयण-
मित्यपि युज्यते ॥

[अत्रत्यभाष्याशयः वैखानसोक्तेराशयश्च]

अतस्तमस्तसन्देहनिवृत्तर्थं तस्याग्रेण मध्यम वशं गार्हपत्या-
यतन भवति । तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेष्वग्रेणाहवनयायतन
इत्येतमर्थं विधातुमत्र पुनरुच्यते । ^४ शुल्बे त्वाभ्याधेयिक एव विहेरे
एतावदन्तर न दर्शिके इति वक्तु सस्थानादि विखनसोक्त तत्र द्रष्टव्यम् ।

^१ वापयते वा—ग. ^२ ज्ञात्वा क्षौम वसीयाताम् । न च ते प्रागाधानात् ज्ञातामिति भाव । भरद्वाजस्त्वाह पुरस्ताद्वाहौदनिकात् परिदधीयातामित्येक पुरस्ता-
त्संभारनिवपनादित्यपरिमिति (रु). ^३ यां सभ्य—घ ^४ शुत्याग्न्याधेयिक्ष—घ.

(भा) क्षौमे—अहते वसानाविमादधीयाताम् गार्हपत्यादिकम् ।
न हि जायापती स्वयमभिमादधीयाताम्, ब्राह्मौदनिकनिधानादध्वर्यु-
रेव^१ । गार्हपत्यादिषु सर्वेष्वाधीयमानेषु कर्माधिकारे जायापती क्षौमे
उसानौ सन्निहितौ भवतः । अथवा अध्वर्युमन्वारभेयाताम् ॥

(सू) ते ^२दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दत्तः ॥ ११ ॥ ३३ ॥
॥ ९२९ ॥

(सू) अपराल्लेऽधिवृक्षसूर्ये वा' औपासनादग्निमाहृत्या-
परेण गार्हपत्यायतनं ^३ब्राह्मौदनिकमाद^४धाति ॥
॥ १२ ॥ ३४ ॥ ९३० ॥
^५ औपासनं निर्मन्थ्यं वा ॥ वा सर्वम् ॥ १३ ॥ ३५ ॥
॥ ९३१ ॥

[औपासनाग्ने: परिग्रहेण त्वेकदेशपक्षगुणदोषे, उपदेशपक्षश्च]

(भा) असर्वाधान औपासनस्य कर्मानिवृत्तिः ।

[सन्निधिमात्ररूपकर्तृत्वोपपत्ति]

(वृ) क्षौमे अहते वसानाविमि-सन्निहितौ भवतः—अस्यार्थः,
क्षौमे वसानाविति क्षौमविधिपरत्वात् जायापतीशब्दस्यानुवादित्वात्
आधानस्याभिकाण्डविहितत्वात् अध्वर्युकर्तृकत्वात् जायापत्योम्सान्निधि-
मात्रेण कर्तृत्वं कर्मप्रयोगे ॥

[अध्वर्यवन्वारभस्यव्यवहितकर्तृत्वरूपता]

अथवा अध्वर्युमन्वारभेयातामिति—गार्हपत्यादिकर्मसु
अन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीरितिवत् व्यवहितकर्तृत्वनिर्वाहाय ॥

[अनिवृत्तिप्रतिसंबन्धि]

असर्वाधान औपासनस्य कर्मा निवृत्तिः—औपासनहोमादेः।

^१ रेव करोति—घ. ^२ अत्राह बोधायन—अथाभ्या ब्रतोपायनीयं पाचयति
तस्याशितौ भवतस्सर्पिमिश्रस्य पयोमिश्रस्येति । तथा दिवाभाति रात्रौ वा
उपास्तमयमितिकाल्यायन (रु). ^३ ब्राह्मौदनार्थोऽग्नि (रु) ^४ अध्वर्युरेतिशेष ।
कालविशेषौ विष्णवितुर्यज्ञे व्याख्यातौ (रु). ^५ सर्वाधाने तद्वित्कर्मणा ब्रकार
उपरिष्ठादृक्ष्यते (रु).

(भा) सर्वाधाने तद्वर्तिना मिवृतिः प्रतिनिध्यभावादग्रेः, उत्सृष्टाग्निवत् । ब्राह्मौदानिके च कर्मानुप्रवेशात् तस्य च समारूढत्वात् । आद्वे होमादुत्तर कर्तव्यम् ॥ ब्रह्मणस्त्वाहवनीयार्थं इति तस्यापि प्रधानत्वात् । उपदेशोऽसर्वाधाने अप्यौपासनस्य पार्वणस्य च निवृतिः ।

[अग्निप्रतिनिधिनिषेधकं मानम्]

(घृ) सर्वाधाने-वादग्रेः—स्वामिनो^१ अर्देवताया इति पर्युदासात् ।

[हृष्टान्ते प्रकृतार्थसाजात्यम्]

उत्सृष्टाग्निवत्—यथा उत्सृष्टाग्नेरग्निहो^२ त्रादीनां निवृतिः ।

[आद्वहोमे नैवमनुपपत्तिः]

आद्वे होमे नीयार्थं इति—छान्दोग्ये आस्यमाहवनीयमिति श्रुतेः। यस्यास्येन^३ सदाभन्तीति स्मृते. आस्यमाहवनीयस्थाने भोजनं होम इत्यवगमात् ॥

[आद्वे भोजनपिण्डदानयोरपि प्राधान्यं वैश्वदेवे विशेषः केषां चिल्लोपश्च]

तस्यापि प्रधानत्वादिति—भोजनस्यापि । तथा पिण्डप्रदानस्यापि प्रधानत्वात्—तस्यापि साक्षात्पितृत्सर्थत्वात् । जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वेति वचनेन जीवपितृकस्य मन्त्रवाच्यिण्डप्रदानासम्भवात् पितृयज्ञाकरणस्योक्तत्वात् । वैश्वदेवस्तु^४ कियत एव लौकिके देवयज्ञा^५ लुप्यन्ते । एवमन्यान्यपि यान्यग्निसाध्यानि नित्यानि तानि लुप्यन्ते श्रौतैरेव कर्मभिः कृतार्थत्वात् । आगन्तुनि लौकिकेऽमौ कियन्ते ॥

[उपदेशापक्षे स्थालीपाकानिवृत्तिः]

उपदेशो—अनिवृतिः—चकारात् स्थालीपाकस्य च ॥

^१ अयं ग्रन्थ—घ. पुस्तके न दश्यते ^२ होत्रादिनिवृत्ति.—घ ^३ स्येनाश्रन्तीति—ख. ग. ^४ व तुकिं—घ. ^५ ज्ञोलुप्यते—ख.

(भा) अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ^१ पिण्डपितृयज्ञश्च^२ तदर्था इति ग्रियते त्वौपासनस्तस्मिन् सर्वकर्माणि ॥

(स्म.) यदि^३ सर्वमौपासनमाहरेदपूर्पं यवमयं ब्रीहिमयं चौदुम्बरपणाभ्यां सङ्कृत्यायातन उपास्येद्यवमयं पथाद्रीहिमयं पुरस्तात्तस्मिन्नादध्यात् ॥१४॥३६॥ ॥१५॥२॥

[सर्वज्ञ औपासनयाधाने औपासनाभावे च कर्तव्यम्]

(भा) सर्वाऽधानेऽप्यौपासनादिनिवृत्तिरूपदेशपक्षे] तु सर्व आहितः तस्य तु निर्मन्थ्य एव पुनरावेयः ।

[असर्वाधानेऽप्यौपासनादिनिवृत्तिरूपदेशपक्षे]

(बृ) अग्निहो—सर्वकर्माणि—ौपासनपार्वणवर्जानि । अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासपिण्डपितृयज्ञानां कालापहारात् तत्कार्यकरत्वात् ॥

[सर्वाधानेऽपि कर्तव्यानां प्रमाणप्रदर्शनम्]

सर्वाधानेऽपि—क्रियन्ते—पाकयज्ञाना नित्यतया यावज्जीव कर्तव्यत्वात् । स एष गृहमेघिनो नित्यो यज्ञः प्रतत इति श्रुतेः । तथा सोमे न ददाति न पचत इति नित्यवद्वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञप्रतिषेधात् । यत्रान्यं पश्येत् तत आहृत्येत्यत्र लौकिकाभ्यः प्रतिनिधित्वदर्शनेनात्रापि लौकिकेऽमौ कर्तव्यानीत्युपदेशः ॥

[ौपासनाभावे ब्राह्मौदनिकामिसिद्धिः]

यस्य तु सर्व—रावेयः—^६अथममिप्रायः—ौपासनाभावे तद्योनि निर्मन्थ्य ब्राह्मौदनिकमा^७दधीतेति । अतः श्रोत्रियागारादाहृतमपि यस्यौपासनस्य^८ पूर्व योनिस्स एव ब्राह्मौदने ॥

^१ सौ च तदर्थाविति—ग. ^२ तदर्थादिति क्रियेत—ग. ^३ सर्वाधानेद्वावपूर्वै पृथक् पर्णाभ्या सङ्कृत्य ब्राह्मौदनिकायतने क्षिप्त्वा तत्र अभिमादध्यात् (र) ^४ ौपासन-होमपार्व—क ^५धेये—ग. पुनराधानोने—क. —ख ग. ^६ आस्यायमभिः—घ. ^७ मादधातीति—घ. ^८ पूर्वा संयोनिर्ब्रह्मौदने ?—ख. ग.

(भा) ^१अपूप. पूपलिका । औदुम्बराणि च तानि^२ पर्णानि च औदु-
म्बरपर्णानि ताभ्यां ग्रहणम् । उपासन क्षेपः आधान—स्थापनम् ।
तत्कृत्वा यजमानपलघोर्भेजनम् व्रतोपायनीयस्य वाजसनेयिमतात् ॥

(सू) सर्वमप्यौपासनमाहरन्नापूपाखुपास्येदित्यपरम् ॥
॥ १५ ॥ ३७ ॥ ९३३ ॥

चतुर्थी खण्डका ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने प्रथम पटल ॥

(सू) अपरेण ब्राह्मौदनिकं लोहिते चर्मण्यानडुहे
प्राचीन^३ग्रीव उत्तरलोमि^४ पाजके वा^५ निशायां

(बृ) अपूपाः पू—पर्णानीति—अपूपयो. प्रत्येक द्वे द्वे पर्णे । अतो
भाष्ये बहुवचनम् । औदुम्बरशब्दस्य विकारतद्वितान्तत्वात् कर्मधारय-
समास औदुम्बरपर्णः ॥

ताभ्यां ग्रहणम्—उदुम्बरावयवार्थम् ।
आधानं स्थापनम्—औपासनस्य ॥

इति आपस्तम्बश्रौत धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ रामामिचित्कृतायाम्
पञ्चमे प्रश्ने प्रथम. पटल .

^१ आपलिक—घ पोळका—घ क्षक्षलिका अपूपा—घ. ^२ तानि तस्या-
वश्वपर्णानिताभ्याम्—क ^३ ग्रीवमुत्तरलोमि—क ^४ पाचिके—ख. पाजक वैदलं
महनसोपकरणम् (र). ^५ निशा चतुर्धीकृताया रत्रेद्वितीयो भाग (र).

(सू.) १ ब्रह्मौदनं² चतुश्शरावं निर्वपति ॥ १ ॥ ३८ ॥
॥ ९३४ ॥

[चर्मणि विशेषः]

(भा) शकटवाहिनश्रम् ॥

पाजकः—^३पटलकः । ब्राह्मणेभ्य ओदन ब्रह्मभ्यो वा प्राणेभ्य ओदनम् । ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टमिति लिङ्गात् ॥

[ब्रह्मौदनपदस्य कर्मनामधेयत्वपक्षः अन्यपक्षश्च]

कर्मनाम ब्रह्मौदनशब्दः । अतो यत्र परिस्ख्या नास्ति तत्र सर्वे विधिस्समिद्वर्जम् । यथा द्वादश ब्रह्मौदनान् सऽस्थिते निर्वपेदिति ।

[चर्मणि विशेषग्राहकम्]

(बृ) शकटवाहिनश्रमेति—आनुहुशब्दार्थः । अनोवहनादनञ्जान् । अनश्शकटम् ॥

[ब्रह्मौदनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्]

ब्राह्मणेभ्य—ब्रह्मौदनशब्द इति—ब्राह्मणानां भोजने⁴ सर्वमेक पाकपूर्वके ब्रह्मौदनशब्दो वर्तते ॥

[कर्मनामधेयत्वफलविवरणम्]

अतोयत्र द्वर्जम्—यथा ‘द्वादशब्रह्मौदनान् सऽस्थिते निर्वपेत् इति श्व आधास्यमानं’ इति च । यत्र परिस्ख्यास्ति यथा ‘यदाज्य-मुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदन पचति’ इत्यादिषु ब्रह्मौदनपाकादिप्रकारान्तरोपदेशेन धर्मान्तरपरिस्ख्या यत्र तत्र यावदुक्तधर्मको ब्रह्मौदनः । अन्यत्र द्वादश ब्रह्मौदनान् सऽस्थिते श्व आधास्यमान् पुनर्ब्रह्मौदनं पचतीत्यादौ । तत्रोक्तस्सर्वविधिः । समिद्वर्जम्—चित्रियसमिद्वर्जम्,

¹ ब्राह्मणेभ्य प्राणेभ्यो ओदन ब्रह्मौदन वा ब्राह्मणे प्राणेयेति लिङ्गात् (सु).

² चतुर्भिंश्शरावै परिमितान् त्रीहीन् यवान्वा निर्वपति । ब्रह्मौदनशब्द कर्मनाम । एतेन अन्यत्रापि ब्रह्मौदनोदनासु नामा धर्मातिदेशस्सद्वा भवतात् । भवति चात्र लिङ्गम् तस्मिन् ब्रह्मौदनं पक्षा चतुरोब्राह्मणान् भोजयेत् शतुश्शरावं वौदनमिति (सु)

³ पडलक.—घ. ⁴ भोजने—ख.

(भा) तासामाधानाङ्ग^१त्वात् । केचिदाहुः—न कर्मनामधेय गुणोऽत्र
विधीयते ब्राह्मणेभ्योऽयमोदन इति तस्यादाने प्राप्ते भोजननियम । तदा
यावदुक्ता ब्रह्मौदना, ये^२त्विह धर्म^३वन्तः । शरावो—मल्लकः । तेन
निर्वपति—क्षिपति । त्रीहीन् यवान्वा ॥

(सू.) देवस्य त्वेत्यनुद्धत्य ब्रह्मणे प्राणाय जुषं
निर्वपामीति प्रथमं अपानायेति^४ द्वितीयं व्याना-
येति तृतीयं ब्रह्मणे जुषमिति चतुर्थम् ॥ २ ॥
॥ ३९ ॥ ९३५ ॥

(सू.) तूष्णीं वा सर्वाणि ॥ ३ ॥ ४० ॥ ९३६ ॥
चतुर्षूं^५दपात्रेषु पचति ॥ ४ ॥ ४१ ॥ ९३७ ॥
न^६ प्रक्षालयति न प्रस्तावयति ॥ ५ ॥ ४२ ॥ ९३८ ॥

[समिद्वर्जमित्यस्य भावः]

(वृ कथम् तदङ्गत्वम्^७ आधेयास्त्वेवाभिमादधानेनेति सूत्र^८कारोपदेशात् ।
तस्मात् द्वादशब्रह्मौदनादिषु सङ्कर्षादिवत्सतरीदानान्त निर्वतते ।
अन्यतस्वं भवति ॥

[अकर्मनामतापक्षः]

केचिदाहुः—नियमः—चतुर्थयोगेन^९ स्वतो दाने प्राप्ते
प्राशनविधि ॥

येत्विह—श्च आधास्यमान इत्यादिषु ॥

ते धर्मवन्तः—प्रकरणैकत्वा^{१०}दिति ।

निशायाभिति द्वितीययामे केशवस्वाभिमतात् ।

^१ झटा कथम्—ख.ग. ^२ तथा—ग. ^३ त्विहते धर्म—क.ज्ञ धर्मवत—ङ्ग
ये त्विह श्च आधास्यमान इत्यादिषु ते धर्म—घ ^४ द्वितीयतृतीययोरपि ब्राह्मण
इत्यनुष्ठङ्ग (रु). ^५ पात्रपरिमितमुदक उदपात्रम् (रु) ^६ तण्डुलानप्सु क्षिप्ता
हस्तेन न शोधयति न च आपस्ता स्नावयति किंतु अनिर्णिकानेव पचतीत्यर्थ. (रु)
^७ कारवचनात्—घ ^८ योगेनस्वमतादाने—ख ग. ^९ त्वात्.

- (भा) न प्रसावयति — न गालयति ॥
- (सू.) क्षीरे भवतीत्येके ॥ ६ ॥ ४३ ॥ ९३९ ॥
- (सू.) ^१ जीवितण्डुलमिव श्रपयतीति विज्ञायते ॥ ७ ॥ ४४ ॥ ९४० ॥
- (सू.) दर्व्या ^२ ब्रह्मौदनादुद्वास्य प्रवेघसे कवये
मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे यतो
भयमभयं तचो अस्त्वव देवान् यजेहेऽचानिति
जुहोत्यभि वा मन्त्रयते ॥ ८ ॥ ४५ ॥ ९४१ ॥
- [होमाभिमन्त्रणयोर्विशेषः]
- (भा) उद्वास्य—दर्व्या ब्रह्मौदनादृहीत्वा जुहोति । ^३ अभिमन्त्रण
स्थालीस्थस्य ॥
- (सू.) चतुर्धा ब्रह्मौदनं ^४ व्युक्त्य प्रभूतेन सर्पिषोप-
-

[होमे विशेषः]

- (सू.) उद्वास्य—जुहोति—नोपस्तरणाभिधारणे ।

[अभिमन्त्रणपक्षे विशेषः]

अभिमन्त्रणं स्थालीस्थस्य—अभिमन्त्रणपक्षे नोद्धरणम् उद्ध-
रणस्य होमार्थत्वात् ॥

^१ ईषदनवक्षिङ्गतण्डुलमित्यर्थ (रु) ^२ ब्रह्मौदनादुदृत्य ख ब्रह्मौदन
सुद्वास्य ततो दर्व्या गृहीत्वा जुहोति तमभिमन्त्रयते वा (रु) ^३ अत
एव वचनात् नोद्धरुरुंश सत्यप्युद्वातरि । तथा च तासु ब्रह्मौदनं पचतीत्यत्र त
चतुर्भ्य आषेयेभ्यो महत्विगम्य उपोहतीति तत्प्राप्यर्थं यस्म करिष्यतीति (रु)
^४ पृथकपात्रेषु निक्षिप्य (रु).

(स्म.) सिद्ध्य १ कर्षन्ननु॒च्छिन्दंश्वभ्य ३ आर्षेयेभ्य
ऋत्विग्भ्य ४ उपोहति ॥ ९ ॥ ४६ ॥ ९४२ ॥

[व्युद्धरणकर्ता]

(भा) चतुर्धा व्युद्धरङ्गादि याजमानम् । कर्षन्—सारयन् । ६ नो-
त्क्षिपति । अनुच्छिन्दन्—अविमुच्छन् यावद्विजा गृहीतम् ॥

[आर्षेयपदार्थः]

ये स्वानृषीन् विदुः त आर्षेयाः । नाचार्यैप्रवराः । ८ श्रुत-
वन्तो वा । एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यश्शुश्रुवान् इति लिङ्गात् ॥

[याजमानत्वे हेतुः]

(बृ) चतुर्धाकरणादि याजमानम् — ऋत्विग्भ्य उपोहतीत्यनेन
समानकर्तृकत्वात् ॥

यावद्-तम्—तावत् ।

[आर्षेयत्विक्षपरिग्रहविधि.]

येस्वानृ—लिङ्गात्—चतुर्भ्य एव ददाति नोद्धात्रे यदो-
दाता ॥

आर्षेया एवत्विजो ग्राद्या नानार्षेया इत्यनु९वादसरूपो विधिः
यन्मुग्धाः कुर्वन्त्यत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनस लिङ्गात् ॥

१ भूमेरजुत्क्षिप्य पात्राणि गमयन् (रु) २ यावद्विजो गृहन्ति तावदनुत्सु-
जन् (रु) ३ ऋषि. वेद त ये विदु त आर्षेया वेदतदर्थयो श्रुतवन्त , एष
वै ब्राह्मणऋषिरार्षेयोयश्शुश्रुवान् इति लिङ्गात् । ये सप्तभूय पञ्चपुरुष वा योनि
श्रुतवन्त पितृमन्त पैतृमत्या आर्षेयास्ते संहतकुलीना आर्तिवजीना भवन्ति इति
कात्यायन (रु). ४ व्युद्धरणादि याजमान चतुर्भ्य उपोहतीति वचनात् ५ याद्या-
जमानम्-स्व. ग घ. ६ प्रक्षिपति-ग. इद-घ पुस्तके न दृश्यते ७ प्रचार-
ख. ग घ. ८ असंप्रज्ञातबान्धवा श्रुतवन्तो वा-ख ग. घ. ९ वादसरू-घ.

[ब्रह्मौदनंसप्रदानभूता क्रत्विजः]

(भा) ^१ उपोहति—^२ प्रयच्छति । अध्वर्योहोतुर्ब्रह्मण आगीष्म^३स्य च । तेषां कर्मदर्शनात् । केचिदुद्ग्रातुश्च^४प्राशयं तेषां होतुरुक्त इति ॥

(सू) अपाच्चाः ^५प्रथमे पिण्डाः भवन्त्यप्रतिहताः

पाणयः । अथ ब्रह्मौदनशेषं संकृष्ट्य तस्मिन्नाज्य-
शेषमानीय तस्मिन्नित्रियस्याश्वत्थस्य तिस्तस्समिध
आद्रास्सपलाशाः प्रादेशमात्र्यः ^६स्तिभिगवत्यो
विवर्तयति ॥ १० ॥ ४७ ॥ ९४३ ॥

॥ पञ्चमी खण्डिका ॥

[सङ्कर्षणकालः कर्ता च]

(भा) गृहीता आद्याः पिण्डाः ^७मुखे अक्षिसां हस्ताः ,

[कदाचिद्भोतुर्न प्रदीयते]

(शृ) अध्वर्यो—दर्शनात् — क्रत्विकस्कारत्वादुपयोगाभावे पूर्णा-
हुत्यन्ते प्रायश्चित्ताधानपक्षे होतुर्नेष्यते ॥

[उद्ग्रातुः प्राशनसङ्घावपक्षाशयः]

केचिदुद्ग्रा—तश्चप्राशयम्—प्राशय मन्यन्ते ।

तेषां तु हेतुरुक्त इति—छन्दोगानामुद्ग्रातुरुक्तत्वात् । मह-
त्विजां चतुर्णा प्राशनमिति ॥

^१ चतुर्भ्य एव ददाति—ख ग ऊ ^२ प्रापयति—क स्येति—क.
^३ श्वात्र—ग. ^४ क्रत्विग्मि प्रथमे ग्रासा गृहीता भवन्ति । अप्रतिहताश्च पाणय
पत्रेषु । एवस्थिते अध्वर्यु शेषसङ्कर्षणादि प्रतिपद्यते । पिण्ड सव्येन प्रियते
सामर्थ्यात् । सङ्कर्षण—निष्कर्षणम् । चित्रिय—लक्ष्मण्य प्रामतीर्थादिव्यपदेशक
इत्यर्थ । स्तिभिगवत्य—फलवत्य । विवर्तयति—विलोडतति (र). ^५ स्तिभ-
गवत्यो—ख ^६ अक्षिसा मुखेषु, अप्रक्षिप्ता मुखे—ग.

(भा) आत्तपिण्डोऽध्वर्युसङ्कर्षणादि करोति । उपसेचनमाज्यशेषस्य ।
[सङ्कर्षणादिपदार्थः]

सङ्कर्षणमेकीकरणम् । चित्रियम् येन ग्रामस्य तीर्थस्य वा नामघेय यथा
^१ अश्वत्थो ग्राम इति । केचित् स्थिण्डल^२वन्तम् । सपलाशाः सपत्राः ।
स्तिभिगवत्यः—फलवत्यः । विवर्त^३योत ^४आलोड^५यति ॥

(सू.) चित्रियादश्वत्थात्संभृता वृहत्यः शरीरमभि-
सऽस्कृतास्त्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्ति-
स्त्रिवृद्धिर्मिथुनाः प्रजात्यै इति ॥ १ ॥ ४८ ॥
॥ ९४४ ॥

(सू.) अथादधाति ^६वृत्तवतीभिराश्रेयीभिर्गायत्रीभि-
त्रीष्वाणस्य त्रिष्टुगभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥
॥ २ ॥ ४९ ॥ ९४५ ॥

[समिधामाधाने कर्ता अथ शब्दफलं च]

(भा) अध्वर्युरादधाति गायत्रीभिर्त्रीष्वाणस्यादध्यादिति । अथशब्दोऽर्थ-
कृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

[सङ्कर्षणं समिधामाधानं च नयाजमानम्]

(वृ.) आत्तपिण्डो—करोति—न यजमानः । अथग्रहणात् ।
अथ शब्दाद्याजमानत्वशङ्कायामाह—
अध्वर्युरादधाति—दध्यादिति—षष्ठ्या याजमानव्यतिरेक-
दर्शनादध्वर्यु समिध आदधातीति ॥
अथश—र्थ इति—अथादधातीति ।

^१ अश्वत्थग्राम इति—क घ ^२ वन्त—ख ग वत—ङ्. ^३ विवर्त-
यन्ति—घ. यन्ति—घ समिधो विवर्तयति—क ^४ ऊ—पुस्तके न दृश्यते
५ तीति—ख यन्तीति—ग. समिधोविवर्तयति—क ^६ उत्तरसूत्रेणैव सिद्धे
वृत्तवतीभिरत्यनुक्रमणं वैचित्र्यार्थं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा (र).

(स्म.) समिधाऽग्निं दुवस्यतेत्येषा । उपत्वामे हविष्यती-
 घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्य समिधो मम । तं त्वा
 समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । वृहच्छोचा
 यविष्टयेति ब्राह्मणस्य । समिध्यमानः प्रथमो नु
 धर्मः समक्तुभिरिज्यते विश्वारः । शोचिष्केशो
 घृतनिर्णिक्पावकस्सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ।
 घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्घृतैस्समिद्धो घृतमस्या-
 न्म् । घृतशुष्ट्वा सरितो वहन्ति घृतं पिबन्
 सुयजाऽयक्षि देवान् । आयुर्दा अग्न इति राज-
 न्यस्य । त्वामगे समिधानं यविष्ट देवा दूतं
 चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुज्जयसं घृतयोनिमाहुतं
 त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयिन्वति । त्वामगे प्रदिव आहुतं
 घृतेन सुम्नाय वस्सुषमिधा समीधिरे । स वावृधान
 ओषधीभिरुक्षित उरुज्जयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे
 घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समि-
 धान ऋज्ञते । इन्धानो अक्रो विदधेषु दीद्यच्छुक्र-
 वर्णामुदु नो यस्ते धियमिति वैश्वस्य ॥३॥
 ॥५०॥९४६॥

षष्ठी खण्डिका ॥

[वत्सतरीदानसम्प्रदानम् ।]

(स्म.) समित्सु तिष्ठो वत्सतरीद॑दाति ॥ १ ॥
 ॥५१॥९४७॥

(भा) वत्सतर्यो—वत्साभावं व्यतिक्रान्ताः स्तन्यपानोपरताः

¹ अधर्यव इति शेष । तथा च वक्ष्यत्युपोत्तरसूत्रे । नात्र प्रतिग्रहमन्त्राः
 अयज्ञत्वात् अज्ञदक्षिणात्वाच्च—ह.

अध्वर्योस्ता ॥

[समिधां नियमः]

समिधः प्रथम एव ॥

(सू.) प्राश्रन्ति^१ ब्राह्मणा ओदनम् ॥२॥१३॥९४७॥
प्राशितवद्धयस्स^२ मानं वरं ददाति ॥३॥
॥१४॥९४८॥

[वरदाने मतिभेदः]

(भा) समानो वरस्सर्वत्र । उपदेशः प्रथम एव समानो वर ।

[अध्वर्योस्सम्प्रदानताहेतुः]

(घृ) अध्वर्योस्ता — समिदाधानाङ्गत्वात् ।

[भाष्यदर्शितनियमविवरणम्]

समिधःप्रथम एव—प्रथमे—ब्रह्मौदने यदेन^३ सवत्सरे नोपन-
मेत समिधः पुनरादध्यादिति । अनुपनमे पुनर्विधानान्न द्वादशाहब्रह्मौद-
नेषु श्व आधास्यमान इत्यादिषु । ^३ अत आधानाङ्गमेव समिधः ॥

[सर्वत्रं समानवरदानपक्षे युक्तिः]

समानो वरस्सर्वत्र—प्राशितवद्धयः समान वर ददातीति
प्राशननिमित्तत्वात्समानवरदानस्य श्व आधास्यमान इत्यत्रापि भवति ।

[उपदेशमताशयः]

उपदेशः प्रथम एव समानो वर इति—प्राशनस्य पुरुष-
संस्कारत्वात् ऋत्विक्स्तकारार्थकर्मनुष्ठानार्थत्वात् दक्षिणादानानुपपत्तेः
न प्राशनाङ्गं दानमिति अदृष्टार्थत्वाहानस्य प्रथमप्रयोग एव वरदानम् ।
प्राशितवद्धय इति तु क्रममात्रमित्युपदेशः । न चात्र दाने प्रतिग्रहमन्नाः
आदधातिचोदितत्वात् । यज्ञतज्ज्ञे साज्ञे प्रतिग्रहमन्नाः । देवा वै वरुण-
मयाजयन्निति याजननिमित्तविशेषात् ॥

^१ ऋत्विज — रु. ^२ वरशब्दो व्याख्यास्यते । समानमिति वचनात् अन्येवरा
अध्वर्योरेवभवन्ति—रु. ^३ एतदादि—घ पुस्तके न दृश्यते.

(म्भ.) ^१ यसिनक्षत्रेऽग्निमाधास्यन् स्याच्चसिन् संव-
त्सरे पुरस्तादेतास्समिध आदध्याहादशाहे अहे
त्रयहूं एका^२ हे वा ॥ ४ ॥ १५ ॥ ९४९ ॥

[समिधामाधाने पूर्वाङ्गम्]

(भा) यसिनक्षत्रे पर्वणि वाऽऽदधाति तसिन्नरण्योराहरणादि वर-
दानान्तं ब्रह्मौदन कृत्वा समिध आदधाति ॥

[एकीकरणादिवरदानान्तत्वेहेतुः सूत्रारम्भफलं उपदेशपक्षक्षम्]
एकीकरणादिवरदानान्तम् ।

[वरदानान्तं कृत्वा समिध आदधातीति भाष्याशयः]

(बृ) यस्मिन्नक्षत्रे—आदधाति—^३ एकीकरणादिवरदानान्तम्
यस्मिन् नक्षत्रेऽग्निमाधास्यन् स्यात् तस्मिन् एतास्समिध आदध्यात् ।
संवत्सरस्य परस्तात् द्वादशाहादिषु वा आदध्यात् इति सबन्धः । ब्रह्मौ-
दन^४ कृत्वा समिध आदधातीति समानवरदानान्तत्वेऽपि ब्रह्मौदनस्य
तन्मध्यर्वत्तिन् । समिदाधानस्य ब्रह्मौदनानङ्गत्वस्यापनार्थं वरदानान्तं
कृत्वा समिध आदधाति इत्युक्तम्, न पुनर्वरदानोत्तरकाल समिदा-
धानमिति । तेनायमर्थः—आधाननक्षत्रे पर्वणि वाऽरण्योराहरणादि
वरदानान्तं कर्तव्यम् । समिदाधान च स्वक्रमे कर्तव्यम् । तथा पुरस्ता-
त्संवत्सरादिष्वपीति ॥

एकीकरणादि—सङ्कर्षणादीत्यर्थः ।

वरदानान्तम्—ब्रह्मौदनान्तम् ।

^१ यस्मिन्नहन्याधास्यते तत पुरस्तात्स वत्सरे यत् समान-स्थानमह.
तस्मिन् द्वादशाहादौ वा अरण्या हरणादि कृत्वा समिध आदध्यात्-हृ
^२ एकादशाहे वा-कृ ^३ जिति याजननिमित्ताविशेषात्-ग. घ ^४ वाऽग्नि-
माधधाति ^५ न्त कृत्वा-घ इद घ पुस्तके न वृश्यते

(भा) ब्रह्मौदनङ्गत्वात् ।

समिधशेषनाशे विस्मृताश्वधेयाः । उपदेशोऽनुगमनप्रया-
णानुपनमादिषु पुनस्समिदाधानविधानादेवाङ्गत्वे सिद्धे सद्यस्कालार्थ
वचनम् ॥

[सद्यस्कालाधानपरं सूत्रमिति पक्षः]

(सू) ^१ आधेयास्त्वेवायिमादधानेन ॥५॥१६॥९५०॥

[ब्रह्मौदनाङ्गत्वेहेतूपपत्तिः]

(वृ) ब्रह्मौदनाङ्गत्वात्— समिदाधानादुपरितनप्राशनवरदानयोरपि
^२ ब्रह्मौदनकर्मत्वात् तदन्त कर्तव्यमित्युक्तम् ॥

समिधशेष-धेयाः—यदाज्यमुन्निष्प्यते तेन समिधोऽभ्यज्या-
दधातीति श्रुतेः अथ ब्रह्मौदनशेषं सङ्कृष्टेत्यादिसूत्रकारवचनाच्च
समिदाधानस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वमाशङ्क्य परिहरति—‘अनाहितस्तस्या
[समिदाधानैवाधानसिद्धिः]

मिरित्याहु. यस्समिधोऽनाधायाभिमाधते’ इति वाक्येशेषादनुगमन-
प्रयाणानुपनमादिषु पुनस्समिदाधानविधानाच्च जुषस्व समिधो
ममेति मन्त्रलिङ्गाच्च । समारोपणीयाभिवृद्ध्याऽभ्युत्पत्त्यर्थत्वात् न शेष-
प्रतिपत्तिद्वारा ब्रह्मौदनाङ्गत्वम् । अतः प्रमादाच्छेषनाशेऽपि अनक्ता.
समिध आधेया विस्मृताश्वेत्येवमर्थं आधेयास्त्वेवेति सूत्रम् ॥

[उपदेशमतेन सद्यस्कालार्थत्ववचनोपपत्तिः.]

उपदेशः—र्थं वचनमिति—अस्यार्थं—न तावत् समिधां
ब्रह्मौदनशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वशङ्का, अनुगमनादिषु ब्रह्मौदन पक्वेत्येताव-
तैव साङ्गस्य ब्रह्मौदनस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे एत्यैवावृता समिध आदध्या-

^१ प्रमादात् विस्मृता अप्याधेया एव प्राक्समारोपणात् न तृपेक्षणीया
कस्मात् ^२ अनाहितस्तस्याभिरित्याहु यत्समिधोऽनाधायाभिमाधते इति श्रुतिरिति
भाव (रु). ^३ दनाङ्गत्वात् तदन्तकतव्यम्-घ

^१ केचिदाहुः—प्रायश्चित्ताधानमापदि सद्यस्कालमपि ^२लभ्यते एकाहे चतुर्दश्याम् ॥

(बृ) दिति ^३ पृथिविधानात् तासामभिसंस्कारत्वात् अकरणे प्रत्यवायश्रुत्या सान्तरित पुनरावेयत्वात् ^४ तनिवृत्यर्थमिदं सूत्रम् । अतः प्रयोग-कालविधिप्रकरणोक्तत्वात् सवत्सरादिभ्य ^५ उत्तरकालेभ्योऽपरकालविधिरिति । तत्रैतावान् विशेषः ; नादितस्तस्यस्कालमाधानम् । मुस्त्यकल्पोप-सहारसमर्थस्तैव^६ प्रथमाधिकारात् । अनुकल्पत्वं चास्य एकाहे सद्यो वेति विकल्पस्य कण्ठोक्तयभावात् नक्तं गार्हपत्यमादधातीति ^७ श्रुतिं समवायाच्च ॥

[आधेयास्त्ववेति सूत्रं आपदि प्रायश्चित्ताधानपरामिति पक्षोपपत्तिः]

केचिदाहुः—प्रायश्चि—लभ्यते—अनाहितस्तस्याभिरिति वच-नादाधानाङ्गत्वात् समिदाधानस्यावश्यं प्राप्तत्वात् तर्दर्थमाधेया-स्त्वेवाभिमादधानेनेत्यस्यानर्थक्यात् अनेन सूत्रेण प्रायश्चित्ताधानस्यापदि सद्यस्कालतोच्यते । आधेया एवाग्रयः आपदि सद्यस्कालमेव न तु द्वादशाहादि कालप्रतीक्षणमिति ॥

दुर्भिक्षे राष्ट्रसंबाधे नित्यदेहात्ययेषु च ।

नित्यनैमितिकं काम्यं ^८प्रकान्तं कार्यमेव तत् ॥

इति आपलक्षणम् । काम्यं प्रकान्तम् । दुर्भिक्षमापदभस्तनिकस्य ॥

[एकाहपदेन नक्षत्रस्यापि बोधनम्]

एकाहे—चतुर्दश्याम्—चतुर्दशीग्रहणमुपलक्षणं नक्षत्रस्यापि । पुरस्तादेकाहे एकाहविधानेनाधानदिवसा^९त्पूर्वाहर्विधिः ॥

^१ केचित्त्वाहु—ख. ग छ. ^२ आधेयास्तैवाभिमादधानेनेति इत्यधिकं ^३ वाप्त्वे सिद्धे—घ ^४ पुनर्वचनात्—घ. ^५ नतनिवृत्यर्थ—घ ^६ उत्तरकाले—ख. ग. ^७ श्रुत्यसमवायाच्च—ख. ग ^८ प्रशान्तम्—ख. ग ^९ त्पूर्वाह—वीघे—ख. ग

[कदाचिद्मावास्यायामप्याधानम्]

यदा तु प्रतिपदि पूर्वाह्ने पर्वकालः तदा अमावास्यायाम् ॥

(सू) अथ ब्रतं चरति न मांसमन्धाति न स्त्रियमुपैति
नास्यार्थं गृहाद्वरन्ति नान्यत आहरन्ति ॥ ६ ॥
॥१७॥१५१॥

[ब्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्यम्]

(भा) असवत्सरपक्षे च ब्रतानि ॥

[अमावास्याधाने विशेषाः]

(वृ) यदा तु—मावास्यायाम्—पर्वसन्धेराधानप्रयोगान्तर्भावाय ।
पूर्वाह्ने^२ सन्धौ पूर्वेद्युरुपकम्यामावास्याधानम् । अपराह्ने रात्रौ वा
अमावास्यासविपक्षे अमावास्याधानम् । तस्मिन्नहन्युपक्रम्योत्तरद्युरा-
धानम् ॥

[पौर्णमान्याधाने विशेषः]

पौर्णमास्याधाने तु पूर्वस्मिन् पर्वणि सेष्टिसान्वारम्भणीयापर्वग-
विधानात् पौर्णमास्याश्च तिथिद्वयसबन्धस्यापेक्षितत्वात् नाधनमध्ये
पर्वसन्धिसभव । अतः पूर्वाह्ने सधौ न पौर्णमास्याधानमित्येके ॥

[यदा त्वित्यादिभाष्याक्षरार्थः]

अक्षरयोजना तु ;— यदा तु प्रतिपदि पूर्वाह्ने ^३पर्वसधि तदा
उत्कृष्यामावास्यायां नक्षत्रे वाऽधान कर्तव्यम् । पौर्णमासीसङ्कल्पोत्तर-
काल पर्वसन्धिसनिपातस्यापेक्षितत्वात् । रात्रावमावास्यापर्वसन्धिपक्षेऽप्य-
मावास्याधान कर्तव्यमेव पशुसोमादिवत् । सन्धिमदहोरात्रस्यापेक्षि-
तत्वात् ॥

[ब्रतस्य सर्वकल्पसाधारण्योपपत्तिः]

असंवत्सरपक्षे च ब्रतानि—अथ ब्रत चरन्तीत्युपक्रम्य

¹ नान्यत आहरन्तीति सूत्रभाग लुद्ददत्त पठेन दृश्यते । ² क्ले पर्व
सन्धौ—ख. ग ³ पौर्णमासीपर्व ख ग.

(सू) ब्राह्मौदनिकेन^१ संवत्सरमासीत ॥७॥१८॥९५२॥
 २ औपासनश्चेदाहित^३ एतस्मिन्ब्रस्याग्रिकर्माणि
 क्रियन्ते ॥८॥१९॥९५३॥
 न^४ प्रयायात् ॥९॥२०॥९५४॥

[अग्निविशेषविवक्षा]

(सू) ^५ नानुगच्छेत् ॥१०॥२१॥९५५॥

(भा) नानुगच्छेत् ब्राह्मौदनिकः ॥

(सू) ^६ यदि प्रयायादनुवा गच्छेद्वाहौदनं पत्क्वा एतचैवा
 वृता समिध आदध्यात् ॥११॥२२॥९५६॥

(बृ) ब्राह्मौदनिकेन सवत्सरमासीतेति ब्रतमध्ये विधानेऽपि एकाहादि-
 कल्पेऽपि ब्रतानि कर्तव्यानि ॥

[अनुगतिनिषेधस्याशयः]

नानुगच्छेत् ब्राह्मौदनिकः—यथाऽभिर्नानुगच्छेत्तथा धारण
 कर्तव्यम् ॥

^१ संवत्सरग्रहणादशाहादीनामप्युपलक्षणम् इतरथा तद्विधिवैयध्यात् (रु)
^२ न तु औपासनैकदेश । तदा एतस्मिन्ब्रेवामौ नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि क्रियन्ते । ऊर्ध्वं
 तु अग्न्याधेयात् नित्यानि छुप्यन्ते । एषामर्था श्रौतैरेवाप्यन्ते । यथा नित्यहोमादी-
 नाम् । नैमित्तिकानि अष्टकादीनि च लौकिकेऽग्नौ क्रियन्ते । एकदेशाधाने पुन औपा-
 सन एवैतानि क्रियन्ते । ग्रियते च स नित्यो धार्य इति वचनात् । होमश्चेदानी न
 छुप्यते । ‘उभयं जुहुयात् औपासनमभिहोत्रं च’ इति भरद्वाज । बोधायनधाह (रु).
^३ एतस्मिन्ब्रेवास्या—स्व ^४ यजमान इति शेष । याजमानाधिकारे न प्रयातीति
 सत्याषाढ (रु). ^५ ब्राह्मौदनिक इति शेष । नैषेभिरनुगच्छेदिति भरद्वाज (रु)
^६ अनुगतस्य च यथायोन्युत्पत्ति. औपासनवत्सर्वाधाने । आश्रृत—प्रकार. (रु).

[प्रकृतेः आवृतपदार्थः]

(भा) योनित उत्पादनम् । आवृत—क्रिया ॥

(सू.) यदैन^१ संवत्सरेऽग्रथाधेयं नोपनमेद्वृहौदनं पक्त्वा
समिध आधाय यदैनमुपनमेदथादधीत ॥ १२ ॥
॥ २३ ॥ ९५७ ॥

[उपनमः ननक्षत्राधात्मकः संवत्सरविवक्षा च]

(भा) यदैनमुपनमेदिति^२ न नक्षत्रं न कालः । अनुपनमे सर्वत्र
संवत्सरः प्रदर्शनार्थः ॥

(सू.) ^३तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम् ॥ १३ ॥ २४ ॥ ९५८ ॥

[उत्पादनवैविध्यसंभवादि]

(वृ.) योनित उत्पादनम्—अनुगते सर्वाधानपक्षे योनित उत्पाद-
नम् श्रोत्रियगारादिभ्यः । द्वितीयाधानेऽप्येवमेव । एकदेशाधाने
शेषादुत्पत्तिः ॥

[आवृतेति सौत्रपदार्थ]

आवृत्क्रिया—एतयैवावृता—क्रिया—प्रयोगेण ॥

[भाष्यस्य पूरणेन विवरणम्]

यदैनमुपनमेदिति न नक्षत्रं न कालः अनुपनमे—अनुपनमे
सति यदो^४पनमस्तदैव न नक्षत्रादिकालपेक्षा ॥

सर्वत्रसंवत्सरः प्रदर्शनार्थः—प्रथमकल्पेऽप्यनुपनमेऽपि
द्वादशाहादीना प्रदर्शनार्थः ॥

^१ संवत्सरग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । तत्र तत्र काले अग्रथाधेयाज्ञाकौ
प्रायश्चित्तमेतत्कृत्वा यदा शक्यात् तदा आधीत । तत्र तु नक्षत्रदेरप्यनादर इति
केचित् । पूर्वसूत्रे चात्र ब्रह्मौदनात्पृथक् समिधा ग्रहणात् ब्रह्मौदनाङ्गत्वमासामेव
वाधित भवति । आधेयास्त्वेवाग्रिमादधानेनेति वचनाच्चाधानाङ्गत्वम् । तस्माद्वृहौ-
दनान्तरेषु समिधो न भवन्ति (ह). ^२ त्रादिकाल.—घ छ.—काला घ ^३ अनु-
पनमाध्याधेयस्य यावदुपनाम ब्राह्मौदनिकोक्तभरणकल्पाना याथाकामी तद्वरणकालो-
कानि व्रतानि भवन्ति न वेत्यर्थः (ह) ^४ पपतिस्त—घ.

[भरणकल्पव्रतानामैच्छिकत्वम्]

(भा) ^१भरणकल्पव्रतानि तानि करोति न वा ॥

(सू.) ^२द्वादशाहं चरेदेकाहं वा ॥ १४ ॥ २५ ॥ ९५९ ॥

[ब्रतचर्याप्रकारादिः]

(भा) सवत्सरादिभ्य ऊर्ध्वं कृते प्रायश्चित्तेऽमुष्मिकाधास्यामीति चरेद्वादशाहमेऽकाहं वा ॥

(सू.) ^३श्च आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति ॥
॥ १५ ॥ २६६ ॥ ९६० ॥

[द्वितीये ब्रह्मौदने विशेषः मतिऽभेदश्च]

(भा) पुनर्ब्रह्मौदनपाक एकाहे ^४विरत कृत्वा सर्वतः । श्च आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् । केचिच्चनुपनमन एव^५ ॥

[भरणकल्पव्रतकालादिप्रदर्शनभाष्यविवरणम्]

(वृ.) संवत्सरादिभ्य ऊर्ध्वम्—अनुपनमे । ब्रतानुष्टानपक्षे कृते प्रायश्चित्ते । ब्रह्मौदनावृत्यादौ अमुष्मिकाधास्यामीति सङ्कल्प्यततः पूर्वं चरेद्वादशाहमेकाहं वा ब्रतम् । सङ्ख्याद्वयनियमात् ॥

[प्रथमप्रयोगेऽपि द्वितीयं ब्रह्मौदनम्]

पुनर्ब्रह्मौ—सर्वतः—प्रथमप्रयोगेष्वपि एकाहेऽप्यनुपनमे च ।

श्च आधास्य—वचनादिति—पूर्वेष्युब्रह्मौदने कृते एकाहपक्षेऽपि पुनर्ब्रह्मौदनः कर्तव्य इति ॥

[पक्षान्तराशायः]

केचिच्चनुपनम एव—पुनः प्रयोग इति तदानन्तर्यात् ।

^१ भरणकल्पोब्रतानि—घ ^२ यदा उपनतमग्रथाधेयं तदा पुनरपि द्वादशाहमेकाह वा ब्रतानि चरित्वादधीत (रु). ^३ भेकाह—घ. ^४ अधिकारात् अयमपि अनुपनताग्रथाधेयस्य विधि । अन्यतु मत श्वाधास्यमान इत्यविशेषवचनात् सर्वस्याय नित्य. पुनर्ब्रह्मौदनः । तेन योऽपि एकाहब्रतकल्पेन श्व आधाता तस्याप्यावर्तनीय इति (रु) ^५ पितरम् ?—क ग. घ. ^६ पीतरम् ?—ख ^७ सर्वत्र—घ ख. ग ^८ नम एव—आ ग घ रु.

(सू.) ^१ योऽस्याग्निमाधास्यन् स्यात्स एतां रात्रिं
ब्रतं चरति न मांसमभाति न स्त्रियमुपैति ॥१६॥
॥ २७७ ॥ ९६१ ॥

[अतिवजां ब्रतम्]

(भा) योऽस्याग्निरिति सर्वेषामृत्विजां ब्रतम् ॥

(सू.) प्रजा अग्ने संवासयाशाश्च पशुभिस्सह । राष्ट्र-
ण्यस्मा आधेहि यास्यासन् सवितुस्सव इत्युत्तरेण
गार्हपत्यायतनं ^२ कल्पाषमजं बन्धाति ॥ १७ ॥
॥ २८ ॥ ९६२ ॥

सप्तमी खण्डिका ॥

(सू.) अथ यजमानो ^३ ब्रतमुपैति वाचं यच्छत्यनृता-
त्सत्यमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामि
॥ १ ॥ २९ ॥ ९६३ ॥

[यजमानंब्रत तत्रत्यविशेषश्च]

(भा) अनृतवचनप्रतिषेधोऽर्वागप्याधानात् ।

[अवचनसत्त्वेऽपि सर्वर्त्तिंग्वतत्वसिद्धिः]

(वृ.) योऽस्याग्नि-ब्रतम्—योऽस्याग्निमित्येकवचनश्रवणेऽपि आधान-
कर्तृत्वाविशेषात् सर्वैर्नियमः कर्तव्य इति । योऽस्याग्निमित्यस्य योथ
इत्यर्थं । ^४ भक्षयतीति—स स इत्यर्थ इतिवत् ॥

[प्रागपत्यस्याशयः]

अनृतव-धानात्—नाहिताग्निब्रतकाल एव ।

^१ आधास्यक्षित्यध्यर्थेरेवग्रहणम् । सर्वर्त्तिजामृपलक्षणं वा । तथा च
भरद्वाज , —अर्धर्थेरेव ब्रत चरेदित्येक सर्वर्त्तिं इत्यपरमिति (रु) ^२ कल्पाष —
कृष्णविन्दु (रु). ^३ सत्यवचनसङ्कल्पेनात्र ब्रतोपायनमभिप्रेतम् मन्त्रालिङ्गात् ।
ब्राह्मौदनिककालब्रताना प्रागेवोपेतत्वाच (रु). ^४ सूत्रस्थस्याश्रातिपदस्य विवरण
स्यात्?

(भा) अनृतात्सत्यमुपैमीति लिङ्गात् । ^१दैवाभिधानाहैविकी—दैवीवाक् ता गृह्णामीत्युत्तरकाल प्रयुक्ते । ^२ततोऽवाग्यमेऽपि समस्तस्य मन्त्रस्य प्रयोगः ॥

(सू.) वीणा ^३ तूणवेनैनमेतां रात्रिं जागरयन्ति ॥
॥३॥३०॥९६४॥

(भा) तूणवो वंशः ॥

(सू.) ^४अपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छति ॥
॥३॥३१॥९६५॥

(सू.) ^५ शल्कैरेतां रात्रिमेतमिन्धान आस्ते शल्कै-

[अनृतनिवृत्तिः कर्माङ्गं, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तं च]

(वृ.) अनृतात्स—ज्ञात्—मन्त्रेणानृतनिवृत्तिपूर्वकसत्यप्राप्तिसङ्कल्पात् कल्पमाधारजबन्धनाधूर्ध्वं कर्माङ्गमनृतनिर्वतनम् । तदतिक्रमे यजुर्ब्रेष्ट-प्रायश्चित्तम् । आहितामित्रतस्यप्रस्थातिक्रमे ब्रातपती । सर्वत्र त्रिरात्र-मक्षीरादिभोजन स्मार्तम् । पुरुषार्थातिक्रमे प्रायश्चित्त च समुच्चीयते ॥

[दैवीवाग्यहणोक्तिभावः]

दैवाभि—मन्त्रस्य प्रयोगः—मानुषाहैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामीति सर्वासां मनुष्यवाक्त्वेऽपि लौकिकवाङ्निवृत्तिपरत्वाहैवैशब्दस्य वैदिकी दैवी वाक् ता वाच गृह्णमि अत ऊर्ध्वं वैदिक्या प्रायेण प्रयोग इति । तस्मादपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छतीत्यस्मिन् पक्षे मानुषवाग्यमनाभवेऽपि कृत्खमन्त्रप्रयोगो ब्रतोपाय ^६नार्थः ॥

[वीणादिकरणत्वोपपात्ति. एकवचनोपपात्तिश्च]

(वृ.) तूणवो वंशः—वीणावादेन तूणवध्वनिना च जागरयन्ति

^१ वैदिकी दैवीवाक्-क ग ^२ अतो—क ग. ^३ तूणवो वंश (६).

^४ अस्मिन् पक्षे वाग्यमनमत्त्रस्य लोप । दैवी वाचं यच्छामीति लिङ्गात् (६).

^५ शल्कै—शकलै । जागरणपक्षे मष्ट्रावृत्तिः । विपर्यये तु सङ्केदेव ^६ नार्थम्—ख. ग.

रग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयो-
लोकयोरक्षध्वातिमृत्युं तराम्यहमित्येतया ॥ ४ ॥
॥३२॥९६६॥

[इन्धनावधिः]

(भा) ^१ शल्केन्धने मन्त्रावृत्तिः । एतमग्निम् आसमारोप-
णात् । अजाग्रदभि शमयिष्यति ^२ इत्युत्थाप्यते शल्केन्धनेनाभिः ।

(स्त्र.) तस्मिन्ब्रुपव्युषमरणी ^३ निष्टपति जातवेदो
भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्ञनिष्यते ।
अग्निमश्वत्थादधिहव्यवाहम् । शमीगर्भाज्ञनयन्
यो मयोभूः । अर्यं ते योनिर् क्रत्विय इत्येता-
भ्याम् ॥ ५ ॥ ३३ ॥ ९६७ ॥

[उपव्युषनिष्टपनपदयोरर्थः]

(भा) समीपमुषसः—उपव्युषम् । मन्त्रेण तपन निष्टपनम् ॥

(वृ) यजमानम् । तूष्णवेनेत्येकवचन समाहाराभिप्रायेण ॥

शल्केन्धने—णादिति—शल्कैरिन्धीतैतां रात्रिमिति वचनात्
प्राक्समारोपणादेव ।

अजाग्र-प्यते—न्धनेनाभिः—जागरणमग्नेरुपदीपनम् ॥ ८१ ॥

समीपमुषसः—उपव्युषम्—^४ तस्मिन् ।

[निष्टपनेविशिष्याग्निः]

मन्त्रेण तपनं—निष्टपनम्—तस्मिन्नांौ नौपासनादौ ।

^१ महान्तिकाष्ठान्याधायस्वपिति (रु) ^२ हीप्यते—ख ग. ^३ निष्टपना-
नन्तरमामिसुद्वासयेत् भस्मापोषेत्युत्तरत्रवचनात् अनुगमयत्येतमग्निमिति कल्पान्तरेषु
व्यक्तवचनाच्च (रु) ^४ तस्मिन्नुपव्युषे ? घ.

- (भा) तपने कृतोऽग्नेरुद्धापनम् ।
- (सू.) अग्नी रक्षा-सि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।
शुचिः पावक ईडय इत्यरणी अभिमन्त्रय मही
विश्पली सदने ऋतस्यार्वाची एतं धरुणे रथी-
णाम् । अन्तर्वली जन्यं जातवेदसमध्वराणां
जनयथः पुरोगामित्यरणी आङ्गियमाणे यजमानः
^१ प्रतीक्षते ॥ ६ ॥ ३४ ॥ ९६८ ॥
- (सू.) दोह्ना च ते दुग्धभृत्योर्वरीतेते भागधेयं प्रय-
च्छामीति यजमानाय प्रयच्छति ॥७॥३५॥९६९॥
- (सु) आरोहतं दशतं शक्वरीर्मर्मतेनाश्र आयुषा वर्चसा
सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराऽ समाम् दर्शमहं
पूर्णमासं यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्यत्वियवती
स्थो अंगिरेतसौ गर्भं दधातां ते वामहं ददे ।
तत्सत्यं यद्वीरं विभृशो वीरं जनयिष्यथः ।
ते मत्प्रातः प्रजानिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजन-
यिष्यथः । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके
इति ^२ प्रतिगृह्यामिमन्त्रयते यजमानः ॥ ८ ॥
॥३६॥९७०॥

अष्टमी खण्डका

[उद्घासन पदार्थः]

- (वृ) तपने कृते—अग्नेरुद्धापनम्—उपशमनं लौकिकस्य । वैदिकस्य
अहृष्टरूपस्य तपने समारूढत्वात् ॥

^१ प्रथम निष्ठेसे अभिमञ्चय तत आङ्गियमाणे प्रतीक्षते (रु) ^२ पुन प्रति-
गृह्यति वचनमानन्तर्यार्थम्, माभूदवद्यकृत्यैरप्यभिमञ्चणस्यव्यवाय इति (रु).

[अद्वेषः प्रतिग्रहप्रकार मानं च]
(भा) ^१ हस्तद्वयेन प्रतिग्रहः दशतमिति लिङ्गात् ।

इति आपस्तम्बश्रौतमूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने द्वितीय पटल ॥

(सू) मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निः यो नो अग्निः पितर
इत्युभौ जपतः । अपेत वीतेति गार्हपत्यायतन-
मुद्दत्य शं नोदेवीरभिष्टय इत्यद्विरवोक्षति^२ ॥ १ ॥

(भा) अपेत शशो देवीरभिष्टय ^३ इति द्वौ एकस्मिन्नायतने ॥

[भाष्यदर्शितलिङ्गोपपादनम् ल्यपोऽभिग्रायश्च]

(बृ) हस्तद्वयेन-लिङ्गादिति—शक्वरीति लिङ्गस्तुत्या हस्तद्वया-
कुलीनां निर्देशात् । शक्वरीणा दशतमारोहतमित्यरण्योर्निर्देशाद्वस्त-
द्वयेन प्रतिग्रह । प्रतिगृह्णामिमन्त्रयत इति पुर्वचनादभिमन्त्रणादि
यावन्मन्थन हस्तगते एवारणी । सधस्कालाधानेऽपि ऋत्वियवतीस्थ
इत्यस्यानिवृत्तिः अरण्योरभिधानात् ।

इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्र धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ
पञ्चमे प्रश्ने द्वितीय पटल

[भाष्यदर्शितैकावोक्षणोपपत्तिः]

अपेत—आयतने—नैकैकः प्रत्यायतनम् । द्वयमुक्तैव
दक्षिणाभेरित्यादिविधानात् ॥

^१ द्वयेनारण्यो प्रति ख ग—पुस्तकयो पाठ . ^२ एषामायतनान्यप्ये
वमेवमेकैकमुद्दत्यावोक्षति (रु) ^३ इति पदार्थद्वयमेकैकस्मि न्यायते—घ.

(द्व) एवं दक्षिणाभेराहवनीयस्य सभ्यावसथ्ययोश्च॥

॥ २ ॥ २ ॥ ९७२ ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत उर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥

॥ ३ ॥ ३ ॥ ९७३ ॥

सिकतानामर्थं द्वैषं विभज्यार्थं गाहृपत्यायतने
निवपत्यर्थं दक्षिणाग्रेः । अर्थं त्रैषं विभज्य^१
पूर्वेषु ॥ ४ ॥ ४ ॥ ९७४ ॥

[सिकतानिवपते पक्षान्तरम्]

(भा) यदा अभित्रयं ^२तदा अर्धस्याहवनीयायतनं^३ एव क्षेपः ।

(सू) एतेनैव ^४कल्पेन सर्वान् पार्थिवानिवपति ॥

॥ ५ ॥ ४ ॥ ९७५ ॥

अग्रेभस्मासीति सिकता निवपति संज्ञान-
मित्यूषान् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ९७६ ॥

तान् निवपन् ^५यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदि-
हास्त्वति मनसा ध्यायति ॥ ७ ॥ ८६२ ॥

[अग्नित्रयपक्षे प्राथमिकार्धद्वैषीकरणमस्त्येव]

(वृ) यदाग्नित्रयं—यतन एवक्षेपः—अपरयोरभ्योरर्धस्य विभागेन
निवपनाविधानात् आग्नित्रित्वे पञ्चत्वे च तयोस्तथैव कर्तव्यम् । पारि-
शेष्यादर्धस्याहवनीयायतने निधानम् । सम्भृतस्य सर्वस्य विनियो-
ज्यत्वात् ।

^१ पूर्वेषायतनेष्वितिशेषः । यदा न सभ्यावसथ्यौ तदा अर्थं सर्वं आहवनीय
एव (रु) ^२तस्याहवनीया-घ ^३ नीय एव-क ^४ तदार्धस्याहवनीय-ङ् ।

^५ कल्पो विभाग प्रकार (सु) ^६ यदद इति चन्द्रलक्ष्मध्यानप्रकार ब्राह्मणानु
सारादृशित न भन्न इति द्रष्टव्यम् (ह)

(सू) उदेखये अधिमातुः पृथिव्या विश आविश
महतः सधस्थात् । आग्नें त्वा ये दधिरे देवयन्तो
हृष्यवाहं भुवनस्य गोपामित्याखुकरीषम् ।
यत्पृथिव्या अनामृतं संबभूव त्वे सच्चा । तदग्नि-
रग्नेऽददात्तस्मिन्नाधीयतामयम् इति गार्हपत्या-
यतने वल्मीकिवपा निवपति ॥ ८ ॥ ८ ॥ ९७८ ॥

यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणाम्नेः यद्विद्विति
पूर्वेषु ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९७९ ॥

(भा) यदन्तरिक्षस्यानामृत यद्विवो^१नोमृतमित्यनुष्ठः ॥

(सू) उत्समुद्रान्मधुमा^२ उर्मिरागात्साग्राज्याय
प्रतरं दधानः । अमी च ये मधवानो वयं
चेष्यमूर्ज मधुमत्संभरेमेति स्तुदम् । इयत्यग्र
आसीदिति वराहविहतम् ॥ १० ॥ १० ॥ ९८० ॥

(सू) ^२आपो देवी प्रथमाना पुथग्यहैवैन्युसा
व्यसर्पे महित्वा । अद्वैहथाशशर्कराभिस्त्रिविष्टप्य
जयो लोकान् प्रदिशश्वतस्य इति शर्कराः । ^३द्वेष्यं
च मनसा ध्यायति ॥ ११ ॥ ११ ॥ ९८१ ॥

नवमीखण्डिका

(सू) ऋतं स्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामतेऽध्यग्निमादधे
सत्येऽग्निमादध इत्यायतनेषु संभाराननु^४व्यूहति ।
॥ १ ॥ १२ ॥ ९८२ ॥

^१ अनामृतमित्योदर्शभयत्रानुष्ठः । इमौ तु मत्रौ ‘तद्वायुरमयेऽददात्तदा-
दित्योऽग्नेऽददादिति विकृतरूपौ पठितौबोधायनेन (रु) ^२ अदो-ख. ^३निर्वपन्
द्वेष्य मनसाध्यायति । पञ्चसंभारपक्षे ताम्राणा शकलान तूष्णीं निवपनम् (रु).
^४ अनुव्यूहति प्रथयति (रु)

- (मू.) संया वः प्रियास्तनुव इत्येषा । संवस्तुजामि
हृदयानि संसृष्टं मनो अस्तु वः संसृष्टः प्राणो
अस्तु वः इति वानस्पत्यान् संसृज्य ^१ सिकताव-
न्निवपतीतः प्रथमं जडे आग्निरित्येतया ॥२॥
॥९८३॥
- (सू.) यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे
दिवि या पृथिव्याम् । ताभिसंभूय सगणस्स-
जोषा हिरण्ययोनिर्वह हृष्यमग्न इति गाहृपत्याय-
तने सौवर्णं ^२ हिरण्यशकलमुत्तरतस्संभारे^३ षूपा-
स्यति ॥३॥९८४॥
- (मू.) चन्द्रमग्नि चन्द्ररथं हरित्वचं वैश्वानरमप्सुषदं
सुवर्विदम् । विगाहं तूर्णं तविषीभिरावृतं भूर्णं
देवास इह सुश्रियं दध्यः ^४ इत्युपास्तमभिमन्त्रयते॥
द्वेष्याय ^५ रजतं प्रयच्छति॥४॥९८५॥
- (मू.) यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेद्यां दिशं द्वेष्यस्स्यात्तेन
निरस्येत् ॥५॥९८६॥
- (भा) यां दिश द्वेष्योऽवस्थितः तेन निरसनम् ।
- (मू.) एवं ^६ सर्वेषूपास्य करोति ॥६॥९८७॥

[भाष्येऽपेक्षितपदपूरणम्]

- (मू.) यां दिशं—निरसनम्—तेन प्रदेशनेत्यर्थ ।

^१ सिकतावत् अर्धं परयोद्देधा त्रेधानार्धं पूर्वेष्वित्यर्थ (रु). ^२ हिरण्यस्य
पार्थिवसम्भारत्वेऽपि वचनादुर्कर्ष (रु) ^३ तत्सभरणार्थसुपर्युत्तरभागेन्यस्यति (रु)
^४ इत्यपात्त—स्व ^५ रजतं वृषलाय वा ज्ञाताय वाऽति प्रयच्छतीति बोधायन (रु)
^६ आयतनान्तरेष्वपि एव हिरण्यसुपास्यशेषमपि तत्र तत्र करोतीत्यर्थ (रु)

[हिरण्योपासनादौ क्रमः पक्षान्तरं च]

(भा) ^१ हिरण्योपासनदानाभि^२ मन्त्रणान्यैकैकस्य । ताम्रशकलं मन्त्रेणो-
पास्य तूष्णीमभिमन्त्रय रजतदानम् ।

उपदेशः औदुम्बरशकलस्य तूष्णीमुपासनम् । नरजतस्य सम्भरणम्
नापि दानम् ।

(सू.) ^३ ब्राह्मौदनिकाङ्गस्मापोद्य तास्मिन् शमीगर्भा-
दग्धिं मन्थति ॥७॥१८॥९८८॥

[भस्मापोहने पक्षान्तरं विशेषः]

(भा) असभारपक्षे अवोक्षयायतनानि भस्मापोहनम्^४ ।

[अभिमन्त्रणान्तस्यैकैकस्मिन् करणे मानम्]

(शृ.) हिरण्योपा-कैकस्य — अन्ते^५ एव सर्वेषूपास्य करोतीति
विधानात् ।

[हिरण्ये चन्द्रमच्चविनियोगोपपत्ति]

ताम्रशकलं—दानम्—अभेरेतश्चन्द्रमिति चन्द्रशब्दस्य हिरण्य
शब्दसमानाधिकरणतया हिरण्यवचनत्वात् चन्द्रमभिमित्यस्य ताम्र-
शकले निवृत्तिः ।

[उपदेशमते नरजतसम्भरणदाने । ताम्रे च विशेषः]

उपदेश—नापिदानम् — अभेरेतश्चन्द्रमिति लिङ्गविरोधात्
तूष्णीं सम्भरणमुक्तम् । हिरण्ययोनिर्वहेति लिङ्गतूष्णीमुपासनम् ।
निधायातिप्रयच्छत्रिति हिरण्यसम्बन्धित्वाद्रजतस्य हिरण्याभावे सम्भ-
रणदाननिवृत्तिः ॥

^१ हिरण्योपासनमभि—ड. ^२ भिमन्त्रणदाना—ग. ड. ^३ ब्राह्मौदनिका-
दितिषष्ठ्यर्थेष्वप्त्वमी । तथा ब्राह्मौदनिकस्येत्येवभरद्वाज । तस्य भस्मापनीयतस्मिन्
देशेमन्थति (र) ^४ न मेव—क घ ड. ^५ त्रिकान्ते—ख ग

^१ अपोहा—अपनीय तस्मिन्नेवायतने मन्थति । शमीगर्भादिति ब्राह्मणम् ॥

(सू.) उद्यत्सु^२ राशिमषु दशहोत्राऽरणी^३ समवद-
धाति ॥ ८ ॥ १९ ॥ ९८९ ॥

[रश्म्युदयस्वरूपं मानं च]

(भा) ^४ अनुदिते ये रश्मयः तेषूदत्सु । नक्त गार्हपत्यमितिवचनात् ।

(सू.) सहाग्रेऽग्निना जायस्व सह रथ्या सह पुष्ट्या
सह प्रजया सह पशुभिस्सह ब्रह्मवर्चसेनेत्पु^५पति-
ष्ट्यश्वेऽग्निं मन्थति ॥ ९ ॥ २० ॥ ९९० ॥

[उपस्थाने दिक् अरणिसमवधानेदेशश्च]

(भा) ^६ सहाम् इति प्राञ्जुखोऽध्वर्युः । प्राच्यामरण्यां त्वक्ः
अपरस्मिन् प्रदेशे ।

[शमीगर्भादिति सूत्रे पाठस्य प्रयोजनं पक्षभेदेन]

(वृ.) अपोहा—ब्राह्मणम्—ब्राह्मणपाठः सूत्रकारेण बद्धः न त्वशमी-
र्गमनिवृत्त्यर्थः ॥ उपदेशस्तु तस्मिन्नेवायतने शमीगर्भादग्निं मन्थति ।
अशमीगर्भादन्यत्राप्ययमेव सिद्धान्तः । पूर्वस्मिन् पक्षे शमीगर्भग्रहण-
स्यानर्थक्यात् ॥

[भाष्योक्तप्रदेशेमानम् उपस्थाने अश्वसम्बन्धश्च]

सहाग्र इति-प्रदेशे—योनिदेशे, विखनसोक्तेः । उपतिष्ठति-
समीपेऽश्वे तिष्ठति ॥

^१ अयं ग्रन्थं ग पुस्तके न दद्यते ^२ प्राच्याजातप्रकाशावाभिल्यर्थ ।
अन्यथा अधोदिते सूर्यं आहवनीयमित्यनेन विरोधात् नक्तगार्हपत्यमितिश्रुतेश्च (८).

^३ अधरस्यामुत्तरां स्थापयति । तत्र ग्रतीचीनप्रजननामरणिं निधायेति बोधायन. (८)

^४ उपतिष्ठति समीपस्थे (८). ^५ अनुदिता-क ॥ ^६ समीपेऽश्वेतिष्ठतीति सह-क-

(स्म.) श्वेतोऽश्वोऽविक्लिन्नाक्षो भवति रोहितो वा
सितजानुरपि वा य एव कश्चित्साण्डः ॥ १० ॥
॥ २१ ॥ ९९१ ॥

[अश्वविक्लिन्नाक्षो मातिभेदः]

(भा) ^२ अविक्लिन्नाक्षः—^३ अलेपनाक्षः । विक्लिन्नाक्ष इत्युपदेश ।
सहाण्डाभ्या साण्डः ।

(सू) मथ्यमाने ^४ शक्तेः साङ्कृतेस्साम गायति ।
धूमे जाते गाधिनः कौशिकस्य । अरण्योनिहितो
जातवेदा इति च ॥ ११ ॥ २२ ॥ ९९२ ॥

दशमी खण्डिका ॥

उपावरोह जातवेद इति ^५ निर्वृत्तमानमभिमन्त्र-
यते ॥ १ ॥ २३ ॥ ९९३ ॥

[अश्वविशेषणविमतिमूलकसौत्रपक्षान्तरानुत्थितितपरिहारै]

(वृ) अविक्लिन्नाक्षः—त्युपदेशः—अकारप्रश्लेषे प्रमाणाभावात् ।
ननु अविक्लिन्नाक्षो विक्लिन्नाक्षो वा सम्भवति लोकेऽश्वः । तत्रानेनो-
भयथाव्याख्यातेनानियमेन अश्वमात्रग्रहणे द्वितीय विशेषणोपादानं
सूत्रकारस्य व्यर्थं स्थात्, न, यस्यैक विक्लिन्नमक्षं अन्यथा चेतरत् तस्य
सर्वत्र प्रतिषेध एव ॥

शक्तेः—साङ्कृतेः—शक्तेः साङ्कृतेरित्यादि सामविशेषः ॥

^१ अविक्लिन्नाक्षो ^२—ख

^२ अस्तिव्याप्तेनत्र (रु).

^३ अलेपन—क. ग.

^४ शक्तिनादष्टं साम (रु)

^५ निर्वृत्तमात्रम् (रु)

- (भा) ^१ निर्वर्तमान—पतितमात्रम् ॥
- (सू) अत्र ^२ चतुर्होतृन् यजमानं वाचयति ॥ २ ॥
॥ २४ ॥ ९९४ ॥
- (भा) ^३ पञ्चानुवाकाः क्रतुमूखीयवर्जाः चतुर्होतारः ।
- (सू) अजब्रग्निः पूर्वः पूर्वेभ्यः पवमानः शुचिः
पावक ईर्ष्यः इति जातमभिमन्त्रयते ॥ ३ ॥ २५ ॥
॥ ९९५ ॥
- (वृ) जाते यजमानो वरं^४ददाति ॥ ४ ॥ २६ ॥ ९९६ ॥
[पुनःजातग्रहणफलम्]
- (भा) ^५ जातमिति वचनात् बलवति जाते वरो वरयितव्यः ॥

[शानजन्तस्य भूतक्कान्तेन विवरणोपपत्तिः]

- (वृ) निर्वर्तमानं—पतितमात्रम्—अरण्यामुत्यन्नमात्रम् । निर्वर्तमान-
मिति वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानप्रत्ययः ॥

पञ्चानुवाकाः—चित्तिस्मुगायाः । क्रतुमूखीयवर्जाः—
वाग्घोतेत्येतद्वर्जाः । चतुर्होतार इति—अत्र चतुर्होतृन्यजमान वाच-
[चतुर्होतृपदे वचनभेदेन समाख्याभेदः]

यति । चतुर्होतृन् व्याख्यायाज्यैरुद्धायतीत्यादिषु चतुर्होतृबहुत्वनिर्देशेषु
चतुर्होतृशब्दः पञ्चानुवाकानां ^६ वाचकः । क्रतुमूखीयस्य तु क्रतुमूख
क्रतुमुखे जहुयादिति सर्वकाम इति तत्रैव विनियोगः । तस्मान्तु हैनाऽ-
शतुर्होतार इत्याचक्षत इति श्रुतेः सर्वेषां चतुर्होतृत्वम् । एकवचनप्रयोगे
पृथिवी होता चतुर्होतृणामित्येष एव ॥

जातमिति वचनात्—जातमभिमन्त्रयत इति ॥

^१ निर्वर्तमानम् (सु पु) निर्वर्तमानम्—ग उ ^२ चित्तिस्मुगायान्
पञ्चानुवाकान् (रु). ^३ त्रिपञ्चा—क्ष ^४ पूर्ववदध्वर्यव एव (रु) ^५ जातवचनात्—
क ^६ प्रतिपादका—ख. ग ^७ प्रतिषेध—ख निषेध—वा

(सू.) ^१ गौरैव ^२ वरोऽति वरोऽन्यो धेनुर्वरोऽतिवरोऽन्योऽनडान् वरोऽतिवरोऽन्यः पष्ठौही वरोऽति-वरोऽन्यः ॥ ५ ॥ २७ ॥ ९९७ ॥

[वरातिवरत्वोपपात्तिः]

(भा) तत्र वरचोदनासु वरयितव्ये देये प्राप्ते गौरेव ^३ देया । साहि
^४ वरयितव्यान्याभ्योऽपि जातिभ्यः । गोजातावपि वेन्वादय एव देयाः
यदितु विद्यते , पुनरनुकमणात् । पष्ठौही—पञ्चवर्षा ।

अतिवरो बहुमूल्योऽश्वादिः । तस्यापि ^५ वरचोदनासु दानमिहो-
पदेशात् लिङ्गाच्च । तस्माद्यज्ञे वरो दीयते इति ।

[गोरेववरयितव्यत्वेहेतुः]

(वृ.) तत्रवरचो-जातिभ्यः—बहुफलत्वात् । प्रशस्तत्वाच्च ।
गोजाता-पञ्चवर्षा—गवादीनां दानमिहोपदेशात् ।

[अश्वादेवदीनस्य प्रापकमानम्]

अतिवरोबहुफलोऽश्वादिः—मुपदेशात्—अतिवरोऽन्य इत्य-
श्वादीनासुपदेशादन्यत्रापि वरचोदनासु अश्वादेवपि प्राप्तिः ।

लिङ्गाच्च—दीयते इति—तस्मादश्व ^६ सवर्येत्याहयन्तीत्युक्ता
तस्माद्यज्ञे वरो दीयते इति अश्वदानस्य यज्ञमात्रसबन्धितया निर्देशात् ।

^१ वरस्य स्वरूपमाह (रु) ^२ वरोवरयितव्य । सचगो । कुत ^२
तस्या एव जात्यन्तरेभ्यो बहुफलत्वेनवरयितव्यत्वात् । अन्यस्तु अजाश्वादि
जाति । अतिवर —वरजातीयमतीत्यवर्तेते नवर इत्यर्थ । गोस्तुत्वर्थं चैतत् ।
यथा अपश्वादो वा अन्ये गो अश्वेभ्य इति । ततश्च वरचोदनासु गौरेव देयत्वर्थ ।
गोश्वपि सम्भवे धेनुर्देया सव्य फलत्वात् । अनडान् देय उद्वहनकर्षणादिभि
प्रकृष्टफलत्वात् । पष्ठौषी—गर्भिणीद्वैरूप्याच्च प्रकर्ष । अतिवरोऽन्य इतिपुन तुन-
क्रमाणं च तत्तप्रशासार्थमेव (रु) । ^३ देय. सहि—क ड घ ^४ एतदादि पञ्चवर्षा
इत्यन्तम्—ख ग कोशायोर्नद्यते ^५ चोदना पृथगुपादानमि—ज । ^६ दश वरीय-
इत्युक्ता—ख, ग

[पुनर्यजमानग्रहणफलं पक्षान्तरं च]

दाने यजमानस्य सिद्धत्वात् पुनर्यजमानग्रहण नयनमपि यज-
मानेन कर्तव्य स्वयम् अन्यत्र तु त्याग^१मन्त्रः । अन्योऽपि प्रयच्छति ।
केचित्तु प्रायश्चित्तमभ्याघेय यजमानसान्निध्ये यथा स्यादित्येवमर्थ यज-
मानग्रह^२णम् ।

(सू.) जातं यजमानोऽभिप्राणिति प्रजापतेस्त्वा प्राणे-
नाभिप्राणिमि पूष्णः पोषेण महां दीर्घायुत्त्वाय
शतशारदाय शतं शरद्धय आयुषे वर्चसे जीवात्मै
पुण्यायेति ॥ ६ ॥ २८ ॥ ९९८ ॥

(भा) अभिप्राणन-उपर्युच्छ्वास ॥

[पुनर्जातग्रहणफलम्]

(बृ) जातेऽमौ वरदान नैमित्तिकमाधानाङ्गमिति दर्शयितुं पुनर्जात-
वचनम् । अतो नाभिस्त्वकारार्थत्वं हृष्टार्थं दानमिति ॥

[भाष्यस्थनयनपदार्थः]

दानेयज-प्रयच्छतीति — अध्वर्यादिगृहप्रापणमपि यज-
मानेन कर्तव्यम् ।

[पक्षान्तराशयः]

केचित्तु-ग्रहणम्—इत्याहुः । दानमित्येव प्राप्ते सति वरदाने
यजमानग्रहणं नैमित्तिकान्तरेऽपि प्रायश्चित्ते यजमानस्य सन्निध्यर्थम् ॥

[जातग्रहणलभ्यार्थः]

अभिप्रा-च्छ्वासः—वरस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्राणन माभूदिति
जातवचनम् ॥

^१ त्यागमन्त्रे—ग उ

^२ ए पुनः—क.

^३ प्रयाणमपि—ख. ग

(स्म.) अर्जीजनब्रह्मृतं मर्त्यासोऽस्त्रोमाणं तरणिं वीडु
ब्रह्मं दश स्वसारो अग्रुवस्समीचीः पुमा सं
जातमभिसं रभन्ताम् । इति जातमज्जलिनाभि
गृह्ण सम्राढसि विराङ्गसि सारस्वतौ त्वोत्सौ समि
न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्याथैनं प्राञ्च-
मुद्गृह्णासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन रथन्तरे
^१ गीयमाने यज्ञायज्ञिये च यथर्घ्याधानेन प्रथमया
व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीभ्यां
प्रथमेन च धर्मशिरसा ॥ ७ ॥ २९ ॥ ९९९ ॥

[अभिग्रहणेकर्ता तद्विशेषश्च]

(भा) अज्जलिग्रहणाद्याध्वर्यवम् । उत्तरत्रोर्ध्वज्ञु^२ नियमादिह सर्वा^३
सीन एव प्रथमायां स्वयमातृण्णायाम् । अन्यत्रानियमः द्वाभ्याम्—
प्रथमद्वितीयाभ्यां व्याहृतिभ्याम् ।

[अभिग्रहणस्याध्वर्यवत्वे हेतूपपत्तिः]

(द्व.) अज्जलिग्रहणाद्याध्वर्यवम्—प्रजापतेस्त्वा प्राणेनेति प्रत्यगाशी-
द्धाभावात् । अत एव प्रकृतयजमानकर्तुविच्छेदाय पुनर्जातवचनम् ।

[उत्तरशब्दार्थः]

उत्तरत्रो-र्वासीनः—उत्तरत्र-दक्षिणाभ्याधाने ।

प्रथमायां च स्वयमातृण्णायाम्—तत्रापि ऊर्ध्वज्ञुद्वितीया-
भिति विशेषनियमात् ।

[व्याहृतिद्वयग्रहणस्य प्रथमद्वितीयविषयत्वेनियामकस्]

द्वाभ्यां—हृतिभ्याम्—त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधातीति श्रुतेः ॥

^१ सभोरेषु निदधातीति वक्ष्यमाणेनसम्बन्ध । अभिग्रहणमाध्वर्यवम् । अभि-
गृह्णन्यज्ञभज्जलिमभेष्टपरिकृत्वा । उद्गृह्ण ऊर्ध्वज्ञलिनागृहीत्वा । आसीन सम्यगसिन
दक्षिणाभ्याद्वृद्धज्ञुरासीन इति विशेषवचनात् । यद्वा दक्षिणाभाविवजर्ध्वज्ञुत्वादिनियमो-
नास्तीत्यर्थ । (रु) ^२ मुद्गृह्ण—क ^३ श्वेतवारवन्तीययोर्य—ख ^४ नियमादिहापि-
ग । ^५ र्वासीन—ख । ग घ. उ.

(सू) ^१ भृगूणं त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधार्मीति
^२ भार्गवाणामादध्यात् आङ्गिरसां त्वा देवानां व्रत-
 पते व्रतेनादधार्मीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसस्यात् ।
 आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधार्मीत्य-
 न्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो
 व्रतपते व्रतेनादधार्मीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण
 व्रतपते व्रतेनादधार्मीति राजन्यस्य मनोस्त्वा
 ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनादधार्मीति वैश्वस्य । क्रमभूणां
 त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधार्मीति रथकार-
 स्येति यथर्ष्याधानानि ॥ ८ ॥ ३० ॥ १००० ॥

एकादशी खण्डिका ॥

(भा) भृगूणा त्वाङ्गिरसा इत्यस्मच्छाखोक्तमपि लभ्यते । अङ्गि-
 रसाम् इमे भृगव इत्यन्ता भृगवः । अथातोऽङ्गिरसामयास्या इत्यारभ्य
 आत्रे । अवधादीनामादित्यानामिति । अभिषिक्तो—राजा ।
 राजन्यः—क्षत्रियः ।

(सू) भूर्षुवस्सुवरिति व्याहृत्यः भूमिर्भूमेति^३ सर्परा
 ज्ञियः । धर्मशिशरस्तदयमग्निः संग्रियः पशुभिर्भूवर्त ।
 छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ वातः प्राणस्तदय-
 मग्निसंग्रियः पशुभिर्भूवर्त । स्वदिर्तं लोकाय तन-

(बृ) भृगूणं—ङ्गिरसां च—भृगूणं त्वाङ्गिरसामित्यविकृतो मन्त्रः
 समस्तपाठात् ।

^१ अथ समाख्याभिरूपदिष्टानियथर्ष्याधानादीनि स्वरूपेण दर्शयति (रु).

^२ भार्गवस्या—ख ३ चतुर्थस्सर्पराज्ञिय इति सत्याषाढ़ (रु).

याय पितुं पच । अर्कशक्षुस्तदसौ स्वर्यस्तदय-
मग्निसंप्रियः पशुभिर्भवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्च-
शुक्रा तनूशुक्रं ज्योतिरजस्यं तेन मे देदिहि
तेन त्वादधेऽग्निनाम्ने ब्रह्मणेति धर्म^२ शिरांसि ॥
॥ १ ॥ ३१ ॥ १००१ ॥

(भा) यत्ते शुक्र इति तृतीय एव धर्मशिरासि ॥

(सू) यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष
उत पार्थवीर्याः । ताभिसंभूय सगणस्सजोषा
हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने प्राणं त्वाऽमृत आद-
धाम्यन्नादमन्नाद्याय गोपारं गुप्त्यै । दिवस्त्वा
वीर्येण पृथिव्यै महिमाऽन्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां
तेजसा सर्वपशुमाददे अग्ने गृहपतेऽहे बुद्ध्यं परिषद्य
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमा-
नाय पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
यो नो अग्ने निष्ठयो योऽनिष्ठयोऽभिदासतीदमहं तं
त्वयाऽभिनिदधामीति सम्भारेषु निदधाति
॥ २ ॥ ३२ ॥ १००२ ॥

(सू) सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीरुषसश्श्रेयसीइश्व्रेयसी
र्दधत् । अग्ने सपत्ना अपवाधमानो रायस्पोषमिष्मूर्ज-
मस्मासु धेहीत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यजमानो
धर्मशिरांसि चैनमध्वर्युर्वाचयति ॥ ३ ॥ ३३ ॥
॥ १००३ ॥

द्वादशी कण्ठिका

^१त्रीणि धर्मशिरासि तृतीय धर्मशिर ब्रह्मणेत्यन्त (रु)

[शमनहोमकालः]

(भा) आधीयमान—स्थाप्यमानम् । वाचने कृते वर्मशिरसां शमनं
[ज्ञातार्थवाचन]

^१ अवगच्छत्यपि ^२ ग्रन्थे वाचन वचनात् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वाभिभाष्ये पञ्चमप्रक्षेप
तृतीय पटल

(सू) ^३ अर्धोदिते सूर्य आहवनीयमादधाति ॥ १ ॥
॥ १ ॥ १००४ ॥

(भा) निधानमेवार्धोदिते आहवनीयस्य हिरण्यकेशिनः ॥

[शमनहोमेवाचनानन्तर्यसाधनम्]

(बृ) वाचने—शमनम्—आधीयमानाभिमन्त्रणानन्तर वाचनवचना-
चशब्दाच्चाभिमन्त्रणेन समुच्चयाव॑गते साहित्यावगतेः । अतो वाचनो-
त्तरकाल शमनहोम ।

[अशातुरनधिकारः]

अवगच्छ—वचनात्—ज्ञाते वचनमिति न्यायेन विदुष
एवाधिकारात् ।

इति आपस्तम्ब^४ श्रौतसूत्रभाष्यवृत्तौ रामाभिन्निवृत्ताया पञ्चमे प्रक्षेप
तृतीय पटल.

[भाष्य हिरण्यकेशिग्रहणफलम्]

निधानमेवा—केशिन इति—न विकल्पार्थं हिरण्यकेशि-

^१ आगच्छत्यपि ग्रन्थे—क. ग्रन्थ—ख. ग. घ. ^२ गृहे—ग ^३ अर्धो-
दितेऽमे प्रतिष्ठापन यथास्यात्तथा प्रारम्भ कार्य (र). ^४ गमात्साहि—ख. ग.

(सू) ^१ उदिते—ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ २ ॥ २ ॥ १००५ ॥

[उदितपदार्थः पक्षान्तरं च]

(भा) उदिते—सर्वोदिते ब्रह्मवर्चसकामस्य । अन्तेरेणापि काम वाज-
सनेयिनाम् ॥

(सू) गार्हपत्ये ^२ प्रणयनीयमाश्वत्थमिधमादीपयति
सिकताश्चोपयमनीरु^३पकल्पयते ॥ ३ ॥ ३ ॥
॥ १००६ ॥

(भा) इधमस्य न सख्या प्रणयनार्थस्य ॥

(सू) ^४ तमुद्यच्छत्योजसे बलाय' त्वोद्यच्छे वृषणे
शुष्मांयायुषे वर्चसे । सपलतूरसि वृत्रतूः यस्ते
देवेषु महिमा सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
पुष्टिर्था ते मनुष्येषु पग्रथे तया नो अये जुषमाण
एहि । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो
अध्योषधीभ्यः । यत्रयत्र जातवेदस्सम्बूधं ततो

[स्थापनपूर्वाङ्ककालः]

(वृ) ग्रहणम्, व्यक्तं तस्य मतादित्यर्थः । सम्भारेषु स्थापनात्पूर्वे
पदार्थः प्रागुदयादेव । इतरथा अर्धोदय आधानानुपपत्तेः ॥

[वाजसनेयिमतेहेतुः]

उदिते—अर्धोदिते—नेयिनाम्—ब्रह्मवर्चसकामाभावैऽपि सर्वो-
दिते नित्यं प्रगे इति वाजसनेयिनः ॥

[इधमसंख्याऽपरिग्रहेत्तुः]

इधमस्य—र्थस्य—इहानुपदेशात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वाभावाच

^१ तत्र गार्हपत्यस्यायुदितादानमाह सत्याषाढ सर्वानुदितेब्रह्मवर्चसकाम-
स्येति (रु). ^२ प्रणयनार्थमिधम (रु), ^३पत्रेण घृणाति (रु), ^४ त आदीपमिधं
उद्धरति (रु)

नो अग्ने जुषमाण एहि । उदु त्वा विश्वे देवा
इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ ४ ॥ ४ ॥ १००७ ॥

(सू.) उपरी^१ वाग्मि^२ मुद्दच्छति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १००८ ॥
[उद्यमने विशेषः]

(भा) उद्यमनाभिधगतस्याग्नेः उपरि गार्हपत्यस्य ॥

(सू.) उद्यतमुप^३यतं धारयति ॥ ६ ॥ ६ ॥ १००९ ॥

(भा) ^४ उद्धृतस्य सिकताभिर्धारणम् ॥

(सू.) अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे^५ यजमानमग्नि^६ तनूव॒-
चयति या वाजिन्नग्नेः पशुषु पवमाना प्रिया
तनूस्तामावह या वाजिन्नग्नेष्वरप्सु पावका प्रिया
तनूस्तामावह या वाजिन्नग्नेष्वर्द्ये शुचिः प्रिया
तनूस्तामावहेति^७ धारयत्येवाग्मिम् ॥ ७ ॥ ७ ॥
॥ १०१० ॥

[वाजिन्नग्नेष्वरप्सु पक्षान्तरं च]

(भा) या वाजिन्नित्यश्वस्याभिधानात्कमण्डल्वादौ निवृत्ति । आदित्यस्य

- वाजिन्नब्देनाभिधानादनिवृत्तिरूपदेश । तस्य सर्वत्रावस्थानात् ॥

[उपर्युद्यमनेमानम्]

(शृ.) उद्यमन—पत्यस्य—उपरीवाग्मिमुद्दृढीयादिति वचनात् ॥

उद्यतस्य—सिकताभिर्धारणम्—उद्यतस्य—गार्हपत्योपरिस्थित-
स्यैव ।

[उपदेशपक्षाशयः]

आदित्यस्य—स्थानादिति—वायुस्ससि । अदित्यो वाजी इति

^१ इव ईषदर्थे ^२ अग्निमुद्दरन् किं चिदुद्गृह्णात्—(रु) ^३ सिकताभिरूप-
गृहीतम्—(रु) ^४ उद्यतस्य—क घ. छ ^५ निहितमुख—स्व. ^६ अश्वस्य
दक्षिणे कर्णेवदन् यजमान वाचयति—(रु) ^७ ननिदधाति—(रु).

(द्व.) अथाग्रीधो लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा वोर्ध्व-
शुरासीनो दक्षिणमग्निमादधाति यज्ञायज्ञीये गीय-
माने यथर्घ्याधानेन द्वितीयया व्याहृत्या तिसृभि-
स्सर्पराज्ञीभिर्द्वितीयेन च घर्मशिरसा ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्ष उत
पार्थिवीर्याः । ताभिस्संभूय सगणस्सजोषा हिरण्य
योनिर्वह हव्यमग्ने । व्यानं त्वामृत आदधाम्य-
आदमन्नाद्याय गोसारं गुपथै । दिवस्त्वा वीर्येण
पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषण पशूनां तेजसा
सर्वपशुमादधे । अयेऽन्नपा मयोभुव सुशेव दिवः
पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमानाय
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
यो नो अग्ने निष्ठयो योऽनिष्ठयोऽभिदासतीदमहं
तं त्वयाऽभिनिदधामीति संभारेषु निदधाति ॥
॥ ८ ॥ ८ ॥ १०११ ॥

त्रयोदशी खण्डिका ॥

[शमने कर्ता तत्कर्तृत्वेहेतुश्च]

(मा) शमनमपि दक्षिणाग्नेराग्नीभ्र एव अध्वर्यो व्यापृतत्वात् ॥
निर्देशात् तस्य च ब्रह्मरूपत्वेन सर्वपदार्थेष्ववस्थानात् कमण्डलवादावप्य-
निवृतिः ॥

[शमनहोमे आग्नीभ्रकर्तृकत्वोपपत्तिः]

(षृ.) शमनमपि—व्यापृतत्वात्—यद्यपि होमे अध्वर्योः सामान्यत-
प्राप्तिः आग्नीभ्रस्य चाचानविधानम्; तथा॒प्यध्वर्यो॑रन्यत्र व्यापृतत्वात्
अग्नीभ्र एव शमनहोम कुर्यात् ॥

¹ गार्हपत्या-द्योर्ध्वज्ञ-ख.

(द्व.) यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यशूद्रो वाऽ^१सुर इव
बहुपुष्टस्यात्तस्य गृहादाहत्यादध्यात्पुष्टिकामस्य ॥

॥ १ ॥ ९ ॥ १०१२ ॥

(मा) असुर इव ^२निश्चर्यीयः । बहुपुष्टो—बहुधनः ॥

(स्.) गृहे ^३त्वस्य ततो नाशीयात् ॥ २ ॥ १० ॥

॥ १०१३ ॥
^४ अम्बरीषादन्नकामस्य वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्म-
वर्चसकामस्य ॥ ३ ॥ ११ ॥ १०१४ ॥

[दक्षिणाम्नेराहरणापादानम्]

(भा) अम्बरीषो आष्ट्रम् । योनित एवाहरणमहरहरपि दक्षिणाम्नेः ॥

(द्व.) वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उच्छ्रियमाणे*
प्राचीमनुप्रदिशमित्येषा । विक्रमस्व महा॑ असि वेदि-
ष्नमानुषेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि प्रजया च

(द्व.) असुरइवानिश्चर्यीयः—शोभना रा॑ यस्य नास्तीत्यसुरः ।
बहुपुष्टो बहुधन इति—बहुपुष्टोऽपि लोभादिना धनरहित
इव यो वर्तते तस्य गृहात्पुष्टिकामस्य ॥

अम्बरीषो—आष्ट्र—भर्जनपात्रम् ।

[अम्बरीषस्यापियोनित्वोपपत्तिः]

योनितए—णाम्नेः—अहरहरेन दक्षिणत आहरन्तीत्यन्नाम्बरी-
वादिभ्योऽपि ॥

^१ असुरनिदर्शन च पोषातिशयदर्शनार्थम् । सहिनृशंस बलिष्ठश्च सन्
पुंस पुसो वनमादायस्फीततरोभवति—(४) ^२ निष्कृप—क. ^३ अस्य
बहुपुष्टस्य गृहे ततोनाशीयात् यजमान—(४). ^४ आष्ट्रम्—(४). अत्र बोधायन.—
आपि वा गर्हपत्यादेवान्वाहर्यपचनमादधतिति । लिङ्ग चात्रप्रदर्शित ‘तस्य त्रेष्वा-
माद्विमान व्यौदहिति । विट्कुलद्वित्वतो वैक्योनय इत्येक इत्याश्वलायन.—(४).
५ पद्मारिभ्योऽपि—ग.

धनेन च । इमा उ मासुपतिष्ठन्तु रायः आभिः
प्रजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी
मध्ये वसोदीदिहि जातवेदः इति प्राञ्छोऽश्र-
प्रथमा^१ अभिप्रब्रजन्ति ॥ ४ ॥ १२ ॥ १०१५ ॥

[प्रब्रजन मन्त्र पठित्व बहुवचनोपपत्ती पक्षान्तरं च]

(भा) प्रब्रजनमन्त्रा अध्वर्युयजमानयोः । अश्वेन सह बहु^२ वच-
नम् ॥ केचिदश्वहर्तुरपि^३ मन्त्राः ॥

(सू.) ^४दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा वर्तयति याव-
चक्रं त्रिः परिवर्तते ॥ ५ ॥ १३ ॥ १०१६ ॥

[रथचक्रप्रवर्तनदेशः]

(भा) दक्षिणत^५ आहवनीयायतनस्य रथचक्रप्रवर्तनम् ॥

(सू.) षट्कृत्वो द्वेष्यस्य ॥ ६ ॥ १४ ॥ १०१७ ॥

जानुदग्ने धारयमाणस्तृतीयमध्वनोऽग्निं हरति

[अभिप्रब्रजन्तीति बहुवचनोपपत्तिविवरणम्]

(षृ.) प्रब्रजनम—वचनमिति—अश्वस्य मन्त्राभावेऽपि गमनस्य
विद्यमानत्वात् बहुवचनमविवक्षितम् ।

केचिदश्वहर्तुरपि मन्त्राः—अश्वनयनकर्तुरपि^६ मन्त्राः बहु-
कर्तुरक्समन्त्रक क्रियासिध्यर्थम् ॥ ४५ ॥ ९०१ ॥

[आहवनीयाग्रहणहेतुः]

दक्षिणत—वर्तनम्—प्रणीयमानस्याभर्भाविनीमवस्थामात्रित्या-
हवनीयशब्दः ॥ ४६ ॥ ९०२ ॥

^१ अश्वयजमानपेक्षया बहुवचनम् तेन गमन मन्त्रायजमानस्यापि भवन्ति

^२ वचनात्-क. ^३ मन्त्रा—घ उ ^४ दक्षिणतो विहारस्य गमयति चक्रं
तथावत्रि परिवर्तते (रु) ^५ अहवनीयस्य ग उ ^६ मन्त्रा—घ.

नाभिदम्भे^१ तृतीयमास्यदम्भे तृतीयम् । न कर्ण
दम्भमत्युद्गङ्गाति ॥७॥ १५॥ १०१८॥

[आस्यपदार्थः]

(भा) जानुदम्भे—जानुप्रमाणे । एवमुत्तरयो ।

आस्यग्रहणेन सर्वस्य मुखम्य ग्रहणम् ॥

(सू) ^२ यद्युद्गङ्गा निगृहीयान्मुखेन संमायादध्यात् ॥
॥८॥ १६॥ १०१९॥

[उद्गङ्गपरिमाणोलङ्घने प्रायश्चित्तं मतान्तरं च]

(भा) यद्युद्गङ्गानिगृहीयात् जानु^३दम्भादिपरिमाणान्वीचैर्धारयेत् ।
मुखेन संमाय स्थापन प्रायश्चित्तम् । ^४ समान तुल्यधारणम् विहितदेशा-

(वृ) जानुदम्भे—जानुप्रमाणे—एवमुत्तरयोः—नाधिक कर्णप्रमा-
णात् ।

[आस्यपदस्यार्थविशेषपरताहेतुः]

आस्यग्र—ग्रहणम्—न कर्णदध्मिति प्रतिषेधात् ॥

[भाष्यदर्शितप्रायश्चित्तपक्षयोर्विवरणम्]

यद्युद्गङ्ग—र्धारयेत्—विहितपरिमाणादूर्ध्वं नीत्वा परिमाणान्वी-
चैर्यदि धारयेत्; तदा ;—

संमानं—श्चित्तम्—दक्षिणामौ ।

^१ षट्कृत्वोयावत्परिवर्तत इत्यनुष्ठ (रु) ^२ द्वितीय—क ३ यदिजान्वादि
प्रमाणान्वयादि प्रमाणेऽभिमुद्गङ्ग तत प्रमाणात् पुनर्नीचे गृहीयात् तदा एनं मुख-
तुल्यं धारयित्वा आदध्यात् तदेवात्र प्रायश्चित्तमिति भाव (रु) ^४ दम्भपरि—दुः
समानतुल्याधारणम् ^२—दुः

(भा) दूर्ध्व^१नयने सवप्रायश्चित्तम् । उपदेशः यद्युद्घृष्ण निगृहीयादेतदेव प्रायश्चित्तम् । मुखेन समायाधान नित्यम् ॥

(सू) नाग्निमादित्यं च व्यवैयात् ॥९॥१७॥१०२०॥

(सू) ^३दक्षिणतः परिगृह्ण हरति ॥१०॥१८॥१०२१॥

(सू) अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति ॥११॥१९॥१०२२॥

(सू) अर्धाध्वे हिरण्यं निधाय नाकोऽसि ब्रह्मः प्रतिष्ठा संक्रमण इत्यति^४क्रामति ॥१२॥२०॥१०२३॥

[हिरण्यनिधाता]

(भा) अर्धमध्वनोऽध्वर्धम् । अर्धाध्वे हिरण्यनिधानाध्वर्यवम् ॥

(सू) प्राञ्छमश्चमध्यस्थाद्विशा इति दक्षिणेन पदो-

(बृ) उपदेशो-यश्चित्तम् — विहितपरिमाणादृध्वनयने नीचैर्धरणमेव ॥

[संमायाधानानित्यत्वे सूत्राश्रयः]

मुखेन-नित्यम्—अस्मिन् पक्षे यद्युद्घृष्ण हरेदित्यध्याहत्यान्वयः ॥

[नाग्निमादित्यंचेति सूत्राभिप्रायः]

नाग्निमा-यात्—अध्वर्युरात्मनः पश्चादर्भिं न हरेत् । यस्मिन् प्रायश्चित्ताधाने पश्चादेवादित्यः तदा पश्चादेव न पुरस्ताद्यावाये सर्वप्रायश्चित्तम् ॥

[निधातृविशेषग्राहकमानम्]

अर्धमध्वनोऽध्वर्धम्—ध्वर्यवम्—तत्र हिरण्य निधायेति वक्तव्ये अर्धाध्वग्रहणात् प्रकृतकर्तृविच्छेदः ॥

¹ नयने प्रायश्चित्तमित्युपदेश -डू ² अग्निगारस्थानामयमन्तरागमनप्रतिषेध

(रु) ³ आत्मनो दक्षिणत प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्या धारयन् हरति (रु)

⁴ अध्वर्युरितिशेष (रु)

(सू.) ^१ उत्तरतसंभारानाक्रमयति । यथा ५३हितस्याग्रे-
रङ्गाराः पदमभ्यवर्तेरश्चिति ॥१३॥२१॥१०२४॥
प्रदक्षिणमावर्तयित्वा यदकन्द इति पुनरेवाक्रम-
यति ॥ १४ ॥ २२ ॥ १०२५ ॥

(भा) द्वितीयस्याक्रमणमन्त्रस्य कमण्डल्लादौ निवृत्तिः अर्वच्छ-
ब्दात् अनिवृत्तिरूपदेशः ॥

(सू.) ^२ पुरस्तात्प्रत्यश्चमश्च धारयति ॥ १५ ॥ २३ ॥
॥ १०२६ ॥

(भा) पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यञ्जुखोऽश्वो धार्यते ॥

(सू.) ^३ पूर्ववाढश्वो भवति ॥ १६ ॥ २४ ॥ १०२७ ॥
[पूर्ववाढपदार्थः]

(भा) पूर्वे वयसि वहतीति पूर्ववाढ ॥

[द्वितीयाक्रमणमन्त्रस्यानिवृत्तिपक्षे हेतुः]

(सू.) द्वितीयस्याक्र-निवृत्तिः—यदकन्द इत्यस्य ।
अर्वच्छब्दात्—अग्निर्वा अर्वेत्यभिघानात् ।
अनिवृत्तिरूपदेशः—कमण्डल्लादावपि ।

[ताद्वगश्वपरिग्रहप्रकरणम्]

पूर्वे—वाढ—अश्वः । उपतिष्ठत्यश्व इत्यादिषु ।

१ उत्तरत—उत्तरेण पार्श्वेन । पार्श्वत आक्रमयेदिति श्रुतेः । इति ग्रकारार्थ ।
तथा नामसंभारानाक्रमयति , यथा तेषु आहितस्य अग्रे. अङ्गाराः तत्पदमभ्य-
वर्तेतरन् तत्रैव स्वयमेवपतिष्ठन् इत्यर्थः ^१ (रु). ^२ आक्रामन् तं चाश्व आहवनी-
यायतनस्य पुरस्तात् प्रत्यञ्जुख धारयतीत्यर्थं तथा प्रदक्षिणमावर्त्य प्रत्यञ्चमाक्र-
मयतीति कल्पान्तराणि । द्वितीयमपि प्राश्वमेवाक्रमय तत्. प्रत्यञ्जुखोधार्य इत्येके
(रु). ^३ पूर्ववाढ युवा । अश्व पूर्ववाहमिति युवानमित्येवेदमुक्तं भवतीति बोधायन
(रु)

(स्म.) तदभावेऽनङ्गान् पूर्ववा^१ डेतानि कर्माणि करो-
तीति पैङ्गायनिग्राहणं भवति ॥१७॥२५॥१०२८॥

चतुर्दशी खण्डका ॥

[अश्वानुकृपः]

(भा) एतानि कर्माणि—अभिमन्थनस्थापनादीनि करोति ॥
प्रतिनिधिः पूर्ववाङ्गान् ॥

(स्म.) ^२ कमण्डलुपद आदधातीति बहूच ब्राह्मणम् ॥
॥१॥२६॥१०२९॥

(स्म.) अजस्य पद आदधीतेति वाजसनेयकम् ॥२॥
॥२७॥१०३०॥

[पदशब्दगौणताविधानद्वयफलं च]

(भा) कमण्डलः—करकः तस्य मूले पदोपचारः । स चाजश्च

[प्रतिनिधिसम्भवः]

(स्म.) प्रतिनिधिः—ङ्गान्—तदभावे इति वचनात् ।

^१ एतानि कर्माणि—उपतिष्ठत्यश्च इत्यादीनि तत्र अश्वप्रतिनिधित्वात् अनङ्ग-
श्चापि अश्वालेङ्गाना मन्त्राणा अनिवृत्तिः । अज कमण्डल्लोस्तु निवृत्तिः । अश्ववि-
कल्पत्वात् (र) ^२ अस्ति कमण्डलुशब्द पशुजातिविशेषवचन यथा चतुष्पाद्धशो
र्दाङ्कत्यत्र शाङ्किदकृदेवृशहृतं कामण्डलेय इति । विवृत च कमण्डल्वादिशब्दा पशु-
जातिविशेषवचना इति । अस्ति च करकवचना इति । तत्र पशुवचनोऽयमिष्यतेन
करकवचन पशुशब्दमध्यपीठितत्वात् पदशब्दसमीभिन्नाहाराच्च । न च करक-
पृष्ठे पदोपचार इति वाच्चम्, मुख्यार्थे सभवत्युपचाराश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अश्वस्य
पदे अजस्य पदे इति पूर्वापराभ्यां वैलक्षण्यप्रभङ्गाच्च (,

(भा) ^१ प्रव्रजनप्रभृति विकल्पते ।

[विघौ विषयव्यवस्थामतिभेदक्ष]

पूर्वमश्वकर्तुकम् । उपदेश एतानि कर्माणि करोतीत्यनुवर्तयति ।

अतः कमण्डलुकश्च मन्थनायैव ॥

(स्म) अथ यजमानशिश्वा जपति ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराद् च स्वराद् च ते मा विशतां ते मा जन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सप्रादूचाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभ्वी च प्रभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादधे इति ॥ ३ ॥ २८ ॥ १०३१ ॥

(स्म) ^२ यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमानो द्वेष्याद्य प्रहिणोति ^३ ताभिरेन परा भावयति ॥ ४ ॥ २९ ॥ १०३२ ॥

(वृ) पूर्वमश्व-कर्तुकम्-कमण्डलुपद आदधीतेत्याधानमात्रविष्णनात् उपदेश-र्तयतीति—न प्रवजनादीनि । एतानीति ^४ वचनादशेषाणि ॥

[प्रस्थापनमन्त्राः]

यास्ते अग्ने-स्थापयति—यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति ब्रूयाद्य ^५ द्विष्यादिति ॥

^१ प्रवजनात्प्रभृति विकल्पते—ग प्रवजनादिविकल्पयते—क ^२ अनेन पारखुदेण यजुषा द्वेष्यं प्रति प्रहिणोति तं घोरतनुविशिष्यमभिं मञ्चलिङ्गात् । ताभिरिति घोरतनूता परामर्शः । मञ्चार्थत्वेन आसा तुष्टिस्थित्वात् पराभावन—उत्सादनसू (स) ^३ ताभिरेवैन (पाठ) ^४ वचनादविशेषात् । वचनाविशेषात्—घ । ^५ द्विष्या—दित्येतत् अमुहमच्छान्तम्,

[पतन्मन्त्रसाध्यं कर्म पराभवस्वरूपं च]

(भा) यास्ते अग्ने घोरा इति पारक्षुद्रः । तेन द्वेष्यार्थमार्गिं प्रस्थापयति । ताभिस्तनूभिर्धोराभिः । पराभावः—सर्वनाशः । न च स्थान-^१ लाभः शत्रु पराभावयति ॥

(मू) ^२ अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति ॥ ५ ॥ ३० ॥
॥ १०३३ ॥

(भा) अरण्येऽनूच्यन्त हस्यरण्येऽनुवाक्याः घोराः । ताथ वक्तव्या भवन्ति । अनुवाकद्वयमुभयत्र ॥

[तस्य पारक्षुद्रत्वं नेति पक्षः पक्षान्तरं च]

^३ उपदेशो न पारक्षुद्रः । ^४ केचिदनुवाकममुऽद्वच्छान्तमिच्छन्ति ।

(षृ) सर्वनाशः न च स्थानलाभ—कविदप्यनवस्थान शत्रोः
[अरण्येनूवाक्यशब्दतो भागः तद्विनियोगात्]

अरण्येनू—घोरा.—यास्ते अग्ने घोराः यास्ते अग्ने घोरास्त्रिक्षेत्यनुवाकद्वयम् । क्षुच तृष्णा चेत्यादा घोरास्तनुवः ॥
ताथ वक्तु—यत्र—पराभावे नितमने च ।

[अपारक्षुद्रत्वोपपत्तिः]

उपदेशो न पारक्षुद्रः—सूत्रकारेण यास्ते अग्ने घोरास्तनुव इत्युक्ता अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति निर्देशात् । अरण्येऽनुवाक्यैकदेश-घोरतनूनामेव विधानं सूत्रकारेण कृतमिति न शास्त्रोक्तयजुःप्रयोग इति ।

[केचिदितिपक्षे भाष्यदर्शितमन्त्रपरावध्युपपत्तिः]

केचिदेक—^६ न्तमिह—विनियुक्तविनियोगासम्भवादनुवाकद्व-

^१ भज्ज—क डु ^२ घोरास्तन्वोत्रप्रयोक्तव्या भवन्तीत्यर्थ । ताथ यास्ते अग्ने क्षिक्षेत्यनुवाको (रु). ^३ उपदेशोऽनुवाकद्वयमेव न पा—क. ^४ केचिदेकमनुवाकममु—क. ^५ गच्छान्तमिह तथोत्तरमुत्तरत्र—क. ^६ च्छान्तमिति हेतुविनि—ख.ग.

(भा) तथोत्तरं परत्र ॥

(सू) यदिदं दिवो यददः पृथिव्यास्संविदाने रोदसी
संबभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाशम्भूः
प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः इत्यभिमन्त्र्य पुरस्तात्प्रत्यङ्
^१ तिष्ठञ्चाहवनीयमादधाति ॥ ६ ॥ ३१ ॥ १०३४ ॥

(भा) अभिमन्त्रण कृत्वा प्रत्यङ्गमुखस्तिष्ठति पुरस्तादाहवनीयायतनस्य।

(सू) वृहति गीयमाने इयैतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये
च यथर्ष्याधानेन सर्वाभिव्याहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्प-
राज्ञीभिस्तृतीयेन च धर्मशिरसा यास्ते शिवास्तनु-
वोजातवेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः ।
ताभिस्संभूय सगणस्सजोषा हिरण्ययोनिर्वह
हव्यमग्ने । अपानं त्वाऽमृत आदधान्यन्नादमन्ना-
द्याय गोप्तारं गुप्तयै दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै
महिमाऽन्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा सर्व-
पशुमादधे । अग्ने सप्राप्नौकपादाहवनीय दिवः

(शू) यस्य ^१व्यवस्थयोक्तेतव्यम् । तत्र प्रथम पराभावनेऽमुगच्छान्तं तदन्तस्य
निर्देशात् । सर्वत्र पाप्मा द्वेष्य व्याघ्रतिं पाप्मना आतृव्येण गच्छ-
न्तीति वचनादिति भाष्यकारवचनात् योऽस्मान् द्वेष्टीति ^२पापे
असम्भवादमुङ्गच्छान्तमेव ॥

तथोत्तरं परत्र—सिक्षेत्येतदपि अमुगच्छान्तं परत्र नितमने
इति केचित् ॥

^१ तिष्ठञ्चाहवादधाति । प्रङ्गस्तिष्ठन् इति तु भारद्वाजः (रु). ^२ यस्याग-
तनस्य-क.

^३ दृश्यवस्थयो-घा. ^४ पाप्मान्यसम्.

(सू) पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षालोकं विन्द यजमानाय ।

पृथिव्यास्त्वा मूर्धन् सादयामि यज्ञिये लोके ।
यो नो अग्ने निष्ठ्यो योऽनिष्ठ्योऽभिदासतीदमहं तं
त्वयाऽभिनिदधामीति सम्भारेषु निदधाति ॥ ७ ॥
॥३२॥ १०३५॥

पञ्चदशी स्खण्डका ॥

(भा) व्याहृत्यादि धर्मशिरोन्त^१ मध्वर्युणोक्तं पश्चादाह-
यजमानः ॥

(सू) आनशे व्यानशे सर्वमायुव्यानशे । अहं
त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव यो-
निरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे
लोककृज्ञातवेद इत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यज-
मानः ॥ १ ॥ ३३ ॥ १०३६ ॥

(घ.) ^२ व्याहृतीस्सर्पराज्ञीर्धर्मशिरांसीति सवेष्वा-
धानेषु यजमानोऽनुवर्तयते येनयेनादधाति ॥ २ ॥
॥ ३४ ॥ १०३७ ॥

(भा) येन येन यजुषा य यमग्निमादधाति ^३ स्थापयति ॥

(सू) ^४ नाहितमनभिहुतमग्निमुपस्पृशति आज्येनौषधी-
भिश्च शमयितव्यः ॥ ३ ॥ ३५ ॥ १०३८ ॥

^१ मध्वर्युणका पश्चादाधानम्—ग उ. ^२ एतास्मिन् त्रये येन येन मण्डेणा-
मध्वर्यु आशीष्टो वाऽग्निमादधाति त त मत्रं तैन तेन सह पठति यजमान. (इ).

^३ यग्नमादधाति—क. ^४ तीक्ष्ण इवायग्निः नाशमित. स्पृष्टव्यः (इ). ।

[शमने प्रकारभेदाः पक्षान्तरं च]

(भा) अकृतशमनो^१ उभिर्न स्पष्टव्यः । आज्येनौषधीभिश्च शमयितव्यः । सर्वेष्वाधानेष्वाहुतित्रयेण^२ नाहवनीय एव । उपदेश^३ एकैकया शमनम् तृतीयया सभ्यावसर्थयोरपि । बोधायनमतिश्च शमन व्याहृतीभिरभीन् शमयित्वेति । केचिद्विक्षणमग्नाहवनीययोरिदानी कुर्वन्ति । नास्त्यभिमर्शनेनार्थः पूर्वमिति ॥

[आहुतित्रयस्य सर्वसाधारण्यनिर्वाहःसंवादश्च]

(बृ) सर्वेष्वाधानेष्वाहुतित्रयेण—व्यस्तनिर्देशेऽपि ससृष्टाभ्यामेव होमः । ओषधीराज्ये निधायेति हिरण्यकेशिवचनात् । आहुतित्रयनिर्देशाच्च । इतरथा षड्भवन्ति ॥

[आहवनीयमात्रविषयत्वशङ्कापरिहारौ]

नाहवनीय एव—यद्यपि तदनन्तरमुक्ताः अनभिहुतस्योपस्पर्शननिषेधात् सर्वाभीना शमनहोमाः ॥

[पक्षान्तरत्योराशयः]

उपदेशए—मतिश्च—अभिगृथिवीगायत्रयादीनां गार्हपत्यादिषु व्यवस्थया सबन्धो मन्त्रगतानाम् । अत एकैकया । बोधायनमताच्च व्यवस्था । अथवा बोधायनमतिश्च ॥

सर्वत्र—यित्वेति—सर्वत्र व्याहृतिभिश्चमनहोम इति बोधायन ॥

[पूर्वमभिमर्शनवैफल्योपपासिः]

केचिद्विक्षणा—पूर्वमिति—तेष्वभिमर्शनकार्याभावात् । अस्मादेवाहवनीयोद्धरणे गार्हपत्यस्य काष्ठादिस्पर्शव्यवहितस्पर्शस्याप्युपस्पर्शनत्वेनाभ्यनुज्ञानादकृतशमनस्यामेः काष्ठादिव्यवहितस्पर्शनमपि न कर्तव्यम् । आज्येनौषधीभिश्च जुहोतीति पुनर्वचनं समिदाधानेन विकल्पार्थम् ॥

^१ शमनो नस्त्र-क

^२ णाहुतित्रयेण नाहुतित्र ^३-क. ग.

एकैकया-ग.

(सू.) ^१या ते असे पशुषु पवमाना प्रिया तन्या
पृथिव्यां यामौ या रथन्तरे या गायत्रे छन्दसि तां
त एतेनावयजे स्वाहा ! या ते अमेऽप्सु पावका
प्रिया तन्यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये या
त्रैष्टभे छन्दसि तां त एतेनावयजे स्वाहा । या ते
अमे सूर्ये शुचिः प्रिया तन्या दिवि याऽदित्ये या
बृहति या जागते छन्दसि तां त एतेनावयजे
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाज्यमौषधीश जुहोति ॥
॥ ४ ॥ ३६ ॥ १०३९ ॥

(सू.) समिध आदधातीत्येके ॥ ५ ॥ ३७ ॥ १०४० ॥

(सू.) ^२ब्रह्माग्रथाधेये सामानि गायति ॥ ६ ॥
॥ ९२६ ॥ ३८ ॥ १०४१ ॥

(सू.) प्रतिपिद्धान्येकेषाम् ॥ ७ ॥ ३९ ॥ १०४२ ॥

(सू.) व्याहृतीभिरेवोद्धीर्थं भवतीति वाजसनेयकम् ॥
॥ ८ ॥ ४० ॥ १०४३ ॥

बोडशी खण्डिका,

[व्याहृत्युद्धीथे गाता]

(भा) व्याहृतीभिरुद्धीथ—उद्धान अध्वर्युणैव प्रयुज्यमानासु ॥

^३[अध्वर्योर्गातृत्वसिद्धिः]

(वृ.) व्याहृतीभि-ज्यमानासु—अतः प्रथमया व्याहृत्येति प्रयोग-
काले गानविशिष्टप्रयोगोऽध्वर्योः व्याहृतीभिरुद्धीथमित्यत्र कर्त्रन्तरानु-
पदेशात् ॥

^१ समानोऽय विधिस्सर्वामीनाम् , नाहितमनाभिहुतमाभिमुपसृशतीति सामान्य-
निर्देशात् । पूर्वोत्तरयोरपि विध्योस्सामान्याधिकारत्वात् विकल्पं चाह भरद्वाज ।
आधानानन्तरं सर्वैर्मध्येरेकैकं शमयेदाहवनीयं वेति (२) . ^२ छन्दोगाना तु ब्रह्मो-
द्धात्रोर्विकल्पः (२) . ^३ अत्रप्र-घ.

[सामविधिनिषेधव्याहृतिपक्षात्तदय इति तत्रापि व्याहृते-
रुद्धारणं ब्रह्मकर्तृकमिति]

(भा) ^१ केचित्कल्पत्रयम्, प्रतिषेधादक्रिया साम्नाम्; क्रिया वा
विधानात्; उद्गानकाले व्याहृतिर्गानम् । केचिदुच्चारण ब्रह्मणः ॥

इति श्री आपस्तम्बशौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये
पञ्चमेऽप्रश्ने चतुर्थं पटल.

(सू) ततस्सम्यावस्थ्यावादधाति लौकिकमग्निमा-
हत्य मथित्वाऽहवनीयाद्वा यथर्याधानेन ॥
॥१॥१॥१०४४॥

[सामविधिनिषेधव्याहृत्युद्धीथादिपक्षाणामुपपात्तिः]

(षृ) केचित्—साम्नाम्—उपवीता वा अस्याग्रयो भवन्तीत्यादिना
प्रतिषेधात् ॥

क्रियावा—तिगानम्—रथन्तरमभिगायत इत्यस्मिन् काले
व्याहृतिभिरुद्गान ब्रह्मणेति ॥

केचिदुच्चारणं ब्रह्मण इति—कल्पान्तरम् । व्याहृतीभिरेवो-
द्धीथ भवतीत्युद्गानकाले व्याहृतीनामुच्चारण ब्रह्मणा । प्रकृतत्वा-
द्वारणः ॥

इति कौशिकेन रामेणाग्निचितात्कृतायाम् आपस्तम्बशौत-
धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ पञ्चमे प्रश्ने चतुर्थ. पटल .

^१ केचित्तु—क. ऊ.

^२ तिर्मिर्गानम्—ख. ग. घ.

[त्रयाणामेवाधीनामाधानमित्यत्रमानन्]

(भा) ^१ विकल्पेनाधानं सभ्यावसध्ययोर्हिरण्यकेशिमतात् । प्रतिषिद्धौ सभ्यावससध्या^२ वेकेषामिति गार्हपत्यादपि दक्षिणाग्रेगाधानम् । यत्रेधाऽभिराधीयत इति । ^३ आश्वलायनश्चैकयोनय इति । यत्रेधाऽभिराधीयत इत्येतदेवामि^४ त्रयस्य विधायकम् । ^५ अन्यत्राविधानादनुवादसरूपो विधिः । यथा यदेना नालभेत वायव्यस्य शिर उपदध्यादिति । ^६ अतश्च त्रयाणामेवाधानमुक्ता इष्टय उक्ताः अस्माकम् ॥

[यत्रेधाग्निरित्यादेरग्नित्वपरत्वोपपत्तिः]

(ष्व) गार्हपत्या-धानम्—यत इति—त्रिधाभूतोऽभिराधीयत इति । ननु अनुवादसरूपोऽयम्^७ सत्यम् —

यन्त्रेधा—विधायकम् । अन्यत्रा—विधिः—पञ्चमलकारान्ततया विधायक एव ॥

यथा यदेनां-ध्यादिति—यदि नालभेतेति शास्वान्तरे पञ्चपश्नामनुवादसरूपो निषेध ॥

अतश्चत्र—अस्माकम्—इतरथा इष्टविधानं सर्वान्ते स्यात् ।

१ यथर्धाधानमेवानयोराधानमन्त्र । नित्यमाधानं सभ्यावसध्ययो सूत्रकारमतात् । वैकल्पिकं चाहु सत्याषाढबोधायनभरद्राजा । श्रुत्यापि तयोराधानविकल्पोऽवसीयते, उभयथाऽपि लिङ्गोपलम्भात् । आधाने तावत्, तस्मादेतावन्तोऽप्यय आधीयन्ते पाञ्च वा इद सर्वमिति । विपर्यये च यत्रेधाग्निराधीयते इति तथा त्रयाणामाधानमुक्ता अनन्तरं इष्टविधान च अग्नित्रित्वे लिङ्गम् । आचार्येणापि क्वचिदभित्रयाणा अनुकमण इतरयो अनित्यत्वाभिग्रायमित्येके यथा मन्येत् गार्हपत्य या प्रकृतिर्दक्षिणामे समाप्तेतरावित्यादै । तस्माद्विकल्पो युक्तः । बोधायनस्त्रनालप्रहमुक्तवान् ‘आहवनीये वा सभ्यावसध्यसङ्कल्प इति । भारद्वाजश्चाह—‘अथ सभ्यावसध्यौ न शक्यात् यो नित्यस्तस्मिन् मन्त्रप्रयोग इति (रु) ^२ वेतेषाक् । ^३ आश्वलायनस्य वैक-क । ^४ त्रित्वस्य-क । ^५ अन्यत्राविधाना-डु । ^६ ततश्च

[पञ्चानामाधानमित्यत्र प्रमाणं तत्फलं विकल्पः^१]

(भा) उत्तमेऽनुवाके तु पञ्चानामाधान नित्यानुवादसख्येण। तस्मादेतावन्तोऽभय आधीयन्ते ब्राह्मणेनेति अतो विकल्पः। मुख्येन प्रदर्शन ब्राह्मणेन। अतस्सर्ववर्णा^२नामपि पञ्चत्वम्^३ अधिदेवने राजन्यस्य होमदर्शनात्॥

[राजन्यस्यैव जनसभासम्भवः]

^४ एव वा पञ्चोप^५पद्यन्ते^६ब्राह्मणे प्रविष्टेति। ^७ तथा सति सभाभावात् ब्राह्मणस्य। पश्वः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेति लिङ्गात्

[तस्मादेतावन्त इत्यादेस्तत्पञ्चत्वपरत्वोपपत्तिः]

(बृ) उत्तमेऽनु-ब्राह्मणेनेति—पञ्चिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टा इत्युक्ता तस्मादेतावन्तोऽभय आधीयन्ते इति पञ्चाभ्यो विहिताः त्रैवर्णिकानाम् पञ्चिशब्देन पञ्चसङ्ख्योपलक्षणात्। सापञ्चममुदकामत् अग्नीन् वाव सातान् व्यक्तमतेत्यादिप्रकृतत्वाच्च ॥

[अतो विकल्प इति भाष्यपूरणम्]

अतो विकल्प इति—त्रैवर्णिकानाम्। अग्नित्रित्वपञ्चत्वयोः।

[पञ्चतिर्वा ब्राह्मणे इत्युदाहरणमात्रम्]

मुख्येन-ब्राह्मणेनेति—पञ्चिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टेत्यत्र ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः॥

अतस्स-ञ्चत्वविधिः—अविशेषेण विधानात्। किञ्च—

अधिदे-दर्शनात्—ब्राह्मणग्रहण प्रदर्शनार्थम्।

[प्रकारान्तरेणाब्राह्मणयोः पञ्चाश्चिसिद्ध्युपपत्तिः]

एवं वा—विष्टेति—पञ्चिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टेत्यत्र अकार-प्रश्लेषेण राजन्यवैश्ययोः पञ्चत्वविधिः॥

^१ विकल्प मुख्येन—क. डू. ^२ मग्निपञ्चत्व-घ्य ^३ ञ्चत्वविधि—ख. ग.

^४ अत एव वा पञ्चत्व एवं चा पञ्चत्व—डू. ^५ पद्यते—ग. डू. ^६ अब्राह्मणे—क. ^७ तथा सभा भा—क. ^८ ब्राह्मण इति ब्रा—घ्य

(भा) ब्राह्मणस्य सभानुग्रहश्चोपपद्यते । ब्राह्मणस्य जनसभाया अभावात् । राजा हि सेव्यते सर्ववर्णेः । शाला तु विद्यते सभ्यस्थान ब्राह्मणादीनां यथर्ष्याधानेनाधाय सभ्य शमनं कर्तव्यम् । तथाऽऽवसर्थयमपि ।

[सभ्यावसर्थयोत्पत्तिस्थानादि]

पुनः पुनः कर्माणि । ^१सैव तयोर्योनिः । अनुगतयोश्च । पूर्वोत्पत्तान्यपि प्रायश्चित्तान्यमयभावाच्च न कृतानि ॥

[प्रायश्चित्तविषये उपदेशमतं स्वमते विशेषाश्च]

तेषां पूर्णाहुत्यनन्तर क्रियेत्युपदेश । न तु तत् ^२अनन्तर हि दोषः, प्रायश्चित्तानि ^३कर्तव्यानि यत्सम्भवति तत्कर्तव्यम् । अतोऽनाज्ञातम् । ^४अन्तरित वा यत्रान्तराय ब्राह्मौदानिकेऽपि । दक्षिणाग्रावुत्पन्ने भुव इति । अनुत्पन्ने ^५त्वनाज्ञातजप एव । गार्हपत्यादीनां सम्बन्धा व्याहृतय । ^६न ता अन्यसिन्नग्नौ ॥

(बृ) सैव तयोर्योनिः—अनुगतयोश्च—लौकिक मन्थनादि ।

[उपदेशपक्षाशायः]

पूर्वोत्प—पदेश इति—आहवनीयादिसप्तिः पूर्णाहुत्यनन्तरम् । तदन्तत्वादाधानस्येति । च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे ॥

[अनाज्ञाते विशेषः]

न तु त—नाज्ञातम्—जुहुयाज्जपेद्वा ।

अन्तरितं वा—दनिकेऽपि—सर्वप्रायश्चित्तानाज्ञातादि ।

दक्षिणाग्रावुत्पन्ने भुव इति—आहुतिः; यजुञ्जेषात् ।

अनुत्पन्ने—स्मन्नग्नौ—कर्तव्याः ।

^१सैव त्वेतयो—छ. ^२न तु तत् अनन्तरं दोषात्—ग न तु तदनन्तरं दोषात्—छ. ^३कर्तव्यानि प्रायश्चित्तानि—ग ^४तत्रयम्—ख. ग. घ. ^५त्वने ग्रावना—क. ग. ^६नवा—ग

(सू) अग्र आयूँषि पवसेऽग्रे पवस्व स्वपा: । अग्रिर्
ऋषिः पवमानः पाश्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे
महाग्राम् इति ^१ तिस्त आश्चर्यस्तमिध एकैक-
सिन्नादधाति ॥ २ ॥ २ ॥ १०४५ ॥

(सू) आहवनीये वा तिस्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥ १०४६ ॥

[समित्रयाधानेऽनुसमये मतभेदः]

(मा) साधनभेदात् क्रियाभेदाः समित्सु । अत प्रत्यृचं समिदाधान
सूत्रकारेण ^२ बद्धम् । समित्रयेण पञ्चानामनुसमयः । समित्रयस्यैक ^३-
जातीयत्वात् । पवमान ^४ देवतैकत्वाच्च ^५ संस्कारैकत्वमिति ॥

[क्रियाभेदावश्यम्भावहेतवः]

(बृ) साधन-समित्सु—मन्त्रसमिद्वेदात् । ^६एकक्रियायां मन्त्रबहु-
त्वस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तिस्तभिरिति ^७ समस्तविनियोगाभावात् ।

[सूत्रोक्ते भरद्वाजसंभितिः]

अतः प्रत्यृ—बद्धम्—द्रव्यपृथक्तेऽभ्यावर्तत ^८ इति भरद्वाजः ।

[काण्डानुसमयोपयन्तिः]

समित्र—जातित्वात्—एक ^९ प्रकारसाधनत्वात् ।

पवमान—कत्वमिति—संस्कारैकत्वाच्च समित्रयेणानुसमयः ।

अग्रे पवस्वेति द्वितीयस्य कृत्स्नपाठाभावात्सहितः न ^{१०} कूशमाण्डः ।
पारक्षुद्रारण्यकानां कृत्स्नपाठदर्शनात् ॥

^१ कारैश्वर—

^२ जातित्वात्—ग.

^३ देवतैकत्वाच्च

^४ संस्कारैकत्वम् ,

अत केचित्—क. ^५ तिस्तस्तिस्त आश्चर्यी एकैकश तिस्तभि प्रत्यृचं एकैकस्मिन्

आदघातीयर्थ, (ह) ^६ अनेकक्रिया—ख ग. ^७ सामस्त्यविनि—घ ^८ तत्

एवेति—ख. ग. ^९ प्रकरण—घ ^{१०} कौशमाण्डपार—ख ग

(भा) केचित् एकैकयाऽनुसमयः समित्सु कियाभेदात् ॥

(सू) समुद्रादूर्मिर्धुमा॒ उदारदुपा॒शुना॑ सममृतत्व-
मानद् । घृतस्य नाम गुणं यदस्ति जिहा देवा-
नाममृतस्य नाभिः । वयं नाम प्रब्रवामा घृते-
नास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः । उपब्रह्मा
शृणवच्छस्यमानं चतुशशृङ्गोऽवमीङ्गौर एतत् ।
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो बृषभो रोरवीति
महो देवो मत्या॑ आविवेशेति शमीमय्यो¹ घृतान्व-
क्तास्तिसृभिस्तिस एकैकस्मिन्नादधाति । आहव-
नीये वा तिस्रः ॥४॥४॥१०४७॥

(भा) न घृतान्वक्ता आश्वथ्य. मूलादारभ्याग्रादक्ताशशमीमय्यः मङ्ग-
लिङ्गाच्च ॥

[तिसृग्रहणफलम्]

(भा) ² तिसृभिरित्युक्तपरिज्ञानार्थम् ॥

[पदार्थानुसमयपक्षे हेतु.]

(वृ) केचिदेकैक-भेदादिति—द्रव्यभेदेन । अत एकैकां
क्रियां सर्वेषु समाप्य क्रियान्तरप्रयोगः ॥

[शमीमय्यन्वेव समित्सु घृतान्वज्ञनम्]

न घृता-दक्ताः—अन्वक्ता ।

शमीमय्य—घृतान्वक्ता इति तासु विधानात् ।

मन्त्रलिङ्गाच्च—शमीमयमन्त्रेषु घृतस्य नाम गुणं प्रब्रवामाघृते-
नेति च शमीमयीनां घृतसंबन्धित्वावगमात् ॥

[ऋक्परिज्ञानपदविवक्षितार्थः]

तिसृभिरित्युक्तपरिज्ञानार्थम्—तिस्र ऋचस्तिष्ठुम् इति
ज्ञात्वा समिदाधानार्थम्³ ॥

¹ अन्वक्ता आनुपूर्व्येण सर्वक्ता (२) ² तिसृभिरिति लिङ्गभृत्युक्तपरिज्ञानार्थम्—क

³ धानम्—ख ग.

(भा) गर्हपत्ये तिस आधाय ^१शमी मयीः । ^२इतरेष्वपि तिसस्तिस
आदधाति ॥

(सू) ^३एवं नानावृक्षीयाः । प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो
न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति । विघेम ते परमे
जन्मन्मग्ने इति वैकङ्कतीम् । तां सवितुर्वरेण्यस्य
चित्रामिति शमीमयीम् ॥५॥५॥१०४८॥

[पदं शब्दपुनस्समिच्छब्दयोराश्रयः]

(भा) नानावृक्षीया अपि वृतान्वक्ता जातिभिन्ना अपि तिसभि^४स्तिस
एव एकस्मिन्नाधीयन्ते । पुनस्समिद्वचनाच्च प्रकृष्टमिन्धन याः कुर्वन्ति
शुष्कास्ता आधीयन्ते ॥

(सू) ^५ततस्तूष्णीमग्निहोत्रं ^६कुर्वन्ति ॥६॥६॥
॥१०४९॥

[समित्पदस्य यौगिकार्थग्रहणे न्यायः]

(वृ) एवमिति-धीयन्ते—एव नानावृक्षीया इति वचनात् ।
पुनस्समि-आधीयन्त इति—औदुम्बरीं समिधमिति पुनर्ब-
चनात् समिन्धनसमर्थाः शुष्का आधेयाः । तदभावे शुष्का यज्ञीयाः
नार्दाः । अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीयानिति ॥

^१मयी इतरे-ख ग घ. ^२मय्य इतरेष्वपि तिसस्तिस आदधाति-कृ-
च. ^३एवमितिपूर्ववत् । वृतान्वक्तास्तिस्तिसरितिस एकैकस्मिन्त्यर्थ (ह). ^४स्तिस एकैक-
-ख. ग. घ ^५पूर्वाद्युतिरेव तूष्णीम्, सर्वमन्यतसमच्चकम्, सर्वं तूष्णीं क्रियेतेति
क्वचिद्वयक्तदर्शनात् प्रातर्द्वैमधर्मकं च कालसामान्यात् । अयथापूर्वमाहती जुहोतीति
लिङ्गाश्च । प्रातरमिहोत्रस्यान्तेति सत्याशाढभारद्वाजौ । बोधायनमताच्च सर्वं
तूष्णीं उभयधर्मकं च । यथा सर्वं तूष्णीमनुक्रामन् उच्च मार्षि अव च मार्षीति ।
तथा उभे एवैते सायंप्रातरमिहोत्रे प्रतिजुङ्कन्मन्यत इति च पयसाऽत्र होम । काम्य-
त्वाद्व्यान्तराणाम् । अज्ये न वेति तु बोधायन (ह). ^६जुहोति-क
नेदमग्निहोत्रम्, अपि तु कर्मान्तरमाधानाक्षम् । अग्निहोत्रवज्जुहोतीत्याख्यर्यवेमव
सर्वं भक्तवर्जम् (हिर. श्रौ. व्या. वैज)

[अस्मिन् कर्मणि अमार्गकांशे न्यायः]

(भा) तूष्णीमिहोत्रम्, पूर्वाहुतिरेव तूष्णिम् । अन्यत्सर्वं मध्ववत् सर्वं तूष्णीमित्यन्यत्र वचनात् । विकृतौ चोद्यमानो धर्मं प्रधानार्थो भवतीति ॥

[विकृतौ ओद्यितधर्मस्य प्रधानार्थत्वे दृष्टान्तः
अस्मिन् प्रकृतिः तत्र विशेषश्च]

यथा सप्त ते अमे इति पुनराघेये पू॑र्वाहुतिरे॒व । प्रातहो॑मविकारश्च । अयथा पूर्वमाहुती जुहुयादिति लिङ्गात् । आदित्यायायामि गृह्णामीति । उर्जे त्वेत्यूर्ध्वमत्येवमादि कार्यम् ॥

(बृ) तूष्णीमग्नि-वचनात्—^३ मृतहोमे सर्वं तूष्णीं क्रियेतेति
(आप. श्रौ. ९-११-६) वचनात् ॥

[प्रधानविषये तूष्णीत्वे हेतुः]

पूर्वाहुतिमात्रधर्मत्वेन्यायोऽभिधीयते,—

विकृतौ चो—भवतीति—एकदेशबाधेनाप्युपपत्तौ कृत्या-
वाधासभवात् ॥

[तूष्णीमिहोत्रस्य प्रातहो॑मविकृतित्वोपपत्तिः]

प्रातहो॑म-ति लिङ्गात्—अस्यार्थं—होतव्यमिहोत्रां न
होतव्या इत्युपकम्य यद्यजुषा जुहुयात् अयथा पूर्वमाहुती जुहुयात्
इति निर्देशात् । प्रातहो॑मविकारपक्षे सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रेण होमे
क्रियमाणे प्रातहो॑मरूपत्वस्य स्पष्टत्वात् अमिहोत्रहोमस्य प्रातरूप-
क्रमत्वप्रसङ्गात् अयथा पूर्वत्वं स्यात् । सायमुपक्रमत्वादमिहोत्रस्य ।

१ ण—३ तत्रापि वकारं विलक्ष्य तं निरस्यर्णकारो लिखित २ रेवं
प्रातहो॑म—३ घृतहोमेन—ख. घ.

[होमे देवता हविर्देवतामतिभेदश्च]

(भा) आग्नेयस्तु होमः अग्निः परा भवेदिति लिङ्गात् । अत आग्नेयं हविरिति केचित् । ^१ अनिर्दिष्ट^२देवतात्वात् सौर्य^३ हविरित्येव होमः ॥

[तूष्णीं कार्यांशाः सम्मतिः होमे द्रव्यं च]
इध्माधानादि सर्वं तूष्णीमित्युपदेशः ॥

(ष्ट) सायहोमविकारत्वे अग्निज्योतिरिति यजुषा क्रियमाणेऽपि सायमुप-क्रमत्वाविरोधाद्यथापूर्वत्वमेव स्यात् । तस्मात्प्रातहर्त्यमविकारत्वेऽपि तूष्णीं होमे प्रातहर्त्यमत्वानभिव्यक्तेः अयथापूर्वमित्यभावात् तूष्णीं होमविधिप्रशसोपपत्तेः प्रातरग्निहोत्रावृतेति हिरण्यकेशिवचनाच्च ॥

[होमे आग्नेयत्वोपपत्तिः]

आग्नेयस्तु—लिङ्गादिति—अस्यार्थ—यन्न जुहुयात् अग्निः परा भवेदिति होमाकरणे देवताग्नेर्विनाशः प्रतीयते । ^४ स चैवमुपपथेते वैदिकाश्रयदेवतारूपाग्नेहर्त्यमसप्रदानत्वम् । तथा भूतस्य च होमाभावेन विनाश । चतूरात्रमह्य^५मानोऽग्निरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अस्य कर्तव्यस्य होमस्थाकरणे विनाशप्रसङ्गात् । तथा ज्योतिष्मतीष्ठामुक्तम्—एष एव सोऽग्निरिति । तस्मादा^६हितोऽग्निरेवात्र देवता चतुर्थ्यन्तेन ^७ध्येया । अग्निस्त्वकारावगमात् प्रातहर्त्ये सूर्यदेवतान्वयोऽग्निदेवतान्वश्च । अतः गर्भेभ्यस्त्वेत्यत्र आग्नेयं हविः इत्येव ॥

[तूष्णीमित्युपदेशमतौ प्रमाणम्]

इध्माधानादि सर्वं तूष्णीमित्युपदेशः—तूष्णीं होतव्याभिति प्रयोगविधानात् ॥

^१ जिर्दिष्ट—ख ग ^२ देवतत्वात्. ^३ हविरित्येक—क. ^४ तच्चैव-
मुप-घ ^५ मान इति—घ ^६ हिताग्निरेवा—ख. ग ^७ ध्यात्वा—ख ग.

(भा) वोधायनमतिश्च । ^१ अकाम्यत्वाच्च पयसा होमः ॥

[अग्निहोत्रस्थाने अनुकल्प.]

(सू) अपि वा द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतिं मनसा ध्यायन् जुहोति । ^२ साऽग्निहोत्रस्य स्थाने भवति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०५० ॥

[अस्या पूर्णाहुते. स्थानी प्रजापतिध्यानाकारश्च]

(भा) साङ्गस्य स्थाने पूर्णाहुतिः । प्रजापतये स्वाहेति मनसा ।

(सू) यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति ताभिरेनं ^३ नितमयति । आरण्येऽनुवाकया भवन्ति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १०५१ ॥

सप्तदशी खण्डिका ॥

(वृ) वोधायनमतिश्च—साङ्गस्य प्रघानस्य तूष्णीकत्वमिति वोधायनमतिश्च सर्वं तूष्णीमिति ॥

[पयोहोमत्वे प्रमाणम्]

अकाम्य—होपः—पयसा नित्यहोम इत्याश्वलायनमतात् तद्विकारत्वाचास्य ॥

[साङ्गस्थानिकत्वे हेतुः]

साङ्गस्य स्थाने पूर्णाहुतिः—साग्निहोत्रस्य स्थाने इति विधानात् । तूष्णीमिहोत्रमितिवत् प्रजापतिं मनसा ध्यायन् आग्निहोत्र जुहोतीत्यवचनात्^४ ॥

[चतुर्थ्यन्तनिर्देशो हेतुः]

प्रजापतये स्वाहेति मनसा—प्रजापतेर्वतात्वान्मनसा चतुर्थ्यन्तनिर्देशः ॥

^१ कामत्वा—ख ग. ^२ सा आहुतिः साङ्गस्याग्निहोत्रकर्मण स्थाने भवति

(रु) ^३ निगमयति—क पराभावयति—ख ग्लपयति शेष पूर्ववत् (रु). ^४ तीति वचनात्—ग.

- (भा) नितमयति—निरुच्छास करोति ॥
- (सू.) द्रादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने
समिधस्सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं जुहोति ।
हुतायां यजमानो वरं दत्त्वा शिवा जपति । ये
अग्नयो दिवो ये पृथिव्यास्सप्तमागच्छन्तीषमूर्ज
^१ दुहानाः । ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः
प्रीता आहुतिभाजो भूत्वा यथालोकं पुनरस्तं
परेत स्वाहेति जुहोति ॥ १ ॥ ९ ॥ १०५२ ॥
- [अग्नयादेयावधिनिर्देशः]
- (भा) सप्तवत्येति ^२ ज्ञानार्थम् । पूर्णाहुत्यन्तम् शिवाजपान्तमग्न्या-
घेयम् हुतायामिति तदङ्गत्वेन निर्देशात् ॥

[पूर्णाहुत्यन्तं शिवाजपान्तमिति भाष्याशय अङ्गान्तर-
मादायानुपपत्तिपरिहारश्च]

- (वृ.) पूर्ण—निर्देशादिति—पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याघेयमित्याश्वलायन-
सूत्रस्याप्ययमेवार्थः । ननु पवमानेष्टयोऽप्याधानाङ्गम् ^२ सत्यम् ;
अङ्गम् ; न तु नित्यम् । अनित्यान्यप्यङ्गानि सन्ति , यथा पश्चेकादशिनी
तिस्रोऽनुबन्ध्या इत्यादीनि । ^३ यथाऽऽहाश्वलायनः—यदि त्विष्टयस्तनुयु-
रिति । तथाऽप्यस्तम्बोऽपि—सेष्टिसान्वारम्भणीयमपन्नज्येति । यदीष्टयो
नित्याः सान्वारम्भणीयमपन्नज्येत्येवा ^४ वक्ष्यत् ॥

[कदाचिदिष्टयोनित्या अपि]

प्रथमाधाने नित्या एव । यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्या-
भीष्टः प्रतीतो भवतीत्यग्नेदेवतात्मनः सस्कारत्वात् ॥

^१ दधाना—क. ^२ ज्ञापनार्थ—क. ^३ किंचाश्वलायनोयदि—ख. किंत्वा
श—ग. ^४ वक्ष्यति—घ.

(सू.) अथ विरादकर्मर्यजमान उपतिष्ठते अर्थव॑ पितुं
मे गोपायाऽन्नं प्राणेन संमितम् । त्वया गुप्ता
इष्टमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेभेत्यन्वा-
हर्यपचनम् । नर्य प्रजां मे गोपाय मूलं लोकस्य
संततिम् । आत्मनो हृदयान्निर्मितां तां ते
परिददाम्यहमिति गार्हपत्यम् । शङ्खं पशून् मे
गोपाय विश्वरूपं धनं वसु । गृहणां पुष्टिमानन्दं
तांस्ते परिददाम्यहमित्याहवनीयम् । सप्रथ सभां
मे गोपायेन्द्रियं भूतिवर्धनम् । विश्वजनस्य छायां
तां ते परिददाम्यहमिति सभ्यम् । अहे बुधिय
मन्त्रं मे गोपाय श्रियं च यशसा सह । अहये

[कविच्चदनित्यता तद्वेतुश्च]

(बृ.) प्रायश्चित्ताधाने तु सस्कृतस्य पुनस्संस्कारानपेक्षा । न च
देवतात्मनोऽभेर्नाशः । यदेवास्य ज्योतिः परापतिं तदेवावरुन्ध इति
ज्योतिष्मतीष्टथाम् ^१ तस्याश्रयभूता^२ग्रिसस्कारावगमात् । ^३ आधान-
प्रभृति यजमान एवाग्रय ^४ इति श्रुतेश्च विद्यमानत्वात् ॥

[प्रायश्चित्ताधान संस्कार्यम्]

लौकिकज्योतिर्मात्रमेव परापतिं तदेवान्यदुपयुज्यमान सस्कार-
महति । न देवताभिः । करणेऽभ्युदयः । सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति

[कविच्छ्रोमोऽग्निसंस्कारः]

दर्शनात् । येऽग्रय इति होमाऽग्निसस्कारः इष्टिवत् ॥

^१ तस्यामाश्र—ख. ग.

^२ चिंसंसा—ख. ग.

^३ धानान्तर—ख. ग.

^४ यो भवन्तीति—घ्य.

(४३) बुद्धियाय मन्त्रं श्रियं यशः परिददाम्यहमित्याव-
सथ्यम् । पञ्चधाऽमीन् व्यक्तामद्विराद् सृष्टा
प्रजापतेः ऊर्ध्वा रोहद्वोहिणी योनिरमेः प्रतिष्ठिति-
रिति सर्वान् ॥ २ ॥ १० ॥ १०५३ ॥

अष्टादशी खण्डका ॥

(भा) विराट्कमेभ्योऽनन्तर^१ अविदेवनोद्धननादि निषसादहोमान्त
राजन्यस्यैव । अभिपञ्चत्वे^२ त्रित्वेऽपि पञ्चधाऽमीनित्युपस्थान
विराजोऽभिधानात् । पार^३क्षुद्रादयोऽपि^४ विराट्कमा विकल्पेन
गार्हपत्यादयो लभ्यन्ते^५ मा भूदनर्थकः पाठ इति समानार्थत्वात् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूतस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने पञ्चम पटल ।

(४४) विराट्क—स्यैव—अस्यार्थो मृग्यः ।

अग्रिपञ्च—भिधानात्—पञ्चधा विराट् सृष्टेत्यन्वयात् नाभि-
पञ्चत्वपरता ॥

पारक्षुद्रा अपि—लभ्यन्ते—अस्मच्छाखोक्ताः नर्यप्रजा मे
गोपाय अमृतत्वाय जीवसे इत्याचाः ॥

समानार्थत्वान्मा भूदनर्थकः पाठ इति—तदा गार्हपत्यादि-
प्रजागोपनादेः गार्हपत्यादिकार्यत्वात् ॥

इति श्रीमदापस्तस्वश्रौतसूत्रधूतस्वामिभाष्यवृत्तौ
रामाभिच्छिता कृताया पञ्चमे प्रश्ने
पञ्चम पटल

^१ न्तरविदिदेवनो ? ^२ दित्वेऽपि. ^३ क्षुद्रा अपि—क. उ. ^४ विराट्-
कमादिकल्पेन—उ. ^५ समानार्थत्वान्मा भूदनर्थकः पाठ इति—स्त ग घ.

(सू) ^१ आभेयस्याषाकपालस्य तन्त्रं प्रकमयति
॥१॥१॥१०५४॥

(सू) निरुपं हविरुपसन्नमग्रोक्षितं भवति । अथ सभाया मध्ये अधिदेवनमुद्गत्यावोक्ष्याक्षान्न्यु-प्याक्षेषु हिरण्यं निधाय समूहा व्यूहा प्रथयित्वा 'निषसाद धृतव्रत' इति मध्येऽधिदेवने राजन्यस्य जुहोति ॥२॥२॥१०५५॥

[लघुनिर्देशप्रकारः; भाष्यदर्शितफले प्रमाणोपपत्तिः]

(भा) अप्रोक्षितमिति सिद्धे गुरुकरणात् निर्वापाङ्गमुपसादनम् । अत-साकू सूर्योदयेत्युपसादनान्त क्रियते ॥

[लघुनिर्देशप्रकारः; भाष्यदर्शितफले प्रमाणोपपत्तिः]

(बृ) अप्रोक्षित-सादनम्—हविरप्रोक्षितमित्येतावता कालविशेषे सिद्धेऽप्युपसादनस्य निर्वापाङ्गत्वज्ञापनाय गुरुकरणम् । अत एव आग्रयण निरुप्य एता आहुतीरिति निर्वापानन्तरश्रुतानामज्यानिहोमाना उपसादनादनन्तर सूत्रकारोपदेशः ॥

अतः साक-क्रियते—उदय^२कालेऽनीकवदादिषु ।

^१ तेष्वाहितेषु तन्त्र प्रकमयति । तच्च पौर्णमासं तन्त्रम् तत्रैव प्रयोगतो मुख्यत्वात् । तथा तमेव हेतुमुकुड़ह भरद्वाज तस्मिन्नारुढमप्याभेयं पौर्णमास-विकार स्यादिति । तन्त्र प्रकमयतीति च व्याख्यातं प्राक् । उपसादनवचनैव सिद्धे निरुपवचन अप्रोक्षितवचन च उपसादनस्य निर्वापाङ्गत्वरूपापनार्थं प्रोक्षणस्यानङ्गत्वरूपापनार्थं च । तेन साकू सर्येणोदयता निर्वपतीत्यादै उपसादनान्त क्रियते वेचित्र्यार्थं वा । यत्र दीव्यान्ति तदधिदेवनम् । अक्षा विभीतकाः । समूहा-संहत्य । व्यूहा-वियुत्य । प्रथयित्वा-प्रसार्य । राजन्यग्रहणात् न वर्णान्तरस्याय होम (रु) ।

^२ कालेनिकवदा-ख ग. नेकपदा-ग.

[पक्षान्तरम्]

(भा) केचिन्निरुप हविरिद देवानामित्यकृते (उपसादनान्ते कृते)
कृते वा प्रोक्षणीसस्कारे उद्धननार्दि कर्तव्यमिति विकल्पमाहुः ।
तदा तु (तदिति^१) प्रोक्षादिकर्मेत्येकं पक्षमाश्रित्योच्यते । बूतस्थानम्—
अधिदेवनम् । उद्धनन—खननम् । अवोक्षणम्—अवाच्छुखेन हस्तेन ।
अक्षाः—विभीतिका । ^१ सभूहनमेकीकरणम्—हिरण्यस्योपारिष्टादध्यूहनम् ।
प्रसारणम्—प्रथनम्—यथाऽन्योन्यस्योपरि न ^२ तिष्ठति ॥

[हिरण्यहोमो न सर्वस्य]

अधिदेवनमध्ये हिरण्ये होमो राजन्यस्यैव ॥

(सू) ^३आवसथे परिषदो ^४मध्ये हिरण्यं निधाय मन्त्र-
वत्या हिरण्ये जुहोति ‘प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वद-

[पक्षान्तरस्याऽयः]

(बृ) केचिन्नि-त्यकृते—^५उद्धननादेः कालत्रयनिर्देशार्थं गुरुकरणमिति
केचित् व्याचक्षते । अन्वावापान्त एक. काल. उपसाद^६नान्ते अन्यः ॥
तदा तु—त्योच्यते—कृते प्रोक्षणीसस्कार इत्यस्मिन् पक्षे ।
न तिष्ठन्ति—अक्षाः ।

[हिरण्यहोमस्य सूत्रानुकस्यानुष्टापकमानम्]

अधिदेव—स्य मध्ये—स्यैव—मध्येऽधिदेवन 'इत्यस्यायमर्थः—
अधिदेवने यन्मध्य नस्मिन्निति । तत्र निहिते हिरण्ये होमः । यथपि
मध्येऽधिदेवन इत्येतावदुक्तम् तथाऽपि हिरण्ये होमः यदध्वर्युरनग्नाविति
निनिदितत्वात् ॥

राजन्यस्यैवेत्यत्र हेतुः]

(बृ) सजन्यस्यैवेति—यथपि ^८सम्याङ्ग होमः तथाऽप्युद्धननादि-
भोजनान्तं राजन्यस्यैव नेतरयोः राजन्यग्रहणात् ॥

^१ व्यूहनमेकीकरण हिरण्यस्योपारिष्टाद्वा व्यूहनम्—घ ^२ तिष्ठन्ति—घ
^३ आवसथे—ख. ^४ आधानप्रेक्षिणो जनस्य मध्ये (ह). ^५ उपस्थानादे—घ.
^६ नान्ते वा एकःकाल—ख. ग. ^७ इत्यस्यैवमर्थः—घ ^८ साङ्गहोम.—ख. ग.

(ष्ठ) त्युकथ्यम् । यसिभिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा
देवा ओकांसि चक्रिर' इति ॥ ३ ॥ ३ ॥
॥ १०५६ ॥

(भा) आवसथो—यत्रातिथीनां निवासः । परिषदो—जनाः—आधान-
प्रेक्षकाः ॥

[मन्त्रवत्येति पदफलम्]
मन्त्रवत्येति ज्ञानार्थम् ॥

(सू) 'उत नोऽहिर्बुध्यशृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृष्टो हुवानाः स्तुता
मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु न' इत्युक्ता शत-
^१ मक्षान् यजमानाय प्रयच्छन्नाह ब्रीहिभ्यो गां
दीव्यताहि॒सन्तः पर॑षि विशसतेति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ १०५७ ॥

(ष्ठ) संप्रैषान् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥ १०५८ ॥
एकोनविशी खण्डिका ॥

(ष्ठ) मन्त्रवत्येति—र्थम्—अध्वर्युयजमानयोः उभयोः कर्तृत्वात् ।
[भाष्ये ज्ञानार्थमित्यत्रस्थलान्तरसाधारणविवक्षा]
एवमन्यत्रापि ज्ञानार्थेषु यजमानस्यापि ज्ञानम् ।

^१ अक्षान् प्रयच्छन् संप्रेष्यति कितवान् । ब्रीहिभ्यो हेतुभ्य ब्रीहिन् केतुं
मूल्यत्वेन गान्दीव्यत—ता पण कृत्वा दीव्यत तस्या पर्वाणि अहिसन्तस्तां विशसत
विशनशब्देन तत्कार्यं विभागो लक्ष्यते जीवन्त्या एव गो. अङ्गानि तवेदं ममेदं
इति विभजतेर्थर्थ. (रु).

(भा) ब्रीहिभ्यो गां दीव्यताहि॒सन्त. परू॑षि विशसतेति सप्रैषमक्षान्
यजमानाय प्रयच्छन् । परूषि—पर्वाणि । विशसत—विभजत । अहि॒-
सन्तः कितवाः पर्वाणि परि॑गृह्णन्तु ॥

(सू.) ^२ कृतं यजमानो विजिनाति ॥१॥६॥१०५९॥

[यजमानस्य जयलाभप्रकारः]

(भा) ममेद तवेदमिति तथा कियते यथाऽङ्गानि ^३विजानाति कृतेन
येन यजमानः ॥

[ब्रीहिभ्य इति विभक्तयर्थः हिंसारूपं च]

(वृ.) ब्रीहिभ्यो—प्रयच्छन्—अस्यार्थः—ब्रीहिसिध्यर्थं गा पण
कृत्वा दीव्यत । अहिंसन्त.—गोर्मारणमकृत्वा ॥

परिगृह्णन्ति—गोरङ्गानि कर्णादानि ॥

[पणनेन ब्रीहिसम्पन्निप्रकारविवरणम्]

कृतं य—विजिनाति—उपहरन्ति—अस्यार्थः;—कृत गृहीत्वा
यजमानः विजिनाति जयति । कृतशब्दः चतुस्सङ्ख्यावचनः ।
कलिद्रीपरः त्रेता कृतमिति अक्षपर्वणा सङ्ख्या । तत्र चतुष्कृपर्वेसङ्ख्यां
गृहीत्वा यजमानो जितवानस्मीति गां गृहीत्वा तया च गवा कीत्वा
ब्रीहीन् अवहत्यौदनं कृत्वा । सभासङ्ख्यः—आधानप्रेक्षकेभ्यः ॥

^१ गृह्णन्ति—स्व ग. ^२ कृतत्रेताद्वापरकलिनापानो द्यूतप्रकारा ये कृतयाना-
मिति श्रुतावया इत्याख्यायन्ते । न्युसेष्वक्षेषु चतुष्कृशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे
भागास्समाभवन्ति तत्कृत नाम । अथ यत्रान्ततत्त्वयोऽवशिष्यन्ते सा त्रेता यत्र द्वौ
स द्वापर यत्रैकस्स कलि । तथा च श्रुतिः, ये वै चत्वारस्तोमाः कृतं तत् अथ ये
पञ्चकलिस्स हति । तत्राक्षाणा शतत्वात् कृतेन प्रकारेण यजमानो विजिनाति
विजयते (रु). ^३ विजिनाति कृतेनयेन यजमानम्—क. ^४ पर्वणां ?—घ.

(सू.) ^१ तया यज्ञयन्ति तदन्नं संस्कृत्य सभासङ्ग्य
उपहरन्ति ॥ २ ॥ ७ ॥ १०६० ॥

(भा) तया च कीत्वा त्रीहीन् त्रीशोदन सभासङ्ग्य उपहृतव्यः ।

(सू.) आवसथे भुञ्जते ^२ ॥ ३ ॥ ८ ॥ १०६१ ॥

[उद्घननादिशेषि तत्र मानं च]

(भा) उद्घननादि भोजनान्तं सभ्यावसध्याङ्गम् । यत्सभाया विजयन्ते ।
यदावसथेऽग्न्यहरन्तीति लिङ्गात् ॥

(सू.) क्लृप्ति^३सामनसीभ्यामग्नीन् यजमान उप-
तिष्ठते । कल्पेतां द्यावापृथिवी येऽग्न्यस्समनसः
इति ॥ ४ ॥ ९ ॥ १०६२ ॥

[सभ्यावसध्याङ्गताफलस्]

(भा) अतोऽग्नित्रित्वे उपसाद^४नान्ते क्लृप्तिसामनसीभ्यामुपस्थानम् ॥

[मन्त्रानिर्देशवैचित्रघटेतुः]

सर्वत्र नामधेयोपदेशनं क्रक्षपरिज्ञानां^५र्थम् । वासन्तिकावृत्तु
अैष्मावृत्तु इति यथर्तुं सत्रामो^६ मन्त्रस्य । यद्यप्येकस्यैव पाठ. हिरण्य
केशिमतात् ॥

^१ तया गवा कीतान् यावतो त्रीहीन् लभन्ते ते कितवा तैस्सर्वैरज्ञं संस्कृत्य
सभासङ्ग्य. कृते आवसये उपहरन्ति, यदावसथेऽग्न्यहरन्ति इति लिङ्गात् तत्र
भोजनविधानाच्च (रु). ^२ सभ्या इति शेष । अधिदेवनोऽघननादि भोजनान्तं
कर्म सभ्यावसध्ययोरभावे नेष्यते । यत्सभाया विजयन्ते यदावसथेऽग्न्यहरन्तीति
लिङ्गात् । केचित्युनरत्रीपि राजन्यस्येत्यनुवर्तयन्ति अधिदेवनसस्कारस्य
राजन्यसयोगात् तस्य च देवनार्थत्वात् राजसूयाक्षमेधादिषु देवनस्यापि राजन्य-
यजमानसयोगित्वाच्च (रु) ^३ तत्र यथर्तुपतिष्ठत इति सत्याषाढ । तथाथा
सामनस्या वासन्तिकावृत्तु अैष्मावृत्तु इत्यादि (रु) ^४ न्ते कृते—क. ^५ र्थ—ङ.
^६ मन्त्रस्य हिरण्य—ङ.

[इष्टेरात्मतरूपम्]

(भा) इष्टिविद्युदादि ब्राह्मणतर्पणान्ता^१ ॥

[आहवनीयसंस्कारावशेषः]

आहवना^२यस्त्वाश्रपदिक एव अग्निस्कारस्यासमाप्त्वात् ।

(सू) ^३प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते ॥५॥१०॥१०६३॥

^४आग्रेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा ददाति
॥६॥११॥१०६४॥

[अग्न्याधेयदक्षिणाकालः अन्वाहार्यधर्मविरहम्]

(भा) अग्न्याधेयस्य दक्षिणा आग्रेयस्य दक्षिणाकाले ^५दीयन्ते ।
तस्मान्वान्वाहार्यधर्मो दक्षिणानाम् । नचाग्रेयस्यान्वाहार्यं ताभिरेव
परिक्रियसिद्धे । समानकालत्वात् । यथा गृहस्थनिमित्तकृतः प्रदीपः
पुत्राणामपि सहभोजनार्थं साधयति न पृथक् तेषा भोजनेऽन्यः साध्यते ।

[पूर्व विद्युदस्य करणेऽयं पक्षः]

(श्व) इष्टिविद्यु-णान्ता—ब्राह्मणतर्पणान्ता यदि पूर्वं न कृतो
विद्युदसिः, कृतश्चेत् स एव विभवेत् ॥

[संस्कारसमाप्त्यवसरः]

आहवनीय-सत्वात्—सर्वेष्ट्यन्तेऽग्निस्कारसमाप्तिः । आश्र-
पदिकग्रहण कामण्डल्वादिपदिकादेरप्युपलक्षणम् ॥

[भाष्ये अग्न्याधेयस्येतेतत्त्वाभः]

अग्न्याधेयस्य—दीयन्ते—आग्रेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा
इति निर्देशात् । आघानदक्षिणा एव आग्रेयदक्षिणाकाले दीयन्ते ।

ताभिरेव—आघानदक्षिणाभिरेव ।

^१ परितोषणान्ता—डु परिवेषणान्ता—क. ख ग ^२ यस्थाश्व—क. ख.
ग ^३ प्रोक्षणान्वात्प्रोक्षणीसंस्कारं।^४प्यत्रैव क्रियते (र). ^५ आग्रेयस्य दक्षिणाकाले
अग्न्याधेयस्य दक्षिणा ददाति । अतो नैषिकान्वाहार्यधर्मो भवन्ति । नचाग्रेयस्य-
न्वाहार्यं तासामेव प्रसङ्गात् । बोधायनीयमतात् नित्योऽन्वाहार्यसर्वेष्टीनाम् (र).
^६ दीयते—ख. ग.

[अङ्गदक्षिणा कवित्पृथगेव]

(भा) ^१ एव वियुक्तस्याङ्गस्य पृथगदक्षिणा देया । यत्रापि नाम्नायते ।

[पृथगङ्गदक्षिणामानम्]

तत्र च लिङ्गानि । यथाऽन्वारम्भणीयायां वैमृधे च । न श्वप्रासां
दक्षिणां विदध्यात् । दक्षिणाद्रव्यसङ्कृतादिनियमश्च । यथा मिथुनौ
गावौ दक्षिणा इति ॥

(सू.) अजं ^२ पूर्णपात्रमुपवर्हणं सार्व^३सूत्रमग्रीधे
॥ ७ ॥ १२ ॥ १०६५ ॥

(भा) उपवर्हण—शिरस उपधान नानावर्णसूत्रैः । रूपणामव-
रुध्या इति ॥

[आग्नेयस्य पृथगदक्षिणावद्यकत्वम्]

(षृ.) एवं वियुक्त—म्नायते—अङ्गानामपि प्रधानप्रयोगाद्वाहिः
प्रयोज्यानां दक्षिणा देया प्रयोगाङ्गत्वाद्विक्षिणायाः प्रयोगान्तरेऽनुपकार-
कत्वात् ॥

[अङ्गविशेषेषु पृथगदक्षिणा श्रुतिसिद्धा]

तत्र च—वैमृधे च—दक्षिणा^४दर्शनात् । अन्वारम्भणीयाग्रहणं
अन्योपकारकस्यापि तद्विक्षिणाप्रसङ्गशङ्कया । पृथकप्रयोज्यानाम-
प्यङ्गानां प्रधानदक्षिणोपजीवित्वे सति वैमृधादिषु ॥

न श्वप्रासां-मश्च-दक्षिणेति—तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तस्मात् पृथकप्रयोज्येषु दक्षिणाभेदः ॥

उपवर्हणं-सूत्रैः—कृतम् । सार्वसूत्रम् ॥

^१ एवविधस्य साङ्गस्य—ग घ एव वियुक्तस्याङ्गस्य—ख ^२ पूर्णपात्रौ
नाम पुष्कलचतुष्टयसमितो त्रीहादिः । पुष्कलसमिति च हात्रिंशान्मुष्टिसमितिं द्रव्यमेत्या-
चक्षते । उपवर्हणमुपधानम् तत्र सार्वसूत्रं सर्ववर्णं सूत्रैः कृत भवति (८).
^३ सत्रमित्यमीधे—क ^४ ईनम्—घ

(सू) ^१ वहिनमश्चं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वा ॥८॥ १३॥
॥१०६६॥

(भा) वहति तस्मिन् काले इति वही ।

(सू) ^२ आहवनीयदेशेऽनद्वाहमध्वर्यवे ॥९॥ १४॥
॥१०६७॥

(सू) अपरेण गार्हपत्यं ^३ घेनु^४ होत्रे ॥१०॥ १५॥
॥१०६८॥

[घेनुदानादौ विशेषः]

(भा) घेनुर्दाने सवत्सा ; उपकारासिद्धेः । आलम्भे त्ववत्सा । एकया
क्रियासिद्धेः ॥

[सोमक्रयणश्रुतावेतदर्थसिद्धिः]

उभयत्र लिङ्गदर्शनम् दश सप्त्यन्ते , द्वन्द्विन् पशून् इति ॥

[घेनोः दाने आलम्भे च विशेषहेतूपरत्तिः]

(३) घेनुर्दाने सवत्सा उपकारासिद्धेः—घेनोर्दाने पयो दोहनं
प्रयोजनम् । वत्सेन च विना दोहनासिद्धे. दाने सवत्सा घेनु ।

आलम्भे त्ववत्सा एकया क्रियासिद्धेः—^४ एकया घेन्वा
क्रियानिर्वृत्तेः ॥

[सोमक्रयणश्रुतावेतदर्थसिद्धिविवरणम्]

• उभयत्र-द्वन्द्विनः पशून् इति—दाने सवत्सत्वे दर्शनम् ;
सोमक्रये घेन्वा क्रीणातीत्यत्र सवत्सत्वे दश सम्पद्यन्ते इत्यनुवादोपपात्रिः
इतरथा नवद्रव्याणि भवेयुः । तथा द्वन्द्विन इत्यत्र आलम्भे वत्सरहि-
ताया दर्शनम् । सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति द्वन्द्विनः

^१ वहनसमर्थो वही । तस्य च विभवे सति अदातुर्देष स्मर्यते । यथा मनुः—
प्राजापत्यमदत्वाभ्यमग्रधायेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताभिर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ इति ॥ (८)

तत्र स्थितायेत्यर्थ (८) ^३ घेनुर्दानाय चोद्यमाना वत्समप्याकर्षते तेन विना
घेनुपकारासिद्धेः। भवति चात्र लिङ्गं यथा घेन्वा सहनवक्रयद्रव्याणि विधाय निगमयति
श्रुतिः. दशसंपद्यन्त इति (८). ^४ क्रियानिर्वृत्तेरित्यतावन्मात्रम् घा.—परस्तके इत्यते

(सू) वासो मिथुनौ गावौ नवं च रथं ददाति तानि
साधारणानि सर्वेषाम् ॥ ११ ॥ १६ ॥ १०६९ ॥

(सू) ^१आद्वादशभ्यो ददातीत्युक्ताऽहं काममूर्ध्वं
देयमपरिमितस्यावरुद्धया इति विज्ञायते ॥ १२ ॥
॥ १७ ॥ १०७० ॥

[द्वादशीदक्षिणाव्यक्तिः उपर्यपिदित्सायां व्यवस्था च]

(भा) आद्वादशभ्य इति गौद्र्वादशः । इच्छन्नूर्ध्वं^२ ददाति । षडाया^३
स्वेकं कल्पं ददाति ॥

(सू) ^४ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षट् देया
द्वादशदेयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति ॥ १३ ॥ १८ ॥ १०७१ ॥

(बृ) पशूनालभते इति । अत्र द्वे घेनू भौमी इत्येतद्वन्द्वम् । तत्रापि
सवत्सत्वे चतुष्टय स्यात् ॥

[गोद्र्वादशत्वे मानम्]

आद्वादशभ्य इति गौद्र्वादशः—दक्षिणादाने गौर्वै वर इति
सामान्येन गोजातेरेव ^५प्रकृतत्वात् । द्रव्यविशेषानुपदेशे गोरेव निय-
तत्वात् ॥

[ऐच्छिकं दानं श्रौतमपि]

इच्छन्नूर्ध्वं ददातीति—काममूर्ध्वं देयमित्यस्यार्थः ।

[द्वादशान्तानामादिष्टवदक्षिणात्वे हेतुः]

^६कस्मादूर्ध्वम्^२

^१ एता दक्षिणा दत्वा भूयस्तावतीर्गा ददाति यावतीभि पूर्वाद्वादशर्पूयन्त इत्युक्ता
युनराह ब्राह्मण काममूर्ध्वं देयमिति । एतदुक्तं भवति द्वादश तावदेता नियता तत
ऊर्ध्वमणि शक्तिश्रद्धयोस्सत्योर्यथाकामं ददातीति । आहेति विज्ञायत इति चोभय-
वचनमादरार्थं भवति (रु) ^२चूर्ध्वे—डं ^३स्तेकम्?—डं ^४एताश्च दक्षिणा देया
इति वदति ब्राह्मणम् । ताश्च द्वादशभ्य अदिष्टदक्षिणाभ्योधिका निल्या । न च
ताभिर्व्यतिकीर्यन्ते न च ताभिर्विकल्पन्त इत्यर्थ । केचित्तु सूत्रकृतो विपरीतं
मन्यन्त इति तज्जिरासार्था श्रुतिव्याख्या । काममूर्ध्वं देयमित्यानियमे प्राप्ते षडादिस-
ख्यानियम ख्याप्यत इत्येके (रु) ^५प्राप्तत्वात्—घ, ^६तस्मा—घ.

[काममूर्ध्वमित्यनियमपरिहरेण दानकल्पाः]

(मा) द्वादशदक्षिणापर्यन्ता आदिष्टदक्षिणाः ; ^१ ताभ्य ऊर्ध्वं काममूर्ध्वं-
मित्यनियमे प्राप्ते षड्द्वादश चतुर्विंशतिर्वा ^२ ददाति ॥

(सू) ^३ एता विकल्पन्ते ॥ १४ ॥ १९ ॥ १०७२ ॥

[उक्तदेवेषु व्यवस्था]

(मा) एता ^४ विकल्पन्ते परस्परेण । दित्यवाट् दित्यौ ही च नित्यौ
षड्द्वादशु । द्विवर्षो दित्यवाट् । तथा दित्यौहि । वृषणौ यस्य विदेते
स मुष्करः ॥

(सू) येषां पशूनां पुष्टि भूयसीं कामयेत तेषां ^५ वय-
साम् ॥ १५ ॥ २० ॥ १०७३ ॥

(बृ) द्वादशद-भ्य ऊर्ध्वम् — तास्वेव पर्यवस्थत्वादिष्टदक्षिणा-
शब्दः ॥

[काममूर्ध्वमित्यत्र व्यवस्थाविवरणम्]

ताभ्य-ददाति—^६ अदिष्टदक्षिणाभ्यः काममूर्ध्वमित्युक्ता
विकल्पविधानात् ॥

[व्यवहितसूत्रविवरणप्रवृत्तिहेतुः]

दित्यवाढादीनां ^७ विकल्पशङ्कया चाकृष्य सूत्र व्याख्यायते ।
दित्यवाट-डाद्यासु-मुष्करः ॥

^१ आभ्य ऊ-घ । ^२ घ.—पुस्तके न दृश्यते ^३ तास्वेतास्संख्यामिथो विक-
ल्पन्ते । समुच्चये षड्द्वादिसंख्याविलयप्रसङ्गात् द्वाचत्वारिंशदेया इति वक्तव्यन्वाच (र).
ता विकल्पन्ते-क ^४ विकल्पन्ते-ख ग. ^५ एकहायनप्रभृति आपबहायनेभ्यो
क्यांसीति वक्ष्यति । यद्योऽनस्थाना पशूना वृद्धिमिच्छेतदवस्थेषु वयस्सु षड्द्वा-
दादा देया इत्यर्थं (र) ^६ नादिष्टदक्षिणा हि ^७ दीनामपि वि-ख. ग.

[पशुवृद्धिविशेषमिच्छतो दानकर्त्पः विकल्पे पक्षान्तरं च]

(भा) येषामेकहायनादीनामापञ्चहायनेभ्यो वृद्धिमिच्छति तस्य वयसः
षट् द्वादश चतुर्विंशतिर्वा ददाति । अन्यैस्तु सूत्रकारैः सहादिष्टद-
दक्षिणाभिरेतास्सत्या विकल्पन्ते न परस्परेणेति ॥

(सू.) दित्यौ^१ हीं दद्यादित्यवाहं च मुष्करम् ॥ १६ ॥
॥ २१ ॥ १०७४ ॥

(सू.) ^२वर्धमानां दक्षिणां ददाति ॥ १७ ॥ २२ ॥
॥ १०७५ ॥

(भा) न वृद्धा दीयते दक्षिणा ॥

(सू.) यद्यनाढ्योऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां^३दद्या-

(वृ.) येषां पशूनामिति सूत्रस्यार्थः ;—

येषामेकहाय—ददाति—वाजपेये वयसोवयस इत्यत्र दक्षिणा-
विधाने एकहायनादि^४नियमदर्शनाच्च वयस्सत्योपेक्षास्वेकहायनप्रभृत्या-
पञ्चहायनेभ्यो वयस्सु यद्वर्षाणां पुष्टि भूयसी^५ कामयेत तेषा तद्वयसा
षडादिकल्पेन दानम् पशूनामपि वृद्धयर्थम् । न च पुष्टि भूयसी-
मित्यस्मिन्नपि पक्षे दित्यवाढपि नित्यः ॥

अन्यैस्तु सूत्रकारैः—स्परेणेति—वद्धम्—वर्णितम् ।

[न वृद्धादीयते इत्यंशस्सूत्रारूढः]
वर्धमाना दक्षिणामित्यस्यार्थः ,—

न वृद्धा दीयते दक्षिणा—वृद्धिरहितायाः प्रतिषेधः ॥

^१ द्विवर्षादित्यवाढ् । मुष्कर —साण्ड । तौ च देयेषु वयस्स्वन्तर्भाव्याविल्यर्थ
अधिकावेतौ नित्यौ च षडादिकल्पेष्विल्पेके (६) ^२ सर्वादक्षिणावर्धमानेव दातव्या ,
न क्षीयमाणा । ^३ दद्यात्रगवा—क । ^४ नियमात्—घ ^५ भूयसीमित्यस्मिन् पक्षे
दित्यवाढपि नित्य —ख. ग.

(सू) त्सा^१ गवां प्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञापते ॥
॥ १८ ॥ २३ ॥ १०७६ ॥

[बहुगोदानाशक्तस्य प्रत्यज्ञायः गोव्यतिरिक्तं न निवर्तते]
(मा) अनाद्यः—यस्य नास्ति दक्षिणासंपत् । काममेवेति वचनात् प्रकृतास्वनज्जुद्धेन्वादिष्वेका दीयतेऽन्या वा । सा च गवामेव स्थाने भवति , न रथादीनन्यजातीयान्विवर्तयति , नाप्यङ्गदक्षिणाः, अतुस्थ-कालत्वात् ॥

(सू) ^२ सिद्धमिष्टिसंतिष्ठते ॥ १९ ॥ २४ ॥ १०७७ ॥

विशी खण्डिका.

[सिद्धमिष्टिरिति निर्देशस्थले श्लेष्यांशः]

(मा) सिद्धमिष्टिरिति यत्र वचन तत्र कपालविमोचनान्ता सस्था ; न शश्वन्ताद्याः खण्डसस्थाः ॥

[काममेवेत्यतदाशयः]

(वृ) अनाद्यः—अन्याचा—काममेवेती^३च्छाया प्रकृता वा अप्रकृता वेत्यनियमः ॥

[गोः दक्षिणान्तरानिवर्तकत्वहेतुविवरणम्]

सा च गवामेव—कालत्वात्—कार्यमेदात् ॥

[भाष्यदर्शितश्लेष्यांशो हेतुः]

सिद्धमिष्टिरिति—संस्था—^५यथासिद्धाया इष्टेः संस्था-वचनात् ॥

^१ गवा प्रत्याम्नाय इति वचनात् गोरन्यत्सर्वं दातव्यम् । अङ्गदक्षिणाथ न निवर्तन्ते । असमानकालत्वादसमानार्थत्वाच्च । बोधायनेन तत्रानुग्रह उक्त प्रसिद्धा अभ्याषेयदक्षिणाददति ताश्चेत्तदिग्निच्छेत् वासास्येतावन्ति मन्थान्वौदनान्वैतावतो दद्यादिति (रु) ^२ यथा प्रकृतौ सिद्ध तथा समाप्यत इत्यर्थ । (रु) ^३ तीच्छयाद्य । ^४ कालमेदत्वात्—ख ग । ^५ तथासि—ख ग

(सू.) ^१ पवमानहवी॑षि सद्यो निर्वपेत् ॥ १ ॥ २५ ॥
॥ १०७८ ॥

(भा) सद्यः—समानेऽहनि यस्मिन्नेवाधानम् ॥

[पवमानहविषां कालान्तरम् तत्र च पक्षान्तरम्]

(सू.) ^२ द्वादशाहे द्वयहे त्रयहे चतुरहे॒र्धमासे मास्यृतौ
संवत्सरे वा ॥ २ ॥ २६ ॥ १०७९ ॥

(भा) आधानाद्वादश एवाहनि पवमानहवी॑षि । एवमुत्तरत्रापि ।
द्वादश्यां ^३ पुरस्तादादध्या॒दित्यन्यत्र पुरस्ताद्वचनात् । केचित् द्वाद-
शाहे गते इति सर्वत्राध्याहरन्ति । तेषां तु त्रयोदशेऽहनि ॥

(सू.) ^५ न सोमेन यक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरान्निर्वपेत्
॥ ३ ॥ २७ ॥ १०८० ॥

[कच्चिद्वत्सरान्ते प्रवमानहवी॑षि]

(भा) सोमेन यक्ष्यमाणः सर्वकर्मभ्यः पूर्वम् ॥

(बृ.) सद्यस्स—वाधानम्—तस्मिन्नेवाहनि पवमानहवी॑षि ॥
एवमुत्तरत्रापि—द्वयहादौ ।
द्वादश्यां—द्वचनात् केचित्—हनि—द्वयहे चतुरहादौ वा ॥
सोमेन—भ्यः पूर्वम्—सोमाधान कुर्वन् ॥

^१ पवमानहवी॑षि नाम त्रीण्यनन्तर वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समानेऽहनि—यस्मिन्नाधान तस्मिन्नेव निर्वपेत् (स) ^२ सर्वत्रातीत इति शेष ^३ पुरस्ता-दित्यत्र—स्त्र ^४ दित्युक्त—ऊ ^५ सवत्सरकल्प एवासोमपूर्व आधान इत्थर्थ (स)

(सू) निर्वपेदित्येके ॥ ४ ॥ २८ ॥ १०८१ ॥

(सू) ^१ यदि निर्वपेदमये पवमानायामये पावकायामये
शुचय इति तिस्त आज्याहुतीस्तोमदेवताम्यो वा
हुत्वा निर्वपेत् ॥ ५ ॥ २९ ॥ १०८२ ॥

[सोमदेवताभ्य आहुतिद्वच्यं विशेषाश्च]

(भा) यदाऽपि सोमदेवताभ्यस्तदा आज्याहुती । आग्नेयेन समान-
तत्रेष्वपि हुत्वैवारम्भः । अग्नये पवमानाय स्वाहा । एव पावकशृच्योः ।
सोमदेवताभ्योऽपि तिस्तभ्य एव । यासामावाहनम् । इन्द्राय वसुमते
स्वाहेति । एव मुत्तरे ॥

(सू) समानतन्त्राणि नानातन्त्राणि वाऽग्नेयेन
समानतन्त्राणि ॥ ६ ॥ ३० ॥ १०८३ ॥

(सू) यं कामयेत ^२ पापीयान् स्यादिति तस्यैकैक-
मेतानि हवीषि निर्वपेत् । न वसीयान् न पापी-
यानिति तस्य साकं सर्वाणि । यं कामयेतोचरं
वसीयान् श्रेयान् स्यादिति तस्याग्नये पवमानाय

(बृ) यदापि-हुतीरिति—सोमदेवताभ्य इत्यत्रापि तिस्त आज्या-
हुतीरिति ^३ सम्बन्धः ॥

[तिस्तभ्य एवेत्यत्र हेतु]

आग्नेयेन—मावाहनम्—सवनत्रय^४व्यापि देवतात्रयस्य युक्त-
त्वात् ॥

^१ यदापि सोमदेवताभ्य तदाऽपि तिस्त एवाज्याहुतयस्तिस्तभ्यस्सवनदेव-
ताभ्यो होतव्या तासामेवावाहनात् (ह) ^२ अत्र पूर्वयो कल्पयो निन्दा उत्तर
विष्प्रशसार्था , न तु पूर्वनिवृत्यर्था तयोरप्यनन्तरमेव विहितत्वात् । अतस्त्रयोमी
करा । विकल्पन्ते (रु) ^३ त्यनुषङ्ग -घ. ^४ व्याप्तदे

(मू) निरुप्य पावकशुचिभ्याँ^१ समानबहिंषी निर्विपेत् ॥
॥७॥ ३१ ॥ १०८४ ॥

(सू) ^२ शतमानं हिरण्यं दक्षिणा ॥८॥ ३२ ॥
॥ १०८५ ॥

[भिन्नाभिन्नतत्त्वे दक्षिणाविवेक]

(भा) समानतन्त्राणि त्रीण्यपि । ^३ तदा वाऽविभक्त शतमान दीयते ।
[नानातत्त्वमानम्]

नाना^४तन्त्राणि, एक निरुप्योत्तरे समस्येदिति वचनात् । तदा
विभागेन शतमानदानम् ॥

[पवमानदक्षिणाव्यवस्था]

आग्नेयेन ^५ समानतन्त्रेषु न पवमानदक्षिणाः । अग्न्याधेयदक्षि-
णाभिरर्थस्य सिद्धत्वात् । पापीयान् स्यादिति ^६ एकैक नानातन्त्रप्रतिषेध ॥

(वृ) समानतन्त्राणि त्रीण्यपि—पवमानानि ।

[भिन्नतन्त्रत्वात्रयः]

नानात् — वचनात् — इष्टिद्वयरूपनानातन्त्रत्वं पवमान-
हविषामेव ॥

[भाष्योक्तप्रतिषेधोपपत्तिः]

पापीयान्—प्रतिषेधः—पवमानहविषाम् । अत एव नाना-
तन्त्राणि वेत्यत्र एक निरुप्य उत्तरे समस्येदित्यथमेव पक्षः ॥

^१ समानबहिंषी—समानतत्त्वे (रु) ^२ शत मानानि यस्य तच्छतमानम्
(रु) ^३ तदाचाविभक्त—ख घ तथाचा विभक्तम्—ग ^४ तन्त्राणि च—घ.
^५ आग्नेयस्य पवमानतन्त्रेण—ज्ञ आग्नेयस्य नानातत्त्वे न पवमानदक्षिणा—ज्ञ
आग्नेयसमानतन्त्रेण पवमानतन्त्रेण पवमानदक्षिणा—क ^६ तन्त्रेषु

(द्व.) ^१ पूर्वयोर्हविषोर्देवं त्रिशन्माने उत्तरसिंशत्वा-
रिंशन्मानम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ १०८६ ॥

[नानातन्त्रे शतमानदक्षिणाविवेकः]

(भा) ^२ उत्तरौ नित्यौ न काम्यौ । नानातन्त्रेषु पूर्वयोर्हविषोर्विभागेन
शतमानदानम् ॥

(द्व.) येन हिरण्यं ^३ मीयते तेन मीत्वा ददाति ॥
॥ १० ॥ ३४ ॥ १०८७ ॥

[पक्षयोः स्वरूपे]

(द्व.) उत्तरौ-नित्यौ—न वसीयान् न पापीयानिति समानतन्त्राणी-
त्युक्तः पक्षः । य कामयेतोत्तर वसीयानित्ययमपि । एक निरुप्योत्तरे
समस्येदित्येकः पक्षः ॥

[कामनाश्रवणेऽप्यकाम्यता]

न कम्याविति—य कामयेतोत्तर वसीयानित्यमि ^४ नित्ये कामः
न केवलकाम इत्यर्थ ॥

[शतमानदक्षिणाविवेकविवरणम्]

नानातन्त्रेषु-दानम्—पूर्वयोर्भिन्नतन्त्रत्वात् । ^५ प्रथम पृथक
त्रिशन्मानयोर्दानम् । द्वितीया^६यामपीष्टौ भेदेन दानम् उत्तरस्य
चत्वारिंशन्मानत्वात् । समानतन्त्रेषु पूर्वयोर्युगपहानं उत्तरस्य भेदेन
सङ्क्षयाभेदात् ॥

^१ एकैकज्ञानातन्त्र—क ख ^२ यदा नानातन्त्राणि तदैवं विभज्य ददाति ।

दाव्याग्रेयेन समानतन्त्राणि तदपि समुच्चयश्शतमानस्य । तत्र च लिङ्गं वासः
इयामाके मुष्करो दक्षिणेति (ह) ^३उत्तरेण—अ ^४न कामादिति—घ नित्ये
काम—ख ग. ^५पृथक्त्रिं—घ. ^६यामाभिष्टौ—घ.

(भा) आद्यमान ^१गुणिका । केचिद्वटबीजम् ॥

(सू) सिद्धमिष्टिसन्तिष्ठते ॥ ११ ॥ ३५ ॥ १०८८ ॥

एकविंशी खण्डिका ॥
इति श्रीमदापस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये
पञ्चमे प्रश्ने षष्ठे पटल

(सू) ऐन्द्राग्नेमेकादश^२कपाल^३मनुनिर्वपत्या^४दित्यं च
घृते चर्लम् ॥ १ ॥ १ ॥ १०८९ ॥

[ऐन्द्राग्ननिर्वापकालः]

(भा) यस्मिन्नहनि पवमानहवीषि तस्मिन्नेवाहन्यैन्द्राग्नादीनि ।

[सूत्रे आद्यमानरूपानुपदेशस्योपपत्तिः]

(सू) आद्य-बीजम्—येन हिरण्यं मिमीत इति तयोरन्यतरस्य
प्रदर्शनम् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ रामामिचित्कृतया
पञ्चमे प्रश्ने षष्ठे पटल ॥

[सद्यस्कालत्वे हेतुः]

यस्मिन्नहनि-ग्रादीनि—अनुविसर्वेदिति विधानात् कालान्त-
रा॑विधानाच्च ।

^१ येन धनमानादिना हिरण्य मिमेते वणिज परिच्छिन्दन्ति तेन भीत्वा
ददाति । एतेन मानपरिमाणमयि वणिकप्रसिद्धथनुसारीति दर्शित भवति (रु). गुणम्.
^२ कपाल निर्वप-ख ^३ सस्थाप्य पवमानहवीषि तस्मिन्नेवाहनि तस्मिन्नेवाग्नावनु
निर्वपेत्. ^४ आदित्यमित्यदितेस्तद्वितो नादित्यात् । इय वा अदितिरिति वाक्य-
क्षेत्रात् (रु). ^५ वीनात् ^६-घ ^६ रविधानाच्च-ख ग.

[उत्कर्षपक्षे व्यवस्था तत्र हेतुश्च]

(भा) इष्टशुत्कर्षपक्षे फलवतामभिहोत्रादीनामुत्कर्षः । असमासत्वादभय-
धेयस्य ।

[इदानीमाग्रयं उपदेशपक्षः पक्षान्तरं च]

आग्रयण चतुश्शरावो लौकिके^१ औपासनशेषे वा । उपदेशः कुर्वन्त्यभि-
होत्रादीनि बोधायनमतात् ॥

[उत्कर्षणीयानां रूपम्]

(ष्ट) इष्टशुत्कर्षे—त्कर्षः—स्वतन्त्राधिकाराणा न काम्यानामेव ।

[अग्रथाधेयासमाप्तिविवरणम् । मतभेदः विशेषश्च]

असमासत्वादभयाधेयस्य—इष्टीनामाधानाङ्गत्वात् । तथा च
भाष्यकारः पुनराधाने ‘आधानाङ्गभिष्टय उभयत्रेति’ वक्ष्यति । ब्राह्मणे
च तनुवो वावैता अभयाधेयस्येति वचनादाधानैककार्यकरत्वम् । तथा
योऽभिमाधते एन्द्राभ्यमेकादशकपालमनुनिर्वपेदित्यादिवचनादैन्द्राभ्या-
देरप्यङ्गत्वम् । तस्मात् सुङ्गाधानपरिसमाप्तावाहवनीयादिसिद्धेरिष्ट-
कानां द्वादशाहादिष्टुकर्षपक्षे आहवनीयादिष्टु साध्याना^४ साधिकाराणां
अभिहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामुत्कर्षः । मीमासकमतेन तु अनङ्गत्वपक्षेऽपि
अग्रयुत्पत्त्येककार्यकरत्वाभिप्रायेणासमाप्तिवचनम् । इष्टशुत्कर्षविधिबला-
देव होमाकरणेऽप्यभिनाशाभावादभिरक्षणार्थमप्यभिहोत्र न कर्तव्यम् ।
दैवात् द्वादशाहाद्युत्कर्षेऽप्यसमासत्वाविशेषात् सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

[बोधायनानुसारिण उपदेशपक्षस्योपपात्तिः]

उपदेशः—त्रादीनि—इष्टीना कृष्णाजिनदीक्षादिवत् उत्पन्ना-
मिसंस्कारत्वात् आहिताभितया कर्मस्वधिकारात् कर्तव्यान्यभिहोत्रा-
दीनीति । अपि च आधा^५नाङ्गतूष्णिकाभिहोत्रविधिशेषे ; यन्न
जुहुयात् अभिः परा भवेदिति सामान्येनाभिधारणहेतूनां कर्तव्य-

^१ इद क ऊ.-पुस्तकयोर्न दृश्यते. ^२ स्मादे सा-घ ^३ दिसाध्याना-
घ. ^४ स्वाधिकाराणा—ख. ग. ^५ त्कर्षबलदेव ^६ नाङ्गम्—ख. ग

(भा) केचित्यवमानहविषामुत्कर्षे ऐन्द्रामादीनि तदहरेव कुर्वन्ति ।
यजुरुत्पूतेन धृतेन श्रपण चरोऽ। पवित्रवत्याज्ये कर्णानावपतीत्यस्य
चरुषु दर्शनात् ॥

(सू) ^१ सप्तदश सामिधेन्यः ॥ २ ॥ २ ॥ १०९० ॥

(सू) ^२ चतुर्धाकरणकाले आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति ॥
॥ ३ ॥ ३ ॥ १०९१ ॥

[विनैव चतुर्धाकरणं प्रधानम्]

(भा) अचतुर्धाकृतो ब्रह्मणे दीयत आदित्यः ॥

(सू) तं चत्वार ^३ आर्षेयाः प्राशनन्ति ॥ ४ ॥ ४ ॥
॥ १०९२ ॥

(बृ) त्वावगते । अत एव सोमाधाने दैवात् सोमारम्भोत्कर्षेऽपि
अग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् ॥

[पावमानोत्कर्षेऽपि सद्य एवैन्द्राग्रह इति पक्षोपपत्तिः]

केचित्-कुर्वन्ति—योऽग्निमाधते ऐन्द्रामभेकादशकपालमनु-
निर्वपेदिति आधानानन्तर निर्वाप्यत्वात् । द्वादशसु रात्रीष्वनुनिर्वपे-
दित्युत्कर्षस्य पवमानहविस्सान्निधौ विधानात् ऐन्द्रामादीनि तदहरेव
^४ कर्तव्यानि ॥

[चतुर्धाकरणपरिहारप्रकारद्रव्यम्]

अचतुर्धाकृतो ब्रह्मणे दीयत आदित्यः—चतुर्धाकरणकाले
आदित्य ब्रह्मणे परिहरतीति चतुर्धाकरणप्रत्याभ्यायतया परिहरणविधा-
नात् । अथवा परिहृत्य चतुर्धाकरण चतुर्णा प्राशने चतुर्धाकरणस्या-
वश्यकत्वात् परिहरण न चतुर्धाकरणप्रत्याभ्यायः क्रियारूपत्वाच्च ^५ ॥

^१ आमावास्य तत्रम् । अस्या ऐन्द्रामस्य मुख्यत्वात् चरुषु विशेषाश्र
दर्शपूर्णमासयोरेव दर्शिता (रु) ^२ चतुर्धाकरणकाले प्राप्ते आदित्यमविभक्तं ब्रह्मणे
प्रयच्छति (रु). ^३ त ततो विभज्य भक्षयन्ति चत्वार इति वचनात् ब्रह्माप्यत्रैव
भक्षयति न तु सञ्चिते (रु). ^४ कुर्वन्ति-घ. ‘^५ च मञ्चस्य’ इत्यधिकम्-घ

[आर्षेयपदप्रयोजनम्]

(भा) पुनरार्षेयग्रहणात् एव कर्तारो नियम्यन्ते । अन्यत्र तत्पुत्रादयोऽपि ॥

(सू) प्राशितवद्धयस्समानं वरं ददाति । धेन्वनडुहोर्दानमेके समामनन्ति । सिद्धमिष्टसान्तिष्ठते ॥
॥ ५ ॥ ५ ॥ १०९३ ॥

[वरोऽयं दक्षिणात्मकः इष्टः]

(भा) समानो वरं एवेष्टिदक्षिणा ॥

[अत्र आमावास्यपौर्णमासतन्त्र व्यवस्था]

^१ ऐन्द्राभस्य मुख्यत्वादामावास्यतन्त्रम् । अन्यत्र तु पौर्णमास-
तन्त्रमेव ॥

[आर्षेयपदप्रयोजननिर्वाहद्वैचिद्यम्]

(वृ) पुनरार्षे-अन्यत्र-प्राशनाशक्तौ । तत्पुत्रादयोऽपि-प्राशीयुः ।
अथवा त एव कर्तार इति देवभूतर्त्तिग्राहिणामपि आधानकर्तार
एवेष्टिकर्तारो नियम्यन्ते ॥

[प्रयोगाङ्गत्वमिष्टिदक्षिणाकालिकत्वं च ब्रह्मौदनवरवैलक्षण्य-
मस्य वरस्य]

समानो-क्षिणा—प्राशितवद्धयस्समानमिति प्राशनसंबन्ध-
वगमेऽपि दक्षिणायाः स्वभावतः प्रयोगाङ्गत्वात् इष्टिदक्षिणाकालत्वाच्च
इष्टिदक्षिणैव न ब्रह्मौदनवरदानवस्थाशनाङ्गत्वम् ॥

[अन्यत्र पौर्णमासतन्त्रतोपपात्तिः]

अन्त्र-न्त्रमेव—आग्रेयस्योभयकालसंबन्धेऽपि प्राथम्यादाग्रेय-

^१ सत्याषाढ़ सू. व्या. वैजयन्त्रा तु पञ्चाना समानतत्रता मुख्यत्वभूय-
स्त्वाभ्या पौर्णमासतन्त्रत्वं चाह.

(सू) अग्रावैष्णवमेकादशकपालमनुर्निर्वपत्यग्नीषोमी-
यमेकादशकपालं विष्णवे शिपिविष्टाय ^१ श्युद्धौ
घृते चरुम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ १०९४ ॥

[आग्रावैष्णवादैर्दक्षिणा]

(भा) श्युद्धः—त्रिकाण्डः । अस्या अन्वाहार्यो दक्षिणा ॥

(सू) सिद्धमिष्टिसंतिष्ठते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०९५ ॥

(सू) ^२ आदित्यं घृते चरुं सप्तदशसामिषेनीकं धेनु-
दक्षिणं सर्वेषामनुर्निर्वाप्याणां स्थाने वाजसनेयिन-
स्समामनन्ति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १०९६ ॥

[अनुर्निर्वाप्य सर्वप्रत्याग्नायस्य कालादिः]

(भा) आदित्यस्यापि त एव कालाः सद्य आदय तत्स्थाना-
पते । नास्य परिहरणम् पुनस्सामिषेनीविधानात् । याज्यानुवाक्याः—

(बृ) विकाराणां पौर्णमासतत्रत्वम् । अत आग्नेयस्य पवमानहविषां च
आग्नेयविकाराणां पौर्णमासतत्रत्वम् । आग्रावैष्णवादनिममार्षीमेयि-
विकारत्वात् पौर्णमासतत्रता ॥

[भाष्ये दक्षिणप्रदर्शनहेतुः]

अस्या अन्वाहार्यो दक्षिणा—अन्यस्यानुकृत्वात् ॥

[पूर्वोक्तादित्यचरुधर्मकत्वाभावः]

आदित्यस्यापि—विधानात्—पूर्वादित्यधर्मकत्वमस्य नास्ति
सामिषेनीनां पुनरुपदेशेन परिसंरूप्यानात् ॥

^१ त्रीणि पर्वाणि यस्यास्तथात्या सा श्युद्धि । सत्याषाढस्त्वेतामिष्टे पूर्वेष्ट्या
संहेकतत्त्वामुक्तवान् । क्रमस्तु हविषामन्योऽभिहित , यथाग्नीषोमीयमेकादशकपाल-
मनुर्निर्वपेदाग्रावैष्णवमेकादशकपालमदित्यैष्टते चरु विष्णवे शिपिविष्टाय श्युद्धो इते चरु
सप्तदशसामिषेन्य इति (ह) ^२पवमानहविर्भिरस्या कालो व्याख्यात तत्स्था-
नापते । पूर्वादित्यधर्मस्तु न भवन्ति , सप्तदशसामिषेनीकत्वस्य पुनर्विधानात् (ह).

(भा) अग्निर्बाहु भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य । अग्न आयुषि पवस इति
षट् पवमानहविषाम् । इन्द्राभ्यं रोचना श्वरद्वृत्रमित्यैन्द्राभ्रस्य । अदितिर्न
उरुष्यतु महिमूषु मातरमित्यादित्यस्य । अग्नाविष्णु अग्नीषोमा सवेद
सा युवमेतानि प्रतते अथ, किमिते विष्णो इति शिपिविष्टस्य
इति प्रधानहविषाम् । शेष प्रकृतिवत् हविष ॥

(सू) सिद्धमिष्टिस्सांतिष्ठते ॥ ९ ॥ ९ ॥ १०९७ ॥

^१ अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसाऽ-
नुशुत्याहवनीये ^२ सग्रहं हुत्वाऽथ सायमग्निहोत्रं
जुहोति ॥ १० ॥ १० ॥ १०९८ ॥

[अग्निहोत्रसंकल्पः कामनापक्षभेदादि]

(भा) अग्निहोत्रमारप्स्ये तेन यावज्जीवं होष्यामि जीर्णो वा विरमण
करिष्य इति सङ्कल्प । स्वर्गका (म) मनां मीमांसकाः (४-३-

[अग्निहोत्रसङ्कल्पकारभेदमानम्]

(घृ) अग्निहोत्र-होष्यामीति—^३ वहृचत्राश्वणश्रुतेः ।

^४ जीर्णो वा विरमणं करिष्ये इति—वाजसनेयिश्रुतेः ।

[स्वर्गकामनाकार्यत्वे हेतुः]

स्वर्गकामं मीमांसकाः—अश्रुतफलत्वाद्विश्वजित्पितृयज्ञादि-
ष्वव स्वर्गफलता ॥

^१ एवमग्नथाधेय व्याख्यायानन्तर कालप्राप्तस्य रम्भप्रकारमाह (रु) ^२ पव-
मानहविषामुत्कषेत्राग्निहोत्रादेरप्युत्कर्षं, अग्नथाधेयस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्वेष्यन्ते
विधानाच्च । अतो यस्मिन्नानि सेष्टिकमग्नथाधेयं सतिष्ठते तस्मिन्नान्यग्निहोत्रकाल
तस्मिन्नेवाश्वपदिकेऽप्यावर्धयुणा दशहोतरि हुते सायमग्निहोत्र जुहोति यजमान । यथा-
चैतदेव तथोपरिष्टाद्वयक्तिभविष्यति । सप्रहमिति आहवनीय इति च विस्पष्टा-
र्थम् (रु) ^३ वहृचश्रुतेऽथ ^४ जीर्णो वा इति सङ्कल्प.—ख ग.

(भा) १५-१६) अबन्धनात्कामस्य न काम इत्युपदेशः । यत्रापि
बन्धः तत्राप्यकामहतश्रुतस्य प्रतिषिध्यते फलम् ॥

[कामनाथां उपदेशपक्षाशयविवरणम्]

(वृ) अबन्धना-पदेशः—सूत्रकारेणाबन्धनात् न फलकर्त्त्वपना ।

[फलश्रुतिसत्वेऽप्यधिकारिभेदेन तदविवक्षणापि]

यत्रापि-बन्धः—सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासादिषु ।

तत्राप्यकाम-ध्यते फलमिति—अस्यार्थः—ज्ञानकर्मसमुच्च-
यान्मोक्षसिद्धेः कर्मसु फलेच्छा न कर्तव्या । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति
कामिनो मोक्षाभावात् । स्वर्गादिश्रवणेऽपि मुमुक्षोस्तदिच्छयाऽनुष्ठान-
मयुक्तम् । आकामहतश्रुतस्य—आकामहत इति श्रुतस्येत्यर्थः ।
व्यासमताच्च ‘कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता इति । भगवद्वीतासु च
‘सङ्ग त्यक्त्वा फल च’ इति बहुशो दर्शनात् ॥

[कर्मणां मोक्षविरोधित्ववादनिरासः]

ननु न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागैनैके अमृतत्वमानशः
नाम्त्यकृत कृतेन इत्यादिभिः बहुश्रुतिस्मृतिभिः कर्मणां मोक्षसाधनत्वं
प्रतिषिध्यते । तथा तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति तमेवं विद्वान्मृत इह भवति इत्यादिभिः ज्ञान^१साधनत्वा-
वगमात् । तथा च ‘तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविधिष्ठन्ति
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन’ ‘अविद्या मृत्यु^२ तीर्त्वा
विद्ययाऽमृतमश्रुते इत्यादिभिः कर्मणो विद्यायाश्च फलभेदोऽवगम्यते ।
अतो न समुच्चिते ज्ञानकर्मणी मोक्षस्य साधनामिति, नैतत्सारम् ;
श्रुतिस्मृतिनियन्त्राणां महतीमसहमानानां स्वैराचारसमुत्सुकाना वैदिक-
गर्हाभयात् वेदवाक्यान्ययथातथमुदाहरतां परलोकभवरहितानामिदं

^१ नस्य साधनत्वमवगम्यते—ख. ग

^२ नीत्वा—ख. ग.

[विद्युदसिनेषधतञ्चेत्]

(मा) नापामुपस्पर्शनम्;

(बृ) मतम् । तथा हि—यत्तावत् कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधकानि वाक्यानि ; तानि केवलकर्मविषयाणि । विद्यासहितस्यैव वीर्यवत्तरत्वात् । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति श्रुते । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः—ते ह नाक महिमानस्सचन्ते । एष श्वेव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनीषतीत्यादिभिश्च कर्मसाधनत्वावगतेः । ‘हिरण्मय-शकुनिर्ब्रह्मनाम येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता पुत्रेण पितृमान् योनि योनौ नावेदाविन्मनुते त बृहन्तम् सर्वानुभुमात्मानःसपराये इति ब्रह्मप्रशस्य ब्रह्मणस्सायुज्य सलोकता यन्ति य एतदुपयन्ति ओम्’ इति विश्वसृजामयनस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वदर्शनाच्च । तस्यैवात्मा पद-वित्त विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन इति च । प्रत्युत विद्याया
^१ भगवतोक्ताविद्याकार्यत्वं गम्यते । अतो ‘यथा वा रथोऽन्यतरेण चक्रेण न वर्तते यथा हवा पक्षी पक्षेणैकेन एव विद्याकर्मणी पुरुषस्य’ इति ताण्ड्यायनिश्रुत्या परस्परव्याघातपरिहाराय समुच्चिते एव विद्याकर्मणी । स्मृतिरिपि—

इयाज सोऽपि सुबह्न् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्हु मृत्युमविद्यया ॥

इति । तथा च भगवतोक्तम् मतान्तराण्युपन्यस्य—

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥

इति । ^२ अयमर्थः तर्कैरपि सतां प्रापितोऽस्माभिस्तत्रत्रेति । अलं विस्तरेण ॥

सकल्प कृत्वा —

नापामुपस्पर्शनम्—यजमानस्य ।

^१ भवतो—रथ. ग

^२ अयमर्थे इत्यादि—तत्रेति इत्यश. घ.—कोशे नोपलभ्यते,

(भा) होष्यन्नप उपस्थुशेदिति होमे पुनर्विधानात् । अन्येषु तु यजकरुषु
यक्ष्यमाणो वेष्टा वेत्याद्यन्तयोः ॥

[आधानकल्पभेदेन दशहोत्रहोमादायग्निः उपदेशोपक्षश्च]

तस्मिन्नेवाश्रपादिके दशहोता सग्रहो मनसा हृथ्यते अमा-
वास्याधाने नक्षत्राधाने^१ च यत्र सभवोऽजस्ताणाम् । ^२ सोमाधानेऽ-
प्यमावास्यायां कृते यत्र नाजस्ताः पूर्यन्ते तत्र तस्मिन्नेवाश्रपदिके दश-
होता अग्निहोत्रहोमश्च । उपदेशो मनसा होता ग्रह उपाश्यु ॥

(बृ) होष्यन्न—नादिति—यक्ष्यमाणो वेति कर्मादौ प्राप्तस्य सूत्र-
कोरणोत्कृष्य विधानात् नारम्भेऽपामुपस्पर्शनम् ॥

[नक्षत्राधाने दशहोत्रहोमे विशेषतद्वेत्]

नक्षत्रा—स्ताणामिति—नक्षत्राधाने पौर्णमास्या प्राकद्वादश-
रात्रसभवेऽजस्तधारणे प्रणयनासभवात् तस्मिन्नेवाश्रपदिके दशहोता ॥

[सोमाधानेऽप्याश्रपदिकं एव दशहोत्रशिहोत्रहोमोपपत्तिः]

सोमाधाने—होत्रश्चेति—अस्यार्थः—सोमाधानेऽप्याधानस्य
सोमाङ्गत्वाभावात् स्वतन्त्रकालत्वात् कालपेक्षायां ऋतुनक्षत्रानादरेऽपि
^३ पर्वकालानादरविधानाभावात् नान्तरीयक्त्वात्पर्वकालसबन्धस्य अमा-
वास्याया क्रियमाणे सोमाधाने अजस्तधारणप्राप्तेः समाप्तेऽपि सोमे
यावद्वादशरात्रमजस्तधारणायोदवसानीयार्थं पृथक्समारोप्यं मथित
आहवनीये दशहोता अग्निहोत्रहोमश्च ॥

[उपदेशोपक्षाशय]

उपदेशो—उपांशुः—दशहोतार मनसानुद्रुत्येति होत्रमात्रस्य
मानसत्वविधानात् ग्रहस्य वाक्यान्तरविहितत्वात् याजुर्वेदिकोपांशुत्व-
मेवेति ॥

¹ नेन—ङ्क

² सोमायागे

³ पर्वानादर

[दशहोतग्रहहोमयोः पक्षान्तरस्]

(भा) अन्ये^१ तु मनसा होतृनुक्त्वा पुनर्होतृणां ग्रहणां चोपाऽशुहोम कुर्वन्ति ॥

(सू.) व्याहृतीभिरुपसादयेत् ॥११॥११॥१०९९॥

[अग्निहोत्रे हविरासादनमन्त्रेण नित्येन विप्रतिषेधपरिहारः]

(भा) उपप्रेतप्रत्याशायो व्याहृतीभिरुपसादनं सायहोम एव ॥

(सू.) ^२ संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत् ॥
॥१२॥१२॥११००॥

[संवत्सरान्तेऽप्येवम् अत्रोपदेशपक्षः]

(भा) संवत्सरे पूर्णेऽपि साय होम एव । उपदेशो होमद्वयेऽपि ।

[अन्येतुपक्षस्याशयः]

(बृ) अन्येतु—कुर्वन्ति—दशहोतार मनसाऽनुद्रुत्येति पूर्वकालाव-
गतेः पुनः सग्रह हुत्वेति ग्रहसहितस्य होतुहोतें विनियोगात् पश्चा-
[अथ सायमित्यादिसूत्रभागाशयः]

त्कृत्स्यस्योपाशुत्वमिति । अथ सायमिहोत्रमिति दशहोतुरुच्चं साङ्गा-
मिहोत्रविधानात् अहवनीयमेदः ॥

[समाचेशोपपादकन्यायः]

व्याहृती—येत् — अन्यतरबाधेनाऽपि विनियोगोपपतेः ॥

[उपदेशपक्षाभिमतहेतुः]

संवत्सरे—द्वयेऽपि—उभयोरेककार्यत्वात् ।

^१ अन्ये मनसा-घ ^२ तस्मिन् सायमिहोत्रे व्याहृतीभिरुपसादयेत्
नित्यस्तृपसादनमन्त्रो निवर्तते (रु). ^३ तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते यदनन्तरं
सायमिहोत्रहोम तत्राप्येवमुपसादयेत् अथामीनाहितवतोऽग्रथापेयानन्तरभाविद्वाद-
शाहसाध्य व्रतमाह (रु).

[अजस्तेषु धारणादिविशेषाः]

(सू.) द्वादशाहमजस्तेषु यजमानस्त्वयमग्निहोत्रं
जुहुयादप्रवसन्न हतं वासो विभर्ति ॥ १३ ॥ १३ ॥
॥ ११०१ ॥

दाविशी खण्डका ॥

(भा) ^१अजस्ता नित्यधारणा आश्वलायनस्य । आधाना^२द्वादशरात्रमजस्ता:
सर्वत्र नाजस्तेषु धृष्ट्यादानाभिमन्त्रणबोधनादीनि विहरणार्थत्वात् ।

[स्वयं शब्दविवक्षितार्थः]

यजमान^३ स्त्वयमितिवचनादेघोदकादीन्यपि स्वयमेवाहरति अन्यत्र
[अहतवासोभरणावसरः)

वसति प्रवासः । हुत्वा नान्यत्र कुर्याद्विसतिम् । अहतम्—अनिवासि-
तम् । तद्दोमे विभर्ति ॥

(सू.) ^४यां प्रथमामग्निहोत्राय दोग्धि तां दक्षिणां
ददाति ॥ १ ॥ १ ॥ ११०२ ॥

[स्वयं शब्दतस्तदर्थलाभप्रकारः]

(वृ.) यजमान—हरति—यजमान इत्येतावता सिद्धेऽपि स्वय वचनात् ।

^१ अजस्तस्य धारणा—ड ^२ नादिद्वादश—ख. ग ^३ नश्च स्वय—घ.

^४ आजस्तेषु धार्यमाणेष्वभिषु यजमानस्त्वय जुहोति नान्य । कल्पान्तरेषु तुक्त अन्यो वा जुह्यात् स्वय वा त्रयोदशी जुह्यादिति । तथा आज्येनेति क्वचित् क्षीरेणेति क्वचित् । अप्रवसन् प्रामान्तरे- रात्रिमवसन् । अहत—अकारहतम् अनुप-युक्त वा । दक्षिणा ददाति—त्रतान्ते त्रतदक्षिणा ददाति वस्मै दातुमिच्छति । त्रतस्य तु द्वादशाहाशकौ अनुकल्प उक्त काल्यायनेन,—यथा क्षीरहोम्यमिष्टुपशयीत द्वादशरात्र षड्ग्रात्र त्रिरात्रमन्तत इति । तत्र अजस्तेषु जुह्यादिति होमानुवादेन अजस्तविधि होमस्य अन्यतस्तिद्वत्वात् । तथा आधानाद्वादशरात्रमजस्ता इत्येव आश्वलायन तेन सोमपूर्वायानेऽपि आधानादारभ्य सह सोमदिवसैः द्वादशाहेन अजस्तपर्वग्न होमस्तु सोमात्परेषु यावत्संभवं कियत इति सिद्धं भवति । भरद्वाजश्वाह—सोमा-धाने नाजस्तान् कुर्यात् इति (इ)

[सूत्रे अग्निहोत्रपदार्थः गोदानसंप्रदानं च]

(भा) ^१ या प्रथमा दुष्टेऽग्निहोत्रार्थं सा दीयते । यो ^२ होमं करिष्यति ॥

(सू.) ^३ अथैकेषाम्—^४ अग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावारभते । ताभ्यां संवत्सरमिष्टा सोमेन पशुना वा ^५ यजते तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ॥२॥२॥१०३॥

[हस्ताववनेजनेसमन्त्रकामन्त्रकपक्षौ]

(भा) हस्ताववनिज्य तूष्णीम् ; केचिद्विद्युदसिना ।

(बृ) अग्निहोत्रहोमार्थम्—^७ प्रथमाग्निहोत्रहोमार्थम् ।

यो होमं करिष्यति—अजस्रोत्सर्गोत्तरकाल यो होमं करिष्यते ब्रह्मचारी क्षीरहोता वा तस्मै ददाति ॥

[हस्ताववनेजनेभाष्यदर्शितपक्षद्वयोपपत्तिः]

हस्ताववनिज्य तूष्णीमिति—अथैकेषामित्यस्मिन् पक्षे प्रयोगारम्भत्वे^८नानुपदेशात् मन्त्रानुपदेशाच्च ॥

केचिद्विद्युदसिना^९—कर्माङ्गत्वेन प्राप्तस्य सर्वत्राग्निहोत्रे विधानादिति ॥

^१ यधा-ग. ^२ यस्मा इच्छतीति रुद्रदत्त ^३ दर्शपूर्णमासारम्भ विधास्यन् तत्रैवावसरे शाखान्तरीयैकौचित् कर्मणामारम्भप्रकारविकल्पौ दर्शयति ^४ आधानानन्तर तूष्णी हस्ताववनेनेकि तावत् यजमान ततो यथोक्तेन-विधिना अग्निहोत्रमारभ्य संवत्सरमग्निहोत्रमेव जुहोति न दर्शपूर्णमासावारभते । ततः पूर्णे सवत्सरे तावारभ्य ताभ्यमेव सवत्सर यजेत नान्येष्टि पश्चादिना । अग्निहोत्र तु क्रियत एव प्रथमत एव । प्रारब्धस्याचिच्छेयत्वात् । आत्रयणमपि अविरुद्धैः अनुकल्पै उभयस्मिन् सवत्सरे क्रियते । तत तृतीये सवत्सरे अग्निष्ठोमेन निरुड-पशुबन्धेन वा यजेत । तत परस्तात् यथोपपादमन्यानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि कुरुत इत्य एकशाखानुगत । पक्ष (स). ^५ यजेत-स्व ^६ द्विद्युदसिति-ग द्विद्युदसिनाऽऽहु-क. ^७ इदं विवरणं ख. ग —पुस्तकयोर्न दृश्यते । ^८ त्वेनानुपदेशाच्च-ख. ग. ^९ दसिन-ख. ग.

[आधानं संवत्सरे इकार्यं कार्यं च कर्म]

(भा) ^१ अग्निहोत्रमेव संवत्सर नान्यत्फलं^२ वदिति । पूर्वं प्रवृत्तत्वा-
त्पिण्डपितृयज्ञः क्रियते । आग्रयण स्तम्बभक्षणेन^३ यवाग्वा वा ।
दर्शपूर्णमासौ नवैः ॥

(सू.) त्रयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयात्प्रवसन्नत्रैव सोमेन पशुना वेष्टाग्नीनुत्सृजति

[आधानसंवत्सरे अग्निहोत्रान्यकतिपयाभ्यनुशाहेतवः]

(वृ.) अग्निहोत्स्फलवदिति — ^४ नित्याधिकारस्यापि प्रदर्शनम्
नैमित्तिक तु कर्तव्यमेव ॥

पूर्व—क्रियते—अनाहिताभेरपि कर्तव्यत्वात् । सवत्सरमग्नि-
होत्रमित्यादे कर्मणां क्रमेण प्रवृत्त्यर्थत्वात् ॥

आग्रयणं—ग्वावा—त्रीहिस्तम्ब यवस्तम्ब वेत्यादि प्रयोग
^५ आग्रयणस्य । तस्यापि पूर्वं प्रवृत्तत्वात् स्तम्बभक्षणात्मकश्रौतप्रयोग-
समवात् । सप्तर्गेष्ट्यादिनां नैमित्तिकानां पूर्णाहुति ॥

^१ अग्निहोत्रहोम संब-ग ^२ नान्यत्फलादिति—ख. ग I. त्फल-
वदग्नियदिति^२—क II. ग. ^३ पयसायवाग्वा वा—क. ^४ अथापर दर्शयति,
आधायाग्नीन् अग्निहोत्रमारभ्य द्वादशाहवतविधिना त्रयोदशरात्रमग्निहोत्र हुत्वा
अनन्तरमभयावेयिकेष्वाविनिष्ठोमेन निरुद्ध पशुवन्धेन वेष्ट्य द्वादशरात्रमजस्तेषु आज्येन
स्वयमाभेहोत्र जुहोति अहत वासो वस्ते काममन्यो जुहुयाद्वतचारीत्वेव
स्यात्स्वय त्रेयादशी जुहोति या प्रथमाभग्निहोत्राय दुहन्ति साग्निहोत्रस्य दक्षिणेति
हिरण्येकशिसूचे । यथा हि शाकटिक अनङ्गुह सूयवसान् उभक्षितघासान्
कृत्वा प्राज्यात्—वहनाय प्रेरयेत् तथाऽय यजमानोऽप्यग्नीन् प्रथममेव सोमेन
पशुना वा शुतृसान् कृत्वा हविर्वहनाय प्रेरयति । तस्मात् प्रथममेवं कृत्वा ततो यथा-
कालमिष्टिपशुसीमैर्यजेत्यर्थ । (रु) ^५ प्रदर्शनस्यापि प्रदर्शन नित्याधिकारम्—
ख ग. ^५ आग्रयण तस्यापि

(सु.) यथा सुयवसान् कुत्वा प्राज्यात्तादक्तदिति शाट्यायनिब्राह्मणं भवति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ११०४ ॥

[त्रयोदशरात्रादुक्तरं कर्म तत्राग्नेः अश्वुत्सर्गे मतिभेदश्च]

(भा) उत्तरस्य सोमस्य ^१पशोर्वा नित्यस्यैव प्रवृत्तिः । ततः फलवतामाग्रयणादीनाम् । चतुर्दशेऽहनि सोम, पशुर्वा तेष्वेवाजस्माभिषु । अजस्रोत्सर्गार्थत्वाच्च ॥

[दर्शपूर्णमासवत्सरेऽप्यग्निहोत्रमस्त्येव]

(वृ.) ताभ्या सवत्सरमित्यस्मिन् पक्षे कर्मान्तराभावात् ^४ अग्निगुप्तर्थाभिहोत्र तु कर्तव्यमेव ॥

[आधानात्परं शाट्यायनिपक्षे नित्यस्यैवेतद्वधारणहेतुः]

उत्तरस्य—प्रवृत्तिः—नित्योपदेशप्रकरणत्वात् अवश्यकर्तव्यत्वाच्च ॥

[फलवतां प्रवृत्तिपदार्थः]

ततः फल—दीनाम्—यथाकाम प्रयोगः ।

[अत्र सोमपशूशाट्यायनिपक्षे]

चतुर्दशे—ग्रिषु—त्रयोदशरात्रमहतवासा इत्यस्मिन् पक्षे अत्रैवेत्यजस्माभिषु ॥

[उत्सर्गार्थत्वफलम्]

अजस्रोत्सर्गार्थत्वाच्च—इष्टाभीनुत्सृजतीति । अतस्सोमपश्चो^५ विकृतित्वम् ॥

^१ तत्र—घ ड. I तरतरं—ख ग II ^२ पशोर्वाभिलस्यैव—ख ग I पशो नित्यस्यैव ड. II ^३ तात—घ. ^४ गुप्तर्थाभि—घ ⁵ विकृतित्वम्.

(भा) सूयवसान्—यवसेन सुप्रीतान् । ^१ यथाऽज्यात् कालयेत्
कृषिसिद्धये वलीवर्दान् एवमेवाभीन् सुप्रीतान् हव्यवाहनाय कालयतीति
लिङ्गात् नात्यन्तत्यागः । पुनश्च नित्यस्सोम. पशुर्वा । उपदेशस्त्याग.
आत्यन्तिक इति ॥

प्रातहर्म ^२ हुत्वाऽजस्रोत्सर्गः ॥

[सूयवसानित्यादिहृष्टान्तस्य प्रकृतोपयोगः]

(बृ) सूयवसान्-नात्यन्तत्यागः—भक्षणेन ^३ प्रीतबलविर्दप्रस्था-
पन यथा कर्वणार्थं एवमजस्रहोमेन सुप्रीताभीना त्यागात् कर्मान्तराणि
पुनः कर्तव्यानि, तदाह—

[नित्याधिकाराभिहोत्रनिवृत्तिहेतुः रक्षार्थस्यानिवृत्तिः]

पुनश्च नित्यस्सोमः पशुर्वा—कर्तव्यः, आधान कृत्वा
पूर्वाभ्यां नित्याधिकारासिद्धेः अभिहोत्रकार्यस्य त्रयोदशरात्रहोमेनैव
सिद्धत्वात् नाभिहोत्रहोमः । पुनश्च नित्यस्सोम. पशुर्वेति द्वयोर्नित्य-
योरुपादानात् ^४ नित्याधिकाराभिहोत्रहोमनिवृत्ति । अभिगुप्तर्थमभिहोत्र
कर्तव्यमेवाभिहोत्रे कृते ॥

[उपदेशपक्षे हृष्टान्तानुगुण्यम्]

उपदेश-त्यन्तिक इति—यथा सूयवसानित्येतदर्थवादमात्र-
भिति ॥

[अजस्रोत्सर्गस्वरूपम्, अजस्राविधिलाभप्रकारश्च]

प्रात-त्सर्ग इति—अजस्रसमाप्तिरिति । त्रयोदशरात्रमहत-
वासा इत्येतदप्यजस्रविधान पूर्वेण समानधर्मत्वात् । अत ^५ एवैतेष्वभिष्व-
ष्विति भाष्यकारेणोक्तम् ॥

^१ प्राज्यात्-ख ग ^२ कृत्वा-क ग घ ^३ सुप्रीत-घ. ^४ नित्या-

भिहोत्र. ^५ विधायकम्-घ.

^६ अत एव तेष्व-घ.

(भा) उभयत्र सारस्वतान्वारम्भणीया चतुर्होतारोऽन्वाधान च पौर्ण-
मास्यामेव कर्तव्यम् । प्रधानकालासक्तेः ॥

[सारस्वतहोमादेः पौर्णमासीकर्तव्यतासमर्थनम्]

(४) सारस्वता-कर्तव्यम्-लासक्तेः—अस्यार्थ—सारस्वतहोमयो-
स्तावत् दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादिति दर्श-
पूर्णमासारम्भसयोगः । अन्वारम्भणीयायाश्च शाखान्तरे^१ आरप्स्यमान-
पदसमभिव्याहरात् । अस्माक च सारस्वतहोमानन्तरं आग्रावैष्णव-
मेकादशकपालं पुरस्तान्विर्वपेदित्यादिना^२ रम्भसयोगः । चतुर्होतुरपि
दर्शपूर्णमासावालभमानः चतुर्होतार मनसाऽनुद्रुत्येत्यारम्भसयोगः ।
अतस्यायामपि दर्शपूर्णमासारम्भार्थता । तथा आहवनीये सग्रह हुत्वा
दर्शपूर्णमासावारभते इति । अथशब्दप्रयोगप्रयोगात् चतुर्होतृदर्श-
पूर्णमासयोरेकप्रयोगत्वाभावात् आहवनीयभेदात् बहिःप्रयोज्याश्चतुर्होतृ-
पर्यन्ता दर्शपूर्णमासयोरुपकारका । दर्शपूर्णमासाधिकारिपुरुषस्य
योग्यतापादनद्वारेण । अत एव सर्वदर्शपूर्णमासोपकारकत्वात्सङ्केतवादौ
कर्तव्या सकृत्सस्कृतस्य पुनस्स्कारानपेक्षणात् ॥

[दीक्षादेवरपि पुरुषसंस्कारस्यसङ्केतवसोमादौकर्तव्यतापत्तिपरिहारौ]

ननु दीक्षादीनामपि पुरुषसंस्कारत्वात् सङ्केतव प्रथमसोमादौ
कर्तव्यता स्यात्^२ न, द्विता हि पुरुषसंस्काराः । तत्र प्रयोगाङ्ग-
कर्तृसरूपकाराः केचित् ते प्रतिप्रयोगमार्वतन्ते, ये प्रयोगभ्यन्तरे
विधीयन्ते । अधिकारिसंस्काराः केचित् ते सङ्केतवादौ कियन्ते
ये बहिः प्रयोगचोद्यन्ते, तस्मात्सारस्वतादीना दर्शपूर्णमासोपकार-

^१ न्तरप्रारप्स्य—ख. ग.

^२ त्यादिविधानाच्च—ख. ग.

(भा) उपदेशो हिरण्यकेशिमतिश्च सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्याम्
पौर्णमास्यां चतुर्होताऽन्वाधान च तस्य प्रातःकालनियमात् ॥

(बृ) कत्वात् कालान्तरानुपदेशाच्च प्रथमपौर्णमास्या पञ्चदश्यामेव
कर्तव्याः । पुनः पुनः प्रणीतेऽग्नौ कार्यभेदात् । किं च अन्वारम्भणीया
चतुर्होत्रोः आरप्स्यमानपदसमभिव्याहरादद्यतनविभक्तियोगात् पौर्णमास-
समानाहस्सम्बन्धावगमाच्च पञ्चदश्यामेव प्रयोगः । तथा सारस्वतौ
होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयामित्यानन्तर्यावगतेः तावपि पञ्चदश्यामेव ।
अतश्चतुर्होत्रन्तैर्योग्यत्वे सिद्धेऽनन्तरमन्वाधानम् । अस्मिन् पक्षे
प्रथमपौर्णमास्या प्रातरन्वाधानाभावेऽपि न विरोधः ॥

[सारस्वतान्वारम्भणीये चतुर्दश्यामेवेत्युपदेशमताशयः]

उपदेशो हिरण्यकेशि—कालनियमात्—प्रातरन्वाधातीति
नियमात् चतुर्होतश्चाद्यतनविभक्तियोगाच्च पञ्चदश्यां प्रातश्चतुर्होत्रादि ।
अन्वारम्भणीयायास्त्वद्यतनविभक्तियोगेऽपि अन्वाधानस्य प्रातःकाल-
विरोधात् चतुर्दश्या सारस्वतान्वारम्भणीये । अस्मिन् पक्षे यदा
चतुर्दश्यजस्तपूरणी तदां अजस्तेष्वेव सारस्वतान्वारम्भणीये । यथा
सोमाधाने अजस्ते सभारयजुरादयः ॥

[सारस्वतहोमेन दर्शपूर्णमासकालबाधशङ्कापारिहारौ]

ननु यदीष्यादिवाक्येन इष्टिसामान्यादाग्रयणादिवत् प्रकृतेः
प्रातःकालबाध एव स्यात् । अद्यतनविभक्तिश्चानुगृह्येत । दर्शपूर्ण-
मासावालभमान एतौ होमाविति^२ नैतत् ; इष्टैपश्चादीना दर्शपूर्ण-
मासतुल्यप्राधान्यात् प्रकृतिकालमध्ये विधिवलाच्च तैः कालोपरोधो
युक्तः सारस्वतादीनां तु दर्शपूर्णमासयोरेवाङ्गत्वात् तयोरनुपरोधेऽना-
नुष्ठेयानीतिः । प्रधान संयुग्म कर्तुं शङ्कान्यनुष्ठीयन्ते । अद्यतनविभक्तिश्च
तत्सामीप्येऽप्युपद्यते वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति ॥

^१ त्रन्ते—ख. ग. ^२ पशूना—घ. ^३ वेनप्रयोक्तव्यानीति—घ

- (सू.) ^१पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुरिति ^२सारस्वतौ
होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्ठि निर्वपति ॥४॥४॥
॥११०५॥
- (सू.) आग्रावैष्णवमेकादशपाल~ सरस्वत्यै चरुं
सरस्वते द्वादशकपालम् ॥५॥५॥११०६॥
- (सू.) अग्रये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्ना-
दस्स्यामिति ॥६॥६॥११०७॥
- (सू.) ^३नित्यवदेके ` समामनन्ति नानातन्त्रमेके
॥७॥७॥११०८॥
- (सू.) त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यमे वियन्ति वनिनो
न वयाः । श्रुष्टीरयिर्वाजो वृत्तयूर्ये दिवो ^४वृष्टि-

^१ एव प्रासङ्गिकौ कर्मणामारम्भविकल्पावुक्त्वा प्रकृतमेव आरम्भप्रकारमनु-
सरनि ,—

अन्वारम्भतेऽनयेत्यन्वारम्भणीया । मा च दर्शपूर्णमासारम्भविशेष । तथा
सारस्वतौ होमौ दर्शपूर्णमासावारभमाण इति प्रकृत्यत्रयाणीमानानात् । दर्शपूर्णमास-
योश्च पूर्णमासः पूर्व इति स्थास्यति । तेन संस्थिते सैषिकेऽग्रघाधेये या अनन्तरा-
पौर्णमासी तस्या सारस्वतौ हुत्वा अन्वारम्भणीया निर्वपेत् । पूर्वस्य पर्वण औपवस्थ्येऽ-
हनातिसत्याधाद । प्रातरन्वाधान पौर्णमासस्थमाबाधीदिति तस्याभिप्राय बोधाय-
नस्तु सारस्वतादि पौर्णमासान्त सर्वमपि यजनीयेऽहनि विकल्पितवान् । यथा,—
सर्वमेवैतदिष्टथहनि कुर्यादित्यौपमन्यवीपुत्र ' इति । अत्र सारस्वतयुगलस्य अन्वा-
रम्भणीयायाथ उभयोरपि दर्शपूर्णमासारम्भेण निभित्तेन प्रवर्तमानयोः स्वतन्त्रत्वात्
पृथगमे प्रणयनमिष्यते । न चायपौर्णमासेन समानार्थी भवत् सर्वप्रयोगाङ्गित्वात् ।
तत्र च लिङ्गम् 'पश्चहोतैश्वानरपार्जन्याभ्या पृथक् वैश्वदेवप्रणयनानुवाद । यथा
'पश्चुष्वन्धवद्वाहपत्यादभिं प्रणयनिष्ठिते । किं च यान्यत्र क्रतुशरीरान्तर्गतान्यङ्गानि
तेषामेवाङ्गिना समानाभित्वामिष्ठि न तु बहिस्तन्त्रवर्तिनामपि । यथा पश्चपश्चाव सौत्रा-
मण्डुद्वसानीयासम्भारयजूपषि सावित्राणीत्यादीनाम् । अत एव पशौ आग्रावैष्ण-
वान्ते अमे त्यागं सिद्ध कृत्वा वक्ष्यति 'धारयत्याहवनीयम्' इति । तस्मात् सिद्धं
पृथगमीन्येव सारस्वतादीनीति (२) । ^२सारस्वतौ हुत्वा—ख ^३नित्यस्य काम्यस्य
च नानातन्त्रत्वाविकल्प (२) । ^४ वृष्टि—ख.

(सू) रीछो रीतिरपाम् । त्वं भगो न आहि^१ रहमिषे
परिज्ञेव क्षयसि दस्मवच्चाः । अग्ने मित्रो न^२ वृहत
ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देवभूरेरिति याज्यात्तु-
वाक्ये ॥८॥८॥११०९॥

त्रयोविंशी खण्डका ॥

[सारस्वतहोममन्त्रान्तरे]

(भा) निवेशनी अग्नीषोमावित्येतावपि लभ्येते सारस्वतौ ॥

[पाठकमवर्तमाननिर्देशादिफलविवरणम्]

(वृ) दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होतारं मनसा ५ नुदुत्याहवनीये
सग्रहं हुत्वा इत्यत्र पाठकमोऽथतनविभक्तिः कत्वाप्रत्ययोऽथशब्दश्चामी
किमर्थः^२ उच्यते—पाठकमोन्वारम्भणीयादर्शपूर्णमासयोः चतुर्होतु-
र्मध्यपातार्थे । यथा सारस्वतादीनामारम्भार्थत्वाविशेऽपि पाठकमात्
सारस्वतहोमोत्तरकालत्वमन्वारम्भणीयायाः । अथतनविभक्तया दर्श-
पूर्णमाससमानाहःकर्तव्यता क्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकता ॥

[हुत्वेति क्वार्थस्वारस्य विवरणम्]

अनेन प्रवसन् काले विहाराभिमुखो याजमान जपतीति
यजमानप्रवासेऽपि पुत्रादिभिर्दर्शपूर्णमासानुष्ठान प्राप्त प्रथमे प्रयोगे
निविध्यते । प्रवासनिमित्ता ब्रातपती तु ब्रतोपायनादूर्ध्वम् । अथशब्दो-
र्थकृत्यप्रतिषेधार्थः ॥

[सारस्वतहोममन्त्रान्तत्वोपपत्तिः]

निवेशनी—स्वतौ—विकल्पेन तयोरपि मन्त्रपाठे पठित-
वात् पाठानर्थक्य माभूदिति ।

^१ रथ—स्व ^२ भग्निं इति शेष (रु)

[दर्शपूर्णमाससङ्कल्पप्रकारः]

(भा) दर्शपूर्णमासावारप्त्ये ताभ्यां यावज्जीव यक्षे स्वर्गं लोकमवाग्वानीति सङ्कल्पः ॥

[सारस्वतादिहोमेष्वविशेष]

ततः सारस्वतान्वारभणीया चतुर्होतार । पुनःपुन. प्रणीतेऽमौ न पौर्णमासार्थे । सर्व॑प्रयोगाङ्गत्वात् ॥

[पक्षद्वयसाधारणोऽर्थः, विभक्तयश्च]

नानातन्त्रेऽपि भागिनि मिथुनौ गावौ दक्षिणा जयाश्च । अग्ने भागिने अग्ने भगिन् । अग्नि भागिन २अग्नेभगिन. अग्निभगीद उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥

(बृ) सारस्वतहोमयोः पुरस्तात्--

[अधिकारिविशेष सङ्कल्पवैलक्षण्यम्]

दर्शपूर्ण-सङ्कल्पः—न मुमुक्षो फलनिर्देशः । सर्वदर्शपूर्ण-मासार्थसङ्कल्पः ॥

[सारस्वतादेस्सङ्कल्पपूर्वकालत्वपक्षोऽपि]

ततस्सार-ङ्गत्वात्—सर्वोपिकारकत्वादित्यर्थः । पुरस्तादेव वा दर्शपूर्णमाससङ्कल्पात् सारस्वतादीनि यक्ष्यमाणोपस्पर्शनवत् । ततः परं दर्शपूर्णमासयोः साधिकारसङ्कल्पः । यदि ३कामः ततः पौर्णमासी-मात्रसङ्कल्पः ॥

[भाष्यदर्शितदक्षिणा जयाश्च प्रतिप्रयोगम्]

नानात-जयाश्च—सर्वकरणार्थत्वादक्षिणायाः विभागानुपदेशाच्च प्रतिप्रयोगं मिथुनौ गावौ दक्षिणा जयहोमश्च ॥

^१ प्रयोगान्तत्वात्-ङ्ग

^२ अग्नेभगिन.

^३ कातम-ख. ग

(सू) चित्तं च चित्तिश्चेति^१ पुरस्तात् स्विष्ठक्तो
जयान् जुहोति ॥ १ ॥ १ ॥ १११० ॥

(सू) चित्ताय स्वाहा चित्त्यै स्वाहेत्येकं समामनन्ति
॥ २ ॥ २ ॥ ११११ ॥

[जयेषु विभक्तिविकल्पः]

(भा) चित्ताय स्वाहा चित्त्यै स्वाहाऽकृताय स्वाहेति चतुर्थ्यां
विभक्त्या सर्वे होमाः ॥

(सू) ^२ प्रजापतिर्जयानिति त्रयोदशीम् ॥ ३ ॥ ३ ॥
॥ १११२ ॥

[कन्विच्छ्रुतैव विभक्तिः]

(भा) अविकृता त्रयोदशी । ^३ एवमुत्तरा ॥

[कामनाविशेषे चतुर्दशी]

(सू) अये बलद सह ओजः क्रममाणाय भेदाः ।
अभिशस्तिकृतेऽनभिशस्तेन्यायास्यै जनतायै
श्रैष्टयायेति चतुर्दशीं यः कामयेत चित्रं जनतायां

[अविकृतपरिग्रहे हेतुविवरणम्]

(बृ) अविकृता त्रयोदशीति—जयान् जुहोतीत्येतावता प्रजापति-
र्जयानित्यस्य सिद्धौ प्रजापतिर्जयानिति त्रयोदशीमिति पुनरुपादान
चतुर्थ्यन्तपक्षेऽप्यविकृता त्रयोदशीति दर्शयितुम् ॥

एवमुत्तरा— चतुर्दश्यप्यविकृता ।

१ उपहोमकालादेव सिद्धे पुरस्तात् स्विष्ठकृत इति पुनर्विधानं प्राङ्मारिष्टेभ्यो
मा भूवन् प्राग्ना समिष्टयजुष इति (५) २ प्रजापतिर्जयानित्यादेरेकमत्रात्वस्य ख्याप-
नार्थं वचनम्, चतुर्थ्यन्तप्रयोगेऽप्यधिकारार्थं च (६). ३ तथोत्तरा-ग.

(सू) स्यामिति चित्रं भवति शबलं^१ त्वस्य मुखे
^२ भवति ॥ ४ ॥ ४ ॥ १११३ ॥

(भा) चित्र—विस्मापनीयम् । जनाना समूहो जनता । समूहे
आत्मान विस्मापयितुमिच्छति । शबल—चित्र—क्षित्रम्—कुष्ठम् ॥

(सू) ^३मिथुनौ गावौ दक्षिणा ॥ ५ ॥ ५ ॥ १११४ ॥

(भा) मिथुनौ—पुमान् स्त्री च ॥

(सू) सिद्धमिष्टसंतिष्ठते ॥ ६ ॥ ६ ॥ १११५ ॥

(सू) ^४दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होतारं मनसाऽ-
नुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वाऽथ दर्शपूर्णमासावा-
रमते ॥ ७ ॥ ७ ॥ १११६ ॥

(वृ) समूहे—मिच्छति—^५ तस्य चतुर्दशी ।

^१ य कामयेत जनसमाजेषु चित्र स्याम्, अहो अयर्माहश इति विस्मयनीय-
स्यामिति स एतामाहुतिं जुहोति । स तु काममेव चित्र भवति । दोषस्त्वन्य
शबले—चित्रमस्य मुखे जायते तमिमं दोषमनुजानतोऽय विधिरिति भाव (रु).

^२ जायते—क. ख (रु) ^३ ढाँडुंसौ । भगिनस्तु नानातच्च अन्वाहार्यो दक्षिणा ।
तदितराण्येवाधिकूलमिथुनाश्रानात् (रु).

^४ सारस्तान्वारमभर्णायानामपि आरभार्य-
त्वाविशेषे दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यत्र वचन चतुर्होतुर्पौर्णमासयोरर्थकृत्यैरप्य-
व्यवार्यार्थमिति इष्टव्यम् । दर्शपूर्णमासावारमते इति दर्शशब्दस्याल्पाच्चतरत्वात्पूर्व-
निपत् । प्रयोगस्तु पूर्णमासस्यैव प्रथमं भवति । ‘यत्पौर्णमासी पूर्वमालभेत्’

इति लिङ्गात् । प्रयोगविधिषु तस्यैव प्रथमोद्देशाच्च । यथा उदित आदित्ये
पौर्णमास्या अग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामित्यार्द । तथा अथेमा दर्शपूर्णमासी

पौर्णमास्युपकमामावास्या स्यामित्येव बोधायन । तत्र चतुर्होतुरामिपृथक्त्वं सार-
स्तान्व्यायामास्यात् । भारद्वाजस्तु सर्वेषामेव चतुर्होतृणा ततस्ततशेषिणोऽ-

मिपृथक्त्वं निषेधति । तथा प्राणा वा एते यच्चतुर्होतारो यच्चतुर्होतृन् हुत्वाऽ-
मिपृथक्त्वं निषेधति । तथा प्राणा वा एते यच्चतुर्होतारो यच्चतुर्होतृन् हुत्वाऽ-

मिपृथक्त्वं निषेधति । तथा प्राणा वा एते यच्चतुर्होतारो यच्चतुर्होतृन् हुत्वाऽ-

पुस्तके न दृश्यते—छ.

^५ इदं विवरण

(द्व.) व्याहृतिभिर्हवीं व्यासादयेत्संवत्सरे पर्यागित
एतामिरेवासादयेत् ॥ ८ ॥ ८ ॥ ११७ ॥

[व्याहृतिभिरासादनमुभयोरपि]

(भा) व्याहृतिभिरासादन प्रथमायामेव पौर्णमास्याम् । पूर्णे च सवत्सरे दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान इति श्रुतेः अमावास्यायामपीत्युपदेशः ॥

(सू) ^१ अमावास्यायामादधानस्यैतत् । पौर्णमास्यां
तु पूर्वस्मिन् पर्वणि सेषि सान्वारम्भणीयमाधान-
मपबृज्य ॥ ९ ॥ ९ ॥ ११८ ॥

चतुर्विंशी खण्डिका ॥

[अजस्त्रधारणाप्रवासादिनियमस्य आधानविशेषविषयत्वम्]

(भा) अमावास्यायामादधानस्य कर्तुरेतद्वृत्तम् ; यथाऽजस्ता अह-
तधारण अप्रवासस्म्वय होमो दानकर्मणा क्रमेण प्रयोग इति ॥

[एकमन्त्रकासदनहेतुः]

(वृ) व्याहृतिभिः—त्युपदेशः—उभयोरेकफलत्वात् ।

[एतद्वृतपदेन ग्राह्यविशेषनिर्णयोपपत्तिः]

अमावास्यायां—प्रयोग इति—अयमभिप्राय —अभिहोत्र-
दर्शपूर्णमासयोः सर्वाधानेष्वविशेषण यावज्जीवकर्तव्यत्वात् अमावास्याया-
मेवेति विशेषनियमानुपपत्ते । आधानेष्वत्तरभाविना सारस्वतहोमा-
त्पुरस्तात्तनानां अजस्तादीना अमावास्यायामादधानस्यैतदिति एतच्छब्देन
निर्देश कृत्वा नियमः क्रियते । अभिहोत्रविषयत्वादजस्तधारणस्य
तत्प्रसङ्गेन नित्याधिकारदर्शपूर्णमासावप्युक्ता इदानी ब्रतनियम उच्यते
अमावास्यायामादधान^२स्येति ॥

^१ अथामाधा—क

^२ स्येति श्रुत्याम्—ख ग

[मतान्तरे तिथ्याधानयोः प्रत्येकघर्म उभयधर्मश्च]

(भा) अन्ये त्वाहुः — अमावास्यायामादधानस्य पवमानहविषां सवत्सरादयो विषयः । पौर्णमास्यां तु सेष्टपर्वगः । सर्वमन्यदुभयत्र ॥

[आधानविशेषु तद्भावः]

पुरुषधर्मत्वाच्च प्रायश्चित्ताधाने न क्रियन्ते । अग्निहोत्राङ्गत्व-

[सोमाधानेऽपि न]

सोमादुत्तरकालं प्रवृत्तेऽग्निहोत्रे द्वादशाहादीनि न क्रियेन् ॥

[सेष्टपर्वगस्य मानसिद्धता]

(बृ) अन्ये त्वाहुः—अमा—रपर्वगः—सेष्टराधानस्यापवर्गो वचनात् ॥

[उभयत्रेत्यस्यान्यपक्षता]

सर्वमन्यदुभयत्र — आधाने । ^३ अजस्मादीत्येषोऽन्येषां पक्षः ।

[अजस्माग्निहोत्रनियमादेरनुष्ठानव्यावृत्तिहेतुः अननुष्ठानस्थलानि च]

पुरुषध—क्रियन्ते—एतेषा शोषिविशेषनिरूपण क्रियते—
अजस्मधारणाहितधारणादीना पुरुषधर्मत्वात् अमावास्यायामादधानस्यै-
तदिति पुरुषप्रधाननिर्देशादाहिताग्निधर्मत्वात् आधानाङ्गत्वाभावात्
प्रायश्चित्ताधाने अजस्मादीनि न क्रियन्ते पुनराधाने पुनराधेये ^४ च ॥

[अग्निहोत्राङ्गत्वहेतुः]

अग्निहोत्राङ्गत्व इति—अग्निहोत्रारम्भसांनिधानात् अग्नि-
होत्राङ्गत्वे सति ॥

[सोमाधाने तद्भावहेतुः]

सोमाधाने—

सोमादुत्तरकालं—येरन्—परमप्रकृताधानसन्निधानात् ।

^१ श्चित्ताधाने पुनराधाने च—ख ग. श्चित्ताधाने न क्रियन्ते—घ. ^२ झत्वे हीति—ख दीनि क्रियन्ते—घ ^३ अजस्मादीन्येषा ^२ पु—घ ^४ ये च कृता इति—ख

(भा) आधानाङ्गत्वेऽपि पुनराधाने पुनराधेये च । अतः कर्तृनियमात् श्रुत्या कर्तृसंयोगात् । ते त्वमावास्याधान एव^१ भवन्ति वचनात् ॥

[नक्षत्राधानेऽपि पूर्ववृद्ध]

नक्षत्राधाने च एव^२ भवति श्रुत्यन्तरात् । अर्वाग्यत्राजसा-स्सम्भवन्ति पौर्णमास्याः ॥

[पौर्णमास्याधानविशेषधर्मः]

पौर्णमास्याधाने तु नैव^३ भवति अपवृज्येति वचनात् ॥

[आधानङ्गत्वे इति भाष्यभावः तदनौचित्यं च]

(वृ) आधानाङ्ग-धेये चेति—पुनराधान इति अग्राधेयमित्यालेखन इत्यास्मिन् पक्षे । पुनराधेय इत्याश्मरथ्य इति पक्षे । उभयं चैतत्रोपद्यते पुरुषधर्मत्वात् ॥

[अमावास्याधाने प्रथम एव ते इत्यत्रोपपत्तिः]

अतः कर्तृ-वचनात्—अजस्रधारणाहितधारणादीनां सामर्थ्यात् पुरुषधर्मत्वात् अमावास्यायामाधानस्येति च पुरुषप्राधान्यावगतिश्रुत्या कर्तृसंयोगात् आधानाग्निहोत्राङ्गत्वामावात् अमावास्याधाने नैमित्तिकाः पुरुषार्थाः अजस्रादयः प्रथमाधान एव कर्तव्याः ॥

[पौर्णमासीनक्षत्राधानयोर्विशेषोपपत्तिः]

नक्षत्रधानेऽज्येति वचनात्—आधानेष्टिभिरभिसिद्धौ । सारस्वत्ताहोमादीनां अर्थार्थार्थार्थाभिं प्रणयतीति सर्वेषां प्रणयनप्रयोजकत्वादाधानेष्टयन्तेऽभिरपवैज्यं त्याज्यः । अत एव सेषेति पृथगिष्ठिसाहित्यमात्रमुक्तम् । तस्मात् पृथकपृथकप्रणयनस्य कर्तव्यत्वात् अजस्रधारणाद्यनुपपत्तिः । नक्षत्राधाने तु पौर्णमास्याः प्रागजस्तकालसम्बवे अजस्रधारणादीनि ॥

^१ एव न भवन्ति—क. ऊ

^२ भवन्ति—ख ग घ,

^३ भवन्ति—ख.

[सर्वाधानसाधारणार्थः कल्पकारमतिसेदञ्च]

(भा) ^१ यत्राधानकर्तुर्वत् नोपदिष्टम् कर्मज्ञत्वेन चोद्धते यथा दशहोता-व्याहृत्यासादन सारस्वतान्वारम्भणीया चतुर्होतार इति तत्सर्वस्याप्याधानस्य भवति । नामावास्यायामेव कर्मज्ञत्वात् । अजस्माः कात्यायनाश्वलायनाभ्यामविशेषेणोक्ता । आधानाद्वादशरात्रमजस्मा इति ॥

[आधानैषूपक्रमसेदाः मतान्तरम् उपदेशमतं च]

पौर्णमास्याधाने पौर्णमास्या पूर्वमुपक्रम सर्वकर्मभ्यः मध्येऽग्निहोत्रहोमः । अमावास्याधाने नक्षत्राधाने ^२ च अग्निहोत्रहोमः पूर्वः ।

(बृ) यत्राधान—स्थभीवति—उत्तरकाल कर्मकाले ।

अजस्माः-णोक्ताः नामावास्यायामाधान एव ।

आधानाद्वा-जस्मा इति—तस्मिन् पक्षे पौर्णमास्याधाने ऽपि भवति ॥

पौर्णमा-र्मभ्यः—साधिकारेभ्य ।

[मध्येऽग्निहोत्रहोम इत्यस्य विवरणं द्वेधा]

मध्ये-होम इति—पौर्णमास्या । आहिताग्नित्वे सति पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमकाले प्राप्ते तदधिकारात् । तेन दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ठा सोमेन यजेत्तिवदधिकारकमबोधनाभावात् । एवमन्यत्र विप्रकान्ते तन्त्रे इति न्यायेन पौर्णमासीमध्येऽप्यग्निहोत्रहोमः । पौर्णमास्यर्थेऽग्नौ । दशहोता च, नित्याधिकाराग्निहोत्रस्य प्रणयनाङ्गलोपेनाऽपि यथाशक्ति कर्तव्यत्वात् पौर्णमास्याधाने प्रातःकालाभावेऽपि अन्वाधानवत् ॥

^१ यत्वाधान.

^२ नेनाग्नि-ऊ

(भा) क्रृत्वादीनामतिक्रमे सोमपूर्वत्वम् । केचिदमावास्यायामाधानस्यै-
तदभिहोत्रपूर्वत्वं ^१ भवतीत्याहुः । ^२ पूर्वं पर्वं चतुर्दशीत्युपदेशः ॥

(बृ) अथवा ^३ मध्येऽभिहोत्रहोम इत्यस्याभिप्रायान्तरम्—आधाना-
नन्तर अग्निषु सिद्धेषु अभिहोत्राकरणे चतूरात्रमहूयमानोभिलैकिकस्स-
पद्यत इति श्रुते । अग्निसरक्षणस्याप्यभिहोत्रकार्यत्वात् तदर्थं मध्येऽपि
होमः कार्यो दशहोता च । प्रतिपद्यपराहे पुनर्नित्याधिकाराभिहोत्र-
संकल्प कृत्वा दशहोत्रादि । नक्षत्राधानादावभिहोत्रपूर्वकत्वात् नित्या-
धिकाराभिरक्षणकार्यद्वयसाधनस्य होमस्यैकरूपत्वात् तत्रेण सकृप्तानु-
ष्टानादि । पौर्णमास्याधानेऽपि ^४ उपरित्तनहोमेषु कार्यद्वयार्थं तत्रे-
णानुष्टानम् ॥

[क्रृत्वादीनामिति बहुवचनोपपत्तिः]

क्रृत्वादीना—पूर्वत्वम्—क्रित्वानक्षत्राणामवान्तरदीक्षाश्रयणेन
बहुवचनम् । न पुन र्वणा सह । सोमाधानेऽति तस्यादरणीय-
त्वात् ॥

[केचिदित्याद्युक्तमतस्याशयः]

केचिदमा-दाहुः—अमावास्याधाने इष्टिसोमपूर्वत्वाभावादभि-
होत्रस्य प्राप्तकालत्वात् अभिहोत्रप्रायणा यज्ञा इति श्रुतेरभिहोत्रपूर्वत्व-
मात्रमनेन सूत्रेणोच्यते इति । नक्षत्राधाने च वचनान्तरात् । अन्यतस-
र्वत्र । आश्वलायनमताचु प्रागपि सोमेनैक इति वचनादाधानानन्तर
अभिहोत्रारम्भ कृत्वा इष्टे प्राक् सोमारम्भम् ॥

[पर्वशब्दस्य चतुर्दशीपरत्वोपपत्तिः]

पूर्व-देशः—साक्षमेषेषु दर्शनात् । प्रातरन्वाधानो^५पपत्त्यां च
पर्वशब्दश्चतुर्दशीयां लक्षणया वर्तत इति ॥

^१ भवतीत्येतावदाहु—घ ^२ पूर्वपर्व—ङ्ग ^३ मध्येष्यभिः—वा ^४ उपरि
होमेषु—ख ^५ पपत्त्यर्थम्—घ

(स्त्र) १ श्वोभूते पौर्णमासेन यजते ॥ १ ॥ १० ॥
॥ १११९ ॥

¹ यदेत् महाप्रकरणेन आधानाद्विचकालं दर्शपूर्णमासारम्भणमुक्तम् ; यथा पक्षे पावमान्यादीनामिष्ठीनामुल्कर्षः । संस्थितासु इष्टिषु आगामिपौर्णमास्यामन्वा-रम्भणीया तत पूर्णमास्याग इति, तदमावास्यायामादधानस्य । पूर्णमास्या तु आदधानस्य सद्य एव सहेष्ठिभिरन्वारम्भणीयया च अग्रयाधेगमपवृज्य तदानी-मेवाभीनन्वाधाय श्वोभूते पौर्णमासेन यजते । पूर्वं पर्वेति पौर्णमास्यत्रोच्यते न तु चतुर्दशी । अन्यथा अमावास्याया पौर्णमास्या वायेय इत्यनेन श्वोभूते पौर्णमासेन यजत इत्यनेन च विरोधात् । चतुर्दश्येव वा पूर्वं पर्वं चातुर्मास्येषु तथा दर्शनात् । न च पौर्णमास्यामाधेय इत्यनेन विरोधे तस्यैव प्रकारविधिवात् । पूर्णमासेन यजत इत्यस्यच यष्टु प्रतिपद्यत हित्यर्थ । यथोक्त हिरण्यकेशिना ‘पौर्णमास्यास्तु पूर्वस्य पर्वणं औपवस्येऽहनि अभीनाधाय सेष्यपवृज्य तदानीमेव चतुहोत्रं सारस्वता-वारभणीयाश्च कुस्ते श्वोभूते पौर्णमासी यजत’ इति । यत्तु अन्यतत्रामिहोत्रा-रम्भार्थं दशहोत्रादि द्वादशाहव्रत च तत्सर्वमुभयत्रैव भवति अविशेषात् । अन्ये तु व्याचक्षते,—यदेत् द्वादशाहव्रत तत् अमावास्यायामादधानस्य न तु पौर्णमास्या-मिति, तदयुक्तम्, महाप्रकरणमव्यगतस्य अनन्तरस्य च तस्य एकस्य एतच्छब्देन निष्कृत्य पराम्रष्टमशक्यत्वात् । तथा इष्टयपर्वग्निविशिष्टदर्शपूर्णमासारम्भविधायिनि उत्तरवाक्ये तु शब्देन तत्प्रतियोगिन एव प्रकारस्य अनन्तरोक्तस्य व्यावर्तनी-यत्वाच । व्यक्तीकृतं चैतत् हिरण्यकेशिना तेन हि एवमेव पवमानहृविशुकर्षादि दर्शपूर्णमासारम्भान्त कर्म द्वादशाहव्रतवर्जमाध्वर्यवकाष्ठेऽभिधायानन्तरमुक्तम्,—‘अमावास्यायामादधानस्यैतत्’ इति द्वादशाहव्रतं तु ततोऽन्यत्र याजमानकाष्ठे सामान्यतश्चोदितम् । तद्वार निवारित एवानयोस्सङ्कर इति । किञ्च अत एवाविशेषवचनात् नक्षत्राधानवचनाच सिद्धनक्षत्राधानेऽप्यभिमतमेवास्यैततडभिति । तथा आश्वलायनेनापि अविशेषेणोक्त ‘आवानाहृदशरात्रमजस्मा’ इति । तस्माद्यथोक्त एव युक्तसूत्रार्थं । सर्वाणि तु एतानि आरम्भणार्थानि दशहोत्रादीनि द्वितीयाधानादिषु नेष्यन्ते;—कसात्? यस्माद्यावज्जीविक्स्यापि प्रयोगस्य एक एवारम्भं । तत्र च लिङ्गम् ‘वैश्वानरपार्जन्यापञ्चहोता च नाभ्यावर्तेतै एकोपक्रमत्वात्’ इति । द्वादशाहव्रतमपि या प्रथमामभिहोत्राय दोषधीति प्रथमामिहोत्रसयोगादारुम्भार्थैस्सह-पठितत्वाच प्रथमाधान एवेच्छन्ति (३).

[पौर्णमासारम्भपूर्वकर्तव्यक्रमादि उपदेशपक्षशब्दः]

(भा) सहेष्टिभिः परिसमासेऽभ्याघेऽभित्यागः । सारस्वतान्वारम्भ-
णीयाचतुर्होत्तुषु पुनःपुनः^१ परिस्यज्य चतुर्होत्रैऽन्वाधानम् पौर्ण-
^२ मास्याम् । पौर्णमासेन यजेतेति यागं प्रतिपद्यत इत्युपदेशः पौर्ण-
मास्यामुपक्र^३मणम् ॥

[अभित्यागपदार्थः]

(शृ.) सहेष्टि-त्यागः—इष्टयन्ते आहवनीयादिशब्दवाच्यरूपसम्प-
त्तिरिति ॥

सारस्वता-त्यज्य—^४ इष्टयन्ते त्यक्तेऽभौ पश्चाहि स तहि-
गत इति वचनात् अर्थायार्थायामि प्रणयतीति सारस्वतहोमार्थाना पुनः
पुनः प्रणयनम् ॥

चतुर्हो-धानम्—उपदेशपक्षे चतुर्दश्यां सारस्वतान्वारम्भणी-
यान्ते कृते पञ्चदश्या प्रातःकाले चतुर्होत्रैन्वाधानयोः. सन्निपाते देश-
कालक्रैत्र्यात् तत्रमाभिप्रणयनमित्याभिप्राय । अन्यमाहवनीय प्रणयिति
दर्शनात् । क्वचित् चतुर्होत्रैर्थं प्रणीते त्यक्तेऽन्वाधानामिति पाठः । तथा
सति पूर्वोक्त एवार्थः । चतुर्होतुरपि सर्वदर्शपूर्णमासार्थतया अस्यैव
न्याय्यत्वात् ॥

पौर्णमासेन-पक्रमणामिति—उपदेशपक्षे श्वोभूते पौर्णमासेन
यजेत इत्यस्यैव व्याख्या ; पौर्णमास्यां पञ्चदश्या यागं प्रकम्य प्रतिपदि
समाप्त्यते ॥

^१ परित्य ते-घ ^२ वान्वाधानम्-घ मास्या -घ ^३ क्रमणम्-ख ग

^४ इष्टयन्ते इत्यादि प्रणयनमित्यन्तो ग्रन्थ घ —पुस्तके न दृश्यन्ते

[पक्षान्तरे यागकालः]

(भा) येषां तु पौर्णमासी पूर्वं पर्वं तेषा तत्राभ्यन्वाधा^१नमपि कृत्वा
श्वोभूते प्रतिपदि पौर्णमासेन यागः ॥

(सू) ^२अनन्तरमाधानादाहितामिव्रतानि ॥ २।११ ॥
॥ ११२० ॥

[आधानमात्रनिमित्तकत्वं ब्रतानाम्]

(भा) ब्रतान्याहितमात्रेष्वाभिषु । यद्यपि मवत्सरे पवमानेष्टयः ॥

(सू) ^३नानृतं वदेत् ॥ ३।१२ ॥ ११ ॥

^४नाऽस्य ब्राह्मणोऽनाश्वान् गृहे वसेत् ॥ ४ ॥
॥ १३ ॥ ११२१ ॥

(भा) अनाश्वान्—अनशितवान् न वसेत् ॥

(सू) सूर्योद५मितिर्थं वसत्यै नापरुन्धीत ॥ ५ ॥
॥ १४ ॥ ११२२ ॥

[येषामित्यादिभाष्यस्योपदेशपक्षादरापरित्यागपरता]

(शृ) येषां तु—यागः—येषा तु पौर्णमासीति तुल्यविकल्पनिर्देशा-
दुपदेशपक्षस्यापि तुल्यवदादरः । अन्यत्र सर्वत्रोपदेशः परिहार इत्यु-
क्तमेव ॥

[ब्रतस्य तथात्वं श्रुतिकण्ठोक्तिसिद्धम्]

ब्रतान्या—भिषु—ष्टयः—तस्मादाहितामिर्नानृतं वदेदित्याधान-
मात्रस्य बन्धनात् ॥

^१धान कृत्वा—घ २ अथाहितमेयर्यावर्जीविकानि ब्रतान्युच्यन्ते तानि च
अनन्तरमाधानादिति वचनात् इष्टशुल्कर्षेऽपि नोकृष्यन्ते (रु). ^३स्मृतिप्राप्तस्या.
वृतवदनस्याहितामिव्रतत्वल्यापनार्थं पुनरूपन्यास तस्य चातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेष-
प्रयोजन वक्ष्यति च ‘अम्बये ब्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य अहितामिस्सञ्च-
ब्रत्यमिव चरेत्’ इति ! (रु) ^४बुभुक्षितश्रेत् वसेत् तं भोजयेदित्यर्थं (रु).
^५ऊङ्ग—अपोद—अस्तमित सूर्यो यस्य स भूयोँदः त निवासायागतं निवासयेत्
(रु)

(भा) सूर्योऽः—सूर्येऽस्तमित आगतः तस्य देया वसतिः ॥

(सू) ^१नर्जीषपक्षस्याश्रीयात् ॥ ६ ॥ १५ ॥
॥ ११२३ ॥

(भा) अनभिज उष्मा ऋजीषः तत्पक्षस्य प्रतिषेषः ॥

(सू) क्लिन्नं दारु ^२नादध्यात् ॥ ७ ॥ १६ ॥
॥ ११२४ ॥

(भा) क्लिन्नम्—उदकोक्षितम् ॥

(सू) ^३अन्तर्नाव्यपां नाश्रीयात् ॥ ८ ॥ १७ ॥
॥ ११२५ ॥

[अन्तर्नाव्यपां प्राशनं द्वेधा]

(भा) अन्तर्नावि या आप । उपदेशोऽन्तर्नाविस्थोऽपामशन न
^४कुर्यादिति ॥

(सू) स्वकृत ^५इरिणे नावस्येत् ॥ ९ ॥ १८ ॥ ११२६ ॥

(भा) इरिणमतृण ^६यत् स्वय कृतम् तत्र न तिष्ठत्यभिस्सह ॥

(सू) ^७पुण्यस्स्यात् ॥ १० ॥ १९ ॥ ११२७ ॥

(भा) पुण्यकर्म ^८ च स्यात् ॥

(सू) ^९हिंकृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयात् ॥ ११ ॥
॥ २० ॥ ११२८ ॥

(वृ) अन्तर्नावि या आपः—^{१०} तासा नाश्रीयात् ।

उपदेशो—र्यादिति — बहिस्थितानामप्यपाम् ॥

^१ यत् तिरोहितस्यामेरुष्मणा पक्ष न प्रत्यक्षामिना तद्वीसपक्षम् , तज्जा-
श्रीयात् (रु) नबास-डु. ^२ अमो नादधात् (रु) ^३ रुद्रदत्तस्त्वममर्थं पक्षान्तरत-
येच्छाति कल्पान्तरैककण्यात्. ^४ यत्-डु. ^५ स्वभावत ऊषेर देशो न निवसेत्
(रु) ^६ यत् स्वयमकृतम्-ख ग ^७ पुण्यकर्म—मङ्गलाचारयुक्त (रु). ^८ स-
पुण्य-डु. ^९ ऋतुगमने हिङ्कारमुक्ता वाचयमो भवेत् (रु). ^{१०} ता नाश्रीयात्-ख.ग.

- (भा) स्थुपगमन हिङ्कार कृत्वा ॥
- (सू) व्याहरेद्वा ॥ १२ ॥ २१ ॥ ११२९ ॥
- (सू) ^१न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् ॥ १३ ॥
॥ २२ ॥ ११३० ॥
- (सू) एवं प्रातः ॥ १४ ॥ २३ ॥ ११३१ ॥
- (सू) आहिताग्रेगृहे न सायमहुते भोक्तव्यं तथा
प्रातरि॑त्यन्येषां ब्रतम् ॥ १५ ॥ २४ ॥ ११३२ ॥
- (भा) अन्येषा—आहिताभिगृहवासिना ब्रतम् ॥
- (सू) नक्तं ^३नान्य^४दन्नाद्यात् ॥ १६ ॥ २५ ॥ ११३३ ॥

[नक्तं दानसङ्कल्पाकारः]

- (भा) ^५नान्यदन्नाद्यामीति सङ्कल्पः ॥
- (सू) ^६दद्यादित्येके ॥ १७ ॥ २६ ॥ ११३४ ॥
- (सू) ^७अन्नं तु ददन्नदद्यीत ॥ १८ ॥ २७ ॥ ११३५ ॥

[इह परं संकल्पोक्तेराशयद्वयम्]

- (बृ) नान्यदन्नाद्यामीति सङ्कल्पः—सर्वेषामाहिताभिन्नताना सङ्कल्पपूर्वकत्वप्रदर्शनार्थं ब्रतानीति निर्देशात् । अथवा न दद्याद्यादिति पक्षद्वयोपदेशात् । अनियमपरिहारार्थं विशेषपक्षसङ्कल्पो वा ॥

^१ सायमित्युभयत्र सम्बन्धते सायमाहुतौ अहुताया न सायमाशं कुर्यादित्वर्थ-
(रु) ^२ अन्येषामप्याहिताभिगृहवासिना ब्रतमेतत् (रु). ^३ दन्नाद्यात् २—ख.
^४ अश्चादन्यत् गोहिरप्यादि नक्त न दद्यात् (रु). ^५ श्चाद्यामीति—ख ग. नान्याद्यामीति-घ. नान्यद्वयानामीति ?—ख. ^६ अद्यादि—ख. ^७ ददशप्यश्चमदर्यीत—आदयेत् न तु विधान्तेरण दद्यात् (रु).

[अश्वदाने विशेषः]

- (भा) प्रयच्छन्नन्नमामातृसे^१रक्त दद्यात् ॥
- (सू) ^२नैतास्मिन् सवत्सरे पशुनाऽनिष्टा मांसं
भक्षयेत् ॥ १९ ॥ २८ ॥ ११३६ ॥
- [आधानवत्सरे मांसभक्षणनिषेधः]
- (भा) एतस्मिन् सवत्सरे नित्यस्य पशोः प्रवृत्तिः । न च तेनानिष्टा
मांसभक्षणम् ॥
- (सू) ^३मनसाग्रिभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा तं
सह भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन
मनसा सह भक्षयतेति यद्यादिष्टो भक्षयेदेतं मन्त्र-
मुक्ता भक्षयेत् ॥ २० ॥ २९ ॥ ११३७ ॥

पञ्चाविंशीखण्डिका ॥

[आदिष्टेऽभ्यनुक्ता च तस्य]

- (भा) आदिष्टः श्रुतिवचनात् यदा भक्षयेत् आर्त्तिज्ये ॥
-
- (वृ) अन्न तु दद्वन्नदयीतत्यस्यार्थ—
प्रयच्छ—द्यात्—इति ॥
- एतस्मिन्—भक्षणम्—यजमानेन कर्तव्यम् ।
- आदिष्टः—त्विज्ये—यद्यादिष्टो भक्षयेदित्यार्त्तिज्यविषयम् यज-
मानस्य पशुनाऽनिष्टा मांसभक्षणप्रतिषेधात् आर्त्तिज्यविषयाप्नस्य
भक्षणस्यानिवृत्तिः । एतस्मिन् सवत्सरे पशुनाऽनिष्टवा आर्त्तिज्यकरणे ।

^१ मातृसे^२ नु दद्यात्—ग ^२ एतस्मिन् आधानसवत्सरे निरूदेन अङ्गभूतने
वा पशुना अनिष्टवापूर्वमिभ्यः स्वय मास न भक्षयेत् (रु) ^३ यदि वृत्तिकर्शितः
आर्त्तिज्य कुर्वन् इडामास अदिष्टो भक्षयेत् तदा भक्षप्रायश्चित्तार्थमेतं मन्त्र जपित्वा
ततो भक्षमन्त्रेण भक्षयेत् । एतेन अर्त्तिज्यागत मासभक्षणं नातीवदोषवदिति
भावः (रु).

(सू) एतं मन्त्रमुक्ता स्वेन मन्त्रेण भक्षयेत् ॥

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रेषु धूर्तस्वामिभाष्ये पञ्चमे प्रश्ने
सप्तम पटल

(सू) ^१ पुनराधेयं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ १ ॥ ११३८ ॥

(सू) तस्याग्रथाधेयवत्कल्पः ॥ २ ॥ २ ॥ ११३९ ॥

(सू) अग्नीनाधायैतस्मिन् संवत्सरे ^२ यो नर्घुयात्स
पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो
ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वारुद्ध्यमानेषु यदा
वाङ्मेन विधुरतां नीयात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ११४० ॥

(वृ) एतं—येत्—अनेन भक्षयेदिति वक्तव्ये मन्त्रमुक्तेति वचनात्
पूर्वमन्त्रस्यानिवृत्तेहमाभ्या भक्षणम् ॥

इति श्री आपस्तम्बश्रौतसूत्रवृत्तस्वामिभाष्यवृत्ता
पञ्चमे प्रश्ने सप्तम पटल

^१ आहिता अग्नय पुन—विवानान्तरेण आधीयन्ते यस्मिन् कर्मणि तत्
पुनराधेयं नाम अग्नयाधेयस्यां गुणविकार (रु) ^२ यो नर्घुयादिति प्रजापत्वादि
हान्याव्युद्दिनिमित्तसुच्यते न ऋद्धयभावमात्रम्, प्रजा पशून् यजमानस्योपदोषा—
वेति लिङ्गात्। ‘आवानाद्यादि आमयावीयदिवा अर्था व्यथेरन्’ इत्याश्वलायन-
वचनाच्च । व्यानि—व्याधिपीडादिभिर्बाध । पुत्रमर्त्या-पुत्रमृति । स्वेषु
ज्ञातिषु अवरुद्ध्यमानेषु—बलवाङ्मे. परै निर्गृह्यमाणेषु । यदा वा अङ्गेन विधुरता—
विकलता गच्छेत् एतस्मिन् संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा सजातेषु पुनरादधीत ।
केवित्वन्त्य निमित्त यदा वेत्यविशेषात् सावकालिंक मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकामप्रभृति
एतस्मिन् संवत्सर इति नानुवर्तयन्ति, तदुभयमप्ययुक्तम्, सर्वादौ उपास्य
कालस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् । यदा वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । व्यक्त चाह
सत्याषाढ—‘य एतस्मिन् संवत्सरे ज्यानि पुत्रमर्त्या वा अन्येति स्वेन वा अङ्गेन
व्युद्धेतनव्व्रोति सपुनराधेय कुर्वीत’ इति । तथा च ओधायनः—अग्नीनाधाय
पापीयानभूवं अजात्सिषि पुत्रो मृत इत्येतस्मिक्षेष संवत्सर इष्ट भवतीति (रु).

[अश्राधानपुनराधानपदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रथम-
विकृतित्वं च द्वितीये]

(भा) अश्रिनां^१ विधानेन सभारेषु स्थापनमश्राधेयम् । पुनः—
विधानान्तरेण स्थापन पुनराधेयम् । तस्यैव गुणविकारः । आधानाङ्ग-
मिष्ट्यः उभयत्र । अनृद्धि^२र्यदाऽस्योपचयो न भक्ति^३ अप्यृद्धिकामः
^४ पुनराधते । योऽभ्याधेयेन नर्धोति स पुनराधेयमाधते इति । प्रजा-
कामादयोऽन्यस्मिन्नपि सवत्सरे लभ्यन्ते । यदा प्रजाकामो यदा पशुकाम
इति तस्य सर्वत्रानुषङ्गात् । ^५पुष्टिर्वद्धिः । ज्यानिर्हनिः । पुत्रमर्त्या
पुत्रमरणम् । स्वे—ज्ञातय । ; तेषां^६ निग्रहण—आरोधन राजादिभिः ।

[अङ्गेन विधुरतापदार्थः मतभेदश्च]

अङ्गविधुरता—अङ्गवैकल्यम् । ^७ तद्यदात्मन प्राप्नुयात् । उपदेशः पत्नी
यज्ञाङ्ग तन्मरणोङ्गविधुरतेति ॥

(बृ) अश्रीनां—मुभयत्रेति—आधाने एतत् पूर्वमुपपादितम् ।
अनृद्धि—न भवति—पूर्वावस्थातो वृद्धयभावः ।
अथर्व—माधत्त इति—अनृद्धिनैमित्तिकतया तत्परिहारार्थ-
त्वात्^८ ऋद्धयर्थता । अतो नाकामहतस्य पुनराधेयम् ॥

प्रजाकामा—ज्ञात्—तस्य^९ यदाशब्दस्य ।

पुष्टिर्धनवृद्धिः—काम्यमिदम् । यो नर्धयादित्यनृद्धिनैमित्तिकम् ।

ज्यानिर्हनिः—विद्यमानस्य नाशो वत्सरान्तरेऽपि ।

[पत्नीरूपाङ्गवैयर्थ्ये पुनराधानविधेराशयः मतान्तरं च]

उपदेशः—धुरतेति—अस्मित् पक्षे पत्नीमरणोऽप्युत्सर्गेष्ठिपूर्वक-
पुनराधानविधानाद्यजमानात्पूर्वं प्रमीतायाः पत्न्या अभिर्दाहो

^१ संभारेषु विधानेन—छ. ^२ यत्तस्योप—स्व ग. ^३ अथर्व—स्व ग.

^४ रादध्यात्—ग, ^५ पुष्टिर्धनवृद्धि—स्व. ग घ ^६ ग्रहणम्—ग. ^७ यद्यदाप्राप्नुयात्—
स्व. ग. तद्यदाप्राप्नुयात्—घ ^८ अनृधर्थता—घ ^९ कृत्स्य—घ.

[अङ्गविधुराधाने पक्षान्तरम्, तत्पक्षेऽनृद्विपदार्थश्च]

(भा) केचित् अङ्गविधुरतायामेवान्यास्मिन् सवत्सरे इच्छान्ति । प्रजा कामादयस्तस्मिन्नेव संवत्सरे इति ।

(वृ) नास्तीति गम्यते । अस्यायं विषयः,—अनेकभार्यस्याहिताभ्यः ज्येष्ठायां विद्यमानाया कनिष्ठामरणे,—

द्वितीया वै तु यो भार्या दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसम हि तत् ॥

इति वैतानिकाग्निभिर्दीर्घनिषेधात् तन्मरणे उत्सर्गेष्टिपूर्वकपुनराधानोपदेश इति । अथवा,—‘अन्यतराभावे कार्या प्रागभूयेयात्’ (२, ५, ११, १३. आप. घ. सू.)¹ इत्यत्र—

भार्यायै पूर्वमारिष्ये दत्त्वाभीन् ।

इत्यादिमानवचनविरोधमाशङ्ख्य तत्पारिहार्थतया कपर्दिस्वामिना ‘अन्वारम्भणीयाविरोधात्’ इति हेतुनिर्देशात् एकभार्यस्याहिताभ्यः अकृतान्वारम्भणीयस्य पूर्वं भार्यामरणे मनुवचनानुसारेणाग्निभिर्दीर्घोपपत्तिः । कृतान्वारम्भणीयस्य त्वेकभार्यस्य पूर्वं पलीमरणे कपर्द्यभिप्रायेण श्रौताग्निभिर्दीर्घानुपपत्तेः एकभार्यस्यापि पलीमरणे उत्सर्गेष्टिपूर्वकपुनराधानसभवादुपदेशमतोपपत्तिः । केचित्तु मानव वचनपतित्राविषय मन्यन्ते—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रिय वृत्तवती पतिः ।

इति याज्ञवल्क्यनियमात् । भारद्वाजव्याख्याकारेणोक्तत्वाच्च ।

[अङ्गविधुराधाने पक्षान्तराशयः]

केचिद—च्छान्ति—अभीनाधायैतस्मिन् संवत्सरे इत्युपक्रमात् यदाशब्दस्याङ्गविधुरतायामेव निर्देशात् ॥

¹ इत्यस्य-घ.

(भा) तेषां चानुद्दिरुपद्रवः ॥

[पुनराधानसङ्कल्पकालादि]

उत्सर्गेष्ट्यादौ सङ्कल्पः—अमीन् पुनराधास्ये ऋध्यासं प्रजावान् भूयासमिति ॥

(सू.) ^१ आग्रेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादश-

[केचिदिदिति पक्षं अनुद्दिरुपदार्थवर्णनहेतु]

(बृ) तेषां चा नृद्दिरुपद्रवः—तस्मिन् सवत्सरे अनृद्वेज्यान्यामित्येतेनैवोक्तत्वात् तेषां मतेऽनृद्दिरुपद्रवः ॥

[पुनराधाने सङ्कल्पकालोपपत्तिः]

उत्सर्गेष्ट्यादौ—भूयासमिति—सर्वेषा प्रदर्शनन् । उद्वास्य पुनराधीतेत्युद्वासनपूर्वकपुनराधानस्यैकनैमित्तिकत्वात् । अतो नष्टेष्वभिषु पुत्रनाशादावभीनुत्पाद्य पुनरुत्सर्गेष्ट्यादि कर्तव्यम् ॥

¹ केवलवैश्वानरचेदनासु वैश्वानर एव देवता न तद्गुणोऽपि तस्या अवणादिति केचित्, ततु मन्दफलम्, बहुमत्त्राह्वाणकल्पविरोधात् । इतरथाऽपि अश्रवणोपपत्तं च । तथाहि—मञ्चास्तावद्याज्यानुवाक्यादय तद्गुणाभिलङ्घा एव ‘वैश्वानरो’ अजीजनत्, पृष्ठो दिवि’ इत्यादय । ब्राह्मणोऽपि वैश्वानरं द्वादशकपाल निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा ‘अग्निवैश्वानर इति वाक्यशेष आन्नात् । सूत्रकारोऽपि वायव्य पश्चो अग्रेये वैश्वानराय द्वादशकपाल पशुपुरोडाश निर्वपतीत्युक्ता तमेवान्यन्त्र विकल्पयन्नाह ‘य. कश्चनाशो पशुरालभ्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालं पुरोडाशो भवतीत्येके इति । ‘तथा यदस्य पारे रजस’ इति वैश्वानराभिलङ्घामृच्छिनियुक्ते वैश्वानर्यापरिविच्छेति । बोधायनेनाप्युक्त वैश्वानरमवदाय वैश्वानरायानुभूहीति । भरद्वाजेनापि वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेदित्यनुवाकोक्तान् वैश्वानरान् व्याचक्षाणेनोक्तं ‘अग्रेये वैश्वानराय पुरोडाश द्वादशकपालं निर्वपतीति । यत्तु अग्नेरश्रवणमुक्तं तदपि तद्वित्रुतित्वादुपचम् । यत्र तु सगुणदेवतासम्बन्धं तद्वित्रुत्या विवक्षित तत्र गुणशब्दादेव तद्वित क्रियते । गुणी तु अश्रुतोऽपि वाक्यशेषादिना अवसीयत इति पन्था, यथा वैमृश्य गृहमधीय पथिकृदित्यादौ । तस्मात् सिद्धं केवलवैश्वानरचेदनास्वपि अश्रिवैश्वानरोदेवतेति । उद्वासयिष्यन्निति वक्ष्यमाणकालात् उद्वासनापूर्वस्मिन् काल इत्यर्थ । आग्रेयमष्टाकपाल निर्वपेदैश्वानर द्वादशकपालमभिसुद्धासिष्यन् इति कम्येषिष्यान्नाताया द्विहिषोऽपि इति अनया विकल्पयिष्यन्ति । ता ब्राह्मणव्याख्याता इति तस्या अप्युपसङ्गाद् (रु).

(सू.) कपाल वारुणं दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं
मैत्रं चरुमग्निमुद्रासयिष्यन् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ११४१ ॥

[अग्निमुद्रासयिष्यत इष्टिषु देवतानिर्णयः]

(मा) सर्वत्राग्निर्वैश्वानरो वाक्यशेषान्मत्रलिङ्गाच्च । उपदेशो
वैश्वानर एवेति । अग्नयेऽप्सुमते अग्नेऽप्सुमन् अग्निमप्सुमन्तम् ।
अग्नेरप्सुमत । अग्निरप्सुमान् । अग्निर्मूर्धा भुवो वैश्वानरोन ऊत्या
पृष्ठो दिवीति । अवते हेड, उदुत्तम, अप्स्वमे, गर्भो अस्योषधनी,
अयं मित्रोनमीवासः इति याज्यानुवाक्याः ॥

[असंभारपक्षेणानुष्टातुर्विशेषः]

येन त्वसभारपक्षः कृतोऽग्नयाधाये ^१ तस्य ये ते अग्ने वानस्पत्या

[अग्न्युत्सर्गे मतद्वयम्]

इत्यृचो लोपः । पौर्णमासीभिष्टुत्सर्गेष्ट्युत्साऽग्नीनुत्सज्जति तस्या ब्राह्मण-
भोजनान्ते ।

[वाक्यशेषो लिङ्गं च]

(बृ.) सर्वत्रा-ङ्गाचेति—सवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति शेषः ।
अग्निरुक्थेन वाहसेत्यादिमत्रलिङ्गम् ॥

[उपदेशपक्षाशायः]

उपदेशो वैश्वानर एवेति—चोदनैकसमविगम्यत्वादेवतायाः
यथा चोदितशब्दैरेव प्रयोग इति ; यथा प्रकृतावग्निर्मूर्धन्वान् भवति ॥

[असंभारपक्षे ऋग्विशेषलोपहतुः]

येन त्व-लोपः—सभारास्संभृता इति नि(रुक्त) वृत्तनिर्देशात् ॥
[पौर्णमासेष्ट्युत्सर्गेष्ट्युत्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः.]

पौर्णमासी-जनान्ते—यद्यप्युत्सर्गेष्ट्युत्तरकालं पौर्णमासी-
मिष्टवेत्युच्यते तथाऽप्युद्रास्य पुनरादधीतेत्युत्सर्गपूर्वकपुनराधानस्यैक-

¹ तस्या

(भा) उपदेश कृत्वोत्सर्गेष्टि पौर्णमासीमिष्टा ब्राह्मणभोजनान्ते उत्सर्गे ज्वलतामग्नीनाम् ॥

[उत्सर्गे प्रकारान्तरम्]

केचिचु ब्राह्मणभोजनान्ते पुनर्विहृत्य ज्वलतोऽग्नीनायतनेभ्यः परित्य^१जति ॥

[उत्सर्गेष्टुर्विधान्तरमपि]

द्विहविरप्युत्सर्गेष्टिर्लभ्यते । एषु निमित्तेषु आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेत् । वैश्वानर द्वादशकपालमग्निद्वासायिष्यन् इति । नास्या^२-मुपहोमा नापि ज्वलतामुत्सर्गनियमः ॥

(बृ) नैमित्तिकत्वात् तन्मध्ये पौर्णमास्यनुपपत्तेः पौर्णमास्युत्तरकालं प्रति-पद्युत्सर्गेष्टि कृत्वा तस्या ब्राह्मणभोजनान्ते ज्वलतामग्नीनामुत्सर्गः । मया त्यक्ता अग्नय. इति सङ्कल्पयेत् ॥

[उत्सर्गेष्टिपौर्णमासेष्टुत्सर्गा इति पक्षोपपत्तिः]

उपदेशःकृ-मग्नीनाम्—सूत्रकारेण ^३तथोपक्रमात् ॥

[उत्सर्गे प्रकारान्तरपक्षाशयः]

केचित्-त्यजन्ति-इष्टयन्ते लौकिकत्वात्पुनर्विहृत्य त्यागः । पूर्वस्मिन् पक्षे इष्टयन्ते त्यागोपदेशात् ; न त्यागात्पूर्वं लौकिकता उत्सर्गार्थत्वादुत्सर्गेष्टि ॥

[विधान्तरे मानम्]

द्विहविरप्यु-यिष्यन् इति—अस्मच्छाखोक्तवात् ॥

[अस्यैव शाखान्तरे विशेषः]

नास्यामु-नियम इति—शाखान्तरे तयोः पञ्चहविष्केष्टि-सम्बन्धोपदेशात् ॥

^१ त्यजन्ति-ग. ^२ मुपभोज ^३-ग ^३ तथा क्रमोपदेशात्-घ

[निर्निमित्तत्यागपक्षानभ्युपगमः]

(भा) केचिद्विनापि^१ निमित्तमेतयोत्सृजन्ति ; तदयुक्तम् ;

[हिरण्यकेशिपक्षः]

अमावास्येष्टा पौर्णमास्यामुत्सर्गेष्टिर्हिरण्यकेशिनः ॥

(सू) या ते अग्ने उत्सीदतः पवमाना प्रिया तनूः ।
तया सह पृथिवीमाविश रथन्तरेण साम्ना गायत्रेण
च छन्दसा ॥५॥५॥११४२॥

(सू) या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी प्रिया
तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साम्ना
त्रैषुभूमेन च छन्दसा । ततो न ऊर्जमाकृधि गृहमेधं
च वर्धय । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः
शुक्रेऽध्यधिसंभृता । तया सह दिवमाविश वृहता
साम्ना जागतेन च छन्दसा ततो नो वृष्टयाऽवत ।
यास्ते अग्ने कामदुधा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभि-
र्नः कामान् धुक्षेह प्रजां पुष्टिमथो धनम् ।
यास्ते अग्ने संभृतीरिन्द्रः^२ स्फुकर आभरत् । तासु
शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य यत् ॥६॥६॥११४३॥

षड्बृशी खण्डिका ॥

[निर्निमित्तत्यागपक्षे दोषः]

(बृ) केचिद्विनापि—दयुक्तमिति—उद्वासनपुनराधानयोरेकनैमिति-
कत्वात् पुनराधानस्य च सर्वनैमितिकत्वात् ॥

^१ निमित्तमेतयो—ख. ग घ. ढ.

^२ स वीर आरभत्—ख. सवर .

- (सू) ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभारास्संभृतास्सह ।
 तेभिर्गच्छ वनस्पतीन् स्वां योनि यथायथम् ।
 अग्नब्रियथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्यं
 देवेषूपागां मनसा सहेति पुरस्तात्स्वष्टकृतः
 सप्ताहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ ७ ॥ ११४४ ॥
- (सू) सिद्धमिष्टसंतिष्ठते ॥ २ ॥ ८ ॥ ११४५ ॥
- (सू) ^१पौर्णमासीमिष्टा ज्वलतोऽश्रीनुत्सृजति ॥ ३ ॥
 ॥ ९ ॥ ११४६ ॥
- (सू) संवत्सरं ^२पराधर्यमुत्सृष्टाग्रिर्भवति ॥ ४ ॥
 ॥ १० ॥ ११४७ ॥

१ निमित्तकामयो सतो आगामिना पौर्णमासेनेष्टा अनन्तरमुत्सर्गार्थमिष्टि निरूप्य तदन्ते ज्वलत तानमीन् उत्सृजति-बुध्योपेक्षते न रक्षतीत्यर्थ । ज्वलत इति वचनात् न निर्वापयति । तज्ज परमेतन प्रसक्त निर्वायते, यथा ॐ बोधायन , अद्विरभिं समुक्षेति । केचिच्चु पूर्वेयुस्तर्सगेष्टि निरूप्य पौर्णमासानन्तर-मुत्सर्गमिष्टान्ति, तदयुक्तम्, अग्निहोत्रामारप्स्यमान इत्यादिवत् उद्वासयिष्य-शित्यनेन उत्सर्गेष्टि उत्सर्गादपृथक्कालत्वावसायात् उत्सर्गेष्टयन्ते चामीना अदृष्ट-तिरोधानेनाकर्माङ्गत्वात् विष्टयस्यैव सत्यषाढादिभिर्व्यक्तवचनाच । अथैषात्र मीमासा,-पुनरावाननिमित्ते सज्जाते यदि स्वयमग्रयो विच्छिर्येरन् विनिष्ठेषु वा अग्निषु निमित्त जायेत तदा किं पुनराधानमात्र कर्तव्यम्? आहोस्वित् उत्पाद्यामी-नुत्सृज्य पुनराधातव्यमिति? प्रथम कल्प इति ब्रूयात् । कुत्? धर्यमाणानाममीना हानार्थत्वादुत्सर्गविधानस्य । न हि उद्वासनापेक्षाया स्वयमुद्वासितानां प्रथम-मनुत्सर्गो दोषाय । प्रन्युत गुणायैव वीरहत्यादिदोषक्षुते । तस्मात्सिद्ध पुनराधान-मात्रमेव कर्तव्यं न पुनरुत्सर्ग इति (रु) ^२परार्थ्य उत्सृ-ख. परार्थ्यशब्द षड्वराधर्यानित्यत्र अवराध्यशब्देन व्याख्यात । सवत्सर एव उत्सर्गस्य परावधि । अतोऽर्वागेव सवत्सरादाधातव्यमित्यर्थ । तेन सवत्सरातिक्रम अग्निहोत्राध्यतिक्रमप्राय-शित्तानि भवन्ति । बोधायनीयमतात् सत्यपि निमित्ते यावत्पुनराधेयकालमासित्वा कालेऽश्रीनुत्सृज्य सद्य एवाधान भवति । यथा उत्सर्गेष्टयनन्तरमाह,—तदार्नामेवं अद्विरभीन् समुक्ष्य ब्रह्मौदन श्रपयित्वोपवसर्तीति । कात्यायनश्चाह,—त्रिरात्रावरम-मीनुत्सृज्य स द्योवेति । सत्याषाढद्वाह,—यावद्वर्षपूर्णमासावविद्वितौ तावच्चि-रमवस्थाग्रिर्भवति संवत्सर द्वादशाह वेति (रु)

[उत्सर्गपरावधिः तदतिक्रमे च कार्यम्]

(भा) पराधर्यम्—परतः^१ काल संवत्सरः । तस्यातिक्रमे कृते पुनराधेये सर्वप्रायश्चित्तम् । यावज्जीवश्रुतीनि च यान्यकृतानि ॥

[कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषाः]

सप्तहेताऽभिहोत्राक्रियायाम् । पथिकृद्वैश्वानरौ दर्शपूर्णमासाक्रियायां सोमाक्रियाया सप्तदशोऽभिष्टुत् ॥

(वृ) पराधर्य-न्यकृतानि — सवत्सरादूर्ध्वं पुनराधानकालोत्कर्षेतेषामपि प्रायश्चित्त कर्तव्यम् ॥

सप्त यायाम्—तन्तुमान् वा ॥

[उक्तानुक्तप्रायश्चित्तेष्टिषु विषयविशेषव्यवस्था]

पथिकृद्वै-ग्रिष्टुदिति—वैश्वानर आग्रयणोत्कर्षे । पश्चूत्कर्षे पथिकृन्मुखः पुनः पशु । सर्वप्रायश्चित्त वां । गौणकालस्याप्यतिपत्तौ पथिकृद्वैश्वानरी । गृहदाहहिरण्येष्टयादयो लुप्यन्त एव जातेष्टिस्तु पश्चाल्कियते युगलजनने नैमित्तिक च ॥

[प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यशङ्कापरिद्वारौ पक्षान्तरं च]

नन्वकृते पुनराधाने अभ्यभावेऽधिकाराभावात् किमिति प्रायश्चित्तमुच्यते^२ अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य,—आहितामेरभिनाशेऽपि नित्याधिकारकर्मस्वधिकारोऽस्त्येव । तथाहि,—आधानप्रभृति यजमान एवामयो भवन्तीति श्रुते । आधानोत्पन्नानामभीनामाश्रयनाशेऽपि अहृष्टरूपस्य यजमाने समवेतत्वात् पुनराधानादिभिः तस्याश्रयसम्पादनमिति उत्सृष्टामेरतिक्रान्ते काले अनुगतामेश्च अभिमत्तया अधिकारे सति कर्तव्याकरणात्प्रायश्चित्त कर्तव्यमिति । केचित् आहिताभित्वमात्रेणाधिकारसिद्धावदृष्टनाशेऽपि कर्तव्याकरणे प्रायश्चित्त भवतीति मन्यन्ते ॥

¹ किञ्चिद्विल-ङ्क काल—स्त्र ग घ

[अन्यत्रातिदेशः]

(भा) यस्तु अविधानेन त्यजति तस्याप्येवम् ॥

[संवत्सरानत्ययेन प्रायश्चित्तम्]

यस्य नातीतस्मवत्सरः न तस्यैवम्^१ ॥

[प्रथमाधानवैलक्षण्यम्]

न चारम्भार्थानि^२ पुनराधाने प्रायश्चित्ताधाने च ॥

[उपदेशपक्षः]

उपदेश पुनराधेये दशहोत्रुचतुर्होत्रादीनि व्याहृतिभिरुपसाद-
नान्तानि पुन क्रियन्तेऽभ्याधेयवत्कल्प^३ इति ॥

[अविधानेन त्यागप्रभद्वायश्चित्तमु विशेष]

(बृ) यस्तु—प्येवम्—प्रायश्चित्तम्; शक्तस्य बुद्धिपूर्वत्यागे स्मार्तमग्नि-
त्यागनिमित्तमुपपातकप्रायश्चित्तमपि पुरुषापराधानिमित्त कर्तव्यम् ।
अबुद्धिपूर्वनाशे ज्ञडित्यनाधातुः मतिर्पूर्वमुद्वासयतो द्विगुणम्;—
विहित यदकामानां कामाच्छ्रिगुण वदेत् ।

इति । देशविष्णवादिनोत्सर्गे न पुरुषापराधजम् । पश्चात् सति विभवे
^४ उपेक्षको भवति ॥

[प्रायश्चित्ताप्रवृत्तिहेतुः]

यस्य नाती—स्यैवम्—प्रायश्चित्तम् । सवत्सरमुत्सृष्टाग्नित्वानु-
शानात् ॥

[आधानत्वप्राप्तं वैलक्षण्यम्]

न चार—त्ताधानेच—दशहोत्रादीनि । पूर्वमेवारब्धव्यत्वात् ॥

[उपदेशपक्षे पुनराधानेऽतिदेशासङ्कोचे हेतुः]

उपदेशः पुनरा—त्कल्प इति—अभ्याधेयधर्माणा तदनन्तर-
भाविनां च प्राप्तेः ॥

^१ नायारम्भा—ख ग घ ^२ पुनराधेये—ख ग घ ^३ इति वचनात्—
ख. ग घ. ^४ उपेक्षतो—ख ग. घ

(भा) प्रायश्चित्ताधाने तु यद्यनन्तर दोषात्क्रियते नारम्भार्थे दशहोता^१।
अल्लुसेऽमिहोत्रे^२ ॥

[सारस्वतहोमाद्यपि कन्चित्]

अल्लुसे च पर्वणि न सारस्वतहोमादीनि ॥

[पुनराधेये हिरण्यकेशिमतम्]

अर्वाक् त्रिरात्रात्र पुनराधेयमुत्तरे कृते हिरण्यकेशिमतात्

(सू.) ^३ रोहिणी पुनर्वस्तु अनूराधा इति नक्षत्राणि ॥
॥ ५ ॥ ४९॥ ११४९ ॥

(सू.) ^४ वर्षासु शरदि वाऽऽदधीत ॥ ६ ॥ ५० ॥ ११५० ॥

[प्रायश्चित्ताधाने विशेषोपपात्ति]

(वृ.) प्रायश्चित्ता—दशहोता—अल्लुसे होमे । कथ ^५ द्वयहसाध्ये
आधाने होमस्यालोप ^२ न व्यहसाध्य निमित्तानन्तरमाधान अनन्तर
दोषात्कर्त्त^३व्यानि । उभयाभ्युपेताभिनिम्रोके अभ्युदये च आरम्भ
प्राक्परकालात्समापनीयत्वात् । प्रकान्तस्य कर्मणो दोषनिर्धार्तार्थतया
^४ तदङ्गत्वात् । अङ्गानां प्रधानानुविधायित्वस्यावश्यकत्वात् ॥

अल्लुसे—मादीनि—^५ अल्लुसे दर्शपूर्णमासे वा । अतो दर्शपूर्ण-
मासाग्रयणचातुर्मास्यपशुसोमकालानुरोधेन निमित्तज्ञानानन्तर नैमि-
त्तिकमाधानमित्युपदेश ॥

^१ होता च—ख. ग. ^२ लुसहोमे पर्वणांति । कथम् ^३—ख ग

^३ नक्षत्रान्तर परिसङ्गयानार्थं वचन नित्यत्वरूपनार्थं चैषाम् । तेन पर्वविप्रतिषेषेऽपि
नक्षत्रमेवाद्वियते (रु) ^४ एताचेव छट्ठूर्सर्ववर्णानां भवतः वाधायनस्त्वश्राद्ध—
येयमाधान्या पौर्णमास्या पुरस्तादमावास्या भवति सासङ्कृतस्वरूपस्य पुनर्वसुभ्यां
स्वपत्स्यते तस्यामादधीतेति (रु) ^५ द्वियह ^६—ख दीतीयाह—ग ^७ व्यानिति—
ख. ग. ^८ तदङ्गाना प्रधाना—घ ^९ इदं—घ—कोशो न दृश्यते.

[पुनराधाने कालः]

- (भा) रोहिण्यादौ नक्षत्रे कृष्णपक्षे वर्षासु शरदि वा ॥
 (म्) ^१ कृताकृतासंभारा यजूषि च भवन्ति ॥
 ॥७॥५१ : ११५१ ॥

[संभारपक्षे यजुषोऽपि प्रयोगनियमः]

- (भा) यदि क्रियन्ते सभारा तदाऽभ्याघेययजूषि चाधानार्थानि नित्यानि ॥

[सूत्रातुक्तकृष्णपक्षपरिग्रहोपपत्तिः]

- (बृ) रोहिण्यादौ—रदिवा—पुनराधानम् । कृष्णपक्षे इत्यस्याथ-
 मभिप्रायः ;—पौर्णमासीमिष्ठोत्सर्जनात् उभयोरेकाधिका^२रापूर्वसाधनत्वात्
 पुनराधानानन्तरममावास्यानुष्ठानसिद्ध्यर्थमपरपक्षनियम । पौर्णमास्य-
 नन्तरमुत्सर्जनविधानादेव पूर्वानुष्ठितपौर्णमास्या भविष्यद्दर्शेन सहकाधि-
 कारापूर्वसाधनत्वमुपपत्तम् । प्रायश्चित्ताधाने^३त्वनन्तरदोषात्कुनेऽति-
 क्रान्तस्य ^४पर्वण प्रायश्चित्तं कृत्वा प्राप्तकाल ^५यत्किञ्चित्पर्व कर्तव्यम् ।
 वाचनिकत्यागे पूर्वाधिकारशास्त्राविरोधेन नैमित्तिकाधानकालनियमो
 युक्त इति ॥

[यदीति नित्यानीति च पदस्वारस्यस्]

- यदि क्रियन्ते सं-र्थानिनित्यानि—सम्भाराणामभ्याघेय-
 यजुषां च सह प्रयोगनियमः । सम्भाराभावे यजुषामपि निवृत्ति ॥

^१ आभ्याघेयकास्सभाराः पक्षे कृता पक्षे अकृताश्च ब्राह्मणे भवन्ति ।
 तथाऽधानयजूषि च यथर्याधानादीन्यर्थ । तथा च ब्राह्मणम्—न सभृत्यास्तसभारा
 न यजु. कर्तव्यमित्यथो खलु ममृत्या एव सभारा कर्तव्य यजु इति । तेषा
 चोभयेषा सह शिष्टत्वात्सहप्रवृत्तिसह वा नेतृत्वे (४) ^२रात्पूर्व—ख. ग
^३ धोनेऽनन्तर—ख. ग ^४ कर्मण—घ. ^५ कर्म—घ

(मू) ^१ अपि वा पञ्च पार्थिवान् संभारानाहरति एवं
वानस्पत्यान् ॥ ८ ॥ ५२ ॥ ११५२ ॥

[पुनः पञ्चविधान नियमार्थम्]

(भा) पुनः पञ्च(विधाना)वचना^२त्सप्त न लभ्यन्ते भूयां सोऽपि न
लभ्यन्ते ॥

[पुनः पञ्चविधानाशयान्तरपक्षः]
केचिदयजुः पक्षेऽपि पञ्चेच्छन्ति ॥

[नियमसंभारेणु]

^३ ये यस्याग्रघावेन कृतास्सभारा तस्य नियताः । इह कृत-
यजुरिति लिङ्गात् ॥

(वृ) पुनः पञ्च—भ्यन्ते—अस्यार्थ—कृताकृता इति विकल्पविधि ।
सप्तपञ्चसङ्ख्ययोरविशेषेण कर्तव्याकर्तव्यत्वे । आधानयजुषा च सम्भारै-
स्सह प्रवृत्तिनिवृत्ती । न समृत्यास्सभारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो
खलु सम्भूत्य॑ एव सम्भाराः कर्तव्य यजुर्यज्ञस्य समुद्घचै इति
प्रवृत्तिनिवृत्योस्साहित्यवचनात् । अपि वा पञ्च पार्थिवानिति पञ्चसङ्ख्या-
नियमविधिरिति ॥

[अयजुः पक्षेऽपि पञ्चपरिग्रहोपपत्तिः]

केचिदय—च्छन्ति—अपिवा पञ्च पार्थिवानिति । यजुषोऽ-
भावेऽपि सम्भारपञ्चत्वनियमार्थं पुनर्विधानमिति ॥

[सम्भारेणु नियमोपपत्तिः]

यस्याग्रया—रितिलिङ्गात्—न समृत्यास्सभारा इत्यस्य
हेतुत्वेन कृतयजुस्सम्भृतसम्भार इति निर्देशात् ॥

^१ पूर्वसूत्रे द्वौ कल्पाबुकौ सप्तकादिषु सभारकल्पेषु अनियमेनान्यतम
पक्षस्यादित्येक । न कथिदिति द्वितीयः तृतीयस्त्वयंकल्पो नियमेन पञ्चकल्पस्या-
जान्य इति (रु) ^२ त्सप्त गृथन्ते केचित्—ग । ^३ यस्याग्रया—ख ग घ.

(सू.) ^१ आयतनेषु पुराणान् दर्भान् संस्तीर्य भूमि-
भूम्नेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमाददाति माध्यैन्दिन
इतरान् ॥ ९ ॥ ५३ ॥ ११५३ ॥

[सम्भारतदभावपक्षयोः कर्मक्रमादिः]

(भा) ^२ सभारसभरणान्ते पुराणदर्भाहरण ततो निधानम् । अस-
भारपक्षे पुराणदर्भा । सभ्रियन्ते साद्यन्ते च तूष्णीम् । रजतनिरसनान्तं
कृत्वा पुराणदर्भास्तरणमायतनेषु असभारपक्षे त्वचोक्षणान्ते । सर्वा-
नुक्ताऽधानमन्नान् सर्पराज्ञीभिः पौनराष्ट्रैयिकैराधानम् । असभार-
पक्षे पौनराष्ट्रैयिकैरेवाधानम् । चतस्रसर्पराज्यः ॥

[सम्भारतदभावपक्षयोः भाष्योक्तापेक्षितांशाः]

(वृ.) सम्भारसं—तूष्णीम्—मन्त्रानुपदेशात् ।
रजतनिर—त्वचोक्षणान्ते—शब्दो देवीरभिष्ठय इत्यन्ते ।
सर्वानुक्ता—कीभिराधानम्—अभ्याष्टेयवत्कल्प इत्याधान-
मन्त्राणां प्राप्तिः ॥
असम्भार—वाधानम्—आधानयजुषा निवृत्तत्वात् ।
चतस्रःसर्पराज्यः—पौनराष्ट्रैयिक्य ।

^१ अरण्याहरणादिसमानमागार्हपत्याधानात् । तत्र सभारकाले पुराणानपि दर्भान्
समृद्ध निर्वपनकाले सभारणामुपरितानपिस्तृणाति । तानेव तु असभारपक्षे । ततो
गार्हपत्याधानकाले सर्वाभ्याषेयकमच्चान्ते चतस्रभिरपि सर्पराज्ञीभर्गार्हपत्यमाददाति ।
सर्पराज्ञीरेव तु अयजु पक्षे । ता अपि यजमानोऽनुवर्तयेते, येनयेनादधातीत्य-
विशेषवचनात् (ह). ^२ अहो नवधाकृतस्य पञ्चमो भाग मध्यान्दिन । तथा
बृहस्पतेर्मध्यान्दिन इत्यत्र विवेचनात् । तत्र सर्वान् मध्यान्दिन इति कल्पान्तरकारा
(ह). ^३ संभाराहरणान्ते—ग. ^४ यिकीभिरा—ख ग.

(भा) ^१इह तु आधानेष्वनुवर्तमानस्य ^२यजमानस्य प्राकृतानामेव मन्त्राणाम् । सर्वे मध्यान्दिने वाजसनेयिनाम् ॥

(सू) ^३उपोलवैर्दर्भैः परुत्कैः संवत्सरप्रवातैराह्व-
नीयं ज्वलन्तमुद्धरति ॥ १०॥५४ ॥ ११५४ ॥

[अद्युद्धरणसाधनविशेषः]

(भा) उपोलवा—आलवेभ्य उत्थिता. आलवसमीपे लज्जा वा । परुत्का:—पर्ववन्त. । प्रवाता.—सवत्सरमाकाशेऽवस्थिता. । ते च अश्वत्थेभ्य^४प्रत्याग्नायाः । तथोपायः क्रियते यथा नानुगच्छत्यग्निः ॥

(सू) ^५यत्त्वा क्रुद्धः परो वपेति दक्षिणाग्निम् । यत्ते मन्युपरोपस्येतीतरान् ॥ ११॥५५॥११५५ ॥

(सू) ^६मनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पतिवत्यर्चो-
पतिष्ठते ॥ १२ ॥ ५६ ॥ ११५६ ॥

(बृ) इह तु आधाने—मन्त्राणामिति—यजमानानुवर्तनं प्राकृता-
नामेव मन्त्राणाम् । व्याहृती सर्पराजीरिति व्याहृत्यादि^७सहितेषु
विधानात् प्राकृतमन्त्रेषु प्रयुक्तसर्पराजीनामपि पुनः प्रयोगः । प्राकृता-
नामन्ते निवेशात् । अतुव्यकालत्वात् तत्स्थानापत्त्यसम्भवात् ॥
सर्वे मध्य—नेयिनाम्—मतेन ॥
तथोपायः—त्यग्निः—दर्भगतः ॥

^१ इतीह तु. ^२प्राकृ—स्व घ ^३उपोलवा इति आलवेभ्य उत्थिता
वक्ष्यन्ते । परुत्का:—परुष्मन्त पर्ववन्तो वा सवत्सरप्रवाता —सवत्सरमुपद्गुष्का. ।
ते प्रणयनीयेभ्यस्थाने भवन्ति (र) ^४प्रत्याग्नाय —ज्ञ. ^५आदधातीति शेषः (र)
^६अग्नीनिति शेष तत्राहितमाहितमुपतिष्ठतइति भारद्वाजः (र). ^७त्यादिनपितेषु ?—
घ.

[उपस्थाने मतभेदः]

(भा) बृहस्पतिवत्योपस्थानमाहितस्यामेः शमने कृते भरद्वाजमतात् उपदेशस्तन्त्रेणोपस्थानम् । आवस्थ्यस्य शमने कृते सर्वेषाम् ॥

(सू) सप्त^१ ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ १३ ॥ ५७ ॥ ११५७ ॥

सप्तविंशी खण्डिका ॥

[मन्त्रविनियोगः प्रकृतिश्च]

(भा) अग्निहोत्रहोमो नित्यः । पूर्वाहुतिः सप्तते अग्ने इति प्रातहोमविकारः ॥

[अस्मिन्नुपस्थाने कर्ता]

(बृ) बृहस्पति-जमतात्—प्रत्यगशिष्टादुपस्थान याजमानम् ॥
[उपदेशपञ्चे हेतुः]
उपदेश-नम्—सर्वेषाम्—सर्वान्ते विधानात् ॥

[मन्त्रविशिष्टहोमविध्याशयः प्रातहोमविकारत्वोपपसिश्च]

अग्निहोत्र—मविकारः — अग्न्याधेयात्पकरणान्तरत्वात् । जुहोतिप्रत्यभिज्ञाया अभावात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च नित्याधिकाराग्निहोत्रे मुख्यत्वात् तद्वर्मपरत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेनाधानाङ्गभूताग्निहोत्रेऽतिदेशप्राप्ते मन्त्रविधिर्न युक्तः अपि तु ^२ मन्त्रविशिष्टहोमान्तरविधिरेव । अत्र च पूर्णाहुतेरविधानान्तित्य एवाग्निहोत्रहोमः । ^३ पूर्वाहुतिः सप्त ते अग्ने इति विकृतौ चोद्यमानो वर्मः प्रधानार्थे भवतीति । पूर्वाहुतेः प्रधानत्वात् । अस्य च कूलसकार्ये विधानात् पूर्वाग्निहोत्रकार्यापन्नत्वात् प्रातहोमविकारत्वम् ॥

^१ अनैवात्र पूर्वाहुति । न तूष्णीम् । नापि द्वादशगृहीतमग्निहोत्रस्य स्थाने भवति । मन्त्रवर्णात् अग्निर्देवता । प्रातहोमविकारत्व च पूर्ववत् (रु) ^२मन्त्रहोमविशिष्टहोमान्तर-ख. मन्त्र होमान्तर-ग' ^३ पूर्ण-ख. ग.

- (सू.) आग्रेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा ॥
॥ १ ॥ ५८ ॥ ११५८ ॥
- (भा) आग्रेय हविरिति मन्त्रसन्नाम ।
- (सू.) यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टा-
कपालः ^१ पञ्चत्र्यौ ॥ २ ॥ ५९ ॥ ११५९ ॥
- (भा) यस्याजुषद्विद्वाहित इति सयाज्ये गायत्र्यौ ॥
- (सू.) ^२ सर्वमाग्रेयं भवति ॥ ॥ ३ ॥ ६० ॥ ११६० ॥
- (भा) ^३ सर्वं^४ माग्रेयवदेव विधास्यते ॥
- (सू.) पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः ॥ ४ ॥ ६१ ॥
॥ ११६१ ॥
- (सू.) ^५ सामिधेनीप्रभृत्युपाशु यजत्योत्तमादनूया-
जात् उच्चैस्विष्टकृतम् ॥ ५ ॥ ६२ ॥ ११६२ ॥
[उच्चैस्त्वे स्थलविशेषव्यवस्था]
- (भा) सप्तदशसु पृथुपावाजवत्यौ यत्र नोपदिष्टौ^६ अग्निस्विष्टकृ-
सूक्तवाक्योदेवताया आप्युच्चैः ॥
-
- (बृ.) सप्तद-वत्यौ—सप्तदशसु सामिधेनीषु पृथुपाजा अमर्त्यः इति द्वे ॥
[उपांशुत्वाहेऽप्युच्चैस्त्वे हेतुः]
यत्र नोपदि-प्युच्चैः—पूर्वमुपाशुत्वेन प्रयुक्तानामप्यत्रोच्चैस्त्व
मूक्तवाकस्यानूयाजात्परत्वात् ॥
-

^१ पञ्चत्र्यौ स्वयमेवदर्शयिष्यति (रु) ^२ यदस्यामिष्टौ हवि देवता सयुक्ततत्स-
र्वमाग्रेय भवति । विकारान् स्वयमेव कर्तव्यान् वक्ष्यति (रु) ^३ सर्वं सौम्य-ख.

^४ य यदेव विधायस्यते-ख ग ड ^५ यजतिरत्रप्रकरणार्थ । उच्चैस्त्वम संप्रेष्यतीति
लिङ्गात् तेनोपाशु प्रचरतीति श्रुतेश्च । तेनार्थं गुणिगदा अप्युपांशवो भवन्ति (रु).

^६ षा—ख. ग. षे—घ.

(सू.) ^१अग्रापे अग्रावग्रेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति
चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति ॥ ६ ॥
॥ ६३ ॥ ११६३ ॥

(भा) समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वति द्वितीयोऽग्निशब्दः क्रमार्थः ।
सर्वत्र तनूनपादग्रावग्न आज्यस्य इडो अग्निनाऽग्न आज्यस्य बहिरग्नि-
मग्न आज्यस्य प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीरिति पञ्चमेऽपि स्यादन्या
विभक्तिः ॥

(सू.) ^२नोत्तमे ॥ ७ ॥ ६४ ॥ ११६४ ॥

(भा) तथोत्तमे प्रयाजे नोत्तम इति निविष्यते ॥

(सू.) ^३विभक्तिसुकूा प्रयाजेन वषट्करोति ॥
॥ ८ ॥ ६५ ॥ ११६५ ॥

[विभक्तिप्रयोगस्थानम्]

इत्युपरिष्ठादेवतोपलक्षणस्य व्याहृतीभ्यश्च परतो विभक्तिः ॥

(ष्ट) विभक्ति-द्वकरोति—इति पक्षान्तरम् । तत्र—

[इहप्रयाजपदार्थः मन्त्रक्रमश्च]

उपरिष्ठादेतो विभक्तिः—प्रयाजेन वषट्करोतीति प्रयाज-
शब्दो याज्या^४वचन । अतो व्याहृतिभ्यः पुरस्ताद्विभक्ति याज्य
चोकूा तदन्ते वषट्कारं ॥

^१ अनेनादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु याज्यागतानामाग्रेयशब्दान् पुरस्तादावापिकाम्
विभक्त्यग्निशब्दान् निधाय पाठ प्रदर्शयते । तथा, समिधो अग्नाग्न आज्यस्य
वियन्तु तनूनपादग्रावग्न आज्यस्य वेत्तिव्यादि^१ । अग्नाविति सबुद्धे रूप द्रष्टव्यम्
(रु). ^२ प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्ती कुर्यादित्यविशेषश्रुते पूर्वसूत्रेण प्रयाजततुष्टेय
विभक्तिचतुष्टयनियमाच । पञ्चमेऽप्यनियमेन याकाचिद्विभक्ति कार्येति अग्नो
मा भूदित्यारम्भ (रु) ^३ अथवा विभक्तिसुकूा प्रयाजेन वषट्करोति याज्याया
पुरस्ताद्वा विभक्तिन्दधातीत्यर्थ । तथा,—अग्नासमिधो अग्न आज्यस्य अग्नौ
तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्तिव्यादि (रु). ^४ यापरः—ख ग.

(सु) १ यं कामयेत्भूयादिति तस्योपरिष्टाद्येय-
जामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् ॥
॥ ९ ॥ ६६ ॥ ११६६ ॥

[उपरिष्टाद्येयजामहात्पुरावषट्काराच्च विभक्तिघटितमन्त्र
प्रयोगक्रमः]

(भा) तत्र प्रथमे प्रयाजे 'ये यजामहे समिधो भूर्भुवस्सुवरग्मा
समिधो अग्न आज्यस्य । ये यजामहे भूर्भुवस्सुवरग्मौ तनूपादग्म
आज्यस्य । भूर्भुवस्सुवरग्मिनेडो अग्न आज्यस्य । भूर्भुवस्सुवरग्मिं वहिं-
रग्म आज्यस्य । उपरिष्टाद्येयजामहात्पुरस्तद्वतोपलक्षणात् व्याहृती-
भ्यश्च ये यजामहे २ अग्नाभूर्भुवस्समिधो अग्न आज्यस्य ये यजामहेऽ-
ग्मौ भूर्भुवस्सुवस्तनून्३पादग्म आज्यस्य । ये यजामहेऽग्मिना

[तत्र प्रथमे इत्यादि भाष्यस्य विभक्तिप्रकारदर्शकत्वम्]

(वृ) तत्र प्रथमे—रग्म आज्यस्य—इति विभक्तिमुक्ता प्रयाजेन
वषट्करोतीत्यस्मिन् पक्षे प्रयोगप्रकारः ॥

[काम्यविभक्तिप्रयोगपक्षः । स्वपरशाखीयन्त्वविभागः]

उपरिष्टाद्येयजामहादिति—शास्त्रान्तरीयपक्षाश्रयणेन । अनु-
कान्तपक्षस्तु सूत्रकारपक्षाश्रयणेन । द्वितीयोऽग्मिशब्दः क्रमार्थः इति
प्रथमपक्षः । विभक्तिमुक्ता प्रयाजेन वषट्करोतीति पक्षान्तरमस्मच्छा-
खीयम् ॥

१ काम्याविमावपरौ कल्पो । येयजामहात्परिष्टाद्वयाहृतिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्ति-
रिल्येक पक्ष तद्यथा, येयजामहेऽग्नाभूर्भुवस्स्व समिधो अग्न आज्यस्य येयजामहे
भूर्भुवस्स्वस्तनूपादग्म आज्यस्य वेत्त्विल्यादि । पुरावषट्कारादिति द्वितीय । तत्र
मुत्तिश्च विभक्तावेव भवति तद्यथा वियन्त्वग्मा ३ वौषडिल्यादि (स). २ आस-
मिधो भू-ख. ग. घ. ३ न पात् येयजा-ख. ग.

(भा) भूर्भुवस्तुवारिडो अग्न आज्यस्य । ये यजामहेऽग्निं भूर्भुवस्तुवर्वाहरम् आज्यस्य । पुरा वा वषट्कारादिति पूर्वं वषट्काराणा विभक्तीनां च मुतिः । ^१ वियन्त्वग्ना इवौ वेत्वग्नौ इवौ वियन्त्वग्निनावौ वेत्वग्निं वौ । क्षद्धिकामस्य विधिद्वयम् ॥

(सू) ^२ अग्निः स्तोमेन ^३ बोधयेत्याग्नेयस्याज्य-
भागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । अग्न आयूर्षि
पवस इति सौम्यस्य ॥ १० ॥ ६७ ॥ ११६७ ॥

[श्रुत्युक्तसौम्यत्वोपपत्तिः, याज्या अनुमन्त्रणं च]

(भा) पवमानत्वेन सौम्यस्यानुग्रहात् तेन सौम्य इति ।

[द्वतोपलक्षणव्याहृत्युभयग्रहणफलम्]

(बृ) पुरस्ताह्वेवतोपलक्षणाद्वयाहृतिभ्यश्चेत्युभयोपादानाह्वेवतोपलक्षण-
पक्षे ततः पूर्वम् इतरथा व्याहृतिभ्यः पूर्वमित्युभयोपादानम् । उपदेशपक्षे
व्याहृतिदेवतयोः क्रमभेदात् ॥

पुरा वा—षट्काराणां—विभक्तय ।

[प्रुतमानम्]

विभक्तीनां च मुतिः—आश्वलायनवचनात् ।

[सौम्यस्यपवमानपुरोऽनुवाक्यात्वोपपादनम्]

उपरिष्टाद्येयजामहात् वषट्कारात्पुरतो वा—

पवमान—सौम्य इति—अग्न आयूर्षि पवस इति सौम्यस्येति
सौम्यस्य पवमानपुरोऽनुवाक्यान्वयसिद्धौ हेतुः पवमानत्वेन सौम्यस्यानु-
ग्रहातेन सौम्य इति । ते (अ) त —

^१ वियन्त्वग्नभ्य इवौ वेत्वग्नभ्यवौ वियाग्निभ्यवौ वेत्वग्निभ्यवौ क्षद्धिं च.

^२ अत्र देवतानिगमेषु सौम्यस्य स्थाने अग्निं पवमान निगमयेयुः । यथा,—
अग्नये पवमानायानुकूलीत्यादि (रु). ^३ स्विष्ठकृतेन ^२ इत्याधिक क.—पुस्तके.

(भा) अग्नये पवमानायानुब्रह्मित्युक्ते अग्न आयुषि पवस इति पुरोऽनुवाक्या । आग्नि पवमान यजेत्युक्ते भूर्भुवस्सुवर्जुषाणो अग्निः पवमान आज्यस्य हविषो वेत्त्विति याज्या । अग्निना पवमानेन यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेः पवमानस्याह देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति हुतानुमत्रणम् । अग्नि-पवमानयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति समस्तम् ॥

(सू.) ^१अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् ॥ ११ ॥
॥ ६८ ॥ ११६८ ॥

[सौम्यस्याग्नेयत्वप्रकारान्तरम्]

(भा) यदाग्निर्मूर्धेति सौम्ये तदोभावाग्नेयावाज्यभागौ स्याताम् । अग्नये पवमानायोर्त्तरस्यादिति विधिद्वयम् ॥

[अत्र याज्यापुरोनुवाक्यादिपक्षान्तर च]

जुषाणो अग्निराज्यस्य हविषो वेत्त्विति । सौम्यस्याग्नेयत्वे याज्या आग्नेयवत् विहृतानुमन्त्रणमुत्तरस्य । अग्नयोरह देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमिति समस्तस्य भरद्वाजाश्वलायनमतिश्च ॥

[उपदेशपक्षः]

उपदेश आज्यभागयो पुरोनुवाक्यामात्र विकार इति ॥

(बृ) अग्नये पवमानाये—नुवाक्या—यदाग्निर्धार्मू योत्तरस्यादिति—विधिद्वयम् उभावाग्नेयावित्यस्मिन् पक्षे अग्निर्मूर्धेति पुरोऽनुवाक्या पवमाने पूर्वोक्ता ॥

जुषाणो आग्नेयत्—यनमतिश्च—उभयोराग्नेयत्वेन ।

[विकारत्वे हेतुः]

उपदेश आज्य—विकार इति—तावन्मात्रवाघेनाष्युपदेशद्वयोपपत्तेः ॥

^१ अस्मिस्तु पक्षे केवलमग्निमेव निगदेयुरिति शेषः (सु).

(सू.) ^१ प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यृद्धपशुव्यृद्धस्य
वा ॥ १२ ॥ ६९ ॥ ११६९ ॥

(भा) यः प्रजाकाम पशुकामः तस्याप्याभेयौ । यस्य ग्रियते प्रजा
स प्रजाव्यृद्धः । यस्य पशुर्मियते स पशुव्यृद्धः ॥

(सू.) ^२ अग्निन्यक्ताः पलीसंयाजानामृचो भवन्ति ॥
॥ १३ ॥ ७० ॥ ११७० ॥

[पलीसंयाजेषु विशेषः]

(भा) अग्निन्यक्ताः पलीसंयाजानामृचो भवन्तीति वचनादेवताशब्दस्य
परोऽग्निशब्दस्तथैव विभक्त्या क्षिप्यते । तेन सर्वाभेयत्वम् । अतो
नाध्वर्योर्विकारा । सोमाभे वृष्णियम् । अमृताय सोमाभे दिवि । त्वष्टार-
मैग्रियम् । देवत्वष्टः अभे विरराण । देवानां पलीरग्निरुशतीः । देव-

[सर्वाभेयत्वे हेतुः]

(वृ.) अग्निन्यक्ताः—क्षिप्यते— तेन सर्वाभेयत्वम्—अग्निन्यक्त-
त्वमात्रेण चर्चाम् ॥

[नाध्वर्योर्विकारा इत्यत्र हेतुः]

अतो नाध्वर्योर्विकाराः—तस्याभेयत्वेन विकाराभावात् ।

^१ प्रजाव्यृद्ध नष्टप्रज । तथा पशुव्यृद्ध । एषामपि अग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य
कुर्यात् (रु) । ^२ या पली संयाजानामृच याज्यानुवाक्या ता । अग्निन्यक्ता—
निषिक्तग्निशब्दा भवन्ति । तासु कृक्षु देवताशब्देभ्य पर तत्समानया विभक्त्या
अग्निशब्द प्रक्षेपत्व इत्यर्थ । यथा विश्वतसोमाभे वृष्णियमित्यादिना उक्त
पलीसंयाजो विक्रियते तस्य खयमनाभेयत्वात् सर्वाभेयार्थत्वाच विकारस्य । तथा च
ब्राह्मणम्—अग्निन्यक्ता पलीसंयाजानामृचस्यु । तेनाभेय सर्व भवति इति ।
कृच इति वचनाच नाध्वर्युनिगमेषु विकार आज्यभागानन्तरं व्युत्क्रमेण
पलीसंयाजनवचनमुत्तरसूत्रे सहोभेयेषा विकल्पविधानार्थं ब्राह्मणानुसारार्थं च (रु)
^३ ग्रथम्—स्व. ग ४ अग्नित्व—स्व ग ५ चर्चा २—स्व ग

(भा) पल्लीरमिरिन्द्राणी। राकामाग्निमह यास्ते राकेऽग्ने सिनीवाह्यग्ने पृथुषुषुके
सिनविवाह्या अग्नये जुहोतन कुहूमाग्निमह कुहूग्निर्देवानाम्। उपदेशो
[पक्षान्तरम्]

देवताशब्दमपनीयाग्निशब्दस्य तयैव विमक्तया क्षेपः। अग्निना पल्ली-
रिति देवपलीषु। उत्तमावियन्त्वग्निपलीरिति॥

(सू.) अपि वा ^१यथापूर्वमाज्यभागावेवं पल्लीसंयाजाः॥
॥१४॥७१॥११७१॥

(सू.) ^२अग्ने तमद्याश्वामित्यक्षरपङ्क्तयो याज्यानुवाक्या
भवन्ति। द्वे आग्नेयस्य द्वे स्थिष्टकृतः॥१५॥७४॥
॥११७२॥

[याज्यानुवाक्याविशेषव्यवस्था]

(भा) आग्नेयस्य नित्यमक्षरपङ्क्तयौ। अष्टाकपालपक्षे स्थिष्टकृतः।
पुरोडाशस्यानियमः॥

(वृ.) उपदेशो—क्षेपः—अग्निं वृष्णियाग्नित्यादि॥

[पङ्किच्छन्धसः परिग्रहमानं तत्र विशेषश्च]

अष्टाक-षट्कृत इति—पङ्क्तयो याजानुवाक्या भवन्तीति।
अष्टाकपालपक्षे प्रधानस्य स्थिष्टकृतश्च पङ्क्तय। पङ्क्तिमात्रे ब्राह्मणे
उक्तेऽपि सूत्रकारेण अक्षरपङ्क्तय^४ इति विशेष उक्तः। पञ्चकपालपक्षे
स्थिष्ट^५कृतो गायत्रयौ यस्याजुषद्विद्वाहित इति॥

[पुरोडाशविशेषेऽनियमदेतुः]

पुरोडाशस्यानियमः—कपालसङ्घययोः शास्त्रान्तरे अष्टा-
कपालविधानात् अस्मच्छाया च पञ्चकपालस्य॥

^१ यथा प्रकृतीत्यर्थं (रु). ^२ आदते द्वे प्रधानस्य। परतो द्वे स्थिष्टकृत
अष्टाकपालपक्षे। यदि पञ्चकपालो गायत्रयौ सयोज्य यथाष्टाकपाल पङ्क्तयाविते
नियमात् (रु). ^३ इष्टयौ ^४ पङ्क्तया अविशेष उक्तः—स्त्र.ग. ^५ कृतौ—स्त्र. ग.

(सू.) पुनरुर्जा सहरथ्येत्यभितः ^१ पुरोडाशमाहुती-
जुहोति ॥ १६ ॥ ७५ ॥ ११७५ ॥

(सू.) पुनरुर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सहरथ्येत्युप-
रिष्टदनूयाजानाम् ॥ १७ ॥ ७६ ॥ ११७६ ॥

(सू.) ^२ एतद्वा विपरीतम् ॥ १८ ॥ ७७ ॥ ११७७ ॥
[पुनरुर्जेत्यादि होमयोर्देशादिव्यवस्थादि]

(भा) यस्मिन् होम करिष्यामीति ^३ तत्र पुनरुर्जेति जुहोति । ततः
पुरोडाशेज्या ^४ तस्मिन् । ततस्सहरथ्येत्युपरिष्टात्पुरोडाशस्य होमः ॥

(सू.) उभयीर्दक्षिणा ददाति ॥ १९ ॥ ७८ ॥ ११७८ ॥

अष्टविंशी खण्डिका ॥

(सू.) ^५ आग्रथ्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो
रथ इत्येताः शतमानं च हिरण्यम् ॥ १ ॥ ७९ ॥
॥ ११७९ ॥

(सू.) यस्मिन्—शेज्या तस्मिन्—देशे ॥
ततस्सहः—होमः—अभितः पुरोडाशमिति देशाभिप्रायमिति ॥

^१ पुरोडाशेज्याया पुरस्त देकामुपरिष्टादन्यामित्यर्थ । पुरोडाशस्योपरि
अधस्तात्मेति केचित्, तदयुक्तम् । उत्तरविकल्पानोचिल्यात् अभितो वपाजुहोतीति श्रुते ।
सूत्रकृतैवान्यथा व्याख्यानाच्च (रु) । ^२ उपरिष्टात्प्रयाजाना पुरस्तादन् ^३ यत्र—ग
^४ तस्मिन्नेत्र—रु ^५ पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतोरथ इत्येता इत्यन्वय । उक्ता हि एते
ब्राह्मणे ‘पुनर्निष्कृतोरथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वास पुनरुत्स्थोऽनद्वान्’ इति । तत्र पुन-
र्निष्कृत पुनस्संस्कारेण नवीकृत । पुनरुत्स्यूत—दात्यार्थं सूत्रैरुत्स्यूतम् । पुनरुत्स्थोऽ-
वस्थो गौ तथा बोधायन —पुनर्निष्कृतोरथो दक्षिणेति पुनस्सकृत एव भवति ॥
पुनरुत्स्यूतं वास इति पुनस्सकृतमैवैतद्वचति । पुनरुत्स्थोऽनद्वान् इति अवशीर्ण
गव एवैष उक्तो भवतीति (रु)

(सू.) ^१ तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥ ८० ॥
॥ ११८० ॥

(सू.) ^२ पुनरभिहितो रथः पुनरुत्स्युतं स्यामूलं पुनः
कामस्याप्त्या इत्येकेषाम् ॥ ३ ॥ ८१ ॥ ११८१ ॥

[दक्षिणा पदार्थविवरणादि]

(भा) पुनर्निष्कृतः—पुनस्सकृत । पुनरुत्स्युत ऊर्ध्वं यस्य सीवनं
कृत पाटितस्य ^३ पुनर्गृह्णते ^५ वसनार्थं द्वितीयमुत्स्युतम् । कोचि-
त्पुनशब्दप्रयोगात् कृतम् । उत्सृष्टो वाहनाय समर्थः पुनर्गृह्णते स
पुनरुत्सृष्टः । शतमान हिरण्यम् । रजत न देयम् अन्यत्रापि
यज्ञकर्मणि । बहिर्षीति यज्ञकर्मणेषणात् । प्रतिषेधार्थम् ॥

(बृ) पुनरुत्स्युतं—गात्कृतं इति—पुनस्सीवन कुर्वन्ति ॥

[रजते हिरण्यशब्दप्रयोगाद्रजतनिषेधानुपपत्तिशङ्कापरिहारः]

शतमानं—न देयम्—यद्यपि सर्वं हिरण्यं रजतमित्येवमादिषु
हिरण्यशब्दो रजते प्रयुक्तः, तथाऽपि शतमानं च हिरण्यमित्यत्र न रजत
दानम् तस्माद्रजत हिरण्यमदाक्षिण्यमिति निषेधस्य सर्वयज्ञेषु सर्व-
रजतदाननिषेधार्थत्वात् । बहिर्दशब्देन यज्ञमात्रोपलक्षणात् । तस्मा-
द्बहिर्षीति न देयमिति, तदाह ;—

अन्यत्रापि यज्ञकर्मणीति ।

बहिर्षीति—धार्थम्—सर्वयज्ञेषु बहिर्ग्रहणात् ॥

^१ शतमान हिरण्यमित्युक्त तत्र किं रजतस्यापि हिरण्यस्यदानं लभ्यते ?
नेत्याह ^२ ब्राह्मणे तस्माद्रजत हिरण्यमदाक्षिण्यमित्याभ्य तस्माद्बहिर्षीति न देयमि-
त्युक्तम् । तत सर्वमेव दयमिति भाव (६) ^३ पुनरभिहित —पुनस्सकृत ।
स्यामूल—वासेविशेष । यथास्यामूलेन क्षणमेवाक्ष सज्जयन्तीत्यादौ । विकल्पते.
चैतद्वयं पुनर्निष्कृतादिभि । पुन काम्यत इति पुन कामः पुनरावेषफलम् (६).
^४ तपुन—ग ^५ वासनार्थम्—ख ग ^६ ग्रहणम्—ख. ग.

(भा) पुनरभिहितः पुनरभिप्रेत् । ^१स्यामूलं—कम्बलम् । तत्र दक्षिणाद्वयम् ॥

(सू.) यदीतराणि न विद्येरनप्यनद्वाहमेव दद्यात् ।
अनद्वुहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस
इति पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति ॥४॥४२॥११८२॥

(भा) अनद्वाहमेवत्यवधारणादाम्याधिकीनामपि निवृत्तिः । पुनरुत्सृष्टो न । केचिच्चविशिष्टमनद्वाहम् ॥

(सू.) ^२देवे अग्नौ देवो ^३अग्निरिति द्वयोरनूयाजयो-
विभक्ती ^४दद्याति ॥५॥४३॥११८३॥

(भा) देवो अग्नौ बहिर्वसुवने देवो अग्निर्नाशंसो वसुवने ॥

(सू.) ^५नोत्तमे ॥६॥४४॥११८४॥

[निषेधप्रवृत्तिहेतु.]

(भा) नोत्तम इति प्रतिषेधो ब्राह्मणे ^६ सामान्यचोदितत्वात्प्रयाजानु-
याजेष्विति ॥

(वृ.) पुनरभि-भिप्रेतः—पूर्वमालूढो विसृज्य पुनरस्वकृतः ॥
तत्र दक्षिणाद्वयम्—एकेवा मतेन ।
अनद्वाह—पुनरुत्सृष्टेनेति — पुनरुत्सृष्टोऽनद्वानित्युक्तस्यैव
नियमार्थं वचनमिति ॥

[केचिच्चुपक्षे उपपत्तिः]

केचिच्चवशिष्टमनद्वाहम्—शाखान्तरोक्तत्वादपि अनद्वाहभि-
त्यस्य तु पुनरुत्सृष्टविशेषणानुपादानात् ॥

[नोत्तम इति निषेधहेतुविवरणम्]

नोत्तम—याजेष्विति प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीरिति सर्वानु-
याजप्राप्तत्वात् ॥

^१ स्यामूलम्—वासोविशेष (रु) ^२ तद्यथा देवे अग्नौ बहिर्देवो अग्निर्नाश
स इति (रु) ^३ अग्न इति—क ^४ दद्याति—ख. ^५ व्याख्यात उत्तमप्रयाजेन (रु).
६ ब्राह्मणसामान्य—गा.

- (सू) उच्चैरुत्तमं^१ संप्रेष्यति ॥ ७ ॥ ४५ ॥ ११८५ ॥
- (सू) सिद्धमिष्टिसंतिष्ठते ॥ ८ ॥ ४६ ॥ ११८६ ॥
- (सू) आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषां-
मनुनिर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां^२ वा ॥ ९ ॥
॥ ४७ ॥ ११८७ ॥

[आग्निवारुणानुनिर्वपस्य स्थानापत्तिः]

- (भा) आग्निवारुणोऽनुनिर्वाप्याण् सकलान्^३ गृह्णाति ॥
[द्विदेवत्यस्थानापत्तौ क्रमे विशेषः]

यदा द्विदेवत्यानां स्थाने तदा कृत्वा पवमानहवीर्षि आग्निवा-
रुणं ।^४ तत आदित्यः । पश्चाद्विष्णवे शिपिविष्टाय ॥

[भाष्यस्थसकलपदार्थः]

- (शृ) अप्रिवा—गृह्णाति—पवमानहविरादीनां कालानपि । तत्स्था-
नापत्तेः ॥

[क्रमव्यत्यासे हेतूपपत्त्यादि]

यदा द्विदेव—त्सर्वेषाम्—स्थाने । आग्नेयोत्तरकाल विधाना-
देव अनुनिर्वाप्यत्वे सिद्धेऽपि अनुनिर्वाप्याणां स्थान इति निर्देशात् ।
द्विदेवत्यलिङ्गस्य स्थानाद्वलीयस्त्वेऽपि पुनर्वचनात् । संतिष्ठते
पुनराघेयमित्यत्र वचनादाधानाङ्गमिष्टयः । एवं च पवमानादिकार्य-
^५करणस्याङ्गत्वनिर्देशात् तेषामङ्गत्वमित्यभिप्रायेण भाष्यकार ‘आधानाङ्ग-
मिष्टयः’ इत्युक्तवान् । सतिष्ठतेऽग्निष्टोम इत्यत्र सायमग्निहोत्रकाले
प्रातहर्त्तमिति निर्देशादनङ्गत्वं होमयोः ॥

^१ संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याप्युच्चैरेव , यथोक्त—उपाशुद्यजत्यो-
त्तमादनूयाजादिति (रु) ^२ द्वितीयस्मिन् पक्षे पवमानहविषामन्ते आग्निवारुण ।
तदन्ते आदित्य । तदन्ते वैष्णव इति क्रम. (रु). ^३ प्याणां कालानपि—ख. ग
प्यस्सकलानपि—घ. ^४ सकलानपि—ख. ^५ तत्र—ग. ^६ कारणस्याङ्गनि—घ

[प्रथमाधार्णे अजस्तदशाहोत्त्रादिर्ण]

(भा) आभिवारुणमिति द्वित्वसामान्यात् द्विदेवत्यानां^१ स्थाने नाजस्ताः । नारम्भार्थानि । यावज्जीवमेक एवारम्भ इति ॥

[पुनराधेयानन्तरप्रयोगपौर्वार्पयमितिमेदः]

कृते पुनराधेये यदाऽऽगच्छति दर्शः पूर्णमासो वा तदेव पूर्वं प्रयुज्यते । केचित्त्वाहुः—पौर्णमासीमिष्टा कृत उत्सर्गः^२ । अतोऽ-मावास्यैव पूर्वं प्रयुज्यते तयोरेकफलत्वादिति ॥

[अजस्तादिप्रतिषेधहेतूपपत्तिः]

(द्वि) नाजस्ता इति—आभिहोत्रमारप्स्य इति प्रकृत्याजस्तविधाना-दमावास्यायामादधानस्येति नियमाच्च प्रथमाधानानन्तरमेवाजस्ताः ॥

नारम्भार्थानि—दशहोतृचतुर्होत्रादीनि ॥

यावज्जीव-म्भ इति—सकृत्कृतैरेव सर्वप्रयोगोपकारसिद्धेः सकृ-देव कर्तव्यानि ॥

[दर्शपूर्णमासयोरन्यतरस्य प्राप्तस्यानुष्ठानपक्षः]

कृते पुन-प्रयुज्यत इति—आरब्धदर्शपूर्णमासस्य विभिन्नेष्व-मिषु समाहितेषु प्रयोगशक्तौ सत्यामनन्तरप्राप्तकर्मपरित्यागयोगात् । अनेकातिपत्तौ कृतप्रायश्चित्तेष्टेष्टेव ॥

[दर्शस्यैव प्रथमप्रयोगपक्षः]

केचित्त्वाहुः-रेकफलत्वादिति—उभयोरेकाधिकारसाधनत्वात् । कृतपूर्वाधिकारस्यैव उत्तरकर्मण्यधिकार इति उत्सर्गेष्टिपूर्वकप्रयोगे अमावास्यैव प्रथममिति पूर्वस्मिन् पक्षे प्रायश्चित्तेनाधिकारसंपादन-मिति ॥

^१ स्थाने अनुनिर्वाप्यसामान्याजस्ता—ग. सामान्यात्सर्वेषम्—स्त्र घ.

^२ उत्सर्गे—ङ. ^३ करेण—घ.

(सू.) सिद्धमिष्टिसंतिष्ठते^१ संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥
॥ १०॥ ४८ ॥ ६१८८ ॥

(सू.)^२ यस्तृतीयमादधीत स एतान् होमान् जुहयाष्टेक-
स्सलेकस्सुलेक इति ॥ ११ ॥ ४९ ॥ ११८९ ॥

[तृतीयाधानपदार्थः लेकादिहोमकालादिश्च]

(भा) यः पराचीन पुनराधेयादिति वचनात् द्वितीयमेव^३ तु पुनराधेय-
मग्नाधेय तृतीयमाधान भवति । तत्र येऽअग्नय इति हुत्वा लेकहोमाः
सर्वं^४ दर्शित्वा^५ होमान्ते ॥

[दर्शित्वा^५ होमान्ते कर्तव्यतान्यायः]

(बृ.) तत्र येऽअग्नयः—होमानामन्ते—आग्नाधेयिकदर्शित्वा^५ होमे सति
आगन्तुनामन्ते निवेश इति ॥

[तृतीयाधानोपपादनम्]

द्वितीयमेव—भवति—यस्तृतीयमादधीत स एतान् होमान्
इत्यस्य शेषो यः पराचीन पुनराधेयादिति । अतो यस्य निमित्तादि-
वशेन द्वितीय पुनराधेय भवति तृतीय वाऽग्नाधेयं तदा लेकहोमा इति
द्वितीयमेव न त्वाधानक्रमनियमविधानम् ॥

^१ पुनराधेयम् इत्येतावन्मात्रम् क—पुस्तके^२ अथ तृतीयाधाने कक्षिद्वि-
शेष उच्यते—तत्र ‘य पराचीन पुनराधेयादभिमादधीति स एतान् होमान्
जुहुयात् इति श्रुत्युरुणाधात् । य प्रथममग्नीनाधाय ततो द्वितीयं कृत्वा पुनस्तृ-
तीयमाधाते विशेषवचनात्तस्यैते होमा भवन्ति । यथाकथबिद्वा तृतीयाधाने
विशेषवचनात् । तथाऽन्यत्र मीमांसा—किं तृतीये पुनराधाने होमा एते आहो-
स्त्वित् अग्नाधेये उत उभयास्मिष्टिति^३ प्रकरणात्पुनराधेय इति केचित् ।
अभिमादधीतेति श्रुते अग्नाधेय इत्यन्ये । उभयस्मिष्टिलेव सूत्रकाराभिप्राय ।
यस्तृतीयमादधीतेत्यविशेषवचननोदेव । तथा च उभयमाह बोधायन । एतेनैव
अग्नाधेयकल्पेन एषा होमकालो व्याख्यात (रु)^४ मेव पुन—स्त ग घ.
^५ होमाना प्रत्यान्नाय—ख. ग. छ. ^५ मानामन्ते—घ.

- (भा) आग्राधेयिकाना वा दर्विहोमानां प्रत्याज्ञायः सामान्यात् ।
त्वं अग्ने सत्वं अग्ने इति आग्रिवारुणस्य याज्यानुवाक्ये स
चाग्नीषोमीयविकारः । अन्वाहार्य^१दक्षिणाः येषां वा स्थाने^२ सा दक्षिणा ॥
- (स) ^३ यदरप्योस्समारूढो नश्येत् ॥ १२ ॥ ५० ॥
॥ ९१९० ॥

[आग्राधेयिकदर्विहोमप्रत्याज्ञायत्वोपपत्ति.]

- (धृ) आग्राधेयि—सामान्यात्—क्लृप्तकार्ये वैकृतोपदेश इति दर्विहोमसामान्याचत्कार्यकरा इति ॥

[अन्वाहार्यदक्षिणात्वे हेतुः]

अन्वाहार्य—दक्षिणाः—दक्षिणान्तरस्यानाज्ञानात् ॥

येषां वा—स्थाने सा दक्षिणा—स्थानपत्त्या तद्भूमेष्टाभात् ॥

^१ हार्य इति दक्षिणा^२ इति—ख ग हार्य दक्षिणा इति—घ

^२ साऽस्य दक्षिणा—जु ^३ पुनराधेय प्रायश्चित्तिरिति वक्ष्यमाणेन सबन्धं तत्र
समारूढेषु अग्निषु अरणिनाशोऽग्निनाश यथोक्तमाश्वलायनेन,—समारूढेषु चाग्नि-
नाश । इति । स चारणिनाशो द्विविध शक्तिनाश स्वरूपनाशश्चति । तत्र शक्तिनाशो
मन्थनासामर्थ्यम् । स्वरूपनाशस्तु अवहरणदाहदूषणादिनाऽनेकविध । दूषणं
मूत्रपुरीश्वायुपहति ।, यामधिकृत्य सर्वते 'उपहतानामुत्सर्ग' इति । तदेव अप्यो
उभयविधनाशो पुनराधेयम् । तत्र शक्तिनाशोऽनुग्रहमाह भरद्वाज—‘तत्र च
लौकिकाप्राप्तुपावरोहणं स्यात्’ इति । स्वरूपनाशोऽप्याह बोधायन—अपहतामर्नेष्टारणी-
कस्य च ब्रह्मोदनेनैव प्रतिपद्यते । सिद्धमग्राधेयं काम नेष्टु वाऽपहतेषु नादिये-
ताग्राधेयम् । आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवान्ति तस्य प्राणो गार्दप्यसोऽ-
पानोऽन्वाहार्यपचनोक्यान आहवनीय कामसुपावरह्य जुहुयात्, इति । तथा
उत्तरारणेषु भयविधनाशोऽप्याह भरद्वाज—अथ यद्युतरारणिस्समारूढा जीर्णेत्
नश्यदा आधारारण्या आहृत्येति विज्ञायत इति । आधत्येति—आधारारणि छिल्वा
एक खण्ड उत्तरारणित्वेनाहर्तव्य इत्यर्थ । एव चाधारारणिस्वरूपनाशो पुनराधेय-
मेवेत्युक्त भवति । आहवनीयादेस्तु समारूढस्य अरणिनाशो पुनर्योनित उत्पत्ति-
मिष्ठानित स्वयोनो विद्यमानेऽस्यन्तोत्सादायोगात् । अथासमारूढेऽग्नौ अरणिनाशो
को विधि^१ किमत्र प्रष्टव्यम्^२ यथा ग्रियमाणेऽग्निनुगतः अरणी अपेक्षिष्यते;
तदागत्यभावादाधानं भविष्यति । तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन—‘अरप्यो

[अरणिनाशापदविवक्षितार्थः]

(भा) ^१आद्वितीयाद्वोमकालात् अजायमानेऽरण्यो^२नाशः ॥

[पुनर्मन्थेदिति वचनभावः]

अथात्वरमाणः पुनर्मन्थेदिति सकृन्मन्थनस्यैव विधानात्पुनर्होमो
न ^३ लौकिकाभिषु ॥

[यदरण्योरित्यादिसूत्रश्रौतानुवादिता]

(बृ) आद्वितीया-एयोर्नाशः—अरण्योस्समारूढस्याभेनाश इत्यर्थः ।
यदरण्योस्समारूढो नशेदित्यस्य व्याख्यानं^४मेतत् । आद्वितीयादिति
मर्यादा ॥

[^५ पुनश्शब्दग्रहणभावान्तरपक्षः]

अथात्वर-काग्निषु—केचिच्चु द्वितीयमपि होम प्रतिनिधि
जुहुति पुनर्मन्थेदिति पुनश्शब्दग्रहणात् । अस्मिन् पक्षे आद्वितीया-
दिति तृतीयस्यापि प्रदर्शनम् ॥

क्षयनाशाभिदाहेषु अश्चि समाहित. पालयेदुपशान्तेऽमौ पुनराधानमिष्यते ^१ हति ।
तथाप्यनुग्रहमाह बोधायन. ‘यद्यरणीसमारूढो जीवेद्विद्येत् दूष्येद्वा शकलौकृत्य
गार्हपत्य प्रदीप्य प्रक्षिप्य प्रज्ञात्यादते दक्षिणेनोत्तरराणि सव्येनाधरारणिमुर्पर्यमौ
धारयन् जपत्युत्तिष्ठामे प्रविश योनिमेता देवयज्यायै त्वा बोढवे जातवेदः । अरण्यो-
रणी अनुभक्तमस्व जीर्णा तनुमर्जीर्णया निर्णुदस्यति । अर्थेन स्वेन मञ्चेण स्वयोने
समारोप्यमथित्वाशी विहृत्य ज्ञुहयात् । स्वेन मञ्चेण—समारोपणमञ्चेण स्वयोनो
अरण्योः । विहृत्य ज्ञुहयात् यथाकाल विहृत्य तत्तद्वोमादिकार्यं कुर्यादित्यर्थं (रु)

¹ द्वितीयाद्वो—क. ऊ ² नाश. अथात्वरमाण. -क. ऊ. ³ किका-
दिषु—ख. घ. किकेषु—ख. ग. लौकिकस्यादिति—ऊ. ⁴ मेतदिति—ख. ग.
⁵ अय प्रन्थ ख. ग.—कोशयोर्न इत्यते.

(भा) एकस्या अरण्या नाशे क्षये च नष्टः; उभयसाध्यत्वान्मन्थनस्य
प्रजोत्पत्तिवत् ॥

(सू) यस्य ^१ वोभावनुगतावभिनिग्रोचेदभ्युदियाद्वा
पुनराधेयं तस्य प्रायश्चितिः ॥१३॥५१॥१९१॥

(बृ) एकस्या अ-नष्टः—अग्नि. ।

क्षये चेति—मन्थनासमर्थायाम् ॥

[^२ प्राग्द्वितीयकालाभाशे कर्तव्यम्]

उभयसा—त्तिवत्—प्राग्द्वितीयहोमकालात् अरण्योरन्यतरस्य
वा नाशे पक्षहोमादि कृत्वा समारूढयोर्नाशेऽपि पुनराधानमेव ॥

^१ वाकारस्समुच्चार्थ, । उभावित्यप्रयो. परामर्श । अनुगतशब्दसमभिव्या-
हारात् । तौ च गार्हपत्याहवनयितौ प्राधान्यात् । निग्रोचन-अस्तमय । तदथर्मर्थ.—
अभिहोत्रार्थं विहृतं अजस्त्र वाऽहवनीयं गार्हपत्यं च उभौ अनुगतौ अभिसूर्यों
निग्रोचेदुदीयाद्वा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति । केचित्पुन अत्राविहृते आहवनीये
केवलगार्हपत्यानुगमनेऽपि उभयानुगतीमिच्छान्ति पश्चाद्वि स तर्हि गत इति लिङ्गेन
अविहृतावस्थाया आहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात्, ततु न मृष्यामदे,
कस्मात् ^२ उभावित्यनेन तावद्विरो वात् । न ह्येकोऽभिरुभाविति शक्यते व्यपदेष्टुम् ^२ न
च यथोक्तालिङ्गादाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशसिद्धि । तस्यान्यपरत्वात् । अस्तु वाऽ-
नुप्रवेश तथाऽप्यनुप्रविष्टेऽप्यमानुमानिकोऽग्नि अध्यत्थस्थाभिवत् नाभितद्वद्धव्यवहार-
भाजन भवितुमर्हति, प्रत्यक्षाभिगोचरत्वात्सर्वाभिव्यवहाराणाम् । यथा ‘अन्वरामी
तिष्ठन् यदि गार्हपत्याहवनीयावित्यादि’ किं च अनुगमनव्यवहारोऽपि प्रत्यक्षाभि-
नाशे गोचर एव दृष्टः, यथा ‘यदि पूर्वोऽनुगतः यदि गार्हपत्य आहवनीयोवाऽनुगच्छे-
दित्यादि । तथा परोक्षव्यतिरेकज्ञ दृष्ट ‘यदरण्योस्समारूढो नश्येदिति’ । किंचेवं परो
क्षस्याप्यभेदनुगमनमिच्छत सर्वत्राविहृतावस्थाया गार्हपत्यानुगता आहवनीयानुगति-
प्रायश्चित्तमपि प्रसज्येत । तथा उभयसंसर्गात् संसर्गप्रायश्चित्याद्यपि प्रसज्जयितव्यम् ।
तस्मात्सिद्ध न केवलगार्हपत्यानुगमनमुभयानुगमनमिति । न च उभयानुगता-
वित्युभयाभावामात्रलक्षणेति युक्तम् । मुख्यार्थसभवे लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात्
तस्मात् ध्रियमाणोभयविनाशविषयोऽय विविरित्येव साप्रतम् । एव च अविहृता-
वस्थाया केवलगार्हपत्यानुगमने सतोरप्युदयास्तमययोरनुगतिप्रायश्चित्तमनुद्धर-णप्राय-
श्चित्तं कृत्वा अभिहोत्रहोमः कार्य इति सिद्धं भवति. ^२ होमात् अर-स ग,

[कविदनुगमनस्वरूपम्]

(भा) अविहृतेऽप्याहवनीये गार्हपत्यानुगमनमुभयानुगमन पश्चात्स
तर्हि गत इति लिङ्गात् । अभिनिष्ठोचनं—अस्तमयः । अनुगमनम्—
विनाशः ॥

[सूत्राशायान्तरम्]

गार्हपत्याहवनीयो^१रेव वाऽनु^२गतयोः; तयोः प्रधानत्वात् ॥

[अन्यस्सूत्राशायः पक्षान्तरं च]

गार्हपत्यारणिनाशे तस्य नित्यमन्थ्यत्वात् ॥

[प्रणीतीग्नाशास्वरूपम्]

(बृ) अविहृते-लिङ्गादिति—प्रणीतस्य विनष्टस्याभ्येयोनिप्राप्ति
निर्देशात् ॥

गार्हपत्या-नुगतयोः—नान्ययो^३रमयो । ^४आहवनीय-

[अविशेषंनिर्दिष्टेषु विशेषपरिग्रहयोगशङ्कानिरासः]

दक्षिणाग्रथादिषु यदप्युभावनुगतावित्यविशेषेण श्रुतम्, तथाऽपि—
तयोः प्रधानत्वात्—योनित्वेन प्रधानहोमसाधनत्वेन च ।

[भाष्यस्थाऽयभेदविवरणम्]

गार्हपत्यारणिनाशे—^५नित्यवदवक्षाणादिभ्यो मन्थ्यत्वात्
तस्यैव मत्रवदाहृते अरणी । अथवा अन्य. प्रकारः,—गार्हपत्यस्यै-
वारणिनाशे पुनराधानमिति ॥

तस्य नित्यमन्थ्यत्वादिति—नित्यमथितव्याग्रहणीषु आग्नि-
समारोपणविषये आहवनीयारणिनाशेऽपि पुनराधेयमिति । केचित्सत्रापि

^१ रेवानुगतयोः प्रधानत्वात्—ग. ^२ रेवानुगमने—ख घ. ^{३-५} रमन्यो-
रिति । आहवनीयदक्षिणाग्रथादिषु । यदप्युभावनुगतावित्यविशेषेण श्रुत तथाऽपि
तयोः प्रधानत्वादिति इति—ख. ग प्रधानत्वात्—घ ^६ नित्यवदपेक्षितत्वात्—
ख ग

(भा) केचिदविशेषश्रुतेः सर्वत्रेच्छन्ति ॥

(सू) ^१ पुनराधेयमित्याश्मरथयोऽग्रथाधेयमित्यालेखन
आलेखनः ॥ १४ ॥ २ ॥ ११९२ ॥

एकोनत्रिंशी खण्डिका ॥

[ऋषिद्वयाभिप्रायः]

(भा) पुनराधेयमित्याश्मरथयमतिः । अपि पुनराधातव्य पुनराधेय-
मग्रथाधेयोक्तेन विधानेनेत्यालेखनमतिः । पुनरारम्भार्थत्वात् ॥

[पुनराधेय उपदेशपक्षस्थो विशेषः]

उपदेशं पुनराधेयेऽन्वारम्भणीया विद्युदसि सारस्वतहोमयोः
पुरस्ताच्चतुर्होतुः प्रथमायां पौर्णमास्याम् ॥

इति श्री आपस्तम्बश्रौतसूत्रधूर्तस्वामिभाष्ये
पञ्चमे प्रश्ने अष्टम पटल
समाप्त पञ्चम प्रश्नः

(बृ) गार्हपत्यारणिसम्भवे न पुनराधानाम् । अरणिनाशेऽपि पञ्चा हि
स' तर्हि गत इति योनिप्रासिसम्भवादिति ।

केचिदविशेषश्रुतेः सर्वत्रेच्छन्ति—आहवनीयारण्यादिष्वपि
भस्मस्पृष्टाऽदिनाशेष्वपीति ।

[३ ऋषिद्वयाभिप्रायविवरणम्]

पुनराधेय-खनमतिः—अस्यार्थः—पुनराधेयं प्रायश्चित्ति-
रित्यस्यार्थद्वयम्,—खादिशब्दार्थः पुनराधेयमित्याश्मरथयमतम् ॥

¹ आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्धौ आश्मरथयप्रदर्शनेन स्वमतसंबादः
ख्याप्यते पुनराधेय प्रति आदरविशेषार्थीभिति वेदितव्यम् (रु) ² दिषु नाशेष्व-
पीति—ख ग ³ इद विवरणम् ख. ग.—कोशयोर्न दृश्यते

अग्रघाषेयं, याभिः, यत्वा, उद्धन्यमानम्, अपेरण, चित्रियात्, संमित्सु, अथ यजमानः, मयि ऋतम्, उपावरोह, भूः, अर्घोदिते, यो ब्राह्मणः, कमण्डुलपदे, आनशे, ततः, द्वादशगृहीतिन, आग्रेयस्य कृत यजमानः, पवमानहर्वीषि, ऐन्द्रमिश्, यां, चित्तं च, श्वोभूते, पुनराषेयम्, एते, आग्रेयम्, आग्रघाषेयिकीः, एकोनत्रिंशत् ॥

अग्रघाषेयम्, अपेरण, मयि, अर्घोदिते, ततः, आग्रेयस्य, ऐन्द्राग्रम्, पुनराषेयम्, अष्टौ ॥

(वृ) यैगिकरूपेण पुनरप्याधानं कर्तव्यमित्यालेखनमतिः । ¹ अपि पुनराधातव्यमिति—पुनराधातव्यं अग्रघाषेयप्रकारेणोति पुनरारम्भार्थत्वात् ।

इति श्रीकौशिकेन रामान्निचिता कृताया धूर्तस्वामिभाष्यवृत्तौ
पञ्चमे प्रश्ने अष्टम पटल ।

समाप्तं पञ्चमः प्रश्न

¹ अथ पुनरा—स्त्रा.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रसूची

सू	पृ	सू	पृ
अंशवस्थ मधुमन्तः	130	अग्नीरक्षासि सेधति	508
अक्तुरिहाणा इति	257	अग्नीषोमयोरहं देव	400
अगन्म सुवस्सुवर्	423	अग्नीषोमीयमेकादश	304
अगानशीदित्यध्वर्यु	263	अग्नीषोमीयाणि प्रधा	311
अग्न आयूषि पवस इ	425	कग्नीषोमौ भ्रातृव्यवान्	229
,, पवसे	542	अग्ने तमद्याश्वं सि	622
अग्नये भगिनेऽष्टाकपा	584	अग्ने बलद सहओजः	587
,, समिध्यमाना	191	अग्नेरहं देवयज्यया	401
,, स्वष्टकृतेऽनु	285	अग्नेरहसुज्जितिमिति	412
अग्नाञ्च अग्नावग्ने	617	अग्नेराग्नीधमस्यग्ने	249
अग्नाविष्णु मा वा	202	अग्नेर्भार्गोऽसीति सिकता	510
अग्नि गृह्णामि सुरथं	360	अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा	168
अग्नि ऋस्तोमेन वो	619	अग्नेर्वर्तमपन्नगृहस्य	267
अग्नि ऋहोतारमिह	382	अग्ने वह्ने स्वदितं	427
अग्निना देवेन पृतना ज	422	अग्ने ब्रतपते ब्रत	429
,, यज्ञश्चक्षुष्मान्	400	अग्नथन्वाधानं वत्सापा	99
अग्निन्यक्तः पक्षीसंया	621	अग्नयाधेयं व्याख्या	463
अग्निर्मा दुरिष्टात्पातु	404	अग्नेण गार्हपत्यं	267
अग्निर्मूर्ध्येति वा	620	अग्नेणाहवनीयं	484
अग्निस्ते तनुवं मा वि	146	अग्नैर्मूलान्यभि	181
अग्निहोत्रमारप्स्य	572	अग्निरसो मास्य	397
अग्नीत्परिधीश्वाग्नि च	198	अङ्गुलिप्रक्षालनम्	148
अग्नीत्प्रथमान् वा होतु	247	अङ्गुलीमक्तामिषे इ	459
अग्नीद्वयेति चं	262	अजं पूर्णपात्रसुप	557
अग्नीत्प्राधायैतस्मिन् चं	600	अजञ्चग्निः पूर्वः	516
अग्नीन् परिस्तीर्याग्नि	79	अजस्य पद आदधी	581

सू	पृ	स	पृ
अजीजनन्नमृतं म	519	अथापरं पृथिव्यै	257
अतिसृष्टो गवां भाग	37	अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे	524
अतुङ्गमनपूपा	144	अथासपल्लानिति सन्धे	256
अत्र कृष्णाजिनस्यादा	130	अथैकेषाम् , अशीना	578
अत्र चतुर्हौतून्	516	अथैनं प्रतिदिशं व्यू	407
अत्र पूर्ववत्पवित्रे	109	अथैनदुष्टग्रामाभ्याम्	173
अत्र वा यजमान	430	अथैनमाहामीध्रस्त्वं	263
अत्र वा वाचं विसृजेत्	147	अथैनमाहामीध्रो	262
अत्र वेदस्तरणम्	428	अथोर्ध्वं ब्रुः प्रादेशन(इष्टिका)	447
अत्रैवर्त्तिजो हविश्शे	265	अथोर्ध्वस्तिष्ठन् (इष्टिका)	438
अत्रैवास्य परिहरण	239	अदित्यास्त्वंवगसी	122
अथ चत्वार्यथ च (इष्टिक)	444	अदित्यास्त्वोपस्थे सा	42
अथ जपति सीद हो (इष्टिक)	450	" " 119	
अथ जपत्यग्ने ब्रतपते	371	अदित्यै रास्तासि+धाति	85
अथ नक्षत्राणि	473	" +ग्राम् 41	
अथ यं न कुतश्चना	309	अङ्गिः कपालं संस्पृ	128
अथ यजमानशिशा	532	अङ्गिराज्यमाज्ये	387
अथ यजमानो	505	अदिरसि वानस्पत्य	123
अथ यशं युनक्ति	383	अधिकस्स्यादित्यपरम्	456
अथ यदि पुरोहितः	225	अध्वर्युः प्रथम	243
अथ विराद्कमैर्यज	549	अध्वर्युस्पवीती	63
अथ ब्रतं चरति	501	अनन्तरमाधानादा	596
अथ स्तुवेण संपत्ती	274	अनपव्याहरन्तः	210
अथ होतृष्टदन (इष्टिक)	450	अनवानमनूयाजान् (इष्टिक)	453
अथामीध्रो लौकिक	525	अनाश्रातं यदाश्रा	282
अथातो दर्शपूर्णे	2	अनुश्रातो ब्रह्मणा	252
अथादधाति घृतवती	495	अनुत्सृजन् कृष्णाजिनम्	123
अथादित्यमुपतिष्ठते	372	" उलूखम् "	
अथाप उपस्पृश्य (इष्टिक)	449	अनूच्यमानासु दश	397
अथापरं पूर्वयो	474	अनूच्यमने शंयुवाके	264

सू	पृ	सू	पृ
अनूच्यमाने सूक्त	258	अपारुरुम देवयजनम्	154
अनूयाजार्थे प्राची	182	”	155.
अन्तराश्ची पश्चातो देव	360	अपि वा इषे त्वेत्या	23
अन्तराहवनीयम् (इष्टिक)	43०	अपि वा कामामार्गा	374
अन्तरित रक्षोऽन्तरिता	145	” शुहूमेव प्रस्तरे	185
अन्तर्नाव्यपां नाश्ची	597	” दक्षिणाधी	241
अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो	203	” दिव्यद्विष्वेति	257
” प्रणीतास्व	419	” द्वादशगृहितेन	547
” वेदं निधाया	416	” द्विरूपस्तु	249
” शाखायाः	53	” न जागर्ति	506
अन्तवेद्यन्यः पादो (इष्टिक)	437	” न संप्रैषम्	162
अञ्जं तु ददञ्च दयीत	598	” नाधारये	204
अन्यदाहवनीयागा	484	” नार्येण वृ	214
अन्या वा यजुषोत्पृ	138	” पञ्च पार्थिवान्	612
अपः पिण्डानभ्यवहरे	75	” पत्नयवहन्ति	132
अपगूर्य वष (इष्टिक)	456	” प्राचीमिडाम्	242
अपयन्त्वसुराः पिटरु	65	” मध्यमसुपा	135
अपरप्रथमानि कनि	224	” मध्ये वेद्याः	190
अपरमङ्गलत्वा पूर्वमेत	243	” यथापूर्वे	622
अपराह्नेऽधिवृक्ष	486	” सुप्यादुपरि	377
अपरेण गार्हपत्यम्	113	अपि वैकं द्वे त्रीन्	212
”	269	अपि वोपरि शायीत	377
”	558	अपो गृह्णन् ग्रहीष्य	110
” ब्राह्मौदनिकम्	489	अपो वा न वा किञ्चित्	375
” स्त्रुचः पुरो	189	अप्यल्पशो लोमानि	357
अपरेणाहवनीयम्	370	अप्रस्त्र-साय यश	84
अपां त्वौषधीनां रसम्	74	अभिघार्येडां होत्रे	242
अपां मेष्यं यज्ञियम्	59	अभिस्तृणीहि परिधेहि	286
अपात्ताः प्रथमे पिण्डाः	494	अमावास्यायां य	58
अपानेनैव प्राणम् (इष्टिक) ²	458	” पौ	477

सं	पृ	सं	पृ
अमावास्यायामा	589	अश्वत्थाद्वयवाहा	466
अमवास्यां रात्रि	377	अश्वो रूपं कृत्वा	469
अमावायां रात्र्याम्	77	असंभिन्दन् मा॑ससं	223
अमाषमांसमाज्ये	368	अस्तु औषडित्याश्रीध्रो	208
अमीमदन्त पितरस्सो	69	अहं भूपतिरहं	342
अम्बरीषादधकामस्य	526	अहर्युर्षीषां पशु	158
अयं पितृणामन्त्रि	364	आ	
अयं प्रस्तर उभय	391	आश्वावैष्णवमेकादश	571
अयं प्राणश्चापान	179	"	584
अयं यज्ञस्समसद्	395	आश्रिवारुणमेकादश	626
अयं वेदः पृथिवी	190	आश्रीघ्रप्रथमा पञ्ची	267
अयाऽग्निर्जातवेदा	283	आश्रीघ्रे सोमे	209
अयुजो मुष्टीन्	38	आश्रीघ्रो हवी अष्टि	147
अयुपिता योनिरिति	41	आश्रेयं पञ्चकपालम्	616
अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति	533	" पुरोडाश	237
अररुस्ते दिवं मा॑ स्कान्	153	आश्रेयमष्टाकपालम्	603
अरिष्टा विश्वानीत्यव	348	आश्रेयवदुत्तरैर्हवि	229
अर्धाध्वे यजमानो	529	आश्रेयस्याष्टाकपाल	551
" हिरण्यं निधाय	"	आश्रेयस्सौम्यश्चाज्य	218
अर्धोदिते सूर्यं आ	522	आश्रेयोऽष्टाकपाल	335
अवदानान्यभिघार्य	225	आश्रथाधेयिकीः पौनरा	523
अवद्यधमुष्मा	219	आधारयोर्धृदत्यृजु	197
अवबाढ़-रक्ष इति	154	आधारसंमेदेना	227
अवरक्षो दिवस्सपत्नम्	125	आच्छेत्ता ते मा॑ रिषम्	37
अवसृष्ट परापत्	288	आज्यं प्रश्चयोतदपि	226
अवस्थाय चतुर्थम्	421	आज्यभागाभ्यां प्रच	327
अवान्तरेडामवत्ता (इष्टिक)	459	आज्यभागावन्तरेणे	221
अविदहन्तश्चपरयतेति	146	आज्यमसि सत्यमसी	173
अशनमग्नयन्वाधानम्	369	आज्यलेपान् प्रक्षाल्य	266
अशमीगर्भस्येति	466	आज्यहविरुपांशुया	228

सं	पृ	सं	पृ
आज्ञेन सोमत्वष्टारा	270	आहवनीये गार्हप	132
आदित्यं धृते चरुं सप्त	571	” वातिष्ठः	542
आद्रादशभ्यो ददा	559	आहिताग्नेर्गृहे न साय	598
आध्वर्यव प्रातो (इष्टिक)	462	इडापात्रमुपस्तीर्य	239
आनशे व्यानशे सर्वे	535	इडामेके पूर्वम्	237
आनुजावरस्य पूर्वा	223	इडाया अहं देव	406
आपस्त्वामश्विनौ त्वा	41	इडास्माननुवस्तां ब्	415
आपृणोषि संपृण (इष्टिक)	449	इत ऊर्ध्वनिर्भर्यु	213
आपोदेवीप्रथमाना	511	इतरौ वा	308
आपोदेवी रत्रेषु इत्यभि	82	इति पार्थिवाः	469
आपो हविष्णु+शेरते	91-92	इदं तस्मै हर्म्यम्	386
आप्यायध्वमन्निया	27	इदं देवानामिति	118
आयतनेषु पुराणान्	613	इदं यजमानस्ये	24
आयुषे त्वेत्यकस्य	257	इदमहं सेनाया	142
आरण्यं सायमाशे	374	इदमहमशिज्येष्टे	364
आरण्यायोपवत्स्यन्	376	इदमिन्द्रियममृतम्	394
आरोहतं दशतं श	508	इधमसंनहनान्याङ्गी	207
आरोह पथो जुहु	392	इधमसंनहनान्यद्धिः	253
आवसथे परिषदो मध्ये	552	इधमसंनहनैस्सह	199
” भुजते	555	इन्द्रं निगमेषूप	27
आशासाना सौमनस	169	इन्द्रस्य वैमृधस्याहं	402
आशिश्रेम वर्हिरन्तः	388	इन्द्राणीवाविधवा	171
आशीः प्रतिप्रस्तर	262	इन्द्राय आत्रे चरुम्	306
आश्रावमाश्रावम्	215	इन्द्रायेन्द्रियावते	307
आश्रावयिष्यन् नान्य	211	इमं विष्यामीति पत्नी	277
आहवनीयं वा	120	इमां नराः कृणुत	155
आहवनीयः परिश्रिते	273	इमां प्राचीमुदीचीम्	24
आहवनीयदेशोऽनङ्गवा	558	इयं स्थाली धृतस्य	393
आहवनीयमभ्यग्रम्	181	इरा भूतिः पृथिव्यै	187
आहवनीयागारे	378		

सं	पृ	सं	पृ
इह प्रजा विश्वरूपा	360	उपधाय कपालानि	93
उ		उपबिलं च मसम्	111
उक्त इडा भक्षोमा	406	उपभृतमेवोदीची	166
उक्तस्संग्रेषोऽन्वा	409	उपरिषदभ्यज्याध	188
उच्छ्वेषणाभावे	91	उपरीवाग्रिमुद्यच्छति	524
उच्चैरुत्तमं संप्रे	626	उपसीदामीत्यनु	87
उच्चैस्समाहन्तवा	125	उपसृष्टां दुद्यमा	88
उत नोऽहिर्बुद्ध्य	553	उपसृष्टां मे प्र	86
उत्तमस्याक्षरस्य (इष्टिक)	455	उपस्तीर्य नाभिघार	239
उत्तरयोर्यः का	474	उपस्पृष्टोदकाय	243
उत्तरार्धपूर्वा	220	उपहृतां प्राश्नीतो	274
उत्तरार्धस्याग्रम	264	उपहृतायामत्रे	244
उत्तरेण गार्हपत्यं असि	31	उपहृयमानाम	273
“ गार्हपत्या	105	उपहृयमानायाम्	405
“ नार्मि निष्ठकर्यम्	170	उपावरोह जातवेद् इति	515
उत्तरेणाहवनीयं प्रा	164	उपोलवैद्यर्मि	614
उत्पूतेन नवनीतेन	63	उभयतोलक्ष्मा (इष्टिक)	453
उत्सं दुहन्ति कलशं चतु	88	उभयत्र जागरणम्	378
उत्समुद्रान्मधुमा०	511	उभयीर्दक्षिणा ददाति	623
उदगग्रैः प्राग्ग्रैश्च	97	उभावग्नी उपस्तृष्टुते	373
उद्वसाय शालीन	479	उभावाज्यग्रहान् जपतः	387
उदादाय पृथिवीम्	160	उभे ज्योतिष्मति	220
उदित आदित्ये	103	उभौ कपालविमोचनं ज	419
उदिते ब्रह्मवर्चसका	523	उभौ वाजवत्यौ जपतः	411
उदेष्यग्ने अधिमा	511	उरु प्रथस्वोरु ते	144
उद्गार्भं चेति जुहु	256	उरु वातायेति	114
उद्गन्यमानमस्या	481	उर्वन्तरिक्षमन्विहीति	113
उद्यत्सु रश्मिषु	514	ऊ	
उद्यन्धय मित्रमहः	423	ऊर्ज वहन्तीरमृतम्	72
उन्नीतं राय इति	205	ऊर्णम्ब्रदसं त्वा स्तृ	180

सं	पृ	सं	पृ
ऊर्ध्वज्ञुमासीनं हो	211	एवं नानावृक्षीयाः	544
ऊर्ध्वमाघारं स्वर्ग	204	एवं पुनः	257
ऊर्ध्वमाघार्य विच्छिद्	204	एवं प्रातः	598
ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणा	559	एवं विहितमिष्टिपशु	350
ऋग्		एवं सर्वेषूपास्य	512
ऋचि प्रणवं द (इष्टिक)	455	एवमनुपूर्वाण्येव	142
ऋतं स्तूणामि पुरीषम्	511	एवमनुपूर्वाण्येवै	510
ऋतस्य पथा पर्येहीति	346	एवमितरांस्त्वद्विरामम्	271
ऋत्वे वा जायामुपे	339	एवमुत्तरं कपाल	135
ऋषभोऽसि शाक्वरः	185	” यथा	116
ए		एवमुत्तरस्यावद्यति	241
एकं वा स्तम्बं परि	36		238
एकदेवतानां नाना (इष्टिक)	447	”	142
एकाहं वा प्रयायात्	480	एव उपहोमानाम्	232
एकैकामेव संतनु (इष्टिक)	440	एष एवात ऊर्ध्वम्	370
एको ममैका तस्य	399	एषा ते अग्ने समिदि	409
एतं वाऽनुनिर्वाप्यम्	307	”	
एतज्जपित्वा शुचा (इष्टिक)	451	पेढादधस्सार्वसेनिय	341
एतत्कृत्वोपवसति	98	पेन्द्राम्रमेकादशक	567
एतदेतदिति त्रिर	263	पेन्द्रीमावृतमन्वावर्तं	423
एतदेवैके विपरीतम्	474	ओ	
एतद्वा विपरीतम्	202	ओमित्यूचोदि (इष्टिक)	455
”	623	ओषधयः पूतीकाः	91
एता असदन्नितिशुचो	183	ओष्मणो व्यावृत उपा	69
एतानि वः पितरो वासा	71	औ	
एता विकल्पन्ते	560	औपभृतं जुह्वामा	254
एतेनैव कल्पेन सर्वान्	510	औपासनं वा सर्वम्	486
एवं दक्षिणाग्रेराहव	510	औपासनश्चेदाहित	502
म् एवं द्वितीयं तृतीय	154	औपासने श्रपणधर्मा	75
		और्वों गौतमो	96

सं	पृ	सं	पृ
क		गौवै वरोऽतिवरोऽन्यो	517
क इदमध्वर्युभविष्यति	205	घ	
कटहरसि मधुजिह्वा	125	घृतवतिशब्दे ज्ञाप	215
कमण्डलुपद आदधाति	531	घृताची रेताग्निर्वोद्धा	165
कर्मणिकर्मणि वाचं	343	च	
कर्मणे वां देवेभ्यश्शा	104	चक्षुश्शोत्रमित्युप	169
कस्त्वा युनक्ति स त्वा	383	चतुरो मुष्टीन्निरुप्य	117
"	428	चतुर्जुह्वां अष्टा	174
कुम्भी शाखापवित्रम्	81	चतुर्धार्करणकाले	569
कुल्मिमात्रोऽरत्निः	38	चतुर्धा ब्रह्मौदनस्	492
कृतं यजमानो विजि	554	चतुर्विंशत्यामपरि	482
कृताकृतास्त्वंभारा	611	चतुर्षूदपात्रेषु	491
कृत्तिकासु ब्राह्मण	473	चतुर्होतारं व्या	399
कृष्णोऽस्याखरेष्ठो	51	चतुर्होत्रा पौर्ण	188
कृत्स्निसामनसीभ्यामश्नीन्	555	"	396
केशशमश्च वपते नखानि	485	चतुश्शिशखण्डा युवति	385
को वः प्रणयति	112	"	388
*को वो युनक्ति	112	चत्वार ऋत्विजः	103
क्षिणं दारु नाध्यात्	597	चन्द्रमणि चन्द्ररथम्	512
क्षीरे भवतीत्येके	249	चित्तस्त्वयोर्ध्वचित	135
"	492	चित्तं च चित्तिश्चेति पुर	587
क्षौमे वसानौ जाया	485	चित्ताय स्वाहा चित्यै	587
ख		चित्रायां राजन्यो	475
खादिरं पालाशं वा	44	चित्रियादश्वत्थात्सं	495
खादिरस्त्वावः	107	ज	
ग		जघनेन होतृष्वदनम् (इष्टिक) 450	
गार्हपत्ये प्रणयनी	523	जञ्जभ्यमानोऽनुबू	377
गृहांस्तस्याग्निर्दा	473	जमदशीनां तु पञ्चावत्तम्	219
गोमानिति प्राङ्गुदेत्य	430	जातं यजमानोऽभिग्रा	518
गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति	166	जानुदम्भे धारयमाण	527

सं	पृ	सं	पृ
जीर्णो वा विरमेत्	296	तस्मिन् प्राशिते होता	244
शुद्धरसि घृताची	184	तस्य तस्याङ्गुल्या	135
शुद्धामुपस्तीर्य सर्वे	232	तस्य याथाकामी प्रक्रमे	301
ज्योतिरसि तन्तवे (इष्टिक)	427	„ भरण	503
ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसा	426	तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः	600
„ त्वेत्यन्त	427	तस्याग्रेण मध्यमं	481
त		तस्यास्तयोऽङ्गलौ	278
तं चत्वार आर्षेया	569	तान् निवपन् यद्दद्वन्द्व	510
तं न सत्रापृथु	145	तान्युत्तरेणा	107
तं पूर्वेणावसथ	484	ताभ्यां यावज्जीवम्	296
तं यजमानो व्या	247	तासां सप्तपदानु (इष्टिक)	444
तं वृणीते भूपते	341	तास्सःस्यन्दयन्	149
ततस्संप्रेष्यति	97	तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्	261
ततस्सभ्यावस्थ्यावा	538	तिष्ठन् पुरोऽनुवा (इष्टिक)	453
ततस्तूष्णीमग्निहोत्रम्	544	तिसृभिस्तिसृभिर्वा	17
तत्र गार्हपत्यशब्दो लु	75	तिस्त्रो दोहयित्वा	89
तत्सा निमील्य वीक्ष्या	172	तूष्णीं चतुर्थं हरन्	154
तदभावेऽनङ्गान् पूर्व	531	तूष्णीं यचमयम्	187
तदिदं सर्वयोग्यू	358	तूष्णीं वा सर्वाणि	491
तदुदित्वा वाचं य	383	तृणमव्यन्तमादाय	207
तन्तुं तन्वश्चिति होता	277	तृतीयस्यै दिवो गा	54
तमभिघार्यानभिघा	249	तृतीयां सामिधेनी (इष्टिक)	441
तमाज्येन संतर्प्य	240	तृभिरसि जायत्रं छन्द	394
तमुद्यच्छतोऽज	523	तेजसे त्वेत्यपादाय	173
तया यज्ञयन्ति त	555	तेजोऽसीत्युत्तरार्थं	„
तयैव शाखया	93	ते दक्षिणाकालेऽध्व	486
तस्मात्प्राचीनमषासु	482	तेन पञ्चदश वर्षाणी	340
तस्मादेशादपाकम्य	170	तेऽयोऽन्वाहार्यं	250
तस्माद्रजतं हिरण्य	624	तेषां जुहूवत्कल्पः	324
तस्मिषुपम्युषमरणी	507	तेषां प्रस्तरोऽयु	39

सं	पृ	सं	पृ
ऋयः परिधयः पाला	45	दक्षिणाप्राञ्चमृजुम्	196
ऋयोदशरात्रमहत्	579	दक्षिणार्धपूर्वधिं	220
त्रिंशतं वा वर्षाणि	296	दक्षिणेनाहवनीयम्	104
त्रिः प्रथमामन्वा (इष्टिक)	439	दक्षिणेनाहवनीयमव	370
त्रिरक्षलिनाऽग्नीधो	262	दक्षिणोऽध्वर्युसृत्तरत	269
त्रिरनुवचनेनार्थर्च (इष्टिक)	442	दद्यादित्येके	598
त्रिवृत्पलाशे दर्भ—यते	56	दधिक्रावण्णो अका	418
त्रिवृद्भमयं पवित्रम्	51	दध्नोऽवदाय घृतस्या	229
त्रीनिष्ठाऽर्धमौप	217	दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा	25
त्रीन् यथर्वि मन्त्रकृतो	212	दर्भैर्वेदिमन्तर्धाय	180
त्रीः स्तूत्यानित्युक्तम्	191	दर्व्या ब्रह्मौदनाङ्	492
त्यवरार्थ्यममा	311	दर्शपूणमासावार	588
त्वं देवानामसि	114	दशगृहीतमुपभृति	175
त्वं वरुण इति (इष्टिक)	443	दशहोतारं वदेत्पु	397
त्वचं गुहीष्वेत्यद्धिः	145	दाक्षायण्यव्येन	334
त्वद्विश्वा सुभग सौभगा	584	दासी पिनष्टि पल्ली वा	132
त्वया वेदिं विविदुः	52	दित्यौर्ही दद्याहित्यवा	561
(द)		दिवः खीलोऽवततः	413
दक्षिणतः परिगृह्य	529	दिवशिशल्पमवततम्	168
दक्षिणतः पुरस्ताद्वि	484	दीर्घमनु प्रसितिम्	131
दक्षिणत प्रागीषं नद्द	61	दुर्गच्चा हरति तं पृच्छति	88
दक्षिणतस्त्वेष्टारम्	272	देवंगममसीत्यनधो	42
दक्षिणतो ब्रह्मा रथम्	527	देवता वर्धय त्वमिति	345
दक्षिणतो वर्षीयसीम्	157	देवबर्हिर्मा त्वान्व	37
दक्षिणपूर्वमवान्तर	66	देवर्स्त्वा सविता—यां	89
दक्षिणसद्गृह उप	250	देवस्य त्वा सवितुः	32
दक्षिणाग्नावधिश्रित्येषे	172	”	37
दक्षिणाग्नावन्वाहार्यम्	249	”	150
दक्षिणाग्नाग्विधमप्व्र	275	देवस्य त्वेत्यनुदुत्य	491
दक्षिणाग्रैर्दर्भैर्दक्षिणा	60	देवस्य सवितुस्सव इति	156

सं	पृ	सं	पृ
देवा गातुविदो+चनम्	15	धुवा अस्मिन् गोपतौ	28
देवा देवेषु पराक्रमध्व	378	धुवासीत्यन्तवैदि	263
देवानां पलीरर्प्ति	272	धुवोऽसीत्येतः प्रति	388
देवानां पलीरुपमा	170	न	
देवानां परिषूतमसीति	35	नकं नान्यदन्नाद्वात्	598
देवाः पितरः पितरो	398	न गतश्चियोऽन्यम्	14
देवे अग्नौ देवो अग्नि	625	न चतुरो वृणीते	212
देवेभ्यश्चन्द्रध्वम्	129	न च स॒शिखयति	201
देवो वस्सविता प्रार्पय	26	न तस्य सायमश्री	376
दैवतसौविष्टकृत	234	न पर्णुम्	33
दोहनेऽप आनीया	90	न प्रक्षालयति	491
दोह्या च ते दुर्धभृच्च	508	न प्रतिशृणातीत्युक्तम्	261
द्रप्सस्ते द्यां मा स्कानिति	154	न प्रयायात्	502
द्वादशागृहीतेन सुचं	548	न प्रस्तरे जुह्म्	254
द्वादशाहं चरेदे	504	न यमाय जुहोती	65
द्वादशाहमजस्तेष्वग्नि	577	न राश॑सो द्वितीयः(इष्टिक)443	
द्वादशाहे द्वाहे त्रयेह	563	न र्जर्षिपक्षस्याश्रीया	597
द्विरभिघारयेत्पञ्चा	243	न वाससोऽभिसंनह्यति	169
द्विरभिघार्य न हविः	234	न विधूनोति नाव	260
द्विर्द्विषदि सहुदुप	126	न वे सांनाय्यकुम्यौ	57
द्वे आधारसमिधावन्	46	न संभारान् संभरे	467
द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमा	298	न संमृष्टानसंसृष्टै	168
”	335	न सायमाहुतावहु	598
द्वेष्यस्येत्येके	204	न सोमेन यक्ष्यमाणः	563
द्वौ सायन्दोहावेचम्	317	न स्वाहाकरोति	260
(घ)		न हर्वीष्यभिघार	217
धा असि स्वधा असीति	159	नागतश्रीर्महेन्द्रं य	95
धातौ धातौ मन्त्रमार्वत	481	नानवनिज्य हस्तौ	164
धूरसीति दक्षिणां धुरम्	114	नाश्रिमादित्य च	529
धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	132	नानामगृहीतं गच्छति	68

सं	पृ	सं	पृ
नानुगच्छेत्	502	न्यञ्चं हस्तं पर्याव	262
नानूयाजेषु ये (इष्टिक)	452	प	
नानृतं वदेत्	596	पञ्चदश सप्तदश वा	616
नान्तरचर्चौ व्यन्यात् (इष्टिक)	441	पञ्चहोतारं वदे	400
नान्तवेंदिगृहीतस्य	177	पलीसंनहनमेके	165
नाभ्राह्मणस्सान्नाय्यम्	418	पदाभ्यास प्रतिषेध (इष्टिक)	460
नारिष्ठान् होमान् जु	230	पर्यस्त्वतीरोषधयः	364
नासोमयाजी संन	94	"	370
नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्	596	परप्रधानानां परतन्त्र (इ)	446
नास्यैतां रात्रिं कुमारा	58	परापूतरक्षः	127
नाहवनीयमति	420	परिस्तरणीमेताम्	97
नाहितमनभिहुतमग्नि	535	परेत पितरस्सोम्या	73
नित्यवदेके समाम	273	पर्वणि च केशश्मश्च	356
”	584	पर्व ते राध्यासमित्यसिद्	37
निनीय मुखं विमृज्यो	279	पवाननहर्वीषि	563
निनीयाभितपेदभितपेत्	149	पवित्रे स्थो वैष्णवी	82
निरमुं नुद ओकसः	287	पशुकामस्य वा पञ्च	174
निरस्तं रक्षो निर	115	पश्चाधें वेदितृतीये	160
निरुमं हविरुपसन्न	551	पात्रसंसादनकाले	324
निर्दग्ध रक्षो नि	134	पितृयज्ञमेवामाचा	311
निर्दिष्टन्तं निररातिम्	277	पुण्यस्त्यात्	597
निर्वपेदित्येके	564	पुण्या भवन्तु या ल	425
निष्टप रक्षो निष्टपो	83	पुञ्चस्य नाम गृह्णाति	426
नेङ्यन्ति नेलयन्यास	112	पुनरभिहितो रथः पुन	624
नैतस्मिन् संवत्सरे पशुना	599	पुनराधेयं व्याख्या	600
नैता मात्रा अतिखनति	157	पुनराधेयस्मित्याश्म	633
नोत्करे आज्यानि	176	पुनरुर्जां सह र	623
नोत्तमे	617	पुनरुर्जेति वा पुर	”
”	625		
न्यञ्चं वृष्टिकामस्य	204		

सं	पृ	सं	पृ
पुरस्तात्प्रत्यञ्चमश्वम्	530	पृथिवी मनसा ध्यायति	112
पुरस्तात्सामिधेनीनाम् (इ)	435	पृथिव्यास्संपृचः पाहि	38
पुरस्तात्स्वष्टुकृतो	402	पृथिव्यै भागोऽसीति	249
पुरस्ताहेवपलीभ्य	273	पृथिव्यै वर्मासीति	152
”	274	पोषाय त्वेति सह	178
पुरस्तालुक्षमापुरो	453	पौर्णमासायोपवत्स्यन्	367
पुरा विदेय यद्यज्ञा	416	पौर्णमासीमिष्ठा ज्व	607
पुरोहितस्य प्रवरेण	213	पौर्णमासीमेव यज्ञेत	310
पूर्णा पश्चाद्यन्ते	584	प्रक्षालितायां पात्र्याम्	137
पूर्वप्रथमान्यवद्ये	224	प्रक्षाल्य तण्डुलां	130
पूर्वमाज्यभागम्	221	प्रक्षाल्य प्राशित्रम्	348
पूर्वयोः फलगुन्यो	474	प्रजा अन्ने संवासया	505
” हविषो	566	प्रजां योनिमिति यथा	167
पूर्ववत्परिधीन्	252	प्रजाकामपशुकामस्य	621
पूर्ववत्प्रोक्षणीरभि	178	प्रजापतिर्जयानिति	587
पूर्ववदश्नीन् परि	104	प्रजापते न त्वदेतानीति	73
पूर्ववदनुत्सर्गः	130	प्रणय यश्च देवता	344
पूर्ववदाज्यलिप्ता	174	प्रणवे प्रणवे समिधमा	195
पूर्ववदेकस्पत्यायाम्	70	प्रणीताप्रणयनम्	107
पूर्ववदोत्तरकुलि	273	प्रणीतासु प्रणीयमाना	369
पूर्ववदुवामाप्या	284	प्रणीयमानासु वाचं	111
पूर्ववाङ्मध्यो भवति	530	प्रतिगृहीत उच्चरतः	251
पूर्वस्याश्चोत्तरम्	441	प्रतिदिशं वा समिधः	215
पूर्वधार्म यजमा	240	प्रतिषिद्धान्येकेषाम्	537
पूर्वधार्मदेवंविरुद्धी	152	प्रत्यगाशिषो मन्त्रान्	354
पूर्वधिं प्रथमम्	254	प्रत्याक्रम्य जुह्वा	222
पूर्वो ब्रह्मा परो	379	”	235
पूर्णा ते ग्रन्थं ग्रन्थात्विति	41	प्रत्याक्रम्यायतने	255
” विलं विष्यत्विति	171	प्रथमं वा सर्वेषाम्	125
पृथक्पाशाभ्यामितर	249	प्रथायित्वा प्रहरेद्यम्	262

सं	पृ	सं	पृ
प्रदक्षिणमावर्तयित्वा	530	ब	
प्रधानमेवोपांशु	228	बधान देव सवितरित्यु	153
प्रवसत्यन्ने हवि	113	बहिरसि देवंगम	42
प्रवसन् काले विहार	433	बहिष्ठा पूर्णमासे	369
प्रविद्ध ऋक्षः परा	127	बहिष्ठोऽहं देवय	411
प्रस्तरपाणिसंस्पृष्टान्	181	बलीय ऋचो वश (इ)	457
प्रस्तरे याथाकामी	39	बह्वाज्याभ्यां दर्शपू	171
प्रस्थितानामेकां	27	बृहति गीयमाने	534
प्राङ्गुदेत्य गोमतीम्	434	बृहद्भा इति सुचमु	205
प्राचो विष्णुक्रमान्	434	ब्रह्म पिन्वस्व ददतो	407
प्राच्यां दिशि देवा	419	ब्रह्म पिन्वस्वेत्यन्तर्वे	408
प्राच्यमश्वमभ्यस्था	529	ब्रह्मण्वदाचवक्ष	211
प्राच्यसुदूढमू	178	ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति	256
प्राञ्छौ वेद्यंसादुव्व	157	ब्रह्मनपः प्रणेष्यामि	342
प्राणाय त्वेति प्राची	131	ब्रह्मन् प्रवरायाश्रा	208
प्रातरग्निहोत्रं हु	10	ब्रह्मनुत्तर परिग्रा	159
प्राशितवद्धयस्समानम्	497	ब्रह्मन् प्रस्थास्याम	,
"	570	ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसः	281
प्राशितायामिडे भागम्	245	ब्रह्मप्रतिष्ठामनसो	231
प्राशन्नित ब्राह्मणा	497	ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्म	349
प्रियेण नाम्ना प्रिये	188	ब्रह्मभागं प्राश्या	349
प्रेयमगादित्युक्ता	33	ब्रह्माग्रथाधेये सा	537
प्रेयमगादुर्वन्नतरिक्षम्	42	ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्श	341
प्रोक्षणीरभिष्ठ्योदञ्चम्	162	ब्राह्मणा ऋस्तर्पयित	432
प्रोक्षणीवात्पिष्ठान्यु	138	ब्राह्मौदनिकाङ्गस्मापो	513
प्रोक्ष यज्ञमिति हवि	345	ब्राह्मौदनिकेन संव	502
प्रोक्षादिकर्म प्रतिपद्यते	556	भ	
क		भुवनमसीत्यग्रेण	199
फलीकरणहोमं पूर्व	275	भूपते भुवनपते	379
फलुनीर्णमास	476	भूमिर्भूमिम	349

सू.	पु	सू.	पु
भूयसो वा पा	466	मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चस्	473
भूयस्येहि श्रेय	404	मौजैन दास्ताऽन्यतर	169
भूयो जुह्नाम्	175	य	
भूमुखस्युवरिति व्या	520	यं कामयेत पशुमान्	21
भूथ्व कश्च वाक्चकर्च	381	यं कामयेत सब (इ)	439
भृगूणां त्वा देवानाम्	520	यं कामयेत पापी	564
भृगूणामङ्गिरसाम्	85	यं कामयेत प्र (इ)	456
"	136	यं कामयेत प्रमा	203
म		यं कामयेतापशु	21
मखस्य शिरोऽसि	205	" (इ)	459
मथ्यमाने शक्तेस्साम्	515	" ताभितरम्	216
मध्यमं परिधिमन्वा	264	" तद्धनुया	618
मध्यमे पुरोडाशक	127	यं त्वासमभरं जात	470
मध्ये स्वाहाकारे	285	यं देवा मनुष्येषु	286
मनसाञ्चिभ्यः प्र	599	यं द्विष्यात्तं व्यृष्टन्	227
मनुना दृष्टं घृतपदीम्	239	" त्तमभि	122
मनोज्योतिर्जुषताम्	245	" त्तस्यौष (इ)	458
"	614	यं परिधिं पर्यधत्था	264
मनोन्वाहुवामह इति	72	यः पुरा अद्रस्सन् पा	474
मनोऽसि प्राजापत्यमिति	398	यच्छन्तां पञ्च	116
मन्त्रवत्सु वा कर्मसु	344	यज्ञमानं प्रथयेति	264
ममाश्च वचों विहवेष्व	396	यज्ञमानस्य पशून्	28
मयि गृह्णाम्यश्च अश्चिम्	509	" ब्रह्म च	352
मयि प्राणापाना (इ)	449	यज्ञमानोऽत ऊर्ध्वम्	66
मस्ताै शर्धोसीति	135	यज्ञशंचम उपचम	430
मां जिन्वेत्यध्यात्मम्	348	यज्ञस्य घोषदसीति	32
मित्रस्य त्वा चक्षुषा	345	यज्ञस्यत्वा प्रमया	386
मिथुनौ गाचौ दक्षिणा	588	यज्ञस्य संततिरसि	91
मुखमिव प्रत्युप (इ)	459	यज्ञो बभूवेति य	429
		यज्ञोऽसि सर्वतदिश्वत	394

घ.	पृ	घ..	पृ
यत्कृष्णो रूपं कु	48	यद्यनाढधोऽश्रीना	561
यत्वा कुद्धः परो	614	यद्यन्यद्युयात्पुन	211
यत्पुरीषमतिशेते	158	यद्यभिचरेद्योपवेषे	287
यत्प्रस्तरात्मृणमपा	263	यद्यभिचरेदिदमह	424
यत्प्राक्खननात्कृत्वा	159	यद्यस्तमितेव्रतम्	373
यत्रास्मै ब्रह्मभाग	348	यद्युद्ध्यनिगृह्णी	528
यथायोगमितराणि	134	यद्युपसृष्टां	87
यथा सज्जानि हर्विषि	151	यद्येन ३संवत्सरेऽग्रथा	503
यथेतमाहवनीयम्	279	यन्मूलमतिशेते स्फ्ये	158
यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणा	511	यन्मेमाताप्रममाद्	69
यदन्यत्परिष्वणा	40	यमभीवसंशरीत	308
यदरण्योस्समारूढो	629	यमायाङ्गिरस्वते	64
यदा चास्य होता	412	यस्त आत्मा पशुषु	187
यदि जीवपिता दद्यादा	68	यस्तृतीयमादधीत	628
यदिदं दिवो यददः	534	यस्थाल्यां शेषस्तमव	69
यदि द्वेष्यं नाधिगच्छे	512	यस्मिन्नक्षत्रेऽग्नि	498
यदि निर्वपेदग्रये	564	यस्य वोभावनुग	631
यदि पञ्चकपालो गा	616	यां देवतां यजे (इ)	458
यदि पञ्चदुम्बराणि	469	यां प्रथमामग्निहो	577
यदि पात्र्यां निर्वपेत्	120	या अप्स्वन्तदेवता	347
”	268	याजमानं व्याख्या	352
यदि प्रमत्तो व्याहरेत्	344	या जाता ओषधयो	42
यदि प्रयायादनुवा	502	या ते अग्न उत्सीदतः	606
यदि बन्धु न विद्यादाख्यता	70	या ते अग्ने पशुषु	537
यदि यजमानः प्रवसेत्	286	या ते अग्ने पावका	606
यदि वीतार्चिर्लेलायती	227	यानि घर्मे कपालानीति	289
यदि शंखवन्तं पञ्चा	290	यानि विभवन्ति सक्त	144
यदि सर्वमौपासनमा	488	याभिरद्वैहज्जगतः	468
यदीतराणि न विद्येरन्न	625	या यजमानस्य पनी	129
यदुग्नन्तो जिह्वैस्मि	386	यावत्यः कुम्भस्ता	334

सं	पृ	सं	पृ
यावन्तं वा मन्यते	144	राकाया अहं देव	415
या सरस्वती विशो	276	”	415
”	417	रुपं वर्णं पशूनाम्	167
यास्ते अग्ने घोरा	532	रोहिणीपुनर्वसू	610
”	547	रोहिण्यामाधाय	473
यास्ते शिवास्तनुचो जात	512	रोहितेन त्वाग्निर्दे	413
”	520	ल	
युक्ता मे यज्ञमन्वासाता	171	लेपादुपस्तरणा	243
युगपत्कामयेताहारपृ	295	व	
यनजिम त्वा ब्रह्मणा	389	वत्सङ्गुं पशुकामस्य	52
ये ते अग्ने वानस्पत्याः	607	वर्धमानां दक्षिणम्	561
ये ते शतं वृण	283	वर्षवृद्धमसीति	127
ये त्रयाणां वर्णानाम्	477	वर्षासु शरदि वा	610
येन हिरण्यं मीयते	566	वसन्तो ब्राह्मणस्य	477
ये ब्राह्मणा उत्तरतः	250	वसुर्यज्ञो वसुमन्	418
ये सजातास्समनसो	74	वस्त्रून् देवान् यज्ञेना	411
येषां पशूनां पुष्टिम्	560	वषट्कारमैका (इ)	458
यो अश्वत्थशशमीगर्भ	464	वषट्कृत्य प्राण्या (इ)	458
यो नःकनीय इह्	396	वहिनमश्वं ब्रह्मणे	558
यो नस्सपत्नो यो रणो	425	वाग्यता आसत आ	245
योनैव घोषनैव	308	वाल्मी आसन्नितियथा	347
यो ब्राह्मणो राजन्यो	526	वाचं प्राणमितिज्ञह्	168
यो भृत्यवानस्यात्	309	वाद्यतीत्यके	169
यो मा हृदामनसा	385	वाजस्य मा प्रसवेनेति	255
यो वा अध्वर्योर्गृहान्	29	वानस्पत्यासि दभाय	113
यो वा कश्चित्	97	वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः	110
यो वा कश्चिद्विद्यमा	129	वामदेव्यमभिगायत	526
योऽस्याग्निमाधास्य	505	वायवस्थोपायव.	25
र		वारणान्यहोमा	109
राकां पुत्रकामो य	273	वासोमिथुनौ गावौ	559

सं	पृ	सं	पृ
वाषडित्येके समाम (इ)	458	वेदेनार्थि त्रिरूपवाज्य	195
विच्छिन्निं विधृतीभ्याम्	391	वेदोऽसीतिवेद ऽहोता	276
विश्वायते च ऋषे (इ)	441	वेद्यां तुणमपि	214
विश्वायते च ऋच (इ)	456	वौषाडित्येके वाक्ष (इ)	458
विश्वायते चेडो (इ)	460	वैश्वानरस्य रूपं पृथि	467
वि ते मुञ्चामीति	413	ब्रीहीन् यवान्वा	116
विद्युदसि विद्यमे	358	व्यावृत्काम इत्युक्तम्	338
विपरीतौ परिग्राहा	159	व्याहरेद्वा	598
विभक्तिमुञ्चा प्रया	617	व्याहृतीभिरन्वाधानमेके	17
विशाखयोःप्रजाका	475	व्याहृतीर्वा जपेत्	211
विशो यन्त्रे स्थ इति	184	व्यद्वत्तीभिरुपसा	576
विष्णुं बुभूषन् यजेत्	229	व्याहृतीभिरेवोङ्गीथम्	537
विष्णुक्रमान् विष्णवतिक्रमान्	421	व्याहृतीभिर्वीर्यासा	589
विष्णुस्त्वाक्रुंस्तेति	114	व्यातीस्सर्पराशी	535
विष्णोःक्षमोऽसीति	420	व्यूषण्वा	204
विष्णोशशंयोरितिशम्	414	श	
विष्णोःस्थानमसीति	202	शंखवन्तं वाऽऽहनीये	290
विष्णोःस्तूपोऽसीत्य	35	शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो	163
”	179	शतमानं हिरण्म्	565
विष्णोःस्थाने तिष्ठामी (इ)	437	शर्धवत्यौ संयाज्ये	333
विष्णो हृव्यं रक्षस्येति	92	शाल्कैरेतां रात्रिम्	506
वीणातूणवेनैन	506	शिशिरस्सार्वदार्णिक	477
वीतिहोत्रं त्वा कव इति	183	शुक्रं त्वा शुक्रायामिति	175
वीतोषमसु पिण्डेषु ननो वः	72	शुक्रं प्रच्छिन्नाग्रम् (इ)	450
वृष्टिरसि वृश्च मे	431	शुक्रमसीतिप्रथमम्	173
वेदमुपस्थ आधाया	428	शुद्धा अपस्सुप्रपाणे	27
वेदमुपभृतं कृत्वा	268	शुल्बात्प्रादेशो परिवास्य	53
वेदिर्बीर्द्धश्युत ऽहविः	410	शेषिण ध्रुवायाम्	176
वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ	249	इव आधास्यमानःपन	504
वेदेन भस्मग्रमृज्य	187	इवेतोऽश्वोऽविक्लिन्नाक्षो	515

सू	पृ	सू	पृ
श्वोभूते पौर्णमासेन	594	सम बिलं धारयमाणो	174
ष		समवदाय दोहाभ्याम्	229
षद्कृत्वो द्वेष्यस्य	527	समानजातीयेन	143
षष्ठिश्चाध्वर्यो (इ)	448	समानतत्त्वाणि नाना	564
स		समातन्त्रमेके स	300
संक्रामेसंक्रामे वज्रम्	311	समानमत ऊर्ध्वम्.	334
संजानाथां द्यावापृथि	256	समायुषा संप्रजये	279
संतिष्ठते दर्शपूर्णमा	289	समारभ्योध्वर्णो अध्व	203
संततमन्वाहेतिसा (इ)	441	समानवनन्तर्गम्भौ	184
संतिष्ठते दाक्षायण	340	समावप्रच्छिन्नाग्रौ द॒भौ	81
,, पिण्डपितृयज्ञे	74	समित्सु तिस्तो वत्सतरी	496
संनयतःपलास	20	समिध आद्धातीत्येके	537
संप्रैषान् कुर्वन्ति	553	समिधार्थि दुवस्यतेत्येषा	496
संब्रहणा पृच्यस्वेति	147	समिद्धो अग्न आहुते	195
संभेदाहृतीयम्	240	समिद्धो अग्ने मे दीदिहि	425
संयज्ञपतिराशिषेति	418	समुद्रादूर्मिंधु	543
संयावःप्रियास्तनुव	512	समुद्रतस्याश्रीध	155
संवत्सरं परार्ध्य	607	समूलानामृतेऽमू	47
संवत्सरे पर्यागत	576	समूहन्त्यग्रथगारम्	56
संवपन् वाचं यच्छति	138	सर्वकामो वा	295
संविशन्तां दैवी	112	सर्वमाश्रयेण भवति	616
संस्थाप्य पौर्णमासीम्	300	सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्या	209
स उत्करः	153	सर्वत्र पुरस्ताद्या (इ)	452
सकुदुपस्तीर्य द्विरा	248	सर्वमप्यौपासनमा	489
सकृत्फलीकरोति	62	सर्वं लूत्वा देव बाह्यं	40
सद्यो वा सद्यस्काला	100	सर्वाणि नित्यवदेके	475
सप्त ते अग्ने समध	615	सर्वान् वा ब्राह्मणः	371
सप्तदशसामिधेनीको	302	सर्वान् वैकल्यम्	215
,, मिधेन्यः	569	सर्वेष्वामन्त्रेणेवम्	345
समं मूर्जुञ्जुडा	185	स वै खलु वाजिनो (इ)	446

सं	पृ.	सं	पृ.
सब्यं जान्वाच्यानाच्य	66	सोमायानुवूहि	271
सशूकायामश्चिह्नोत्र	121	सोमेन त्वा तनच्चमी	90
सहस्रवल्शा विवर्यं	40	सोमेन यक्ष्यमाणो	478
सहश्रेऽश्चिना जायस्व	514	सोऽयं दर्शपूर्ण	340
साकं प्रस्थायीयेन यजेत्	314	सोऽयमेवं विहित	75
सान्नाय्य पात्राणि प्रक्षा	81	स्थाल्यां पिण्डान् समव	74
सामिधेनीप्रभृत्युपांशु	616	स्फ्यश्च कपालानि चेति	106
सामिधेनी विवृद्धौ	195	स्योनं ते सदनम्	187
सामिधेनीरनूच्य (इ)	444	सुक्संमार्जनान्यद्भिः	168
सा मे सत्याशीरित्याशी	405	सुग्रभ्यां सुवाभ्यां वा	268
,, शीर्देवान्	412	सुच्यग्राणयुपापाच्य	178
सा या प्रागुदीची	22	सुच्यमन्वारभ्य	398
साविवेण परिगृह्ण	346	सुच्यमाघारमभि	227
,, शम्या	127	स्नवेण पार्वणौ होमौ	229
सा विश्वायुरित्यन्	• 89	स्नवेण प्रणीताभ्य	140
साहत्वै समृद्धा पुरोत्तु (इ)	453	स्नवेणाज्यसान्नाय्य	223
सिकतानामर्धं द्वैधम्	510	स्नवेणाज्यस्थाल्या	197
सिद्धमिष्टिस्सन्तिष्ठते	562	स्वकृत इरिणे नावद्येत्	597
,,	567	स्वर्गकामो दर्शपू	295
,,	571	स्वष्टकृद्धक्षाश्च न	334
,,	572		
,,	588	ह	
सीदति होता	214	हविर्नवेष्यं वा	382
सुगर्हैपत्यो विद्वश्च	521	हविशशेषानुद्धास्यापि	251
सुयमे मे अद्य	201	हविष्कदेहीति ब्रा	124
सुवरभिविख्येषमिति	118	हस्तेनोपवपतीति	127
सूर्यस्त्वापुरस्ता	182	हस्ते यः कामयेत्	475
सूर्योऽमतिथिम्	596	हिं कृत्य वान्यतः स्ति	597
सोमस्याहं देव	414	हुते सायमश्चिहोते	79
		हुत्वाभिप्राणिति	204
		होतुरुपा शुनाम	214
		होतेऽयाध्वर्युम्	242

आपस्तम्बश्रौतसूत्रभाष्यवृत्त्यादिपाठशोधनी.

पुटे	पङ्क्तौ	पाठ्यम्	पुटे	पङ्क्तौ	पाठ्यम्
5	10	ण ऋषिभ्यो	68	2-3	10 मपङ्कितया पाठ्यः
8	21	करण	72	2	न पाठ्यः
9	6	द्वितीयपङ्क्तिरूपा	72	15-21	71शे पृष्ठे पाठ्याः
13	10	सायम	74	11	पूर्वपङ्क्तौ समा हत्ये तदनन्तरं पाठ्या
18	3	संकल्पः	73	२	अभिमन्त्रण
18	15	पपत्त्यादिः	75	26	नैगमो
24	19	मन्त्रानिवृत्य	86	13	रज्जुमन्त्रोक्तशिव
25	15	न्ताभिप्रायः	86	16	धाना
30	8	समीक्षणपदार्थः	88	15	धुक्षः
31	4	सौचकर्म	92	7	धानमन्त्रपक्ष
32	14	यदी	92	13	शाखापवित्रनिधा- नादी.
32	17	उपदेशपक्षाशयः	93	10	दोहादिकालक्रमे पक्षौ
33	15	विकल्पे	93	21	अकृताध्यू
33	20	विशदीकरणम्	95	2	याग
34	9	बुन्तिर्वा , असिदे	106	7	स्याङ्कृतिः
34	10	मन्त्रानि	106	17	दैतीकम्
43	5	निधानादौ	111	21	प्रैषा न
46	5	वृद्धौ आख्यान- वादात्, एक	121	3	ज्यामीति
48	11	एकसरश्शुल्ब इत्युपदेश	121	13	पाठात्
50	14-15	इति न्याय	122	4	त्रिःप्रोक्ष्य प्रो
51	9	उपवेषाद्यनि	140	7	दमग्नेरित्याग्नेय
53	6	परिवास्य	141	3	जनयत्यै
55	4	मन्त्रः अवसर्जन- व्यव	143	11	व्यवस्था
57	2	च्छर्करं गो	147	17	त्वोपपत्तिः
57	17	नवत्वे	148	8	सुदीच्यां चा
63	1	खं, <			
64	1	"			

पुटे	पक्कौ	पाठ्यम्	पुटे	पक्कौ	पाठ्यम्
148	19	विरोधादिः	231	11	विशीति पाठ्यम्
149	24	खण्डौ	234	5	अवदानमित्यच्चा- हारः इति भाष्यं
156	6	यावत्पाण्यर्थी.			योज्यम्
157	12	बुद्धयति			
165	20	संमार्गोप	234	18	हविः
167	20	प्रतीर्चीं मध्यैः	239	15	कतोमुखाम्
169	6	तीत्येके	251	21	संमार्ग
172	8	विशेषः	255	10	तद्देशा
173	2	त्युत्तरार्थे	256	12	त्युत्तरम्
176	18	चतुर्गृहीतम्	258	12	शाभिप्राय
185	12	ध्रुवाम्	265	19	हारियोजनम्
185	16	पत्यानीत्या	267	5	प्रथमा. पत्नी
186	11	मन्त्रावृत्ति	268	2	यजुर्भ्याम्
188	11	नास्त्रा	270	14	विष्ट्वा
188	15–16	पुरोडाश	272	9	श्रुतादीनि
196	10	पठिताना	272	9	बहुचा
196	16	सामिधेनी	276	15	संस्कार्यम्
201	2	वृताची	277	2	प्रघासे
207	20	विहार	278	8	भाष्यस्थ
209	8	सप्तमीपाठ्या	278	15	मवृथा
211	16	नैमित्तिक	278	19	समुच्चय इति
211	18	इूयादि	280	18	नारिष्ठान्ते
219	16	पुरोहितप्र	281	5	देवान्
220	19	प्रैषः	281	10	समुत्पृणु
222	15	अवदानानि ते	282	9, 10	विमृधो
223	4	अष्टादशी खण्ड-	286	11	हरितत्त्वम्
		केति पाठ्यम्	290	7	त्वरणमपा
228	9	युक्तम्	296	15	आहारपृ
229	3	एकोनविशीति	298	14	पूर्णाङ्गिः
		पाठ्यम्	300	9	कामस्यावृद्धि

पुटे	पङ्क्तै	पाठ्यम्	पुटे	पङ्क्तै	पाठ्यम्
305	9	ऐन्द्राग्रविका	442	14	त्रिविंग्रह
306	21	पाक्षिकत्वम्	443	14	आजुहोती
320	10	मपकर्ष	444	9	प्रयाजादिषु
321	14	द्वे कुम्भौ	452	21	जेषु व्याह
322	13	ऐक्योप	454	20	होमोयस्य
322	24	अनेकपत्नीक	458	20	सिद्ध्यादि च
324	10	वर्ज्यपा	458	24	औषड्हेष्य
324	11	पात्रीपा	458	26	इवौषड्हित्यु
327	15	प्रातदौहपा	460	10	स्मादिडोपहूतो
327	27	दौहपा	461	2	त्यर्थविधानात् ।
330	8	वक्ष्यमाण	463	14	विशिष्योप
330	10	बर्हिषी	463	17	भूतान्निसं
332	13	दोहाभ्याम्	463	18	कोनुपूतः
333	19	त्युपदेशः	465	15	विद्युद्वृष्टयोः
333	20	आश्रावणोत्तर	467	12	गुहाकार
336	9	त्युपपत्तिः	467	15	भरन्त. शतं जीवेम
336	11	त्वैवाङ्गित्व	467	18	पहत्यै
344	18	इत्यर्थ	467	19	प्रजाभ्यः
350	5	इत्यृक्	468	14	शकलानि पञ्च
364	13	बर्हिष आहर्तो	469	11	मदन्तो
391	6	ममर्ति दुर्म	469	14	पर्णस्सोम
394	2	जोपस्थान		„	तूष्णीम्
396	2	आज्यानाम्	469	19	पर्णेक्योप
397	9	दशहोतारम्	470	2	यदुपार्णृणो
399	17	सीद होतरिति	470	11	संभरामि
401	15	अमध्यवर्ति	471	13	अरण्योस्संभर
409	10	त्यानूयाजिकाम्	472	5	नित्यत्वं च
437	22	हौत्रकाण्डे	473	13	त्राभोजनोप
439	11	त्रिहिंकृत्येति	473	18	फलस्य परि
441	13	व्यन्यादपाने	473	20	सूत्रस्थरोहपदार्थः

पुटे	पङ्क्तै	पाठ्यम्	पुटे	पङ्क्तै	पाठ्यम्
474	18	ध्युपपत्तिः	518	21	जातग्रहण
475	23	सूत्रार्थश्च	519	2	सोऽस्तेमाणम्
477	17	ऋताचितिपद्	519	5	गृह्यसत्रा
477	19	पूरणम्	519	20	श्लाघ्नीया
480	19	विधानमेतत्	521	4	दीदिहि
485	8	सभ्यावस्थ्य	522	4	वाचनम्
485	17	चनत्वाचेषाम्	526	15	निश्च्रीर्यः
485	23	विहारे	527	6	पटितवहु
486	11	औपासनं सर्वं नि- र्मन्थयं वा.	528	12	नाधिकम्
486	12	कृत्खैकदेशपक्षगुण- दोषै	529	2	सर्वप्राय
488	8	औपासनाया	533	11	मसुमुद्रच्छान्त
488	9	लौकिके औपास	535	15	सर्वेष्वा
492	17	अभिमन्त्रण	539	5	यत्त्रेधा
494	2	दनसंप्रदा	540	17	पङ्क्ति
494	18	होतुरुक्त	545	10	धर्मित्येवमादि
494	24	विलोडयति	545	19	व्यामित्युपक्र
495	6	विवर्तयति	552	24	राजन्यस्यैवे
501	12	त्तरेद्युरा	553	5	परिषदो
501	14	पौर्णमास्याधा	554	12	कर्णादीनि
501	19	पर्वसन्धि.	556	5	आहवनीयस्त्वा
505	8	यान्यासन्	559	20	मादिष्टद
505	15	यजमानब्रतम्	564	8	पावकशुच्योः
505	21	प्रागपीत्यस्या	567	17	यस्मिन्नहनि
508	14	दधाथाम्	569	23	ण प्रत्यास्ता
509	12	इति पुनर्वचना	570	13	द्वैविद्यम्
511	20	पृथिव्यामृते	570	23	अन्यथा
515	14	नुत्थितिशङ्कातत्परि	571	15	बैष्णवादीनामश्री- षोमीय
518	16	अध्वर्यादि	582	12	अथशब्दप्रयोगात्

पुटे	पङ्क्तै	पाद्यम्	पुटे	पङ्क्तै	पाद्यम्
582	22	मासोपकार	593	13	सौमाधानेऽपि
585	22, 23	पठितत्वात्	599	16	दयीतेत्यस्या
589	14	कासादनहेतुः	608	6	सप्तहोता,
590	6	त्राङ्गत्वे	617	19	भर्क्त याज्यां चो
591	4	पूर्ववत्	618	9	सुवरग्निनेडो
591	19, 20	सारस्वतहोमा	620	15	ग्निमूर्धा
591	21	रपवृज्यः	620	20	नाप्युपदेश
591	21	सेष्टिपृथ	621	14	अग्निन्यक्ताः
592	11	स्यायामाधान	622	18	कपालपक्षे

— — —

मैसूरु राजकीय प्राच्यकोशागरे परिष्कृत्य देवनागराक्षरे समुद्रय प्रकाशिता.

संस्कृतग्रन्थाः

	ग्रन्थनाम	मूल्यम्
		रु. आ
* 1	आपस्तम्बगृहासूत्रम् , सुदर्शनार्थगणीततात्पर्यदर्शनाल्यभाष्यसहितम्	1 12
* 2	आपस्तम्बगृहपरिभाषासूत्रम् , हरदत्तकपर्दिस्वामि-भाष्याभ्यां सहितम्	1 0
* 3	माधवीयधातुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-जुहोत्यादयः)	2 0
* 4	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट-भास्करीयज्ञानयज्ञाल्यभाष्यसहिता च, प्रथम-संपुटम्	2 8
* 5	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट-भास्करीयज्ञानयज्ञाल्यभाष्यसहिता च, द्वितीय-संपुटम् .	2 8
* 6	दशिणामूर्तिस्तोत्रम् , सुरेश्वराचार्यटीकासहितम्	1 4
* 7	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट-भास्करीयज्ञानयज्ञाल्यभाष्यसहिता च, तृतीय-संपुटम् .	3 0
* 8	श्रीभगवद्गीता, श्रीअंकराचार्यभाष्यसहिता	2 12
* 9	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट-भास्करीयज्ञानयज्ञाल्यभाष्ययुता च, चतुर्थ-संपुटम्	3 0

*पठविहारिता अन्या सप्रति विक्रयात्र नोपलम्बन्ते.

	ग्रन्थनाम	रु. आ	
*10	मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	0 6	
*11	सौन्दर्यलहरी	1 0	
*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चम- संपुटम्.	3 0	
*13	,	” दशमसंपुटम्	3 0
*14	“	” एकादशसंपुटम्	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं	हरदत्ताचार्यप्रणीतोज्वलाख्य- वृत्तियुतम्.	1 12
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टम- संपुटम्.	3 0	
*17	”	” नवमं संपुटम्	2 4
*18	”	” द्वादशं संपुटम्	1 12
*19	श्रीशंकराचार्यप्रबन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीवि- ष्णुसहस्रनाम—सनत्सुजातीयभाष्यम्).	1 4	
20	” द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च).	1 4	
*21	” तृतीयसंपुटस्, (उपदेशसहस्री गद्य- पद्योभयात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).	2 0	
*22	” चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध विवेक- चूडामणि—वाक्यवृत्ति—स्वात्मनिरूपण—योग- तारावली—सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः)	1 0	
*23	माधवीयधातुवृत्तिः भवादौ प्रथमसंपुटम्	2 0	
*24	” ” द्वितीयसंपुटम्	2 0	
*25	गोत्रप्रबरनिष्वन्धकदम्बम्	2 0	
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसंहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).	1 12	

एतचिह्नाङ्किता ग्रन्था सप्रति विकल्पायात्र नोपलङ्घन्ते।

	ग्रन्थनाम	रु. आ
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भद्रभास्करीय- भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्ना).	1 0
*28	एकाश्मिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयमाष्यसहितः	1 4
*29	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भद्रभास्करीय- भाष्यसहितं द्वितीयसंपुटम् (7-8 प्रश्ना).	1 0
*30	ब्रह्मीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता	2 0
*31	माधवीयधातुवृत्तिः, स्वादिमारम्य समग्रा	2 0
*32	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टं (प्रथमसुद्रणं)	2 4
*33	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकाभरणप्रिभाष्य- रक्षाख्यव्याख्याद्ययुतम्.	4 0
*34	बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविवरणसमेतम्.	3 0
*35	भाद्रदीपिका, प्रथमसंपुटम् (द्वितीयाध्याये तुरीय- पादान्ता)	3 0
*36	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भद्रभास्करीय- भाष्ययुतम्.	3 8
*37	कौटलीयमर्थशाखाम्, (प्रथमसुद्रणम्) .	3 0
*38	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भद्रभास्करीय- भाष्यसहितम् (द्वितीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).	3 8
*39	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका- काण्डिका-प्रकाशसहितम् I सं	3 0
*40	भाद्रदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (द्वितीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	3 0
41	खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	1 0
*42	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भद्रभास्करीय- भाष्ययुतम् (द्वितीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).	2 4
43	स्मृतिचान्द्रिका याज्ञिकदेवणभद्रकृता, संस्कारकाण्डः ..	1 8
44	“ ” “ आडिककाण्डः ..	2 8

* एतचिह्नाद्विलो ग्रन्थाः सप्रति विकल्पयात्र नोपकम्यन्ते,

अन्वयनाम

45	स्मृतिचान्द्रिका याज्ञिकदेवणभद्रकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्.	2	0
*46	भाद्रदीपिका, द्वितीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे 4 पादान्ता).	2	8
*47	श्रीमद्भूषणसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.	3	0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभद्रकृता, व्यवहार- काण्डे द्वितीयसंपुटम्.	3	0
*49	भाद्रदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रा).	3	0
50	गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिमाष्ययुतम्	3	8
51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्तय- लङ्कारान्तः).	3	0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभद्रकृता, शाद्वकाण्ड.	3	4
53	श्रीमद्भूषणसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्राणा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तं).	4	0
*54	कौटलीयमर्थदाल्मम् (द्वितीयमुद्रणस)	3	0
55	बोधायनशूलाम्बूजम्, सपरिशिष्टम् "	2	4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभद्रकृता, आशौच- काण्डः.	1	8
57	तैत्तिरीयशाल्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भद्रभास्करीय- काचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्.	3	8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कार- प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).	3	8

* प्रतिक्रियाकृता अस्मा: सप्रति विक्षयात्र नोपलभ्यन्ते.

	अध्यनाम	रु. आ
59	श्रीमद्भासूत्रभाष्यम्, आनन्दसीर्थीयस्, तस्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं (प्रथमा-ध्याये लृतीयपादे आदितः अपशूद्राधिकरणान्तम्).	3 8
60	काष्यप्रकाशः, ममटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृत-सङ्केताख्यटीकायुतः.	3 8
61	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम्	2 0
62	अलंकारमणिहारः, लृतीयसंपुटम् (सारालंकारप्रभृतिहेत्वलंकारान्तः)	2 8
63	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटी-कायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः)	2 0
64	कौटलीयर्थशास्त्रम्, (लृतीयसुद्रणम्)	3 0
65	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम्	2 8
66	" द्वितीयसंपुटम्	2 8
67	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीका-युतम् II सं. (6-10 अध्यायाः)	2 0
68	अर्थशास्त्रपदसूची, लृतीयसंपुटम्	2 0
69	अभिलिपितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम्	2 0
70	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटी-कायुतम् III सं. (11-15 अध्यायाः)	1 8
71	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः	2 8
72	अलंकारमणिहारः, अतुर्थसंपुटम् (रसवदंलकारप्रभृति समग्रः).	2 4
73	आपस्तम्बशूद्धिवसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्सहितम्.	2 12
74	सर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः.	3 0
75	शैद्वतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्र-काटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्वसिथ्यात्वप्रभृत्यागमादिवाधोद्धारान्ता).	3 12

	अन्धनाम	५. आ
76	तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि तद्वाख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्या युतः, प्रथमो जडद्रव्यसरः.	4 0
77	तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्य- व्याख्यायुतम्. II सं (द्वितीय परिच्छेदे विधि- वादान्तं).	2 0
78	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूधनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका- टीकायुता II सं प्रथमपरिच्छेदे असतस्साध- कत्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकशुत्युपण- त्तिपर्यन्ता.	3 4
79	तर्कताण्डवं न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम् III सं.	3 0
80	अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 4
81	तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि- तद्वाख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः II सं.	3 0
82	तर्कताण्डवं, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं	2 4
83	बाक्यार्थरत्नं सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम्	1 0
84	श्रीमद्भुमास्वामिविरचितं तत्त्वार्थसूत्रम्, सुख- बोधाख्यवृत्तियुतम्	2 4
85	शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधरव्याख्यासमलङ्कृता सौन्दर्यलहरी, भावनोपनिषत् भास्करराज- भास्यसहिता, देवीपञ्चस्तवी च	
86	श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद- प्ययदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्या समलङ्कृतम् सर्गा 13-18.	
87	आपस्तम्बशौतसूत्रम् श्रीरामाङ्गिविद्वत्तिसहितधृत- स्वामिभाष्यभूषितम् I सं. प्रश्नाः 1—5.	
88	1. मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थ- सूची सविवरणा I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणं, आरण्यकं, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च) 2. " द्वितीयं संपुटम्-धर्मशाखाम् (स्मृतिः) 3. मैसूरु प्राच्यकोशागारस्थ मुद्रितसंस्कृतपुस्तक- . . 2 12 प्रदर्शिनी.	3 12

**ಮೈಸೂರು ಗೌರ್ತು ಮೆಂಟ್‌ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ
ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು**

		ಚೆಲೆ
	ರೂ ಅ	
1	ಹಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅದಿಪುರಾಣ	2 8
*2	ರುದ್ರಭಷ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಹೊದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
3	ಸಾಹಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪೌರೀಮಾಸೀಕ ಪವ್ರೆ ಗಳು)	1 8
4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ನಂಭವಪವ್ರೆ	2 0
*5	„ ಜತುಗೃಹಾದಿಪವ್ರೆ	1 12
*6	„ ಸಾಧಾಪವ್ರೆ	1 12
7	„ ಅರಣ್ಯಪವ್ರೆ	2 0
*8	„ ವಿರಾಷಪವ್ರೆ	1 8
9	ಲಂಗಣ ಕೆಳದಿನ್ಯಪವಿಜಯ	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಘಾಟಕಾವ್ಯ	2 0
11	ರುದ್ರಭಷ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಘೋಗಪವ್ರೆ	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಆಶ್ರಿರಚರಿತ್ರೆ	1 0
14	ನಯಸೈನ ಧರ್ಮಾರ್ಪ್ಯತ ಸಂ I	2 4
15	ಗೋಪಿಂದಪವ್ಯದ್ವನ ಕಂರಿರವನರಸರಾಜವಿಜಯ	2 8
16	ನಯಸೈನ ಧರ್ಮಾರ್ಪ್ಯತ ಸಂ. II	1 4
17	ವೀರಭದ್ರನ್ಯಪಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ	1 4
18	ಜನ್ಮನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ	2 0
19	ಸರ್ಕಲಪ್ಯದ್ವನ ಸಂಹಿತಾನಾರಾಣವ ಸಂ I	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಭೀಷ್ಯಪವ್ರೆ	1 0
*21	„ ದೇಶೀಣಪವ್ರೆ	1 12
22	ನಾಗವಮ್ವನ ಕಾವ್ಯಪರೀಕ್ಷನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ)	1 8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಕಣಿಪವ್ರೆ	2 4
24	„ ತಲ್ಪಗಿಡಾಪವ್ರೆಗಳು	1 0

* ಈ ಗುತ್ತರುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಆಗ ಚೆಲೆಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.

A — Sanskrit Publications

		PRICE
		Rs a
*1	Apastamba Gṛihya Sūtra with the commentary of Sudarśanācārya ...	1 12
*2	Apastamba Paribhāṣha Sūtra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami	1 0
3	Madhavīya Dhātuvṛitti, Vol II, Part I (Adādi Divādi Juhotyādī)	2 0
*4	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol I	2 8
*5	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol II	2 8
6	Dakṣinamurtistotra with the commentary of Suresvaračārya	1 4
7	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol III	3 0
*8	Bhagavadgīta with the commentary of Sankara cārya ...	2 12
*9	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol IV	3 0
*10	Mandala Brahmanopaniṣad with a commentary .	0 6
*11	Saundaryalahari with the commentary of Lakshmi dhara, Bhavanopaniṣad with a commentary, and Devipancastavī	1 0
*12	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol V	3 0
*13	Taittirīya Saṃhitā with the commentary of Bhāṭṭa Bhāskara with Padapatha and Svarapatha, Vol X ..	3 0

*N.B.—Numbers marked thus * are out of stock*

		PRICE Rs a
*14	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhattacharya with Padapatha and Svarapatha, Vol XI	3 0
*15	Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala	1 12
*16	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhattacharya with Padapatha and Svarapatha, Vol VIII	3 0
*17	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhattacharya with Padapatha and Svaiapatha, Vol IX	2 4
*18	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhattacharya with Padapatha and Svaiapatha, Vol XII	1 12
*19	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanat-sujātiya ..	1 4
*20	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol II, Aparokshānubhūti, Satasloki, Haristuti and Dasasloki with a commentary	1 4
*21.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol III, Upadesasāhasri with a commentary	2 0
*22	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol IV, Atmabodha, Vivekacūḍāmanī, Vākyavṛtti, Svātmānirūpana, Yogatārāvalī, Sarva vedanta-siddhanta sārasangraha	1 0
*23	Madhaviya Dhatuvritti, Vol I, Part I (Bhvādi).	2 0
*24	Madhaviya Dhatuvritti, Vol I, Part II (Bhvādi) ..	2 0
*25	Gotra pravara-nibandha kadambakam	2 0
*26	Taittiriya-ranyaka with the commentary of Bhattacharya with Svarapatha, Vol I	1 12
*27	Taittiriya-ranyaka with the commentary of Bhattacharya with Svarapatha, Vol II ..	1 0
*28	Ekāgnikānda with the commentary of Haradatta with Svarapatha ..	1 4
*29	Taittiriya-ranyaka with the commentary of Bhattacharya with Svarapatha, Vol III ..	1 0
*30	Brahmamimamsa with the commentary of Srikantha	2 0
*31	Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part II (Svādi and Cūradī)	2 0
*32	Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta ..	2 4
*33	Taittiriya Pratisakhyā with Vaṇḍikābhāraṇa and Tribhāṣyaratna	4 0

N.B.—Numbers marked thus* are out of stock

	PRICE
	Rs a
*34. Bodhayana Dharma Sutra with a commentary	3 0
*35. Bhattadipika, Vol I	3 0
*36. Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I	3 8
*37. Kautilya Arthasastra (First Edition)	3 0
*38. Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I	3 8
*39. Śrimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc , Vol I	3 0
*40. Bhattadipika, Vol II	... 3 0
41. Khādūra Grihya Sutra with Rudraskandīya	. 1 0
*42. Taittiriya Brahmana with Bhatta Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II	2 4
43. Smṛiticandrika, Samskara Kanda	1 8
44. Smṛiticandrika, Ahnika Kanda	2 8
45. Smṛiticandrika, Vyavahara Kanda, Part I	2 0
*46. Bhattadipika, Vol III	. 2 8
*47. Śrimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc , Vol II	3 0
48. Smṛiticandrika Vyavahara Kanda, Part II	. 3 0
*49. Bhattadipika, Vol IV	3 0
50. Gautama Dharma Sutra with Maskariya	3 8
51. Alankāra Manihāra, Vol I	3 0
52. Smṛiticandrika, Sraddha Kanda	. 3 4
*53. Śrimad-Brahmasutia Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc , Vol III	4 0
*54. Kautilya Arthasastra (Second Edition)	3 0
*55. Bodhayana Grihya Sutra with Parīśishta	. 2 4
56. Smṛiticandrika, Asauca Kanda	. 1 8
57. Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary partly of Bhatta Bhaskara and partly of Sāyana, Ashtaka II	.. 3 8
58. Alankāra Manihāra, Vol II	3 8
59. Śrimad-Brahmasutia Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc , Vol IV	3 8
*60. Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa	. 3 8
61. Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha	2 0
62. Alankāra Manihāra, Vol III	.. 2 8
63. Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary Muhurthadipika by Vishnu Saima, Vol I	... 2 0

N B —Numbers marked thus * are out of stock

	PRICE
	Rs a
64 Kautilya Arthasastra (Third Edition)	3 0
65 Index Verborum to the published texts of Artha-sastra of Kautilya Vol I	2 8
66 Index Verborum to the published texts of Artha-sastra of Kautilya, Vol II	2 8
67 Vidyamadhaviya of Vidyānadhava with the commentary of Muhurtadīpikā by Vishnu Sarma, Vol II	2 0
68 Index Verborum to the published texts of Aitha-Sastra Vol III	2 0
69 Abhilashītha Cintamani, Vol I	2 0
70 Vidyamadhaviya, Vol III	1 8
71 Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda)	2 8
72 Alankara Manihara, Vol IV	2 4
73 Apastamba Sulba Sutia	2 12
74 Tarkatandava with Nyayadīpa, Vol I	3 0
75 Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol I	3 12
76 Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol I	4 0
77 Tarkatandava, Vol II	2 0
78 Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol II	3 4
79 Tarkatandava, Vol III	2 0
80 Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol III	2 4
81 Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol II	3 0
82 Tarkatandava, Vol IV	2 4
83 Vakyāñtharatna with the Suvarnamudrika	1 0
84 Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi	2 4
85 Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavī	
86 Apastamba Srauta Sutra with the Vritti and Bhashya of Dhurtaswami, Vol I, Prasnas 1—5	
87 Yadavabhyudaya with the commentary of Appaya-dikshit, Vol I, Sargas 13—18	
	MISCELLANEOUS
1 A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol I—Vedas	3 12
2 Do Do Vol II—Smṛtis	
3 A Catalogue of Printed Sanskrit Books in the Oriental Library	2 12

B.—Kannada Publications

		PRICE
		Rs a
*1	Adipurana of Pampa	2 8
*2	Jagannatha Vijaya (First Edition)	2 8
3	Mahabharata—Pauloma and Astika Parvas	1 8
4	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva	2 0
5	Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva	1 12
6	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva	1 12
7	Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva	2 0
8	Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva	1 8
9	Keladinripa Vijaya of Linganna	1 8
10	Udbhatakavya of Somaraja	2 0
11	Jagannatha Vijaya of Kudabhatta (Second Edition)	2 12
12	Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva	1 2
13	Akura Caritre of Somanatha	1 0
14	Dharmamrita of Nayasena, Vol I	2 4
15	Kantirava Narasaraja Vijaya	2 8
16	Dharmamrita of Nayasena, Vol II	1 4
17	Virabhadravijaya	1 4
18	Anantanathapurana of Janna	2 0
19	Sakalavaidya Samhita Sararnava by Virarajendra	1 14
20	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva	1 0
21	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva	1 12
22	Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition)	1 8
23	Mahabharata, Karna Parva	2 4
24	,, Salya and Gada Parvas ..	1 0
*25A	Yogaratnakara with translation in Kannada and Telugu, Part I	

